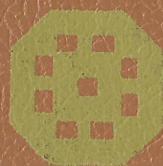
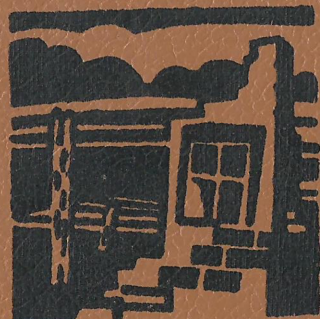

ВІКТОР
АСТАФ'ЄВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ЄДНАННЯ

Серія заснована 1983 року

ВІКТОР АСТАФ'ЄВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ТОМ
ПЕРШИЙ

ЗРЯЧИЙ ПОСОХ
ПАСТУХ І ПАСТУШКА
КРАДІЖКА
ПОВІСТІ

Переклад з російської

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1990

До першого тому творів відомого російського
радянського письменника,
Героя Соціалістичної Праці,
лауреата Державних премій СРСР та РРФСР ім. М. Горького
входять повісті

«Зрячий посох», «Пастух і пастушка», «Крадіжка».

В них письменник з властивими його талантові
реалістичністю й тонким ліризмом
створює образи своїх сучасників,
багатих душею людей,
для яких головним орієнтиром у житті є власна совість,
громадянська мужність.

В первый том произведений известного русского
советского писателя, Героя Социалистического Труда,
лауреата Государственных премий СССР
и РСФСР им. М. Горького
входят повести

«Зрячий посох», «Пастух и пастушка», «Кража».

В них писатель с присущими его таланту
реалистичностью и тонким лиризмом
создал образы своих современников, богатых душой людей,
для которых главным ориентиром в жизни
является собственная совесть,
гражданское мужество.

Передмова Є. П. Гуцала

Редактор З. Г. Коваль

А $\frac{4702010201-153}{M205(04)-90}$ 153.90

ISBN 5-308-00692-X (т. 1)
ISBN 5-308-00694-6

© Художнє оформлення
В. С. Василенко, 1990

ТАЛАНТ МУЖНЬИ І ЩЕДРИЙ

Пора дитинства.. Вічно загадкова пора дивовижної життєвої і мистецької енергії. Особливо ж цінна вона для людини творчої, для письменника. І що далі така людина відходить від дитячої свідомості, то частіше щемливою пам'яттю повертається вона в далеке минуле, згадує дорогі серцю реалії, манливі подробиці, які таки були, були, але за серпанком відшумілих літ начебто й примарилися, обернулися на казку далеку і близьку. Згодом, почавши свій літературний шлях і повертаючись пам'яттю до цілющого джерела свого дитинства, Віктор Астаф'єв так і назве один із своїх перших творів «Далека і близька казка», започаткувавши зворушливу в щирій сповідальності ліричну повість «Останній уклін»

Сам він уже тепер, на схилі вісімдесятих років, розкажує про це так «Словом, думав я, думав, і вийшло, що мені треба розповідати про своїх земляків, насамперед про своїх односельців, про бабусю й дідуся та іншу рідню, намагаючись не дуже-то принижувати і не до неба підносити їх словом. Вони були цікаві мені й люблені мною такими, якими є насправді, і життя їхнє звичайне було для мене значно привабливішим від усіх вигаданих, з пап'є-маше зліплених, бутафорською фарбою пофарбованих героїв, у яких завжди груди вперед і «передова думка» напоготові... Ось і почав я потихеньку та помаленьку писати оповідання про своє дитинство, про село рідне, про його жителів, про дідуся та бабусю, котрі ні з якого погляду не годилися на літературних героїв того часу».

Перша книжка Віктора Астаф'єва побачила світ у Пермі 1968 року (її авторові тоді вже йшов п'ятий десяток, вік цілком зрілий для успішного дебюту) і називалася «Останній уклін». У шістдесяті роки вона знаменувала прихід у російську прозу, що переживала складні процеси оновлення, не просто нового талановитого письменника, а саме такого письменника, з іменем якого — поряд з іншими іменами стали пов'язувати як успішний перебіг цих складних процесів оновлення, так і реальні здобутки всієї літератури. Ім'я Віктора Астаф'єва стало на чільне місце в колоритній фаланзі тих літераторів, які своєю плідною працею сприяли появі цілого материка так званої «сільської прози», тієї прози, яка відігравала активну суспільну роль протягом кількох десятиліть аж до нашого часу, який ми називаємо перебудовою. Власне, нинішню перебудову в усіх сферах нашого життя наближали й готували своїм пристрасним правдивим словом саме вони, найяскравіші представники «сільської прози» — Ф. Абрамов, В. Астаф'єв, В. Шукшин, В. Белов, В. Распутін, Б. Можєєв та інші.

Повість «Останній уклін» була помічена критикою, підтримана схвальними оцінками в московській пресі, що, звісно, не могло не позначитися позитивно на авторському самопочутті, допомогло прозаїкові повірити у свої можливості, в правильність обраного напрямку. Здавалося б, він мав би задовольнитися дебютом і згодом, ідучи од книжки до книжки, відторгнутися від свого первістка, як то водиться в природі. Але ж «Останній уклін» був для Віктора Астаф'єва не просто літературним твором, а справді власним життям, можливістью наново прожити, відчути, переосмислити минуле з висоти нового емоційного й інтелектуального досвіду («Зупинися, мить, ти — прекрасна!»). Тим більше, що такою магічною енергією наділена пора дитинства! Та ще, ясна річ, з плином часу підвищуються вимоги до самого себе, до зробленого, з'являється певність, що тепер можна зробити краще, що не все, виявляється, освоєно з того чарівного, такого манливого матеріалу.

У передмові до останнього, найповнішого видання «Останнього уклону» (1989) Віктор Астаф'єв пише: «...Життя йшло вперед, і я разом з ним кудись рухався... і не раптом, не одразу зрозумів я, чогось в «Уклоні» недоговорив, «перекосив» книжку в бік благодушності, і виїшла вона трохи розчуленою, хоч я цього свідомо й не прагнув, та все ж таки життя пообтесував, гострі кути пообпилював, щоб дорогі читачі за них штанами не чіплялися і колін не збивали. Адже життя тридцятих років не з самих іграшок складалося, зокрема й моє життя і життя близьких мені людей».

Отже, еволюціонував письменник — еволюціонував і задум повісті «Останній уклін», з'являлися в ній нові розділи (по суті, цілісні оповідання). Але коли писалися ці нові розділи, сам письменник, мабуть, не підозрював (а може, інтуїтивно й здогадувався), що це не остаточний варіант, що енергія дитинства, яке золотим болідом усе дало їй далі відлітатиме в минуле, не даватиме спокою його сумлінню, спонукатиме знову й знову братися за перо, воскресати в живій плоті живого слова.

Так, отієї «розчуленості», якої письменник намагався свідомо позбутися, випекти вогнем змужнілих громадянських та художніх принципів, у нових розділах повісті начебто не стало. Начебто не стало — чи справді не стало, як того прагнув домогтися прозаїк? І тут хочеться висловити здогаду, що сама по собі розчуленість не зникла, вона просто набрала інших форм, відчутно зберігшись у тканині оповіді. Віктор Астаф'єв — майстер суворого (подеколи безжально суворого) реалістичного письма, та за природною маскою цієї суворості часто вловлюєш більш чи менш прихований ліричний струмінь, такий близький, такий не чужий його темпераменту, і мимоволі думаєш: ліриком і поетом він був і zostався в жорсткій плоті чи не всіх своїх творів.

Феномен дитинства в повісті «Останній уклін» належить не центральному персонажеві (хоч твір, безперечно, автобіографічний), а рідній землі (материзні — батьківщині) й часові, який випав на долю рідної землі, з якою дитинство зв'язане міцною пуповиною, а відчуття того, що пуповина не відпала, — вічне, від народження й назавжди, на все життя.

І тоді виходить, що сибірське село Овсянка на Єнісеї, де ти народився, не таке й маленьке, воно — цілий космос людського буття, і споконвічні ази цього буття єднають тебе як з простою і водночас драматичною

історією твого народу, так і з історією загальнолюдською. Так, село твого дитинства — це безмежний космос, який слід осягати й осягати розумом і плоттю юному героєві, а потім уже зрілому письменникові спробувати вичерпати цей безмежний космос за допомогою слова, відчуті мистецьку насолоду від цього процесу і... фатальну неможливість упоратися з цим до кінця.

Чимало шляхів-доріг випало змиряти Віктору Астаф'єву — і до війни, і під час війни, і після війни. Пізнане й пережите на цих крутих шляхах-дорогах обернулося на непростий життєвий досвід, увійшло в творчість, стало книжками. Але сибірська Овсянка його дитинства ніколи не забувалася, не згасала в його чуттях, вона завжди і всюди була з ним. І так само як він не міг зачаровано не писати про далеке рідне село, не міг він протівитися нездоланному бажанню знову повернутися на землю свого дитинства, начебто прагнучи знову ввійти в ті самі юні води юного часу, у першоджерельні витoki свого буття на землі. І ось Віктор Астаф'єв залишас Вологду, в якій прожив чимало, і в 1980 році переїжджає на батьківщину: «...Я переїхав жити на батьківщину і вже через рік-другий відчув, що моя заповітна книжка знову «заворушилася» в мені — я помітив у ній неточності, неминучі тому, що писалася вона далеко від «натури», відчув пропуски в книжці і якісь похибки в пам'яті, а головне — позиви «народжувати» І знову, з радістю, з тим задоволенням, якого мені не давала робота над жодною мою книжкою, взявся я за «Уклін». Звичайно ж, не так уже легко й швидко пишеться, як у літературній «верхоглядній» молодості писалосся, але подолав я і третю частину книжки, хоч відчуваю й наперед знаю, що роботу не завершено і вистачить її мені на все життя. І останню крапку в моїй Заповітній книжці ставити доведеться уже не мені, а тому й тим, хто прийде за мною»

Отже, «Останній уклін» — це для самого Віктора Астаф'єва і є та Заповітна книжка, створити яку мріє чи не кожен письменник. Дехто готується до написання такої книжки — своєї лебединої пісні! — майже все життя, і часто цього життя не вистачає, а дехто слово до слова, думка до думки складає її протягом усього свого простування в літературі, відчуючи вдовolenня і водночас невдовolenня тим, що народилося в серці і вийшло з-під пера. Святе невдовolenня собою, святе прагнення досконалості, святе прагнення такого жаданого безсмертя в художній гармонії слова!

Яке щемливо гірке, довірливе й не надривно мудре оце: «...останню крапку в моїй Заповітній книжці ставити доведеться уже не мені, а тому й тим, хто прийде за мною!»

Справді, «Останній уклін» для Віктора Астаф'єва і на початку творчої дороги, і тепер, коли за плечима стільки вистражданих книжок, мав і має визначальне значення. Ця повість, яку можна й годиться назвати хронікою-літописом окремої людської душі і водночас великої душі російського народу на певному етапі їхнього історичного буття, ніби ввібрала в себе енергію зародження усіх інших прозових творів письменника, більших за обсягом чи менших, його романів, повістей, оповідань. Вони мовби повинні народитись із животної матерії «Останнього уклону», вони мовби в зародку існують уже в живій тканині хроніки-літопису, і, здається, письменникові досить зробити лише незначні

зусилля — і перед нами постануть «Пастух і пастушка», «Крадіжка», «Цар-риба», «Печальний детектив», «Ода російському городу», «Зрячий посох» і багато прекрасних оповідань, які значною мірою визначали і визначають стан та успіхи сучасної радянської прози.

Здавалося б, можна відчути заспокоєння, задовольнитися здобутками, які широко визнані й високо оцінені, але тривога невдоволення і тривога сумнівів (таке вже письменницьке єство, якого не переінакшиш) мучить Віктора Астаф'єва.

«І не одного мене, всіх нас, що почали жити в рік смерті Леніна, обступають запитання й тривоги: як це я примудрився стільки прожити? Чим я кращий за тих молодих хлопців, яких сам закопував на узбіччях воєнних доріг? За віщо доля подарувала мені це щастя життя? Чи гідний я цього щастя? Чи все я зробив для щастя інших? Чи не розміняв на п'ятаки життя, яке так важко дісталось мені? Чи завжди був чесний перед собою? Чи не виривав хліб з рота ближніх? Чи не відтирав з дороги ліктями слабких?»

Запитання, запитання... І ніхто на них не підкаже відповіді».

Цими запитаннями, цими тривогами Віктор Астаф'єв мучиться сьогодні, коли йому завершується сьомий десяток. Необхідність такого ставлення до себе — не поза, як це іноді трапляється в інших літераторів, що милуються собою, а щира й насущна потреба душі. Здавалося б, навіть письменникові такої послідовної моральної цілісності безкомпромісно запитувати в себе — «чи завжди був чесний перед собою»? Наче й немає потреби, такий він чистий совістю перед собою й читачами, але така постановка питання, необхідність у такому сумніві — не награний мазохізм, а чинник для подальшого вдосконалення, застереження самого себе від збайдужіння, від втрати громадянського темпераменту, від літературної летаргії.

Непокірливою, бунтуючою силою відзначається як характер самого письменника, так і характер його прози.

У творчості Віктора Астаф'єва органічно віддзеркалюється цілий конгломерат пристрастей, драм, катаклізмів, які властиві як світу природи, так і світу людини, становлять єдність як у письменницькому сприйнятті, так і у відтворенні. В тій субстанції, якою є життя, не обходиться без такої складової ланки, як війна, і до осмислення Великої Вітчизняної війни, безпосереднім учасником якої випало бути письменникові, він звертається і в своїй творчій молодості, і в своїй нинішній творчій зрілості. В «Оді російському городу» (город тут — наче катехізис рідної землі і рідної природи, коли в твоєму захопленому і враженому сприйнятті будь-яка конкретна билінка-рослина виростає мало не до символу, вміщаючи в собі загадку й розгадку буття, космосу) є таке авторське зізнання: «І все не замовкає в мені війна, страсаючи стомлену душу. Багряне світло пробивається крізь німу вже товщу часу, і, сплюснена, закам'яніла, але все ще із запахом гару та крові, клубочиться вона в мені. Заспокоєння хочеться, хоч якогось заспокоєння. Та нема його навіть уві сні, і вві сні мучусь я, ховаюся від вибухів і десь за північ починаю з жахом розуміти: це вже не та війна, від теперішніх вибухів не сховатися... Скільки разів гинув я в моторошних снах! І все-таки воскресав і воскресав».

Так само як гинув і воскресав письменник, гинуть і воскресають у повсякденній кривавій дійсності війни його герої. Слово «герої» тут вживається не в тому його «героїчному» смислі, який колись поспіль побутував у нашій поспіль «героїчній» літературі, а в розумінні — персонажі творів і бійці армії.

Повість «Пастух і пастушка» — цілком про війну, хоча, звичайно, насамперед про людей на війні, про їхні стосунки і почуття в екстремальних умовах. Для персонажів Віктора Астаф'єва війна — це побут. Цей побут багато в чому схожий з мирним і водночас різко відмінний від нього саме завдяки цим екстремальним умовам, складовими елементами яких є бої, сутички з ворогом, поранення, смерть, необхідність свідомого чи несвідомого подвигу, здатності до самопожертви і т. д. Прозаїк не ставить своїх персонажів на котурни, відриваючи їх від конкретного ґрунту, навпаки, добре знаючи будні війни й глибини психіки людини, механізм її вчинків, коли часто доводиться дбати не про показну, фальшиву велич духу, а про інстинктивне, природне бажання вижити. Фізично уціліти, — він принципово й послідовно відтворює людину на війні максимально приземленою, вірною своїй людській сутності.

Назвавши повість «Пастух і пастушка» «сучасною пастораллю», Віктор Астаф'єв змальовує зародження, витоки такого глибокого, завжди благородного почуття, як любов, що вивищує людський дух, збагачує емоційний світ. Здавалося б, немає для любові нічого ворожішого, ніж війна (і це справді так, немає нічого ворожішого!), і все-таки зовсім не в буколічній обстановці двоє молодих сердець — Бориса та Люсі — прагнуть назустріч одне одному, шукають одне одного в атмосфері боїв і повсякденної смерті, утверджуючи своїм почуттям високий потенціал людської духовності, невідчужності всього світлого, що становить гуманну людську сутність.

Те, що Віктор Астаф'єв написав про Велику Вітчизняну війну, можна віднести до кращих сторінок воєнної прози у російській літературі, і тут його ім'я по праву стоїть поряд з іменами найяскравіших її представників, що сказали сувору правду про найдраматичніший період у житті нашої держави і народу. Своєю творчістю він сприяв об'єктивному зображенню війни і взагалі об'єктивному підходу до проблем нашої історії. Адже кожен справжній письменник — ще й історик, бо він несе художню правду про свій час не тільки сучасникам, а й ближчим чи дальшим нащадкам. І тут, у контексті розмови про творчість Віктора Астаф'єва, доречно згадати про конференцію «Актуальні питання історичної науки і літератури», в якій узяв участь письменник. У своєму змістовному слові на конференції (а в ньому, як завжди, відчувалися вдача, темперамент прозаїка) Віктор Астаф'єв сказав:

«Хочу зупинитися на історії Великої Вітчизняної війни. Нам весь час тепер говорять про колективізацію, про перегини в колективізації. Ця тема складна й трагічна. Але майже нічого не говорять про те, що ми якось примудрилися створити другу війну. В усякому разі, до того, що довго писалося про війну, я як солдат-фронтовик ніякого відношення не мав. Я був на зовсім іншій війні. Але ж створювалися вагони, ешелони такої літератури! І створилося 12 томів такої історії...

Недавно зчепилися два історики в суперечці про частковості. Щось як завжди мене зачепило, і я написав листа редакторові про те, що історики наші, особливо ті, хто творив «Історію Великої Вітчизняної війни», не мають права торкатися такого святого слова, як «правда». Вони втратили це право — своїм життям, своїми вчинками, своєю кривдою, кривдоушністю своєю. Незважаючи на те, що декому з них за 70 літ, ще не пізно почати все спочатку і щось корисне зробити, виправити».

Виктор Астаф'єв, безумовно, письменник конкретного історичного мислення і ця нелицемірна історичність його мислення має відношення не тільки до подій війни, а й до будь-яких періодів життя народу, які він відображає в своїх творах.

Нещодавно надруковано повість Віктора Астаф'єва «Зрячий посох», яка за своїм характером є есеїстсько-публіцистичною. Тут читач знайде спогади прозаїка про його входження в літературу, чому сприяв дружньою підтримкою та порадами відомий критик Олександр Миколайович Макаров. Він мав репутацію вимогливого і об'єктивного поцінувача літератури, допомагав молодим талантам, був радий безкорисливо, за покликом серця допомогти і невідомому початківцю Вікторіві Астаф'єву. Від нього у Віктора Астаф'єва збереглася велика епістолярна спадщина, яка (і звичайно не тільки вона) лягла в основу «Зрячого посоха». Повість дає певне уявлення про суспільну й літературну атмосферу, яку ми пов'язуємо ще й з іменем Олександра Твардовського, про якого теж знайдемо рядки в «Зрячому посоху». Так ось, тут не можна пропустити повз увагу таку думку Віктора Астаф'єва:

«Іадаю «феномен» що стався в нашій літературі й дуже вплинув на свіжій мистецтва: навіть на деякі уми, так звана «сільська проза» це останній зойк тієї творчої індивідуальності, яка була закладена в нашому російському народові, але так до кінця й не реалізована через війни, безправ'я, самодурство самодержців та вождів, які з нашої волі плодяться і з нашою допомогою перетворюються на культ особи».

Відаючи належне усім темам і мотивам громадського та мистецького буття, про які з властивою йому пристрастю пише Віктор Астаф'єв у повісті «Зрячий посох» — усе ж таки хочеться виділити його міркування про великі потенційні духовні можливості рідного народу, які через самодурство «самодержців та вождів, котрі з нашої волі плодяться з нашою допомогою перетворюються на культ особи», були чи знищені, чи знівельовані чи обернені на сурогати Пафос цих пристрасних публіцистичних міркувань не може не захоплювати, бо вони дуже вистрадані дуже наболілі, вони не є холодною констатацією стороннього спостерігача, а гирким синівським усвідомленням.

Важко ці міркування сформулювати сконденсовано (у письменника вони спираються на систему конкретних і незаперечних аргументів), та мабуть близьким до істини буде дегуманізація людини в умовах здегуманізованого суспільства, відтак і дегуманізація народу, який втратив правдиві морально-етичні орієнтири в умовах сфальсифікованих, дискредитованих ідеалів.

Хто ж у цьому винен? Окремо взята особистість? Чи народ, що, складаючись з таких особистостей, перетворюється на біомасу? Чи

якісь лихі ірраціональні сили? Чи слід, як то ми раніше робили, шукати класово-містичні причини там, «за бугром», відтак за традицією звалюючи на «чужаків» усі наші біди?

А може, ці причини — втретє принагідно згадаємо! — «війни, безправність, самодурство самодержців і вождів, які з нашої волі плодяться і з нашою допомогою перетворюються на культ особи»?

У цьому міркуванні «ми» об'єкт аж ніяк не містичних і не ірраціональних сил зла, а дуже точно названих, та водночас «ми» — також реальний суб'єкт, який допомагає творити зло на свою ж таки голову!

Фетишизація речей, які начебто є символом життєвого і матеріального успіху і які у найвульгарніший спосіб у людській свідомості замінюють і підміняють духовне життя, — ось що зокрема по-аввакумівськи таврує у своїх сучасниках Віктор Астаф'єв. Але, звісно, не тільки це. Говорячи про механізм нашого господарювання, про нелюдське обличчя нашої економічної системи, письменник з тією самою пристрастю протопопа Аввакума показує, на що перетворилася в нас доведена до абсурду праця. Поміж інших красномовних звинувачень-присудів це звинувачення-присуд не менш красномовне, і його хочеться процитувати повніше, бо воно багато що пояснює і висвітлює в циклі оповідань останнього періоду, в «Цар-рибі», в «Печальному детективі».

«Коли б хто-небудь узявся підрахувати, чого коштує нам один «хімік» і вся ця «хімія», без якої дехто із господарників не уявляє уже ні життя, ні діяльності. Навіть не маючи математичних здібностей, я можу сказати з певністю: 1 + 1! Тобто один «хімік» і одне загублене життя випадкового перехожого, найчастіше жінки, дитини, тобто загибель, розтління, наплювацьке ставлення до життя й смерті, стурбованість суспільства — що далі? Адже деякі «хіміки» уже відпрацювали по п'ять-сім строків! Це ж скільки сліз, крові пролито? Скільки доль понівечено? Воістину світ ще не знав і навряд чи знатиме «мудріший» і «простіший» спосіб поповнення робітничого класу — що більше головорізів, грабіжників, убивць та крадіїв, то легше з «робочими руками», то швидше розгортаються і виростають «наші будови», облетені сором'язливою колючкою та павутинням дроту, над якими тупо височать сторожові вишки й гучно гавкають собаки, наївшись того м'яса, якого не вистачає не тільки робітникам та яшчам, а й дітям у дитячих садках».

Як бачимо, письменник, котрому чужі навіть нюанси «фігури замовчування», коли він береться за серйозну проблему, і тут не вдається до обхідних маневрів у розмові про працю й про людину праці в умовах суспільства, яке ми ще не так давно з найвищих офіційних трибун величали суспільством чи то «збудованого соціалізму», чи то «розвинутого соціалізму», чи то «реального соціалізму». Безкомпромисність, самостійність підходу до явищ, які начебто уже мають вироблену загальноприйнятну оцінку, незалежність і принциповість, непримиренність до стереотипів і догматизму мислення — всі ці риси притаманні Віктору Астаф'єву повною мірою, вони притаманні йому як людині, як громадському діячеві і як одному з найактивніших митців.

З досвідом та віком Віктор Астаф'єв з усе відчутнішою публіцистичною пристрастю задумується не тільки над долею окремої людини, що має певне своє індивідуальне місце поміж інших, а й над долею

цього великого народу що складається з доль отаких окремих людей, над долею неосяжної землі, на якій живуть ці окремі люди і цей великий народ відтак над долею країни на її сучасному етапі. У цих його роздумах ніби вчувається добре всім пам'ятне, передсмертне, звернене до всіх запитання Василя Шукшина «Що з нами відбувається?»

У контексті біографії Віктора Астаф'єва, у контексті всієї його творчості і в контексті російської прози недавнього періоду роман (сам автор називає твір повістунням в оповіданнях) «Цар-риба» посідає особливе місце яке, очевидно, слід назвати не просто примітним, а вершинним. До кожної своєї книжки прозаїк наближався багатим досвідом усього свого життя але в «Цар-рибу» він вклав з ресурсів обдаровання не менше ніж скажимо, в «Останній уклін» а може, й більше, бо, коли читаш твір, невідступно переслідє враження, що тут наче розширилися обрії його таланту стали вищими небеса його таланту, поглибшали материкові надра його таланту. «Цар-риба» по-справжньому не тільки дорівнюється до творчих можливостей самого прозаїка-сибіряка, а й намагається дорівнятися до неосяжних масштабів Сибіру, які прислужилися конкретним матеріалом первородної сили для створення цієї поліфонічного звучання речі

Коренева система «Цар-риби» там, на батьківщині письменника, у тайзі над Єнісеєм де неподалік рідне село Овсянка Цей твір можна ще назвати й поемою-симфонією, що має свої теми і варіації. Стилїстика тут крутого зам'їгу як це взагалї властиво манерї письменника, але м язиста стилїстика Астаф'єва його продублене й крупно посолене слово мають не самоодатне значення, а на їхніх міцних крилах піднято могутню й колоритну землю, яку йнакше як Сибіром не відчужеш і не назвеш піднято драматичної напруги людські характери, які точно й вражаюче прописуються не просто на картї російського національного характеру а й характеру тієї дикувато первісної і нелукаво щирої в своїх емоціях душі, що несхибно виказує її сибірське походження; піднято на цих крилах трагедійного наповнення долї людські, часто ламані-переламані, кручені-перекручені, бо випали їм шляхи горбаті, бо не завжди той шлях обирався з власної волї, бо їх коригували і складний час, і невимолимі обставини, які не обійти й не переступити, а також і лихі люди без яких ніколи не обходилося на широких російських просторах тим більше на сибірських

«Цар-риба» — літопис сибірського життя Цей літопис зафіксував цілу галерею неповторних людських облич, яким чужа кон'юнктурна косметика письменник зумисне чи мимоволї не ідеалїзує своїх персонажів а намагається зобразити такими, якими вони стрїляси йому чи прийшли з почутих розповідей про мисливців, робітників, шоферів, про весь той різноликий людський хор численних національностей, що в своїй сукупності і творять сибірський характер у непростих його іпостасях. Чи є необхідність називати їх поіменно? Мабуть, такої необхідності немає

У «Цар-рибі» азартом віє від героїв, від могутньої природи, і цей азарт сприймається не як сама собою зрозумїла магія, якою споконвічно надїлені сибїряки та Сибір, а ще й як мистецька магія самого письменника, що вмїє її чари, її енергію зберігати у підвладних йому словах.

Який панорамний, який місткий у «Цар-рибі» світ природи, невід'ємною часткою якої є людина, її мисляча субстанція, хоч несправедливо було б стверджувати, що єдиною і найвищою її мислячою субстанцією, тому що всю природу, органічну й неорганічну, слід розглядати як цілісний живий організм, де все — в гармонії, у взаємозв'язку все має свій смысл і своє призначення. Віктор Астаф'єв завжди з любов'ю змальовує природу, а в «Цар-рибі» багатомірний образ природи особливо величний, особливо монументальний. Поема-симфонія нагадує вулканічну магму, що вивергається з кратера, і ця магма розжарена, розплавлена, вона рухається, вона ще не застигла в формах, які потім будуть непіддатливі плинові часу. Відтак і сибірська природа у «Цар-рибі» в усіх її численних і колоритних подробицях також начебто перебуває в стані самостановлення, набуває нових якостей, саморозкривається в якостях старих по-новому, вона мовби перебуває в екстазі, творячи саму себе і людину в своєму лоні...

Дуже непрості стосунки людини зі світом природи у «Цар-рибі» Добре було б, якби геній людини перебував у гармонійній злагоді з генієм природи, як то замислено начебто вищою творчою силою, як то водилося в давніші патріархальні й не в такі давні, ще пам'ятні часи. Та ба! Не той тепер Сибір — і сибіряк тепер не той. Винні в цьому і цивілізація, і машинізація нашого життя, і ті, вже раніше згадувані, зазначені самим письменником причини, такі як «війни, безправність, самодурство самодержців і вождів, які з нашої волі плодяться і з нашою допомогою перетворюються на культ особи». Очевидно, цими причинами й породжена «його препохабіє» бюрократія, що «гідно» уособлює і представляє командно-адміністративну систему, який ніколи — та це й не в її натурі! — задумуватися над своїм хижацько-споживацьким ставленням як до природи в усьому її неповторному комплексі, так і до людини, частки цього неповторного комплексу.

У «Цар-рибі» Віктору Астаф'єву болять ті болі, які властиві сьогодні кращим творам усієї радянської літератури. Насамперед це те, що до землі ставляться не як до матері, а як до мачухи, що це вже не сипівське ставлення, а ставлення пасинків. Грабуючи землю, мародерствуючи на ній, люди перестають бути людьми, бо втрачають у собі все те, що дає право називатися людьми. Пасинки — безсумнівні жертви командно-адміністративної системи, та це не знімає з них вини і не пом'якшує їхньої вини. Сторінки в «Цар-рибі», де йдеться про знищення природи, про браконьєрство, про вигублення «братів наших менших», про садистично-захребетницьке ставлення людини до людини, вихоплено з нинішньої нашої дійсності, вони правдиві й вражаючі в своїй жорсткій конкретиці, їх можна назвати сторінками-застереженнями, ось тільки... Ось тільки чи почують цей дзвін, що б'є на сполох, ті, хто повинен його почути, але в кого вуха залиті воском?

І все ж таки дзвін письменницького слова, письменницького болю б'є на сполох і його чують, і треба бити в багато дзвонів.

У «Цар-рибі» як і в переважній більшості творів Віктора Астаф'єва, торжество життя — і паралельно мотив смерті. Два полюси, ї на обох цих полюсах не тільки світ природи, а й розумно чи нерозумно активна людина. Вона в поемі-симфонії стріляє ведмедя, лисицю, зайця, лося,

оленя, соболя, білку, а ще качок та гусей, глухарів і тетеруків, іншу птицю, яку ще не вибито остаточно і яка ще може стати здобиччю. А ще тут людина ловить рибу в великих і малих озерах, у великих і малих сибірських річках, в інших водоймах, де риба не перевелася, ловить способами простими, узаконеними — собі на втіху і на споживок, та більше ловить способами браконьєрськими, незаконними — і вже не на споживок собі, а задля наживи, і вже коли на втіху, то зоологічно-кровожерну. А ще тут людина рве квіти і ягоди, вибирає гриби, ласує горіхами, особливо ж горіхами кедровими. А ще тут людина всілякими потрібними й непотрібними греблями перекиває русла рік, відбираючи в риби її споконвічні дороги до нерестилищ, а ще освоює надра, залишаючи по своїй діяльності рани в грудях землі і гори мертвої породи, а ще веде наступ на тайгу, прокладаючи нові залізничні магістралі, і в результаті цього масованого, глобального наступу на природу плюндрується і безповоротно втрачається те, що найбільше потрібне — життєво необхідне! — таки ж людині, а саме: природа. Природа, яка народила людину і без якої існування людини в майбутньому немислиме з будь-яких точок зору.

У протиборстві природа — людина ніколи людина не може вийти переможцем: її позірна перемога насправді завжди засвідчувала і засвідчує її поразку. В центральному розділі-оповіданні, що й дав назву всьому твору, зокрема йдеться про те, як осінньої ночі, повитої мороком, вийшов порибалити на Єнісей Гнатович, налащик пилотів і верстатів на місцевій пилорамі. Він був кмітливий, любив покопирсатись у техніці, а вдачу мав таку, що, як висловлювалися в селищі, «не давав собі на ноги сокиру впустити». І цей самий Гнатович ловив рибу найкраще за всіх і найбільше за всіх, бо й на рибу мав неабиякий хист, відтак не бідував, жив у достатку, водилися й чималі гроші на ощадкнижці.

Ось у цю саму темну осінню ніч на самолови, які Гнатович розставив на Єнісеї, і попався превеликий осетр. Осетр начебто виринув не тільки з вод могутньої сибірської ріки, а з вод часу, з вод повитого таємничим серпанком минулого, і прозайк задоволено, зі смаком змальовує явлення цього чуда. «Щось рідкісне, первісне було не тільки у розмірі риби, а й у формах її тіла, від м'яких, безжилних, ніби черв'ячних, вусів, що висіли під рівно зіструганою унизу головою, до перегинчастого, крилатого хвоста — на доісторичного ящера скидалася рибина, якого на картинці в підручнику із зоології у сина намальовано».

Ловецький азарт, добре знайомий Гнатовичу, цього разу начебто сягає свого апогею: «цар-риба попадається раз у життя, та й то не всякому якову» І він вступає у важкий поєдинок із цар-рибою. Сливає в пам'яті дідусева порада (краще б непомітно відпустити цар-рибу на волю, перехреститися й жити собі далі, знову думаючи про неї, шукаючи її), та не до дідових повчань зараз, та й дід той був розумом дрімучий, не знав нічого, крім лісу. І, ошалівши, Гнатович завзято «жахнув обухом сокири в лоб цар-рибу». Але сокира ковзнула вбік, оглушити реліктового осетра не вдалося. І сталося так, що, очумавшись після удару сокирою, осетр шарпнувся різко, вдарився об човен, і несподівано Гнатович сам опинився у воді, зачепився за гачки власних самоловів, опинився поряд з пораним, приглушеним осетром.

Отже, Гнатович сам себе, по суті, загнав у смертельну безвихідь. Ще якусь мить тому ловець, який ось-ось мав торжествувати перемогою над своєю жертвою, сам опинився в ролі жертви, а недавня жертва обернулася на ловця. Точніше — вони тепер обоє жертви.

Ніякі зусилля не дають визволитися з пастки-полону. Невже вони так і мають загинути у таємничих водних безоднях сибірської ріки? Невже Гнатовичу самою долею судилося кара за всі його гріхи, за нечестиве його ставлення до природи, до загубленої ним риби — і до цієї риби зокрема, бо це ж не просто риба, а цар-риба? Зусиллям волі він кається у сподіяному, навіть пробує підвеститися до осетра, наче осетр здатен втямити людську мову!

І, можливо, до якоїсь вищої сили в природі таки дійшли благання Гнатовича, його розпач, його каяття. Бо коли людина ще здатна на переосмислення своїх вчинків, визнання вини і нечестивості свого земного шляху, то не така вже вона безнадійна.

І ось риба, відпочивши, починає люто рвати браконьєрські снасті — і таки розриває їх, визволяється з обіймів смерті, наготовленої людиною, зникає у водній стихії, щоб жити. Відтак своїм прагненням життя вона дарує життя і Гнатовичу. І наостанку, відчуваючи полегшення та вдячність, він їй подумки бажає: «Іди, рибо, йди! Поживи скільки можеш! Я про тебе нікому не скажу!»

Вони могли загинути обоє, дякуючи йому, ловцеві.

Але вони зуміли вижити обоє, дякуючи їй, цар-рибі.

І спадає на душу заспокоєння, що цього разу вони так багатозначно мирно — після смертельної боротьби — розійшлися своїми дорогами: цар-риба існувати, як судилося їй природою, а людина... Та чи затьямить людина уроки, дані їй цар-рибою, і чи житиме вона на землі так, як теж судилося їй природою?

Читаючи це оповідання-притчу, як і інші розділи з повісті «Цар-риба», хотілося б перейнятися вірою, оптимістичними настроями, хоч вони й не так легко просяться в душу.

Віктор Астаф'єв — один з наймужніших письменників у сучасній російській літературі. Насамперед підстави говорити про його письменницьку мужність (а в літературі ця якість потрібна не менше, ніж у будь-якій іншій сфері людської діяльності) дає рішучість і сміливість прориву письменника до можливостей свого таланту і якогось мовби чисто російського молодечства, розмаху, безоглядності в його реалізації. Тут не тільки не можна забувати, а слід підкреслити, за яких складних умов у громадському житті і зокрема в мистецькому цей прорив йому вдалося здійснити (а ще ж не скидаймо з суворого рахунку сирітство, дитячий будинок, школу ФЗН, фронт, брак систематичної освіти), і це надає ще більшої ваги його письменницькому подвигу. А ще підстави говорити про мужність Віктора Астаф'єва дає його об'єктивний, цілком тверезий погляд на дійсність не з фасадного боку, багато в чому замуфльованого ретушню демагогії та прикрашеного парадними гаслами, а наче із задвірків, з внутрішнього двору. І раптом (а може, не раптом!) з'ясовується, що саме такий погляд єдино правильний для прозаїка такого обдаровання, бо саме задвірки в сукупності їхніх реалій і станов-

лять усю неоглядну дійсність, а парадно-фасадний щит потрібний лише напоказ. А ще підстави говорити про мужність Віктора Астаф'єва дає його не скоригований пропагандистськими лінзами, сповнений захоплення і щирого вболівання погляд на народ — хай то буде його рідний російський народ чи якийсь інший: український, грузинський, естонський...

Пригадується, як група грузинських письменників виступила в журналі «Наш современник» з колективним листом. У листі звучала образа, викликана оповіданням Віктора Астаф'єва, в якому зокрема йшлося про його перебування на Кавказі. Авторам листа здавалося, що письменник припустився національної безтактності по відношенню до грузинів. Справді, письменник, якого вразив Кавказ своєю сивою, немеркнучою величчю, побачив таке в поведінці та в способі життя місцевих людей, що викликало в нього і скепсис, і іронію, і явно критичні нотки. Що ж, авторів колективного листа до редакції «Нашого современника» можна зрозуміти: вони (як і більшість із нас) у розмові про будь-які національності чи про міжнаціональні стосунки звикли до тону «застольних тостів», до величального пафосу, особливо ж коли літературну «здравлицю» виголошує гість.

Здавна закоханий в Україну, Віктор Астаф'єв у «Зрячому посоху» знаходить мальовничі достовірні мазки, щоб намалювати побачене зірким безстороннім оком, дати типову для українського села картину, наприклад, нашого подільського весілля.

Розповідаючи про Україну, про українське село та українські звичаї, Віктор Астаф'єв начебто послуговується мазками гоголівської палітри, і слово в нього соковите, барвисте, добродушно-іронічне. Але ця добродушно-іронічна тональність зовсім не применшує враження від картини подільського весілля, де самогону — з Чорне море, де п'ють, не знаючи міри, бо тієї міри не знає душа. Картина сумна й гірка. То що ж, ображатися мені, подолякові, й іншим подолякам на російського письменника, що він побачив отаке весілля на Вінниччині? Якби ж ми сповідували літературні «здравлиці», то, може, образилися б, удавши, що не впізнаємо себе в такому дзеркалі. Але ж ні, таки впізнаємо, бо письменник побачив те, що було на тому весіллі у Сокольці.

І тим паче не можна стверджувати, що Віктор Астаф'єв образив національну гідність грузинського народу чи національну гордість українського народу, бо ж із всевидющою мужністю пише і про негативні риси як у російському національному характері, так і про негативні явища в житті російського народу. Тут можна наводити яскраві приклади і з його великих речей, і з оповідань, особливо ж останнього періоду, але насамперед слід, мабуть, акцентувати увагу на «Печальному детективі».

«Печальний детектив» (перша ластівка літератури епохи перебудови поряд з повістю В. Распутіна «Пожежа») передував появі в російській прозі інших творів підвищеного громадянського темпераменту й напруженого соціального тону. Про ці книжки й досі сперечаються, полемізують. Водночас «Печальний детектив» передував і реабілітації відхилених у застійний період творів (скажімо, роману В. Гроссмана «Життя і доля»), й поверненню з літературного зарубіжжя визначних імен (скажімо, В. Набокова), а також збігів з остаточним поновленням у правах

таких першокласних майстрів слова, як М. Булгаков і А. Платонов. Звичайно, цьому благородному процесу сприяв не сам «Печальний детектив» Віктора Астаф'єва, чи «Пожежа» Валентина Распутіна, чи «Плаха» Чингіза Айтматова — сприяло суспільне оновлення, і все ж таки первістки є первістки, бо знаменують початки нових тенденцій, відтепер уже вони в нашому сприйнятті постають як точки історичного відліку в новій самосвідомості літератури.

Хочеться повторити, що «Печальний детектив» — це мужній роман мужнього письменника. Тут ніби поставлено діагноз стану морального та духовного здоров'я нашого суспільства, і нехай декому цей діагноз не подобається, а декому хотілося б бачити його кращим, обнадійливішим, та він, на жаль, і не кращий, і не обнадійливіший, він — об'єктивний. І в цьому його лікувальна цінність. Отже, треба дякувати письменників, що його художньо-критичний діагноз саме такий, що він точно фіксує вробу.

Сам Віктор Астаф'єв зізнавався, що, беручись за «Печальний детектив», спочатку не мислив про роман, а мислив про оповідання, улюблений свій жанр, та несподівано для нього самого початковий задум став обростати матеріалом, урізноманітнюватися в злободенних ідеях, употужнюватися у викривальному пафосі, зрештою з-під пера вийшов роман, який тепер у нашій свідомості існує як «Печальний детектив». Як добре, що природа творчості загадково невгадувана!

Події роману розгортаються переважно в містечку Вейську, хоч іноді географія твору захоплює і село, в яке випадає поїхати Сошніну, головному персонажеві «Печального детектива». Сошнін за станом здоров'я уже не може працювати в органах міліції, де після армії попрацював чимало й сумлінно, відчуваючи справжнє покликання до боротьби з усілякою нечистю. Комісований у сорок два роки, він докладає титанічних зусиль, щоб знайти себе в літературі. Звісно, йому є про що писати, бо, пишучи про міліцію, не вигадує: він знає справу зсередини. Наділений авторськими симпатіями і співчуттям, Сошнін цільний і послідовний і в своєму минулому житті, в якому було не просто, і в житті своєму теперішньому, в якому не простіше, а може, навіть складніше, бо як він войовниче виступав проти всяких неподобств, носячи міліцейську форму, озброєний, так виступає і без міліцейської форми, уже без зброї: ризику і смертельної небезпеки не поменшало, як не поменшало у його вдачі непримиренного завзяття і тієї принциповості, без якої немислима його свідома діяльність.

Сошніна в «Печальному детективі» оточує «свинцева мерзота життя». І якби ж то народжені «свинцевою мерзотою життя» її представники — наші сучасники — перебували чи в летаргічному сні, чи в стані соціального анабіозу, а то ж ні! Вони активні. Сказати, що вони просто активні, — це мало сказати, бо вони вороже активні по відношенню до тих, хто своїми вчинками, поведінкою, думками несе позитивний заряд здорової моралі. Отже, неминуча конфронтація, а Сошнін саме з тих, хто не заплющує очей, хто не уникає конфронтації. Він борець. І він бореться. Зла і носіїв зла навколо нього не меншає, і все ж таки він не справляє враження Дон Кіхота з російської глибинки, його активна життєва позиція викликає повагу, додає світла в наших надіях.

Похмуре соціальне тло в «Печальному детективі», багато тут зібралось різного сорту антигероїв, суспільних пасинків та відщепенців, і не завжди вони пасинки та відщепенці з вини суспільства, а часто з власної винипровини. А може, коріння цієї власної провини слід шукати не в нижішніх соціальних обставинах їхнього буття, а в соціальних обставинах учорашнього дня, і тоді раптом з'ясується, що ця нібито власна провина не така вже й власна, що її можна обґрунтувати чинниками соціальними. Мораль багатьох персонажів роману підмінено навіть не сурогатами моралі, а її повною відсутністю. Люди — здегуманізовані, чисто людські стосунки підмінені механічними, з яких вихолощено доброту, сердечність, безкорисливість, милосердя. Тим більше — милосердя! Фізичний і моральний розбій, насильство стали нормою, а не якимись поодинокими випадками, бо суспільно-економічне підґрунтя таке, що воно постійно спонукає до антигромадських явищ; звичайно, слід боротися з цими поодинокими випадками (що самовіддано чинять Сошнін та його товариші), але, безперечно, слід активніше братися за викорінення причин у глобальному масштабі.

У це похмуре тло «Печального детектива» гармонійно вписуються ерзаці духовності, субкультура, які так болять Віктору Астаф'єву і які він не стомлюється бичувати. Для прикладу можна згадати редактора місцевого видавництва Сироквасову, яка «рецензувала книжки тутешніх авторів, до місця й не до місця вставляючи цитати з Вергілія і Данте, із Савонароли, Спінози, Рабле, Гегеля і Екзюпері, Канта і Еренбурга, Юрія Олеші, Трегуба і Єрмилова, зрештою, і прах Ейнштейна з Луначарським подеколи тривожила, вождів світового пролетаріату увагою також не обминала». До цього паноптикуму у Вейську входить і слідчий Антон Пестерев, для якого знайдено точні й дошкульні штрихи. «Одружившись ще в студентські роки з дочкою директора вейського льонокембінату, Антон Пестерев мав на трьох чотирикімнатну квартиру, утримував місцевий «салон» і збирав у ньому вечорами «вищий світ» міста Вейська. Одну кімнату подружжя Пестеревих перетворило на своєрідний різновид вітальні, гральну залу і дешевенький музей, на стінах якого висіли абстрактні полотна, гравюрки, кілька дорогих напівфривольних карбувань з русалками, дві прядки, пара личаків, репродукції з пікантних полотен Сальвадора Далі. Вечорами в залі ледь приглушено, інтимно звучали по японській радіозаписуючій системі модні записи «звідти», ну й наші, необхідні в модному салоні модні поети: Висоцький, Окуджава, Новелла Матвеева; на інкрустованих полицках — Євтушенко, Вознесенський, Ахмадуліна, Аполлінер, Дос Пассос, Хіменес, Лі Бо, далі Пікуль, Сіменон і Апдайк, між ними біблія дореволюційного видання, молитовник із золотом застібкою, «Слово о полку Ігоревім» у подарунковому виданні й ошатний словник Даля у чотирьох томах».

Багато можна писати про «Печальний детектив», і вже багато написано, бо роман викликав і викликає думки, бажання не тільки аналізувати його як літературний твір, а й міркувати над тими життєвими явищами, які лягли в основу справді-таки «печального» цього твору. Вдаючись до опосередкованого вираження своїх ідей, Віктор Астаф'єв водночас не цурається тут і прямого — публіцистичного —

пафосу, яким сповнена сьогоднішня російська література. Гадаю, ця цитата з «Печального детектива» якнайсуттєвіше дасть зрозуміти, якими болями переймався прозаїк, пишучи цей роман:

«Ніщше і Достоевський майже дістали до гнилої утроби чоловічка, того місця, де пріє, зріє, набирається смороду і відрощує ікла найжахливіший звір, який сховався під покривом тонкої людської шкіри і модного одягу і сам себе пожирас. А на Русі Великій звір у людській подобі буває не просто звіром, а звіриною, і народжується він найчастіше покірністю нашою, безвідповідальністю, безладністю, бажанням вибраних, точніше, тих, хто сам себе зарахував до вибраних, жити краще, ситніше від ближніх своїх, виділитися серед них, вихопитися, та найчастіше — жити, ніби вниз по річці пливати».

Віктор Астаф'єв на повний голос говорить про зло, аби поменшало цього зла й несправедливості, аби народ по-справжньому був достойний свого високого імені.

Географія життя Віктора Астаф'єва і географія його творів... Цікава і важлива тема в розмові про будь-якого письменника, особливо ж про такого, як автор «Останнього уклону», «Цар-риби», «Печального детектива», численних оповідань. Як уже говорилося, це переважно Сибір, де больовою точкою для художницького сумління було й залишається село Овсянка на Єнісеї. Тут для нього начебто найповніше, найпереконливіше сконденсовано все те, що дороге серцю і притаманне Росії. Але в його твори ввійшла Росія і в інших своїх неозорих безмежжях, увійшла Москва, бо й там довелося побувати, бо й там непокоїлося серце. А ще ввійшли в його життя і творчість Прибалтика, і Кавказ, і Україна.

Особливо ж Україна.

В одному із заключних розділів «Останнього уклону», вкотре відновлюючи в своїй пам'яті образ рідної бабусі, що замінила матір не тільки в дитинстві, а й у зрілому віці, він несподівано після її смерті робить для себе несподіване відкриття. «Раптом зовсім-зовсім недавно зовсім негадано довідуюсь, що не тільки в Мінусінськ і в Красноярськ їздила бабуса, а й на моління в Києво-Печерську лавру добиралася, чомусь назвавши святе місце Карпатами». А тітка Дуня-Федораниха так згадує про покійницю: «А бабуса твоя, Катерина Петрівна, царство їй небесне, коли на молитви сходила в Карпати, всіх нас наділила ладаном і гостинцями». Вражений почутим, автор міркує, чому ж вона втаїла від нього цю свою мандрівку, і доходить висновку: «...напевне, ще в старі роки добиралася вона до України, благословившись, повернулася звідти, але боялася розповідати про це в смутні часи, бо як вибвкою про моління бабусі, то зі школи мене виженуть, Кольчу-молодшого з колгоспу випишуть».

У повісті «Зрчий посох» Віктор Астаф'єв згадує своє знайомство з Олександром Твардовським у редакції журналу «Новый мир». Ось фрагмент їхньої тодішньої розмови:

«— Воювали?»

— Так.

— Де й ким?

— Солдатом. На Першому Українському.

— Солда-атом!»

Так, воював Віктор Астаф'єв (дев'ятнадцятирічний, рядовий-зв'язкі-вель) і на Першому Українському, і на Україні, відтак воєнний досвід, який письменник здобув на нашій землі, згодом прислужився при створенні «Пастуха і пастушки».

Віктору Астаф'єву близька Україна, її люди, її мистецтво та література. (До речі, він одружений на українці, яку зустрів таки на Україні). В нашій республіканській пресі недавно були опубліковані його пристрасні свідчення шани та любові до геніальних синів українського народу — Тараса Шевченка і Миколи Гоголя. Він часто приїжджає на береги Дніпра, подорожує нашим краєм, який став для нього другою батьківщиною, за яку він воював, проливав кров, міг накласти й головою, як наклали головами тисячі й тисячі російських побратимів, бійців інших національностей. (Оте його вистраждане: «Чим я кращій тих молодих хлопців, яких сам закопував на узбіччях воєнних доріг?»).

Передостанній раз він побував на Україні в погідні вересневі дні 1988 року — і не зміг не поїхати в героїчні Нові Пегривці: адже він був колись учасником боїв на Лютезькому плацдармі. Зустрічався з товаришами-фронтовиками із сімнадцятої артилерійської дивізії прориву. Відвідав Чигирин. Побував у Бориспільському районі. Зустрівся з Олесем Гончарем (обох їх зв'язує давня душевна дружба), з Борисом Олійником, з іншими українськими письменниками.

І вже в наступному, 1989 році, знову побував на Україні, взявши участь у святкуванні 175-річчя від дня народження Тараса Шевченка. «...З року в рік тривала нескінченна дума Тараса Григоровича. Перечитайте його вражаючі вірші — скільки в них і ніжності, і болю, і стогону», — так згодом розповідав письменник у своєму інтерв'ю читачам газети «Правда» від 30 червня 1989 року. Разом з гостями і учасниками ювілейних урочистостей на пароплаві проплив по Дніпру — з гирла до Києва. А на Чернечій горі поблизу Канева виступив з палким словом, сповненим любові до української землі, за яку він пролив свою кров, і до вишневої нашої мови, і до щедрого нашого народу.

Бо проливав він свою кров і за вишневу нашу мову, і за кращу долю нашого щедрого народу.

Віктора Астаф'єва на Україні і знають, і люблять. Його твори перекладалися й раніше, друкувалися у видавництвах республіки. Вихід двотомника вибраних творів видатного російського письменника — цілком закономірне явище, свідчення братерської дружби російської та української літератур.

«Цар-риба» закінчується такими щемливими рядками:

«То що ж я шукаю? Чого мучуся? Чому? Навіщо?

Немає мені відповіді».

Гадається, що відповіді на поставлені запитання дає сам собі письменник — своїм життям і своєю творчістю. Відповідають численні читачі своїм ставленням до письменника: їм дороге його мужнє, чесне слово. Відповіді дає саме життя, яке було б несправедливо неповне без книжок популярного, совісного й правдивого російського прозаїка Віктора Астаф'єва.

Євген ГУЦАЛО

ЗРЯЧИЙ ПОСОХ

Переклав *Анатолій Таран*

Мокро, сніжно було, коли я проваджав в останню путь свого старшого друга, і все звучала й звучала в моїй голові приповідка кафрів, котрі, прощаючись, кажуть: «Віднині у кожного з нас буде на одного друга менше». Я давно помітив, коли ховають славу, добру людину — псується погода: мете, крутить — чи то в жалобі природа, чи хоче, щоб похорон був тяжкий, надовго запам'ятався й надірвав душу тим, хто залишається жити.

Мокро, сніжно й зараз, коли я в невеличкому селі Биковці починаю писати про покійного друга, не наважуючись поставити слово «спогади». Ніколи й ніяких спогадів я не писав, точніше, отаких сумних спогадів, коли треба ставити: «був», «жив», «казав», бо ні пам'ять, ні серце не миряться із втратою і здається, ось-ось станеться чудо: на зав'язаній снігом дорозі з'явиться моя маленька дружина з величезним рюкзаком на спині, принесе хліба, пошту, і, швидко перебравши листи, я знайду конверт, на якому учнівською ручкою буде написано повністю — обов'язково повністю — зворотну московську адресу, і в куточку конверта сором'язливо й скромно стоятиме знайоме прізвище. І я прочитаю листа, неодмінно великого, неодмінно з гумором, неодмінно теплого й розумного, написаного швидким і водночас акуратним, ніби учнівським почерком...

Але віє вітер, хльостає мокрий сніг — прийшов циклон звідкись зі сходу. Вчора й позавчора віяв він з півночі — ніякі циклони не обминають Урал, вони, наче біда, все навколо нього кружляють, усе обдмухують його та нишпорять, і весна ніяк не може прийти, а вже початок квітня.

Сиджу я в сільці Биковці, на Уралі, посередині Росії, в хатині, заметеній по дах, дивлюся на хати з димами. Безлюддя ж яке! Про це сільце, побувавши тут, один знайомий поет написав проникливі рядки:

Деревня Быковка. Россия,
Двадцатого века печаль...

Сиджу я в цьому селі, де побував зовсім недовго мій друг, і так йому все тут припало до душі, що мріяв він приїхати сюди іще раз і надовше, подихати тишею, поблукати по навколишніх лісах, натішитися безлюддям і попрацювати на самоті.

© «Современник», 1988.

© Український переклад. А. М. Таран, 1990.

Не випало йому ще раз побувати в моєму злиденному, забутому богом і людьми сільці. Не додивився, не допрацював, не дожив, не відпочив, вирушив туди, де «нет ни снов, ни стонов, ни болезней, ни скорби, а жизнь бесконечна».

Як усе ж таки несправедливо влаштоване оце саме наше «небезконечне» життя. Скільки марного, нікому не потрібного люду живе на світі, недоумків, хамів, убивць, злодіїв, дармоїдів, хапуг, а добру людину ось знайшла смерть, вимордувала недугою, висушила в ній соки, змучила стражданнями й убила. Невже це по-божому? — святий повинен страждати за грішників, а грішники, бачачи муки святого, повинні каратися і набувати його подоби? Та щось багато страждають мученики й мало впливають їхні страждання на людське сміття. Воно чим було, тим і лишилося...

З чого і як усе-таки почати?

Мабуть, як заведено — зі знайомства. І не буду я боятися звичайних, простих слів. Адже він був (був! — як це все-таки безглуздо!) — звичайною і незвичайно простою людиною. З цього і знайомство наше почалося. Цим він і покорив мене, це нас і здружило.

Я навчався на Вищих літературних курсах у Москві й одного разу, вийшовши в перерві покурити, побачив серед курсантів з поетичного семінару, між якими точилася жвава, навіть збуджена розмова, дуже смаглявого, м'якогубого чоловіка з проникливими й жвавими очима. Він сквапливо курив цигарку й говорив одному з курсантів:

— Ну навіщо це тобі? Ти ж не прокламацію пишеш, а вірші!

Поет насуплено й уперто щось заперечував. Смаглявий чоловік докурив цигарку, пошукав очима урну, кинув у неї недокурок і, якимось ураз засмутившись, сказав ніби уже сам собі, а не поетові, котрий курив разом з ним:

— І взагалі, галасування в літературі, биття себе в груди та запевнення в тому, що ти ось любиш батьківщину, а інші її начебто й не люблять і любити не вміють, властиві більше нашим літвождям. Огидна риса! Її не було в жодній літературі, в колишній, у російській тим паче. І вам зовсім не треба б лізти в московську кашу, тільки час та нерви витратите. Вам потрібно вчитися, багато в чому розібратися... Ну, ходімо в аудиторію, там договоримо. Дзвоник був. — Він якимось тепло й трошки провинно всміхнувся, мовляв, загалом усе це слова, слова...

— Хто це? — запитав я в одного з наших однокурсників.

— Макаров. Семінар поетичний веде. Чудовий чоловік. Я з ним на одній нараді познайомився.

Не певен, чи звела б нас доля з Олександром Миколайовичем Макаровим, коли б не почув я цієї коридорної розмови. Я вже

закінчував курси, устиг оглядітися у Москві й трохи збити з себе периферійну штукатурку. Серед усього іншого встиг я помітити і цю «найогиднішу рису» у вдачі деяких, як правило, бездарних московських письменників. Зустрінеш, послухаєш якогось діяча — хлопець як хлопець, віршики пописує такі собі, книжки його галасливі, впадають в око, але немає в них ще ніяких підстав проголошувати себе витією. Та ні, всі повадки, вся постава, увесь його натиск вождистські. А ще, дізнавшись, що перед ним провінціал, він і зовсім починає не горворити — ректи, проголошуючи: «Ви там сидите, а ми тут боремося...»

Я міг би назвати десятки «провінціалів», на яких ці «борці» вплинули і впливають щонайгіршим чином. Наслухається отакий периферійник «борців» і теж починає сорочку на собі рвати й пуна дряпати, видаючи схоплену в столиці піну за одкровення й доконечну істину, втрачаючи при цьому свій дар, поступаючись своїми переконаннями, гадаючи, що вони дріб'язкові і сам він лайно, а ось там, у столиці...

Дуже і дуже вміють та полюбляють столичні крикуни вбити тобі в голову, що ти нікчема, відстав і взагалі із свинячою мордою заліз у бубличний ряд.

Нагадаю, я вже закінчував курси, за два роки наслухався усякої всячини і спостеріг: коли вже «борець» горлає слова «Росія!», «Батьківщина!» і т. д. і т. п., значить, поблизу є хтось із тих, кому це почути належить, хто може за ці патріотичні зойки підкинути карбованчика, надрукувати добірку віршів, збільшити тираж книжки і навіть увести в якусь редколегію.

Немає в нашій літературі безкорисливих витій, котрі не виставляли б себе й своє слово. Безкорисливі, як правило, талановиті, їм галасувати ні до чого, за них говорять вірші, книжки, перо — одне слово, їхня усамітнена тяжка праця; а в тяжкій праці не до суєти.

«Була в нього (Макарова) ще одна несучасна риса, — писав у статті до сімдесятиріччя Олександра Миколайовича Макарова критик Аннінський, про якого ще мова попереду, в листах критика до мене, — він був поза групами. Як критик, він не розмежувався, не розчленовував, не ділив і сил не рахував — він сили збирав... Він був справді настроєний на ритм усєї нашої літератури: від поезії до нарису і від Москви, як мовиться, аж до самих окраїн».

Цю дуже істотну й сучасну думку я не випадково цитую на самому початку книжки про критика О. Макарова. Завдяки цій думці я можу не вдаватися до велеречливих пояснень і розглумачень, хоча самі читачі переконуються в тому, про що говорив щойно критик Аннінський, з листів Олександра Миколайовича і з'ясують, що нашу літературу він поділові усе ж піддавав, але

поділові відкритому, природному, без хитрування та заячих поблажок. Він поділяв літературу на погану й хорошу, письменників — на талановитих та бездарних, яких подвизалося й подвизається в нашій літературі і до сьогодні більше ніж досить.

Кілька разів я ще бачив на курсах Олександра Миколайовича і завжди намагався бути ближче до поетів, з якими він розмовляв. Тримався він з ними по-товариському просто і сам був дуже простий, а я вже знав, що був він і редактором журналу, і заст. редактора «Лит. газети», що член він багатьох органів, що й критик він не з останнього десятка.

Мені хотілося познайомитися з ним, поговорити, але...

Але в дитбудинку, де я жив у дитинстві, працював якийсь час завідуючим Василь Іванович Соколов — літній, освічений чоловік, і серед того, що втовкмачив він мені, закорінилися в мені дві моралі: нав'язливість — одна з найогидніших рис людського характеру, обов'язковість — одна з найкращих.

Одне слово, я не наважувався підійти до Олександра Миколайовича й поговорити з ним, але забути його чомусь не міг і через досить тривалий час після закінчення курсів узяв та й надіслав йому щойно видану в «Молодой гвардии» книжку повістей та оповідань «Зорепад» — першу свою «товсту» столичну книжку.

Не знав я тоді, який завантажений критик і як багато надсилають йому книжок, сподіваючись, що він прочитає та напише відгук. Не думав я ні про який відгук і напис на книжці зробив такий, який ні до чого не зобов'язував, і саме через це, як, сміючись, розповідав згодом Олександр Миколайович, йому захотілося прочитати книжку, хтозна звідки і невідомо ким надіслану.

А коли він прочитував книжку і вона йому подобалася, Олександр Миколайович неодмінно знаходив час сказати добре слово авторові. На погані книжки він рідко відгукувався, махав на них рукою — багато їх, поганих, казав, усіх «не охопиш!».

Ось що написав він мені у своєму першому листі.

Шановний Вікторе Петровичу!

Дуже дякую Вам за книжку та за підпис, якого я, їй-право, не заслуговую. Ви даруйте, що відповідаю Вам мало не через півроку. Але писати просто лист-подяку не хотілося, поки не прочитав книжки. А тут настало літо, поїхав у село і, лаштуючись у дорогу й поспішаючи, книжку залишив на столі. А втім, книжку я знайшов у нашій районній бібліотеці, але ж адресу залишив удома...

Потік книжок такий великий, що прочитати все не встигаш і за цим «усим» часто пропускаєш і найнеобхідніше. Прочитати Вас ще у квітні, до одержання книжки, мені радив Й. Л. Грінберг

і дуже Вас нахвалявав, але якось дещо загально. А Ви, тим часом, навдивовижу «свій», круто посолений. Читав я Вас із насолодою, вдихаючи запахи пряні та смолисті, милуючись людськими вузлуватими характерами, екзотичною силою життя, що так і б'є російськими, пекучими джерелами. Багато що нагадало мені моє дитинство і своїх мужиків; знайомий побут, хоча у нас, не в Сибіру, все це не таке густе, опріснене, більш акварельне, чи що.

Анотація до Вашої книжки жахлива. А ось, до речі, і приклад потрапив під руку — анотація Данієля Дефо, написана самим автором до роману «Молль Флендерс», і редактора книжки, виданої у найбільшому нашому видавництві «Художественная литература»: «Радощі й прикрощі уславленої Молль Флендерс, котра народилася в Ньюгетській в'язниці і протягом шести десятків років свого розмаїтого життя (не рахуючи дитячих років) була дванадцять разів утриманкою, п'ять разів одруженою (з них один раз із своїм братом), дванадцять років злодійкою, вісім років засланкою у Вірджинії, однак на схилі життя розбагатіла, почала жити чесно й померла, покаючись. Написано за її власними нотатками», і: «В романі англійського письменника Данієля Дефо (1660—1731 рр.) «Молль Флендерс» розповідається про бідну дівчину, яку соціальні умови штовхнули на шлях проституції та злочинства» Я пригадав обурення Сергія Антонова, котрий одного разу, розгнівавшись, сказав, що дивується із здатності критиків вишцувати з творів ідею. Ось і тут вишцували, точніше, навіть влучили, і, ти ба, чому зраділи: «Село не сьогодні-завтра буде знесене». А ось як знести в душах те, що так безжально оголюється у Ваших Амосах, Ісусиках, як їх піднести до Култишів та Летяг? Хоча, зізнаюся, Култиш — герой не мого роману. Летяга — оце так! Може, тому, що зустрічати Култишів у житті мені якось не випадало. Надто вже він долею індивідуальний і трохи благоліпний. Я ж усе життя відчував симпатію і навіть любов до тих, хто вдачею бешкетливий, вміє наполягти на своєму і Ви чомусь видаєтеся мені таким, особливо із «Зорепаду», де Ви так настроїли мене на щасливий або хоч би театральний (раптом його вбили) кінець, що від Вашої правди мені вилаються закортіло. Ну що Вам, справді, коштувало їх поженити або розлучити отак з музикою. А Ви раптом узяли й написали як у житті. І через це й хочеться лаятися, і сумно, і, мабуть, уже ніколи не забудеш цього Вашого хлопця. Усі ми, напевне, носимо в душі щось недосконале, що і є найдорожчим.

Гарний з Вас росте письменник, характери у Ваших героїв завилькуваті, зіткнення й сутички між ними по-мужицькому міцні, і ні в чому, ні в репліках, ні в стані, який Ви передасте,

я жодного разу не відчув незугарності, фальші, невірної ноти. На що вже «Солдат і мати» складний твір, а віриш, у матір віриш беззастережно. Слабка, а втім, не те це слово, анемічніша за інших у Вас Ліда в «Зорепаді». Тут навіть в одній репліці, мені гадається, Ви сфальшивили. На стор. 237 унизу, і репліка мене покорила, і слова, й інтонація якісь старечі. Випадок такий, що вона могла не знайти слів і правильної інтонації, та все ж це не ті слова, не були б цими. А втім, це дрібниці, мабуть, єдине, що видалося мені огріхом на зораному Вами полі.

Дуже мені чомусь захотілося у Ваш Чусовий. Я ось бував колись у Ваших краях, десь поблизу, тоді ще на Березникхім-буді. Втім, набудував небагато.

Зичу Вам щастя й нових книжок. Черкніть, як не полінуетесь, що, коли і де у Вас вийде? Бо ж за всім не встежиш. Мені хочеться Вас почитати. Сподівався я, що у жовтні ми зустрінемося на молодій нараді, а її перенесли на грудень. А вже коли почали переносити, то до наступного року дотягнуть.

Ваш О. Макаров

На цьому робота над спогадами зупинилася. Я пробував ще писати, робити начерки, примірявся, прицілювався, мучився, зазнавав тиску з боку дружини покійного та різних друкованих органів і ніяк не міг підступитися до матеріалу, «організувати» його в собі, щось відкинути, щось домислити.

...Минуло понад десять років. Я пробую знову продовжити розпочату роботу. Чи вийде?

Життя складається із зустрічей та розлук.

І зустрічі, й розлуки бувають різні, як різні й люди, з якими зустрічаєшся й розлучаєшся.

Доля подарувала мені щастя недовго бути знайомим і дружбою пов'язаним з Олександром Миколайовичем Макаровим. Він був старший за мене в усіх відношеннях, але він був мудрий, делікатний, чистий помислами, і я в наших з ним стосунках ніколи не відчував різниці у віці й значної його переваги в інтелектуальному розвитку.

Ми дружили на рівних, але це не заважало мені водночас шанобливо ставитися до його тяжкої сивини, до його феноменальних знань. У наших стосунках молодшого й старшого літератора і людини не було фамільярності, але було багато тепла й довірливості одного до одного.

Найбільше приваблювала мене в Олександрі Миколайовичу одна безцінна як на нинішні часи риса — повна відсутність вождизму, поширеної мерзенної недуги в нашій сучасній літературі, і терпиме, викуте упродовж усіх років його тяжкого життя ставлення до людей.

За всі роки нашої дружби про жодну про жодну! путню людину не сказав поганого, не принизив себе паплюженням і лихослів'ям на адресу того чи того літератора. Якщо людина була йому не симпатична, як, наприклад, Єрмилов, критик, про якого мова далі, він так і казав, що людина ця йому не симпатична, але ніколи не нав'язував мені своїх симпатій чи антипатій. Він довіряв мені самому розібратися в людині, і рукописи, книжки мої читаючи, теж ніколи не був категоричний у судженнях, лише тонко, м'яко підводив мене до тієї чи тієї думки і далі пускав ніби у «самостійне плавання», вважаючи, що і сам я вже не хлопчик, і вірячи, що, розбираючись сам у собі й складних життєвих питаннях, літератор більше навчиться і багато чого позбудеться, багато чого набуде.

Авжеж, зустріч і дружба з Олександром Миколайовичем Макаровим ускладнила мою письменницьку роботу. Я почав ставитися до неї суворіше, відповідальніше і на себе дивитися критичніше. І до сьогодні кожен свій рядок роздивляюся проникливими очима Олександра Миколайовича. чи витримає він цей погляд? Усмішливий, трохи іронічний, ніби зовсім відкритий, але з глибокими думками й батьківською турботою у глибині.

Я осиротів.. Удруге осиротів у своєму житті. багато років тому втратив матір, тепер ось батька, батька-друга, батька-наставника, не резонера, не важко навислу наді мною «постать» старшого, — друга, до якого іноді просто хотілося доторкнутися рукою й відчутти, що він тут, він є, і до нього можна прийти з радістю й бідою; і нічого про це не говорити, але одужати душею...

Я ніяк не звикну до втрати. Друг справжній і дружба справжня не вмирають. І тільки прикро мені те, що взнав Олександра Миколайовича запізно і мало бачився з ним, бо здавалося, що зустрічей буде ще багато, багато розмов, багато радісних днів доброго спілкування.

Коли зустрінеш і полюбиш таку людину, як Олександр Миколайович, думок про смерть не буває, вона, якби й прийшла, то видалася б жахливо несправедливою, неприродною.

Смерть завжди застає сердечну дружбу й любов зненацька, і через те вона потрясає на довгі роки. І через те неможливо звикнути до неї й змиритися з нею.

Я відповів на перший лист Олександра Миколайовича і поділився задумом повісті «Крадіжка», висловив свої побоювання з приводу труднощів, що чекають у роботі.

Шановний Вікторе Петровичу!

(За по батькові не ручуся — книжка Ваша в Москві, а пишу з Таруси, даруйте, коли забуду). Діло, яке Ви замислили, — діло

велике й нележке, але й гідне літератури. Очевидно, саме на дітях можна показати весь жах минулого, жах неусвідомлений, страждання й муки душевні, що не тільки подаються, а й сприймаються як благодіяння. І у Вас напевне вийде. Ви добросерді до людей, як буває добросердою людина, що сама скуштувала, почім ківш лиха. Коли і як Ви скуштували — не знаю, але у книжках Ваших це відчуваєш. А тому бажаю, щоб Вам добре працювалося. Та й вітаю, до речі, з минулим святом.

Лист Ваш теж чекав мене, але, правда, не дуже довго, я був у Молдавії, поїздив по військових частинах, по місцях для мене пам'ятних, там я служив на кордоні рядовим 1940 року і, як пишуть в анкетах, брав участь у визвольному поході в Бессарабію. І досі збереглися в мене там знайомства з кількома бессарабськими колись підпільниками-комсомольцями, яким саме тому, що вони були підпільниками, довелося досить важко й з превеликим напруженням добувати право на партійність, та все ж вони витримали і нині стали: один — літератором, двоє — професорами, а один таки — головним архітектором республіки. Чудові, справді, були хлопці бендерські комсомольці.

І таке все дивне, і скільки ж цих пам'ятних місць у людини! Ось Ви пишете про Березники. А я ж там був навесні 1931 року і влітку, і запам'ятав тільки ліс, вежі ще не добудовані, запилюжене Усольє з приземкуватими будинками на протилежному березі та якесь порожнє приміщення з дерев'яними верстатами й припасованими лещатами, де я і такі ж, як я, випускники ЦІТу, слюсарі другого розряду, випилювали вочевидь нікому не потрібні «маяки», бо нічого іншого й робити не вміли, та й прислали нас занадто рано, цехи ще не спорудили. Місяців через два я ганебно втік, так і не підшебрувавши свій єдиний виріб. А тепер страх як кортить побувати і в цих пам'ятних місцях.

На нараді молодих Ви, безперечно, будете і, уявіть собі, зовсім не найстарішим. Придивляючись до складу наради, я дійшов висновку, що наше літначальство страшенно не хоче старіти, а тому всіх, кому не стукнуло півстоліття, схильне вважати літнемовлятами. Ну та бог з ними, начальство начальством, а література — літературою. Головне ж, що у Москву можна зайвий раз заглянути.

Ваш О. Макаров

Засвідчíte, будь ласка, моє шанування Вашій дружині і мою вдячність за її турботу.

Я й надалі не буду виправляти й скорочувати листів Олександра Миколайовича, нехай вони промовляють самі за себе і на «повний голос». Ясна річ, я не з усіма листами згоден, ясна

річ, моя думка іноді розбігається з думкою критика, зокрема з його беззастережною критичною оцінкою фільму Сергія Бондарчука «Війна і мир». Ясна річ, хотілося б мені щось і підкоротити, і підправити, особливо компліменти на мою адресу, але я цього не зроблю, по-перше: це листи й думки померлої людини, і я зобов'язаний ставитися до них коли не шанобливо, то хоч би бережно; по-друге, сподіваюся на довіру читача і на те, що в подальших моїх розмірковуваннях якимось поясню й зглажду ті або ті незугарності особистого та загального порядку.

Того ж 1962 року від Олександра Миколайовича надійшли ще дві звісточки, дві листівки.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже вдячний за книжку¹, за лист. Прочитав навмання, де розгорнулося, два оповідання: «Старий кінь» та «Прахом своїм» — і зрозумів, що читати підряд не треба, не такого типу книжка, аби її підряд читати. Стало якимось сумно, і поринув у задуму, і не хочеться сполохувати настрій. Як тільки прочитаю, напишу про загальне враження.

Бажаю Вам успішної роботи й оранки глибокої. Майстри ж бо, вони, звісно, з сідла вибивати майстри, ну та коли вже вибитий, берися за чепіги, та якнайміцніше, дивися — й знову в сідлі.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дякую за новорічні побажання! Від душі зичу Вам щастя й натхнення (нехай і нелегкого), а все інше додасться. Ага, ще здоров'я. Коли завершите повість, може, варто подумати про «Знамя». Редакція огідна, вимотує з автора кишки, але журнал таки пристойний.

Старий рік був роком нашого заочного знайомства, дай боже в новому зустрітися.

Ваш О. Макаров

Настав 1963-й. Я перебрався з сім'єю з міста Чусового, де прожив вісімнадцять повоєнних років, у місто Пермь, в обласну «столицю», ближче до письменницької організації, до видавництва, до культури, до бібліотек, до театру, й одразу ж почав шукати собі хату в селі. Діти в мене підросли, в домівці було багатолюдно, квартира була на гамірливій вулиці, за тонкою стіною мого кабінету з рання до ночі грав молодий піаніст, який вирішив вступити в аспірантуру Ленінградської консерваторії. Грав він до того, що в нього розпухали пальці. І я по-

¹ «Слід людини» — збірка оповідань. Свердловське книжкове видавництво, 1962.

первах слухав його залюбки і казав місцевим ледачкуватим письменникам: «Ось у кого треба вчитися працювати!» Але потім або ж піаніст переграв, або ж я стомився від нього, але вже не міг ні працювати, ні спати, іноді мені хотілося піти й порішити цього підсліпуватого сором'язливого хлопця, котрий, змучивши себе, сусідів, матір з батьком, у консерваторію так і не вступив, однак у ліс мене вижив — і за це йому спасибі!

На березі Камського водосховища, верст за вісімдесят від Пермі, було тоді тихе й глухе селище під назвою Винний Завод (у давні часи, при Катерині, тут нібито курили вино), і жив при цьому Винному Заводі чоловік незвичайно цікавий, освічений, дружньо до мене прихильний — Борис Никандрович Назаровський, котрий переобладнав невеличку сільську лазню на тісну, але затишну «дачу», де колись бували його друзі: Аркадій Гайдар, Василь Каменський та інші відомі люди. Саме він, Борис Никандрович, який тоді був головним редактором Пермського книжкового видавництва, і нараїв подивитися хатину на Винному.

Хати тоді відьні там були. Я подивився їх — гарні, старі, затишні хатини, що стояли вздовж мальовничої затоки, у мальовничому місці: попереду мілководий чистий пляж, позаду — сосновий бір, по широкому водосховищу летять веселі моторки, ще поодинокі в той час, але вже починалася туристсько-дачна розгульна стихія, і коли я увив, що буде на цьому симпатичному місці років через п'ять-десять, то й спитав у Бориса Никандровича: чи немає сільця глухішого, нехай і далі від пристаней, магазину та великої води. Борис Никандрович відповів ствердно і через сосновий бір, по встеленій рудою глицею, мало ходженій стежині, увінчаній пообіч червоними ягодами суниці, брусниці та чорно-мерехтливого чорничника, відвів мене в село Биковку, де я і прожив і плідно пропрацював подальші роки, і навіть, перебравшись у Вологду, ще навідувався у той райський для роботи куточок.

Биковка врятувалася від цивілізації та дачних варварів своєю віддаленістю, хоча всього вона за півтора кілометра од «великої води». Де раніше текла красива річка Силва, зливаючись з річкою Чусовою, тепер хлюпотіла, підмивала береги влітку зацвітаюча, непроточна вода «рукотворного моря», як його ніжно назвали місцеві газети. Але ж і півтори версти нікому не хочеться ходити й носити на хребті торби з харчами.

Биковка розташовувалася на пагорбах, серед полів і серед подекуди недорубаних лісів, над річкою Биковкою, холодною, прозорою, в якій тоді ще водилося багато харіуса, по перелісках та порубках — тьма-тьмуща дичини, особливо тетеруків, гордо-

вито височіли сосни, підпираючи небо верхівками, модрини, ялини, ялиці, на узліссях та за стіною цих лісів безмежно тяглися осичники на давніх порубках.

Добре жилося тут і працювалося. Поки були молоді, при силі та здоров'ї, навіть байдуже було, що треба на собі тягати все необхідне для прожиття, що немає в селі електрики, що ліси довкола заражені енцефалітним кліщем. Жили попервах навіть трохи безпечно і тому одразу захворіли на енцефаліт моя дружина Марія Семенівна та її племінник, який виріс у нашій сім'ї. Нарвали букет латаття перед тим, як їхати до міста. На пароплаві племінник дружини помітив на квітці кліща й сказав: «Ой, кліщ! Потримайте, тітко Маню, я дістану сірники й спалю його». Перед цим робили ремонт у хаті, руки в одного й другого були в подряпинах — цього виявилось досить...

Дружину ледве врятували, і племінник був у найтяжчому стані. Я тоді так пережив усе це, так хвилювався, що мене схопив якийсь приступ, я лежав у лікарні й після того їздив у Єсентуки, куди надійшов мені журнал «Наш современник» із спотвореним оповіданням «Два солдати» (нині воно називається «Сашко Лебедев»). І я поскаржився Олександрові Миколайовичу на це редакційне свавілля, на жаль, не єдине в моєму творчому житті.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Страшенно прикро, що Ваш лист я прочитав тільки зараз — влаштував собі гуляння, порвав з Москвою і місяця півтора не був там і чути про неї не хотів. Допомогти я Вам, звісно, не міг, а тепер уже якось і нарікати запізно. А Ви гадаєте, у мене хоч одна стаття з'явилася у тому вигляді, в якому я її писав? Та наші редактори будь-яким цензорам двадцять очок наперед дадуть. Я теж пригадую іноді давню епіграму, але не ту, а іншу, оскільки пишу статті:

Здесь над статьями совершают
Вдвойне кощунственный обряд,
Как православных, их крестят
И, как евреев, обрезают.

Письменникові завжди жилося важко, така вже його доля. Пригадую, в № 1 «Молодой гвардии» надрукували ми листи Горького. І в одному з них якраз була така фраза. То не Горькому, а мені так перепало від одного товариша, не називатиму його прізвища, скажу тільки, що був він одним з «хазяїнів» журналу, тоді подвійного підпорядкування, що мені одразу ж після випуску першого номера редактором бути перехотілося.

І хоча другий «хазяїн», до якого я, прикро вражений, помчав, морально мене підтримав, сказавши: «Авжеж! Звичайно, важко», але підтримав, так би мовити, нишком, у приватній розмові. Отак воно! А із збірника «Серйозне життя» мені довелося зняти главу про «Живих і мертвих», — незначна критика романіста видалася на той час недоречною. Вийшло досить кумедно. Книжка побачила світ через два роки після роману, в ній є стаття «Симонов як воєнний романіст», а про останній роман у статті жодного слова. До речі, те кривдно, що критика була, очевидно, у правильному напрямку, в «Солдатами не народжуються» К. М. не тільки менш анахронічний у зображенні психології, а й більш тонкий, на мій погляд, і зумів показати значні постаті, мені здається, вдало. А втім, чого це я вдарився у спогади? Ах, ось чому. Я зіткнувся, навіть не з цензором зіткнувся, а тільки з редакторами. Не дуже-то я вірю в розповідь Зубавіна¹ про неприємності з Вашим оповіданням — чоловік він добрий і хильнути полюбляє, але саме незадовго до цього йому дали неабиякої прочуханки й увага до журналу була особливо пильна. Ось Ви і зробіть висновки. Що ж до неньки нашої — цензури, то про неї, за чутками, була розмова у Твардовського аж нагорі. Поживемо — побачимо. А поки що це призвело лише до того, що журнал почав запізнюватися — цензори цього редактора побоюються, але й позицій своїх не здають. А загалом Ваше рішення надіслати повість саме у цей журнал, мабуть, правильне, якщо вона така, як Ви мені писали. Хоча дуже хотілося б побачити Вас у «Знамени». Може, все ж подумаєте? Не все мені в «Новом мире» подобається. Бондарев останній зовсім не сподобався, хоча я відчуваю до Ю. В. велику симпатію, але Залигін, справді, здорово, написано добре. І ось дивна річ, а втім, зовсім не дивна річ, як він за останні роки розписався, адже писав дуже сірувато, по-нарисовому, писав багато років, нарисовість відчувається ще в «Стежках Алтаю». У тім-то і прокляття самої професії, що пишеш добре тільки тоді, коли пишеш як на сповіді, а там уже — аркуш чи не аркуш — це від часу, від обставин залежить і, хоч яка тривіальна та істина, від міжнародної обстановки. Наскільки пам'ятаю, усе життя так, і поки існують два світи — амінь, ну а щодо того, що Белікови з їхнім «коли б чогось не сталося» завжди знаходяться, — то це ж явище, так би мовити, національного характеру, і в мені Беліков теж сидить.

Втім, я, здається, зарাপортувався, власні недоліки починаю виправдувати національним характером. А все ж, що не кажи, до чого ж розумні були наші Чехов і Лесков, багато вони в нас

¹ Тодішній редактор журналу «Наш современник».

такого підмітили, що читаєш і від сміху вмираєш, і плакати хочеться.

Ну як же це все-таки Ви, будучи в Москві, не могли мені додзвонитися? Нікуди я в квітні не їздив, удома сидів, ну, може, вранці до телефону не підходив. Це у Вас теж національний характер дався взнаки — а, мовляв, не відповідає, значить, телефон не той. Але ж список членів спілки є в кожній редакції і там телефон цей зазначено. ДЗ-00-80 дод. 531. А у Вас, можливо, 31? А тепер додали на комутаторі п'ятірку і самі ж, до речі, на запит 31 — такого телефону немає, хоча чудово знають, що це те саме. Теж рисочка характерна.

Ну так ось, коли бог дасть побувати у Москві, вже спробуйте додзвонитися. Літо, втім, висиджу в Тарусі, мабуть, до самого жовтня. А чого б Вам не заїхати сюди? Дві години поїзда до Серпухова і годину автобус прямо від вокзалу до Таруса. До Паустовського поведу. Вчора якраз зустрілися на вулиці і з гіркотою поговорили про те, що риба в Оці переводиться — я йому — усього дві верховодки зловив, а він — і це добре.

Півтора місяця я їздив та байдикував, пора, мабуть, і за роботу братися. Висить на мені вже третій рік книжка про Межелайтіса, договірна, а чомусь не йде вона в мене, бо ж литовської мови я не знаю, оригіналів не читав. Отак здуру даси згоду, а потім мучишся, і головне не договір, звичайно, а те, що Межелайтісу набазікав і він ще два роки тому по всіх пам'ятних місцях возив і коньяком напував. А я тоді, перед коньяком, звичайно, написав про «Людину», і здалося, що зможу і книжку написати. Дуже ж він як людина цікавий, і поет, звичайно, своєрідний.

Не знаю, чи казав Вам, що взимку, раптом ні сіло ні впало написав для Держліту п'ять аркушів про Дем'яна Бедного і знову мучуся — все здається, ніби щось недотягнув, а може, й перетягнув. І про минуле, виявляється, нелегко писати. Ну, куди селянинові податися, га?

У Пермь я колись усе ж таки виберуся. Ось би тільки з Межелайтісом закінчити.

Ваш О. Макаров

Однак не скоро і не раптом збереться Олександр Миколайович у Пермь, але я часом вплутував його як місцевий патріот у наші поточні справи, завантажував, і так до краю завантаженого, роботою, зовсім не обов'язковою, як завантажують і смікають нині мене самого через кожну дрібницю, місяцями не даючи сісти за стіл і працювати «на себе».

У місцевому видавництві почалася тиха й негарна тяганина з книжкою Ольги Олександрівни Волконської. Письменниця Волконська, родичка знаменитої родини по чоловікові, народилася в селі Гусевка, під Царицином. 1920-го року її сім'я емігрувала в Туреччину, далі у Францію, а потім аж в Аргентину. В еміграції Волконська і виросла, навчалася в Сорбонні, працювала журналісткою в Буенос-Айресі, випустила кілька книжок у Південній Америці та у Франції. 1949 року переїхала до Чехословаччини, де працювала перекладачем, викладачем, писала статті, оповідання. У родині Волконських панував російський дух, усі розмовляли російською мовою і мріяли повернутися «додому».

Повернулася в Росію 1960 року сама тільки Ольга Олександрівна Волконська, інші члени родини померли за кордоном. Оселилася і до самої смерті жила в Пермі, працювала в Агентстві преси «Новости», була прийнята до Спілки письменників.

Друкуватися Волконська почала з 1943 року. За кордоном у неї вийшла книжка «Історія та еволюція російської поезії», Буенос-Айрес, 1944 рік. Там же і того ж року вийшла збірка оповідань «Вечірні тіні», а через три роки — популярна книжка «О. Пушкін. Життя й творчість», роман «Емігранти». Друкувала вона і нариси про прибуття радянських кораблів до Південної Америки — «Сахалін» та «Азербайджан».

Одне слово, цілком, як мовиться, творчо спроможна, патріотично настроєна людина, але ж перестраховка, та ще місцева! Вона ж раніше за нас народилася, і ось, аби «чогось не сталося», вирішили місцеві видавці підстрахуватися — і надіслали рукопис першої книжки колишньої емігрантки «нагору». Я обурився і в листі попросив Олександра Миколайовича допомогти авторові, взявши до уваги її «минуле», що вона ж дитиною була... і т. д. і т. п.

Але недаремно мовиться, що земля кругла! Рукопис Волконської Олександр Миколайович уже прочитав.

Дорогий Вікторе Петровичу!

На жаль, Ваш лист трохи припізнівся — рецензію на книжку О. Волконської я надіслав ще до Нового року. Ваша думка для мене має значення, і, якби я одержав листа раніше, я, мабуть, трошки підмастив би рецензію. А так боюся, вона скупувата: книжку, на мій погляд, видати треба, але особливого захоплення вона в мене не викликала. Страшний ідіотизм — ця манера надсилати книжки «нагору». Ніби «нагорі» не можуть помилятися, ніби один столичний рецензент з його суб'єктивним смаком тільки і здатний вирішити долю книжки. «Паризькі

оповідання» мені сподобалися менше, аргентинські більше і, правду кажучи, мене трохи засмутила ця різномірність, та й хи-зування кучерявістю. Але все це, їй-право, не має відношення до видання книжки. І як Ви, напевне, уже знаєте, я висловився за видання. Коли Ви маєте якийсь зв'язок з видавництвом, то трохи натисніть зі свого боку, мовляв, звичайно, рецензія вимоглива і навіть причеплива, але ж, мовляв, критик цей суворий, як відомо, і все-таки вважає, що книжку треба видати. Може, навіть припустити, що загальний критичний тон рецензії пояснюється боягузством рецензента, мовляв, старався так написати, аби забезпечити шлях для відступу на випадок, якщо випущена книжка викличе не той реактаж. Оскільки в рецензії я зробив припущення про можливість виділити аргентинський цикл в окрему книжку, я не написав про назву книжки. Дуже радив би авторові її змінити, якщо книжка виходитиме у цьому вигляді: «Фіалки та вовки» — у цьому є щось претензійне.

Що ж до того, що походження й колишнє життя автора гальмує видання книжки, то це вже зовсім бог знає що! На місці видавництва я навпаки зрадів би і навіть дав передмову (від видавництва, або від когось із письменників-пермяків, або самого автора),— ось, мовляв, читайте: людина бачила все сама, і не збоку, а зсередини, і виросла там, і навіть друкувалася там, а повернулася на Батьківщину, і т. д. і т. п.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже радий, що з Волконською все владналося.

Молодої наради вочевидь не буде, це вже відомо й офіційно, але буде якийсь пленум, і, можливо, Ви все ж приїдете до Москви. На «відгук» Ви не набилися. Мені надсилають чимало книжок, але, як правило, саме на надіслані і не відгукуюсь. Отож Ви — рідкісний виняток, і виною не Ви, а Ваша книжка. До речі, я тут пропагував її одному югославу і дав в інкомісію навіть Вашу адресу, на випадок, якщо захочеться зв'язатися з Вами. У Москві цю книжку знайти важко.

Останнім часом я зовсім замордувався від громадськ. роботи. Перевибори до райради, депутатський звіт (більше, слава богу, не буду — послався на недугу), всунули якогось біса в «Лит. газету» на громадських засадах. Одне слово, роботи прірва, а пуття ніякого.

Напишіть мені, якщо матимете час, коли-небудь, просто так, про що заманеться.

Ваш О. Макаров

Я їй надалі даватиму листи у цій книжці «порціями», але дотримуючись точної хронології. Як мені видається, зосереджуючи свої коментарі в одному місці, а не за кожним наступним листом, я даю можливість більше слухати свого давнього друга й упевнитися разом зі мною, що він був не просто критик, не просто вразлива й загнана часом людина, а ще й великий мислитель (я знаю, Олександр Миколайович сприйняв би це високе слово щодо себе з іронічним усміхом), але мені й наполягати на тому немає потреби — неупереджений читач сам переконається в цьому, читаючи листи покійного. Я ж про все, що було пам'ятним, постараюся написати наприкінці і вставити між «зарядом» листів, не заважаючи їм, доповню тим, що було, на мій погляд, у наших стосунках гідним уваги, що так чи інакш повчальне для всіх нас і сьогодні.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Лист Ваш прийшов у Тарусу, а я цілий місяць просидів у Москві, де мене терзали й різали «мудрі лікарі». Чи то від купання, чи ще від чогось у мене була флегмона (кажучи по-російськи, суче вим'я) якоїсь безмежної величини. А втім, провалявся місяць і зараз іще не збагну, чи то зовсім пройшло, чи ще ні. Все це, звичайно, дрібниці. А ось Ваша біда так біда. Але я сподіваюся, що все закінчиться гаразд. Дуже мене засмутив Ваш лист, і найголовніше те, що безпорадність, в якій іноді опиняєшся, болісніша за будь-який біль. Щоправда, іноді зіштовхуєшся з такими явищами, що переживаєш якесь почуття на зразок того, що охоплювало тебе на московському даху під час перших бомбардувань, — усе бачиш, а зробити нічого не можеш.

Очевидно, порятунок тільки в одному — в роботі, але ж ось німеч заважає.

Років три тому помер у мене флотський товариш — журналіст. За життя він випустив ще в 49-му невеличку книжечку віршів у Кримвидав. А після смерті з'ясувалося, що в нього у столі лежали цікаві й оригінальні повісті, і не про море, а про боротьбу з басмачами в Середн. Азії, де він воював з ними в 1931 році. Ось їх хочеться проштотувати у Військвидав. Був він незвичайна людина, увесь, здавалося, захоплений газетною роботою (він був відповідальним секретарем «Кр. черноморця»), номери не робив, а просто-таки ліпив, формував. Чолов'яга — зріст 184, обличчя й статура — хоч статуєю витесуй — ідеальний бойовий моряк, а смак поетичний у нього був справжній, хоча, можливо, дещо романтично-вишуканий. Любив Гріна. І ось ця рафінованість розуму й почуттів у поєднанні з могутньою

статурою викликали якесь особливе зачарування. І якось дуже приваблювали до себе. Я не зустрів людини, яка б йому не симпатизувала. А те, що писав, не показуючи — може, через скромність; а може, через те, що мав вразливе серце. Не знаю. Ось мені й треба написати передмову, та так, аби збірник належно поцінували і у видавництві, де питання про видання ще не вирішене, а я ось уже кілька днів беруся за перо і нічого не виходить. Можливо, тому, що особисте ставлення заважає, бачу не так матеріал, як його самого.

Спасибі за «Хлібозари». Дивовижно Ви пишете, не знаю, як щодо звучання, але пахощами полів, хлібів, грозовиці повіяло від цих сторіночок. Пересилаю оповідання у «Знамя» зі своїм схлипом — дуже мені хочеться, аби його надрукували. Я тільки не давав би цього підзаголовку — вірші у прозі — це ж бо видавець Тургенєва його вигидав... Ну, а Вам про старече думати зовсім рано.

Дуже хочу, аби осінь для Вас виявилася плідною, аби принесла вона Вам, як і годиться осені, щедрі дари — і повне видужання близьких, і творчий запал, і повні кукани харіусів. А мені вже, видно, цієї осені у Вас не побувати, куди ж я, недорізаний, поїду?

Побажайте від мене Вашій дружині швидше видужати остаточно.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Спасибі Вам за листа. Про свою статтю говорити більше не буду, тим більше, що на столі лежить купа читацьких листів, на які, здається, знову доведеться відповідати. А я закрутився і ще не розкрив течку з листами при всій моїй доброті, що існує у Вашій уяві. Повинен був ще в грудні здати книжку про Дем'яна Бедного, невеличку, популярну, аркушів на чотири, і ось щойно завершив її начорно. Роботи ще на добрий місяць. Від усіх ховаюся, нікуди не ходжу, забрехався сам і мої домашні: то кажуть, що я в Тарусі, то що в Калязіні, а я натискаю. На жаль, пишеться не дуже, сторіночки три-чотири за день, а вранці дивишся — чортзна-що. Немає нічого гіршого за поспіх, а ми живемо тільки в поспіхові, підхльоскувані то строками, то нестачею грошей. Повірите чи ні, за всю зиму не вирвався за межі Москви, ні в ліс, ні на лід, ні просто на село. І при всьому при цьому перед усіма друкованими органами в неоплатному боргу, всі дивляться на тебе, наче на звіра, — обіцяв, а не написав. І справді — я зовсім зіпсувався — всім обіцяю і нічого не встигаю. А колись я пишався з того, що будь-яку

обіцянку не тільки виконував, але й своєчасно. Одне слово, хотіння багато, а сила не та, і ніяк не може з цим людиною змиритися.

Дуже правильно Ви пишете про Аннінського та Бушина. І дуже вони різні. Льовушка Аннінський, справді, не від того, щоб пококетувати, але літературу любить, хоч якось по-міському, більше саме літературу, ніж те, задля чого вона. А втім, це лихо усіх городян, а може, це навіть достоїнство: вважати, що література і є те, на чому світ клином зійшовся. Що існує вона сама по собі і для себе. Однак талановитий Лев Ол-дрович безперечно. А Бушин, по-моєму, окрім себе, нічого не любить. Дивний він якийсь. Він же колись був у семінарі в мене по Літінституту, я прийняв цей семінар від Віри Смирнової і років півтора вів його. На захисті диплому я спробував сказати Бушину: лихо його в тому, що він більше любить себе, аніж літературу, якою має намір займатися. Він сприйняв це з ввічливою усмішкою і взагалі, зустрічаючись зі мною, завжди усміхається. Не читаю я його статей.

Я дуже шкодую, що, відмовившись від усіх земних радощів, майже не переглядав журналів і ще не прочитав Ваших оповідань в «Лит. России» та «Огоньке». Коли прочитаю, напишу, як і про «Двох солдатів», коли вони з'являться. І чому це Ви все надсилаєте в «Лит. Россию» та в «Огонек»? Надіслали б хоч раз у «Знамя». А може, повість показали б, га?

От уже не чекав, що Вас уразив інфаркт¹. Залишається втішатися тим, що «інфаркт — запорука здоров'я». Пити, курити покинете (хіба що нишком), а будете тільки працювати. Веселеньке життя! Іноді, слово честі, я доходжу до сказу, коли лікарі мене переконують, що мені навіть їсти після 7—8-ї години вечора пізно, а ось працювати будь ласка... Найкумедніше, що чим далі старієш, тим більше хочеться викинути якогось коника, в бандити податися, чи що? З дому чкурнути? Вчинок престарілого Толстого — це ж бо юнацький вчинок. Як і «Хаджі-Мурат» — юнацький твір. А поки що не поспішайте. Потихеньку входьте в ритм. Найстрашніший ворог для нас із Вами не горілка, а поспіх, смиканина.

Повість Ви подужаєте, і не одну. Це попервах здається, що страшно. Ага, ось ще що. Як правило, після інфарктів місяців шість або й рік іде на розкачку. Так було в мене обидва рази. І якщо побачите, що Вам погано пишеться, не лякайтеся, все минеться.

Ваш О. Макаров

¹ Не було в мене інфаркту. Була тяжка пневмонія, і печінка забарахлила.

Отже, настав 1964 рік, в який ми нарешті зустрілися з Олександром Миколайовичем і відразу ж подружилися без потуг та притирання. Може, сталося це почасти тому, що в листах ми вже багато про що переговорили, «підготували ґрунт» для дружніх стосунків і якогось жадібного й природного прагнення до спілкування один з одним.

Принаймні з того, вже далекого року я майже ніколи і ніде у Москві більше не зупинявся, а тільки у Макарових, — та й не відпускав мене Олександр Миколайович. «Устигнете ще, встигнете навештатися по столиці, нагулятися, набазікатися, — казав він, — тут за вами скучили, і дамочки ваші, та й чоловіки... дехто...»

Він затискав букву «р», точніше не затискав, а ніби перекочував у роті кедровий горішок, що дало підстави деяким літераторам, а особливо тим, кого він не балував увагою, вважати його свреєм і мало не прихованим, злісним семітом. Але якщо судити про нацириналежність з гаркавості, то частина населення Вологодської області, один відомий письменник разом з половиною населення його рідного району — повинні потрапити через гаркавість у свреї.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Щось надто мені тоскно. Іздив у Воронеж на якісь обговорення книжок, що їх видає «Сов. пис.» по відділу критики. Повернувся і почав нудити світом. Щоправда, і їхав уже в якомусь стані душевної невагомості. Може, тому, що весна і надворі «сирість і мокреча», може, тому, що різні наради наганяють на мене нудьгу.

Головна біда в тому, що застряг десь на 4/5 статті про Аксьонова і тепер не знаю, чи потрапить до № 6. І нібито знаю, що хотів би сказати, а фрази не склеюються, усе розсипається, тільки-но сідаєш за аркуш паперу. Радує лише, коли з цього можна радіти, що лікарі пов'язують такий стан не просто з повним очманінням, а з якимось тимчасовим «кризом кровоносної системи» і наполегливо нашпиговують мене бджолиним молочком, і колють різними вітамінами, після чого, як вони вважають, я неминуче звеселюся й закевкаю селезінкою. Навдивовижу мерзенне самопочуття. Лінки навіть з кімнати у кімнату пройти, весь день валяюся в постелі і читаю французькі романи — Саган, Сімона, Сіменона — цілий оберемок прочитав, і в голові крутяться лише ласі до любощів жінки та нещасливі злодії, яких виловлює щасливий Мегре. Отак скажи комусь, чим займається радянський критик — засміють. А мені, їй-богу, не до сміху. І треба б мені розв'язатися з Аксьоновим, ой як треба,

аби на цьому поки що поставити крапку — скласти книжечку зі статей останніх років і хоч би рік не писати жодних патріотичних статей. А як не писати — жити треба ж і т. п., становище зобов'язує. Пригадую Михайла Голодного — дивовижної був душі, доброти й скромності чоловік, і немало свого часу посміявся з нього, що у розмовній мові він іноді був не в зладі з російською мовою і прохоплювалися в нього «одесизми». Так ось, жартували про нього, що він про свого найлютішого ворога, критика Олену Усієвич, казав: «Усієвич (<...> пише критичних статей. Я міг би так само писати критичних статей, але партія мені каже: «Голодний, пиши віршів». А мені ось редакція каже: «Пиши критичних статей». А мені все здається, ніби я пишу не те, що треба, і в редакцію несеш з якоюсь незбагненою відразою — мовляв, сам чогось недодумав, та там ще порада накидають, та до того ж усе швидше й швидше... Ну та нехай, бог з ним, ось, дасть бог, доживу до літа й почну здорове життя — піду-вийду на бистру річку, сяду я та на крутий бережок і порину в мрії — ось би та написати про людей, яких колись знав, тільки ж хисту немає. А й справді, кожний з нас, мабуть, носить у душі образи людей, які були часткою тебе самого, «без яких мене немає», і дуже дивно, що людей цих немає і ніхто про них, окрім тебе, може, і не напише, і не пам'ятає, і не знає, які були незвичайні люди.

Не певен, чи писав я Вам, що ось уже недовзі рік, як згорів у мене один друг, швидше, звісно, друг у минулому, разом парубкували, а потім стежки наші розійшлися: я літератор, а він один «з малих цих» — із села виїхав, воював, повернувся напівінвалідом, оженився нарешті на тій, з якою років десять ще перед війною волочився, але батько її заміж не віддавав; а втім, батько віддавав, дітей виводок і старша в сім'ї хазяйкою була. Так ось, оженився, переїхав до Москви, якийсь підвал, яму якусь собі обладнав і ще років п'ятнадцять у цій ямі прожив, пив, звісно, зустрічалися вряди-годи, та й говорити не було про що, тільки дивився він на мене закоханими очима, а я марно шукав на його одутлому, посірілому обличчі сліди того веселого співака й жартівника, яким його пам'ятав, і раптом одного разу дзвінок: «Дядьку Сашко! Це говорить Валя Буянова, у нас тато помер». — «Що? Як?» — «Згорів на роботі». Я мало не хихикнув, — як це Макашка, загалом ледащо із золотими руками (усе вмів), міг згоріти на роботі, наче якийсь партійний працівник. Виявляється, таки згорів. Чергував уночі на якійсь сушарні, випив, мабуть, і згорів разом із сушарнею. І ось уже рік не дає мені спокою, як казали у давнину, його тінь. Увесь час привиджується, не йде з думки Мишко з гармошкою, з бійками на

«канаві», де зустрічалися ворогуючі села... Але кому потрібна ця романтизація колишнього села? Інших теж пригадую — ціла череда дужих, юних, і куди все це потім у людини щезає, адже всі ці сільські хлопці були чортзна-які талановиті, самі співали, самі грали на розшарпаних гармошках; звісно, транзистори через плече — це ознака культури, тільки, по-моєму, забивають памороки ці транзистори даремно. Одне слово, «век иной, иные птицы, и у птиц иные песни, я любил бы их, быть может, если б мне иные уши» Вам іще щастить. Ви все ж таки десь удома, біля родового кореня, а в мене домівки немає — місце дитинства давно під водою, а там, де минула юність, від корінного населення майже нікого немає, так, якась суміш племен, говірок, верств — ті, хто оселяється ближче до Москви, але не в батьківському домі. А в Тарусі, звичайно, добре, але ж там я дачник, і природа все ж не наша, не калязінська.

Ну гаразд, щось мене у жар кинуло. Треба, мабуть, лягати. Статей моїх опонентів я не читав, так, глянув тільки. Це, напевне, дуже негарно з мого боку. Але мені не хочеться встрівати в ці суперечки ні про що; і це, очевидно, теж свідчить про те, що критик я липовий — не цікавлюся тим, що, як вважає критичне середовище, є головним сенсом його існування.

А в Кемерово мені хотілося б поїхати. І пропонували. І я начебто погодився. Та ось не знаю, як, чи вийде?

Вітайте дружину й сімейство.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Давно про Вас нічого не чув — що, як, де? Звісно, я скотинюка, все літо збирався написати запит і дотяг до пізньої осені. Усе завтра та завтра. Але я щось уже серйозно почав непокоїтися. Як здоров'я? Сім'я? Що з повістю? Дуже за Вами скучив. А ось на лист так і не спромігся. Скажеш дружині — дуже хочеться Астаф'єву написати — і на цьому заспокоїшся.

Літо прожив у Тарусі, займався різним дріб'язком, нічого путячого не написав. Остобісіло розгойдування нашого літературного маятника, тільки й думаєш про те, як проскочити між тік і так.

Дуже хочу, аби все у Вас було добре, і здоров'я, і щоб писалося Вітальних святкових листів я ніколи не пишу, і не думайте, що пам'ятаю про Вас лише з нагоди наступних роковин Жовтня. Черкніть хоч би листівочку. У мене цього літа якось усі по черзі перехворіли, та й сам трохи поскрипів, але поправився.

Дружина моя Вас вітає.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже я зрадів, коли одержав від Вас звісточку. І не тому, що Ви читаєте мої статті, надаючи їм перебільшеного значення, а тому, що «знайшовся слід Тарасів». Я і не знав, що Ви занедужали, і все думав, що ось був гарний чоловік і десь запропав. Скільки разів хотів написати, та якийсь я геть засмиканий різними обов'язками та зобов'язаннями. Як у Вас із романом? Що за недуга Вас прихопила? Напишіть, ради бога.

Бажаю Вам швидше видужати, бажаю в новому році і зовсім не хворіти, а тільки писати й писати.

Ваш О. Макаров

Тим часом я закінчив повість «Крадіжка», і почалося її плавання по журналах. Олександр Миколайович, який іноді лаяв «Знамя», але до останніх днів залишався його вірним співробітником і патріотом, підбив мене дати повість для прочитання в «Знамя», і хоч я відчував, що повість не їхнього «профілю» і що сам же Олександр Миколайович напереживається, коли повість відхилять, усе ж рукопис до цього журналу подав, а оскільки там була та, здається, й збереглася звичка читати рукописи «знизу доверху», тобто майже від прибиральниці починаючи і головредом закінчуючи, то ось і читали мою повість довго, і люб'язно повернули, і опинився я з нею в «Новом мире», де «Крадіжку» мало не надрукували. Але доля рукопису така сама, що й людська доля — звивиста, примхлива, часто-густо залежить від «привхідних» обставин. Одне слово, справа з «Крадіжкою» завершилася все ж таки благополучно, і «моє серце заспокоїлося» журналом «Сибирские огни».

І ті самі журнали, які «мурижили й розводили тяганину», відгукнулися на надруковану повість хвалебними статтями, ніби вибачаючись перед автором за свою нерішучість та редакційну рутину.

Однак Олександр Миколайович на «Крадіжці» не вгамувався і, знаючи, що вперше мене надрукували у товстому столичному журналі, не в якому-небудь, а в «Знамени», натискав на мої патріотичні і вдячні почуття, просив нових оповідань, які я в ті часи писав охоче. І хіба такі хвилювання випадали йому через те, що оповідання із «Знамени» мені повертали. Я ж утішав його, кажучи, що легких шляхів у літературі не буває, що автор і не повинен їх, отих легких, шукати, просив за мене не клопотатися, оскільки друкували тоді мої твори вже досить широко, хоча й з деяким побоюванням і втручанням у текст. Врешті-решт я зламав опір Олександра Миколайовича, і він облишив спроби десь та кудись прилаштувати мої «творіння», і йому, і мені полегшало від спілкування. Я любив і

люблю користуватися поштою, аби нікого не зв'язувати і нікому не бути зобов'язаним, та й не засмучувати нікого, крім себе, якщо редакція відмовить, — і по сьогодні надсилаю рукописи в журнали та видавництва у конвертах, ясна річ, за винятком тих двох-трьох редакцій, куди я вхожий як постійний автор і які однаково що рідна домівка.

Молодим авторам звірю «таємницю»: окрім усього іншого, надісланий поштою рукопис реєструють, нумерують, редакція зобов'язана повернути його з відповіддю, а ось рукопис, поданий «неофіційно», «по-дружньому», в редакції можуть забуватися прочитати і навіть загубити (що бувало з автором цих рядків у журналі «Молодая гвардия», наприклад).

За тридцять років користування поштою жодний рукопис мій по дорозі не загубився, хоча надсилав я їх досить часто з глухих сіл, простими або рекомендованими бандеролями. «Цінними», щоправда, не надсилав ніколи — не було такої потреби. А ось одержувати — одержую, розкішно переплетені, багатшарово загорнуті, в поліетиленовий мішечок запаковані, з казенним повідомленням і особистим розлогим посланням автора, де неодмінно є слова: «Вибачте, що забираю час...» Але не спаде на думку людині, котра так високо оцінила свою паперову працю, що за цінним рукописом письменникові треба йти на головпошту, неодмінно з паспортом, пріти в черзі, марнувати робочий час.

Бог свідок, пішов би я куди завгодно і вистояв би в черзі скільки завгодно, поступився б своєю роботою, якби ці рукописи відповідали їхній розкішній і дорогій упаковці. На жаль, поки що мені не трапився рукопис, який захотілося б відіслати до редакції з грифом: «цінний».

Дорогий Вікторе Петровичу!

Спасибі за вітання!

І Вам щастя, радості, успішної роботи. Щойно повернувся з Оренбурга, де почув від редактора «Урала» про Вашу запальну промову¹, що мов камінь у ставок. У «Знамени» завжди їдуть не на волах, а на буйволах, аби лише доїхати. Йй-богу, я вже і не

¹ Не промова, а стаття у журналі «Урал» — «Ні, діаманти на дорозі не валяються», яка викликала певний переполох-полеміку, таку собі бурю в провінційному самоварі, і я на власні очі бачив папір, в якому зазначалося, що не багато не мало як «порушив ленінські принципи». Дуже у нас, у провінції, полюбляють вживати марно великі імена і «припечатувати» того, кого проробляють, різкими, «знищувальними» цитатами. Ця причіплива звичка тягнеться ще з тридцятих років, у чому легко переконатися, погортавши будь-яку підшивку газет тих років.

Прочитавши статтю «Ні, діаманти...» через кілька років по тому, Олександр Миколайович усміхнувся, махнув рукою і сказав, що, слава богу, не

радий, що зв'язав Вас. Ще бракувало мені, щоб з їхньої ласки Ви охололи до мене. Не треба! І як же це Ви тоді не приїхали? Кажіть точніше. Знаєте, рідний, їй-бо, досить для письменника й того, що серце болить, і груддя йому ні до чого.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже вдячний Вам! Прочитав з цікавістю¹ і гадаю, що у своїй оцінці Ви багато в чому маєте рацію. Тільки мені здається, що, оцінюючи колишню «незалежність» Камю, не такий уже і правий. Але це частковості. Дуже радий, що встиг сьогодні одержати Вашого листа. Я вже почав було хвилюватися через Ваше мовчання. Мені навіть незручно, що Вам довелося перестукати на машинці добрячий аркуш², я і не уявляв, що це так багато.

Завтра о сьомій ранку я лечу на три тижні до Болгарії, по культурному обміну. Їм там про мене наговорили як про знавця поезії, і вони, здається, чекають якихось оглядових лекцій, а я лекції читати не вмю і поезією останнім часом якось мало цікавився. Ну та нехай буде, що буде. Повернуся й напишу Вам, як осоромився.

Дружина Вас вітає. В Гарусу чекатимемо Вас обов'язково, пам'ятайте, що там і пиво, там і мед, Паустовський там живе.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Вітаю Вас із наступаючим Першотравнем! Щойно повернувся з чудової поїздки по Болгарії і відразу ж з балу та на корабель, на московський пленум.

«Плывем... Куда ж нам плыть»,— як казав Пушкін.

Ваш О. Макаров

До речі, Вас дуже хвалив Дорофеев у своїй співдоповіді 3 Днем Перемоги, дорогий Вікторе Петровичу!

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Отут і спробуй не повірити в телепатію, передчуття, містику та й взагалі <...>. Удень кинув Вам листа, а ввечері від Вас листівка. І дуже закортіло ще поговорити.

стоїмо на місці, такі статті, де більше молодечого запалу й полемічного азарту, ніж глибокого змісту, нині друкують, не вагаючись, будь-які, навіть найобережніші газети та журнали.

Я включив статтю «Ні, діаманти на дорозі не валяються» у книжку своєї публіцистики, що вийшла у видавництві «Современник», отож у правоті слів покійного критика легко переконатися.

¹ Промова Альбера Камю під час вручення йому Нобелівської премії.

² Ні, я не передруковував нічого на машинці. Досі не вмю нею користуватися, усе друкує дружина.

Дуже радий, що з повістю все йде своїм звичаєм. Вони молодці, новомирці — випустили дев'ятий номер такий, що читася від дошки до дошки. Не все однаково гарне, але все цікаве. Навіть Селінджер, який зовсім нічого нового не сказав, але з яким вивертом! Твардовський у віршах, по-моєму, перевершив самого себе. А ще кажуть, що в нас немає поетів, що хіба порівняєш нас, грішних, з ХІХ століттям. А я ось подумав: за 50 років — Маяковський, Єсенін, Пастернак, Твардовський — аж четверо! А за сорок років після Пушкіна — Лермонтов, Тютчев, Некрасов — всього троє. Блок тільки народився через 50 років. Пропонували мені написати про цей цикл, але що тут можна написати. Все зрозуміле без розтлумачень. Та до того ж розтлумачувати зміст не приведи боже, гусей дражнити, а стиль, мова — що ж тут нового скажеш? Читав я ці вірші, і було мені чомусь сумно. Єсенін писав: «Я последний поэт деревни». А чомусь спало на думку, що Твардовський міг би сказати «Я последний поэт России». Саме Росії, а не СРСР. Не стане Твардовського, і ніхто ніколи вже не скаже так російському душевно, з такими переливами слова, ясного і точного, такими звуками рідної мови, що йде з поля, від села — а село хранитель національності (як стверджував один марксист ім'я якого нині вживається з пристебнутим до нього іншим словом, а окремо ніби й не існує). Тільки ж де воно тепер, село?

Так от і не напишу я про Твардовського.

Ось про Євтушенка написав. І чимало. Можливо, у похвалах конкретних і переборщив, але набридло, що всі його тільки лають. І якщо саме слово «Знамя» Ви можете не помітити на обкладинці, зазирніть у № 10. Статтю написано було до № 7-го, але вони її якось все переносили до десятого номера. Рецензійка ж про книжку Карпової, їй-право, нічим не цікава. Книжечка у неї чесна, доскіплива, але нуднувата.

Учора ввечері прийшла звіділясь дружина й сказала, що помер Дм. Ол. Полікарпов. Мені телефонували з пропозицією стати в почесну варту. Не піду я сьогодні в почесну варту, а поїду рано-вранці в Тарусу, числа до десятого. А Дм. Ол. дуже шкода — гарна він був людина, чесна, пряма, звичайно, «продукт сталінської епохи», та якби продукти були такими, то й епоха була б інша. І важко йому жилося в останні десять років. Гадаю, що навіть важче, ніж у 1946 році, коли Сталін вигнав його із СП за те, що в оцінці «Супутників» Дм. Ол. вирішив показати себе більшим сталіністом, ніж сам хазяїн. Я його любив, та й він до мене ставився добре, завжди по-батьківському вичитував. А вичитував він по-особливому. Виходило якось

так — мовляв, усе ти, дорогий товаришу, сам знаєш і розумієш, то якого ж біса... І дуже гірко, що не почувеш більше його голосу. Бувало, чим твердішим голос ставав, чим незаперечнішим, тим чомусь усе лагіднішим і навіть смішнішим... Не знаю, як в інших, а мені завжди весело робилося. Шкода, останнім часом я з ним не зустрівся, хіба що у президії на вечорі якого-небудь 2000-річчя класика.

Дуже чекатиму Вашого приїзду.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Все-таки дуже шкода, що я не побачу Ваших оповідань до того, як вони будуть надруковані. Коли це ще буде. Записки Волконської — княгині-декабристки — я колись читав, давно-предавно, в юнацькі літа. Пам'ятаю її більше по Некрасову, який скористався цими записками у «Російських жінках». Якщо Ви їх захопите — перечитаю залюбки. Листи Ваші просто якимсь променем вриваються в моє зимове, сіре життя, то про підмерзлу річку напишете, то про благородство жіноче, хоча й давнє. А я сиджу, наче в самотності, у своїй кімнатці, звідки тільки сірі паркани видно, і черкаю; черкаю, а навщо й кому це потрібно — не знаю. Ось уже місяць морочуся зі статтею про Сьоміна і ніяк не можу в ній розібратися. Але повинен же хтось сказати, що про нього все не те, не те пишуть, хоч у чомусь і мають рацію. Біда його в тому, що він страшенно самотній. І що глибше в нього влажу, то більше сам переймаюся його настроєм. А писати ж треба всупереч настрою.

Недавно побував у Литві на з'їзді. Їздив з дружиною і навіть з дочкою. Зустрічали як свого, я ж про них дещо писав, а вони народ добросердий і пережив багато. Прирік я було себе на піст схуднення, але який там піст, було стільки вина та елею, що якби не сімейні пута...

Москва мене просто замордувала. Дзвінки, дзвінки, дзвінки. «Лит. газета» вимагає, щоб я писав (не один) якусь редстаттю, яка зовсім нікому не потрібна, вліз у статтю про тих, про кого колись писав у «Серйозному житті». Народив Рекемчука та Ліпатова, морочуся із Сьоміним, а попереду ще Аксьонов. Понаписували товариші багато, і треба ж у цьому якось розібратися. До 1-го січня треба подати передмову до збірника болгарських критиків. А що я знаю про болгарську критику? Анічогісінько, крім кількох самих критиків. І ще не пізніше 5-го маю повернути книжку про Межелайтіса, в якій треба дещо додати.

Голова йде обертом, і хочеться на все плюнути і втекти світу за очі. Але від себе не втечеш!

Ну ось поскиглив і ніби легше.

Вітаю Вас і Ваше сімейство з Новим роком. З ним я ще не знайомий, але ж і з Вами ми колись листовно познайомилися.

Наталя й Аннета теж Вас вітають.

Бажаємо всього, що годиться в таких випадках бажати, головне — нікому не хворіти. І ще дуже бажаю, аби Ви якомога швидше приїхали.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Побачити мені Вас дуже хочеться, а поговорити просто-таки вкрай треба. Оскільки Ви вирішили ще побути на лоні природи, навідалися б ми до Вас днів на два-три, числа 23-го або 24-го. Якщо Ви проти отаких гостей (я і дружина), то черкніть, як до Вас втрапити — маршрут: поїздом чи літаком (можуть не літати через погоду) і як добиратися до Пермі і з Пермі? Я, звичайно, уже все забув. Ваші, мабуть, уже в місті, тоді, звісно, все простіше. Міську адресу я знаю. Ну, а раптом там нікого немає?

Спасибі за журнал.

Ваш О. Макаров

А час збігав. Спідкування наше стало більш дружнім, довірчим, і коли я приїздив до Москви, ми часто засиджувалися у тісному, вічно неприбраному кабінеті до глибокої ночі. Сидячи на стільці між вікном та столом, заваленим підковоподібно книжками різних мастей та різних авторів, у середині яких печеркою темніло «робоче місце» критика, я слухав Олександра Миколайовича або розповідав сам. Був Олександр Миколайович не тільки славний оповідач, а й слухач рідкісний, а регогун, як і я, теж неабиякий, і, нареготавшись до сліз, він,

Ось коротенька довідка, які навантаження та обов'язки виконував Олександр Миколайович Макаров — документ-звинування Спілці письменників у тому як вона може заїздити того, хто везе.

Постійний член правління СП СРСР (і, отже, учасник усіх засідань, — був він акуратний і делікатний у цих справах, поки йому все не остобісіло). Член поетичної антології.

Член комісії з російської літератури та багатьох комісій з літературної спадщини

Член приймальної комісії на Вищі літературні курси.

Керівник творчого семінару на тих же курсах.

Постійний рецензент і співробітник журналу «Знамя», «Літературної газети» та багатьох видавництв. Оскільки тривалий час працював у журналі «Краснофлотец», перейменованому на «Советский моряк», Військвидав та його

витираючи сльози з очей, просив: «Ну, Вік Петровичу, ну ще казочку розкажіть!»

Усе, що я йому розповідав, він називав «казочками», і в міру того як розвивалася його хвороба, я намагався уникати похмурих «казочок», бо, крім хвороби, йому багато прикромців завдавало і літературне середовище, і свої рідні домочадці.

Не буду приховувати, та й немає потреби приховувати це тепер, мене не просто засмучувало безладне «господарювання в домі», а брав страх від того, яке усе тут занедбане, занехаяне. Дві при здоров'ї жінки в домі, молодий зять, брат, повний сили та енергії, рідня товчеться з рання до ночі, хатня робітниця, нехай і приходяща, а стіни квартири вкриті товстим шаром поро-ху, за портретами й картинами павутиння, наче колючий окоп-ний дріт; вікна давно не миті, підлога полуцилася, у квартирі темно, задуха, на старому обшарпаному столі критика багаторіч-ний шар пилуки; книжки на полицях не розставлені, а напхом напхані, і якщо витягнеш книжку — назад не засунеш. А під-віконня й стіл і без того завалені паперовим добром. Посеред столу, в «печерці», мерехтіла склом стара, у засохлому чорнилі, шкільна невиливайка і тут-таки валялася дерев'яна учнівська ручка з пером «Союз».

Я в той час працював таким самим «інструментом» і, по-сміюючись, сказав, мовляв, я — що, а ось знаменитий критик — і допотопною ручкою «критикує!» На це Олександр Миколайо-вич відбувся жартом: «А що? Ви гадаєте, коли критик знамени-тий, то в нього і думок знаменитих повно? Та в нього, як і у вас, грішних, ніяких думок немає. От і надієшся: поки вмочаєш руч-ку, вона, проклята, й з'явиться...»

Тоді Олександр Миколайович ще міг, як він висловлювався, трішки «дзьобнути», а «фершали» це йому забороняли, і до-машні наказу «фершалів» дотримувалися. Але з нагоди мого приїзду допускалися деякі вільності, нам з Толею — братом Олександра Миколайовича — дозволялося розчавити одну на

автори не забували свого критика, надсилали йому книжку за книжкою, домагаючись позитивних відгуків. А кому таких не належало мати, телефо-нували, вмовляли, кликали «обмити книжку». Мені якось вистачило розуму піти з Олександром Миколайовичем на таке ось «обмивання». Яке ж бу-ло непривабливе видовище! Так уже напосідали на критика військові хлопці-молодці, що більше я жодного разу не погодився піти з ним на такі «заходи».

Усі посади та обов'язки О. М. Макарова годі пригадати, а ще треба вра-хувати, що тягали його на всесоюзні доповіді, виїзні пленуми, секретаріати і т. д. і т. п.

Дні, тижні, місяці, роки, розтрачені на метушню, на марні справи. Лише зрідка вдається викроїти, майже «вкрасти» час у громадських справ, аби людина мала змогу писати про те, про що і що хочеться писати.

кухні. А Толя — великий мастак у цій справі, зранку вже «під мухою», товчеться на кухні, щось перекине, розіллє. Ми це обернемо на сміх, трошечки, зовсім трошечки — крапельночку наллємо в чарочку Олександрові Миколайовичу. Була в нього з якоїсь там спадщини, з якихось доісторичних часів срібна чарочка (у кожній московській сім'ї, яка вважає себе інтелігентною, є або повинна бути така чарочка, віяло, картина, стіл, стілець, «курильниця» мало не з царського столу або з Юсуповського палацу), але окрім іменитої чарочки на столі були й склянки і скляночки і, крім манюсінської пляшечки з коньяком, у Толі є прихований бутлик, та й я, визнавши порядки, теж у боковій кишені пальта чи у валізці тримав «змію гірку» — про всяк випадок.

І ось сидить на кухні гість із господарями. З належної за етикетом пляшечки майже не убуває, а чоловіки дедалі веселіші, красномовніші. Наталя Федорівна вже підозріливо: «Послухайте, товариші! Від чого б це ви захмеліли, га?» — «Від столу браного, від того, що рече Вік Петрович відважний...» — «О-ох, дивіться ви у мене!..» — сміється, бувало, Наталя Федорівна і погрожує пальцем.

Багато, добре й дружно розмовлялося нам на кухні. Я відчував, що моя присутність якось освіжала обстановку в домі, де часто і, здавалося мені тоді, без причини мешканці драгували одне одного, психували, завжди щось шукали, і без угаву деренчав телефон у передпокої й никав з кімнати в кімнату велетенський добродушний пес Карай, який, коли влягався у передпокої, то від стіни до стіни, і через це на нього завжди наступали, а він звискував несамовито на весь дім.

Дуже ніжні почуття мав суворий критик до того пса, який мріяв про одне: про вільну воленьку, що її він діставав лише в Тарусі, у Москві ж нудився зачинений, вивести його надвір часто було нікому та й ніколи. Він лобом прочиняв двері до кабінету Олександра Миколайовича, клав йому на коліно здоровенну, майже конячу голову й жалібно, наче цуценя, скімлив, просячись надвір або нарікаючи на самотність.

Олександр Миколайович термосив пса по зашийку, гладив і пояснював: «Що, Карайко? Що, песику мій? Гуляти хочеться? Гуляти. А як же щодо критичних статей? Ждуть, рідний, ждуть, і Людмила Іванівна, і Вадим Михайлович, і дзвонять, і сварять. Їм начхати на твою собачу потребу, їм подавай продукцію — і квит!..»

Якось Карай десь розрізав склом лапу, забинтований, дибцяв на трьох лапах, вуха повисив, хвіст опустив. Я регочу, Олександр Миколайович на мене в атаку:

— Чого регочете? Чого регочете? Регочіть, регочіть! Зараз я вас розгромлю повідомленням про те, як оцей самий бідолашний собачка врятував особисте добро критика і затримав бандита!..

— Що-о-о??

— А ніщо!

І Олександр Миколайович розповів, як вони збиралися в Тарусу. Ну, біганина, звичайно, щось загубили, щось забули, щось перекинули, кудись не додзвонилися. Толя тим часом збігав у магазин, щоб нищечком купити пляшку. І треба ж такому трапитися — заліз за кермо злодюга з наміром украсти машину, а того і не бачить, що за сидінням, притиснувшись до підлоги, лежить собацюра — вівчарка. Карай тайкома, ще при Толі, заповз у машину, причаївся, аби, боронь боже, не витурили та в Москві не залишили. І коли злодюга сів на місце водія, пес, думаючи, що це Толя, вдячно обійняв його ззаду за плечі...

— Коли ми дружною сім'єю вивалилися нарешті з дому і, долаючись на ходу, підійшли до машини, бандюга був майже готовий, говорити він уже не міг, лише прошепотів: «Робіть що завгодно, тільки собаку... собаку...» — і знепритомнів. І так буде з кожним, хто зазіхне на особисте майно радянського критика! — з пафосом закінчив розповідь Олександр Миколайович.

Після інфарктів, що їх переніс Олександр Миколайович, йому не тільки пити, а й курити було заборонено. А він курив. Нишком. Вийдемо, бувало, погуляти, він швиденько спустить Карая з повідка, хап-хап «біломорину» і жадібно, як ми колись у школі, «висмокче» її за рогом, роззираючись на всі боки.

— Не можна вам так курити. Копита можете відкинути, — казав я йому. — Куріть краще не ховаючись, але спокійно і не часто.

— Таж гвалт здіймуть. Наталю, знову ж таки, засмучувати не хочеться.

Я умовляв Наталю Федорівну.

— Та ми знаємо, що він курить нишком, але дозволяй... — відповіла вона, — закуритися зовсім. Ні, нехай уже краще так...

Як відомо, жінка кроїть уздовж, а ріже уперек. Покійниця часто не терпіла жодних заперечень і не розуміла, як, до речі, і жінки наші часто не розуміють, що ставити дорослу людину в становище школяра принизливо для обох сторін. Для людини ж, котра пише, прикидатися, таїться, хитрувати в добуванні не життя, ні, де вже там, чи ж до життя?! — хоч би хвилинової свободи повсякденних дій, звичок — принизливо удвічі. Дріб'язкове, але постійне приниження не просто мучить і терзає душу людини, воно призводить до почуття самозневаження, власної малозначності.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Треба ж усе-таки мати совість, і не забувати свої книжки, і не вкидати через це у витрати. Забули про книжку, забули купити капелюха, якого пропонували, оскільки на мене він виявився великим (Марія Семенівна його навіть приміряла!), забули про рукавички, які Наталя купила для Вас ще півроку тому. Все забули, і тільки тому, що Толя Знаменський заговорив. Отак!
Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Так прикро, так безглуздо від'їздити напередодні Вашого приїзду. Так я сподівався зустрітись і наговоритися. Правду кажучи, я якось забув про пленум і необачно пообіцяв таджикам (точніше, обіцянку було дано давно, і вже багато разів я її давав і в останню хвилину відмовлявся, і цього разу забракло совісті). І треба ж було їхньому з'їзду збігтись з пленумом, тобто з Вашим можливим приїздом. А може, ви затримаетесь в Москві? Я повернуся як не 26-го, то 27-го неодмінно. Хоча мало я на це надіюся, на носі Травень, і Ви, мабуть, поспішати-мете. Якби не дім, не дружина, не різні побутові ускладнення, так би і подався за Вами навздогін. А може, я все-таки якось відпрошуся наприкінці травня — адже тут біда в тому, що після повернення щось треба буде доробити в редакції із злочасною статтею про Аксьонова, що у дружини свої плани та обов'язки, одне слово, тисяча всіляких перешкод.

За настроєм «Блакитні сутінки» — оповідання чудове. Розхвилювало воно мене до сліз. Чомусь дуже шкода стало себе, втім, я навіть знаю чому, але в листі цього не скажеш. Очевидно, я, безнадійний егоїст, замість того, щоб журитися за рід людський, журюся і побиваюся за себе, за те, що міг би жити як люди, а зробився літературним критиком. А Ви надивовижу вмієте сказати людині про те, що нею без вороття втрачено. Ну та гаразд. Якщо я осідлаю ліричного коника — поїздки кінця не буде.

Давайте про оповідання. Не мені Вам казати, що до нього можуть пред'явити різне — протиставлення «природної людини» сучасній, неприпустимість безкарності за замах на інженера і т. п. Усе це дурниці, і якщо такі редакторські зауваження прозвучать, не варто звертати на них увагу. Оповідання існує як таке з його нездоланною печаллю, і тут уже нічого не вдієш. Але є в самому оповіданні щось таке, над чим варто ще поміркувати. Ви пишете, що Вам здалося, ніби всередині є якась натяжка. Знаєте, це справді відчувається, і думаю, вона в тому, що Ви прямо пов'яжете поведінку Нічки з Ів. Ів. та історією з інжене-

ром. Я можу пояснити, як це, самохіть чи несамохіть, сталося. Вам важливо сюжетно закріпити в оповіданні історію з інженером — усе взаємопов'язане. Художньо це не тільки не обов'язково, але навіть протипоказано, в цьому відчувається літературність, домисел. Задум цілком зрозумілий, але саме тому, що пояснення відразу ж приходить у голову, це й заважає. Прямий зв'язок псує усю справу. Починає випирати тенденційність, нарочитість, глибока й сумна філософія оповідання починає віддавати повчальністю тимчасовою.

Мені гадається, потрібна б інша історія, інший привід для трагедії собаки, і тоді все звучить сильніше, складніше, але й, мабуть, правдивіше. Тут же все моралістично налагоджено. Не мені Вам давати поради, і не знаю, чи вгадав я те, що Вас бентежило, але це, саме це викликало в мені підозру на літературність. І ще одне зауваження — невимовно гарний Гр. Юх. в обстановці його хатини, у жестах, у розмовах із собакою, але в інтонації його розмови з Вами знову-таки відчувається якась літературність. Ви навіть про «Юність» примусили його говорити. Не певен, що в цьому оповіданні це потрібно. А нині це взагалі прозвучить кон'юнктурно. Та й навіть Вам, такому російському художнику, вплутуватися у стрімкий потік скороминущої літератури. І, коли вдуматися, то, їй-богу, наша «молодіжна» література не сміх викликає, а сльози — у ній відбилася духовна драма цього затурканого покоління. Але це вже Ваша справа вирішувати. А ось на манеру розмови зверніть увагу. Я навіть не можу конкретно назвати, що мене в Гр. Юх. не влаштовує. Безперечно, у мовній манері «простої» людини є оповідна інтонація.

«На війні кум у мене загинув, Хрустов його прізвище. На водокачці слюсарив» — дієслова наприкінці, слова переставлено місцями, але, перекочувавши в літературу ще двадцятих років, ця інтонація десь так налітературилася, що кожного, хто починає так говорити, сприймаєш не як живого героя, а як давно знайомий персонаж. Я не маю сумніву, що у Ваших земляків теж на мові позначається ця інтонація, але ж є щось і своє, пермяцьке, окрім цих «отродясь» та «бывалоча» і обов'язкових дієслів наприкінці. Кому ж, як не Вам, це уловити? Все, що він розповідає, Ви виклали з якоюсь мовною скупістю й стомливою монотонністю, і поряд з цим — на диво яскрава, соковита авторська мова. Як для себе (тобто для розповідача) Ви неймовірно щедрі. Ви навіть місцеву приказку про лісовика собі привласнили. Пригадайте, як розмовляють герої у Горького. Адже він їм віддавав усе найкраще, найяскравіше для них у своїй пам'яті відкопував.

Пробачте, ради бога,— це не повчання, просто пригадалося... І ось мені видається, що над мовою Гр. Юх. не гріх би і поморочитися. Треба, щоб я його відчув так само, як Ваш пейзаж, Нічку — де все одухотворене, все живе, дихає, від усього сти скається серце. А Гр. Юх. я найбільше відчуваю тоді, коли Ви про нього говорите. Так, приміром, в останньому абзаці, під яким підписався б і Тургенєв. Тож дайте мені його через нього самого.

Більше мені сказати нічого. Все, що в оповіданні від Вас,— пречудове, описів нібито багато, але жодного слова не викинеш, навпаки, переживаєш те обов'язкове почуття — ех, побути б ще трохи біля цього струмка, що пробивається з-під снігу, почути неслівне, благальне повискування Нічки, і зло бере на автора, що він не витяг її з-під ялиці в хату (ну, хіба йому, авторіві, було важко?), одне слово, переживаєш усе те, що й повинен переживати. Пригадую, колись моя троюрідна сестра, з якою я прожив поряд у дитинстві (потім вона стала серйозним партійним працівником) просто заходила від люті на Діккенса, що він передчасно закінчував свої романи, що ось, мовляв, хіба важко йому було написати далі, і як вони жили пізніше, потім, які в них були діти, і ця її лють була найвищою похвалою письменникові, що я зрозумів, звичайно, згодом, а вона — не знаю, чи зрозуміла. Тепер вона вже пенсіонерка і читає тільки газети. І ось коли говорити про оповідання, як говориться, то воно пробуджує саме це добре почуття злості, ну навіщо, ну хіба не можна було затриматися в хаті ще трохи, посидіти біля вогника, прихилити до себе Нічку і т. д. Так ось, хочеться, щоб і коли розповідає Гр. Юх., виникло таке почуття, щоб я не тільки історію собаки дізнався від нього — ну говори ж, говори,— подумалося б мені.

А втім, я вже починаю повторюватися. У розмові я все це висловив би, можливо, емоціями, коротше, а в епістолярному жанрі виходить якось сухо, нудно, мало не повчально, і дуже важко передати своє ставлення. Занедужав я Вашим оповіданням, от і все. І, як кожний уболівальник, волаю: «Ще гол!»

Ну то як же все-таки? Можливо, цього разу так і не побачимося. Спасибі за книжку, про неї вже іншим разом, а поки що тільки спасибі не в розумінні за презент і примірник, а за те, що і як у ній написано. Якщо поїдете, напишіть обов'язково про плани на майбутнє, про Ваш особистий розпорядок. Вітаю Ваших рідних. Мої вітають Вас.

Ваш О. Макаров

За ніч так і сяк передумував цього листа. Може, я помиляюся. І все ж гадаю, що ні. Є якась нарочитість у тому, що Нічка у ролі месника Ів. Ів.— якийсь оголений хід. Може, тому і розповідь Гр. Юх. стала мовно заяложеною?

Ну, давайте руку. Ось так.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Поздоровляємо! Бажаємо здоров'я, удач у творчому та рибному лові!

Сімейного благополуччя!

Макарови

Дорогий Вікторе Петровичу!

Напевне, Ви вже у своїх пенатах, а я все ще сиджу в Москві й грішу — пишу внутрішні рецензії: на літо потрібні гроші, маю намір підготувати книжку, а книжку треба годувати. Статті, звісно, гроші дають і, однак, не виправдують себе — поки пишеш та проштотвуєш, глядь, витратив більше, ніж отримаєш. Більше, звісно, тому, що надто вже багато порадників у редакції, до того ж, як казав старий Державін: «Один хотів кавунів, інший квашених огірків». Отож і не доведу ніяк до друку свого Аксьонова. Але годі! На цьому ставлю крапку, більше поки що не буду займатися давніми знайомими. І є в мене мрія написати про тих, хто «там, у глибині Росії», про кого пишуть мало, і не рецензії, звичайно, а статті-портрети. Але й сам я мало знаю периферію, а тим часом тут треба, щоб був чоловік перспективний, який у майбутньому дав би ще більше. А то он як добре починав Сергій Нікітін, а виписався досить швидко. Можливо, Ви підкажете, ким би варто зацікавитися. Ось прочитав я книжку Сапожникова, по-моєму, це дуже цікаво, але, окрім цієї книжки, я про нього нічого не знаю. Як Ви до нього ставитеся, якщо читали? Що ж усе-таки буде з «Крадіжкою» у видавництві «Молодая гвардия»? Мені дуже потрібно, щоб хоч би де це було, хоч на Сахаліні, але щоб ця книжка з'явилася. Може, ви пригадаєте кілька імен, кого варто було б прочитати від корінця до корінця, аби потім зробити вибір, натрапити на таке, від чого загориться душа. Ага, ось іще що: в «Новом мире» були чудові оповідання курянина Носова, але поки що, крім цих оповідань, я в нього нічого не читав. Влітку можна було б потихеньку почитувати, влітку яка ж писанина, все-таки гриби, риба (точніше, її відсутність), влітку можна тільки щось допрацьовувати. Бібліографію будь-яку й книжки я, звичайно, можу дістати у Спілці, але мені треба знати, кого варто читати.

Я не тільки не встигаю за всім стежити, я ні за чим стежити не встигаю.

До моєї критики Вашого оповідання Ви повинні поставитися так, як радив Горький у листі Каверіну: «Слухайте критику, обов'язково слухайте, але не слухайтеся».

Та ось і літо надворі. І пролетить воно, не встигнеш озирнутися, а як же його чекали! А втім, з роками відчуття радості тьмяніє. Сидиш на річці й думаєш, що скаже Сучков¹ про те, що ти навігадував. На річці я все ж таки вряди-годи бував. Є така весела річка Озерна, кілометрів за сто з гаком від Москви, за Малєєвкою, таке собі намисто з ковбань, нанизаних майже на струмочок. Не дуже-то вона рибна, але надто вже там добре і безлюдно, тільки ж і там спорудили греблю і на ту весну перекриють, і не буде веселої річки Озерни.

У Москві був пленум про поезію. Я посидів усього півдня, на решту півтора дня мене не вистачило. Про рівень можете судити зі статті Наровчатова у «Правде», де він якісь слабенькі віршики якогось молодого генія видає за громадянськість. І пише про нього поряд із Берггольц та Смеляковим. А у віршиках цих громадянськість купована, позичена і бездушна.

Отак ми й живемо.

Обіймаю Вас, дорогий друже, і вітаю Ваших рідних.

Ваш О. Макаров

Ухопившись за слово «громадянськість купована», пригадується, я розгнівався і вибухнув листом про «громадянськість» взагалі і про «масову культуру» зокрема, і оскільки думки ці непокоять мене що далі, то більше, я дозволю собі пригадати те, що писав Олександр Миколайович і що стало предметом нашої не однієї тривалої розмови.

Література ніколи не рухалася тільки по висхідній. Перепади, злети й крах можливі не тільки в одного письменника, а й у цілої літератури, навіть великої, і поступово, болісно, у російській літературі навіть надсадно вони долалися.

Взагалі, мені здається, людям поки що не до громадянськості в літературі, сам вплив літератури й мистецтва на людське суспільство у нас, як і в усьому світі, переоцінено, більше того, він, цей вплив, проявляється часом зовсім не у тих формах, якими нам хотілося б їх бачити і мати, — самопоширення серед молоді, суціль грамотної, наголошую, суціль! і часто-густо — з вузівською освітою, — ритмічно й мелодійно бідних танців та пісень, охоче вживаного читива, приправленого сексом і насиль-

¹ На той час — заступник головного редактора журналу «Знання», відомий літературознавець.

ством, низькопробних видовищ, які не потребують для їхнього сприйняття жодних душевних та розумових зусиль (що далі, то безперечніше підтверджується цей висновок).

Із найдавніших найприголомшливіших діянь людини — казенний закон; виник він, мабуть, ще до появи писемності, а може, навіть і думання, і суть його полягає в тому, щоб хтось когось підминав і змушував працювати, добувати їжу, боронити його від ворогів, — чільний, прадавній і дикунський лад людських взаємин: хто не працює — той їсть, та і п'є також. Людині-трудареві завжди бракувало часу на бродяжництво, якщо, звісно, була вона трудівником, не біла байдики.

Людина із млявою, безвольною свідомістю, позбавлена відповідальності за власне й загальне життя, радо вигадає бога і все перекладає на нього, на його «могутні рамена», на нього сподівається, йому довіряє, і якщо немає бога небесного, якщо він далеко і до нього важко дотягтися, створює земного, доморощеного, і вже молиться на нього, сподівається на нього, перекладає відповідальність і т. д. і т. п. І ось уже Стефан Цвейг, розумний художник, мужній громадянин землі, з серйозною і тяжкою іронією пише, що ми маємо бути вдячними будь-яким нашим правителям за те, що вони завдають тягар турбот та відповідальності за наші долі та долю держави на себе, недосипають, недоїдають, живуть у постійному напруженні; часто їх скидають, та хоч би із почуттям вдячності, а то голови стинають за різні похибки й невміле догодження своєму народові.

І за всіх часів народ охоче звеличував особу — бери, пишайся, прав, ораторствуй, сьй! Але історія невблаганна, вона довела, що коли підноситься особа, принижується народ.

Двадцяте століття — мчать машини по землі й у небі; відкриваються нові материки й планети; напружено працює людський розум, і творіння цього розуму вражають уяву самих творців; кіно, телебачення, космічні апарати; людина підкорює всі й усілякі простори, створюється штучний білок, навіть штучний замітник та заплідник людини. Зовсім недавно, вперше у світі, жінка на ім'я Радміла Ейс народила двійню, хлопчика і дівчинку — від штучного запліднення! Моральні й етичні наслідки цієї події, як завжди, майже пропущеної мимо свідомості людства, яке кудись поспішає, неможливо поки що й важко осмислити — страхітливими можуть бути ці наслідки, якщо знайдуться сили створювати й використовувати «у ділі» виготовлену «на замовлення» людину, без роду й племені, з цілеспрямованим інстинктом і силою, не обтяжену жодними обов'язками ні перед ким і ні перед чим.

А втім, може, це й буде та ідеальна людина, якої прагнули й прагнуть уми «сильних світу цього», хто віддавна вже добивається підкорення собі ближнього й усіяко задурює такого, як сам, подобою любові, лукавим братерством, казенним уболіванням за його благополуччя, годує тирсою і напуває каламутним пійлом так ревно й давно, що навіть надзусилля титанів землі майже нічого не зрушили з місця в людській свідомості. Ось дві цифри на підтвердження.

За рік витрати на виробництво алкогольних напоїв на земній кулі становлять вісімдесят мільярдів доларів, і дванадцять — на виробництво книжок.

Коли зважити на те, що виробництво книжок обраховане досить повно, то з обрахуванням виробництва спиртного складніше, заплутаніше й сумніше. Як обрахувати виробництво горілки на п'ятдесятимільйонній Україні? А вона шумить та бродить майже у кожному обійсті та хаті, що шанує себе; і наші російські садівники-«любители» навчилися обминати дорогий винний прилавок, використовуючи «дари природи» у виробництві браги й так званого саморобного вина.

Якось чудової серпневої пори мені випало побувати у селі Сокольці, що під Вінницею, і навпроти будинку, де я жив, справляли весілля: гостей чоловік двісті, духовий оркестр, столи на два подвір'я, розібрали огорожу, аби широко було. І пили на цьому весіллі три дні і три ночі. Наприкінці весілля від танців та бухання оркестрового барабана (всі інші духовики-молодці полягали) обпадали з дерев яблука та груші не тільки в цьому, а й у довколишніх садах. Двоє здоровезних дядьків, вирядившись під «запорожців», перестривали кожного перехожого й проїжджого, «звідкіля б не пролягала його дорога» — зі сходу на захід чи із заходу на схід, наливали із жбана кварту самогону й змушували пити до дна (пропускаючи лише школярів — «бо їм поки що не можна»). Грішним ділом трапився на шляху «запорожців» і я, і, як досвідчений боець, одразу зрозумів: чинити опір марна річ. Жажнув ту кварту завбільшки з півлітра й відчув, що поранене на фронті око випрямляється, а здорове навпаки — кривішає.

Надалі в усі весільні та похмільні дні я перелазив через огорожу і по-пластунськи, садками обминав веселе гульбище. Від господині дізнався, що весілля дуже скромне, горілку виставляли тільки перед молодим та молодою й жінчиними родичами, «бо вони з Одеси, дуже великі начальники, зуби вставляють золоті, кому треба». Усі інші гості, анітрохи не почувачись скривдженими, бадьоро глушили самогон, як глушать його по всій великій Україні. А десь на острові Мадагаскарі блукає

майже дике, напівголодне плем'я, але добувати дурманне зілля з ліан уміє. У Молдавії п'ють цуйку, в Грузії — чачу; десь чи то в Африці, чи в Колумбії ростуть плоди чи гриби, які не треба ні варити, ні квасити — ум'яв — і на стінку, тобто на дерево полізеш й пісні затягнеш або реготати почнеш...

Та що там Україна, Африка чи Америка? У мене на городі в рідному сибірському селі виріс мак-самосій — вітром нанесло. Виріс, цвіте собі скромненько, і зокола майже непомітний, аж ні: тільки-но з'явилися на стеблах маківки, завертілися коло моєї огорожі хлопці-молодці вузівського штабу, і один з них, у замшевій куртці, вельветових штанцях, з фасонисто, наче в богдыхана, вистриженою борідкою, якось запитав: потрібний чи непотрібний мені цей мак, а якщо непотрібний, то чи не дозволю я йому зістригти голівки маку? Я кажу, дозволю, але нато-мість хочу мати інформацію: навіщо він йому? І він сказав, що з нього, з молодого маку, готується «опіум». «Ні,— кривенько всміхнувся молодик з богдыханівською борідкою, уточню-ючи: — До опіуму далеко, але якась подоба його». Зрізав мак, позапихав під куртку й подався геть, чемно мені подякувавши. І я подумав: не даремно боролися за загальну освіту, і в мене з'я-вилось бажання привітати викладачів хімії моєї рідної школи та вузів, де навчаються отакі хлопці-молодці. Бо ж раніше в нашому селі навіть брагу не всі уміли варити, самогон гнати не було з чого, а тут дивись, що діється! Он які досягнення!

Сміх сміхом, але насмілюся стверджувати, що з появою хоч якогось достатку виявилось у нас і потворне, хворобливе, при-забуте, здавалося, вже відмерле: заздрість, нахрапистість, зажерливість. «Коли ми були бідніші — жили дружніше» — цю недавно створену приповідку можна впевнено ставити у збір-ники сучасного фольклору. Як це можна: за ягідку, зірвану з грядки нетямущою дитиною, перебити їй хребет ланцюгом від човна? Та ще хто перебив, хто? Учений. Колишній декан і навіть проректор великого вузу! Як можна за жменю черешень вбити з рушниць молоду дівчину, про що писали в газетах і розповідали по телебаченню? Тепер в нашому та й у багатьох селах геть-чисто вирубують дерева: яблуні, глід, сосонки, ялинки, все, що не дає плодів. По війні, повернувшись із фронту, воїни, а потім їхні діти й онуки, радіючи врятованому на землі життю, прикра-шали її чим могли, часто садили деревця вже ті, хто піти до лісу не міг — інваліди.

Завершилося їхнє земне буття, повмирили інваліди, їхні діти пороз'їжджалися по містах — якісь спритні, довгорукі грома-дяни з міст поскуповували хати, позносили струхлявілі будів-лі, вирубали все до кущика — аби кожний клаптик землі «щось

давав, виправдував себе», аби більше росло «вигідного товару»: редиски, полуниці, малини, смородини, помідорів — усе на базар, на базар та утридорога, утридорога. Нині в Красноярську склянку кедрових горіхів (склянка — це назва, насправді — чарочка) продають за п'ятдесят, поки писав книжку — стало шістдесят! копійок, та переважно продають на вагу — п'ять-шість карбованців за кілограм, намочивши перед цим горіхи в окропі, щоб важчі були. А вони, ці горіхи, на старі гроші дорожче двадцяти копійок за склянку раніше не коштували. «Чого це сирі?» — запитую у продавця з обвітраним обличчям ліспромгоспівського робітника. «Ти дурний, чи що? — підказав мені покупець, котрий стояв поряд, — сирих горіхів на вагу менше йде. Мабуть, у школі вчився?!»

Так, учився, учився, хоч недовго й кепсько, але вчився і запам'ятав слова: друг, товариш, громадянин, сам гинь, але товариша виручай. Поділися кожною крихтиною. У біді і в горі єдині.

Хоч би раз подивилися пильніше самі на себе деякі мої земляки, що на власних «Жигулях» приїздять у село на вихідний або на «лоно природи»! Боже мій! Куди там тупоголовому окурівському обивателю з його набожністю та любов'ю до жирних млинців?! Розгойдується на резинці штучна мавпочка; зад машини у райдузі ниток, на склі щось «по-гишпанськи» чи «по-аглицьки» написано! За кермом не хазяїн, а володар! Поруч — володарка, пихато-зневажлива до всього, що йде та повзе, хазяйка, позаду — предки володарів: теща або тесть із непримиренно палаючим поглядом, в якому незламність: «Авжеж! Добув! Сам! Ось цим горбом! Авжеж! Лупив з вас на ринку шкуру! І лупитиму! З мене лупили й луплять!» І тут-таки дітки — онучки з бантиками, такі собі пустотливі, жваві, які, проте, часто ще в дитячому садку затимили: моє — це моє, і його треба оберігати; наше — це наше, ним і торгонути можна, викинути, зламати, підпалити, як тайгу, наприклад...

Яка мораль на них чекає? Що керуватиме ними? Приклади? Помисли? Моральні начала? Що ж там під бантиками зладнається? За що ж ми боролися, друзі-товариші? За ось цей — не дрібно, а дріб'язково-буржуазний комунізм з його «собачником»? Поки писав книжку — «собачники» застаріли, у моді зараз «типові», дво- й триповерхові будівлі, споруджені, ясна річ, на зарплату, — на клаптику землі, з оцією доглянутою машиною, задля якої наші радянські люди здатні вирубати і викорчувати півтисячі й тисячу дерев або й лягти в могилу, як це сталося років три тому в місті Череповець.

Один чоловік купив собі «Жигуля». Гроші, судячи з його подальшої фатальної поведінки, він не вкрав, не добув торгом,

складав копійку до копійки, можливо, відмовляв собі навіть у їжі. І ось нарешті вона, омріяна! Не ненька, не дружина — оранжевого кольору машина. Подейкують, морочився з нею довго, змащував, солідолив, воском натирав, чебурашку почепив, ззаду райдугу зобразив, обіддя коліс пофарбував, усе протер, вилизав — і подався на Ленінградське шосе прокататися. Шосе це трохи осторонь Череповця, мало контролюється, асфальтом, хоча й поганеньким, покрите.

І ось — фатум, доля, випадковість — як хочете, так і вважайте. Через сім верст після череповецького повороту торохнув по вилизаних «Жигулях» якийсь самоскид, заїжджений, трудовий на вигляд, із зношеною гумою. Торохнув, відкотив убік; шофер виявився на диво совісний і доброчесний, та ще й тверезий. Нині від водія, котрий постраждав, частіше утікають, а цей стрімголов до «Жигулів» — що та як? Може, треба допомогти? І досвідченим оком прикидає, що не дуже-то все й страшно: розбив у «Жигулів» фару, пом'яв крило, ну й ще дещо зачепив — доведеться залатити карбованців триста-чотириста.

Та чорт з ними, з карбованцями! Головне, людина, хазяїн «Жигулів» — цілий та неушкоджений, виліз он з машини, у сорочці чистій, у штиблетах, при краватці — такий собі типовий машиновласник. Шофер самоскида бездомним песиком крутиться біля хазяїна «Жигулів», був би хвіст, то й хвостом крутив би, мовляв, чого у житті не трапляється. Гума, розумієш, лиса, інакше хіба він таке учворив би? Таж у нього досвід. Зауважень по роботі немає, і щоб за кермом випити — ні-ні. Ось зараз присуне ДАІ з «рапортом» — він дихне, і всі переконаються. Та хіба він дурень, чи що, аби на такій роботі, та на такому шосе, та з такою гумою...

Хазяїн «Жигулів» усе відмовчується та відмовчується. Походжає довкола пошкодженої машини й мовчить. І коли примчало ДАІ та медична машина, та зібрався різний люд, про хазяїна якось призабули, замірювали, допитувалися, записували, з'ясували істину — спохопилися: хазяїна немає. Ну, документи в машині, адреса є, сіли, поїхали у Череповець.

Знайли: висить у власному, свіжопофарбованому гаражику на бантині, ще теплий висить, але вже не живий.

Ось до чого, виявляється, можна дійти! Ось вони, пристрасті сьогоднішні! Це вам не «три карти»! Це, братики, стресовий стан, в який потрапив Акакій Акакійович, той самий, з якого шинель здерли і він не пережив жакливі втрати.

Це ж які революційні, соціальні й інші грози прогрімали над бідолашним гоголівським чиновником, щоб він із шинелі та прямо в «Жигулі»! Щоб піднісся до такої ось форми «протесту»:

через власну машину — в зашморг! Ні, ми усе ж таки недооцінюємо, і дуже часто недооцінюємо здобутого й не вміємо — правильно стверджують наші ідейні наставники та критика наша, — ох, як не вміємо розгледіти соціальні зрушення у свідомості нашого сучасника. Ось п'ятеро-семеро хлопців-молодців, котрі вчилися у школі, носили піонерські галстуки, трапляється, і з комсомольським значком на вилозі замшевої або шкіряної курточки, — навалюються на старого інваліда, затопчуть його до смерті або поштрикають ножами, а на запитання: «Навіщо ви це зробили?» — витріщують очі: «Не знаємо». А якийсь студент Розкольников змучився, ухекавши сокирою мерзенну бабу-лихварку, котра експлуатувала бідняків. У собі ж копірсався, до божевілля себе довів, та й наречену також. Було б за що?! Головне: на допитах розколовся. Е-ех, тюхтій!

«Вас чекає найголовніше і, можливо, найтяжче — випробування речами! І я не певен, що ви його витримаєте», — каже меткий на язик та в'дливий журналіст нашому письменникові Никітіну в романі Ю. Бондарєва «Берег».

Кепсько, часто-густо негарно, на рівні лихого окуровського обивателя, а то й зліквідованого, знищеного словесно і фізично сільського куркуля проходимо ми крізь це випробування — надто багато золота на обличчях та руках, особливо в працівників торгівлі; воно обернено пропорційне кількості товарів на прилавку: що більше золота у продавця, то скромніший перед ним прилавок, буває і зовсім порожній; надто недоладне, без смаку й дороге ганчір'я, надто нестямна гонитва за благами, будь-якою ціною, у будь-який спосіб — гай-гай! — буржуазний журналіст Дітц знав, що казав, — він та його суспільство пройшли через подібні «випробування», зараз вони перебувають уже далі. Я сам бачив молоду буржуйку в стоптаних черевиках, поношеному пальті й потріпаній хустці, на кисти руки якої недбало теліпалася змійка з очима-перлинами та якимись блискітками на хребті, — як визначив мій перекладач, змійка коштувала сто або двісті тисяч доларів!

У нас уже є охочі мати отаку змійку й докладають усіх зусиль, аби нею заволодіти, шляхи ж до цієї змійки не зовсім уторовані, шляхи тільки єдині — обхідні, нечесні, зміїні, підлі.

Чомусь ніхто не навчає нас смаку, натомість багато повчають, нудотно, звично, за старим і зовсім уже спорохнявілим рецептом: красти недобре, жити треба чесно, праведно, поважати старших; але самі наставники й моралісти найчастіше і гребуть більше за інших, і жеруть з окремого корита, геть-чисто нехтуючи тією мораллю, якою начиняють людей з громадської трибуни. Злодій, котрий домагається чеснот од інших, — це давне,

але не віджило надбання людства в наші дні, — збадьорено піднісся духом на нашій новій ниві. І йому, злодієві, конче потрібні чесні люди, загони чесних і порядних людей, висока мораль, за якою він міг би сховатися, наче за фарбованим парканом, інакше, будучи злодієм серед злодіїв, він з голоду здохне й виховувати йому буде нікого.

Тепер менше бійок, ніж було, приміром, серед нас у дитинстві та в юності: один на один, ватага на ватагу — гадаю, не через смирення звичаїв — через боягузтво, але знаю, зараз частіше б'ють нишком, б'ють жорстоко, з каліцтвом, на смерть, зграєю одного, напавши ззаду, — чи це не боягузтво, не підлість?! А що ж ми — обурилися, повстали, знищили молоде, озвіріле од вина й паскудства гаддя?

Ні! В усіх містах, де я побував і де стикався з такими «сміливцями», вони почуваються привільно і, на жаль, нерідко безкарно і, тільки опинившись у колонії, смирішають, виходять в «ударники», стають «зразковими ув'язненими», навчаються ремеслу, відвідують вечірні школи і невдовзі потрапляють у стан умовно звільнених.

На волі ж хлопців-молодців виховують за допомогою радіо, телебачення, газет. Ось недавно дивився я по красноярському телебаченню передачу «02». Вів цю передачу урівноважено зодягнений чоловік у чині полковника, і було в його словах стільки умиротворення, батьківських почуттів, коли не м'яко-сердя, — і чомусь не вірилося, що Красноярськ був і залишається одним з найбільш неблагополучних міст у країні щодо спокою громадян. Зникла начебто і Закачинська слобода, але закачинська шпана своїх повадок не покинула і, замінивши тільки тілегрійку на нейлонову куртку, все ще скреготить зубами в громадських місцях, замахується і б'є пляшками по голові громадян, котрі їй не до шмиги, «бавиться» давня звичним для неї «струментом» — ножиком, і що їй в'язниця, колонія — звичне пристановище, та й годі. Головне для зразково-показового зека «вибитися в хімію», тобто стати по суті вільним поселенцем і працювати, як і всі радянські громадяни працюють; тільки щось там з нього вираховують на користь держави, якийсь там існує конвой, режим дня, точніше, видимість того й того. Знову «хімік» живе собі на втіху, тероризуючи цілі мікрорайони, квартали або й міста, отруюючи населення, особливо молоде, крайньою мораллю: все дозволено — живи крадіжкою, брехнею, видимістю праці до наступного злочину — вбивства, насильства, грабунку.

Коли б хто-небудь узявся підрахувати, чого коштує нам один «хімік» і вся ця «хімія», без якої дехто із господарників не

увяляє уже ні життя, ні діяльності. Навіть не маючи математичних здібностей, я можу сказати з певністю: $1 + 1!$ Тобто один «хімік» і одне загублене життя випадкового перехожого, найчастіше жінки, дитини, тобто загибель, розтління, наплювацьке ставлення до життя й смерті, стурбованість суспільства — що далі? Адже деякі «хіміки» уже відпрацювали по п'ять-сім строків! Це ж скільки сліз, крові пролито? Скільки доль понівечено? Воістину світ ще не знав та й навряд чи знатиме «мудріший» і «простіший» спосіб поповнення робітничого класу — що більше головорізів, грабіжників, убивць та крадіїв, то легше з «робочими руками», то швидше розгортаються і виростають «наші будови», обплетені сором'язливою колючкою та павутинням дроту, над яким тупо височать сторожові вишки й гучно гавкають собаки, наївшись того м'яса, якого не вистачає не тільки робітникам та селянам, а й дітям у дитячих садках.

Незрідка буваючи в судах і спостерігаючи, як суддя, громадський звинувач, адвокат, пара охоронців, секретарка і всякий інший штат «пасуть» одного злочинця, я несамохіть думав, що богові їм треба вдень і вночі молитися за нього. Бо ж коли згине, щезне злочинець і злочини — усій цій челяді доведеться займатися справді корисною працею, може, навіть на село треба буде повернутися й вирощувати хліб, овочі, виробляти молоко, м'ясо, спустившись з висот бундючно-керівного крісла на низенький стільчик доярки.

Поки що я не бачив, щоб хоч один суддя з власної волі здав свій пост і повернувся в рідне село, на «просту» роботу, як не бачив і не зустрів жодного керівника, котрий поклав би партквиток на стіл і заявив, що він з цією роботою не справляється, просить призначити його на іншу, за його розумом і покликанням, — про царів, котрі «не справлялися з роботою» й зреклися престолу, згадують нині тільки в анекдотах, зате давня істина, що якби не було злочинців, то не було б і катів — береться під великий сумнів і справедливо трактується навіть навпаки; взагалі, час наш багато які, здавалося б, ще донедавна неспроготовні істини дедалі більш перетрушує, наче стару одягу, запорохнявілу, поточену міллю брехні, ошуканства. Недовіра стала найголовнішим бичем і водночас оздоровлюючим правилом, можливо, і пороком нинішнього суперечливого часу.

Не можна сказати, що наша література «не помітила» і «не відбила» натиск хуліганства, бандитизму й нахрапистості приватновласника, який на очах стрімко стирає грані між обивателем дореволюційним і теперішнім, але робить вона це загальмовано, ліниво, часто підмінюючи поняття моралі й духовні потреби замилуванням сучасним побутом обивателя,

поплескуванням його по плечу, іноді легким скалозубством, найчастіше ж веде і його, і себе з повсякденного побуту в сфери «небесні», заумні, далекі від бід та потреб власного народу й країни.

Як давній та прискіпливий газетяр, я з певністю можу сказати, що маємо у країні не тільки сьогодні, а й що матимемо завтра. Якщо в газетах зарясніли розлогі повідомлення про конкурси балетні й музичні, якщо цілі полоси зверстано з матеріалів про відпочинок трудящих, спорт, туризм, альпінізм та закликів здавати норми ГПО — отже, задіяно «громовідвід».

Так у шістдесятих роках з'явився славнозвісний анекдот «Сі-бемоль». Народився він начебто в Свердловську, але міг з'явитися на світ і в будь-якому іншому місті. У магазинах тоді було як виметено, а в газетах суціль промови Хрущова з бадьоренькими словами: «Живемо добре!» та обіцянками близького комунізму (усі строки побудови комунізму, визначені покійним вождем-базікою, давно скінчилися, ми цього якось і «не помітили»).

Так ось, у Свердловську приїжджим людям можна було поїсти тільки в одному місці — у ресторані готелю «Центральний» — солоної тріски з цибулею. Охочих до тріски було багато, столів мало, кухня одна. Годину, бувало, просидиш, поки здійсниться мрія про тріску. І ось, значить, сидять двоє громадян за столом, чекаючи страву, один виделку крутить, другий газету читає. В газеті цілі розвороти про перший конкурс імені Чайковського і такий ще тра-ра-рам, Ван Кліберн у профіль та анфас, Ван Кліберн за роялем та обійнявшись із захопленими радянськими слухачами; скрипаль Климов із скрипкою і без неї: знаменитості, знаменитості, знаменитості! І ось той, що читав газету в Свердловську, раптом питає в того, котрий виделку крутив: «Громадянине, ви не знаєте, що таке сі-бемоль?» І люто відповів громадянин з виделкою: «С-суки! У країні м'яса нема, а ви ...сь!»

Так ось, нині одна за одною з'явилися книжки, романи, повісті з оцим самим «сі-бемоль», де є все: і розумування про мистецтво, й аристократичний антураж, і космічні злети у потойбіччя, та найчастіше — у звичайнісіньку нісенітність духовного напруження, і деяка розм'якшеність моралі й м'язів від переїдання й пересиченості. Тимчасом як письменники товчуть гучною товчачкою у літературній ступі, наяву, на наших очах зникає повсякденна й така конче необхідна в побуті високоорганізованої й свідомої істоти, якою вважає себе людина, т в о р ч і с т ь. Усі ці нейлони, поролони, шкірзамінники, водо-

лазки, колготки — що не всім і личать, зате їх не треба ні латати, ні прасувати, деякі через дешевизну й прати не треба, всі ці машини, що полегшують побут, їдальні, де несмачно годують, басейни, де гамузом купаються алергічні діти, парки, де стадом гуляють, стадіони, де натовпом, гуртом одні бігають, інші «убо-лівають, випускаючи пару», моторки, кораблі, «метеори», «ракетки», багатолюдні лайнери, колосальні магазини, димні й гамірні ресторани, санаторії, будинки відпочинку — все-все, не кажучи вже про казарми, лікарні, в'язниці, табори, — все-все ніби зумисне створене для того, аби людей якнайміцніше збити до купи, злучити, зробити їх масою, а маса завжди безлика, вона завжди — стадо, яке по-стадному харчується, по-стадному підвладна рухові, втечі, поклонінню богам, неусвідомленому страхові. У стаді йдуть туди, куди ведуть, у стаді необов'язково думати про свої вчинки й діяння, та й не може їх бути, цих вчинків, у стаді.

Ніколи ще, ніколи людина не була така підневільна й знеособлена, як у двадцятому столітті, особливо ж у наші дні, наприкінці століття. Ніколи ще на людину не навалювалася й так упевнено не оволодівала нею масова культура, яка заповнює і заповнює її завжди в часи неспокійні, скрутні, тяжкі.

Вона, масова культура, наче окопні воші, що гризуть тіло, але підточують душу: кіно, телевізор, приймач, танцмайданчик, спортзал, лекторський заклад — усе-усе створюється задля того, аби людина споживала те, що їй дають, засвоювала те, що втокмачують в дитячих закладах, у школах, у вузах, в училищах: раб часу, раб машини, раб обставин, не годний дати собі раду, навіть якби захотів, людина наших днів уже не говорить, вона скімлить за своєю волею. Але щастя й воля, як заневняє мудрий російський класик, однаково що здоров'я — коли їх не помічаєш, виходить, вони є, виходить, кричати про них ні до чого. Щоправда, каламутні часи скаламучують й найдвичніші істини; тлумачать їх так і сяк, перемішуючи чорне з білим, і таким чином здобувається якась каламутна істина, скорше хімічна, а не моральна істина. І збитий з пантелику, затурканий, за словами Олександра Миколайовича, сучасний поет знетямлено волає: «Счастье! Сколько видов у счастья! Одним — это слава, муки творца, другим — сердцами на доты бросаться, третьим — расстреливать эти сердца».

Поет цей не був на війні, не встиг, але я можу його і всіх його ровесників запевнити, що кидатися на доти, вмирати за Батьківщину і свій народ — це сумна, хоча й очевидна необхідність, але аж ніяк не щастя.

Як усе-таки треба затуманити людям мізки, засмітити їх, щоб не чути блюзнірства в отаких судженнях про те саме щастя чи ідейність, щирість, істину, волю.

Чи ж не сміх? Істота, котра не може вільно перейти вулицю, тільки за вказівкою палички, по зазначеному переходу, тротуару, доріжці, інакше її просто задавлять; істота, котра вирушає на роботу і з роботи за годинником, за годинником і чітко служити, справляти потребу, любити, страждати; істота, котра втратила орієнтацію, заблукала, несвідомо плутає почуття, поняття, питання моралі. Я зустрів людей, які цілком переконані, що в тому, як вони живуть, і є справжня свобода, інакше й привільніше ніхто-ніхто й ніколи не жив і не житиме,— вони подібні до тих народів, котрі від народження не куштували молока й масла, вважають, що і їсти такий харч ні до чого, що пустощі це і надмірність. Щоправда, вага їхня тридцять кілограмів разом з черевиками та рушницями, розумові й фізичні їхні можливості настільки обмежені, що за рівнем розвитку вони знову наближаються до мавп, тільки волі куди менше у них, ніж у мавп, які роблять що їм заманеться і живуть як їм хочеться.

Гадаю, що свобода сучасної людини, якою вона так чваниться, цілком може бути змодельована зі свободою зоопарку й звіринця — адже там, з погляду тієї ж крикливої істоти, яка називає себе вільною людиною, звірам і птахам навіть краще, ніж у лісі, в горах і у воді. Там їх охороняють, годують і навіть дбають про розмноження, тільки все це робиться за вказівкою сторожів та дресирувальників, усе досягається подачкою та нагаєм.

Гадаю, «феномен», що стався в нашій літературі й дуже вплинув на суміжні мистецтва і навіть на деякі уми, так звана «сільська проза» — це останній зойк тієї творчої індивідуальності, яка була закладена в нашому російському народві, але так до кінця й не реалізована через війни, безправ'я, самодурство самодержців та вождів, які з нашої волі плодяться і з нашою допомогою перетворюються на культ особи.

Я не раз бував у покинутих селлах, заходив у спустошені оселі, і, скажу по щирості, відчуття в мені були майже такі, якщо це не трагічніші, ніж на полі бою після розгрому корпусу шевченківського угруповання, коли через трупи й військову техніку не було видно землі, вся вона була ними завалена. В оселях цих уже побували браконьєри з міста, мисливці за іконами та «екзотичними» виробами сільських умільців. Іще і ще раз вражало мене те, як багато повинен був уміти селянин: збудувати, утеплити, прикрасити житло, забезпечити себе знаряддям праці, уміти поводитися з худобою й тяглом, знати погоду й примхи природи, бути гарним вихователем, борцем і творцем.

дипломатом і хитруном, добрим чоловіком, господарем, батьком, родичем, гідним членом сільської громади і таке інше. Він, селянин, був завжди зайнятий, завжди у клопотах та у роботі, це потім, не самі селяни, а ті, хто «вболівати» почне за них і «звільняти» їх, назвуть життя селянина кабалою й визволять від кабали...

То що ж це ми, учорапні селяни, котрі визволилися «від кабали», раптом засумували за минулим, заспівали, заскімлили, затужили за рідним куточком, за сільським світом? Ми ж вільні! Дістали довідочки й мерщій із села, від колективної праці, дали хабаря місцевій владі за втечу до міста, не вернулися в батьківський дім з армії чи ув'язнення, одне слово, правдами, частіше неправдами замінили одне кріпосне право на інше, на всепопеляючу і всепоглинаючу кабалу прогресу після сільського «раю», що уявляється межею здійснених мрій та надій. Відбарабанив свою робочу зміну і хоч вовк траву їж. Правда, свободу цю ми не знаємо куди подіти, виявилися не підготовленими до неї і вдалися в розгул, у пиятику, вхопилися за те, що близько лежить і легко дається,— жуємо соломку (так я назвав би масову культуру) та ще й облизуємося.

Але ж було, було! — повторює пам'ять. Поле треба зорати, врожай виростити, дітей поставити на ноги, худобу зберегти і поголів'я бажано примножити, тому й працювали, і думали про працю, тільки про працю, потім уже про свята, і пісні складали, і казки, і приказки про неї, про працю.

Щоб пошити сорочку, треба виростити льон, витіпати його, вичесати, потім спрясти нитки, бажано якнайтонші, потім виткати полотно, потім його розкрити, потім зшити голкою та так, аби рубчик тіла не тер, потім узор на сорочці вишити, нехай і в одну або у дві нитки, але якщо з любов'ю, то й на дві нитки узор вийде — очей не відведеш...

Щоб пошити взувачку, треба виростити худобу, потім її забити, обдерти, вичинити шкуру, пустити в діло шерсть, шкіру на розкрій, на чобітки, під каблуки підкласти берестинку — сухо та й рип на все село.

А щоб виростити врожай, виплекати городину, заготувати сіно, хату поставити — ох як багато треба вміти, знати, старатися!..

Коли дитина вихваляється перед батьком та матір'ю, то вихваляється своєю працею, плодами своєї праці — хитромудро вирізаною чечею — іграшкою, пошитим платтячком для ляльки, загнутими санчатами, змайстрованими грабельками, збитим стільцем, доладно заклоною рамою. Сусід перед сусідом вихвалявся не кількістю випорожнених пляшок з-під бормо-

тухи — різьбленими наличниками на хаті, рамою жолобчастою, grindжолами гнутими, упряжем з бляхами, вуздечкою набірною, конем швидким, спритними руками, вправністю, силюнкою. А щоб сила була, треба добре їсти, а щоб їсти — старших слухатися...

Навіть мотузок, аби повіситися, треба було витіпати з конопель: виткати його на саморобному верстаті, прогнати через «колібер» та змастити олією або просмолити; через те й вішались рідко, і жили довго — ніколи було вмирати селянинові...

І нехай сперечаються зі мною, нехай мені доводять щодо селянського життя-буття, його примітивного мистецтва нинішні «вільні» пролетарі, і я їм покажу на наймасовіше мистецтво з усіх мистецтв — кіно. Чому ж це воно так швидко виродилося? Чому ж це воно займається самоїдством, агонізуючи на наших очах у багні, пороку, розпусті, і навіть ж, навіть ж усе-таки ви, котрі зневажають селянський побут, його наземний дух, примітивне мистецтво, побут та звичаї, навіть ж ви нищпорите, веселі й безтурботні городяни, в покинутих оселях ваших дідів і тягнете у міські квартири скалки, личаки, прядки, богів, намальованих на грубих дошках, самовари-самопали, свічники, братини? ¹ У модернізованих квартирах облицховуєте пластикові стіни нетесаною деревиною, тягнете в кухні дерев'яні лави?

Навіщо? Чому? Невже тільки задля забавки? Ах, коли б так було насправді, тоді й говорити не було б про що. А може, пам'ять болить, може, з цього самого «вільного» життя тягне в те, «кабальне» селянське життя підсвідомо, не розумом, а найчутливішим інструментом, назва якому — серце? Може, серце наше там і зосталося, і через те ми такі безсердечні, такі байдужі до всіх і до всього в цьому чужому нам місті, в чужих холодних стінах, може, нам стає дорожчою та наша селянська неволя, те наше трудове й одвічне життя?

Недавно в одному напіврозваленому вологодському сільці останній тут мужик, котрий уміє витесати сокирище, наточити ножі й інструмент, підкувати коня, засклати вікна, скласти стіжок, поставити огорожу, управляти кінною сінокосаркою й управляти самими кіньми, прийняти теля в корови, зробити піч, збудувати лазню, продовбати ополонку, викопати колодязь, «замовити зуби» й зупинити кров, передбачити погоду, обдурити колгоспне начальство, а якщо треба, то й районне, — мужик цей, який пройшов війну і всі наші перетворення, показуючи на здичавілі довкола поля, ліс та опустілі села, переконано й гірко сказав:

¹ Б р а т и н а — велика дерев'яна чашка. (Приміт. перекл.).

— Ще придуть. Перелоги сюди піднімати придуть. Бо ж істи щось треба буде. І знову героїчно долатимуть труднощі, житимуть у наметах, ставитимуть бараки й тимчасові будки, корчуватимуть чагарники на занедбаних полях, вирубуватимуть ліси, осушуватимуть болота... При-йду-уть, нікуди не подінуться. Від землі не втечеш!

Дорогий Вікторе Петровичу!

Одне гадаєш, а інше маєш. Я дуже збирався до Вас у серпні, але видавництво вимагає, щоб на початку вересня я здав допрацьовану книжку, з якою вскочив у калепу. Я напхав у неї купу статей, з яких, як мені здалося, виходить книжка про три покоління, і назвав її «Покоління та долі». Так вона потрапила до плану. Статті, звісно, були, але надто вже різноликі, особливо про перше покоління — про Інбер путяща стаття, про Шолохова — газетна, ювілейна, про Бєдного — взагалі екстракт з моєї ж книжки, зроблений для «Знамени» обережними руками Л. І. Скорино. Мені здалося дуже дотепним таке поєднання — пролетаріат, селянство, інтелігенція, а коли прочитав статті, бачу: про інтелігенцію терпимо, про селянство — суціль захват, а про пролетаріат — велика суша. І треба переписувати заново. А тут іще, як на зло, погода чудова, в голову жодна думка не лізе, до смерті хочеться на річку. Чесно висиджував з сьомої до першої, навіть швидше відсиджував, маючи на гадці одне, щоб скоріше друга половина дня і можна гайнути по підустів — клюють цього літа чомусь тільки підусті. І дуже хотілося б вирватися до Вас. Та навряд чи пощастить раніше другої половини вересня, а тоді, мабуть, пізно буде?

Я навіть не відповів Вам на того листа, де Ви писали про тих, хто «у глибині Росії». Дещо потроху читаю. Ідею цю я не обличив і дуже Вас прошу, тільки-но вийдуть «Сиб. огни», — надішліть мені, тут, у Тарусі, де я їх роздобуду? Якщо буде потреба, я потім поверну ці номери. Мені дуже треба з Вами зустрітись, дуже.

Мої низько Вам вклоняються і Вашій родині.

Ваш. О. Макаров

Я написав Олександрові Миколайовичу листа, в якому звертав увагу на тих письменників на периферії, про яких, на мою думку, варто було б поговорити глибоко, аби «відкрити» їх для широкого читача, та й для критика теж. У листі, пригадується, я називав Євгена Носова, Юрія Гончарова, Костянтина Воробйова, Василя Шукшина, Івана Панькіна, Володимира Сапожнікова, Василя Белова, Віктора Лихоносова, Анатолія Ткаченка, Ми-

колу Жернакова, Аскольда Якубовського, Анатолія Знаменського, Віктора Потаніна, Юрія Куранова, Леоніда Пасенюка, Станіслава Мелешина, і ще поетів: Олексія Прасолова, Сергія Вікулова, Олександра Романова, Олексія Решетова, Леоніда Решетникова, Михайла Асламова, Романа Солнцева, Михайла Воронецького. Список вийшов поважний, і Олександр Миколайович пообіцяв приїхати на Урал швидше ще й тому, щоб детально поговорити про всіх названих мною письменників, про їхні книжки, які я знав і які міг порекомендувати для прочитання.

«Ви тут понапишаєте мені своїх друзків-приятелів! До скону з ними не розраховатися, — посміювався він. І вже серйозно додавав: — А взагалі це безгосподарність, неподобство! Така серйозна література визріває у провінції, а ми на неї очі заплющуємо! Та що очі?! Не знаємо нічогісінько, і я не знав би, якби не Ви».

Розуміючи, яке важливе значення має спроба зробити таку велику й потрібну роботу, я всіляко підбивав Олександра Миколайовича на неї, надсилав та привозив йому книжки й сам старався прочитати якомога більше книжок своїх периферійних товаришів, однокурсників по ВАК і просто очно або заочно знайомих, майже не знаних у той час письменників, як-от Анатолій Ткаченко або Віктор Потанін.

Нарешті з Москви надійшло повідомлення: приїздимо тоді-то. Я дружину під бік і мерщій у село — підготуватися, підстрелити рябчиків, наловити рибки, прибрати в хаті. Вдома суворо-пресуворо наказую дочці зустріти Макарових — на вигляд вони такі-то, зодягнені в те-то, прилетять тоді-то.

І хоча дочка виросла у, слава богу, не залітературеній, та все ж літературній родині, з нею сталася та ж халепа, яка могла б статися з будь-якою людиною, що має стереотипне уявлення про артистів, письменників, тим більше про критиків, та ще про критика такого відомого (тато до уваги не береться, тато — він просто тато, і тільки вряди-годи, коли якісь урочистості або непорозуміння, письменник). Ось дочка й чекала, що з літака вивалиться такий собі двометровий здоровань із тростиною, у капелюсі, в якому-небудь манто і неодмінно зі вставними залізними зубами. А що вже жінка в нього — то й зовсім непідвладне уяві створіння. І саме через це вона не звернула аніякісінької уваги на невисокого, по-мулатськи смаглявого чоловіка, одягненого, якщо дивитися здалеку, у солдатський бушлат, у кепочку, досить поношену, і на його стомлену радіобесідами, хатніми справами та перельотом змучену дружину. Зробити оголошення по радіо у дочки розуму не вистачило, і, поштовхавшись в аеропорту, вона кинулася додому, куди за півгодини

роздратоване, готове все покинути й повернутися назад у столицю, ввалилося, намотавшись по місту, подружжя Макарових.

На пароплав вони того дня запізналися, ночували у нас. Дочка, виправляючи свою промашку, пригощала їх і розважала, і врешті-решт вони доскочу насміялися і з себе, і з неї також. А назавтра тепленьким, блакитним вечірком я зустрічав пароплавчик місцевої лінії «Урал», ще здалеку побачив на носі подружжя Макарових, котре стояло, загубившись у натовпі, й сина мого з клунком. Критик намагався напустити на обличчя сердитий вигляд, але мій песик на ім'я Спірка так гавкав та лементував, вітаючи пароплавчик і всіх, хто сходив з нього погибельно крутим трапом, що не витримав суворої критик, і коли Спірка стрибнув на нього й почав рвати кігтями гудзики на бушлаті, наче у близької, найдорожчої рідні, зовсім розтанув.

Спірці за відданість і потрібна була дрібничка — шматочок цукру, бублик, пряник — він нічим не гребував і будь-якій подачці був радий і, одержавши випрошене, довго ще, поки ми сходили на гору, здогадавшись про сентиментальні душі прибулих людей, повертався з полів і вже забрудненими лапами намагався пошкрябати їхні животи, і все повискував та гавкав, виказуючи почуття захвату й якнайактивнішої привітності.

Тієї ночі ми довго сиділи за столом біля газової лампи, коли вигорів гас, запалили свічки — і не було кінця балачкам та спогадам. Якось так уже вийшло, що ніхто майже не торкався літературних тем, і, йдучи спати, Олександр Миколайович здивовано сказав:

— Та як же це можна?! Сидіти в селянській хаті, їсти рябчиків, пиріг з рибою, пити чай з материнкою, їсти горобинове варення і не говорити про літературу?! Ні-і, товариші, такого не буває! Все це неправда. Я й не повірю у реальність того, що відбувається, доти, доки не опинюся з вудочкою на річці...

Він ще довго не вгамовувався, крутився на розкладачці і вже у цілковитій темряві читав і читав вірші.

Як він знав поезію! Мені здається, всю, яку може знати людина, котра читає. Не перебираючи, у перескок: ранній Прокоф'єв і одразу ж Твардовський, Ахматова і Гумільов, і Ключев, і Брюсов, і Єсенін, і Тихонов, і Луговської, і Павло Васильєв, і Кедрін, і щось із Гете, і тут же пустотливі вільні ваганти, стародавні англійці, і Данте, і Петрарка.

— Сашко! Та спи ти, спи! Стомився ж... — умовляла його дружина.

А він:

— Вік Петровичу! Маріє Семенівно! Я вам ще не набрид?

— Та що ви? — пропищить Марія Семенівна, упоравшись біля печі та по господарству.— Я можу слухати скільки завгодно. Ось тільки ви...

— Ну, ще Блока! Без Блока не можна!..

І Олександр Миколайович читав Блока, читав багато, добре. Він читав його завжди і залюбки і, дізнавшись, що я, та і Марія Семенівна, не дуже-то знаємо цього чудового поета, підписав вдячному слухачеві — Марії Семенівні — його двотомник, який ми й бережемо до цього часу як зіницю ока.

Аж на ранок ми вгамувалися і повставали пізно, коли сільце Биковка жило своїм, хоча й неспішним, але повним життям.

Рибалити на річку ми того дня не пішли, а подалися по гриби за ближчі, подекуди ще не прибрані поля. Я часом відбивався од гостей, а моя половина так і ходила весь день за Олександром Миколайовичем, слухала його і не могла наслухатися. А він, знайшовши вдячного й терплячого слухача, приголомшував її, і вона, уже знаючи про феноменальну пам'ять мого друга, все одно була приголомшена і довго ще стверджувала, та й досі стверджує:

— Такої людини, з такою пам'яттю, з таким знанням поезії і всякої всячини не зустрічала та й навряд чи ще коли зустріну.

Я теж не зустрічав і навряд чи зустріну, хоч до Олександра Миколайовича знав свого шкільного вчителя, потім сибірського поета Гната Рождественського, котрий у тверезому, надто ж у нетверезому стані міг читати вірші дні і ночі. Заплющить короткозорі очі, відкинеться на спинку стільця і, ледь диригуючи собі лівицею, шкварить, зовсім не цікавлячись — слухають його чи ні, та й читав він начебто для себе, нерозбірливо і навіть ніби сердито.

Олександр Миколайович, окрім самих віршів, знав ще багато доступного й недоступного про самих творців, крім того, знав, коли споруджено піраміду Хеопса, якого року хто й де царював, де або коли упав той чи той зареєстрований метеорит, коли винайдено друкарську машину і хто був коханцем в імператриці Катерини Другої, а також хто навчав Рембрандта живопису і що вигукнули моряки, побачивши береги Америки; коли відбулося перше хрещення на Русі і хто захищав той чи той редут під час оборони Севастополя; мимохідь десь та колись прочитані зворушливі й наївні надписи на могильних плитах і часто повторював: «Ах ты, матушки мои!» Пізніше я дізнався від нього ж, що це рядок з вірша Дем'яна Бедного, поезію якого Олександр Миколайович знав досить добре, цінував її за народність, що не заважало йому насмішкувато ставитися до поспішних, недбалих творинь одного з найстаріших радянських поетів,

і особливо до того, як він силкувався виглядати поважним літературним вождем і як це безглуздо, іноді й трагічно оберталось для нього самого, а отже, і для тих, хто його оточував.

Під час оборони Одеси виходила газета для війська, яке героїчно захищало місто, і останнім часом ця газета друкувалася в Москві, звідки літаком доставлялася в Одесу. Живучи далеко від Чорного моря й погано уявляючи собі, що там відбувається, старий поет, однак, вважав за потрібне підтримати радянських моряків та бійців віршиками, в яких були рядки: «Всех румын переколотим, ах ты, матушки мои! Всех фашистов в море сбросим, ах вы, батюшки мои!»

Поки газету доставляли до моря, Одесу здали, газета з цими бадьорими віршиками дісталася румунам, і вони, розповідав Олександр Миколайович, потішаючись, читали їх по всьому місту Сам Олександр Миколайович усю війну працював у журналі «Краснофлотец», там і дізнався про цю історію і що додав у ній для сміху, мені вже не дізнатися, але вигук: «Ах ты, матушки мои!» — неодмінно звучав і в побуті, і по телефону в домі Макарових.

Якийсь час по літературній Москві ходив веселий анекдот про те, як Олександр Миколайович уцент розгромив одного войовничого графомана з колишніх «сильних світу цього».

Співробітники журналу «Знамя» довго не могли втовкмачити графоманові, що даних для поезії в нього немає, що писати вірші він не вміє. Але втовкмачували непереконливо, боязко, і графоман штурмував «Знамя» дедалі настирливіше, поки його не сплавили до заступника редактора Макарова.

Добросовісно прочитавши цілі «онучі» віршів, Олександр Миколайович подікавився: «Можна щиро?» — «Чешіть!» — дозволив графоман «Це нікчемне віршування. Таких віршів можна писати скільки завгодно». Гість зловив Макарова на слові «Ось і напишіть!» — «Будь ласка!» — відповів Олександр Миколайович і взяв кілька аркушів паперу. «Тільки тему я запропоную сам», — напосідав графоман. «Це ще краще й простіше». Ех, де було знати графоману, що через брак матеріалів та авторів у журналі «Краснофлотец» Макарову доводилося часом робити журнал від палітурки до палітурки, писати й передовиці, і оповідання, і вірші.

Графоман по-панському показав заступникові головного редактора на вікно, що виходило у вузьку щілину Гнездиновського провулку, й завимагав описати віршами те, що видно.

За півгодини у руках графомана було три сторінки віршів, написаних до того ж у формі сонетів. Графоман прочитав і за-

горівся від захвату: «І ви!.. І ви такі вірші не друкуєте?!» — «Та боронь боже!..»

Графоман забрав свої папери, надів смушкову папаху, зник, і більше його в жодній редакції не бачили.

Часом мені кортіло підняти кепку на зовсім необ'ємистій голові Олександра Миколайовича й зазирнути під неї — що там? Як воно влаштоване? За якими такими кресленнями та законами? А під кепкою була звичайнісінька чорнява голова, вже круто присолена сивиною, голова, приставлена до зовсім не богатирського тіла, але в тілі цьому (мені ще не раз і не два доведеться переконатися) — міцні духовні підвалини, дужий м'яз моралі, чисте, хоча й сповнене стражданнями серце — від нерозуміння чи від безсилля й неможливості жити й працювати так, як хотілося б самому художникові.

Нарешті назавтра ми вибралися на риболовлю. Ні, швидше не вибралися — бо ж вибираються з міста: спочатку автобусом, далі електричкою, далі пароплавом або «ракетною», далі ще чимось, після цього пішки кілометрів три-чотири і — о раювання! О щастя! Хвала творцеві! — можна й вудочку у воду закинути.

У Биковці риболовля починалася за городом, прямо від нашої лазні, що стояла в кутку городу, на схилі пагорба. На цей час, правда, харюзка у річці Биковці залишилося мало, і Борис Никандрович Назаровський, давній скалозуб, якимось, сьорбаючи в нашій хаті юшку, сказав, показуючи ложкою у вікно:

— З часом на цій хатині з'явиться меморіальна дошка з таким написом: «У річці Биковці водилася рідкісна риба — харіус, останнього з яких виловив захисник природи Астаф'єв, який жив у цьому будинку».

Та сміх сміхом, а через водосховище порушилося нерестилище харіуса. Щоосені його, харіуса, який скопичувався у ковбанях і не знав, куди податися, нещадно винищували, заганяли в саки, та ще з'явилися з якоюсь «хімією» «рибалки». Харіус — із тих риб, що від будь-якої отруйної домішки може задихнутися по всій річечці й навіть річці, як це сталося у вологодській річці Кубені. Окрім того, не маючи можливості знайти прихисток у глибоких водоймах і залишаючись зимувати у мілких річках, харіус задихався від товстої намерзлої криги, причавлений льодом, примерзав до дна, коли й виживав у ковбаньках, жадібно брав з голоду на будь-яку приманку, і його, нехитрого, висмикували зимовою вудочкою від малого до великого.

Наловив я тоді на юшечку харіусів. У нас із дружиною було у верхів'ях річки постійне кострище, і ми іноді після міста або праведної праці брали собі «вихідний» — ішли на цілий день у ліс, на річку, і поки я нишпорив по кущах, умудряючись

наловити харіусів у недоступних ковбаннях та перекатах, дружина розпалювала вогнище, чистила картоплю на юшку. І цього разу чоловіки займалися здобиччю, жінки розмовляли й ружалися вгору по річці, до вогнища. Олександрові Миколайовичу ніяк не щастило зловити харюзка, і він раз у раз лаявся: «Ет, каналія! Зловлю ж я тебе, зловлю!..»

Річку я знав до останнього камінця та кущика, знав і рибну яму, де підмита верба упала верхівкою на воду, але не вмерла, а ще розкішнішою, густішою стала, і річка, огинаючи її та просле з дна пагіння, зробила чималий закрут, вимила яму у піску та гальці — і тут завжди, навіть узимку, стояла зграйка харіусів. І під другим бережком клубочилася червоняста смужка каламуті — там, у затінку, беззвучно впадав у Биковку струмочок-кипун, у верхів'ях струмочка трудилися бобри, споруджуючи запасну потаємну гатку. Сім'я бобрів з'явилася на Биковці всього два-три роки тому, але набудувала вже чимало.

— Спробуйте-но тут,— порадив я гостей, і він, сівши під парасольку розкішно квітучого ведмежого борщівника, серед заструганих, наче олівці, бобровими різцями осикових пеньків, закинув вудочку, і за хвилину я почув захоплений вигук:

— Злови-и-ив! Таки зло-ви-и-ив! Знай наших, калязінських!

Харюзок попався йому завбільшки з олівчик, але ця метка рибинка така гарна, така спритна у воді й смачна в юшці, що ще довго, поки ми йшли до кострища, Олександр Миколайович поклацував язиком і говорив:

— Ось утру я носа московським рибалкам! Ось утру! А що це, Вік Петровичу, за пеньки такі акуратні й на річці ніби гатка?

Коли я, несамохіть притишивши голос, сказав про таємниче поселення звірят, обличчя Олександра Миколайовича аж засяло:

— Та що ви кажете? Збереглися?! — І всю дорогу до кострища був жвавий, хоча й дуже стомився. Та коли посидів коло вогнища, поїв юшки (ів він гарно, бережно, видно було, з малих літ привчений шанувати їжу) й випито ще було чверточку під балачки та закусути, пожвавився критик:

— Ну, що людині ще треба? Гори, ліси, багаттячко біля річки, казанок юшки на чотирьох — ось і все. І більше нічого не треба для спокою та щастя. А ми метушимося! А ми метушимося!.. Ось післязавтра від'їздити. Чому? Навіщо? Ні, Вік Петровичу, хочеш чи не хочеш, приїду на місяць, на два приїду, і не проженеш...

Назавтра я читав у хатині тільки що написану повість «Десять гримить війна», ще «не обкатану», ще недовиправлену. Слухали гості та моя хазяйка добре, повість їх зворушила. Олек-

сандр Миколайович навіть сказав, що про воєнний тил він чогось такого і не пригадує.

Я потребував тоді підтримки, бо жив і працював досить самотньо, і ось дістав її, таку бажану підтримку

Деньок мої гості пробули у місті. Я показав їм усе, що гідне у Пермі показування, і зі смутком, який потім Олександр Миколайович визнав за недугу, провів дорогих гостей назад, додому в столицю. І, ніби передчуваючи, що вже ніколи не бувати йому на Уралі, куди заносило його за юнацьких літ житейськими вітрами, неохоче, з душевною смутою залишав він пермську землю, не додивившись, не надихавшись, не находившись, навіть не наговорившись досхочу, і все погрожував:

— Нехай, нехай, ось я налаштуюся, не раді будете..

Дорогий Вікторе Петровичу!

Писати мені, по суті, ще нічого, просто чомусь я непокоюся, як Ви почуваетесь? Почав щось занотувати для пам'яті і раптом здогадався, що в останній день Ви вочевидь якось пересилиювали себе коли тинялися з нами по Пермі. Тоді у мене в довбещці крутилося лише одне, що ось-ось скоро їхати, а їхати не хочеться, і я якось не звернув уваги, що господареві нездужається, а зараз ось подумки опинився у Вас і побачив усе по-іншому.

Ми ще ніяк не звільнимся від Ваших лісів та Биковки, харюзів я достеменно не доловив, усе бачу ту ковбаньку чомусь усе так зримо відбилося в пам'яті. І до відрази не хочеться входити в московське життя. Учора весь день пролежав, перебирав усі шляхи-стежинки, сьогодні ходив на ВЛК і знову тими ж стежками. Одне слово, живу поки що у двох світах, і примарний поки що торжествує над реальним. Валя Португалов Вас вітає.

Моя Наталя Федорівна вже поринула у московські клопоти і пропадає десь на радіо, страшенно хочеться їсти, і брат на кухні варить макарони. Але що таке макарони у порівнянні з юшкою з харіусів та рябчиками, що їх готувала Марія Семенівна. Ви, друзі мої, навіть не уявляєте, що означало для мене гостювання у вас. Після цієї поїздки мені захотілося жити й подумалося, що життя ще не закінчилося. Звичайно ж восени, коли доводиться осідати в московській квартирі, саме жити й не хочеться. Ось так.

Прочитав дві повісті Ол. Мих.² Із Святославом дуже сильно. Просто-таки переконливо. Він мені сказав, що я дізнаюся, коли

¹ Покійний поет Валентин Португалов, який був у той час заступником директора ВЛК.

² Олексій Домнін - Пермський — прозаїк, поет, недавно померлий

прочитаю, хто автор «Слова» Я усього чекав, але тільки не такої емоційної неспростовності відкриття.

Добре було б, якби у жовтні Ви зупинилися у нас, бо коли Ви поселитесь у готелі, Вас і не затягнеш, буде якийсь, у кращому випадку, візит у відповідь. А мені не візит потрібен, а Ви. Ось візьму та й напишу Марії Семенівні, що за Вами у Москві треба пильнувати та пильнувати...

Приписка дружини Олександра Миколайовича, Наталі Федорівни

Дорогий Вікторе Петровичу!

Спасибі Вам за все, за ту хвилину, коли Ви нас прийняли у свої обійми зі страхітнього пароплавного трапу, за ті розмови, що Ви вели у Вашій хижці, під які я мріяла. Клянуся Вам, за багато років я уперше відтанула від турбот, що нещадно й боляче крутили душу, відпустив біль, і я покотилася в сон-мрію, і було мені легко й легко!

Багато чого я навчилася у Марійки! Так добре було дивитися й переймати її манеру чистити картоплю, вкладати картоплю так вишукано в банку, ворухити дрова в печі, розповідати про життя, усміхатися людям, хвилюватися. Можна було подумати, що я нічого не вмю, а я вчилася — і досягла успіхів. Сподіваюся багато що перейняти для себе.

Низько вклоняюся Вам і Марійці. І сердечні вітання Андрієві та Ірині — милі вони діти.

Наталія

Кілька зауважень по «Десь гримить війна».

Наче ніж у серце, що Шамов не загинув. А потім починаєш думати адже ще тільки 41-й рік. І Левонт'єв Санько в Клину під Москвою А Шамов уже додумався до похоронки, до того, щоб покинути дружину з дітьми. Таке звичайно чинили лише наприкінці війни коли вона до кінця наближалася і в тилах або при начальстві зажиралися Під час відступу навряд чи загадували прожити Поміркуйте Чи не надто швидко він розклався? Може, сказати, спритний чоловік, мовляв, одним з перших додумався Може справді була помилкова похоронка, а він скористався? Не знаю, але прояснити якось треба. Іноді в те, що трапляється у житті, важко повірити в повісті.

Про Альошку Ви говорите багато й часто. Але дивно, що мати Августа жодного разу не згадує про нього у розмові, і це про Вашого друга дитинства, про свого сина. Невже вона не викли-

кала його, коли таке горе, не побував він у неї. Треба пояснити і ще дрібниці: «Не візьмеш Чапая!» — не потрібно «вбиті в дитинстві гасла». Це і так зрозуміло. Надокучливе це підкреслення, не потрібне.

По-моєму, треба залишити у сцені в лимарні після горбанів та калік: «і всякі оці, як їх?» — тобто скопці. Може, й не ліг він до стінки через гидливість, хоча й не треба цього, звичайно, підкреслювати. До речі, там це не зовсім зрозуміле, гадаєш, що ліг, а він у грубку дрова підкидає.

Дуже млявий абзац із Феклою Юшковою, якісь інформаційні слова.

На стор. 56 задовгі абзаци про Альошку. «Виявилось», що глухонімий? Нібито спадкове від п'яниці батька? Але ж раніше говорилось, що він іконостас на себе звалив. А те, що він навчається у школі глухонімих, я вже знаю. І знову не збагнеш, чому Августа покликкала не його, а героя, адже Альошка спритний хлопець. І чому вона не пам'ятає про сина ніде, про те, аби хоч м'ясяця йому надіслати?

Про китайців я залишив би все, окрім останнього абзаца про добру пам'ять і що ми телепні.

В цілому ж дуже здорово, дуже, і назва — тютілька в тютільку, саме так: «Десь гримить», розумник Ви! Коли матимете змогу, перевірте у верстці деякі фрази на слух, де-не-де трапляються якісь беззвучні.

Ваш О. Макаров

*
Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже хочеться з Вами погомоніти, але зарікся не писати, поки не з'явиться рецензія на «Крадіжку». І лише зараз додумався, що можна ж просто почекати надсилати листа. Про «Крадіжку» я встиг написати раніше, ніж отримав Вашого листа, де Ви даєте мудру пораду! Не писати про Вас, оскільки Ви розбещені увагою, а писати про інших, більш гідних. І вже нічого не можна було повернути назад. У «Литгазете» повість прочитав Б. Галанов (я дав йому № 9, у них його ще не було) і висловив своє цілковите задоволення. Але, як це завжди буває, рецензія лежить набрана уже два тижні, все обіцяють. Написав я не так, як хотілося б — газета є газета, дають п'ять сторіночок, але нічого, я ще надолужу. Лише перечитуючи повість, я зрозумів, чому вона не пройшла в «Новом мире». Ой, чи не тому, про що Вам казав лукавий Ол-др Григ.¹ А в «Знамени» просто телепні й ле-

¹ Олександр Григорович Дементьев, тоді перший заступник головного редактора «Нового мира».

дарі подібні до нашого милого Ів. Тим. Козлова. В цьому мене переконає і те, що кому не даси, всім подобається. І дочці моїй Аннеті, і її чоловікові, і Євг. Фед. Кніпович, котра теж написала невеличку рецензію для «Москвы», в новорічну добірку, щось на зразок «Цікава книжка року». Не «Крадіжка», а добірка. Зустрів Л. Н. Фоменко, і та запропонувала негайно що-небудь написати для «Лит. России» і раптом сказала: «Хочете, підкажу? В «Сиб. огнях» і т. д. Я так зняковів, що навіть не одразу відповів, що не можу,— вона зловила мене у дверях, з яких я виходив, щойно виправивши гранки. Як мовиться: «Ну ось і все, а ти боялася». На жаль, поки що все тільки кулуарно, і мені хочеться швидше розголосу — всі під богом ходимо...

Що ж це Ви, молодий письменник, так необережно поводитися з дорогим нам Павкою Корчагіним і дратуєте товариша Трегуба? Він, можна сказати, все життя присвятив тому, що Островським та Маяковським, наче голоблями, усіх молодих по головах молитив, а Ви цю зброю намагаєтесь із рук вибити. Так негоже, юна-а-че! За це по мармизі можна дістати. Ось і дістали. До речі, чи не можете Ви, коли поїдете в Москву, прихопити з собою цей Ваш ганебний виступ, надрукований у молодіжній газеті? ¹

Ось уже два тижні нагорі проходить якийсь семінар. Ви, напевне, читали в газетах, але про що там говорять — поки що таємниця ²

¹ Не виступ, а відповіді на запитання, поставлені читачам пермською молодіжною газетою «Молодая гвардия». Знову буря в провінційній посудині, подібна до тієї, що здійнялася після статті «Ні, діаманти на дорозі не валяються» і стаття «Ні, діаманти на дорозі не валяються», і «відповіді» ввійшли до моєї книжки публіцистики «Посох пам'яті», і тому я тут не зупиняюся детально на минулих «подіях»

С Трегуб радів будь-якій можливості «заступитися» за Павла Корчагіна, використати його як дрючок, про що сказано в листі О. М. Макарова, от він з радістю й накинувся на невідомого провінційного автора в «Комсомольской правде», наперед знаючи, що здачі не дістане. І настільки Трегуб та йому подібні перестаралися, що багато хто з читачів зовсім переплутав прообраз героя з образом письменника, і з великою підозрою, навіть неприязню ставляться читачі до тих письменників, котрі «вигадують» героя. С. Трегуба можна зрозуміти: усе життя чоловік годувався покійним Островським, усе життя, як співається в кепсько перекладеній жартівливій дитячій пісеньці: «Сидит дятел на березе и долбит своя нога», але як викоринити спрощене сприйняття літератури, і зокрема сприйняття літературного образу чи прообразу?

² Олександрові Миколайовичу подобався один анекдот тридцятих років, який я йому розповів, і він часто пригадував його у розмовах та в листах.

Іде мужик вулицею села увечері, стомлений, розлючений, голову похилив. Сусідка копає картоплю й питається: «Юхиме! Юхиме! Звідкіля ти такий заїжджений?» — «Із зборів». — «Еге ж, еге ж! Таж вони начебто з півнями почалися, а зараз он уже лампи засвічують. Голодний, мабуть?» — «Голодний. І тютюн закінчився». — «Еге ж, еге ж! То про що ж вони були, ці збори?» — «Так нашому братові, простій людині, й скажуть, про що вони були!»

Учора, в неділю, була зустріч діячів мистецтв з учасниками наради. Я виявився серед небагатьох запрошених і помчав навіть не як запрошений, а як оглашений. З'ясувалося, що це не вони, а ми повинні були їх звеселяти. Перший виступив І. Андроников і переказав оповідку про Остужева, яку я чув сотні разів. Потім Бор. Смирнов почав говорити, як він працює над образом Леніна, і тут я пішов, побачивши, що до виступу готуються якісь двоє баяністів, а Мих. Ів. Жаров підозріливо пощипує краватку, ніби горло очищає.

Був у РРСФР семінар-зустріч з молодими членами Спілки — поетами. Довелося взяти участь, і не шкодую. Прочитав дві книжки томича Вас. Казанцева з великим задоволенням, от уже не сподівався, що саме сьогодні може з'явитися поет-імпресіоніст, не схожий ні на кого, хіба що чимось на Фета.

Ось і всі мої подвиги. Потихеньку підчищаю книжку, здам до першого неодмінно — набридла вона мені і кортить узятися за нове.

Після поїздки до Вас у мене якось покращав настрій і навіть не властиве мені нахабство з'явилося — ну, мовляв, усіх вас к..., писатиму що хочу. Тільки чи надовго? І вже зараз зроблю застереження: звісно, не що хочу, а про кого хочу — це все-таки обачніше.

Наталя прочитала Ваші «Окопи»¹ і ось уже два дні про них тільки й говорить. Її захоплення видаються мені підозрілими, але Марія Семенівна може бути спокійна, я стою на сторожі її інтересів, а не Ваших. Тим часом дружину я переконаю, що Ви підступні, як Ваші харюзи, які підкотилися зараз прямо під Ваші хорони, що пиште Ви добре виключно задля того, аби заманювати цим у свої тенета жінок... Кнілович подобається, Фоменко теж, Іскра Денисівна у захваті, ну просто-таки найперший парубок на селі!..

Що ж до Ваших недуг, то мій братик запевняє, що він Вас вилікував би за три прийоми, що він і справді колись зі мною й зробив звичайнісіньким впорскуванням пеніциліну. Щоправда, у мене ця гидь тільки починалася, але з півроку я помучився. Він каже, що у них в армії тільки так і лікували. А Ви не пробували?

Воробйова ще не прочитав, прочитав поки що тільки першу повість — мені сподобалася, і вирішив: мені він згодиться не для великої статті. Щоправда, він не зовсім самостійний — у перших сценах його Матвій скидається на шолоховського Пантелія Мелехова, від пейзажу теж віє шолоховським.

¹ Книжка оповідань «Поросли окопы травой». «Советская Россия», 1963.

А втім, робити висновок за однією повістю рано, і я маю надію дочитати книжку до того, як зможу відправити цього листа.

Учора випав сніг і лежить зараз. Стало ясно-ясно. От у Вас, напевне, здорово. Чомусь перший сніг, як і перший капіж, навіюють легку зажуру. Он там, за вікном, усе змінилося, а ти все такий же і сидиш, наче собака на ланцюгу, тихенько скавулячи. Налаштувався на свята в Тарусу, хоч би у готель, коли це ленінградці вимагають, щоб 10-го був у них на семінарі або на круглому столі, де обговорюватимуть проблеми про робітничий клас. Відмовився, то вони в ЦК наскаржилися. І ось 2-го знову телефонуватимуть. Ну їй-богу, не цікавить мене ця тема аніскі-лечки, і не вірю я в такі романи анітрохи, і своїх справ по зв'язку. А поїдеш — тиждень випаде, та ще потім тиждень прийдеш до тяти, в норму. І годі нашим письменникам пояснити, що криминал — людина, і в нього можуть бути свої інтереси. Тільки й чуєш: «Ну що вам варто написати...», «Ну що вам варто виступити...».

От і заскімлив.

У четвер був на редколегії «Лит. газети». Сашко (Чаковський.— В. А.) поінформував про останній виступ Демічева на семінарі, але якось скоромовкою і безладно.

Єдине, що я запам'ятав, це що треба вести справи до консолідації, а в нас є журнали, які ведуть до розшарування. Що ж, у цьому він має рацію — ми зараз між двома вогнями: з одного боку «Новый мир» з його «жахливим» лібералізмом, з другого «Октябрь» з його «китаїзмом» (тим, про який говорив Белінський). А втім, щодо новомирців теж можна пригадати того ж Віссаріона Григоровича: «Розум дано людині для того, аби вона розумно жила, а не для того, що вона нерозумно живе».

Ось у вівторок у «Знамени» Вадим (Кожевников.— В. А.) якраз і має намір нас просвітити, як розумно жити, доповідаючи усе про той же семінар, і просвітляться «розум та серце моє». Отож бо! Вам, напевне, гарно там по першій порожі ходити, «со вечора пороша випадала хороша...». Рушничку за плечі і в тайгу. А тут один звір — телефон, наче скимен якийсь, кого поглинути...

Не щастить дружинам нашим (а може, нам?). Ось Марія Семєнівна була захворіла, а тепер у мене Наталю ухопив якийсь спазм, уклали в ліжку, ние, що не може працювати... Ніла, ніла і вчора тайкома вислизнула в якусь школу на бесіду, а увечері погіршало, всю ніч мав мороку, і стало ясно: ні виходити їй нікуди не можна, ні в Тарусу на свята не поїдеш — лежати людині

треба. А тут ще мої «молодята» надумалися п'ятого весілля справляти, після того як вісім років прожили. У них немає де, отже, буде у нас. Бог знає що.

Воробйова прочитав, я, звичайно, не зовсім правий. Уже кінець повісті про ровесника — по-своєму і міцно зроблено. Гарні оповідання. Узагалі цього чоловіка, видно, колективізація добряче через серце переїхала. Заважає деякий провінціалізм. Ну хіба можна псувати таке жорстоке оповідання, як «Синель», таким сентиментальним кінцем? Жінка все пробачила, це, звісно, теж думка, але вона друга і застує першу, коли розглядаєш долі, і виходить ні те, ні те. Але, звичайно, письменник справжній, поза сумнівом.

Слава тобі господи,— ось і можна надіслати довгого листа.

Вітаємо ми Вас та Марію Семенівну з наступаючим святом! Зичимо здоров'я — а все інше прийде саме по собі. Привіт дочці та Андрійкові. А ще Мурашеві та Спірці.

Чекаємо Вас у Москві — вчора одержав гумагу, що він, пленум, відбудеться нібито двадцять другого...

Ваш О. Макаров

Дорогий мій Вікторе Петровичу!

Цілком очевидно, що між нами утворилися якісь симпатичні ниті. Ось Ви застудилися, і я застудився. Ну ви хоч по сибірах у черевичках франтували, а я ж бо у валяних капцях удома сиджу. Після Вашого від'їзду я все ще розкачувався і ніяк не міг розкачатися, потім усе ж таки сів за статтю. Спочатку не клеїлося, а тоді пішло, і в такий настрій я прийшов, коли зненацька — бах — ниття в животі, зігнуло пополам, один лікар каже — наслідок грипу, другий — отруєння, — сам чорт нічого не розбере. Наталі вставати не можна, валяємося, дві колоди, а тут ще зненацька редактор мій: вона нарешті відредагувала книжку, зробивши у ній п'ятдесят-шістдесят стилістичних виправлень (треба сказати, що в цьому відношенні моя редакторка золото), та хоч би якими незначними вони були, але правити треба, а заодно, читаючи, ще сам знайдеш цілий оберемок описок та недомовок, і ось я, корчачись, правлю, а дочка заклеює та піддруковує, а лікарі раз у раз то до мене, то до Наталі, а з редакції дзвонять — здавайте швидше, план і т. д. і т. ін. Одне слово, суцільний трам-тарарам. Гадаю, що й загострення у мене всілякі почалися через цю хапанину та через те, що відірвали од діла, тільки-но воно раптом ожило. А тепер спробуй розкачуватися знову. Та в мене ще флюс був, щоку рознесло так, що Ваша простуда супроти моїх болячок слабина. А взагалі-то Ви, звичайно, божевільний хлопець, щоб сибіряк та взимку

до Сибіру в черевичках — це ж треба вміти фасонити. І анітрохи мені Вас не шкода, а шкода Марію Семенівну — ох, не легко, мабуть, бути дружиною Віктора Астаф'єва.

Книжку свою я все ж закінчив. Шкода тільки, що довелося аркушів три зняти — надто вже перевищив запланований обсяг. Сьогодні надіслав і маю надію, що днів через два знову сяду за статтю, пишеться розгонисто, все це ще, правда, чернетка. Так мені хотілося закінчити до січня, а тепер бачу, дай боже, до середини січня доклепати. А вже що вийде, бог знає, тільки і «Ясним ли днем, или ночью угрюмою...». І поки що махнув рукою на всілякі зловісні чутки, що поширилися по Москві, нібито і цього не можна, і того не можна, і про культ не можна, і взагалі про все не можна.

Зустрів, коли ще повзав, у поліклініці Якименка — він каже — ну знаєте, а що можна знати, коли ніхто нічого не знає. Збирали кількох критиків у «Правде», а я, на жаль, не міг і піти, була Євг. Фед.¹, але вона, на жаль, поїхала у Переделкіно, а я залишився без інформації, що, як відомо, мати інтуїції; вона, правда, мені дзвонила й сказала, що все було дуже добре, тільки ж Євг. Фед. моїх, як каже вона, «любимчиків» Олександра Трифоновича та Кост. Мих. (Симонова.— В. А.) терпіти не може. А з останнім номером «Нового мира» були якісь неприємності, чи то вилучали, чи то вирізали якісь Костині щоденники воєнних років з нинішніми коментарями. У чому там річ, їй-богу, не знаю. Тільки незадовго перед цим мені подзвонили з телебачення й запропонували виступити із Симоновим і задати йому кілька запитань — таке собі інтерв'ю. Я погодився, сказав тільки, що нехай Симонов ці запитання і придумає, він сам знає, на що йому хочеться відповідати. А потім раптом усе затихло. На вечорі Тихонова, на який я мав честь бути запрошеним у президію, я запитав Костю, чи буду я його допитувати, чи ні, на що він мені загадково відповів: «Я, Сашко, відмовився. Те, що хочуть, щоб я сказав, я вже давно сказав, а те, що хочу сказати, не можу сказати».

Стояли вони разом з Трифоновичем у кулуарах, а коли президія урочисто рушила на сцену, обидва кудись чкурнули, очевидно, пиячити. Втім, я не надто доскіплююся, що та як, може, тільки даремно запанікуєш, а так, гляди, перетреться, перемнеться та й минеться.

До речі, розмовляв я з редактором Держполітвидаву про те, чому б їм не видати Вас, але в них нові правила, треба, щоб було

¹ Євгенія Федорівна Кніпович; Макарови мешкали в одному з нею будинку на Хорошевському шосе.

написане спеціально для них, очевидно, Вам це було б не важко — настрочити таку брошурку аркушів на три-чотири про людину, про природу, щось на зразок розширеної передмови до «Сліду людини», розбавивши різного роду прикладами. Тільки це вже коли дуже гроші потрібні будуть. Бо чим більше думаю я про Ваші твори, тим більше доходжу висновку, що не варто Вам марнувати час — пишiть, як хочеться, і більше пишiть, може, навіть якомога менше їздiть на різні наради. У Вас зараз саме пора, і не гайте часу. У Вашому віці мені писалося легко, а ось коли підкотило до 55-ти — сили вже й не вистачає, зранку сiдаєш, гадаєш, гори переверну, а воно стор. 3-4 нашкрйбав і видихнувся. А раніше по пiваркуша бувало строчив за одним духом.

Ні, я не думаю, що Малюгін запідозрив нас з Вами в чомусь непорядному¹. Він, мабуть, образився, що Ви не зайшли, оскільки він Вас розшукував. Найшвидше причиною його збентеження були ті самі нові вказівки, про які по телефону мені, незнайомій людині, говорити йому було незручно, а я про них ще не знав. Уже поза сумнівом, що «Роман-газету» на наступний рік націлили тільки на захват.

У Наталі вже теж після редагування зняли два оповідання як надто похмурі, що в неї викликало новий приступ. Але, здається, вона в мене все ж налагоджується, можливо, навіть мої болі в животі послугували для цього стимулятором. Ваші дифірамби її серцю так її розжалобили, що вона заплакала. Вона у мене тонкосльоза. І, звичайно, Ви — єдиний, хто її зрозумів.

Ну, ось поки що, здається, і все.

Вітають Вас і Толя, і Аннета, і Юрко, і Карай.

Обіймаю й цілую Вас. Марії Семенівні — низький уклін. Її ведмідь, як Ви точно завважили, гідно прикрашає наш телевізор, тільки ось почав, бідолашний, облазити. Наталя, оскільки трохи оклигала, пише їй щось сама.

Привіт Андрійкові та дочці. І погладьте Мураша, ну хіба Вам важко!

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Коли поїдете на пленум, прихопіть для мене рукопис нової повісті — мені до зарізу треба.

¹ Віктор Малюгін — редактор «Роман-газети». Йдеться про публікацію «Крадіжки» в «Роман-газеті». Але крізь тодішню редакцію, а швидше крізь тих, хто спрямовував її й керував нею, повість так і не пройшла. Багато років мене і моїх товаришів по літературі не пропускали в це масове видання, киваючи туди, «нагору», мовляв, «звідти не велять», — це не завжди була правда. Приклад цього — всюди і скрізь було вирішено друкувати в «Роман-газеті» повість «Останній уклін» і скрізь затверджено. Вся редколегія й редада «за», один голос «проти»...

Чи друкуватимуть її в «Молодой гвардии» в № 12? Якщо друкуватимуть, я міг би попросити верстку в Іскри. А що, як вони там відклали.

Привіт від Наталі. Уклін — Марії Семенівні.

Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Тільки вчора надвечір додзвонився Малюгіну. Невтішна ви-йшла розмова. Йому, напевне, дуже прикро, що Ви з ним не зу-стрілися, і дзвінок мій сприйняв просто як образу. Я, каже, дзвонив йому в «Москву», а його там не було. Мені треба було з ним поговорити. Я кажу, скажіть мені, що та як. Ні, відпові-дає, мені треба поговорити з ним самим, зараз у нас багато справ, ось упораємося, і сам йому напишу. Не люб'язний і офі-ційно сухий. «Знаєте, у нас зараз... ось ми тут обговорюємо...» і т. д. і т. ін. І, правду кажучи, я відчув, що зараз їм Ваша повість («Крадіжка») — «не до масті козир». І так подумав, що цього року вони її вже не дадуть, а наступного, наступного, мабуть, «Чапаєва» передруковуватимуть. Або дадуть по повісті від кожної республіки, або ще щось у цьому дусі. Адже тепер уперлися в одну лінію, навіть точку. «Але ж повість,— кажу,— дуже гарна». — «Угу,— мимрить.— Це ваша стаття про неї була в «Л. Г.»?» — «Моя». — І тут настала пауза, значення якої я так і не збагнув. Чи то вона означала: розумію тепер, чого ти дзвониш, чи ще що-небудь... Обидва мовчимо. Потім уже я так про-хально: «А може, ви напишете йому самі?» — «Так-так,— зрадів він.— Напишу». І таким тоном, аби лиш відкараскатись. На цьому й розкараскалися. Невезучий я в цьому відношенні, як візьмуся щось «пробивати», неодмінно погорю. На душі кала-мутно. Адже йдеться не тільки про повість, а й про ювілейні роки, які насуваються на нас і які задавлять марнослів'ям. А тут ще ввечері довелося йти у Будинок дружби на вечір Чаков-ського, казати вступне слово. І знову ж таки, як не піти? Вчилися разом, і зла він мені не робив. Ображати відмовою начебто нема за що, та й сваритися зовсім уже ні до чого, живемо все-таки за принципом: ти мені — я тобі, в нього газета.

Уночі наснилося, що прийшов у Спілку, а там «Новий мир» обговорюють. І дуже мені кортить потрапити на це обговорен-ня (адже у снах завжди навпаки). А мені кажуть, що обгово-рюватимуть тільки секретарі і мені не можна тут бути... Далі почалася взагалі якась дурниця. Підвівся вранці, «на улице сырость і слякоть... Й грустно, и хочется плакати, и некуда силы девать». Втім, так у Блока, а в мене тільки сльота, і надворі, і за-мість сили. Бракує мені Вашої міцної вдачі, та й взагалі Вас

у нашому домі зараз не вистачає, тільки й чуєш: чого рано поїхав, та от би ще щось розповів. Наталя лає Вас на всі заставки за те, що Ви слухали якісь нікчемні оповідання Ваших друзів, замість того, щоб бігати по редакціях і з начальством загравати. Так усі вуха протуркотіла, що нагадав їй мою давню епіграму (власне, під Курочкіна):

Когда вырастешь, поймешь
Без особенных абстракций,
Всех порогов не объешь,
Особливо у редакций.

Дуже вона завжди мене втішала, але ж так про себе думалося, а от коли про когось іншого — прикро.

А з Люкіним у мене щодо збільшення тиражу ні чорта не вийшло — немає паперу¹.

Ну, годі скиглити. Треба тримати хвіст трубою. А може, краще «за вітром», га?

Вітаємо ми з Наталею Марію Семенівну. Передають Вам привіт мої діти й Толя, котрий уже мріє, як він поїде ловити харківів (адже він мрійник). На риболовлю ми, звичайно, так і не вибралися!

Обіймаю Вас. *О. Макаров*

А з'їзд уже перенесли на 21-е травня. Але, сподіваюся, Ви до цього будете в зв'язку з «Мол. гв.» у Москві і вже, звичайно, у нас, а не в якихось переделкінських готелях.

ПО «ЧИ ЯСНОГО ДНЯ»

Стор. 10 — «викликати з неї ригу». Так кажуть? Я не чув. Усі кажуть — «їздити в ригу».

Стор. 18 — непідходящий абзац про казарми та муштру. Нізащо не пройде. Міг пройти хіба що лише після маніфеста 1905 року; між 1905 та 1912 роком. Ні за яких інших часів. І не треба дратувати редакторів, викликаючи у них до себе неприязнь, оскільки кожен редактор читає рукопис автора з потаємною думкою: «Ця людина прийшла мене загубити».

Стор. 24, рядок 3 — «Вселяв у них найкращі надії» (я наводжу ці слова лише як приклад). Часом та й промайне де-небудь щось на зразок цього банального вселяння найкращих надій. Передруковуючи, Ви самі помітите, де голос стукне по порожнечі.

¹ Олександр Люкін — горьковський поет, який навчався на ВЛК у семінарі Олександра Миколайовича. Олександр Миколайович дуже любив його короткі, розумні вірші, мав намір написати про нього. Невдовзі по закінченні ВЛК Люкін трагічно загинув.

Стор. 72 — про початок: що чекає побачити Серг. Митр., я все прибрав би. Ви все вибудовуєте на контрасті — чекали, мовляв, оперного початку, а вискочив комсомолец. Але, по-перше, цих філіпик Вам ніколи не пропустять, а по-друге: без порівняння, як не дивно, виходить страшніше, хоча нібито й невинно, просто «в машину застрибнув» (один на Вашу користь оце «застрибнув») молодий хлопець, а коли вдуматися, ой-ой, саме ця буденність страшна, а не контраст з уявним.

Отож, як бачите, зауважень небагато.

Цього разу я був у Москві досить довго і весь час жив у Макарових.

Ще першого дня, коли ми сиділи в кабінетику Олександра Миколайовича, такому ж неприбраному, з густим, прілим духом паперу, я помітив на склі столу запис: «Усе і всі, кого любимо ми, — є наша мука» — Бунін. А нижче — дрібненько, щільно і все ж вочевидь не тільки «для себе»: «Але люди, яких люблю я, так само повинні розуміти, що вони не одні...»

Нотатки Олександр Миколайович вів вряди-годи, соромився їх, заношений, картатий записничок ховав подалі, а тут раптом так «відверто» — на видноті, і я подумав, що все в домі Макарових зробилося ще боліснішим і заплутанішим, намагався розвіяти пригнічений настрій друга розповідями про Биковку, «казочками» — все марно, і тоді я сам, якось непомітно для себе, перейшов на «серйозне». З собою у мене був лист читачки, і я прочитав його Олександрові Миколайовичу:

«...Я найвільніший тип людини. Немає в мене ні державної ваги роботи, є з ким залишити дітей, немає особистих творчих справ, а службові можна легко потіснити... Та біда, що інші троє з сімейної «четвірки» живуть за іншими «параметрами». Звідси й складність. Завжди жила й нині живу за законами щирої прив'язаності, чуливо відгукуючись на доброту, на прагнення розділяти смуток чи самотність.

Але з роками стала анархістом, схимником. Схима незрозуміла для людей, що мене оточують, дратує. Уже цього року думаю не влаштувати вечора з нагоди дня народження, боюся своїм «упертим» виглядом ошелешити й засмутити гостей. Ось недавно чоловікові сорокаріччя справляли, то навіть дорікнули, мовляв, невесела. А сміятися й радіти на людях я або відвикла, або боюся неправди. Це найпевніше.

Такими складними мереживами виплітається істина — «радіус добра не безмежний», не загальний. Ніхто по-справжньому не зрозумів жодного вчинку, жодного слова, і люди в цьому не винні, за їхнім сприйняттям стоїть власний шлях, філософія,

правда, доля, все те, що різко розмежовує людей. Як це болісно! Все віддано цьому пізнанню законів, за якими люди живуть і вибудовують свої прихильності, антипатії, нічого в житті не витворено з того, що цінується на ринку. Немає ні кар'єри, ні становища (мать його!), ні чогось іншого вагомого, ні щоденників дітям, ні архіву, в якому зберігся б твій життєвий шлях хоч би на одну тисячну, хоч би на граміну... Себе впізнаю тільки у старшій дочці — перейняла мою вдачу й світовідчуття, і через те буде вічно печалитися і не знаходитиме друга по душі.

Тим часом служіння ближньому, незрадливе й самовіддане, теж видається якимсь дивним. Ось він, «кривонічийний простір», вичислений, мабуть, у математиці, та в житті такий близький і безмежний. Здається, що світ і антисвіт зовсім поряд, бо не раз вигукнула душа по-есенінськи: «Жизнь моя, иль ты приснилась мне?..»

А вірші не пишу, літературу не мазюкаю, і відкладається все це на центральній нервовій системі. Виходу більше ні в чому немає. Робота моя щоденна: з масами, спонукає тільки до крайніх висновків, дуже і дуже песимістичних. Яка наївність — замахуватися на людську природу й силкуватися зменшити кількість зла зовнішнім шляхом, коли не озброєним жодною теорією, а тільки житейською практикою видно, наскільки людина непіддатлива і наскільки вона строката. І що в кожній людині є доля — теж визначено наперед, хоч на плаху за таку аксіому, бо скільки не намагалася змінити свою лінію, свій шлях, зробити за мірками сусідів, захопити чужої логіки — не вийшло.

Є непохитні, кимось обумовлені закони, де життя моє позначене невідомою мені формулою, змінити яку людині несила. Так мало стала читати літературу — не вірю їй. А іноді вона лікує. Коли написана кров'ю й замішана на твоєму особистому досвіді. Спасибі Вам за правду. Хочу Вас читати...»

Якийсь час Олександр Миколайович нерухомо лежав на подушці, дивився повз мене, у вікно, потім, не змінюючи пози й не відриваючи зволених очей од вікна, розмірковуючи над чимось своїм, зітхнув:

— Яка розумниця й страдниця ця жінка! — І нараз стрепнувся. — А як з нею чоловікові, га?

— Боронь боже! — засміявся я.

Олександр Миколайович підвівся, пройшовся по кімнаті й доторкнувся до моєї голови:

— Дорожїть, Вік Петровичу, такими читачами, дорожїть! Вона, оця дамочка, звичайно, біс його знає що таке, але розумна, розумна! Ось для розумних і пишїть, до дурнів не опускайтеся.

Це, ясна річ, дуже важко. Дуже! І страшно. Але що ж удієш? Узвяся за гуж...

Якось увечері по телевізору показували футбол... Я — невинуватий уболівальник футболу й хокею, звичайно ж, пішов дивитися ігри. Дивилися разом з Толею, сіпалися, галасували. Олександр Миколайович з нас підсміювався, Наталя Федорівна дивувалася:

— Боже! От ненормальні! Ну що ви знайшли у цій грі?

— І взагалі — це якийсь психоз! — іронічно й трохи зневажливо заявив Олександр Миколайович.

— Не зневажайте, не зневажайте! І не думайте, що футболісти та хокеїсти — це щось таке печерно-відстале. Ось послухайте краще, як про них пишуть у газетах.

Та газета у мене не збереглася, але здебільшого оди й похвала, вмщені в них, однакові за змістом, тому я процитую нехай і дещо пізніше, однак таку, яка мало чим відрізняється од інших. Називається вона без зайвої скромності, з цілковитою певністю, що так і тільки так, а не інакше повинні сприймати її радянські люди: «Любов, якій усі підвладні». І починається зі слів: «Розкажу про любов до хокеїстів. Не до хокею, а саме до них, до хокеїстів». Стаття велика. Переказати її всю в мене не вистачить місця, і хоча написано її газетною прозою, звучить вона наче двірцева ода версальського пііта, який уславлює найясновельможнішого, найпрекраснішого з-поміж Людовиків-королів. «Він невисокий на зріст, працює на будові, взяв відпустку на час чемпіонату. Щодня приїздить. Скажете — «фанатик»? Ні, не фанатик. Звичайний хлопець, скромний, сором'язливий, шайб та клюшок не канючить, провести на хокей не просить. Просто любить він цих людей... І бачити їх — для нього щастя».

«У хокейному домі тихо, затишно, світло і дуже добре. Так, добре. Тут усі, як мовиться, свої. Тут, як у добрій родині, де знають — у батька чи в брата важка робота. Кімнати, в яких вони живуть, просторі, в них пахне весною. Під вікнами поля, вони вже прокинулися, дихають. Поряд березовий гай, поки що голий, дзвінкий уранці, прозорий, сором'язливий... Грають у шахи, в доміно, на більярді: Михайлов — Харламов, Паладєв — Ляпкін... Гарно живуть — можете повірити на слово, спокійно живуть, дружно, мирно. Все у них є... Усі їх люблять. Особливу турботу про збірну проявляють — як ви гадаєте, хто? — туляки! Надіслали свої знамениті тульські пряники, встановили свій приз за першу шайбу... У Волчкова тепер розкішний тульський самовар, одне слово, любов. У хокеїстському домі як удома. І це вже турбота Петра Олексійовича Севонкіна — шеф-кухаря санаторію в Архангельському. Там, де жили хокеїсти

збірної, там усі їхні смаки знають, тому й приїхав він із своєю бригадою — кухарем Настею Петрівною Рибаквою, кондитером Вірою Григорівною Луценко та офіціанткою Ніною Олександрівною Бакуніною. Виказав мені Петро Олексійович таємницю — виявляється, наші хокеїсти страшенні ласуни, люблять солодкі булочки, тістечка, бісквіти... Ну і, звичайно, як справжні чоловіки, гарний шматок м'яса... Сьогодні вони знову поїдуть автобусом... Їх упізнаватимуть люди на московських вулицях, їм багатимуть перемоги, їх проводжатимуть тисячі... ні, мільйони людей!»

Нагадую, я сам, запеклий уболівальник, читаю «Футбол-хокей» «від дошки до дошки», є в мене у хокеї і кумир — Олександр Мальцев. І все ж перерву цитати з журналістського перла, що належить перу М. Маріна й надрукований у газеті «Советский спорт» уже в ті часи, коли майже в усіх провінційних містах, зокрема і обласних, стало сутужно з продуктами, десятки тисяч міщочників, які штурмом брали тоді нашу столицю в пошуках харчів, штурмують її і сьогодні, у робітничих їдальнях нічим годувати людей, сільські магазини порожні, керівники областей та районів ламають голови над тим, як прогодувати дітей у дитсадках, лікарнях, санаторіях, на багатьох заводах відкрито магазини та ларки, аби робітники час від часу могли купити продукти. А тут хвацький писака, аж захлинаючись, пускає паточну слину, або зовсім не знаючи, як живуть люди в країні, або цинічно й безголово насміхаючись над ними.

Повторюю, більшість статей та заміток про спорт і видатних спортсменів приблизно такого ж змісту, але я не випадково вибрав для цитування ту, де згадуються й вихваляються такі щедрі й душевні туляки.

На Вищих літературних курсах разом зі мною навчався письменник Іван Панькін, автор славної повісті «Історія одного життя», багатьох просто-таки чарівних дитячих казок та «Тулських оповідок». Приїхав він на ці курси з Новосибірська. Там він працював на заводі, там, будучи робітником, і писати почав. За національністю він мордвин, але ще змалечку осиротів, покинув рідні краї і чого тільки не зазнав, у яких «палестинах» не побував! Хлопчиком виступав акробатом у цирку, потім подався юнгою в закордонне плавання, довго був моряком, воював на фронті. Після демобілізації перепробував безліч професій, і ось потягло чоловіка до пера, до паперу, талант його був міцний, голос свіжий, вигадник він і оповідач справді дивовижний, а ось у житті — людина безпорадна.

У сім'ї в нього двоє дітей: син та дочка. Син у нього занедужав на таку недугу, що в Сибіру йому не можна було жити,

і до закінченні курсів оселився Іван Панькін у Тулі, спокувшишись близькістю Москви, де у видавництві «Детская литература» його охоче приймає і приймають, та ще тим, що у Тулі є своє видавництво — і тінь великого Льва Толстого витає над цією землею.

Тінь там, безперечно, витала й витає, а ось у місцевій письменницькій організації верховодить товстокнижна, похмура сірість, яка утверджувати себе вміє тільки за допомогою горлохватства, підсиджування й поїдання одне одного. Однокурсника нашого почали їсти й цькувати тільки за те, що він талановитий і незалежний у думках. Він пішов працювати редактором у місцеве видавництво, відразу й охоче сприйняв і полюбив місцевий трудовий народ, його славетну й химерну історію, його відданість «рукомеслу», і коли Іванові доручили написати якусь чергову історію збройового заводу, де були б перераховані його заслуги й патріотичні починання, Іван Панькін, замість книжки, яких звичайно ніхто, крім директора заводу, парторга та керівного складу підприємства, не читає, взяв та й написав «Тульські оповідки». Та які! За своєю народністю, майстерністю вони, беру на себе сміливість заявити, анітрохи не поступаються перед оповідками Лескова. У цих оповідках Іван Панькін робить те, що в літературі взагалі мало кому вдається зробити, тим більше у нинішній, — він створює образ збройового майстра Тички, котрого і туляки, і всі читачі сприймають як справжнього, такого, котрий існує реально. Образ цей укорінюється в побуті, починає розселятися серед людей у вигляді виробів з дерева, кераміки, в малюнках, у масках, у святкуваннях. Про нього читають уголос за сімейним столом, з клубних сцен, уже й не згадуючи автора...

А тим часом автор, котрий працює так тяжко й старанно, що за рік йому вдається надрукувати одне-два оповідання на тричотири сторінки, бідує у повному розумінні цього слова, і лише кілька друзів, та й ті живуть в інших містах, підтримують його, та ще, тоді живий, стоїть на своєму й усіляко опікає свого редактора й талановитого письменника директор місцевого видавництва Микола Володимирович Виноградов.

Дочка навчається у школі, син у музичному училищі, як виявилось, найталановитіший музикант. Хлопця рекомендують у консерваторію, єдиного з училища за багато років, — і син Володя блискуче складає екзамени в консерваторію. Йому потрібен інструмент — скрипка. Як Ваня шукав і купував скрипку — окрема і дуже зворушлива новела. Ми, друзі Івана, пам'ятаємо, шануємо його за талант і порядність, а в Тулі його мають за... дурника.

Ваня розповідав мені, як одного разу його по редакторській роботі викликали в обком і місцевий діяч почав з нього кпинити, принижувати його. «А я дивлюся — на столі в нього Тичка стоїть, з кореня вирізьблений, у вигляді чорнильниці, та й кажу йому: «Ось ви з мене збиткуєтесь, а на столі у вас мій Тичка стоїть...»

Так і покотився зі стільця від реготу дубоголовий діяч, слова не може вимовити, тільки тицяє в Івана пальцем та заїкається: «Тич... Тич... Ти-и-ичка-а!»

А вже як завариться, як полетять камінці в бідолашного Ванюшку...

Проходив з'їзд Спілки письменників СРСР. Багато нас, колишніх однокурсників, зібралось в Москві. Панькіна, звичайно, немає. Не обрали його на з'їзд. Якби й намітили обрати, обком не затвердив би, бо рекомендували з'їздові оту найбільш товстокнижну сірятину, яка любити не вміє і ревнувати не посміє, серед якої опинився і майбутній злісний емігрант Анатолій Кузнецов.

Але ми ж бо навіщо? Його друзі?! Назбирали грошенят, бах їх телеграфом у Тулу. Вночі з'являється наш Іван, плаче, обіймає нас. Дивимося, полисів, руки тремтять, очі якимось недобре бігають. Дістали ми Іванові гостьовий квиток на з'їзд, пішли в Кремль. Він костюм новий надів, краватку зав'язав, тверезий сидить, урочистий.

Доповідь про поезію на цьому з'їзді робив Сергій Сергійович Наровчатов, котрий тоді ж, прямо з трибуни, оголосив, що заробіток прозаїків у нас становить 60—70 карбованців, заробіток поета — 40—50. Треба врахувати, що в цю розкладку ввійшла й група високооплачуваних найстаріших письменників, заробітки ж деяких провінційних письменників, знаю я, жебрацькі й життя їхнє жебрацьке. У того ж Івана Панькіна у голій малогабаритній квартирі зогнили матраци на ліжках, не було постійної білизни, не кожного дня був і харч на столі...

І ось, значить, говорить секретар правління Спілки письменників СРСР тов. Наровчатов з високої трибуни про літературу і мимохідь повторює, що якби літературу, особливо поезію, не засмічували різні там Петрови, Сидорови, Ванькіни, Панькіни, то і перебувала б вона на інших, стрімкіших висотах...

Заплакав наш Ваня: «За що він мене, хлопці, га? За що?»

І скільки ми Іванові не доводили, що це всього-на-всього ораторська метафора, мимохідь згадані безіменні прізвища, які першими спали на думку доповідачеві, що його, Івана Панькіна, Наровчатов не мав на увазі, що ні сном ні духом не відає він про нього і, напевне, не читав жодного його рядка, — нічого не допомагало: пригнічений, розтерзаний, у сльозах поїхав у Тулу

бідолашний Іван. Місцеве гаддя з письменників, хто зі сміхом, хто так, заходилися цькувати чоловіка ще завзятіше, і все скінчилося тим, що одного ранку Іван Панькін прийшов до будинку КДБ й запитав у вахтера, чи тут зараз найголовніший начальник? Вахтер відповів, що найголовніший начальник ще спочивають, але на дев'яту або десяту ранку неодмінно зволють прибути.

В якомусь відділі КДБ натрапив Ваня на уважного й доброго, мабуть, чоловіка й сказав йому, що давно вже скрізь усі говорять, ніби він ніяким моряком не був і навіть моря не бачив в очі. Ну гаразд, письменник нікудишній, як стверджують у Тулі, мабуть, і хазяїн — кепський, погулює, а вдома часто-густо їсти нічого й з майна нічогосінько немає, але ж моряком він таки був, у нього навіть фотографія, одна-однісінька, щоправда, але збереглася, він іще юнгою коли був, фотографувався. «Звичайно, тут хлопець вродливий, кучерявий, на мене вже мало схожий, але це я, їй-богу, я! А сусіди за стіною ось уже яку ніч репетують: «Не був він юнгою! Не був!..»

Івана Панькіна поклали в лікарню, підлікували. Дочка його вийшла заміж. Син закінчив консерваторію, сам письменник одержує пенсію. Обкомівського діяча, який цькував Івана, давно витурили з керівної посади, принищили або присмирніли злостиві графомани з квитками членів Спілки письменників. Усе ніби владналося, але скільки гострих осколків поранило серце талановитої людини! Згасло його натхнення, поблякла, примовкла бурхлива, яскрава фантазія, що переливалася через вінця. Однак як і тоді, коли тримали в лабетах злидні, і тепер, коли жити йому трохи легше, Іван не ударявся і не ударяється в літературну халтуру, не дає до друку жодного сирого, десятки разів не переписаного, до дзвону не відточеного рядка.

Він справжній трудівник у літературі, котрий не пускається до хвилинного успіху, до короточасних, таких спокусливих вигод, і цього йому не може простити посередність, яку ми часто, особливо ж у провінції, охоче плодимо, затим добродушно картаємо і байдуже терпимо.

Коли я розповів історію Івана Панькіна Олександрові Миколайовичу, він, схвильований, довго ходив, та не ходив — метався по своєму кабінетику, у теплих козячих шкарпетках, у валяних чув'яках, і безперестанку вигукував:

— Та що ж це таке! Та що ж це таке! От уже справді бідолашному Ванюші... І Сергій, сам Наровчатов! Він же й не знає... Ні-і, хлопці, треба про вас писати, треба відкривати літературну Росію...

І тоді ж поділився зі мною задумом майбутньої роботи, спланованої поки що приблизно: перша стаття про мене, друга — про поетів Люкіна, Василя Казанцева, Володимира Жукова або Валентина Сорокіна, якого О. М. Макаров вирізняв серед курсантів і ставився до нього по-дружньому, далі знову про прозаїків, хоча ще й молодих, але які вже «відбулися», — про Юрія Казакова, Георгія Семенова та про Віктора Конецького або про когось з тієї ж «когорти».

— Ну, а потім доберуся і до ваших дружків, які живуть там, у глибині Росії. Ох доберуся! Мені б тільки оклигати трішки, розквитатися з текучою і пописати, з насолодою пописати, не тягти б цю трикляту поденщину. Остогидла вона мені, страшенно остогидла! Так хочеться пописати для душі, для власної втіхи.

Та поки збирався Олександр Миколайович і готувався до цієї роботи, йшло життя, формувалися письменники, ламалися долі або воскресали з небуття видатні письменники, такі, як Булгаков, Платонов. Тут принагідно мені хочеться розповісти ще про одну долю визначного сучасного письменника, того самого, якого Олександр Миколайович в одному з листів назвав письменником справжнім, серйозним — про долю Костянтина Воробйова.

Звичайно ж, людські долі — вони кожна сама по собі, хоча живемо ми начебто спільно і все у нас повинно бути спільним. Письменницькі долі й зовсім примхливі. На моєму віку відбулося чимало блискучих, гучних сходжень на вершини, де вже саме тільки сяєво, пахощі, захоплення, поклоніння, і вершина ця виявляється такою заманливою та затишною, що сиднем сидить на ній обласкавлене новоявлене творче диво й зовсім уже не помічає, що робиться навкруги, особливо біля підніжжя вершини — хто там копошиться, навіщо копошиться, і куди це усі поспішають — на роботу, чи що?

Проте є письменники, котрі нагадують мені старанного й розумного орача; він встає на світанку і без шуму, гаму, показної активності, молодецтва робить свою важку роботу.

Але траплялося і, хоч як це гірко визнавати, трапляється ще й сьогодні, що доля отакого скромного трудівника не тільки в повсякденному, складному житті, а й у літературі минає непоміченою, навіть після смерті залишається поза увагою видатне обдаровання — і це при начебто загальній зацікавленій увазі до сучасних наших творців?!

Такий ось докірливий приклад нашому творчому колективу й хваленому читачеві — доля письменника Костянтина Воробйова, котрого громадяни наші, навіть багато й уважно читаючи

сучасну літературу, ще й досі плутають з усіма Воробйовими, які були і є в літературі, але найчастіше і зовсім не знають. Згадаєш про нього на зустрічі, назвеш серед видатних російських радянських письменників — дивуються читачі, здвигують плечима або розгублено запитують: «Та чи не той це Воробйов, що написав «Убиті під Москвою», «Крик» і ще щось?» — «Той-той!» — скажеш і неодмінно почувеш: «Це ж чудові твори!»

Ось так, знають книжки, знають повісті, але ж не знають автора! Теж феномен читацький, теж загадка, і загадка тим дивовижніша, що не тільки читачі, а й багато хто, так би мовити, з «побратимів по перу», «трудівники одного цеху» — мало або зовсім не знають творчості Костянтина Воробйова. Проте ще не було випадку, щоб, відрекомендувавши комусь книжки мого нині вже покійного товариша і співбрата по війні й роботі, я почув би: «не сподобалося», «не припало до душі». Навпаки: завжди письмово або усно дякували мені читачі за те, що «відкрив чудового художника, котрого, соромно признатися, якимось пропустив...»

Друкуватися Костянтин Воробйов почав у середині п'ятдесятих років, спочатку в провінції, потім у Москві, і не де-небудь, а в «Новом мире», де з'явиться тоді міг письменник, котрий не просто сформувався, а й володіє «міцним пером».

У літературу він ішов довго й важко, його рукописи громили московські рецензенти в журналах та видавництвах, громили нещадно, на знищення — я потім дізнався про них, цих «закритих» рецензентів, — громили вони й мене, і врешті-решт переконався, що це здебільшого невдачливі письменники-теоретики, які геть-чисто все знають про літературу, але не мають письменницького дару.

Аби існувати самим у літературі, годуватися — їм треба було боронити себе й своє утеплене місце, і щонайперше оборонятися від периферійної «орди», од цих незграбних, часом вугластик і малограмотних, але самостійних і наполегливих мужиків, які пізнали життя. Маючи за плечима інститутську або університетську освіту, запападливі літературознавці, подібні до Дажина з «Красной звезды», якийсь час успішно справлялися з нашим братом, стримували на «запасних позиціях», та коли їхню «приховану оборону» було прорвано, вони заходилися дубасити нас у пресі, і найбільше діставалося нам за «натуралістичне бачення життя», за «викривлення позитивного образу», за «пацифізм», за «дегероїзацію», за «окопну правду», яку один, нині вже не процвітаючий письменник назвав «кочкой зрення», хоч сам «воював», до речі, в армійській газеті й що таке окопи — уявляв більше з кіно

та з нагородних реляцій, які вивчав далеко від боїв, у штабах, а туди їх надсилали з передової ротні «писарі» — у нашому дивізіоні це робив мій друг Ваня Гергель, — для більшої вагомості й значущості вигадуючи подвиги і в міру своєї не дуже яскравої уяви всіляко прикрашаючи наше моральне обличчя.

Особливо перепадало за окопну правду, за «натуралістичне» зображення війни та за «викривлення образу радянського воїна» Костянтинові Воробйову. Але у периферійних письменників тих часів, передусім у колишніх фронтовиків-окопників, а не в тих, що мішками проливали кров у газетах і після війни зуміли довести довірливим читачам, що саме там, у газеті, і була справжня, найстрашніша війна, врешті-решт утворилося свого роду товариство, яке починалось, як правило, з листування, із заочного знайомства. І ми чудово розуміли й були одностайні в тому, що коли читача довго годують словесною половою, хоч вона, полова, і про війну, — в нього, у читача, виникає голодне отупіння й недокривний шум та дзвін у голові.

Читаючи повоєнні книжки, дивлячись деякі кінофільми, я не раз і не два ловив себе на тому, що був на якійсь іншій війні. (К. Воробйов запевняв мене в тому ж). Та й справді: як інакше думати, коли ось під пісню «клен зелений» воюють льотчики, навіть не воюють, а виступають на війні: «Парни бравые, бравые, бравые!» І отак красиво висловлюються: «Війна — справа тимчасова, музика — вічна!» І-і... помах руки: «Кле-он кудр-рявый!» — злітають у гору ешелони, цистерни, — «рас-кудр-рявый!» — і смалить у хвіст фрицу, який дає драла, червонозоряний сокіл, аж із того піротехнічна сажа й кіностудійне клоччя летять! Ще раз: «Р-раскудр-рявый!» — і в землю врізається бомбовоз, розбігаються ошелешені вороги, все горить, усе втікає, — і якось у кінотеатрі я теж почав підстрибувати на стільці і в долоні заплескав разом з дітлахами шкільного віку — так сподобалася мені така молодецька війна.

Або ось ще: смертельно поранена дівця співає романс: «Ах не любил он, нет, не любил он...» — і смалить з автомата по ворогах, смалить так довго, що в ріжку німецького автомата не сорок, а тисяча патронів повинно бути, — це вона якраз під романс, «вродлива й молода», замаює фашистів у лісові нетрі, на неминучу погибель.

Але там, на некіношній війні, на справжній, дядечки баскетбольного зросту, такої статури, як штангіст Алексеев, поранені у живіт (із цим пораненням мало хто виживав), криком кричали «маму», безбожники — боженька кликали

і, вже зовсім стид та сором,— доходило до того, що благали: «Добийте, братики!..»

Звичайно, при такому, до кінця так і не здоланому «творчому кліматі» й чудесах мистецтва та літератури, письменникам, на зразок Костянтина Воробйова, важко було жити й працювати, і не треба зображати все так, начебто біля воріт Спілки письменників, біля парадного під'їзду, під вивіскою «Ласкаво просимо!» — з ранку й до вечора стоять Марков та Михалков з хлібом-сіллю й тремтливою долонею голублять молоді обдаровання, розчулено повторюючи: «Проходьте, будь ласка!»

Повторюю: в обдарованій людини доля була, є і буде особлива. В об-да-ро-ва-ноі! Візьму на себе сміливість заявити, що у Костянтина Воробйова не тільки життя, а й творча доля була не просто осібною, але винятковою.

Приблизно до середини шістдесятих років творче товариство письменників-фронтовиків, можливо, й не широке, але стійке, набуло вже помітних обрисів. Колишні справжні воїни, котрі увійшли в літературу майже всі однаково важко, прорвали опір «ворога», що окопався в лакувальній літературі. Про це непросте й нелегке становлення тодішньої молоді літератури навіть нинішня нібито всезнаюча критика помовчує, а годилося б їй замість того, щоб перемелювати мелене, вихваляти хвалене, поцікавитися архівами хоч би того ж Костянтина Воробйова й почитати відповіді зі столичних видань — дивовижні документи вони відкрили б для себе. У мене, приміром, зберігається відповідь Павла Шебуневича, котрий підписався Шебуніним, з журналу «Огонек» на оповідання «Солдат і мати», в якій він радить Пермській письменницькій організації звернути увагу на «ідейний світогляд» молодого автора, натякає, що й документи його не зайве було б перевірити...

Але що більше периферійників ігнорували, відтручували й принижували, то жадібніше й чіпкіше стежили вони один за одним, і, перш ніж потиснути руку співбрата по війні, часто-густо вже досконало знали його творчість, починали листуватися, підтримували як могли, іноді й у пресі. Але й вимагали один від одного, дай боже, бо добре знали: щоб нам утвердитися й вистояти в літературі, треба працювати в десять, у сто разів більше за тих, хто вчився, удосконалювався, підвищував свій культурний рівень у той час, коли ми мерзли у воєнних окопах, а потім боролися з розрухою та злигоднями.

Для мене був і залишився головним суддею в літературі мій кращий друг Євген Носов, з котрим ми познайомилися

й зійшлися на Вищих літературних курсах. Отож нехай зарахується на небесах тому керівникові Спілки письменників який придумав ці курси, а ми, периферійні письменники, особливо колишні воїни, що пропустили час навчання, вік за нього богові будемо молитися! Якщо моє оповідання або повість Носову сподобалися, він визнав і прийняв новий твір — можеш сміливо нести його у будь-який журнал, у будь-яке видавництво. Ніжна, добра людина, він стає нещадним, коли справа стосується творчості, і вимагає з тебе так само, як і з себе, бо по собі знає: аби вибитися в люди, нам, котрі багато не добрали в освіті, треба працювати сильніше за хвацьких, язикатих столичних молодців, які, не знімаючи шапки, заходять у будь-який журнал, навіть до головного редактора, й запростака з ним базикають, закинувши ногу на ногу, не спитавши дозволу, курять у священних для нас кабінетах. Нам треба писати й опрацьовувати свої твори так, щоб не було «дебатів» щодо «якості продукції», щоб редактори та інші діячі літератури кривилися, називали нас густопсовими реалістами, але рукопис надсилали до набору, тому що подітися нікуди, — це як у вітчизняному боксі чи в футболі: коли наші виступають за кордоном — треба боротися з такою перевагою, так переконливо перемагати, щоб навіть майже суціль упереджені судді зараховували б очки та голи, і нехай усупереч власній волі, але показували б на центр поля.

Не треба забувати й про таке: у час нашого становлення як літераторів над умами владарювала так звана «сповідальна» література, проти якої особисто я нічого не маю — вона хоч би вже тим корисна, що викликала у відповідь реакцію й прискорила прихід літератури іншої, так званої «сільської прози». Від нас тоді ніхто не взяв би до друку творів, написаних на рівні: «Він сказав. Вона сказала. Він попросив. Вона дала». І сьогодні ніхто не візьме. Але вже з інших причин, з причин високої вимогливості, утвердженню якої значною мірою сприяло воєнне покоління письменників.

Нам доводилося й доводиться працювати так само, як на війні, — дедалі краще й краще. Інакше не переможеш. Інакше постраждає наша гідність, буде принижено значення сучасної вітчизняної літератури.

Це я зробив такий, нехай і трохи патетичний відступ на-самперед заради нинішніх молодих літераторів, котрі, як мені думається й уявляється, гадають, що ми, воєнне покоління письменників, ввійшли в повоєнну літературу під духовий оркестр молодецьким дружним строем.

Творча доля Костянтина Воробйова — наочне підтвердження того, як йому, та й нам усім, давалася ця сама література й те становище, яке ми по справедливості у ній посідаємо.

Після того, як критик Гр. Бровман навалився на Костянтина Воробйова й заходився його проробляти з появою будь-якого його оповідання, будь-якої повісті. — ніби на посту стояв і підстерігав! — за ті самі гріхи, що я перерахував вище, мені довелося заступитись за фронтовика-письменника, і я, мало не вперше, спробував себе у критиці, написав статтю в газету «Література и жизнь» під назвою: «Люто і яскраво».

Стаття закінчувалася словами: «Костянтин Воробйов сильний там, де він пише, точніше, малює вільно, даючи собі і своїй уяві повний простір, а мові, принагідно кажучи, чудовій, дуже багатій на відтінки й барви російській мові. — повне дихання, наче на вітрі, напоєному пахощами рідної йому курської землі, російських ланів та садів.

І тоді вогонь, запалений ним, палахкотить цілу ніч шалено та яскраво».

Статтю написано й надруковано 1965 року. Півняча задержуватість тієї статті мені ще й досі до вподоби, нині я так не зумів би написати, закликав би себе до стриманості й заходився б теоретизувати. Скрім того, у тій статті було викладено зміст однієї з кращих повістей про війну, і не тільки у Костянтина Воробйова, а й в усій нашій літературі, що тепер загально визнано, і тодішні мої слова: «Це не найкраща повість К. Воробйова» — я, після сьогоднішнього прочитання повісті, беру назад і сподіваюся, що читачі вибачать мені цей гріх та деяку менторську повчальність наприкінці статті — це мені хотілося мати «поважний» вигляд, не «відставати од тенденції».

У мене зберігається книжка повістей та оповідань Костянтина Воробйова з його дарчим написом, видана 1964 року «Советской Россией», і в книжці цій я знайшов вірізану мною із журналу «Смена» редакційну замітку з портретом молодого, не просто вродливого, а якогось яскравого юнака з темною зачіскою (вона виявиться рудуватою), тоненького, граційного, навіть у чомусь інтелігентного (він, до речі, виявиться високим, ставним, поривчастим у словах та жестах, але в чомусь і справді невловно інтелігентним), і я, дивлячись на цей журнальний знімок, завжди зі смутком пригадую сумну російську приказку: «Вродливими, може, не були, а молодими були».

У замітці написано ось що:

«У журналі «Смена» було надруковане оповідання-бувальщина К. Воробйова «Вірне серце». Редакція одержала на нього

багато відгуків. Читачі просять познайомити їх із Костянтином Воробйовим, з його новими творами.

Костянтин Дмитрович Воробйов народився 1919 року в Курській області. Юнаком приїхав до Москви, працював прибиральником у магазині, був шофером, а вечорами вчився. Потім став професійним журналістом. 1956 року у Вільнюському книжковому видавництві вийшла перша збірка оповідань К. Воробйова «Пролісок».

..Війну К. Воробйов почав рядовим, необстріляним кремлівським курсантом, яких він описав у повісті «Убиті під Москвою». Закінчив — командиром окремої партизанської групи у Литві, зазнавши приниження й болю оточенця, відчаю полоненого й мужності втечі, тож весь «натуралізм війни», який так пригнічує око й вухо наших критиків, він до дна звідав на собі і добре усвідомив, що нічого на світі немає страшнішого, як на війні, де люди вбивають людей. Він і писав, страждаючи, а не милуючись війною та подвигами, не прибираючи війну в романтичні шати, які так подобаються дітям та дядечкам, котрі самі не воювали і на війну не збираються, знаючи, що воювати за них і вмирати будуть інші люди. К. Воробйов писав про війну, страждаючи за людей, не маючи на меті комусь догодити й сподобатися. У цьому його сила. У цьому його правда, жорстока, гірка правда, яка застерігає людство від самознищення й приниження насильством.

Людям властиво втрачати пам'ять і не розуміти всього страхиття й наслідків війни — недавно я прочитав замітку про те, що один американський інженер кустарним способом, у своїй майстерні, виготовив атомну бомбу, і повідомлення про це було надруковане у тих же номерах газет, що й жеребкування зустрічей з футболу на чемпіонаті світу в Іспанії. Так ось: жеребкування викликало найжвавіші думки, суперечки й судження, а повідомлення про атомну бомбу дорогі читачі навіть не помітили, в чому я міг потім переконатися¹.

І письменники, такі як Костянтин Воробйов, з'являються для того, аби пробуджувати совість, вселяти в людську свідомість тривогу, нагадуючи їм про те, що було й чого бути не повинно, бо ж тільки одне винайдення пороху або поява пістолета збільшили потік крові та смертей на землі до

¹ Час мчить стрімко, і стрімко розвиваються на землі події — у жовтні 1982 року в газетах з'явилося повідомлення про те, що у штаті Техас американці запустили «приватну ракету».

астрономічних розмірів, завдали колосальних збитків землі, тваринам, усьому живому на світі. А тут атомна бомба! Бойова ракета в руках людини, ніким і нічим не контрольованої.

А тепер я передам слово землякові Костянтина Воробйова, нашому спільному другові, задушевній людині й письменникові Євгену Носову.

«...Я розгорнув карту моєї курської сторони і довго вдивлявся в ту її південну частину, де до тонкої, синьої прожилки безіменного струмка приліпився схожий на риб'ячу ікринку топографічний кружечок села Нижній Реутець. З оцієї ікринки і вийшов у великий світ своєрідний та яскравий художник Костянтин Дмитрович Воробйов.

Народився він усього за один день ходьби від мого села, і вийшло, що колись, ще хлопчачами, ми бачили ті самі світанки й вечори, слухали ті самі травневі громовиці і вважаєш, що мокли під спільними зливами. Та й хліб їли майже з сусідніх ланів і жили й росли за єдиними звичаями, що дійшли до нас від наших спільних предків — орачів та воїнів землі Сіверської.

Але так сталося у круговерті життя, що не знали ми один одного майже півстоліття й зустрілися (гірко тепер це усвідомлювати) лише незадовго до смерті Костянтина Дмитровича. І відчуваю, здогадуюся, які потрібні ми були один одному, бо майже водночас увійшли в літературу, тяжко, наосліп шукали туди шляхи, які необхідні були нам тієї пори взаємна підтримка й схвалення».

Чуєте, як великий майстер, тонкий стиліст, чесна людина, й письменник Носов уже в похилому віці самохить і несамохить говорить про свою провину перед земляком-письменником. І наша громадськість, передусім літературна, намагалася й намагається це зробити — після смерті Костянтина Воробйова (1975 рік) у Вільно було видано двотомник; одна за одною вийшли книжки у центральних видавництвах столиці. Нарешті-бо! — зволило виявити ласку до творчості письменника, великого майстра, і наймасовіше видання — «Роман-газета»; в газетах та журналах з'явилися статті й дослідження творчої спадщини письменника. Читав інтерв'ю відомого режисера Олексія Салтикова, який має намір поставити художній фільм за повістю «Убиті під Москвою». Забарно, порізно й ліниво починає цікавитися творчістю К. Воробйова і наш дорогий читач, котрого, судячи хоч би зі ставлення до цього небуденного письменника, ми якось запобігливо перехвалюємо й квапимося наговорити йому компліментів за будь-якої зручної нагоди, надто в урочисті дні.

І знаючи все це, слідкуючи за посмертною долею письменника й товариша, не раз і не два я гірко зітхнув: «От коли б усе це за життя».

Які потрібні були Костянтину Воробйову співчуття й підтримка! Як важко пробивався до друку. Усе життя важко, нервуючи, впадаючи часом у відчай та душевну депресію.

«Біс його знає, чому це, але ми рідко балуємо одне одного словом привіту й схвалення. А як це потрібно!» — Це я написав Кості листа, захоплений його повістю «Олексій, син Олексія» (тепер вона називається «Казання про мого ровесника») і лаючи повість «Крапля крові», яку теж написав Воробйов, але зовсім інший.

«Чи не відаєш ти, страдницька душа твоя російська, чому нас неможливо проїняти, чому ми, зазнавши трьохсотрічного татарського ярма, різок Салтичихи, таборів Берії та Сталіна, зберегли, одначе, живий, чесний розум і веселий сміх. І нікому, ніколи не віддамо свій невтримний — для нас неминучий геній, широку душу свою, яка вміє любити, терпіти, прощати й пам'ятати».

Згодом, коли познайомимося особисто, доведеться упевнитися, і не тільки мені, що його, Костин, оптимізм і різка, уїдлива, але весела вдача — усе від природи, а не від літератури. Знаючи, як нелегко складалася його воєнна доля, ми багато й не раз говорили про це, та найбільше ми допитувалися в нього, що це таке — кремлівський курсант? Як воно служити при Кремлі? І він охоче, іноді з гумором, розповідав нам, його друзям та товаришам, про справді дуже важку, єдину в своєму роді службу. Про те, як стояли біля Мавзолею та на інших постах кремлівські курсанти. Нерухомо. Закам'яніло. Збоку — це урочисто, гарно, благоговійно. Для тих, хто дивиться. А для тих, хто стоїть?.. Коли немає відвідувачів, можна переступити з ноги на ногу, перемигнутися з напарником, розім'яти пальці на руках і ногах. Та коли на очах у людей...

Прийнявши перший бій під Москвою, жорстокий, нещадний, Костянтин Воробйов потрапив у полон, утік із Шяуляйського табору в партизанський загін і там зустрівся з Вірою Вікторівною, яка стала йому дружиною. Вона й донині береже незрадливу йому пам'ять і архів письменника. Зараз і Віра Вікторівна, і діти Костянтина Воробйова живуть у Росії, в Москві. А як мріяв, прагнув сам письменник додому, в Росію. Але так і не зміг здійснити свою мрію.

«...Зичу радощів і хоч трохи грошей. Ти не замислювався, чому їх у нас немає?»

«У день по абзацу пишу, а часом і по цілій сторінці. Ну як?»

«Ось і дочекався я своїх «Лелек». Надсилаю їх тобі. Шкода, що «Убиті під Москвою» ти читав у журналі. Там до біса було купюр. У збірнику це повніше. Я ж бо писав їх як продовження «Олексія». Тобі не здається, що ми з тобою одним миром мазані? Ні, не тільки тому, що у нас однакова тірка доля, а й тому, що однакове сприйняття серцем світу божого?»

«Мені чомусь зараз не працюється. Мабуть, несамохіль чекаю огуди та лайки різних бровманів на своїх лелек. Сволота, вибивають недозволеними прийомами перо з рук, ніяк не можу звикнути до образ, хоча на мені вже і живого місця немає!..»

«Я знаю, що жити й писати з цим (живим, щедрим, російським серцем) неймовірно важко, але інакше не можна, не варто писати, а отже, жити. Біс із ними, з цією бандою верховод у нашій літературі, які завжди співали аллілую тому, кому треба було співати за упокій, запродалися оптом та вроздріб за сухозлотицю. Ми безхлібні, зате «в моєй душі лежить сокровище, і ключ поручен тільки мне», як сказав Блок. Це відчуття радості за свою нерозтраченість дуже чітко проступає у лісі, на пустельному озері. Правда?»

«Осточортіла чужина. Хочу в Русь. Криком кричу — «хочу додому!».

«Що ти робив у Курськах? А Носов — хто? Я його не читав. Ой, хочу на Батьківщину! Я ж мало не дременув у Рязань, та не вийшло із житлом. Залишається єдина надія — придбати десь хатину, селянську, карбованців за 200—300. Інакше нічого не вийде. Я вже промацував щодо Курська, але мені сказали, що тамтешній секретар обкому терпіти не може письменників і розраховувати на житло там не можна».

«Спасибі за ласку: я, бачиш, уже одвик од людського слова, оскільки гарчання та лайка повсюдно. І не те щоб я не розумів суті цієї лайки, не відав, звідки і чому це гарчання, але ж серце незахищене!..»

«Так, звичайно, вистоїмо, але річ у тім, що висихає душа, випадає з рук олівець, в'януть задуми... А треба б вистояти! Ох яка треба! Але ось іноді я йду вулицею й думаю: не дай боже впасти й врзати дуба, адже сорому не оберешся: (мертвий же!) на мені старі кальсонки якогось бля...ки рожевого кольору, а замість шкарпеток — жіночі панчохи — я їх потроху відриваю, те, що дірявіє в черевіку, й опускаю їх усе нижче і нижче колін...»

«Брався кілька разів тобі написати, але виходило так страшенно похмуро, тоскно й гірко, що... треба було рвати листи: не люблю я скигліїв та невдах... Ну. Є у мене і пробліски на горизонті: хлопці з Пскова обіцяють восени там квартиру. Пере-

їду. Був я в секретаря обкому. Здається, переїду. Може, там, на рідній землі, буде краще».

«...У Пскові не дали квартиру. Живу в препогані. Мене зовсім перестали друкувати. Я лютий, а це не допомагає писати. Юрко Гончаров намагався допомогти мені видатися у Воронежі, але нічого з цього не вийшло. Кажуть, що писати треба так, як, приміром, К. і Б. Але ж це треба уміти так писати...»

«Перебуваю переважно в лежачому положенні»

«...А ось щодо «Советского писателя» — все це марні клопоти. Туди мене не пускають. То й хрін з ними!»

«...Мені передали, як ти на пленумі сказав добре слово про мене. Я тоді був у лікарні, із запаленням мозку й частковим паралічем кінцівок. Після операції (трепанация черепа) рука й нога відновилися, а ліве око бачить кепсько — троїться й двоїться, так що, приміром, коли стати біля метро й простягти руку то цілком для мене реально, що поданий п'ятак зійде за три.. Будь ласкавий, черкни пару рядків ось про що: чи не міг би ти посприяти у виданні збірки моїх повістей та оповідань у видавництві «Современник».

Я як член ради цього видавництва «сприяв» — і ось що з цього вийшло: «Прокушев, виявляється, як переказав мені Мишко Колосов, не вважає за можливе видавати мене в «Современнике» (видали по смерті! — В. А.), оскільки, бачте, я не вважаюся російським письменником (мається на увазі місце проживання)».

«...Я не той автор, якого радо приймають. На мені лежить якийсь прокляття, а за що — ніхто не знає. Сам я теж.. Я вчуся ходити, читати й писати. Ось уже й зморився...»

«...А надворі, брате, весна. Галасують граки, паруються горобці, лементують собаки, пробивається трава — усе, як тисячу літ тому, і нічому немає діла до цензури, ні до всього того, що страшенно остогидло, змучило...»

З цих коротеньких уривків з листів, адресованих мені, які я розташував, порушивши трохи хронологію — задля «оптимізму», — видно, як жив і пробивався до читача великий російський письменник, що не дожив із свого строку якусь частку напевне, не малу, і вже цілком певно, не доробив дуже багато, можливо, не написав своєї «головної» книжки, — про що свідчить посмертно надрукована в журналі «Наш современник» повість «...І всьому родові твоєму», в якій взято лише «розгін». За значущістю задуму, точністю стилю, навдивовижу тонким проникненням у святая святих — людську душу повість ця, навіть і не завершена, може й повинна стояти на одній полиці з російською класикою.

З листів видно, що Костянтину Воробйову не я один намагався допомогти, але що з цього виходило, можна зробити висновок з листів покійного або з отакого прикладу: до двадцятип'ятиріччя з дня Перемоги Пермське книжкове видавництво доручило мені укласти збірник воєнної прози, і разом з іншими відомими творами я включив у цей збірник оповідання Костянтина Воробйова «Дорога до батьківської домівки». І оповідання сподобалося у видавництві, вирішили усій книжці дати за ним назву, відповідну змісту та духу збірника. Поки книжка виходила, я перебрався жити в інше місто, і як же я здивувався, навіть не здивувався, а відчув потрясіння, коли одержав гарно виданий збірник «Дорога до батьківської домівки», але самого оповідання там не виявилось — хтось десь на шляху до доророго читача оповідання вигріб, замінив його солоденькою, але модною тоді й справедливо тепер забутою повістю іншого автора — хтось десь почув, що автор «не того»,— ось воно: «На мені лежить якийсь прокляття...»

Припустимо, що це перебільшення змученої недугою самотньої людини, яка вже передчуває смерть. Та хіба це звільняє нас, котрі живуть після нього, від почуття провини? Гадаю, що ні. Інакше чого б заметушилися видавці, письменники, критики, по смерті письменника його почали друкувати, «привертати увагу» до непересічного таланту, який рано пішов із життя? А що він був такий — жодних доказів не потрібно, розгорніть книжки Воробйова на будь-якій сторінці й читайте, ось хоч би початок його однієї, майже найпершої повісті «Олексій, син Олексія»:

«..Надвечір степ сповнювався задумою та спокоєм. Вітер ущухав, трави випрямлялися, а далину під обрієм затягувало багряним серпанком завжди тривожного степового заходу сонця. Опівночі на ковилу осідала важка роса. Тоді степ білів, наче під інесем, і легкі Катеринині ноги залишали на ньому темно-зелені сліди-борозни. Вона йшла від стоянки свого загону кілометрів за три, вишукувала западину, де ковила була густа й висока, і в ній купалася».

Який легкий, витончений ритм! Яка залюблена в слово хода молодого автора, який він ще романтичний!

А тепер послухаємо його останній твір, незавершену повість «...І всьому родові твоєму». І теж початок. Роблю це свідомо, для порівняння:

«Ішов нудний, дрібний дощ, і навіть не дощ, а мжичка,— густа й імлісто-сива, як і годиться в Прибалтиці у листопаді. Мжичка липким павутинням осідала на бровах та віях, і треба було раз у раз витирати обличчя. Рукавичка пахла огидно, ядуче: бензин так і не вивітрився за ніч і свиняча шкіра стала неохайно-

плямистою, а не первісно-жовтою, як про це гадалося учора ввечері. Рукавички чистив син і залишив їх у ванній до ранку, а треба було винести на балкон. Можливо, тільки через це рукавички так смерділи...

Тоді саме попереду з'явилося вільне таксі, і він привітно й нерішуче підвів руку. Нова машина промчал мимо з якимсь знущально-розкішним ревінням, обдавши його багном, — шофер, мабуть, додав газу, а Сиромуков подумав: як же багато розплодилося на світі знавіснілого хамла! Жах! Він поставив валізу край тротуару й розкритим ротом, глибоко й панічно вдихнув у себе велику порцію імлі. Сталося те, що бувало з його серцем часто і вже давно — воно там штовхнулося, підскочило вгору й завмерло, готуючись чи то вистрибнути зовсім, чи зостатися так, під горлом, затиснено-притихлим, без повітря в легенях, бо дихати в такі секунди нічим. Закінчувалося це зажди однаково: спочатку відчувався болісний поштовх, за ним, по довгій, як цілий вік, паузі — другий, потім третій, а після цього починався уривчастий дріб ударів під невідвладний розумові страх. Цей страх щоразу був новим, свіжо-трепетним відчуттям, і боявся не мозок і не саме серце, що воно ось-ось розірветься, ні, лякалося все тіло, і найбільше — очі та руки. Тоді очі благально металися навсебіч, а руки самі по собі повторювали один і той же завчений рух: вони розмірено здіймалися над головою й опускалися ніби по колу, здіймалися й опускалися, і за кожним разом, коли все вже закінчувалося, Сиромуков не міг збагнути — навіщо вони це робили?..

Він не запам'ятав, коли і як перетнув тротуар і опинився під кам'яною огорожею із широким черепичним дашком — мабуть, інстинктивно вирішив, коли зупинилося серце, що тут, про всяк випадок, знайдеться сухе місце...»

Отака картина, яка, на мій погляд, не потребує жодних коментарів.

Між «тим» і «цим» початком пролягає життя художника. Ах, як ми не цінуємо його, це чуже життя! Ще й досі не навчилися. Чи розучилися? Більше на папері, в застільному базіканні «виявляємо турботу про ближнього».

Але чомусь мені хочеться повернутися ще до тієї, ранньої повісті.

У селі Шолковці орудує продзагін, очолюваний матросом. І він сам, і продзагонівці надто вже суворі, революційно-нешадно настроєні, що й дає привід посильному побігти до білих і повідомити, що «Шолковку грабують».

І ось «цього ранку, коли тільки-тільки зазоріло, в Шолковку з двох боків непомітно увірвався кінний полк білих. Сонні

продзагонівці, ніби розбрикани, кинулися на городи, але ніхто з них із села не вибрався, і матрос зі своєю сім'єю — теж».

І він, і Катерина, та сама, що ходила купатися в ковилі, намагалися відстрілюватися, Катерина разом із сином господаря тієї хати, в якій вони зупинялися, загинули; самого господаря, Матвія Єгоровича, російського селянина, яскраво, по-земному випираного К. Воробйовим, та матроса повели за село. «На спуск до річки вони тяглися крізь юрму жінок та дівчорі, що піддатливо розступилися, і матрос під свою плавну, сягнисту ходу не переставав благати: «Може, хтось узав би дитину, га? Восьмий місяць йому... Олексієм звати, га?» Але жінки мовчки сякалися у фартухи, а дівчора несміливо хихикала й прикривала роти брудними долоньками...

Через річку арештованих перегнали убрід і вузьким путівцем, порослим чорнобилем та пірієм, повели у Скажену лощину. В лісі заливалися солов'ї, томливо туркотіли горлички й безжурно та сором'язливо сяяли в росяній траві безіменні шовковисті квіти. Матвій Єгорович, який змалку знав тут кожен кущик, кожную улоговинку і стежину, вивів матроса й конвоїрів, минувши зарості, на чисту галявину. Захоплений живою і мирною лісовою благодаттю, він, уперше за всю дорогу від села, підбадьорююче глянув на матроса. Той із сумною і якоюсь передсмертною увагою вдивлявся в синове личко, підборіддя його слізю тремтіло, і, пронизаний раптовим гарячим жахом, Матвій Єгорович майже заволав: «Ти чого?! Вони ж шуткують! Поганяють нас тут, страху наженуть і...» Він так і не збагнув, що сталося спочатку: обвальний гуркіт лісу чи стрибок матроса вбік. Але пробіг матрос усього кілька кроків і, впускаючи сина, сам упав косо, з плеча. Підвернувши під себе голову, він судомно почав підгрібати однією рукою, ніби шукав щось у траві чи плив до незнаного берега.

Майже водночас із матросом упав і Матвій Єгорович. На мить він завмер, міцно заплющивши очі, і всім своїм тілом відчув наближення до нього чогось страхітливого. Не розплющуючи очей, він ткнувся головою на дитину, на її голос, ухопив і підняв її назустріч конвоїрам, наче ікону: «Люди! Люди!..» — йому хотілося сказати конвоїрам про якусь велику і єдину правду на землі, яку він сам тільки-но пізнав цієї миті і суть якої вимовити словами було несила.

«Люди! — шепотів одне це слово Матвій Єгорович, хрестнахрест поводячи перед собою дитиною».

Ця сцена з її трагічністю, що розриває душу, з незвичайно глибоким філософським змістом написана так яскраво, напружено й життєво, справді варта деяких нинішніх анемічно-водя-

нистих оповідань і навіть романів. Але боюся бути упередженим і знову передам слово Євгену Носову:

«...Крізь його схвильовані сторінки ще заочно вгадується людина, наділена особистою відвагою, полум'яною громадянською мужністю, вибуховим зарядом темпераменту й самопожертви, чутливим і вразливим серцем, у чому я і переконався вже потім, близько познайомившись з письменником.

Костянтин Воробйов любив працювати в гарячому цеху, зі словом, яке щойно з полум'я палаючої уяви. Воно ще дихає жаром, стріляє колючими іскрами, обпалює самого майстра, і той, побожно схиляючись перед ним, спопеляючим, непокірливим і прекрасним, розмашисто, поки ще не охоллоло, карбує його на дзвінкому ковадлі.

На цьому вогні і згорів передчасно, так і не докарбувавши заповітних своїх сторінок».

«Розповідаючи про життя простих людей, він завжди стояв на позиції цих людей, і ніколи над ними або збоку, — пише критик Ю. Томашевський. — К. Воробйов не терпів життя за регламентацією, породженою темрявою і святенництвом, що залишилися нам у спадок від минулого, яке відійшло назавжди. Боротьбу за утвердження розумного, співзвучного з двадцятим століттям життя він вважав найпершим обов'язком літератури... Воскрешаючи у пам'яті колишнє — пережите, потім мучився й страждав, аби люди, прочитавши його книжки, мучились і страждали менше, ніж він».

І це істинна правда!

Оглядаючи літературу останніх років, читаючи, приміром, «ржевську прозу» Вячеслава Кондратьєва, котрий так сміливо, зріло й одразу увійшов у літературу повістю «Сашко», — я бачу в ній прямий вплив не тільки Костянтина Воробйова-письменника, а й громадянина своєї країни і нашої стійкої у кращих її проявах літератури, громадянина й письменника, який узяв на себе не тільки тягар самовідданої роботи, а й удари критики, байдужість читацької публіки, житейські незгоди. І, беручи все це на себе, він як колишній командир-фронтвик, звичайно ж, з усією відповідальністю усвідомлював і розумів, як розуміли і його окопні друзі, які перейшли в книжки, — слідом за крокуючими бійцями буде легше прокладати шляхи уперед, плідніше працювати й творити.

Крутяться ось і крутяться в голові не знаю чиї вірші, що з дитинства запали в пам'ять, бо не раз виникала потреба їх повторювати й повторювати: «И все цветы, живые, не из жести, — придите и отдайте мне теперь! Теперь, теперь, пока еще мы вместе...»

І Олександра Миколайовича це стосується теж з усім глибоким драматизмом живої дійсності, і ще не полишає думка, що якби він прожив довше, якби збулася його мрія про книжку «У глибині Росії» — легшою стала б творча й житейська доля не тільки моя, не тільки Костянтина Воробйова, а й багатьох-багатьох периферійних письменників. Матеріал цей частково друкувався в періодиці, і його прочитав колишній редактор журналу «Нева», відомий письменник Сергій Воронін, і я вважаю за потрібне навести його лист у книжці.

Дорогий Вітю!

Читав я в журналі «Смена» детектив і натрапив на твою статтю про Костю Воробйова. Це добре, що ти написав про нього, тим більше, що його ім'я тепер є в Енциклопедичному словнику, і справедливості, таким чином, перемогла.

Але ось що мені прикро. Ти пишеш, що його відкрив «Новий мир». Це не так. Його відкрила «Нева» у той час, коли я був гол. редактором. Це я надрукував його перше оповідання «Єрмак», після цього роман «Останні хутори», який вилаяв Г. Радов у «Лит. газете»... (...) Він звинувачував Костю в шовінізмі. Було надруковано його широковідому повість «Крик», було надруковано у «Неве» його сценарій. І не надрукували його повість «Убиті під Москвою» тільки тому, що в ній відгонило духом поразництва. Ось після цього повість було надруковано в «Новом мире» Думаю, він над нею попрацював. Але річ не в цьому. Образи на мене Костя не мав. Дружба у нас була міцна. У Пушкінському домі зберігаються його 29 листів до мене, в яких про це засвідчено.

Свого часу на якомусь з'їзді ми розговорилися з тобою, і ти сказав, що збираєшся написати про К. Воробйова. Тоді я пообіцяв тобі надіслати свою книжку «Час підсумків», в якій був досить великий матеріал про Костю. Книжку я надіслав. Не знаю, чи ти одержав її, чи читав — жодного слова. А шкода. Тоді ти не припустився б такої неточності у своїй статті.

Гадаю, якщо включатимеш цю статтю в книжку, то виправиш цю несправедливість. Пам'ять про Костю Воробйова мені дорога не менше, ніж тобі.

Між іншим, даруючи мені книжку «Сьома тополя» 1958 року, він написав: «Правильному другові моєму, чесному письменникові матінки Русі — Сергієві Вороніну. З любов'ю. К. Воробйов»

Бувай здоровий! Бажаю тобі всього найкращого. Прочитай усе ж таки мою книжку «Час підсумків». Її включено в тритомник.
29 липня 1978 р. (С. Воронін)

Пишу, як бачите, навздогін за попереднім листом, тому що була у Вашому листі фраза, яка мене дуже зачепила. Я поставився ковзнути по ній очима і ніби нею знехтувати, одначе ось уже два дні тільки про це й думаю. Це та, де Ви пишете, ніби боїтеся, що стаття може нас «розвести».

А я, гадаєте, не боюся? Ще й як! Випадки такі на моєму віку траплялися. Я не про тих кажу, хто, так би мовити, на тебе розраховує, а потім, коли напишеш, то вже для нього й не існуєш, а про навіть дуже розумних людей.

Отак було в мене з Твардовським. Дуже він до мене якось прихилився, тоді я мав тільки намір про «Тьоркіна» писати, і ми нібито порозумілися. А потім що далі, то більше розходилися,— сильна та владна він людина і не міг змиритися, що я не тютюлька в тютюльку, як він, думаю, і коли надрукував я «Прозу поета», в якій від щирого серця захоплювався його прозою, через два дні в «Известиях» з'явилася стаття Андрія Туркова, де той дорікав мені, що я начебто кажу якісь двозначності. А ніяких двозначностей там не було, а дуже явно мовилося, що Ол. Триф. буває не завжди щирий, точніше, що ось те, що він відчув на рідному попелищі — бажання відтворити цей колишній світ,— і є його справжнє бажання. Або щось до цього подібне, я уже і не пригадую. І з Межелайтісом те саме — поки писав книжку, було жваве, хоча й нечасте листування, відверті розмови про літературу, а вийшла книжка — новорічне привітання, де наприкінці приписка, мовляв, читаю Вашу книжку, «вдячний, скромно й благородно». Тільки одна людина, що б там не писав, завжди ставилася до мене рівно — Симонов; і він ні на йоту цього ставлення не змінив. Розумний Костя, розумніший навіть, ніж про нього думають. Тільки ж бо жоден з них, і навіть Костя — однокашник по інституту, не був для мене тим, ким стали Ви. Мій давній учитель, правовірний пристосованець Бровман, якось сказав мені: «Ви живете правильно, самотньо, ні з ким особливої дружби не заводите, так і повинен жити критик». Знав би він, чого для мене варта ця самотність, точніше, нічого вона для мене не варта, бо ніякого бажання заводити дружбу серед літературних людей, однаково високих чи малих, у мене жодного разу не виникало. Як у того естонця чи фінна, який до десяти років слова не вимовив і вважався у сім'ї німим, поки на сінокосі не сказав матері: «Що ж це ти, така-пересяка, воду не охолодила?» І на здивоване запитання: «Чому ж ти раніше мовчав десять років?» — відповів: «Потреби не було». Ось і в мене — потреби не було в літературних друзях. Цього ж не поясниш,

тому до однієї людини з усією душею і сказати їй про себе можеш усе, чого й дружині не скажеш, хоча і не обов'язково говорити, але знаєш, що є людина, якій можна сказати все, і добре тобі, що вона є на світі. Тільки ж рідко зустрінеш таку людину. І не через статтю я потерпаю. Якби ви тільки один її прочитали! Ну, сказали; тут ти, мовляв, набрихуєш, не те, що в тебе на думці, пишеш, а це взагалі нісенітниця, можливо, десь навіть вигукнули: «Продає, негідник! На ходу продає!» і т. ін. Але ж її й інші прочитають. Один скаже: «Що це там про тебе Макаров пише, ти йому не вір». Другий: «Що ж це він тебе так вихваляє, на два номери розігнався!» Третій: «Ну, тепер ти кум королю і сват валету! Он уже про тебе які довгі статті пишуть!»

І ось саме тут і вдарить Вас по тім'ю, і Ви скажете самі собі: «Чорт би взяв цього Макарова з його статтею! Краще б йому не народжуватися, а мені з ним не знатися. Пуття від його статті ніякого, а мені тільки й відповідай — що, як та чому?» І озлитесь Ви на мене злістю найнеприятнішою. Ось чого я боюся — балачок коло та навколо. А Ви думали, не розумів я цього? Надто вже Ви чутливі, рідний мій, і одразу відчули, чим загрожує нашим стосункам отака стаття, коли б один від одного очей не почали ховати, люб'язно при цьому один одному руки потискаючи й усміхаючись. А Ви гадаєте, не хотілося б мені покинути цю трикляту статтю на половині, не нашіптувало мені щось: будь обачним, мовляв, сам розумієш — надто дороге на карту ставиш. Тільки не міг я так вчинити, і не тому, що Ви потім сказали б — от негідник, наплів, а сам хоч би тобі що, і знову виникло деяке ніякове відчуття. Це я зумів би Вам пояснити, і Ви зрозуміли б, а тому не міг покинути, що мене вже повело і є в нас щось таке, що нашим бажанням не скоряється і водить рукою усупереч волі. Я ж бо тому й почати довго не міг, і почав навіть давньою статтею, цитатою з неї.

Але Вам, зрештою, що до цього? Ну, з місяць посердитесь, а потім і забудете. У Вас ось хоч Євг. Носов є та ще якийсь кінорежисер. А ось як мені? Були люди, які були мені дорогі, та залишали мене, життя розводило, та й немає їх уже на світі.

За юних літ, поки у Москві жив, був у мене друг молодший за мене на рік і дуже мені був дорогий, та мусив я поїхати з Москви на село, а коли повернувся в інститут, він з дурного розуму в 19 років одружився, у нього вже дитина була, та й самі знаєте, ніхто так не розбиває людей, як молода дружина, котра до всього, що колись було, ревнує відчайдушно. І довелося махнути рукою на цю дружбу. Потім його вбили на війні.

Був і в селі золотий хлопець, тільки тут нас життя розвело, і хоча він жив останні роки в Москві, але з сім'єю, на війні став

інвалідом, та й шляхи наші надто вже розминулися, окрім, як про колишнє, і поговорити не було про що, я начебто письменник, а він — сторож, вахтер. Тільки дуже він мною пишався, і тепло його мене все ж таки зігрівало. Та згорів він сп'яну, в тій самій сушарні, яку сторожував.

В інституті теж зав'язалася гарна дружба з поетом Б. Лебедєвим¹, уже покійним. Правда, чогось у ній усе ж не вистачало, була вона більше інтелектуальною, але й тут я в армію ішов, а він уже був безнадійно хворий на сухоти, як кожна людина, котра знає і не хоче розуміти, був уже трохи не з цього світу. І цей помер. А останній, за віком ніби й не рівня мені, загинув ось у тій аварії, про яку Ви від мене чули, 57-го року. Коли його не стало, все для мене якось поблякло, барви, запахи, звуки, і природу я почав бачити якоюсь в загальних кольорах, наче в кіно: Минуло, напевне, років вісім, поки я знову почав бачити й чути. Урятувала мене робота, я тоді за рік цілу книжку настрочив, та ще більше, мабуть; після нього хлопчик зостався й чомусь дуже до мене прив'язався, я його по всіх місцях по-визив, куди з його батьком їздив, — і на Кавказ, і в Крим, і навіть фотографував там, де, бувало, з його батьком фотографувалися, дивачив, одне слово. Тільки виріс тепер цей хлопчик, йому вже двадцять років, і в нього своє життя.

І раптом звалилося на мене це наше спочатку заочне знайомство, як мовиться, бог послав. І от якогось біса надала мені лиха година самому під нього підкласти міну. Ну що ж, як кажуть, сапер один раз у житті помиляється, і це вже востаннє. Вибухне чи ні? Взагалі-то життя зробило мене фаталістом, і, вважаю я, у випробуваннях нам, грішним, уже нічого не залишається, як віддатися на волю божу. Он Тургенєв девізом життєвим обрав французьку приказку, що приблизно означає: «Нехай іде, як іде». Тепер уже не зупиниш.

А сни мені теж усе ділові сняться. Тільки ще страхітливіші. Вам от Ася Берзер наснилася, а мені кілька днів тому моя редакторка Малхазова — прийшла й каже: «І навіщо ми з вами цю книжку випускали (не ту, що тепер, а «Серйозне життя»), її все одно ніхто не купує». І прокинувся я, облитий холодним потом,

¹ Йдеться про поета Бориса Лебедєва, автора чудового вірша «Серце» — «Двадцять днів и двадцать ночей он жить продолжал, удивляя врачей...», якого при всіх наших запевненнях «ніхто не забутий і ніщо не забуто» таки забули геть-чисто, і вірш цей почали спочатку приписувати Олексію Лебедєву — поєтові-підводнику, котрий загинув 1942 року під Ленінградом, а пізніше давали примітку: «Вірш невідомого автора», і тільки такі великі знавці поезії, як Олександр Миколайович Макаров чи Михайло Дудін назвали мені автора. Але ось нещодавно вийшов чотиритомник радянської поезії, і там нарешті надруковано вірш «Серце» без спотворень і під справжнім ім'ям автора.

тим більше що наяву моя Малхазова ніяк не з'являється, і верстка прочитана на тумбочці у мене валяється, її чи то коректори читають, чи то цензор обдумує, а я поки що всю її псую, раз у раз щось, що видається крамольним, викреслюю, а крамольним тепер уже і найбезневинніше здається. А позавчора наснилися Брежнев і Косигін, ніби присутні вони на якихось партзборах у нас, у «Знамени», і Косигін виголошує промову. Я кажу комусь: «Ось, бачите, Косигін сказав, що можна». А що він говорив і що можна — цього й не пам'ятаю.

А вчора уже й зовсім страшний сон привидівся, ніби звинувачують мене, що я приписав собі вищу освіту, а документа на це немає. Документа в мене й справді немає. Нам видавали замість диплома у червоних рамцях посвідчення за підписом Ставського. Багато хто згодом обміняв їх на стандартні дипломи, такий я у Чаковського бачив, а мені не було чого міняти. Ще до війни, коли я був в армії, Наталя, гадаючи перетягти мене з-під рушниць в газету, в Москву, віднесла мій «диплом» тов. Дедюхіну, він у ПУРі тоді видав комсомолом, усе обіцяв знайти, коли я вже з армії повернувся, а тут почалася війна і вже не до Дедюхіних. Так і живу без диплома, на щастя, всі тут знають, що був він з відзнакою, тоді нас тільки п'ятеро з відзнакою склали держекзамени і взагалі на круглі п'ятірки чотири роки тягли: Симонов, Бор. Лебедєв, В. Висоцька, Н. Верейська та я. І всіх це наше подвижництво дивувало, хоча не знаю, як жіноцтву, а мені, Борисові й Кості воно якось без зусиль давалося. І в житті ніхто в мене цього диплома-посвідчення не питав, а ось уві сні наче з ножем до горла пристали якісь чудовиська. Отут я прокинувся о п'ятій тридцять. Дивлюся, навкруги хроплять, вибрався потихеньку в їдальню й почав писати Вам цього листа. Незчувся, як час і до сніданку наблизився.

Обнімаю й цілую Вас, поки це ще можливо.

Марії Семенівні цілую її руки, натруджені домашньою роботою й переписуванням чоловікових творів (своя ж ноша, як відомо, не гнітить).

Привіт домашнім.

Ваш О. Макаров

Мені знову хочеться процитувати Аннінського, хоча, чесно кажучи, хотів я цю цитату використати наприкінці книжки, але, працюючи, дійшов висновку, що там ця цитата прозвучала б як виправдання всьому «нижческазаному», а тут вона, мені гадається, якраз до речі.

Ще хочу додати від себе, що написано Аннінським про Макарова, нехай і до ювілею, дуже щире й з любов'ю, дуже мене зворушило, бо під час урочистостей в урочистих словах у нас

нерідко говорять і пишуть так, що годі вловити, як же особисто ставиться той, хто пише, до ювіляра, хоча начебто пишеться й мовиться з любов'ю і про лютого. А взагалі я читаю Аннінського-критика охоче, дарма що колись і скаженів від його визивної ученості та інтелектуальності. Але з роками це минає, та ще при таких учителях, як О. М. Макаров. Шкода, що нині Аннінський рідко виступає у пресі, мабуть, викладає десь, навчає людей уму-розуму, хоча й розуміє, мабуть, добре переоблене некрасовське: «Дураков ничему не научишь, а на умных тоску наведешь...»

Отже, слово Аннінському: «І ще він (Макаров) дозволяв собі сумніватися у своїй правоті, не боявся видатися слабким, признавався, що не знає відповідей. Сам тип письма його: живий, киплячий, захоплюючий усе потік «лірики» з усілякими відступами, поверненнями та співпереживаннями, — був не дуже доцільний на тлі деяких тодішніх літературних бойовищ, сповнених жорстокої і нещадної казуїстики. Макаровська критична мова трохи нагадувала якісь давно минулі часи — чи то Белінського, чи то «до Белінського», або була адресована якимсь читачам «майбутнього», як говорив сам О. Макаров — тим, хто йде слідом.

І ось минув час, і стало ясно, що стилістика його справді була звернена в майбутнє, причому досить близьке. Зараз, на початку вісімдесятих років, серед критиків дуже поширена така ось легка, летюча, вільна манера розмовляти з читачем, і мало хто пригадує, що саме Макаров утверджував її за двадцять років до того, за умов, для такої вільності не дуже придатних».

Ось, слава богу, хоч Аннінський сказав про «стиль» критика, бо вже слово «стиль» якось і зникло стосовно критики, прозаїку стиль необхідний, поетові ніби також, навіть режисерові чи артистові потрібен, а критикові він начебто ні до чого, він і так, «без стилю» може критикувати, а якщо сприйняти буквально, що стиль — це характер, то виходить, і характер критикові — зайвий тягар? І треба зауважити, дуже й дуже помітна у сучасній критиці безхарактерність, звідси і розпливчатість думки, та й самого критичного обличчя — яке воно тепер, на початку вісімдесятих — особисто я не беруся змалювати, бо «не вловлюю».

У Льва Аннінського, на жаль, нічого не сказано про мову критика, може, він, як само собою зрозуміле, вважає, що оскільки стиль є, то й говорити більше немає про що, але ж стиль визначається передусім нею, мовою, ладом мови критика, його інтонації. І, гадається мені, багато зауму, витіюватості, «термінів» та «вчених» викрутасів — саме і є та ширма, якою і прикривається відсутність мови, отже, і стилю, не в окремих — у багатьох

критиків, ну навіть, скажіть, будь ласка, критикові, котрий володіє рідною мовою, маскуватися, коли він може доступно сказати читачеві, що добре і що погано написано в книжці, визначити настрій літератури на даному етапі, не вдаючись до словесних ребусів, а навпаки, складне явище або складнощі самого процесу пояснити у міру своїх сил та можливостей, сказавши, приміром, що і сам я, критик не всемогутній і теж поки що не знаю, як визначити цей напрямок, як пояснити сам процес сучасної художньої думки. Але замість ясного, людськи зрозумілого зізнання вгатять слова, наче костиль у шпалу,— по саму головку — «амбівалентна» література, і ламай собі голову — з чим це їдять, розумій як хочеш, не зрозумівши, сам ставай у куток і мучся від чергового самотування: «Он люди які розумні поряд з тобою працюють! А ти що ж? Куди забрався?»

Дорогі Вікторе Петровичу й Маріє Семенівно!

З Новим роком Вас! І дай боже і Вам і дітям у новому році все те, що нам усім потрібне: щастя, здоров'я, творчих успіхів і мерзенних асигнацій також, бо ж певний мінімум їх необхідний, щоб були спокій, і здоров'я, і щастя. З роками в цьому переконуєшся.

З «Десь там гримить...» Ви мене просто ріжете. Ну хто ж тримає рукопис в одному примірнику? Треба ж як Кармазінов — один мати в маєтку, другий у П-бурзі, третій у Карлсбаді, а четвертий при собі. А тут на тобі!

Я ще в статті кручуся десь навколо «Сліду» і ніяк не викручусь. А взагалі я дуже радий, що Ви принаймні дізнаєтеся, що критикові не завжди легше, ніж прозаїкові, — бо Ви маєте справу з людьми звичайними й примітивними, якимись дядьками Левонтіями та фезеєнівцями, а нам копіряться в організамах витончених, складних і примхливих, які називають себе художниками, осередком чуттів і т. ін. Однак лихо не без добра, сконспектував Вашу повість і ще раз дійшов висновку, що вона досить непогана. Так, сподіваюся, що викреслення, які там зроблено, зумовлені, як Ви кажете, тільки задля друкування уривками.

Передайте моє щире співчуття Марії Семенівні. Звичайно, «Крадіжка» — не «Війна і мир», але все ж таки Софія Андріївна творіння свого чоловіка тільки шість разів переписувала, а тут 13!

Дуже радий, що Малюгін Вам написав. Я вже писав Вам у попередньому листі, що Ви щось не так зрозуміли, і в мене не склалося враження, що він у чомусь нас підозрював...

Надворі у нас потепліло, і вікна в мене замело зовсім як у селі, а так хочеться кудись у сніги. А куди і як? Учора ще одне лихо звалилося — Карай порізав у кучугурі лапу, порвав сухожилля, сьогодні зашивали, кажуть, за місяць, може, загоїться. Тільки цього нам і бракувало. Тепер не лише в кімнатах, а й у вітальні хворий з бинтами, зовсім як у зразковій клініці...

Ну гаразд, усе минеться, як казав Соломон. Ну, звичайно, я приїду на збори, якщо покличете, обов'язково приїду, і буде в мене з Вами зовсім як у пародії на Симонова:

Опять уеду я, опять приеду
И уж тогда доеду Вас совсем.

Обнімаю й цілую. Ваш О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже мені Вас не вистачає, добре, що хоч листи приходять.

Спершу про себе: останнього місяця я щось розхворівся: чи то після грипу, чи то сам по собі розболівся живіт і нис, наче проклятий, не даючи ніякої можливості серйозно працювати. Найбільше мене засмучувало, що стаття про Вас застопорилася, двадцять вісім сторінок, включаючи «Стародуб», були написані з ходу і на піднесенні, а потім пішла тяганина ще сторінок двадцять. Чому? По-перше, болів живіт, по-друге: відчуваю, що починаю пристосовуватися до найновіших віянь, які носяться в повітрі, намагаюся пояснити Вам так, щоб і вівці були цілі, і вовки ситі. Навіщо? Сам не знаю — внутрішній редактор і виховання. І розумію, що з цього місця треба починати спочатку, а тут хвороба посилилася.

Рідний мій, що ж я робитиму без «Сутінків» та «Чи ясного дня», а надто без «Десь там...». Не приведи бог, адже в мене уся концепція летить шкереберть, особливо без повісті. Так, мені здається, все добре задумано, а Ви тут зі своїми поправками, і бог знає, в якому вигляді з'явиться «Десь там...», а до «Чи ясного дня» Ви, здається, докладаєте всіх зусиль, аби він не з'явився. Вам що, Ви можете розраховувати на нащадків, а що робити нещасному критикові? Ну та гаразд, коли оклигаю, все одно доб'ю статтю так або хоч би приблизно так, як хотілося б.

Тепер про обстановку. Вона для мене не зовсім зрозуміла. Кулуарних балачок краще не слухати, з одного боку так, з другого інак. Ось учора з'явилася у «Правде» моя рецензія про Светлова. Поки писав, внутрішній редактор нашіптував: не цитуй рядків «расходясь после общих собраний, на особое горе взглянуть», не напірай на те, що Светлов ненав'язливо розмовляв з молоддю, не нав'язував їй сковуючих норм — однаково

викреслять. Розгортаю вчора газету — все залишилося, жодного слівця не змінили, і в редакцію для прочитання гранок мене не викликали, і дали рівно через день. Ось тут і зрозумій!.. Виходить, що «внутрішній редактор», який сидить у нас, куди похливіший. Біда ж у тому, що він особливо сильний у т. зв. середніх ланках, які і не пишуть, і не керують, а виконують вказівки, тремтячи за свій стілець. Загадай дурневі богу помолитися, то він і доба розіб'є. А тут, що стосується дурнів, то ще Некрасов уболівав:

И побольше нас были витии,
Да не сделали пользы пером,
Дураков не убавим в России,
А на умных тоску наведем.

Адже на тій самій нараді, як чув я в офіційній передачі, мовилося: не применшуйте труднощів, не приховуйте, пишiть тільки так, аби було за Радянську владу, аби показувати її силу, переваги нашого ладу. Але поки це докотиться донизу, залишається тільки хвостик. А взагалі становище серйозне, боюся, що навіть дуже: Китай поки що язиками брязкає, але вочевидь домагається найпершої мети — єдності через страх усередині. Отут і замислилися, чи справді сучасні оповідання мого однофамільця Макарова, звати його, одначе, Артуром. І за вихованням, і за середовищем він людина міська, інтелігентна.

У «Новом мире» звільнили Дементьєва та Закса, але поки що, здається, не підібрали заміну, хазяїн не погоджується з кандидатурами. Останні номери, 10-й та 11-й, жалюгідні, прози немає. Каверін написав підлі спогади, я ж усе-таки був на з'їзді, пам'ятаю, що основна бійка розгорілася зовсім не про манеру писати, а навколо доповіді Бухаріна за громадянську поезію, що доповідь Горького видалася багатьом надто пишномовною й відірваною від реальності, що промову Жданова в кулуарах обговорювали гаряче й доброзичливо. Що ж до виступів читачів, перед якими розшаркувався Каверін, то вони були на диво примітивні. А головне, що з'їзд був бойовий, бурхливий і не літературний, а літературно-політичний.

Прочитає Вен. Ол. зелений юнак, якому доступу до стенограм з'їзду немає, і матиме про нього зовсім хибну думку. Можливо, Каверін і не винен в тому, що не згадав бухарінської доповіді (хоча у мене в книжці спокійно пропустили і згадування, і зміст), нещодавно в газетах давню фальшивку, відому як «лист Зінов'єва», чомусь сором'язливо назвали листом Комінтерну. Але в чому він справді винен, то в тому, що весь з'їзд перекосився в один бік тільки йому любих письменників. А ми ще

галасуємо про угруповання «Октября». Ось і привід перехилитися в інший бік. До речі, про мою «Розмову з приводу». Писав я її з однією лише метою — попередити розгром цих книжок, який не тільки готувався, а й був запропонований. Писав поспішаючи, розуміючи, як важливо встигнути, поки не стукнули. Уже потім з'явилася розгромна рецензія — стаття Архипова, але вона вже ні на що не вплинула, тільки всі — й інші, і навіть противники моєї статті ставили мене за приклад. Стаття, звісно, не про письменників, а про авторів передмов, але письменниками мимоволі довелося оперувати, і вони не могли не постраждати. Передмови ж мене просто обурили. Справді, чому Лескову ми за всяку провину кием у спину, Достоевському також, про живих нічого й казати, з насолодою вишукуємо описки, а тут молебен, літургія, осанна... І від кого? Від буркотливого Іллі Григоровича (Еренбурга.— В. А.), який писав політичні романи, догоджав смакам і раптом виступив у ролі захисника «чистого мистецтва». Від Чарного, який виступив свого часу проти 4-ї книжки «Тихого Дону» й дорікав Шолохову, що він не привів Григорія до лав борців за Радянську владу. Від лукавого Зелінського, який раптом зобразив Павла Васильєва чи то таким собі хлопцем-друзякою, чи то отроком Варфоломієм, а він, наскільки я знав Васильєва, був аж ніяк не золотий і жахливо дратував і своїм зовнішнім виглядом, і кокетуванням під Есеніна.

Ясна річ, особисте в статті давалося взнаки, можливо, я не маю рації, але мене завжди обурувала односторонність і награність, а автори передмов вочевидь грали на кон'юктурі не політичній, а на суспільному настроєві. Пригадую, Ольга Берггольц сказала мені: «Навіщо ви це написали, і коли вже написали, то чому ж не зачепили і Корнілова?» Я не став їй пояснювати, чому та навіщо. А Корнілова я не зачепив саме через те, що передмовою до нього писала Ольга Берггольц, і не було в ній жодної гри, була вона вистраждана. І все ж, ясна річ, «Розмова» — тимчасова стаття, і я не включив би її до збірника, якби видавництво не вважало, що збірник вибраного не може обійтися без цього «шедевра»¹.

Бачив першу серію «Війни і миру». Непогані тільки воєнні сцени. Все інше — рухливі ілюстрації, зроблені художником,

¹ В одному з листів я зробив закиди Олександрові Миколайовичу з приводу цієї статті. Які закиди — зараз я вже не пригадую, але пригадую, що говорив про благородний звичай росіян — про покійників тільки добре або нічого, та це про таких покійників! Ось чому Олександр Миколайович з такими подробицями і, на мій погляд, переконливо пояснив свою позицію у цій статті.

який не зрозумів Толстого і який шукає типи не в романі, а в акторському матеріалі, що виявився напихваті. Князь Андрій невеликого зросту. Долохов — теж. Хіба це така вже випадковість у Толстого! Маленькі люди гоноровиті, навіть якщо розумні, князь Андрій мріє уславитися подвигом. Долохов — виділитися серед аристократів, він же принижений і бідністю своєю, і тим, що живе за рахунок Анатолія. А мені показують жеребцеві стегна Тихонова й здоровила Єфремова. Наташу в дитячій сукенці з мускулястою спиною, які бувають тільки у балерин. Але ж і немає Наташі, бо немає ні того, як вона співає з Миколою, ні освідчення Денисова, немає всього того, що веде за собою сцену у вікні, немає і цієї сцени, бо замість сяючих очей Наташі мені показують якийсь сад, залитий малоправдоподібним світлом. А будинок Ростових? Це ж Юсуповський палац! Але розгорніть, ради бога, другий том, приїзд Миколи — у будинку відбитий карниз, у снігах, не у вестибюлі, а в снігах, перехняблені сходи, брудна ручка дверей, горить лойова свічка: І т. д. і т. п. І це жахливе бажання ніби все охопити, цитати, що звучать з екрана в той час, коли Тихонов поводить ніздрями і напускає розумність. Жоден актор, окрім Кторово (Болконський) і Тушина (не знаю, хто) (Трофимов. — В. А.), не природний, усі скуті, старанно тримаються аристократами. Ну та бог з ними, шкода тільки грошей та зусиль і старань.

У п'ятницю А. читав у Спліді нову повість (уривок був у «Лит. газете»). Я пішов і не без задоволення слухав. На обговорення не залишився. Не можу сказати, що при читанні уривками я збагнув задум, і все ж він страшенно цікавий. Ну, при нагоді розповім: Повість уже три роки як написано, ніхто її не бере, а тепер і поготів.

Ну, годі. А то Ви скажете: хворий-хворий, а он як розписався! Та це тому, що це не стаття, а лист, і не кому-небудь, а Вам.

Низький уклін Марії Семенівні. Привіт Ірині та Андрюші. Аннета, Юрко, Толя передають Вам привіт. Ну, а Наталя Федорівна вже само собою зрозуміло.

Обіймаю Вас. Ваш О. Макаров

Дорогий мій Вікторе Петровичу!

Я навіть не зміг одразу відповісти на Ваш останній лист, поринув у черговий напад чорної меланхолії і подібно до гоголівського Поприщина цілими днями лежав «на постелі». Чи тому, що була температура й жахливо нив живіт (об'ївся смаженими пиріжками), чи температура була через огидний настрій, «пахотрій», як казала одна бабця в Островського.

Горю я, рідний, з усіх поглядів. Горю тому, що десь заколо-

дило статтею про Вас, і я ж розумію, що чим далі я з нею зтягаю, тим менше в неї можливостей з'явитися в передсвяткових номерах такою, якою мені хочеться її бачити, а тільки-но намагаюся пристосовуватись, як опускаються руки. Горю за колишні гріхи. Ви мене шпетите за «Розмову з приводу». А Яків Ухсай надіслав захопленого листа про мою книжку про Межелайтіса. Просто-таки витанцьовує від радості, що я так чемно відшмагав його за хибне новаторство й повторення задів нинішніх західнєвроп. декадентів. Ось як здорово! А я ж гадав, що, навпаки, я вихваляв цього поета, не в міру, можливо, але щиро. Невже справді пишеш одне, а виходить інше? Спасибі за відгук на чеховську статтю. Певно ж, вона не погана. Принаймні мені вдалося увіпхнути в неї ті місця, які для мене такі дорогі в нього і щодо «сволотного духу», і «лібералів», і «вільного художника», і того, що народу потрібні віра й краса, а не тільки матеріальні блага. Ось це писалося прямо в сучасність, тільки ніхто, здається, цього не помітив, стаття загубилася у товстій книжці, а моє сповідання віри за Чеховим — наче глуха сповідь. А це ж справді сповідання віри, тільки, як мовиться у посланні апостола Іакова: «Віра без діла мертва». А ні в кого віра так не розходиться з ділом, як у сучасного літературного критика, точніше, не втілюється в діло. Вам, художникам, що у вас завжди є можливість написати про росинку, що трепетно поблискує рум'яного ранку в пелюстках напіврозпуклої квітки, але ж не може критик писати про росинки. Ось і писатиму про «бойові сурми поезії» в «Красную звезду», добре, що замовили рецензію на збірник воєнної лірики. Жити ж треба! Пригадую розмову з тим же Едуардасом. Якось я сказав йому: «Мене трохи лякає, що останнім часом ви вдалися виключно в оспівування предметів мистецтва, хіба немає інших питань?» А він мені: «Ви,— каже,— дайте мені можливість писати про інші питання». Тут я і розреготався. Сидить переді мною секретар Спідки письменників, депутат Верховної Ради і каже: «А-ви мені дайте». О-о! «Думаючих людей у нас не люблять»,— пишете Ви. Господи! А де і коли їх любили? Читав нещодавно 24-й том Золя — його літературні статті, що не рядок, то прямо про нас — грішних. І що найприкріше: у ставленні до художників ніякі ми не марксистки, а найзаповзятливіші послідовники Прудона, який бажав, щоб троянди використовувалися для салату. І до того ж невігласи. Ось Ви пишете про те, що мало знаєте. А я, гадаєте, багато? Страшенно прикро, образливо навіть, що у 55 років залишився темним напівсільським хлопцем, який так, дещо, десь по-троху похапав, «як бігла я через місточок, ухопила кленовий листочок». А коли було хапати? Тільки в ранній юності та в

результаті безсистемного читання. Років у 19 я намагався і Гегеля читати, і в Канта залазити, що вже я там тямив — інша річ, але принаймні читав, а потім робота, робота, робота. Ну ось у селі завідуючим хатою-читальнею років півтора — теж був час, але ж і дівки були. У Літінституті перші два роки були вечірніми, вдень на роботі, устигай лише те, що за програмою, прочитати, а тоді армія, де не до читання, робота в армійській пресі років шість, у «Лит. газете» — ще гірше, при Єрмилові газету раніше сьомої ранку до друку не підписували, в «Знамени» — перший заступник — кінь-ломовик! Нарешті ось уже десять років я «вільний робітник». І що ж я читаю? Рукописи, чужі рукописи, наче окаянний, один за одним — треба на щось жити! Я не скажуся, я просто з'ясовую, чому залишився темним. І, чесно кажучи, навіть культури читання не розвинув у собі — все більше белегристику, а тільки-но щось серйозне, то, виявляється, мозок слабкий, швидко стомлюється, і виходить: і жити собі на втіху не жив, і читати не читав, і нічого путящого не зробив. Усе тільки заспокоюємо себе, що нащадки наші подвиг оцінять. Чорта лисого! У нащадків цих своїх знегод буде не оберешся. Тільки їм і думати, що про наші подвиги. І ще скажу: у Вашому віці, юначе, у мене ще жодної книжки не вийшло, а у Вас їх о-он скільки! Тож нічого переді мною своєю неосвіченістю хвалитися, по-перше, у Вас є ще час багато чого надолужити, а по-друге, щодо темряви я, можливо, Вас на сто очок випередив, і тільки свій убогий набуток навчився ловко виказувати. Так би мовити, пристосованість людського організму. В останніх листах я, мабуть, багато буркочу. Що вдієш? Як писав колись Ваш Павло Васильєв:

Вот уж к двадцати шести
Время близится годам,
А мне не с кем отвести
Душу, милая мадам.

Ну, а якщо під 56 — і на увагу мадамів розраховувати не доводиться? От я і змушений уп'ястися, наче енцефалітний кліщ, у Вас, мій рідний. Ви вже простіть, на щастя, Ви людина добра і не вдасться Вам озлобитися. Чого Ви, здається, боїтеся, навіть якщо загальні обставини не будуть надто сприятливими. Де вже нам тут. Погніваємося, попирхаємо, на близьких серце зірвемо, та на тому й угамуємося — гори все пропадом!

Ну що вам сказати про московські новини? Не такі вони й веселі, хоч і столичні. В «Октябрє» погорів роман... Бабасвського. В «Москве» — Єлізара Мальцева і, здається, вірші Винокурова. У Перцова зі статті викинули згадку про якісь вірші Смелякєва. Надійшла верстка Наталиної книжечки, та по дорозі

з редакції до друкарні ще одне гостре оповіданнячко вилетіло. Але вона тепер у мене після хвороби розумна стала — я, каже, вирішила не хвилюватися, хоч би що там сталося, шкода, звичайно, що після всіх утрясань замість восьми аркушів тільки близько шести лишилося, і грошей менше буде. Оце я розумію, дуже правильний, я сказав би, навіть ідейний підхід. Будемо наслідувати гегелівське: «все дійсне розумне» і радіти з того, що поки що дійсні і річка Биковка, і харіуси, що затаїлися під кригою, і «сніг, що лежить аж до вікон села», і «зимового сонця холодний вогонь», і ми з Вами...

Ага, ось і вірадна новина, стаття в «Правде» від 20-го січня — лист якомусь проробнику з ПЕІ, який звинувачує своїх колег у безідейності, порушенні принципів марксизму і т. д. Дуже здивував я цій статті, дуже вона своєчасна, бо вже нагострюють зуби ті, хто будь-яку спробу щось по-своєму осмислити називають ворожою пропагандою. <...>

Низький мій уклін Марії Семенівні, дуже я радий, що в неї з Наталею якісь свої пічки-лавочки, своє листування. Привіт Андрюші, й Ірині, і Вашому старшенькому, з яким, рано чи пізно, я тепер, очевидно, познайомлюся.

Наталя і всі мої домочадці, включаючи найрозражливішого з них — Карая, бажають Вам якомога швидше з'явитися в нас. Отак-то!

Ваш О. Макаров

Нерозумно так підписуватися, наче на відомості, а одним іменем страшноувато. Вам добре, Ви молодий, а про мене, гляди, подумаєте: і чого він у друзі набивається. Пізно. Однаково вже набився, га?

Якщо не бачили японського фільму «Геній дзю-до» — подивіться. Варто.

Хоча Олександр Миколайович утішав себе й мене відносно нашої непроглядної відсталості, посилаючись на минуле країни, на її безграмотність, радіти й дивуватися, мовляв, треба, що ще й стільки знаємо, бо ж як і де навчалися, — втіха ой яка невелика! Війна збила нашу ходу, справедливо, проте все це, по-моєму, аніскільки не виправдовує наших читачів, а тим паче письменників, котрі не просто не знають, а вилучили із свого вжитку таких чудових письменників, як Лесков, Мамін-Сибіряк, Салтиков-Щедрін, обох Успенських, Горбунова, Гаршина, Андреева, Писемського, Слєпцова, Телешова та багатьох-багатьох інших, нашу дивовижну провінцію, яка зробила б честь іншій, навіть європейській нації, а в нас, як висловився мій знайомий критик,

загороджену геніями минулого й завалену нинішнім сміттям, та й тих, кого нібито знаємо, тільки видається, що знаємо, їх переважно проходили у школі.

Якось Олександр Миколайович сумно мені зізнався:

— Лайнув недавно товаришів поетів на Вищих літкурсах, на Вищих! А вони кепсько знають батечка Крилова, та що там кепсько, майже зовсім не знають, пам'ятають кілька басчок із шкільної програми — і все. Навіть такої блискучої байки, як «Письменник і Розбійник», більшість не тільки не читали, а й чути не чули...

Тут і я скромно признався, що про цю байку теж ні слухом ні духом, хоча Крилова начебто з дитинства люблю.

— І ви?! — зупинився навпроти мене Олександр Миколайович. — Ну, вам і зовсім пробачити не можна. Таж у байці цій, голубе мій, найяскравіше проявилася одна з найстійкіших властивостей російської літератури — говорити про свою професію з іронією, з найдобродушнішим або злим гумором, і взагалі російській, очевидно, тільки російській літературі дано говорити про своє і загальне горе з гумором — такий собі наський доморощений сміх крізь сльози. Ну, а це, блоківське: «За городом вырос пустынный квартал на почве болотной и зыбкой, там жили поэты, — и каждый встречал другого надменной улыбкой...» Хоч би це чули?

Я сказав, що чув, та й то зовсім недавно, вже на курсах.

— І взагалі, — зауважив я, — багато чого я вперше відкрив на курсах, як у царині інтиму, так і в межах літератури, міського транспорту, торгівлі, редакційних таємниць.

— От, холера! — розреготався Олександр Миколайович. — І все ж послухайте-но батечка Крилова. — І Олександр Миколайович прочитав, як завжди напам'ять, справді видатний твір великого байкаря і справді мало відомий читацькій публіці, зокрема й літературній, в чому я потім не раз переконувався, і тому, хоча байка і задовга, передруковую її повністю, задля повчання, чи що.

СОЧИНИТЕЛЬ И РАЗБОЙНИК

В жилище мрачное теней
На суд предстали пред судьей
В один и тот же час: Грабитель
(Он по большим дорогам разбивал,
И в петлю, наконец, попал);
Другой был славою покрытый Сочинитель:
Он тонкий разливал в своих твореньях яд,
Вселял безверие, укоренял разврат,
Был, как сирена, сладкогласен,

И, как сирена, был опасен.
В аду обряд судебный скор;
Нет проволочек бесполезных:
В минуту сделан приговор.
На страшных двух цепях железных
Повешены больших чугунных два котла:
В них виноватых рассадили,
Дров под Разбойника большой костер взвалили;
Сама Мегера их зажгла
И развела такой ужасный пламень,
Что трескаться стал в сводах адских камень
Суд к Сочинителю, казалось, был не строг;
Под ним сперва чуть тлелся огонек,
Но там, чем далее, тем боле разгорался.
Вот веки протекли, огонь не унимался.
Уж под Разбойником давно костер погас:
Под Сочинителем он злей с часу на час.
Не видя облегченья,
Писатель, наконец, кричит среди мученья,
Что справедливости в богах нисколько нет;
Что славой он наполнил свет
И ежели писал немножко вольно,
То слишком уж за то наказан больно;
Что он не думал быть Разбойника грешней.
Тут перед ним, во всей красе своей,
С шипящими между волос змеями,
С кровавыми в руках бичами,
Из адских трех сестер явилась одна.
«Несчастный! — говорит она. —
Ты ль Провидению пеняешь?
И ты ль с Разбойником себя равняешь?
Перед твоей ничто его вина.
По люлости своей и злости
Он вреден был,
Пока лишь жил;
А ты... уже твои давно истлели кости,
А солнце разу не взойдет,
Чтоб новых от тебя не осветило бед.
Твоих творений яд не только не слабеет,
Но, разливаясь, век от веку лютееет.
Смотри (тут свет ему узреть она дала),
Смотри на злые все дела
И на несчастья, которых ты виною!
Вон дети, стыд своих семей,—
Отчаянье отцов и матерей;
Кем ум и сердце в них отравлены? — тобою.
Кто осмеяв, как детские мечты,
Супружество, начальство, власти,
Им причитал в вину людские все напасти
И связи общества рвался расторгнуть? — ты.
Не ты ли величал безверье просвещеньем?
Не ты ль в приманчивый, в прелестный вид облек
И страсти, и порок?
И вот, опоена твоим ученьем,
Там целая страна

Полна
Убийствами и грабежами,
Раздорами и мятежами
И до погибели доведена тобой!
В ней каждой капли слез и крови — ты виной.
И смел ты на богов хулой вооружиться?
А сколько впредь еще родится
От книг твоих на свете зол!
Терпи ж; здесь по делам тебе и казни мера!»
Сказала гневная Мегера
И крышкою захлопнула котел.

Того ж, по-моєму, разу, після листа, де я хвалив статтю про Чехова, справді чудову, найкращу, на мій погляд, статтю з усього написаного О. М. Макаровим, котрий Чеховим марив, заявив, що хоча стаття мені і сподобалася, але самого Чехова я не люблю й читаю мляво.

— Та ви що?! Жартуєте?

— Ні, Олександрє Миколайовичу, не жартую, вважаю цього класика нудним, одноманітним скиглієм. Із п'єс його приймаю тільки «Іванова», з неї, по-моєму, й вирости всі інші його п'єси. З прози — «Степ», «Каштанку», «Ваньку Жукова» та «Людину в футлярі». А всі ці дамочки й молоді гульвіси, котрі вигукують: «Хочу працювати! Дайте мені роботу», — набридливі і неправдоподібні. Всі його розкошлані, розумні лікарі, скрізь геть однакові, оповідання «Наречена», яке ви й ще багато хто вважають шедевром, напише нинішній середній письменник, а Гоша Семенов, Юрко Казаков та Серьожа Нікітін — то ще й краще.

— Та як ви смієте! Я вас приб'ю! Провінціал! Про нього, про Чехова, ешелон літератури написано, ним зачитуються в усьому світі!..

— Знаю,— відповів я.— Добре про це знаю. Сомерсет Моем у своїх спогадах каже, що того, хто у двадцятих роках не наслідував Чехова, не сприймали в Англії всерйоз як письменника, надто в новелістиці.

— От-от. А ви?!

— Що я? Що, мені відразу ж і змінити свою думку, чи як? Толстому он Шекспір не подобався...

— Таж то Толстой!

— А я, значить, тонкий? — підпустив я шпильку.

— Ага, ага, без Чехова все-таки не можете. Ага... Він, братику мій, уже в кістках у нас, у крові, як вапно, як залізо. Як ці самі, як їх? Лейкоцити або гемоглобін розчинені. Без них і життя немає!..

— Підкували вас у лікарні!

— Що-о?

— Медичними термінами шпарите!

— А Чехов лікарем був і безкоштовно хворих лікував, ось вам!

— А навіщо він тоді нещасного провінційного вчителя обкаляв, коли він добрий був?

— Якого це вчителя? Що ви мені морочите голову?

— А ось якого! — І тут я дістав замітку, яку зумисне припас для такої розмови. Замітку вирізав і надіслав мені товариш усе з тієї ж Тульської області, з газети «Заветы Ильича» міста Кимова, і називається вона «Людина в футлярі». Замітка настільки цікава, що я наведу її повністю.

«Підшивка донської газети «Приазовський край» за 1903 рік. В одному з лютневих номерів читаємо: «Днями поховали інспектора Таганрозької чоловічої гімназії Олександра Федоровича Дьяконова. Та сама гімназія, де навчався А. П. Чехов, і той самий інспектор! Так-так, прототип «людини в футлярі»».

Чехову було про що писати. Олександр Федорович — зануда й скнара. Про нього говорило все місто. Досить було гімназистові вклонитися начальству або з надто близької, або з надто далекої відстані, інспектор садовив його під арешт. Досить було Олександрові Федоровичу зустріти гімназиста на вулиці після заходу сонця, як на другий день збентежений гімназист стояв перед інспектором. «Учора ви йшли Перовською вулицею з виглядом шукача пригод, це, безперечно, аморально. Будьте ласкаві сісти в карцер і вивчити напам'ять усі гімназичні правила!»

Він не дозволяв гімназистам ходити до публічної бібліотеки, бо в неї була аморальна назва.

Він був гласним Думи, але вся його діяльність полягала лише в одному — Дьяконов стежив, щоб його колеги курили в курільній кімнаті, але аж ніяк не в ретирадї. Чоловік володів сотнею тисяч карбованців та двома великими будинками, а сам обідав не кожного дня, його сюртук, пальтєчко та сорочка не мінялися двадцять років; у його кімнаті були стіл, два стільці, ліжка й більше нічого. Він нікого не приймав — коли до нього дзвонили, Олександр Федорович виглядав за двері і обурено кидав: «Завтра в гімназії». І двері знову зачинялися.

Таким був інспектор Дьяконов. Сам напрошувався в літературу.

Та коли він помер, то з'ясувалося, що свої сто тисяч він заповів народному учительству, а обидва будинки — під міське

училище. За свідченням нотаріуса, в якого зберігалася духовниці, Олександр Федорович казав:

«Ну навіщо потрібні були гроші мені, самотній людині? Я міг прожити й без них. Я думав про нещасного учителя. Часто-густо велика сім'я, дружина і за господиню, і за куховарку, і за покоївку, і за няньку, та ще, гляди, недужа. Ось кому потрібні гроші».

Проводжати Олександра Федоровича в останню путь вийшло все учительство, вся таганрозька інтелігенція була на похороні, аби схилити голову перед цією людиною».

— То як? — припірав я притихлого критика до стіни. — Добре було вашому улюбленому письменникові! А нехай би хтось із нас написав зараз таке — все рад. учительство дибки стане: «сповторює дійсність», «брудом облив благородну професію!», «поглумився над світлицями почуттями»!..

— Небезпечна ви людина! — махнув на мене рукою Олександр Миколайович. — Небезпечна й підступна. А до Чехова вам ще рости та рости. На старості літ ще плакатимете над його сторінками і в мене пробачення проситимете, цілуючи ось сюди, — показав він на маківку.

А далі говорили вже без жартів, і не тільки про світовідчуття художника, а й про формування його характеру смаків. Не моя провина, а біда в тому, що я, приміром, байдуже сприймаю архітектуру, зокрема й стародавню, нічого не тямлю ані в церквах, ані в іконах, ані в монастирях, ані в розписах. Дивлюся на них, слухаю про них і не знаходжу того високого, хвилюючого мистецтва, яке закладене у творах Діонісія, Рубльова, хоча охоче вірю, що мистецтвознавці, які присідають перед ними з благоговійним придихом, що переходить на шепіт, очевидно, мають рацію, коли стверджують, що це не просто мистецтво, а щонайвеличніше серед усіх мистецтв.

Як казав Достоевський, нехай і з іншого приводу, але відповідно до предмета моїх міркувань: «Є така таємниця природи, закон її, за яким тільки тією мовою можна володіти досконало, з якою народився, тобто якою розмовляє той народ, до якого належите ви».

І де ж мені, який виріс у напівдикому сибірському селі, де була тільки дерев'яна церква, та й ту спочатку пристосували під пекарню потім і зовсім зламали на дрова, мені, який раз чи двічі побував з бабусею у міській церкві, поки непримиренно настроєні атеїсти не рвонули її динамітом так, що в усіх довколишніх кварталах шибки у будинках повилітали, коли на моїх очах другий собор на нинішньому проспекті Сурикова куди тільки і як не пристосовували, а в сторожовій капличці на горі

Караульній запросто справляли потребу й писали непристойності на стінах — де ж і як мені було навчитися сприймати світ у тому вигляді і з тими відчуттями, як його «чує» і «бачить», приміром, художник Борис Горбунов, котрий народився й виріс у місті Кирилові, біля стін монастиря, і з малих літ, ще коли він, можливо, й говорити не вмів, вбирав усю цю красу.

Ясна річ, що і в читанні я не міг «підчалити» до тихого Антона Павловича, бо зростав на літературі сибіряків: Петра Петрова, Вячеслава Шишкова, Лідії Сейфулліної, Всеволода Іванова; природним шляхом прийшов до Горького; Буніна відкрив для себе лише в сорок років, з незалежних від мене причин, тепер ось мій кумир — Достоевський, починаю серйозніше вчитуватися в Гоголя, Льва Толстого.

— Естетичний смак та різна інша культура, Олександр Миколайовичу, на голому місці не з'являються і від самих тільки гасел та маршів, навіть якщо вони називаються маршами ентузіастів, не приходять. Як це там у товариша Менделєєва? «Шукати щось, хоча б і гриби чи теорію залежності, не можна, не дивлячись і не пробуючи». Здається, ваш улюблений вислів?

— Мій улюблений?! Так-так! А з вами, Вік Петровичу, не занудьгуєш! — після тривалого мовчання із сумною задумою мовив Олександр Миколайович.

Варто звернути увагу, що в жодному листі Олександр Миколайович не дорікнув мені за мову, і коли я запитував у нього, чи не перебираю я з оцими самими обласними висловами, він казав, що так, звичайно, місцями перебираю, але вони не надто ріжуть слух і звучать цілком природно, в усякому разі, для його «сільського вуха й ока» цілком природно. І потім, скільки народу в нашій літературі зараз «недобирає», що з одним, котрий «перебирає», якимось уже буде, «стерпляться», посміявся він, і я, щоб іще більше повеселити критика, розповів про те, як дочка прозаїка Анатолія Знаменського, того самого, котрий одного разу, будучи тут, заговорив нас, стверджуючи, що ми ще зустрінемося не раз і набалакаємося, а йому така нагода випадає зрідка — так ось, дочка Знаменського, на ім'я Оля, вступаючи до першого класу, дала нам «урок» з мови.

Як і кожне сучасне, рано розвинене дитя, Оля ще до школи вже справно читала і «Буквар», куплений їй, відразу ж «проробила». І коли ми, сидючи в кімнаті Знаменського в гуртожитку Літінституту (літературних курсів), про щось розмовляли й голосно заперечалися, дівчинка перервала нашу полеміку

вигуком: «А я ось вам зараз прочитаю з букваря — і ви нічого-нічого не зрозумієте!»

І дівчинка прочитала: «У Калинич у хліві завівся тхір. Калинич поставив у хліві капкан. Тхір попався у капкан».

«То як? Нічого не зрозуміли?!» — чомусь радісно запитала дитина.

Ми й притихли у запальній суперечці. Справді: як же воно дитині? Миська дитина, вона не знає слів «Калинич», «тхір», «хлів», «капкан». Не знає не тільки слів, а й предметів, названих у тексті, але її примусять зубрити цей і подібні тексти. Потім вона сама стане вчителькою, і вже, мабуть, стала¹, і теж примусить когось зубрити, та не виключено, що і люди, упорядники «Букваря», також не знають багатьох слів і предметів, названих у ньому, бо вони так само навчалися мови в місті, грамоти — за такими ось підручниками. І утворюється замкнене коло: з одного боку паплюження народної мови, надто «діалектизмів» та різних там обласних словечок з невідмінним посиланням на статтю Горького проти засмічення літературної мови (гадаю, якби Горький був зараз живий, він давно розкався б в учиненому), бо кому тільки не послужила щитом або кийком оця сама злощасна стаття, адже доходило до того, що у виданнях «Детгиза» викреслювалися «Ванько», «Санько» — як слова грубі, брутальні, «сільські», слово «дурень» вважалося мало не матірщиною, і від нього редактори падали зі стільця непритомні, що, однак, зовсім не заважало під час перекуру їм, де-небудь у кінці коридора, обкладати звичайнісіньким матом тодішнього головного редактора товариша Каміра за якусь промашку або графоманів, котрі зграями тинялися в коридорах цього величезного, цілком пристойного видавництва, яке першим у Москві надрукувало й оцього великогрішного «аза».

Святенництво, гидливо-панське ставлення до всього вітчизняного, «мужицького» — це вже було, і не раз, у нашій історії, і партизани російські під час далекої Вітчизняної війни не одного дворянина російського, котрий розмовляв тільки французькою, але не вмів говорити рідною мовою, посікли на «капусту» як лиходія-«мусью».

Шкода, що гіркі й кумедні уроки історії сприймаються у нас якось надто легковажно і якось замкнено, а питання мови — як щось таке, що стоїть осторонь від головних проблем життя. Ох, яка тяжка й давня помилка!

¹ Стала! Стала! Коли я надрукував уривок з цієї книжки в журналі «Смена», Оля, тепер уже вчителька Ольга Анатоліївна, відгукнулася розумним, добрим листом — навчаю, мовляв, навчаю, куди подінешся?!

Ось послухаймо лишень, що говорив майже двісті років тому дбайливець і хранитель російської мови Володимир Даль: «Ні, мовою грубою і неосвіченою писати не можна, це довели всі, хто наважився на таке, і серед них, можливо, і сам укладач словника; однак із цього зовсім не випливає, аби слід було писати такою мовою, яку ми собі створили, розчухнувши ворота навстіж на захід, надівши фрак і заговоривши на всі лади, окрім свого, а з цього випливає тільки, що в нас ще немає належно обробленої мови і що вона, поза всякими сумнівами, повинна виробитися з мови народної. Іншого, рівного їй джерела немає, а є тільки ще пригоки; коли ж ми, в чаду зачарування, самі позбавимо себе цього джерела, то нас спостигне посуха, і ми змушені будемо рости й жити свою рідну мову чужими соками, як роблять рослини дармоїдні, або прищепою на чужому корені. Нехай же кожен власним розумом розсудить, що із цього вийде: ми відокремимося зовсім од народу, розірвемо останній з ним зв'язок, ми ще більше опошлимося у мові своїй, одбившись від одного берега і не приставши до другого; ми знищимо й занепастимо останні моральні сили свої у цій запеклій боротьбі з природою, і одвічно будемо тягтися за чужим, бо у нас не зостанеться нічого свого, ні навіть своєї самостійної мови, свого рідного слова.

Не важко підібрати кілька брутальних висловів або поставити слово у такому зв'язку і положенні, що воно здається смішним або брутальним, і запитати, струшуючи білі рукавички: чи цьому нам учитися в народу? Але, не блазнюючи, ніяк не можна заперечувати самоїстину, що жива народна мова, зберігши в життєвій свіжості дух, який надає мові стійкість, силу, ясність, цілісність і красу, повинна стати джерелом і скарбницею для розвитку освіченої російської мови...»

Однак послухаємо і сучасного ідеолога «звідти», на жаль, прізвища його я не записав, і, може, переймемося страшною серйозністю того, що він проповідує:

«...Доконечне призначення полягає в тому, аби звунити межі думки. Врешті-решт ми зробимо злочин думки буквально неможливим, бо не залишиться слів для його вираження. Кожне необхідне поняття буде виражене одним і тільки одним словом з цілком певним значенням, а всі побічні поняття зітруться і забудуться. З кожним роком все менше і менше слів і все вужче і вужче межі знання. Революцію буде завершено, коли мова стане досконалою. Чи спадало вам на думку, що на 2050 рік,— це згодом,— в живих не зостанеться

жодної людини, здатної зрозуміти розмову, яку ми ведемо зараз?»¹

Ось так напористо, «вагомо та авторитетно «проповідує» удосконалення мови один із численних західних теоретиків. Переконано, із поглядом в «історичну перспективу», розмірковує фашиствуючий «мудрець», а в нас сивоголові дядечки з ученими ступенями сорочки роздирають один на одному, сперечаючись про те, чи зрозуміле сучасному, особливо молодому читачеві, слово «кубыть» і як з оцим «кубыть» бути? Ставити його в словники тільки академічні, аби не засмічувати нам усі інші, чи вже махнути рукою на «чисту науку» й залишити в ужитку «кубыть», бо в самого Шолохова зустрічається. І як усе-таки людям не остогидне оце саме «читач не зрозуміє». Зараз є категорія людей, і чимала, яким слова «лажа», «бормотуха», «сачкувати», «хіпсез» — зрозуміліші й любіші, ніж, скажімо, такі давні слова, як «совість» і «робота», то що ж, письменникам схилитися перед ними: «Ах, вам незрозуміло? Даруйте!»

Наступний лист Олександра Миколайовича мені хотілося б якось виділити. Можливо, його, цей лист-сповідь, варто було б навести на початку книжки, та коли я вже почав дотримуватися хронології, з якої видно рух і думки критика, і певною мірою нашого часу, і наших з ним взаємин, то й не буду її порушувати, оцю саму хронологію.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Одержав учора Вашого принадного листа і досхочу находився разом з Вами та Вашим вовкодавом Спіркою по тетерукових ямках і намерзлій кризі, ніби навіть і морозяним повітрям подихав, і тишу послушав. Лежачи. Щось я зовсім розклеївся, вклали у постіль, радять на три тижні лягти у клініку, таж Наталя однаково не відпустить. Порадів було з того, що Ви приїдете на початку лютого на пленум, а вчора увечері прийшла Євгенія Федорівна і сказала, що пленум перенесли на березень.

Уночі з 28 на 29 померла моя мачуха. Мені сказали вранці, бо після різних уколів я нарешті заснув.

Що Вам сказати? Дивне якесь відчуття. Звичайно, їй було вже 86 років, а все одно шкода, якась частина життя — років десять — прожита разом. Вона була хороша людина і мене не кривдила, а вже коли став дорослим — і цінувала. Чи любила? Не знаю. Та й стільки вже пішло людей, які були мені ближчі й дорожчі, я якось звик до того, що всі «мы теперь уходим понемногу в ту страну, где «тишь» и благодать». Ось лежу й ду-

¹ Слова ці говорить герой роману Дж. Орвелла «1984». (Приміт. автора).

маю — згадую. Думаю про те, що кожен з нас поступово відходить, коли відходять люди, які складають ніби частку тебе, і поступово серед нових поколінь починаєш відчувати себе наче непроханий гість, надокучливий і чужий, пригадую своє дитинство — невеселим воно було. У дитинстві я був дуже розпещений ласкою та добротою. Мати померла, коли мені було два тижні. Взяла до себе бабуся — шкільна сторожиха, що багато в чому була схожа на той образ, який Ви відтворюєте у своїх оповіданнях. Узяла зі страхом, боялася вчительки, дуже суворої, а за колишніх часів сторожиха була, по суті, й служницею при вчительці. Страх був тим більшим, що до школи вона поступила років за 15 до того з донькою, моєю матір'ю, і вчителька весь час їй цим докоряла. І ось знову. А що вдієш? Батькові 23 роки, його мати служила десь економкою у багатіїв у Кімрах, батько у Москві, і мене віддали на село батьковій тітці, в якої своїх був цілий виводок.

Там я і пробув перший рік життя, поки бабуся не прийшла провідати і побачила запаршивлене дитя, заголосила, загорнула в хустку та й пішла, як розказувала, всі шість верст ішла й бога благала: «Прибери, господи, Шурка!» Але бога, як відомо, немає, або ж він кепський помічник.

На щастя, вчителька, стара дівка, запалала любов'ю до покинутої дитини, і залишився я при школі. По суті, цій учительці, Софії Дмитрівні, я і зобов'язаний і своїм воскресінням, і матеріальним благополуччям у дитинстві, куди вже було бабусі з її п'ятьма карбованцями платні. Знав я від неї тільки доброту та ласку, а роки ж були тяжкі, безхлібні (1913—1923), і тільки за одне вона, бувало, на мене сердилася, що коли бабуся йшла до міста, я заходився ревом, а коли вона — ні. Одне слово, в дитинстві я був пещений, голублений, і всяке блага входило в мене. Бабуся носила у ліс на плечах та в поле (щоліта вона працювала у попа на косовиці й жнивах), а вчителька привчала до книжки. Власне кажучи, я сам вивчився з малих літ. Як мазунчик Софії Дмитрівні, будь-коли міг заходити у клас, і навіть місце на першій парті було мені відведено, разом з дітьми вигукував літеризвуки і в три з половиною роки почав читати швидко, навіть не по складах.

Я начебто пам'ятаю цей вечір, сиджу з бабусяю на кухні, де ми жили, і читаю їй якусь ситінську книжку (їх у мене було багато), зненацька вихором влітає С. Д. — вона була різка, висока, вродлива, зовсім не схожа на вчительок, яких зображують у літературі, перед нею і учні, й батьки (колишні учні) тремтіли — і питає: «Гаґно! Що це в тебе тут Шурко розбалакався, я крізь стінку чую». «Та ось, — відповідає бабуся, — каже, що

читає, так, бєлькочє щось». Я навіть образився і відразу ж продемонстрував свої можливості. Вчителька просто жажнулася і вранці повезла мене в місто, до лікаря, якого звичайно викликали до мене — в ранньому дитинстві я хворобливий був.

«Андрію Петровичу! Він читає». — «Читає?» — «Так, читає». — «А ви, С. Д., примушусте?» — «Та ви що! Нехай бог милує!» — «Ну, тоді вам що до цього? Нехай читає!» Хороший був лікар і людина. Та за щось його розстріляли 1918 року, це коли на Волзі готувався есерівський заколот. А тут громадянська війна, приїхала вчительчина сестра, колишня начальниця гімназії. Стала другою вчителькою і з нудьги почала мене навчати німецької та французької. Бабусі, звісно, було нелегко, надривалася, аби догодити, по-всякому бувало, але ж на мене одна благодать лилася!

І ось після такої благодаті та делікатного жіночого виховання потрапив я до батька, в Москву. А що було робити? Сільську школу я закінчив і завдяки їй грамотним навіки зробився, ходити до міста далеко, а наймати квартиру грошей немає. А батько так року з 1918 улітку до нас навідувався, він риболовлею захоплювався. А за ним і нова сім'я почала приїздити. Дуже мила, лагідна вчителька з бабусею на двох у голодні роки корову завели, і батька приймали радо — гляди, Шурка візьме, у Москві вчитиметься.

І взяли. І по-доброму взяли. Тільки надто вже кислим мені, зманіженому, видався московський рай. Батько вже пив, у село приїжджаючи, він тримався, а тут соромитися не було перед ким, мачуха розривалася від турбот, сестричці два роки, а через три роки ще Анатолій народився — я і за козачка, я і за няньку. Учитися вони мені давали і навіть пишалися успіхами, та все ж не рідний. І взувати, одягати доводилося усе тим же вчительці з бабусею, як уже вони це на свої пенсії (сорок у однієї, 28 у другій) примудрялися, не знаю. Пам'ятаю тільки, приїхала бабуся в Москву і каже мачусі: «Маріє Федорівно, та як же у тебе Шурко до школи ходить, адже в нього зад голий». Але це ще все півбїди. Перші роки так і сяк, батько, бувало, і протверезіє, книжки почне читати, а далі погано пішло. Дуже кортіло йому в непівські роки «хазяїном стати», та нічого не вийшло, і він опускався якомсь дуже швидко, і тут усе лягло на мачуху, вона теж швачкою була. А в неї своїх двійко. Головне, що надто вже атмосфера була далеко не теплична. Пригадую, після першого року приїхав я в село на літо і такі пісеньки вчительці проспівав, що в неї очі на лоба вилізли. Ні, не сороміцькі, звісно, хоч безсоромністю, до речі, цим у селі не здивуєш, а що я всі ці слова знаю, вони знали. Але ось щоб їхній ніжний Шурко, який

ще до від'їзду сентиментальні віршики складав, зненацька із запалом першовідкривача співав про п'яного, що обнявся зі свинею, — цього зрозуміти не можна було.

Ну, ясна річ, що більше я підростав, то конфлікт загострювався, закінчив (точніше, не закінчив, але про це ніхто не знав) дев'ятирічку, потягло на блукання, років два працював де трапиться, і на мене махнули рукою. Мачуха каже: «Він тільки романсьо почитує», батько часом бовкне: «ні <...>, мовляв, із тебе не вийде». Потім, слава богу, це вже в тридцятomu році, рік провчився в ЦПІ на слюсаря, послали в Березники, а там слюсарі ще не потрібні були, та за рік нас нічому, окрім «ластівчиного хвоста», і не навчили. І дременули ми всією групою, знову, виходить, до батька, бабуся в селі сама голодує, вона жила вже в батьковій хаті, куди всі на літо приїздили, але корови вже не було, та й нічого не було. Добра сусідка прилаштувала рахівником у бюро забірних книжок — пішла пристойна зарплатня, а все ж років через півтора утік, як Ваш Ілько, тільки вже дорослим, у село, до бабусі, став завідувачем хатичитальні і неждано-негадано в 1934 році був премійований на олімпіаді колгоспної самодіяльності навчанням у Літінституті. І знову в батьковій родині — ну, тут, правда, усе вже по-іншому, стипендія 225 карбованців, гроші у ті роки пристойні, дома вже ніби заступник мачухи від п'яного батька, ось тоді й склалися ті добрі стосунки, що тривали до її останніх днів.

А коли в 37-му одружився, перебрався до тещі, зовсім стало добре — усього ж дві кімнатки було. Олені «заміж» виходити, Анатолій теж підростає, і я пішов від них дуже вчасно. А батько помер ще 1935 року. Мабуть, я теж багато в чому завдавав їй чималих прикроців, бо теж не цукерочка хлопчик, з претензіями, який замість того, щоб шевцювати з батьком, пропадає десь днями по бібліотеках. Єдине, що мене втішає, що останні десять років вона прожила спокійно, ми її позбавили від Анатолія — він увесь вдався у батька, п'є, бешкетує, б'ється з ними, бувало, а тут його трохи тримали в руках. Поки тверезий — усе гаразд, п'яний — ніби підмінили. І стомився я трохи від нього, стомився... Учора напився з горя, влаштував скандал, ти, мовляв, матір не любив, а вона тебе любила і все мені тобою очі колола — ось, мовляв, Шурко хороший, а ти п'яниця, пропадає людина. Вже не знаю, чи справді вона мене любила більше за нього, все це дурниці, але очі йому мною таки колола, і даремно. До матері, поки була жива, його, бувало, і не поженеш навідати, а зараз мало не в істеричі б'ється. Складна душа людська.

Ну ось, дорогий Вікторе Петровичу, розбазікався я, може, про щось, і не треба, але ж поговорити мені немає з ким. Наталя, наче оглашена, ганяє у зв'язку з організацією похорону, сестра з горя розклеїлася, Анатолія самого відпускати нікуди не можна, нап'ється, не приведе бог, потрапить у витверезник, а я лежу і поговорити ні з ким. А що робити далі — не знаю, тепер у нього своя кімната, не відпустити його туди ми не можемо, а там пропаде. І тримати його тепер у рамках нікому, все ж таки, бувало, мати і пристрашить його, живи, мовляв, там, ти мені не потрібний, що я з тобою робитиму? А він ось десять років жив — і не допомогло. Невже все-таки спадковість — така нездоланна річ і правий Золя? Та тут і не тільки спадковість — у п'ятнадцять років він пішов на війну, якийсь генерал у госпіталі, де він працював електромонтером, зманив його, зробив там особистим водієм, хапонув він і генеральських об'їдків, і життя легкого і став, по суті, людиною без волі й характеру: скажуть — зробіть, а на думці одне — як би випити.

Ось бачите, ніяк не можу зупинитися, а давно пора облишити виказувати «сімейні таємниці». Базікало я, еге ж?

Таж ні, не зовсім. Про нашу спільну з Вами недугу — літературу — я теж думаю. Скільки її не посилай до біса, все одно не дасть спокою ця болячка.

Розгорнув учора «Юність» — боже ти мій! Роман Авдєєнко: «Я люблю». Друга частина, написана через тридцять років після першої, — робітничий Шолохов появився! Правду кажучи, першу частину я колись читав, але побий мене бог, щоб хоч що-небудь зараз пам'ятав. А відкривається журнал повістю Титова «Усім смертям назло» — у післямові Полевой пояснює, що написана вона колишнім шахтарем, який втратив обидві руки, як Ваш герой, що олівця він тримав у зубах і щасливий з дружиною та дитиною. Прочитав кілька сторінок — по-моєму, це страшно, фрази одна банальніша за іншу, думає герой тільки правильно і тільки про бригаду та про озеленення. Господи, звичайно, те, що зробив цей хлопець, — подвиг мужності, навіть якщо він розумів перевагу свого становища, тільки ж літературі потрібні страсотерпники духовні, а не фізичні.

Ну, годі. Наскільки стільки, що Ваш Спірка, гляди, за всю відсутність хазяїв не наскімлив.

Марії Семенівні щиросердий уклін. Усі — Наталя, Аннета, і Юрій, і Анатолій усіх вітають. І пудель теж.

Давайте лапу. Ваш О. Макаров

Не хотів я Вам писати з причин, про які повідомив Марії Семенівні: аби не заступав мені Віктор Петрович письменника, про якого пишу, здається, вже сімдесяту сторінку. Але доводиться, оскільки Ви перебуваєте у післягрипозній мерехлюндії, в якій і я перебуваю добрих місяця півтора. Бачите, як складається. У мене мерехлюндія поки що минула, хоча стан загалом не змінився. Тиждень тому мене знову прихопило, та так, що почалося нове коло обстежень, тепер підозрюють, що якась підшлункова залоза капризує. Звісно, я волів би, щоб у мене селезінка кевкала, наче в юного жеребчика, та, на жаль, роки не ті. Це й завадило мені закінчити статтю бодай начорно,— один день навіть від води нудило, а два дні відлежувався в якомусь напівсонному стані, стільки в мене різного заспокійливого увігналі. Але, як бачите, духом не падаю.

Ви — розумник, що у березні не поїдете. Дюми тому й писали багато, що на пленуми не їздили та редакторів не чекали. Скільки ми марнуємо часу на те, поки хтось прочитає й вибодуде із себе різні зауваження. Не дуже-то Ви піддавайтесь редакторам. Ну як Ви могли погодитися, аби після слів: «У бабусі на все свої пояснення» — всі ці пояснення при передруці викинути. Ти ба, старенька зраду підозрювала. Це ж природне для неї пояснення. Навіщо Ви даєте патрати себе, наче курку? Он Горькому на перегляді «Буличова» перед випуском вистави якийсь чин, тодішній голова комітету у справах мистецтв (забув його прізвище) зауважив: «Надто вже він, Буличов, у вас, О. М., гарним виходить». А Ол. Макс. йому у відповідь: «А вони й були гарні». Звичайно, ми з Вами не Горький, але, гадаю, у Вас ще не вигоріла віра в те, що редактор — помічник письменника і покращує рукопис. Провінційна це віра, і Ви досить твердо на ногах стоїте, щоб при потребі і по мармизі дати. Бо ж іноді бозна-що коїться. Років п'ять-шість тому довелося мені редагувати однотомник Марка Колосова. Читаю його «Комсомольські оповідання», ті, якими він у літературу увійшов, і бачу, боже мій, це ж пріснота й мура якась, а наскільки мені з юнацьких літ пам'ятається, в них іскорка й живинка була. «Марку Борисовичу, — кажу, — що ж це таке? Я ж бо щось інше пам'ятаю». — «Але ж, — відповідає він, — вони з двадцятих років разів десять перевидавалися і щоразу їх редагували». — «Ану давайте перший варіант». Ледве-ледве знайшли; навіть з Ленінської бібліотеки одну книжечку витребували. Дивлюся, ні, не підвела мене пам'ять, хоч які слабкі літературно оповідання, невправною рукою написані, але життя в них є, атмосфера часу, мова не прилизана. Так я йому й відновив усе за першими

виданнями. Старий спочатку жахався, потім змирився. А ви-йшла книжка, то всі рецензенти саме й писали, як, мовляв, добре, що від ранніх оповідань віє ароматом епохи. Правду кажучи, окрім ароматів, у них нічого і не було, а в тому, що він потім писав, ароматом уже взагалі не пахло. Отак воно. Я над столом кожного редактора чіпляв би плакатик: «Обережніше з письменником!»¹

І даремно Ви себе применшуєте. Що більше я розмірковую про те, що Вами написано, я все більше дохожджу висновку, що Ви не тільки талановиті, а й розумні, а що не такі й сильні в тому, що Горький називав «літературною грамотою», то це загальна біда літератури нашої. Писати ми всі вчилися по-троху що-небудь і як-небудь. У чому Ви безперечно маєте рацію, то це в тому, що наблизилися до якогось рубежу, через який треба переступати. Ось завершите свої оповідання про дитинство, напишете ще одну повість, і для мене ясно, що якийсь коло буде вичерпане. Поки що все це в одній системі. А ось куди ступити з кола, Вам і мені поки що не ясно. Над цим, по суті, я і б'юся, дуже вже хочеться в статті щось підказати, та відчуваю, ні, не підкажу, не знаю.

Усе, що Ви написали, якийсь уляглося й осмислилося, звичайно, суб'єктивно, мабуть, так, як мені це уявляється, а майбутнє поки що в тумані. І невже Ви всерйоз думаєте, що читачі Вам це на конференціях підкажуть? Чорта лисого вони підкажуть, докорятимуть за те, що нічого не написали про сучасну молоду людину і вимагатимуть нового Корчагіна. Адже читач у нас традиціоналіст. Виступати я, звісно, з Вами буду, дуже радий, хоча й не вмію говорити вступні слова, розходжуся звичайно тільки у висновках, коли вже надто розлютуюся. У сучасного письменника становище взагалі не завидне. Толсті та Тургенєви із середовищем, яке вони описували, були пов'язані економічно, вони і своє коло дворянське, і селянина не просто знали, а відчували. У нас же той, хто стає письменником, входить наглухо у коло лише таких же, як сам, які пишуть та по ресторанах вештаються, а увесь інший світ для нього, наче для спостерігача із землі Ханаанської, бачить, що несуть гроно винограду на тичці, а хто несе і що це за гроно, і чим вони відрізняються від нього колишнього, коли він грона носив, для нього майже загадка.

Докоряти за «втинання» Ол. Мик. мені докоряв, і правильно робив, але й сам не міг без них обійтися, сам іноді себе «втинав», а там ще, гляди, і в редакції щось допоможуть підчистити, підправити, вирівняти. І що старший він ставав, то більше переживав за втручання у текст і втомлено знічувався, погоджуючись на скорочення.

Мені здається, в оцінці другої частини Булгакова Ви не зовсім маєте рацію — її дуже порізали, кажуть, але річ не в цьому — думка ж бо зрозуміла: всього двоє людей на цьому світі, та й то їм тут не місце. Та ще думка «рукописи не горять». Вона виявилася щодо його спадщини навіть пророчою. Але про це коли-небудь потім. Не все, звичайно, добре, політ на мітлі чудовий, а бал огидний, замогильний якийсь.

Ну ось прийшла сестра вливати мені у вену десять грамів новокаїну. Треба закінчувати. Привіт Марії Семенівні і дітям Вашим.

Обіймаю Вас, *О. Макаров*

Дорогий Вікторе Петровичу!

Зараз, об 11 годині, надіслав у «Знамя» другу частину статті й тепер можу вільно говорити з Вами знову як з людиною, а не як з «недужим письменством», яке я анатомую.

Вийшла в мене якась літературно-критична повість, за яку Ви мене нещадно лятимете, як тільки вона з'явиться в журналі. Я ж розумію, що різав я по живому тілу, а це завжди неприємно і коли боляче, коли лоскітно. «Знамя» до мене ставиться так шанобливо, що набрало першу половину, поки я ще не закінчив другу, і я встигнув навіть прочитати гранки.

Жив я останні два тижні у вічному страхові, що ось мене схоплять і потягнуть, і не встигну я закінчити, бо навколо спалахнула пожежа. Після того, як 9-го травня прихопило знову, лікар розвів руками і почав категорично вимагати, щоб провели клінічне обстеження. Мене хотіли запроторити в університетську клініку по знайомству, відразу ж, але мені за всяку ціну треба було в 7-й корпус Боткінської; по-перше, — це привілейований заклад, де можна працювати; по-друге, і головне: поряд з нашим будинком; по-третє: у цій же лікарні лежить Толя зі своєю виразкою, і Наталі, яка залишається сама, хоч би передачі носити в одне місце. Але потрапити туди, як у царство небесне. Довелося телефонувати Чаковському, щоб написали відповідний папір. «Ти — дивак! — відповів він, — папірцями це не робиться, а робиться дзвінками. І потім, чому в 7-й корпус? Там добре відпочивати, але ні чорта не тямлять. Треба лягти куди-небудь у заклад, де існує школа. Ось я подзвоню професору Рижіку, нехай він тебе подивиться і вирішить куди, а тоді я вживу заходів — у вівторок буду в Демичева і все закрутиться».

Довелося їхати до знаменитості, який сам мене, звісно, не оглядав, а доручив своєму помічникові. Моя ж мета була єдина — аби написали вони мені цей триклятий 7-й корпус. І, слава

богу, мудрий сімдесятирічний дідуган — світило науки — не виявив за допомогою свого помічника в мені того, що могло їх цікавити, тобто раку; чи що, і люб'язно продиктував послання такого змісту: «Дорогий Олександр Борисовичу! Мій помічник, досвідчений лікар Левітан, поговорив з О. М. Макаровим, оглянув його. Я теж поговорив з ним (ні-ні — раптом чемно закричав він друкарці, — «Я теж оглянув його»; розумів усе старий, чудовий старий!). Небезпеки немає. Вважаю доцільним провести обстеження в 7-му корпусі Боткінської лікарні». Одне слово, добилися того, чого хотіли. Вийшли з Наталею і хрестилися всю дорогу. Ім'я цього Рижика у медичному світі просто-таки всіх потрясає: «Ах, вас дивився сам Рижик! Ах-ах!» І Чковський змирився і відповідно доповів Демичеву. І ось саме тут і спалахнула пожежа. У вівторок же дзвінок. Відчиняю двері — і ввалюються трос у білих халатах, з величезною кількістю апаратів: і для кардіограм, і різні інші, і навіть дещо схожі на двобічний протигаз з гофрованою руркою для вдування кисню. Вони були приголомшені і тим, що хворий сам відчинив двері, й убогістю нашої квартири. Дзвінок був з такої височини, що вони, мабуть, вирішили, що їдуть принаймні до високого начальства.

«Заберуть, — міркую собі, — напевне заберуть». А статтю ж бо хоч і закінчив, але ще не відшліфував. Почали з Наталею їх умовляти — не треба, мовляв, одразу хапати, він і сам дійде, поставте просто на чергу, попередній діагноз відомий, небезпеки немає, сам Рижик дивився.

І знову ж таки Рижик допоміг! Та й Карай теж. Показали ми їм усі його собачі фокуси, після чого вони й подобришали. Ну, кажуть, коли так, нехай нам у клініку 4-го управління міністерства РРФСР надішлють медичний висновок, нехай його нам надішлють, а направити Вас у 7-й корпус ми можемо. Але папір потрібний.

Знову дзвоню Чаковському. Він каже, що висновок залишився на столі у Мелентьєва, якому і доручив вести справу Демичев.

Ну, Мелентьєва я і сам знаю, вирішив, подзвоню завтра. А вранці, не встиг прокинутися, дзвонить якийсь начальник з 4-го управління міністерства. «Мені, — каже, — все доповіли, що у вас учора були. Надішліть тільки медвисновок, і ми негайно». І т. д. Каже люб'язно і ніби навіть прохально. Дзвоню Мелентьєву — Юрію Серафимовичу, дорогий, золотий, перешліть мій папірець у міністерство, аби відправити його в свою клініку, а я вже сам дзвонитиму в їхній відділ госпіталізації — телефон вони мені дали. Господи, думаю, деньків би з чотири протяглася ця морока. Мені б і вистачило! Тим більше, що з 9-го ніяких приступів не повторювалося, і я навіть видужувати почав, сидячи

на найсуворішій дієті. Мені вже ніби й лягати ні до чого. Але однаково доведеться, надто вже високо заліз.

І ось сьогодні уперше подзвонив у цей проклятий відділ госпіталізації. Відповідають: папери є, все гаразд, місць поки що немає, але, можливо, будуть навіть сьогодні, дзвоніть після обіду.

Так ось усе-таки й мене зачинять, а на скільки, один бог відає — напіратиму на те, що це ж на обстеження, а не на лікування, і що почувуюся цілком пристойно. Шкода Наталю, вона найбільше страждає, як же я раптом буду без неї, а вона сама. Біда. Маячня!.. Вона зовсім замучилася, і Толя в лікарні, і до нього бігай, і нарис, оголошений по радіо, не вдався (та і як тут удається, коли живемо, наче на порохівій бочці) — передавали старий.

Ось і всі мої труди та дні.

А Ви як? Чи здорові? Чи здолали свою іпохондрію?

Пермь постійно вторгається в наш дім. Учора передавали від Вас КВН. Юрко був дуже розчарований — він сподівався, що Ви неодмінно будете в журі, хоча я й запевняв його, що Вам це ні до чого. Дуже я надіюся, що на той час, коли про Вас почнуться конференції, я вислизну від ескулапів.

Доземний уклін Марії Семенівні. Вітання Вашим нащадкам,
Обнімаю Вас. *О. Макаров*

Дорогий Вікторе Петровичу!

Запроторили-таки мене в лікарню. І ось уже тиждень усе обстежують, але поки що нічого, окрім «жахливого коліту», не знайшли. Але знайдуть, вони такі доскіпливі. Лежу я в Боткінській, усе-таки в тому самому сьомому і навіть у 7-му «А», що тут, здається, вищий клас. В усіх палатах самі нач. від. міністерства та заст. міністрів республік — усе особи поважні і в літах.

Мені пощастило. У нашій палаті всього троє: один заст. мін. с/г Мордов. АРСР — чудовий, милий, тихий чоловік. Він хворий, мабуть, серйозно, його вже й оперували, але тримається він бадьоро, хоча... Читає Гроссмана «Достоевський», і вечорами розмовляємо про ерозію ґрунтів та інші с/госп. біди.

Другий — давній мій приятель Сергій Наровчатов. Цей заглибився в Льва Толстого і за «Війною і миром» пожирає «Анну Кареніну». І, природно, дивується. Я йому вже кажу: «Ось напишу в мемуарах, як мене разом з одним поетом поклали в лікарню, а він уперше читав Толстого». Сам же я ще й досі задавлений рукописами, які не встиг прочитати, і вони залежалися місяців зо два (а все Ви винні), і тепер читаю величезний том спогадів про Маршака. Як прочитав сторінок 200 — це одна чверть—

спогади різних двоюрідних, чотириюрідних сестер та якихось пенсіонерів, які колись, 1918 року, одного разу бачили Маршака. Бог знає що, про Маршака два-три загальні абзаци, довідка, як і коли зустрічалися, а про себе сторінок десять або й більше: ким коли був(ла), червоним комісаром чи гімназисткою, з ким разом воював або які викладачі були в гімназії...

Перервав писання, оскільки тягали ще на обстеження і знову поки що нічого не знайшли. Йй-богу, лікарі схожі на критиків, про яких Твардовський писав:

Что мне критик, умник этот,
Что читает без улыбки.
Ищет, нет ли где ошибки,
Горе, если не найдет.

Але це я даремно. Усе ж таки тут я почуваю себе трошки краще. І сподіваюся, що до Вашого приїзду в квітні буду на волі.

Другу частину статті із «Знамени» ще не одержав, про її долю не знаю, хвилююся, а вночі прокидаюся в холодному поту, пригадуючи, що це не так і те не так,— ні, не з приводу їхньої думки, а самому здається, що щось недоговорив, не ті слова знайшов.

Ось Ви пишете, що перед перевиданням все перелопачуєте, а в мене це якось не виходить, а треба б, мабуть, уже вміти.

Розмірений порядок, запроваджений тут, хочеш не хочеш, привчає до якогось рослинного життя, ні про що путне не думається, жодна геніальна думка в голову не приходить, і жодних чуток не доходить ззовні, хіба що дізнаєшся: ось один знаменитий поет так заїздився по закордонах, що потрапив до Ганнушкіна — в нього манія переслідування (дуже шкода чоловіка, він гарний, хоч як поета я його не дуже люблю — занадто раціоналістичний). Та ще одна поетеса і її чоловік побилися в ресторані і побили того, хто кинувся їх розбороняти, а тепер дружина побитого на них у суд подає. Не щастить братам письменникам.

Чи розумієте Ви, що я скучаю за Вами, подвійно тепер скучаю,— поки писав — Ви весь час були поряд, а...

Теперь вот, когда бумаге
Известна и грусть моих слов,
Вы с мельником, может, на теге
Подслушиваете тетеревов...

...Чорта лисого! Виявляєтся, Ви не тетеруків підслуховуєте, а пишете «критичних статей». Тільки-но прийшла Наталя й принесла «Комсомолку» з Вашим «Добрим словом». Цю статтю

я сприйняв як урок собі — ось, мовляв, поки Ви там виморожуєте свої статейки... Гарна у Вас стаття, і дуже я пошкодував, що не знав ні Якубовського, ні його повістей. Чому, ну, це Ви зрозумієте, якщо з'явиться моя стаття. А стаття у Вас гарна, одразу впізнаєш Астаф'єва з його вірою, з його переконаннями. А про чорнолісся — це дуже сильно, невже правда, що це слово почали переносити на хвойні ліси — мені якось не траплялося.

Погода у нас якась примхлива, сира, то повалить сірий сніг, то дощ піде. Та й у вас, мабуть, не краща. Скінчилася весна світла, зайшла весна води. А все ж таки вона весна... І все-таки невдовзі можна буде ловити рибу. Бо взимку так і не пощастило, а я задрив Вам, Вашим йоржам, і втішався з того, що Ваш нащадок усе ж перевершив Вас у цьому ділі.

А все-таки нуднувати тут і головна біда — голова якась, на холостому ході. А відтак закінчую. Не забувайте.

Уклін Марії Семенівні та всім нащадкам.

Обіймаю Вас. О. Макаров

Дорогий Петровичу! Рідний Ви мій!

Дякую за доброго листа. Я, здається, потихеньку оклигну, але рятують, мабуть, не так лікарі, як робота: звалилася на мене тут у лікарні верстка книжки, перевірка цитат у другій половині статті про Вас і, нарешті, за два дні до здачі у набір сама стаття із зауваженнями мудрої Л. І. Скоріно. Але якраз на сьогодні я від усього звільнився, навіть від внутрішніх рецензій, з якими забарився для «Сов. писа». Тепер тремчу. Редактор з версткою книжки ще не приходила, і хто знає, що вона там надумає у зв'язку із вказівками згори. Стаття ж повинна з'явитися у двох номерах — травневому та червневому. Кажу — повинна, бо доти, доки не побачу журнал у кіоску, звичайно не вірю, що все гаразд. Стаття вийшла велика, з усілякими висновками та відступами, і я не думаю, що в ній Вам усе сподобається. Мені й самому далеко не все до вподоби, і дещо писав, зважаючи на ювілейний рік, намагаючись, щоб образ Ваш був гідно світлий, і обминаючи гострі кути. А Людм. Ів. у цьому мені всіляко допомагала, викреслюючи і знімаючи надто гострі цитати. «Що це означає?» — запитувала вона мене (тобто С. О. Дмитрієва — зава критикою).— «Це він (Толя) зрозумів на власних боках у міліції».— «Його що, там били?» — «Так»,— сумно стверджував Муля. «То навіщо ж нам про це писати? Досить, що про це письменник написав».

Одне слово, правку робили за рахунок зняття різних непристойностей, яких Ви у своїх писаннях припускаєтеся. Наприкінці ж вона почала вимагати, щоб я розкрив Вам «духовний

зір» і вказав на мету та шлях. Що я, як на своє розуміння й зважаючи на обставини, і виконав. Вийшло щось на зразок того, чого вимагала від Вас і Ваша опонент в «Уралі» з приводу статті «Діаманти», тільки, ясна річ, трохи делікатніше.

Але ось про що мені і справді подумалося, коли писав кінець. Хочете Ви чи не хочете, але шлях Ваш пролягає у напрямку сучасного сьогоднішнього роману, і Ви дуже потрібні. Колись Ви відбехкали роман, ще не будучи письменником, а тепер якраз час. Я розумію, що найлегше, можливо, сказати «правду про війну», якої ніхто не казав, тільки кому ця правда потрібна зараз, майбутня війна навряд чи буде на неї схожа. Це не стосується «Пастуха і пастушки». Я кажу не про ясне уже зблизка, а про Вашу далечину.

А сучасний роман, в якому діяли б люди різних поколінь, і бабусі, і Ваше, і молодь, ой як потрібен. Ми ж постійно беремо життя у створі того чи іншого покоління... А потрібен роман, де про молодь писала б людина з досвідом. Пригадайте, як змінювалися покоління у романах Достоевського, адже він і Альошу Карамазова, і «Підлітка» писав майже старим. І Базарова підмітив не хто інший, а людина сорокових років Тургенев.

Але я, здається, починаю переказувати кінець власної статті. І мене, їй-богу, не лякає, що Вам у ній сподобається або зачепить; хоч би що я у ній говорив, мені здається, кожен зрозуміє, що я Вас дуже люблю. І дуже хочу, щоб Ви стали великим і чудовим. На статтю в цьому відношенні я жодних надій не покладаю, ну, прочитають, побачать, що я Вас прочитав, але ж навіть Вас прочитати не можуть, настільки Ви, як письменник, розсіпані по різних виданнях. Але це жахливо, і винна у цьому почасти «Мол. гв.». Вам треба, треба звідти йти, і не в «Сов. Росію», а в «Сов. п.», де є тямущі редактори, такі як Вірочка Острогорська або Ліна Іванова, Лев Левін, які і з Лесючевським можуть позмагатися, — зчепитися при потребі, не те що Ваші молодогвардійські хлопчачки, що тремтять перед своїм начальством. У люди Ви вийшли, а Вам на люди виходити треба, і навряд чи «Мол. гв.» Вам у цьому допоможе. Що далі Ви відходите від «Перевалу», то менше стає їхнім автором. Річ не у віці героїв. Мені навіть здається, що і в своєму романі, який бачу так виразно, ніби Ви його написали, повинні бути головні герої — молоді сучасники. Адже Ви їх добре знаєте. У Вас у власному домі ціла трійця, і тема батьків та дітей повинна бути поставлена, тільки не так однобічно, як ставлять її наші «молоді». Ви ж знайшли свою інтонацію — розповідь від першої особи, і не треба її боятися. Достоевський он усі романи від першої

особи писав, а хто це помічає? Але це давало йому свого роду волю, об'єктивність зображення, чи що.

Очевидно, з квітневою поїздкою у Вас теж розладналося. Я все чекав, що Ви приїдете, а Ви ще по кризі річку збираєтеся переходити. А в нас і крига давно зійшла.

Через тиждень-два я сподіваюся з лікарні вибратися. Мій лікар дивиться на мене схвально. А до професорів та консультантів, слава богу, мене тут не тягали — так, впорскують у вену глюкозу з вітаміном та риб'ячий жир впускають з другого кінця. От і все лікування. Ну, ще порошки якісь дають.

Толя лежить у сусідньому корпусі. Бачу його кожного дня. Він то веселий, то удається в меланхолію, коли йому вливають кров. На травень його, мабуть, теж випустять. Наталя перетворилася на чиновника з особливих доручень при моїй персоні, по-теперішньому кажучи, просто на кур'єра, і зовсім, бідна, змучилася, Аннета та Юрко квітнуть.

Ось і все поки що.

Доземно вклоняюся Марії Семенівні. Вітання усім домочадцям. І пам'ятайте, з Вашою ліричною публіцистикою, хоч би як я нею захоплювався, на люди Ви не вийдете. Подумайте про щось більше.

Цілую Вас. Ваш О. Макаров

В один з останніх приїздів до Москви я розповів Олександрові Миколайовичу повість «Пастух і пастушка» і про те, як виник задум цієї повісті. А виник він прецікаво, ніби й випадково, але й закономірно, зовсім не схоже на всі інші задуми.

Працював я на обласному Пермському радіо кореспондентом з гірничозаводського напрямку й одного разу, їдучи у місто Кизел — центр вугільного басейну, зовсім для себе несподівано проспав свою зупинку і з переляку вийшов на якомусь глухому роз'їзді, з пачкою сигарет та книжкою «Манон Леско» у кишені... Забравшись на гору, я цілий день читав цю книжку й курив тютюн:

Був сонячний осінній день, вдалині меланхолійно курілися копри, тиха гориста земля, перекопана, понівечена людиною, прорита, ледь поросла жовтою травичкою, поцяткована пеньками спіялих лісів на косогорах, посмугована електро- та різними іншими мережами, сумовито мовчала під тихим синеньким небом, по якому розповзалася димна каламуть і, ніби не наважуючись бруднити одвічну блакитну небесну святість, відокремлювалась од неба, припадала до хребтів, осідала на них.

Чимось прадавнім і тужливим проймало і це «промислове» небо, і цю стару уральську землю, зриту, пустельну, з надр

якої люди добували вугілля, руду і всяку всячину задля того, щоб обертати колеса заводів та машин, заряджати знаряддя війни та праці, будувати й зносити, садити й вирубувати, і оскільки самої людини ніде на цьому похмурому роз'їздіне було видно, а серце щеміло від щойно прочитаної книжки, яка повідала про мученицьку й прекрасну любов Де Гріє та легковажної Манон, легковажність якої, одначе, не ображала, не відштовхувала, навпаки, навіть приваблювала,— то й виникав у мені сум за людиною почуття, чи що,— а не тільки роботи, їди й необхідного для вгамування плоті та продовження роду фізичного зближення. «Та невже ми розучилися любити й страждати так само піднесено, «до скону», як любили у ті давні роки оці двоє, найімовірніше вигадані абатом Прево?» — таке або майже таке запитання задавав я собі тоді, а письменник, та ще молодий, задавши собі запитання, мерщій хоче одержати на нього відповідь. А оскільки запитання постало «вічне», то й відповіді на нього не знайшлося, треба було шукати її в житті людей навколишніх і тих, що були з нами і до нас...

Почалася внутрішня, досить тяжка робота, з'являлися й зникали якісь образи, герої, назви майбутньої повісті, сюжетні «ходи й виходи», спочатку невиразно, а далі все чіткіше вимальовувалася споруда майбутньої повісті, на споруді цій з'являлися дах, димар, ганок, вікна, і у вікна ці навіть живі люди почали виглядати...

Олександр Миколайович обережно підштовхував мене сідати за повість, починати її «викладати на папір», бо ж розповів уже напам'ять, але ні, чогось мені іще не вистачало, якогось внутрішнього поштовху чи внутрішньої потреби сідати й писати саме цю, а не іншу річ. Щоб її не можна було не писати. Оскільки писати взагалі дуже важко, а труднощі цієї роботи я бачив уже наперед, то й зволікав, відтягав, як міг, так звані «муки творчості», які, на жаль, існують не тільки в уяві стариків та веселих гумористів.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Твій задьористий лист мене зовсім було розвеселив. Читав його в саду, куди мене вже випускають гуляти. Йду назад, а назустріч Нілін, ще більш насуплений, ніж завжди, схожий на сича, бурчить: «Комаров накрився». Я спочатку не повірив. З'ясувалося, що справді. І чомусь так гірко стало, шкода людини, через якусь дрібницю і ось... Ну, про резонанс я вже не кажу, бог з ним, з резонансом. А загалом не щастить нам... Ніяк не вдається нам домогтися єдності. Одне слово, увесь вечір ходив по коридору і був не в своїй тарілці. Толя, який усе знає, забіг

із сусіднього корпусу й сказав, що він знав раніше за всіх, у них у палаті лежить нібито якийсь дядечко, причетний до цих справ, і під час польоту усе радів, мовляв, і мені перепаде премія. І раптом йому подзвонили друзі, повернувся в палату, схопився руками за голову — загинув Комаров, що ж нам тепер буде?

Не знаю, яку він там брав участь. Адже Толя потрапив у той корпус завдяки Наталиним клопотам, і лежать з ним все якісь інженери, люди діла, а мене оточують самі чиновники — начальники, про яких мій сусіда заст. мін. с/госп. Мордовії сказав: «Усі ми тут шахраї і даремно народний хліб їмо». Гарний він чоловік, і пролежав я з ним поруч місяць, та ось учора виписався, і не на життя, а, видно, на смерть — різали його і зашили — як печінки, як подейкують. А чоловікові всього сорок п'ять років, душевний хлопець, ніяк не збагну, як він у заст. міністра потрапив? Дружина в нього, троє хлопців — один інститут закінчує, другий на першому курсі, третьому — чотирнадцять років. Усе про пенсію переживав — дадуть, мовляв, шістьдесят карбованців, як бути? Боліло в нього, мабуть, дуже; і сверблячка дозвляла, але хоч би раз поскаржився, так усміхається сумно, і все.

А я ось поки що тут, і хіба дізнається в лікарів правду? Але оскільки мене не різали і на виписування не призначали, очевидно, ще трішки поживу. Лікар вирішила виписати в суботу. Але я упросив на п'ятницю — мені, кажу, ще говіти та висповідатися треба, а на пасху попи не сповідують. Не можу ж я з гріхами залишатися. Умовив. Але тільки женуть мене у санаторій, певно, в Малеевку, після свят, я сказав, не більше ніж на два тижні, і з п'ятого обіцяли. Але я повернуся в Москву лише шістнадцятого, а в тебе перша конференція 15-го. Сьогодні Наталя дізнається в бюро все — на які числа твої зустрічі. Дуже мені хотілося б на них бути.

Отак-то, дорогий мій Вікторе Петровичу.

Чи вилікували мене? Підлікували, так, а все ж болить моє черево, бурчить і співає на різні голоси. Ну та бог з ним, тільки б звідси вирватися. Ось ти кажеш, редактор не їде, я теж увесь змучився. У мене поряд, та не їде, верстка валяється рівно три тижні. Я гадав, вони хоч би цензору відразу дали, та де там, три полоси не так надрукували, то замість того, щоб за три тижні з Тули ці сторінки витребувати, редакторка сама ледве-ледве прочитала, сьогодні увечері обіцяла прийти. Отже, піде на звірку, а потім лише до цензора, а там він що-небудь навигадує — і знову хвилюйся, і ще одна звірка...

Потерпаю за статтю про Симонова — багато там про культ, а тепер це слово мало не заборонено. Щойно вийшли «Солдатами не народжуються» з моєю післямовою, і Симонов надіслав

мені примірник з написом: «Любий Сашко! Спасибі тобі, що допомагаєш мені так писати, постараюся писати так і далі. Для мене дуже важить те, що ти сказав, особливо тепер». Оце «особливо тепер» мене і лякає. А в книжці ж стаття хоч і більш розгорнута, а все на той же лад... І вся затримка через лінощі редакторки...

Ну ось усе і з'ясувалося. Конференція 15-го й 16-го у бібліотеках Лавреньова і Володарського, і ще авторський виступ на заводі. Я вже дзвонив у бюро, що буду і 15-го, і 16-го, і в Літфонд повідомив, що поїду в Малєєвку не з 5-го, а з 4-го, якщо ще взагалі мене туди пустять. А ні, чорт з ними, поїду на десять днів у Тарусу.

Прочитав «Литературную Литву» — альманах. Там оповідання К. Воробйова про дитинство. Гарне оповідання, написане добре, але так, ніби його писав Астаф'єв. Знаю, що тобі цей письменник подобається, і пише він справді добре, і все ж пригадав його книжку і оце оповідання, і все ніяк не вловлю, де він сам свій. Мабуть, все ж таки у тій повісті про батальйон, що поліг під Москвою.

Ну ось, дорогий мій Вікторе Петровичу, в листах ми перейшли на «ти», а як це вийде, коли зустрінемося?!

Дуже я співчуваю Марії Семенівні, бажаю їй якнайшвидше остаточно позбутися хвороби й пильно стежити за чоловіком. Бо ж, бачте, розгулявся — від усього звільнився — і від Літфонду, і від секретарства відкараскався, так можна й прорахуватися. Нині посади і друкуватися, і жити допомагають. Хіба ні?

Рідний мій! А чи не пора перестати свій талант за вітром пускати? Надто вже російський характер! Ти скажеш, я це тому пишу, що самому пити не дають. Ех, якби ти знав, як шкода мені тих років, що розділяють нас, з них добрих десять я теж випити полюбляв. Шаменешся, а вже пізно... Ну-ну, не буду читати мораль, краще ще раз твого листа перечитаю... Отак-то.

Обіймаю.

Вітання нащадкам. Дуже раді будемо побачити Марію Семенівну в Москві.

Наталя, Аннета та Юрко вітають.

Твій О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Я, як завжди, забув про найсуттєвіше, за що Наталя ляла мене неймовірно.

Ви ж із Марією Семенівною можете зупинитися у нас. Коли це вас не влаштує, то хоч би з вокзалу заїхати до нас, а потім уже

шукати що-небудь для вас зручніше. Нас же до 15-го не буде. Вдома будуть Толя та діти, в яких завжди є свій куток. Ми, очевидно, повернемося 15-го вдень, і все одно годині о п'ятій-шостій тобі треба приїхати до нас, до мене, а машина прийде за нами, щоб везти нас на тортури в бібліотеку Лавреньова. Треба тільки, щоб ви заздалегідь написали, якого числа приїдете і о котрій годині, щоб хто-небудь був удома і дочекався вас. У крайньому разі, в сусідів над нами буде залишено ключ, який відмикає, тільки натиснеш трохи на себе (як англійський замок). Карай тебе знає і не здивується. Але постараємося влаштувати так, аби хтось, Аннета чи Юрко, були вдома, якщо Толя буде на роботі. І якщо не приїдете числа 13-го або 14-го, то найкраще зупинитися у нас, а там як захочете. Хтозна, як там вийде з різними готелями. До того ж Наталя дуже скучила за Марією Семенівною.

Отже, напиши, коли чекати.

Твій О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Ось бачите, до чого призводить піанство — і печінка, і селезінка, і все нутро протестують. Ось будете у Москві, неодмінно знайду листа Чехова братові Миколі, де він каже, що людина зобов'язана шанувати свій талант, і читатиму вголос — Вам для покарання та науки. Ми все думаємо, що молоденькі, а рани наші часом і озвуться, і не лише на негоду, а й з приводу. Та й чи тільки фізичні.

Я розумію, що Вам дуже важко, тільки самі Ви мало собі допомагаєте, гордість заїла, а в наш час не гордість потрібна, а пробивна сила. А втім, хіба тільки в наш? Ось пригадав діалог з «Лісу» Островського (я його знаю напам'ять. Не «Ліс», а діалог) старого лакея і юного Буланова.

Карпо. Ах, пане, пане, молоді ви дуже!

Буланов. Сам знаю, що молодий, я он гімназії ще не скінчив...

Карпо. Інші і гімназій не кінчали, а які спритні...

Буланов. Та до чого спритні?

Карпо. А до всього! А особливо до того, що повз руки пливе.

Отак-то, друже мій! Інші он свої рукописи у два-три видавництва водночас несуть і ждуть, де швидше клієне. Ну та про це ми поговоримо по приїзді. Бо ж Ви рятуєтеся тільки тим, що втікаєте в «обитель дальнюю трудов и чистых нег». А рятуватися Вам зарано, спочатку треба стіну лобом пробити.

Та не модринову, а білокамінну, а потім уже і в скити вирушати, або «махнем, мой друг, в шатри с тобой, к цыганам, там не умеют долго горевать». Це вже залежно від бажання. Та й цигани нині де? Все у тій же білокамінній, у театрі «Ромен» розважаються.

З лікарні я вибрався в п'ятницю, а в суботу була верстка другої половини статті. Тому пасху та Перше травня я ніби з Вами прєвів. Та й взагалі у мене таке відчуття, що я живу в Пермі: то показують по телевізору Пермський оперний, то змагання пермяків з московським медичним в КВН, то ось сьогодні Пермське хореографічне училище. Розгортаю сьогодні том Добролюбова, і той розгортається на рецензії, яка називається «Пермський збірник».

Раніше я якось не помічав цих пермяків, знав тільки, що бабуся називала Горького «пермяк — солоні вуха», і цим моя освіта обмежувалася.

Почуваюся ніби нічого, правда, після лікарні днів два не міг призвичаїтися до домівки ні в побутовому, ні в фізіологічному плані, а тепер ніби пристосувався.

Завтра від'їздимо з Наталею в Малєєвку, повернемося 15-го удень. Машина за нами на конференцію прийде о п'ятій тридцять. Наталя дізналася, що Ви замовили готель на 14-е, і щось там казала, що, може, з сімнадцятого — їй дуже вже хочеться, аби Ви і при нас днів зо два у нас побули, а до нас, то вже й бог велів. Однак «організаторка» сказала, що вона з Вами ще розмовлятиме. Якщо вдома у нас нікого не виявиться, то ключ буде залишено під дверима, і будь-якої години дня й ночі розташовуйтеся в кабінеті, як у себе. Їй-богу, він не гірший за готельний номер, хоча й захаращений книжками.

Ага, що Ви читаете Олдінгтона — «Смерть героя»? «Ворожнечу», «Суцый рай» чи вже «Дочку полковника»? Боже, який же я старий — усе це ще до війни читав, і від «Ворожнечі» ніби очманілий ходив і все мріяв про острів Еа. Тільки після нашої війни ніяких островів Еа не залишилося, з чого можна зробити логічний висновок, що після третьої світової...

Ну та гаразд, не буду. А справді, чудовий чоловік і письменник. До речі, він у нас побував років 3—5 тому, але після цього, повернувшись у Швейцарію, відразу ж і помер.

Дуже, дуже цікаво, що Астаф'єв як майстер епістолярного жанру розходить з Астаф'євим-прозаїком: у листах пише: «Ех, чому гарні люди помирають, а негідники живуть?» А в повістях пише, що «жодний, мовляв, негідник, кари не уникне». Де ж ми з Вами лицеміriamo, дорогий мій Вікторе Петровичу?!

Ну, гаразд, не буду дражнитися, з Санькового віку я вийшов давним-давно, а вибрикувати почав через те, що після місячної ізоляції відчув себе на волі.

Уклін Марії Семенівні й нащадкам.

Обіймаю Вас.

Ваш О. Макаров

У журналі «Молодая гвардия» надрукували мою повість «Десять гримить війна». В журналі цьому текст завжди ряснів граматичними помилками і кимось обов'язково вже на останньому рубежі вирубаними або ж і вписаними фразами.

Так сталося і цього разу. І коли справа дійшла до публікації цієї повісті та «Крадіжки» у видавництві «Молодая гвардия», почалися великі ускладнення через вилучені кимось і невідомо чому шматки й фрази, та й мною самим од утоми та апатії попсовані сторінки...

Олександр Миколайович був першим редактором відновленого журналу «Молодая гвардия», але пішов з нього невдовзі і з великою полегкістю; дарма що вже набрав розгону в роботі, і журнал помалу спинався на ноги, але не зіп'явся і досі зіп'ятися не може, бо надто вже безцеремонно поводяться і з журналом, і з редактором ті, кому належить ним керувати.

— Як можна так працювати, коли редактора керівні товариші не поважають і поводяться з ним, наче з хлопчиськом. Зібралися якось обговорювати номери журналу, що вийшли за рік, ну, не бог зна що в них було, однак було, та замість обговорення прози, поезії, публіцистики давай шпегити редактора. Хлопчачи з ЦК комсомолу репетують: «Він такий і розтакий!»; з секретаріату Спілки письменників їм підтакують: «Авжеж, авжеж, і такий і розтакий», і хтось з ораторів підкидає слушну пропозицію: «Зняти його, потурити в ший, а Шолохова попросити очолити журнал!..» — «Оце та-ак! Оце здорово! Як же це раніше не подумались?!» — «Шолохова! Шолохова!..» І все це у моїй присутності,— гірко хитаючи головою, розповідав Олександр Миколайович.— Ні з ким не порадившись, в тому числі і з самим Михайлом Олександровичем... А вони ж покричать, посіпаються, загода знаючи, що Шолохов не погодиться, не поїде до Москви гробити останнє здоров'я на цьому журнальчику, і підуть собі, розбредуться по своїх затишних кабінетах, а мені ж завтра в казані кипіти, журнал випускати, з людьми, в присутності яких мене з лайном змішали, працювати, не маючи кадрів, поліграфічної бази, навіть приміщення не маючи, не кажучи вже про підтримку товаришів, які керують цим громіздким органом.

Ні з того ні з сього взяли прийняли постанову: «Відновити товстий журнал!» — та й годі! Далі їх нібито ніщо не цікавить. Одне слово, тепер мене ні на яку журнальну посаду арканом не затягнеш, а в редактори тим більше¹.

На похороні Олександра Миколайовича від журналу «Молодая гвардия» була одна-єдина представниця — Ліля Русакова, співробітниця відділу прози, і та, як з'ясувалося, з власної, доброї волі. Нікому більше з «Молодой гвардии» не спало на думку вшанувати пам'ять першого редактора. А втім, цьому журналу та його керівникам з ЦК комсомолу завжди бракувало й по сьогодні бракує однієї дуже істотної речі, яка називається коротко, але емко — етикою. І не тільки в журналі «Молодая гвардия», не тільки у видавництвах, не тільки у творчих організаціях, а й у громадських закладах та службах межа між етичними та елементарними людськими взаєминами буває розмита до водянистого вигляду або начисто ліквідована.

Ось вам два приклади з «творчого життя», які, певен, у будь-кого викличуть у пам'яті одразу сотні прикладів неповаги і припущення елементарних, повсякденних прав громадянина.

Я з дитинства ціную й люблю стару нашу кіноактрису Олену Олексіївну Тяпкіну (нагадаю її останню роль, незвичайно гостру роль — епізодичну! — в кінофільмі «Війна і мир» — тітоньки Наташі Ростової). Сталося так, що на фронті, подивившись з її участю «Райдугу», я загадав собі неймовірне: «Якщо виживу, от аби зустрівся!..»

¹ Мода приймати постанови й подавати ініціативу відкривати нові «органи», студії, концертні зали, театри, культзаклади на голому місці так і не минула, вона навіть зміцнилася й набула ще ширших масштабів, надто на нашій сьогоденній периферії — я був свідком і «учасником» такого предивного дійства, коли при мені здавали виставу за мого п'єсою «Прости мене» в недобудованому театрі, та ось і зараз, коли я пишу ці рядки, в Красноярську відкрили «органний зал», в якому органа немає, відкрито кіностудію, в якій не те що приміщення, житла, транспорту, зйомочної техніки, у неї навіть монтажного столика немає. Після того як надивившись на все це, вже якось мало дивує, що здають житлові будинки, в яких жити неможливо, аеродроми, з яких літаки не літають, телефонні станції, з яких телефони не дзвонять, але за всі ці об'єкти, здані в строк, або й достроково, люди, позбавлені сорому та совісті, одержують премії, ордени, посадове підвищення і все нагороджують і нагороджують «незавершені об'єкти», кількість недороблених або виконаних недобрсовісно робіт для майбутніх часів та поколінь, примножуються люди й керівники, котрі живуть за принципом: «Після нас хоч потоп», і ми вже відчуваємо недовершеність, недоудуманість, занедбаність планів не тільки на будовах та об'єктах, а й у душах людей, котрі «жалтурно» їх будували й здавали нам, ціле потомство у незавершеному вигляді...

А відомо, коли чогось побажаєш, та ще на краю життя, іноді й збувається. Олена Олексіївна та її чоловік, заслужений артист республіки Михайло Лішин, вирішили знайти мене самі — був час, коли старі актори, діячі кіно та театру, мало зайняті у кіно і на сцені, самі створювали, точніше, затівали якісь студії, філіали і навіть театри. Ось і артист Лішин з дружиною й товаришами поставили перед собою завдання створити театр-студію, де б інсценізувалися твори маловідомих молодих авторів, і на очі їм потрапила моя щойно написана повість «Перевал», і вони вирішили зустрітися з автором.

З театру того, як і з більшості тогочасних затій, нічого не вишло, зате я побував уперше у житті! вдома! у живих! артистів! — та мало того, що побував, ще й просидів до півночі, буквально через годину почувавши себе у них як удома, і, цілком підкорений замоскворецькою гостинністю та говіркою, багато чого розповів про своє життя-буття, а Олена Олексіївна повідала мені власну трагедію — у неї загинув в ополченні єдиний син, коли вона була на зйомках тієї самої «Райдуги» в Алма-Аті...

Минуло не менше десяти років, перш ніж оповідання, яке мучило мене й скіпкою застрягло в мені, лягло на папір, називалося воно «Старе кіно» і, звичайно ж, за всіма приписами моралі і за моїм бажанням присвячене О. О. Тяпкіній. Оповідання друкують у товстому журналі «Север» і просять дозволу передрукувати звідти в журналі «Советский экран». І яким же було моє здивування, Олені Олексіївні потрясіння — присвята до оповідання зникла. У цьому хвацькому малокваліфікованому і через це багатотиражному журнальчику малокваліфіковані працівники дійшли думки, що Астаф'єву і так надали багато честі, передрукувавши його оповідання, «поліпшивши» самочинними виправленнями та скороченнями, а вже присвята якійсь там жінці з таким примітивним російським прізвиськом — і зовсім претензійне авторове нахабство.

Тим часом Олена Олексіївна, людина вже дуже похилого віку, котра обросла друзями та знайомими, іноді й славетними (вона, наприклад, вчилася разом з майбутньою світовою кінозіркою Миліцею Кор'юс у гімназії, і де б ви думали? У Києві! І називає її, як у давнину, Милкою. Але про це я розповім колись окремо). Так ось, моя старенька, живе вона в будинку престарілих акторів, і часу в неї дуже багато, всім-всім друзям, аж до Парижа, повідомила, що ось дожила, удостоїлася оповідання з присвятою, а присвята тим часом тютю.

Олена Олексіївна почала зніматися ще у німому кіно, працювала в багатьох театрах, зокрема й у Мейєрхольда, надивилася

й натерпілася всього, зазнала й не таких ударів та несправедливості, але все-таки задля чого це? Чому? Оповідання «Старе кіно» я, між іншим, багато разів перевидавав, і як тільки не доглянеш, як втратиш пильність — немає присвяти, зникла. Воістину в нечистої сили аж пекло сміється, але паскудство чинить невіглас із звичайнісіньким людським обличчям, звичайнісінькими людськими руками і не завжди завдає собі клопоту зрозуміти й осмислити, що паскудне діло лихіше від божого.

Ось вам приклад протилежний, уже з присвятою мені.

Повернувся з мандрівки по Алтайському краю Микола Рубцов, повернувся просвітлений, сяючий, душевно збагачений — людина тихої вологодської землі, він відкрив нову і дуже мальовничу, не схожу на його батьківщину ні звичаями, ні виглядом, буйну й незору країну Сибір.

Відкриття потрясло й надихнуло поета. Він привіз із собою нові вірші й задуми і, оскільки жили ми через два будинки, відразу ж з'явився до нас поділитися своїм багатством і душевною радістю (інших матеріальних благ та багатств у нього ніколи не було, вони йому були і ні до чого).

Гарні, вже зрілі вірші читав нам Микола Михайлович. Відчувалося, що він переживає якийсь внутрішнє піднесення, що у поетичну зрілість входить душевно збагачений, готовий розв'язувати великі моральні завдання, жити у поезії не за заниженою нормою, як живуть і благополучно нидіють у ній цілі косяки посередностей. Жити й творити за завищеними моральними й суспільними завданнями тяжке діло, але воно ставало поетові під силу.

Приблизно це я говорив тоді Миколі Михайловичу, Колі, як завжди, до самої смерті, дружньо і по-братському називав його я, говорив як старший брат і товариш по перу. Коля зашарівся, бурмотів у відповідь якісь незграбні слова і все допитувався, з якоюсь, як здавалося йому, таїною, насправді ж легко вгадуваною дитячою багатозначністю: «А який? Який вірш, Вікторе Петровичу, тобі з сибірського циклу сподобався найбільше?» І я відповів: «Грає Катунь». Коля пішов до моєї кімнати, сказав, щоб йому не заважали, повернувся звітди, сяючи своїми маленькими, виразними чорними очима, і усім обличчям сяючи, і подав мені аркушик з віршем «Грає Катунь», на якому зверху було написано: «В. Астаф'єву».

Мені за моє творче життя присвячено чимало творів, зокрема й поетичних.

Я завжди намагався й намагаюся робити людям добро і не тільки пером, але всім, що і де мені доступне. І люди мені за добро віддячують добром, яке їм доступне.

Не приховую, присвята Миколи Рубцова, в якому я і близькі, обізнані в літературі люди вже й тоді вбачали великого поета — ще тільки вбачали! — була мені особливо дорога ще й тому, що мені дарував вірша мій співбрат по життєвій долі, колишній дитбудинківець, і, як людина щира, зовні колюча, іноді й груба, він робив подарунок з якоюсь ніжністю, що рідко коли пробуджувалася наяву, точніше, рідко кому виказувалася, і з довірливою безпосередністю.

Не стало Колі, Миколи Михайловича Рубцова. Посипалися на нього, як це часто у нас буває, посмертні похвали, прийшла давно заслужена слава, почали видавати одну за одною книжки — і знову «сюрпризи»: в одному виданні «Грає Катунь» друкується з присвятою, в іншому — немає.

Я розумію, що не всім людям моє ім'я й моя робота по нутру, та є і ціла категорія людей, котрим я зовсім не волив би бути «по нутру», і пишу іноді цілком свідомо заради того, щоб розтривожити, якщо не вдарити по цьому самому нутру. Проте, крім мене, є воля покійного, воля поета, і тут уже любиш чи не любиш, та, як мовиться, «частіше поглядай». Дотримуйся хоч би усупереч своєму мстивому норову етичних норм, виконуй волю покійного, бо для нормальних людей, котрі себе шанують, вона завжди була святою, а святого, гідного поваги нині не так уже й багато на світі лишилося. І кому як не письменникам та їхнім видавцям цим дорожити, оберігати етичні залишки й норми, які ще дають людині змогу почувати себе людиною?

Наприкінці березня вирушили ми з дружиною у Биковку, поклавши зустріти там весну «від і до», тобто від перших проталин до повного тепла й льодоходу, та й «розходити» неприємну хворобу, яка мучить багатьох людей при сидячій роботі, особливо ж письменників.

Гарна була та весна, міцна, удень припікало і навіть пекло, на дорозі розмерзали плями сірого, все ще смердючого силосу, по дахах текло, вивільнявся з-під снігу струхлявілий, порослий по крайках та щілинах зеленню тес, пожавилися й азартно скрекотіли сороки, а ворони, ті навпаки — присмирніли: у них щойно скінчилися весілля, накаркалися, набавилися, набігалися, наліталися і сиділи тепер по-старечому, наче чорні шапки на кілках огорож, чи то куняли, чи то на яйцях самок стерегли, чи то довго думали про щось. Але в лісах усе ще лежав глибокий сніг; річка лише на закрутах трохи «відпінтіла»; ранкові заморозки часом були міцні, і ми раділи — мало буде кліща, — він саме цієї пори перетворюється на лялечку в трухлявих пеньках та сушняку, та якщо ранковий морозець ударить раз-удруге

за мінус тридцять, а таке тут навесні трапляється нерідко, лялечкам кліща і всілякій заразній тварі кінець.

Усе було добре, самотно, тихо, усе сприяло доброму робочому настроєві, і я пробував працювати, але не давала клята хвороба, яку через сором'язливість приховують і від якої страждає чимало людей. До неї, до цієї хвороби, не можна звикнути, але притерпітися можна, якщо не почнеться ущемлення. А воно ні з того ні з сього й почалося, у найбільш невідходящий час, у найбільш невідходящому місці — лікарні немає, від міста далеко. Поки я терпів та рятувався «домашніми засобами», почало танути, з полів зійшов сніг, зануртувала річка, прилетіли шпаки й повикидали із шпаківень горобців, що затишно там улаштувалися. Через водосховище давно вже не їздили на конях, та й ходити стало небезпечно.

Попалися. Що день, то мені робилося гірше й гірше, від болю почало капати серце. Але раптом одного ранку знову вдарив такий міцнющий мороз, що навіть промені яскравого сонця кришилися від нього й білим попелом осипалися донизу.

По слизькому, майже дзеркальному льоду, вибираючи клаптики вищербленої луди, ми з дружиною так-сяк перебралися через чотирикілометрову ширину водосховища, до станції — ще п'ять, а я вже йти не можу. Та тільки минули цегельню, гульк, услід нам котить чорна «Волга», і в ній нібито знайомий нам великий начальник. Голосуємо. Дружина мало під колеса машини не кинулася, проте, обдавши нас газом, жбурнувши у нас грудочками мерзлого багна, «Волга» пихато помчала далі.

Якийсь час ми стояли мовчки й розгублено. Так, у машині був наш близький знайомий, загалом добрий чоловік, скалічений на війні. Він не впізнав мене у рибальській куртці та в старій шапці, що зсохлася від дощів і мокрого снігу. Але ж він бачив, не міг не бачити — сам же інвалід, що на дорозі хворий, у три погібелі зігнутий чоловік з ціпком у руці...

Згодом мені довелося бути з цим чоловіком в одному вузькому товаристві, і я загадав йому загадку: «З пункту «А» до пункту «Б» йдуть дві машини — чорна й біла, і на дорозі хворий дядечко стоїть. То яка його підбере?» — «Не знаю, яка вона там машина, чорна чи біла, мені однаково, я завжди підберу немічну й літню людину», — заявив він. Ох і «дренно» йому було, як кажуть білоруси, коли я привселюдно соромив його за пихатість та самозакоханість, якою, на жаль, уражений не тільки він.

У місті мене підлікували, і я полетів у Москву. В «Молодой гвардії» все ще тривала тяганина з виданням двох повістей:

«Крадіжка» та «Десь гримить війна». Я належу до тих незручних письменників, котрі допрацьовують і дописують твори вже й надруковані; у наших видавців завелася мода друкувати твори в тому вигляді, в якому вони з'явилися в журналі. Безглуздя, продиктоване в основному перестраховкою, побоювання, аби письменник чогось «не навставляв».

Мій редактор зробив у журналі двісті з гаком закладок — стільки розходжень він виявив між журнальним та книжковим варіантом і, здавалося, навіть пишався з того, який він пильний і як він мене «підловив».

Розмова велася вже не у відділі — а на «високому рівні», у головного редактора, за чаєм з цукерками й печивом. Я поведився з начальством зухвало й козирився, було це того ж дня, коли мала відбутися та сама читацька конференція у бібліотеці ім. Володарського, про яку писав Олександр Миколайович. На шосту годину він повинен був під'їхати до зупинки метро «Новослобідська» і там мене чекати.

Надворі йшов мокрий сніг, було вогко, друг мій мав поганий вигляд, був зовсім хворий, але зустрів мене з братом в аеропорту. Скільки я його не умовляв не їздити, не зустрічати, він все одно з'являвся, стояв біля металевої огорожки і, побачивши мене, починав:

— І чиє ж це тато приїхало? — А коли я на нього буркотів, відбувся жартами: — Та що ж, Вік Петровичу, така рідкісна нагода з Москви чкурнути, на ліс подивитися, покурити в машині і на людей подивуватися, позаздрити: літають же кудись, ворущаються, а ти сидиш наче проклятий, шкрябаєш папір, таблетки ковтаєш...

Я чомусь і розумів його, і співчував його сумові за волею, за мандрами.

І ось, сидючи в кабінеті головного редактора, все більше тупіючи від болісної і марудної розмови, я вже не стільки думав про своє творіння, як про хвору людину, котра, незважаючи на недугу, тягнеться через мене в якусь бібліотеку, стоїть зараз, певно, на мокрому снігу, біля «Новослобідської».

І запитав я головного редактора, товариша Осипова Валентина Осиповича:

— Скажіть ви мені, будьте ласкаві, що це таке? Усі сірі, навіть поганенькі романи й повісті, надруковані в журналах до і після мене, давно вже видали, а мої повісті ви самі називаєте гарними і ось сотаєте-сотаєте мені і собі нерви?..

— Та тому їх і видали, що сірі, виходить, там нема про що й сперечатися! — без околясів і сердито вигукнув головний редактор.

— Дякую вам за відвертість! — сказав я і, по-бунтарському гребонувши з кришталевої вази жменю цукерок — для Олександра Миколайовича, пішов геть, знаючи, як мене знову лаятиме мій «суворий критик» за м'якотілість і поступливість, а я йому зі смішечками жменю цукерочок... «Поскольку кончилась игра и унижение постыдно» — як сказав наш поет-сучасник.

«Та-ак! Живемо! Творимо! Викручуємося! А коли почнемо конати — і справді соромно буде за таку проституцію... То що ж? Не працювати? Кинути усю цю волинку? Ах, якби це було можливо!» — приблизно такі думки і тепер мучать. Утоми додалося і сили поменшало, та з'явилася «стінобоязнь» — термін цей належить художникам і означає він, що той чи той художник почав боятися брати участь у виставках, виставлятися напоказ. Не один я вже належу до числа тих людей, котрі під будь-яким приводом затримують рукописи на столі і в столі, загода знаючи, як їх, ці рукописи, підозріливо читатимуть, що в них вимагатимуть правити, викидати, урізати, — і «Зрячий посох» вже давно був би допрацьований, надрукований і звільнив би мене для іншої роботи, але «стінобоязнь» — це сила! Адже жодний мій новий твір, за винятком дитячих, та й то не всіх, не виходив без затримок, причіпок цензури, без зупинок, правок, доробок; і цей «досвід», знання, що чекає тебе попереду — нав'язані тобі «допомога» й «редактура», які найчастіше калічать твір скороченнями, дописуванням та латанням дірок на ходу, деформують твою думку; доводять тебе до того, що будь-яка радість першотворення зводиться нанівець і натомість приходить відчуття підсудного, який не знає своєї провини, — відчуття неповноцінності, образи й ворожості до людей, котрі тебе видають, точніше, терзають, видаючи, — усе-усе це з кожним роком зменшує працездатність, бо зменшується оптимізм художника, сповнюється його серце тягарем гіркоти, свідомістю того, що праця твоя марна, отже, і життя твоє безплідне.

Ох, недаремно нічого не друкують мої друзі-«деревенщики», які так добре почали працювати в літературі, дехто з них і зовсім покинув писати або пише вряди-годи, «для себе», в стил — кому це потрібно, хотілося б мені дізнатися на схилі літ? Невже досі не зрозуміло, що творчу думку не зупинити! Спотворити можна, приглушити можна, довести її, та й суспільну свідомість, до апатії можна — це вже було в Росії не раз, зовсім недавно було, та, напевне, нічому нас не навчило.

І все ж ось яка цікава деталь з мого творчого життя: видававсь я і видаюся найбільше в «Молодой гвардии», і не завжди легко, частіше навіть навпаки, але зовсім не випадково захотів

видавати зібрання творів саме в цьому видавництві. Багато що мене до цього спонукало, зокрема й такий ось унікальний документ, написаний тим же Валентином Осиповичем Осиповим, якому чимало поспував я крові своєю затятістю та задержуватістю, і «документ» цей засвідчує, що не тільки автори му-чаться, почуття провини носять у душі і їхні видавці.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Глибоко шануючи Вас, вважаю своїм природним обов'язком повідомити Вам про свій перехід на іншу роботу — в журнал «Знамя» — настав час і мені попрощатися з комсомолом (на жаль, роки!). Але мені хотілося б сподіватися, що наші творчі зв'язки триватимуть і далі. З почуттям глибокої вдячності за все те, що Ви зробили для видавництва, для мене, з найтеплішими вітаннями, з надіями на нові зустрічі.

Ваш В. Осипов

Лист Валентина Осиповича Осипова, який у час написання цієї книжки працював директором видавництва «Художественная литература», повторюю — унікальний документ благородства й етичної вихованості. Не балують і не балували нашого брата листами та увагою ні письменницькі керівники, ні старші письменники. Підлабузники й прихвосні не залишають їм, видно, часу для спілкування з нашим братом. Приклад Максима Горького нічому їх не навчив.

За тридцять тепер уже з гаком років роботи в літературі я одержав від старших письменників стільки листів, що їх неважко перерахувати: Костянтин Симонов, якому я надіслав свою першу московську книжку, — відгукнувся на неї великим і гарним листом, Олександр Чаковський, котрому сподобалося оповідання «Чи ясного дня», надруковане в «Новом мире», — написав про це. Вадим Кожевников подякував за збірник, який я укладав для Пермського видавництва до 20-річчя з дня закінчення Вітчизняної війни і включив туди його оповідання «Березень — квітень», та Михайло Алексеев написав особистого листа з приводу прочитаного ним мого рукопису. Леонід Леонов надіслав до півстолітнього ювілею вітальну телеграму і підписав книжку своєї публіцистики.

І як же мені не дякувати долі, яка послала мені так своєчасно й такого розумного і чуйного старшого друга, як Олександр Миколайович Макаров.

Але ж багатьом письменникам доля не зробила такого «подарунка», і живуть вони й працюють самотньо, варяться, як кажуть, у власному соку.

І зустрічей із старшими письменниками, цікавих, пам'ятних, не тих, коли тебе мимохідь поплескають по плечу або мляво потиснуть руку й покvapливо кинуть: «Читав, читав. Непогано, зовсім непогано...» — і помчать кудись, відразу ж забувши про тебе й про те, що тільки-но мовилося, а зустрічей, значних для життя й роботи, було небагато, а коли — небагато, гадаю, якраз доречно тут про них розповісти.

З Олександром Трифоновичем Твардовським я зустрічався віч-на-віч тільки один раз і розмовляв усього п'ятнадцять хвилин.

Було це наприкінці п'ятдесятих або на початку шістдесятих років, точно не пригадую, але пригадую, що тоді тільки започатковувалися нині вже модні, багатолюдні виїзди письменників та різних діячів на периферію і в республіки на чолі з письменницьким, а іноді й цеховським начальством — для «вивчення життя в глобальному й широкому масштабі», як висловився недавно один велеречивий вождь Спілки письменників, та якщо розкавичити це патетичне формулювання — просто для показухи й колективної пиятики. Нині все це дійство називається вже узаконено й чітко — «виїзні секретаріати», і навіть тема вигадується, приміром, така: «Людина праці й відображення її героїчної сутності в радянській літературі».

Той багатолюдний пікнік, про який піде мова, був названий гучно — форумом, і хлопці-дотепники переінакшили його.

Багатослівна, галаслива була вистава і саме у розпал жнив — важка стояла на Уралі осінь, сніжна, але місцеві керівники та партійні працівники замість того, щоб працювати, вітали й поздоровляли дорогих гостей, котрі удостоїли честі їхнє місто. Таке ж часто буває і на великих будовах, на трасах та промислах; тюменським нафтовикам часом ніколи добувати нафту — безпервно гості, гості, особливо ж дістається ГЕСам, зокрема Красноярській та Саяно-Шушенській. Було таке: стихія розгулялася, на будові перенапруження, люди відвертають аварію, а тут гості напосідають — і титуловані, і від преси, і від творчих спілок...

Приїздив у Пермь на те знамените літсвятю і тодішній перший заступник головного редактора журналу «Новый мир» Олександр Григорович Дементьев. Чоловік компанійський, балакучий, із старечою поблажливою хитринкою, він одразу ж став душею нашої провінційної творчої молоді, і на відміну, приміром, від літвождів, котрі й розмовляти, й трапезувати найчастіше воіліли з партійним начальством, а з народом спілкуватися за допомогою трибуни, Олександр Григорович потихеньку та помаленьку дізнавався, хто тут чого вартий, і вдень трішки випивав

і народні пісеньки з нами співав, а вночі вивчав нашу продукцію, і коли від'їздив з Пермі, в його потертому старому портфелі серед небагатьох рукописів лежали і мої три чи чотири оповідання, на публікацію яких я особливої надії не покладав, але вже й тим був підбадьорений, що ось «узяти», і не куди-небудь, а в «Новый мир», до самого Твардовського, котрий — чутка йшла по Росії — сам! особисто! читав усі!!! рукописи, що надходили до редакції журналу.

Тепер я вже не можу пригадати, чому й для чого опинився у Москві, начебто і за викликом журналу. З'явився на Пушкінську площу, до заповітних важких дверей рано-вранці, не знаючи, що і редактор, і секретар, і заступники приходять у редакцію журналів не раніше дванадцяті.

Якась жаліслива тітонька, вахтерка чи прибиральниця, запитала: до кого я, чого, і, мабуть, не перший я тут такий був і не останній, запросила посідіти у напівтемному коридорі, поки не з'явилися співробітники.

Я підтяг краватку на шиї, штани на череві, причесався, чекаю. Нема й нема мого Дементьєва, окрім нього, я тут нікого не знаю. Але журнал «Новый мир», крім усього іншого, завжди відзначався ще й журнальною етикою, прищепленою, як я тепер розумію, діловою людиною Симоновим і зміцненою суворим Твардовським, — це я відчув на собі особисто і як невідомий автор, і як уже широко відомий. Повз мене разів два прошмигнув моложавий, рум'яний чоловік із хвилястою зачіскою, і чи то я йому надокучив, намуляв очі, чи то йому шкода мене стало, а може, в силу тієї ж редакційної етики, він нарешті звернув на мене увагу й запитав:

— Пробачте, ви кого чекаєте?

Я підвівся зі старенького крісла, обсмикнув піджак і сказав, що Олександра Григоровича Дементьєва.

— А ви звідки?

— З Пермі.

— І давно тут?

— Зранку.

— Але ж...

Незабаром я опинився в кабінеті, де стояло кілька старих столів, завалених паперами, теками, гранками. І сам кабінет був старий і дещо похмурий від давнього пофарбування й від чогось чорного навкруги, очевидно, старовинного оздоблення з чорного дерева. Мені дали чаю. Принесла його та ж тітонька, яка тепло зустріла мене вранці і зараз ось підбадьорливо усміхнулася, діставши з кишеньки фартуха два шматочки цукру. А чоловік з хвилястим чубом усе ганяв по закутках та сходах;

кинувши мені на льоту: «Пробачте, здача номера...», однак, як виявилось, він не забував про мене і невдовзі поклав переді мною зчеплені скріпкою гранки:

— Ось ваші оповідання. Подивіться. Щось тут не те... Ми вже хотіли ставити їх у номер, але... Одне слово, треба поговорити...

Набрано було три оповідання з чотирьох, але в якому вигляді! На той час я вже кілька разів друкувався в товстих журналах, зазнав на собі редакційного свавілля й безцеремонності редакторів, але такого...

Чоловік з хвилястим чубом, ще більше розчервонілий від клопотів, біганини та турбот, нарешті впав у крісло за столом й співчутливо поглянув на мене:

— Ну що, засмучені, пригнічені?

Я покивав головою. Він набрав номер внутріредакційного телефону й покликав до себе редакторку, прізвище якої не хочу тут називати, бо бачив її в «Новом мире» уперше і востаннє. Потім я її взагалі ніде не бачив.

Зайшла жінка, худюща, коротко підстрижена, неохайно зодягнена, з цигаркою в зубах.

— Ось Астаф'єв, — показав на мене чоловік. — Той самий.

— Та-ак, — розімкнула редакторка заклеяні помадою губи і, вийнявши з рота червоний недопалок, кинула його у попільницю, під ніс, як я здогадався, своєму начальникові.

— Може, ви поговорите з автором?

— Говорити? З автором? Про що?

— Про оповідання.

— Це надто сміливо сказано.

— Н-ну...

— Ну-ну, я уже наговорила щодо цих нещасних творінь. Я зробила все, що могла. Може, ви самі продовжите роботу з автором? Але попереджаю — це без-перспек-тивно! — і з цими словами дама вийшла.

І чоловік із хвилястим чубом, і я, автор, дивилися в підлогу. Ми обидва були принижені безцеремонністю й пригнічені напористим хамством.

— Ви це... не звертайте уваги...

Я нічого не міг відповісти. Я і без неї, без цієї дами знав, що заліз із свинячим рилом у публичний ряд, тобто в літературу, та ось іще у «Новый мир» мене занесло! Друкувався в альманасі «Прикамье» і друкувався б собі далі, і став би «метром», нехай і провінційним, і хвалили б мене в місцевих газетах, і ніхто «без-перс-пек-тивно» не посмів би сказати — там рука руку мие: ти похвалиш, тебе похвалять, і, дивинися, ні добре;

ні погано рухається літсправа — плодяться книжки, продовжуються «традиції».

Прийшов Олександр Григорович, обійняв мене, поплескав по спині, роздягаючись, перезирнувся з чоловіком, ковзнув поглядом по гранках, які я тримав у руках.

— Поговорили, Альошо?

— Пого-о-ворили! — махнув рукою Альоша.

— Гпати її треба, зміюку.

— Давно пора. І цей теж — гарний, писати ще не навчився, а вже тицяє пальцем у чиряк.

Я тоді не збагнув, про що каже Олексій, тобто другий заступник редактора Олексій Іванович Кондратович, дуже гарний і добрий, мужній чоловік, з яким ми говорили потім не раз, тепло спілкувалися, та й сьогодні, під час коротких і нечастих зустрічей, не відвертаємося один від одного.

В одному з оповідань, — а воно єдине тільки й могло називатися оповіданням, і його я згодом таки дотяг і надрукував у столиці, решту просто відклав і після деяких доробок всунув у те саме багатотерпляче «Прикам'є», — було згадано прізвище негативного персонажа, списаного з натури, а оскільки «негативних» я ще й досі писати до ладу не навчився, то було в тій постаті багато сарказму, іронії і т. ін., але користі та сенсу було мало. Міркуючи по-теперішньому, то й зовсім нічого путнього в цій жалюгідній постаті не було, і потреби в ній не було, і викинув я її потім назавжди у літературне сміття. Однак весь сенс того, що тоді відбувалося, збагнув я ой як не скоро. У постаті тій і прізвище було натуральне, єврейське, але погані люди, негідники, мерзотники, продажні шкури, спиртники і рвачі за кимось установленими правилами, яких ревно, навіть хворобливо дотримуються, повинні мати в нашій сучасній літературі російські прізвища, ну, у крайньому разі, українські або білоруські. Але ж я працював ще за методом класицизму: що бачу, те й валю на папір, поточних «тонкощів» соцреалізму не знав. Редакторка знала, от і знищила мене. Так мені й треба! Думай, що пишеш, зрозумівши, навчися писати так, щоб усі, навіть негативні євреї, були у твоїх творах не тільки натуральними, а й переконливими.

На другу годину в редакцію приїхав Твардовський. Усі якось підтяглися, посуворішали. Олександр Григорович забрав мої гранки, сказав: «Посидь», і вони з Кондратовичем пішли до головного редактора. Довго там були. З'явилися усміхнені. Олександр Григорович запросив мене з собою, у коридорі напівобняв і ось так, напівобнявши, завів мене у велику, майже порожню кімнату, більше схожу на залу.

Потім я дізнався, що у Твардовського в старому приміщенні постійного кабінету не було, і він міг опинитися у будь-якій з редакційних кімнат. Цього разу він був у цій великій і, усміхаючись, ішов мені назустріч, але я до місця приріс — дивлюся на живого Твардовського й сам собі не вірю.

Згодом мені казали, що бував він і лютий, і відлюдкуватий, і нетерплячий, і нетерпимий, і різкий з людьми, й неприємно іронічний. Але ж я щасливчик! Я потрапив до хорошого Твардовського й хорошим візьму його образ у могилу, і скільки б не читав і не чув про нього поганого, нічому не повірю. Цьому неприйняттю поганого у великих людях я навчився серед людей і від людей.

Ось характерний приклад: після стомливого осіннього полювання лежали ми біля багаття на уральському роз'їзді Верейському і чекали на приміський поїзд. Чоловік п'ятнадцятеро зібрався нас на вогонь, і всі чусовці, всіх я знав, і вони мене теж. Поїзд запізнювався, смеркало. Теревенили про те, про се, коли зненацька перекинулися на літературу. Я тоді працював у газеті «Чусовский рабочий», видав уже одну чи дві книжки в Пермі й уважно прислухався до того, що говорить народ. Були тут майже самі металурги, і один з них, вальцівник з дрібносортового стану, досить начитаний, прочитав щось уголос з Некрасова, другий, не менше «начитаний», почав говорити про те, що всі вони, письменники, великі брехуни, роблять одне, та пишуть інше. Ось той же Некрасов — картяр був, гульвіса, жінку в свого друга відбив і забрав...

— Це неправда! — твердо заявив вальцівник.

— Але ж пишуть! У книжках.

— Мало що. Та коли б мені сам Некрасов, якби прийшов він ось сюди, до багаття, й довідку з печаткою приніс, що так, картяр, бабій, а я і йому не повірю, бо в мені живе мій Некрасов. З дитячих літ живе! І він найкращий від усіх людей на світі. Може, кращий за того, яким був насправді...

Коротко й сильно потиснувши мені руку, Олександр Трифонович на крок відступив і уважливо подивився на мене. Який виразний і пильний був у нього погляд, і очі наче білясті, округлі, але так багато в них уміщалося! Того дня понад усе світилися у погляді поета щирість, привітність і бажання робити добро, нехай і першому зустрічному, котрим, на моє щастя, виявився я. А глибше і далі лежала втома, вже недоворотна, збагнув я, втома й печаль. І ця печаль проступала дедалі помітніше й ближче у міру того, як він вдивлявся в мене.

— Воювали?

— Так.

— Де і ким?

— Солдатом. На Першому Українському.

— Солда-атом!

— Він і зараз поводитьсь, ніби солдат у бою — не погоджується друкувати заредаговані оповідання! — втрутився в розмову Олександр Григорович. — У «Новом мире»! — перейшов він на звичний для нього, трохи іронічний, самозахисний тон, який незрідка сусідував з баламутством. — Ну, я пішов! — відчувши мою й Олександра Трифоновича ніяковість, заквапився Дементьєв.

Ми залишилися з Твардовським удвох.

Олександр Григорович, очевидно, подбав про те, аби якийсь час нам не заважали, і Твардовському не дзвонили.

Я сів навпроти Олександра Трифоновича на стілець, а він — у старе крісло з масивною дерев'яною спинкою, теж пофарбоване у чорне або з чорного дерева. Піджак його висів на спинці, був він у чистій-чистій випрасуваній сорочці у світлу смужку, рукави сорочки були закасані до ліктів, оголюючи великі селянські руки з тоншими, ніж були, мабуть, колись пальцями й трохи повнуватими передпліччями. Волосся, мабуть, тільки вранці помите, стирчало, було воно тонке, навіть на вигляд м'яке, і, звичний на портретах, моложавий, з гладенькою строгою зачіскою набік, був сьогоднішній, уже в літах, Твардовський з цим вільним сивим волоссям — якийсь ближчий, доступніший, рідніший.

І хоча вигляд у нього був діловий, відчувалася його прихильність до розмови, до спілкування, він не дивився на гору паперів і на мої гранки, покладені зверху, руки його не метушилися, не хапали телефон, він тихо розпитував мене про життя-буття й непомітно повернув розмову на війну.

— Так, це добре, що колишні рядові починають писати. У них зовсім незайманий матеріал. Пише про війну наш брат, військовий журналіст, офіцери, генерали, тилові працівники. Ви Бикова читали? Знаєте?

— Читав. Але особисто не знайомий.

— І що ж вам хочеться написати про війну?

— Найперше хочеться написати про запасні полки. Запитати хочеться — що це таке було? Навіщо?

— Та-ак! Запасні, запасні, — подивився кудись убік Твардовський. — Годували там так і доводили людей до такого стану, щоб усі вони добровільно на фронт просилися.

Заява як на той час не тільки відверта, але й досить смілива. Але ж це Твардовський! Для нього, зрозумів я, стан правди — природна необхідність, його дихання, його їжа й суть життя —

ох яку силу духу, яку мужність треба мати, аби в наш час зберегти себе для правди! І хоча кажуть, що той, хто хоч би раз вдався до брехні, вже не зупиниться, Твардовський зміг і це, переборов тяжку, нехай і єдину в своєму житті брехню, коли, будучи ще молодим і удачливим поетом, не заступився одразу за висланих батьків, але, спокутуючи цю слабкість, цю таку звичайну для тих часів легкодухість, тим самовідданіше боровся до останніх своїх днів, до останнього подиху з брехнею, і якщо література наша хоч якось і хоч трохи посунулася уперед, розриваючи пута брехні,— приклад Твардовського, його праця відіграли тут і сьогодні відіграють величезну роль.

Але іноді мені приходять у голову така парадоксальна думка: а якби не було такої біди, такої моральної провини в житті поета, чи був би він тим Твардовським, якого ми знаємо? І відповідаю собі: ні, не був би, і вже напевне не було б і найгіркішої та найчистішої його поеми «За правом пам'яті»¹.

Випробування на міцність люди, насамперед творчі, проходять не тільки через загартування організму, але й через його ломку, перевиховання душі.

У нашій літературі зараз багато таких, котрі бачать і пам'ятають себе у вигляді паски — відразу вона з'явилася світові округлою, пишною, солодкою і святковою. Але є проростання хлібного колосу на кимось, найчастіше батьком та матір'ю, зораній землі. Саме з хлібним колосом, на ниві російської словесності, видається мені слушним порівняти життя й діяння Твардовського — від рівня віршів далекої Смоленської «районки» до Моргунка, до цього одкровення молодого поета, та й поезії тих нелегких років, ускладнених ще й розгулом пристрастей перетворювачів усіх сфер життя, і найперше селянського життя,— до всенародного, всім необхідного, як хліб, Василя Тьоркіна, до лірики воєнних років, і, послідовно, до мудрої вагомо-спокійної роману-поєми «За далью — даль», а від неї до своїх вершин — поезії останніх років і, нарешті, до передсмертного крику гніву й болю «За правом пам'яті», що її довго приховували від народу, від того народу, плоть від плоті якого був поет, можливо, останній російський поет, котрий заслужив почесне й велике звання — народного.

Якийсь час ми ще поговорили про війну, але я не дозволяю собі розійтися, лише трохи розповів про післявоєнне життя, намагаючись добирати «найсмійніше», і від цього «смійного» Олександр Трифонович посмутнів, опустив очі і чи то перепитав, чи то подумав уголос:

¹ Поема надрукована в журналі «Знамя» 1987 року.

— Нагороди в скрині позамикали! А один вояка, кажете, медаль «За відвагу» на блешню переклепав. Молодці! Всі молодці! І вояки! І генерали, котрі кинули його напризволяще. І генералісмумс наш дорогий...

— Але ж так завжди було, Олександрє Трифоновичу, після будь-якої війни кидали й зраджували тих, хто добув перемогу і врятував шкури власть імущих. Он «Повернення» у Ремарка. Та що Ремарк? З Римських часів...

Та що там Рим і Римські часи. Наполеон, який покинув сотні тисяч французів на повільне конання, так і залишився Великим імператором. А солдатів, яких він зрадив, хто пам'ятає? Або наш російський полководець тягав по всіх селах та країнах сотні тисяч російських мужиків. Може, великий генералісмумс та інші ясновельможні особи поражували, скільки жебраків, калік-солдатів блукало по Русі, старцюючи, або, добувши чергову славу перемогою своїй Вітчизні, поверталися під нагляд і нагаї кріпосника-пана тими ж невільниками та рабами, якими вони вирушали у «визвольний похід», або чергову кампанію по врятуванню союзників, що жирували посеред Європи. Були часи, коли за наказом російських воевод і царюючих покровителів стрільців, покалічених у борні, й інших ратних людей виганяли за ворота фортець та острогів, ними ж споруджених на завойованих диких землях,— на волю божу та мирське утримання, тобто на розтерзання вовкам, оскільки царська казна не передбачала й не відпускала провіанту й коштів на утримання інвалідів; «милості» її поширювалися тільки на тих слуг, які ще могли служити батькові цареві, тим часом недужим та покаліченим — «бог суддя і спаситель».

«...Разделен издревле труд: города сдают солдаты, генералы их берут», як «брали міста» — я знаю, і поет, котрий висловився так зухвало, знав, якою кров'ю брали, якими жертвами...

Не просто через війну опустіла наша одвіку російська земля, бо втрати Росії не заповнені і не будуть заповнені, вона зазнає їх від покоління до покоління, зазнаватиме і далі при такому браконьєрському ставленні до російського народу та російської землі.

Занепад того і іншого, здичавіння, втеча в міждомки нині прикриваються хитрою, убогою й звичною вже демагогією, і те, що було одвічною Росією, центром її та душею, назвали вже терміном — Нечорнозем'я. Не земля, не країна, не вітчизна, не народ, не нація, а Нечорнозем'я, де живуть, точніше, доживають, не русичі, не славний і багатотерпеливий народ-переможець у багатьох війнах та у Великій революції, перебувають якісь мало ким знані, нові племена нечорноземців, котрі від села не відбилися і до міста не прибилися.

Был дом и поле на два дышла.

Там ни двора и ни кола.

России нет. Россия вышла.

И не звонят в колокола.

О ней ни слуху и ни духу,

Печаль никто не сторожит.

Россия глушит бормотуху

И кверху задницей лежит.

И мы уходим с ней навеки,

Не уяснив свою вину,

А в Новгородчине узбеки

Уже корчуют целину.

Цей вірш з'явився на світ уже після смерті Твардовського, написав його дуже благовірний поет, і Росію перейменували вже після того, як Твардовського не стало — при ньому не посміли, видно, так розмашисто й хвацько розвернутися з перетвореннями та новаціями на ниві сільського господарства.

— І так завжди було, — повторив я вголос те, що пройшло-промайнуло в мені за ці хвилини.

— Тільки ж ми не завжди були, — ніби наперед угадуючи мої слова, стиха й гірко мовив Твардовський. — Ми, творці нового суспільства, нової армії. І війни такої не було. Тут, — тицьнув він пальцем у гранки, — є те, про що ви мені говорили.

— Небагато. Решта тут, — постукав я себе кулаком по голові.

— От і бережіть її, — м'яко усміхнувся він, підсунув до себе гранки й почав їх гортати. — Навіщо ж ви таке робите? — Я напружився, подався вперед. — Навіщо так недбало або й зумисне сплітаєте авторську мову з оповідною?

Я мало не бовкнув, що в цьому «моя особливість», за це мене й хвалять периферійні критики та редактори... деякі... Але тут він прочитав такий приклад із тексту, що я зрадів — слава богу, не встиг нічого сказати.

Далі він натрапив на опис дерева без вершини, дерева, давно зламаного бурею.

— А в дерева, та ще зламаного бурею, та ще такого дужого, як модрина, яку ви описуєте, вершин багато повинно бути! — І розповів, що у Пахрі, де він живе, є зламана ялина, і що в неї, в ялини, яка визнає нібито тільки гостру верхівку, пішло кілька паростків, і один з них і стане вершиною.

Це він говорив зі мною про оповідання «Бурелом» і коротко, але водночас дуже переконливо довів, що не буря та бурелом в оповіданні головне, а зіткнення людей під бурю, зіткнення світлого з темним, людину нібито пропащу і паскудну потрясає не так буря, як незаплутане, просте й чесне життя такої ж, як вона, істоти.

Я сприйняв поради Олександра Трифоновича й через кілька років по тому з великими зусиллями допрацював те оповідання. Називається воно «Восьма втеча».

Звичайно ж, у короткій розмові з Твардовським були хвилини, коли мені, людині гоноровитій, кортіло посперечатися з Олександром Трифоновичем, не погодитись, у чомусь йому заперечити, але я стримував себе, бо посперечатися я і потім, подумки, ще встигну, а ось послухати людину з великим досвідом мені, може, більше ніколи не випаде. На той час я вже трохи розумів, що характер письменникові потрібен не менше, ніж талант, одначе норов йому ні до чого, і, бачачи, як іноді із шкури пнеться молодий автор, доводячи свою «правоту», я у думці зітхаю: «Е-ех, село-матінка! Таж він старший за тебе в усіх відношеннях, отже, і мудріший. Учись, слухай, бери, поки дають! Не прогав щасливіх хвилин дорогоцінного й рідкісного спілкування, подарованого тобі долею». Але на це потрібне уміння, потрібна внутрішня культура, яка починається зі стриманості, з уміння слухати й вислуховувати речі, іноді й неприємні, і розбиратися в них, у собі й подумки, а не розводити словесний базар, та ще при людях старших, котрі відірвали час від себе, якого в них уже обмаль і який читачеві дорожчий, ніж твоя палка суперечка, що часто є не що інше, як молодецьке торгання у відчинені двері.

— Ви попрацюйте ще над оповіданнями й приходьте до нас, та надрукуйтеся так, щоб одразу було помітно й гідно. — Твардовський запитально поглянув за мою спину — там стояла сива жінка із жмутком скріплених паперів. — Потім, потім, — підняв він руки й ніби відгородився ними.

Я хутко почав підводитися зі стільця, аби попрощатися з Олександром Трифоновичем, бо в двері вже просунулася сива голова Дементьєва, хтось іще там замаєчав. Олександр Трифонович усміхнувся мені підбадьорливо й трохи провинно, мовляв, самі бачите. А я повторював: «Дякую! Дякую!» — і робив якісь поквандиві, дрібні й теж провинні напівпоклони.

Олександр Трифонович вийшов з-за столу, подав мені руку і, не випускаючи її, ніби заступивши мене плечем і лівою рукою від когось, довів до дверей.

— Ну що? Як? — запитав у дверях Дементьєв. — Домовилися?

— Домовились, домовились, — озвався Твардовський, відпустивши мене і вже з кимсь вітаючись. — Молодий чоловік ще попрацює, подумає, а вже тоді...

— Ну от і добре, от і добре! — ще дужче окаючи від хвилювання, прийняв мене Дементьєв і провів у коридор. — Вітюшо, ти хоч їв сьогодні? А почекай-но ти мене, братику, в коридорі, і ми

разом пообідаємо. Автора треба годувати. Го-ду-вати! В нього й грошей, мабуть, нема.

— Ну як це нема? Як це нема?! — загороївся я, гадаючи, що ми підемо в найближчу їдальню. Але години через дві ми пішли в ЦБЛ. Олександр Григорович зайняв окремих столик, аби не заважали, не чіплялися: «А то ж і наїстися не дадуть...»

І за увесь вечір — ми просиділи допізна — нікого за стіл не пустив, окрім свого товариша Володимира Вікторовича Жданова, чоловіка дуже симпатичного, співрозмовника найрозумнішого. Через кілька років по тому він подарував мені свою книжку «Некрасов», випущену в серії «Жизнь замечательных людей», із зворушливим написом, і цю книжку я бережу, як дорогу мені реліквію.

Говорили ми тоді довго і багато про що. На моє щастя, про мої оповідання й гранки, що залишилися на столі головного редактора, навіть не згадувалося, і вони, мабуть, опинилися там, де їм і годилося опинитись — у кошику.

Відтоді мої стосунки з «Новым миром» були дуже теплі, майже дружні. Двічі зі мною уклали угоду на повісті «Крадіжка» та «Пастух і пастушка», двічі підтримували авансом і слухними порадами. Але обставини склалися так, що замордований журнал не зміг їх надрукувати, та обидва рази, спочатку Демет'єв, а потім Лакшин добивалися того, аби я не повертав аванс, і, більше того, щоразу журнал відгукувався на публікації цих повістей в інших журналах доброзичливими рецензіями та статтями, а 1967 року надрукували і оповідання «Чи ясного дня», яке, як я дізнався зі статті Олексія Кондратовича, сподобалося Твардовському. Публікація виявилася гідною журналу «Новый мир», принаймні я за неї не червонів і тривалий час їй радів, рівнявся в роботі на це оповідання.

Немає Олександра Трифоновича на світі, на жаль, немає, і люди працюють у журналі інші й по-іншому, але «колишні новомірці» мені, як і раніше, рідні й дорогі.

Якось у натовпі письменницького з'їзду прошмигнув я в буфет Колонного залу, а буфет там просторіший за деякі залізничні вокзали, і столи в ньому з плах, модні столи, барачного фасону. Мчу до прилавка з питвом та бутербродами, коли раптом бачу край столу самотного, сивого, але все ще свіжого обличчям чоловіка, який попиває каву. Я вже було промчав, та нараз саянуло:

— Олександр Григоровичу! Голубчику! Скільки літ, скільки зим!

— Зрастуй, Вітюшо, зрастуй! — ми обнялися. — Який ти був відсталий, такий і зостався! — з гіркою старечою усмішкою мовив він і пояснив: — Зараз до мене ніхто не підходить —

не потрібен. Це коли в «Новом мире» правиз — хвостом волочилися, в черевик від любові мочилися, наче цуценята. Нині відвертаються. Дивлюся, і ти мимо мчиш. Думаю, і цей хлюст!... — Мені видалося, що в старого і голос затремтів. — А Володя помер. Пам'ятаєш Володю Жданова? Чекали ми тебе в Пахру, чекали. Стежили за тобою. Не метушишся. Не метушишся. Багато працюєш. Тримаєшся. Радий за тебе. І Володя радів. А з Уралу чого виїхав?

Посиділи ми осторонь, погсворили, чайку попили. А в Пахру провідати старого я так і не зібрався. Москва ця, коли вряди-годи до неї потраплю, бере мене в таку роботу...

А втім, якщо виправдуюся, отже, завинив, і нічого розводити красиві покаянні баляндраси.

Дасть бог, ще зустрінемося, поговоримо¹. Не так уже й багато справжніх, безкорисливих людей, які «задарма» вірять у тебе й підтримують, зустрічаєш на творчому шляху, особливо на його початку — «новомирці» були до мене саме такими.

А п'ятнадцять хвилин, які витратив на мене великий поет та громадянин нашого часу, я відроблятиму все життя.

Коли я навчався на Вищих літературних курсах, сім'я моя залишалася в Чусовому — містечку, як я писав, не тільки чадному, димному, а й одвічно убогому — на таку-сяку культуру, розваги, достаток, провіант, транспорт, господарський догляд, житлове влаштування. Зате завжди воно було багате на смертовбивство, пиятику, дебоші, ранне старіння людей, особливо на феросплавному заводі.

А я ще суворість свою й принциповість проявив, віддавши дітей до п'ятої школи, «татарської», як називали її в місті. Стояла вона, похилившись корпусом у вибалок, підперта з боку вибалку спареними колодами, підлогою вросла в землю, вікна перекособочилися. «Татарською» її називали тому, що половина дітвори в ній навчалася татарського походження — в Чусовому жило багато татар. Працювали татари на високооплачуваних, але й найважчих роботах, переважно в гарячих цехах, жили між собою дружно, згуртовано, в усі часи уперто справляли свої національні свята та обряди. Почуття власної гідності, працелюбство, кришталева чесність, порядність та добросусідство татар викликали до них найщирішу повагу росіян, і можна сміливо стверджувати, що жили вони справді по-братськи, з усіх сил допомагаючи одне одному в часи лихоліття та тяжких випробувань, якими була війна, що тільки-но відтриміла.

Ось і захотілося мені, щоб мої діти навчалися не в «зразко-

¹ Не зустрілися, не поговорили. Помер старий, ще одна провина у моєму житті, ще одне каяття. Скільки їх ще буде!

вій» — сімнадцятій — школі, а з робітничим класом, нехай у струхлявілій, холодній школі. І не жалкую, що я їх туди віддав — геніями та вундеркіндами вони не стали, та й у сімнадцятій школі вони такими не зробилися б — задатків немає, але чесними й добрими людьми мої діти стали, і в цьому неабияка заслуга п'ятої, «бідної» школи.

Проте це я зараз так розмірковую, а тоді, навчаючись на ВЛК, живучи в гарних умовах, буваючи в театрах, на концертах і в літ. товариствах, купуючи в магазині з продуктів усе, чого душа забажає, я почувався трохи збентежено, і хоча надсилав посилки з продуктами на Урал, все ж докори сумління мучили мене. І я вирішив — вже коли балувати, то балувати — повезти своє сімейство у Будинок творчості, аж у Дубулти, де взимку приймали письменників з дітьми, дітей, котрі старші, навіть без тат і мам.

І ось причепурилися мої діти й дружина, повів я їх у Москві в одне місце, в інше, навіть у Великий театр — і по сьогодні вони про це згадують, і покотили ми в поїзді у заманливу далину.

Приїхали в Дубулти. Поселили нас у далекому корпусі, серед сосон та кущів, усіх чотирьох в одній кімнаті — ми й раденькі. Навпроти поселилася літня інтелігентна жінка й ніяково назвалася тещею Лазаря Кареліна. Чомусь у кімнатах не виявилось лампочок, але невдовзі їх видали. Я вкрутив собі й тещі Лазаря Кареліна, чую — лається хтось у суміжній кімнаті жіночим голосом, проте лайка чоловіча. Цієї хвилі з'являється моя дівка, котра перебувала тоді в найцікавішому віці, й повідомляє, що тітонька ходить чомусь взута по столу й по всьому, що є в кімнаті, і криє усіх і все, «як на вулиці в Чусовому». Я сказав дитині, щоб вона не стромляла носа куди не слід і не слухала того, що слухати в дитинстві не годиться. Дитина поспіла носом і вгамувалася. Полаявшись, тітонька забракувала помешкання й перебралася в інший, зручніший корпус, у світлішу й просторішу кімнату. Тітонька, як з'ясувалося, була не проста, а золота — дружина драматурга Арбузова, не та дружина, що в нього нині, зовсім інша дружина. Вона була завжди чимось невдоволена, говорила голосно, поводитися скрізь і всюди визивно, і одного разу в Ризі, у фірмовому магазині, зняла й почала витрушувати норкову шубу на вітрину з тістечками, і коли латишка-продавщиця закудкудакала: «Що ви робите? Як можна?», — дружина знаменитого драматурга дала їй вичерпну відповідь: «Погода у вас мерзенна. Сніг, Шуба моя намокла. А мені вона дорожча за ваші вошиві тістечка...» Латишка і язика проковтнула, сльози в неї на очі навернулися, дружина відомого драматурга вже голосно, на

весь магазин крила сучасний театр, вивертаючи його, наче стару шубу, подертою й брудною підкладкою назовні.

З'їхалося ще кілька письменників з дружинами, у тім числі і не менш великий, ніж Арбузов, драматург Ш. з дружиною — пара теж колоритна.

Юрбами й поодинокі почали прибувати на відпочинок стомлені письменницькі діти. Мої чада, наряджені в Чусовому і на чусовський манір, одразу й поблякли, бо ті діти, швидше, головні серед «тих», міняли костюми й плаття по три рази на день. Микита Михалков, вродливий, круглолиций хлопчисько з променисто-мерехтливим блудливим поглядом — то й по чотири. А костюми ж усі за новою модою пошиті, всі із закордонними нашивками і фасонним кроєм. Дівчата навколо того Микити роєм звивалися, і він їх теж помічав. У той час мені навіть на гадку не могло спасти, що невдовзі з цього чотирнадцятирічного пустуна й шалапута вийде такий серйозний кінорежисер та артист.

Прибув з дружиною і розпещеним ніжним дитям мій земляк Б., відомий у той час письменник, лауреат Сталінської премії, котрий громив у центральних газетах літераторів, які були йому не до шмиги, — я не називаю його прізвище зараз тільки з жалю до нього, бо став він зовсім невідомим, самотнім, і навіть коли у своїй квартирі щось говорить — озирається на двері. Працював наїздами у Будинку творчості і славний чоловік Нагішкін, строчив чергову товсту книжку про Бонівура; бував він то в Дубултах, то в Ризі і від утоми чи з якоїсь іншої причини тієї ж зими загинув під електричкою.

Приїхав, нарешті, і такий чоловік, з яким мені кортіло познайомитися, — Ярослав Васильович Смеляков. Але нагоди познайомитися ніяк не траплялося, та й новий, 1961 рік надходив, і я вирішив, що вже на Новий рік, на свято, всі ми і перезнайомимося, поговоримо, може, і повеселимося разом — ніколи ще з письменниками не гуляв ні я, ні моя дружина.

Теща Лазаря Кареліна дуже заприязнилася з моїми дітьми, розумно усміхалася, слухаючи їх, раділа з того, що вони анітрохи поки що не розбещені, що саме по собі в наш час — дивина, та ще коли подивитись, як розважаються письменницькі дітки, котрі надто вже зарано, як їй видається, дозріли для амурних справ та вільного поводження.

Теща Лазаря Кареліна запитала в нас, як ми збираємося зустрічати Новий рік. Ми бадьоро їй відповіли, що, мабуть, купимо пляшку коньяку, пляшку вина та й прийдемо в ідальню, там, у невеличкій залі, зберуться всі дорослі мешканці Будинку творчості, ну, вип'ємо, поздоровимо одне одного,

поговоримо, може, й заспіваємо Теща Лазаря Кареліна сказала, що все це дуже мило і що вона теж купить пляшку вина і з нашого дозволу пристане до нас і побуде зовсім-зовсім недовго, і непомітно зникне, вона уміла бути ненав'язливою. «Звичайно, звичайно!» — заквапилися ми з дружиною підбадьорити літню жінку, якій теж не хотілося на Новий рік сидіти у кімнати самій, Та й кому хочеться?

Удень в ідальні стався прецікавий епізод: з Риги добряче напідпитку з'явився Ярослав Васильович і доповів своїй дружині, Тетяні Стрешневій, людині такій же тілистій, як і добродушній, — як він здорово домовився з таксистом: швидко доїхав, устиг ось на обід, і взагалі він людина удачлива, і таксисти тут не те що московські дав ось чоловікові всього четвертну — і все гаразд! «А скільки ж на лічильнику було?» — стиха запитала дружина в чоловіка «Два карбованці, пригадується плюс полтина на чай» — чітко відповів чоловік дружині: «Ти, Ярику дав цьому чесному таксистові двісті п'ятдесят карбованців старими грішми!» — засмучено сказала чоловікові дружина, котра, судячи з її вбрання й манери поводитися, зайвих грошей у домі не мала «Як це двісті п'ятдесят?! Як це двісті п'ятдесят?!» — «А отак. Двадцять п'ять карбованців сьогоднішніх — це двісті п'ятдесят старих. А на лічильнику було два карбованці сьогоднішніх, а ти дав двісті п'ятдесят колишніх старих грошей, розумієш?» — «Я правильно йому дав. Два карбованці на лічильнику плюс полтина на чай!» — все більше закипав поет. «Ні неправильно! — заперечувала уперта дружина. — Ти передав йому чоловікові-хапузі, двадцять два карбованці з полтиною новими грішми, що, коли перевести на старі гроші, означає — двісті двадцять п'ять карбованців...» Тут поет Смесляков уже зовсім закипів, кинув виделку, з наколотою на неї сосискою, схопився на рівні «Подивіться на цю дурепу! — звернувся він до публіки, якої в ідальні, слава богу, майже не було. — Я дав таксистові двадцять п'ять карбованців, а вона каже — двісті п'ятдесят! Це ж як? Це ж... От дурна! От дурна!..»

Дружина слухати чоловіка далі не стала, вихором вилетіла з ідальні. Коли ми вийшли надвір, вона нервово курила на ганку й розповідала подружжю Штейнів: «Замість двох з полтиною виклав, ідіот четвертну цьому чесному латишеві, і я ж ще й дурна!..»

Ну думаю, зараз Ярослав Васильович отямиться, попросить у дружини прощення. А він — шапку в руки і, надіваючи на ходу пальто, усе ще буркочучи і лаючись, мимо дружини, на берег студеного моря, до ларка, щоб там пояснити чоловікам

складну фінансову ситуацію, в яку він потрапив, і заспокоїтись за скляночкою винця.

Увечері ми з дружиною причепурилися і пішли в їдальню. Теща Лазаря Кареліна сказала, що прийде пізніше, вже ближче до дванадцятої, аби нікому не надокучати.

У залі-їдальні стояла нарядна ялинка для дітей, які зібралися в Будинку творчості вже давно, і вони, хто в парадному, хто ще в буденному, прикрашали ялинку до свята, накривали столи, були збуджені, як усі діти, що чекають свята.

Спокійно й безлюдно було тільки в нашій невеличкій залі. Ми з дружиною сіли до столу, виставили коньяк та вино і почали чекати інших письменників.

Час наближається до десятої, перевалює за десяту. Дітвора у великій залі вже танцює, гримить музика. А ми все самі.

Нарешті з'явилася офіціантка Анечка, поставила перед нами сосиски з капустою, чай, по шматочку сиру і якийсь знітляся, заходилася з місця на місце переставляти посуд і все поглядала на пляшки, принесені нами. А я і коньяк добув якийсь дорогий — коли вже гуляти, то гуляти! «Я теж сибірака», — як каже мій фронтовий товариш Петько Ніколаєнко, хохол, який народився в Сибіру. Він і тепер живе при здоров'ї в Алтайському краї, на посаді заступника голови великого колгоспу. А я ж не тільки «сибірака», а й письменник, член Спілки, нехай і молодий, проте вже видав кілька книжок, друкуюся і в московських журналах, навіть у товстих, і дружина моя не на помийниці знайдена, на війні знайдена, там і в партію вступила, та й працює, нехай і чусовським, а все-таки журналістом!..

— Ви що, купили вино, так? Для Нового року, так? — запитала Анечка.

— Так, — кажемо, — так! Майже завжди зустрічали Новий рік дома — на людях не було коли, частіше — і ні на що було...

— Я змушена вас засмутити, — опустивши очі і не знаючи, куди подіти руки, вела далі Анечка. — Ці люди, — обвела вона рукою навколо себе. — Ці люди вирішили вас не запрошувати, вирішили гуляти без вас, ви ж купили вино, точніше сказати, замовили вечерю й вино, давали на кухню гроші.

— Як же так? — розгублено мовив я. — Ну, гаразд, ми... А як же теща Лазаря Кареліна?

— Жінку цю вони теж вирішили не запрошувати.

— Он воно! — посуворішала моя дружина. — Вони вирішили! Ну коли вони вирішили, гайда, Вітю, звідси!

І, ввіймавши, як мовиться, облизня, не поївши навіть сосисок, вийшли ми на ганок з мармуровими колонами. Стоїмо. Мовчимо. Вітер віє з моря, сосни ворухнуть.

Я багато пережив принижень у сирітському дитинстві, але стільки, скільки я пережив після війни, скалічений, бездомний, викинутий «з рядів», — рідко кому й наснитися.

«Брати й сестри! — сльозою проймало, загинути тут-таки за батька, за Вітчизну праглося, і ми: одна — госпітальна медсестра, секретар комсомольської організації госпіталю, другий я, молодий і занадто начитаний залізничник, «скинули з себе бронь» — відгукнулися на батьківський голос, виконали свій обов'язок, потім нам за це так віддячили, що досі кістки від натуги й надсади болять.

І здавалося, що все уже минуло, ми витримали, вистояли, в люди вийшли, точніше — вибилися, самі вибилися, добиваючи останнє здоров'я. І ось ...

Я закипів. А закипівши, коли сеча вдаряла мені в контужену голову, миг накоїти чого завгодно. Дружина це знала і тягла менс в ліс, на берег моря — заспокоїтись. Але я заспокоюватись не хотів. Я хотів напитися у своїй кімнатці і прийти сюди, «поговорити» з братами-письменниками. Такий у мене нехитрий, чисто російський план визрівав у голові, коли з'явилася на ганку Анечка в накинутому на плечі пальтечку і сказала, щоб ми не засмучувалися, що «ці люди негарні» і гуляти з ними недобре — «ніякого задоволення не одержите», і що поки не пізно, нам треба «поспішати в ресторан «Юрмала» й просити окремих столик, і тоді буде гарно». І ще сказала вона, що вони «переживають усією кухнею за нас, таких скромних людей, і всією кухнею придумали «Юрмалу».

— Спасибі, Анечко! — вигукнули ми й притьма кинулися з території Будинку творчості, ніби звалили мішок із сіллю з пліч. Анечка помахала нам рукою.

Ресторан «Юрмала» був уже зачинений. Ми постукали, і коли нам відчинили, попросили покликати адміністратора або директора ресторану. На прохання прийшла огрядна білява латишка, вже по-святковому зачесана й зодягнена. Ми їй на два голоси пояснили, що тільки-но приїхали, нам ніде зустріти Новий рік, і просили дати нам притулок.

Спочатку латишка сказала: «Що ви! Всі столики закуплені ще за півмісяця». А потім подивилася на нас пильно й зітхнула: «Що робити? Що робити? Знаєте що. Є столик для чотирьох офіціантів. Я піду їх просить. А ви поки що моліться, щоб вони погодилися», — і, чарівно нам усміхнувшись, дама пішла.

Не минуло й п'яти хвилин — дама спускається по сходах так усміхається, ніби не нам, а їй тим столиком поступилися. «Все добре! Все добре! Тільки вам треба знайти ще пару. Столик на чотирьох. І швидко, швидко!...»

Новий рік — чудове свято, і чудеса до цього свята заготовлені для всіх людей на світі. Тільки-но ми вийшли з ресторану, назустріч нам пара, він і вона. «Здрастуйте!» — кажуть. Ми кажемо: «Здрастуйте!» — «Ось ми, — кажуть, — молодожони з Росії. Сьогодні тільки приїхали на курорт, і нам немає де зустріти Новий рік...»

«И господь воздаст мне полной мерой за недолгий мой и горький век...»

Це було найпам'ятніше свято в нашому житті. Я іншого такого, гомінкого, веселого й дружнього свята не пригадую. Грав гарний оркестр, і ми разом танцювали, співали, за північ і столи зсунули, молодожони, котрі і справді виявилися молодожонами, все повторювали: «Ну й везучі ми! Ну везучі!»

З ресторану ми з дружиною пішли о п'ятій ранку, багато хто, зокрема й симпатичні молодожони, залишилися догулювати.

Прокинувся я годині о десятій, з відчуттям свята у душі, і подався в їдальню. Вся кухня назустріч: «Ну, як було? Добре? Добре?» — «Во!» — показав я жінкам великий палець. «А тут було дуже погано, — сказала Анечка, обличчя якої змарніло. — Один чоловік лаявся щодо вас, бив посуд...»

Злегка поснідавши, я пішов парком, розв'язуючи питання: похмелитися чи не треба? Йду, посвистую. Назустріч мені Смеляков, похмурий такий, сердитий. «Доброго дня, Ярославе Васильовичу! З Новим вас роком!» — «Здоров! І тебе так само», — пробубонів Ярослав Васильович у комір, і трохи згодом чую позаду: «Ей, хлопче! Підожди!» Я зупинився. І Смеляков зупинився. Дивиться на мене здаля, і бачу — щось його пригнічує. «Похмелитися хочеш?» — «Чом би й ні». — «Тоді ходімо!»

Йдемо. Мовчимо. Ярослав Васильович попереду, я трохи позаду. Вийшли до моря. На дюнах ларьок стоїть, синій і порожній, єдиний ще не зачинений на зиму ларьок, досконало освоєний Смеляковим, як я одразу здогадався.

— Здрастуйте! З Новим роком! — сказав Ярослав Васильович і кинув гроші на прилавок. Ларьочник подав пляшку доброго вина, подивився запитально щодо закуски. Ярослав Васильович відмахнувся і взяв лише тарілку з цукерками.

Ми випили вина, і я запитав, дістаючи свій гаманець:

— Може, краще коньяку?

— Хто ж зранку коньяк хлеще, село! У тебе що, грошей багато? Почекай, проп'ємо.

Допили ми пляшку вина, пішли по піщаному берегу. Мовчимо.

— Ти звідки приїхав? І що пишеш? — запитав Смеляков.

Я коротенько розповів йому про себе. Він збоку подивився на мене, ніби впевнюючись, що я йому наговорив, і, не відводячи очей, сказав:

— Ти того, вибач за вчорашнє.-Свинство яке, туди його в господа-бога!

— Та добре, чого там!

— Доброго тут мало! Не будь усепрощаючим... вони на голову нас... Ще випити хочеш?

— Давайте. У мене в кімнаті стоять не випиті коньяк і вино, та й дружина давно чекає.

У кімнаті, при дружині, Ярослав Васильович знову замкнувся, лише сказав, заходячи: «Вибачте!» — та, поглянувши на дітей, запитав: «Ваші?»

Потім ми знову ходили берегом моря, вже обійнявшись, і я все намагався затуляти: «Если я заболео, к врачам обращатьсья не стану, я к друзьям обращусь...» і, здається, плакав. Смеляков струшував плечем і бурмотів:

— Та ну тебе! Співай щось інше...— І підбадьорював: — Голос у тебе ще нічого! Могутній!

Довго ми ходили тоді, розмовляли, співали, точніше, співав я. На жаль, пам'ять захмелілої людини коротка, і запам'ятав я з розповідей Ярослава Васильовича лише те, як він за юнацьких років писав вірші. А читати їх нікому, тож, підстерігши матір біля печі, коли їй нікуди було подітися, він читав вірші, а мати здивовано вигукувала: «І звідки воно береться?! І звідки воно береться?!»

Невдовзі поїхала додому теща Лазаря Кареліна. Я допомагав їй нести до автобуса валізу. Вона сказала якісь добрі слова про моїх дітей, мені побажала, щоб я залишався самим собою і ніколи не зробився від слави та грошей таким, як ті, хто нас образив і за кого їй так соромно,— адже вони теж москвичі.

Погода стояла гарна, для Прибалтики зимової пори рідкісна, без дощів, без великих вітрів та бур, іноді навіть сонце визирало. Після московської шттовханини й так славно відсвяткованого Нового року працювалося добре. Я щодня писав начорно по короткому оповіданню і написав їх підряд одинадцять, і одне з них ще й досі перевидаю, а це вже удача.

Населення Будинку творчості почало убувати. Поїхав Смеляков з дружиною, як з'ясувалося, єдиний, хто помітив нашу відсутність у новорічну ніч і раптом запитав у письменницької публіки, що веселилася: «А де ж той хлопець-фронтовичок?» — «А біс його знає! — відповіли йому. — Напився вже, мабуть, валяється десь...»

Можливо, і вдовольнився б цією відповіддю поет Смеляков, але в розмову встряла офіціантка Анечка й чітко так сказала на весь зал:

— Ці люди, Ярославе Васильовичу,— обвела вона рукою їдальню,— вирішили не запрошувати цих людей на свято...

Отоді-то поет Смеляков заричав, наче лев, налагодився перекинути стіл, але Тетяна не дала, і, пожбуривши одну-другу тарілку, він подався геть, довго розшукував хлопця-фронтівчика, але не знайшов.

Цікаво було спостерігати, що населення Будинку творчості не відчувало ніяких докорів сумління. Драматург Ш. розмовляв з нами цілком миролюбно і, дізнавшись, що на Уралі у нас є своя хатина та город, вигукнув: «Чого ж вам не жити?! Своя ж картопля! А тут он Артур Міллер приїздив — приймай його, він же нас приймав в Америці! І ми з Альошею (Арбузовим, значить) убехкали за раз три тисячі карбованців...»

На Смелякова сердились, казали, що зіпсував він свято, що взагалі людина він нестерпна й брутална. Втім, ніякої уваги на них Ярослав Васильович не звертав, раптом розписався, повеселів, зовсім перестав ходити до моря, в ларьок, і лише перед від'їздом ми з ним туди прогулялися, та й то ненадовго.

Більш нічого визначного у той мій перший приїзд у Будинок творчості не відбулося. Я притерпівся до шпильок, до дурощів письменницьких, збагнув, що вони, «як усі», є розумні, є й дурні, є виховані і хами, є й такі, що «свої у дошку хлопці» — таким відтоді став для мене Ярослав Васильович.

Від'їздили ми з рештою дорослого населення одним і тим же поїздом до Москви, і оскільки нас було четверо, купили чотири місця, тобто все купе, і раділи з того, що всі будемо разом, що відпочили діти та дружина, я добре попрацював. Дітям тепер вистачить розповідей про побачене на всю зиму, мені — сили на навчання та московську суєту.

Ярослава Васильовича я зустрічав потім не багато, але й не мало разів, переважно на семінарах, у роботі з молодими. Був він на цих семінарах суворий, дотепний, часом різкий, але мольд усе одно ходила за ним хвостом, і я сам бачив на читинському семінарі, на новому ганку нового готелю, як, «по-російськи рвонувши сорочку на грудях», молодий далекосхідник-поет кричав на всю околицю: «Я тепер чхати на всіх хотів! Мене сам Смеляков поетом назвав!»

«Гляди, не замайструйся,— сказав мені якось у кафе Будинку літераторів Ярослав Васильович.— Он їх, цих майстрів,— повний ресторан! І в усіх груди колесом і писк догори!» — «Постараюся, Ярославе Васильовичу»,— відповів я йому. Невдовзі після

цієї зустрічі я дізнався, що він тяжко хворий і, хворий, пише з лікарні самоіронічні, як завжди «дохідливі» й зовсім якісь по-дитячому щирі вірші. Один з них справив на мене особливе враження. Це «Відповідь» на те саме самовпевнено-юначе, найяскравіше і в поезії Смелякова усіма, надто молоддю, вподобане: «Если я заболею, к врачам обращаться не стану, обращаюсь к друзьям...»

Оскільки «Відповідь» чомусь не пішла в народ і її мало знають, а вірш цей заслуговує на те, аби його знали: між першим та другим віршем — ціле життя! І яке життя! — я наведу його тут:

Я на всю честную Русь
заявил, смедея,
что к врачам не обращаюсь,
если заболею.
Значит, сдуру я наврал
или это снится,
что и я сюда попал
в тесную больницу?
Медицинская вода
и журнал «Здоровье».
И ночник, а не звезда
в самом изголовье.
Ни морей и ни степей,
никаких туманов,
и в окно в стене моей
голо без обмана.
Я ж писал, больной с лица,
в голубой тетради
не для красного словца,
не для денег ради.
Бормочу в ночном бреду
фельдшернице Вале:
«Я отсюда уйду,
зря меня поймали.
Укради мне — что за труд?! —
ржавый ключ острожный».
Ежели поэты врут,
больше жить не можно.

...Сирого зимового ранку, та що там сирого, гнилого, сльотавого, Славко Дворжецький — чудовий кіноартист, котрого досить пізно відкрило наше кіно і котрий лише частково реалізував свій яскравий талант, віз нас на своєму бруднющому, напіврозбитому «Жигульонку» на Новодівиче кладовище, де похований Ярослав Васильович, на ще одні роковини поета.

Житла у Москві Славко не мав, і Смелякови дали йому притулок на своїй дачі, потім і Славкову матір прихистили, і багатого і чого вони тут прихистили, самих бездомних собак не перелічити, тільки й стережися, аби пси не порвали штанів —

різнопородні, такі ж безладні, як і хазяїни, — від вдячності й любові до хазяїнів, яку виказують так старанно й голосно.

Позаду в машині щулилася від холоду та горя, що навалилося знову, Тетяна Стрешнева, тепер уже вдова поета Смялякова. Усі мовчали, тільки іноді, на заносах і в багнюці, минувши небезпеку, Славко нецензурно висловлювався крізь стиснуті зуби. Чотири чи п'ять аварій побачили ми на дорогах, поки дісталися до Переделкіна, де жили на колишній дачі Фадеєва Смялякови. Про ту дачу я знав з розповідей Олександра Миколайовича Макарова, і це ще одне підтвердження того, що доля людини, творчої особистості зокрема, розвивається за якимись суціль обумовленими законами, — пригадайте лист до мене дивної й розумної читачки, над яким разом з Олександром Миколайовичем ми колись посміялися й погорювали. Бо ж чим іншим, як не викрутом цієї самої долі занесло мене якраз на ту дачу, під піддашшям якої стояв і мокнув колись мій друг, чекаючи полоси «Литературной газети»?! Але про це мова далі.

Я оглядався на Таню, вона мені підбадьорливо кивала, мовляв, нічого, все гаразд. З нею ми познайомилися ближче під час поїздки по Молдавії. Я її, Таню, впізнав одразу, хоча після Дубултів ніби й не зустрічав, підсів до неї в автобусі й заговорив про Ярослава Васильовича й про різну всячину. Таня кивала головою, ніби погоджувалася, на одній із зупинок і каже комусь:

— Десь тут у нашій бригаді Астаф'єв їде, я давно хочу з ним познайомитися, а цей кривий мене зовсім забалакав!

Таня є Таня, образитися на неї неможливо, і, засміявшись, я ступив уперед і назвав себе.

Відтоді ми товаришуємо, і я не часто, але все ж бачу Таню, буваю в неї вдома. Мила, славна людина, котра вмє вболівати серцем і зберігати пам'ять про коханого чоловіка без звичної московської показухи. Важко їй вести своє нелегке сімейство, багато працювати над перекладами та виданнями покійного чоловіка, та ще й написати вірш, гідний пам'яті чудового поета — він називається «Вдова».

Ярослав Васильович похований у дальньому закутку кладовища, навпроти «парадного» входу, де за безглуздим, вигадливим пам'ятником покровителю муз, невтомному борцеві за мир та виробництво кукурудзи, метушливому вождеві Хрущову (дивуюся: що йому серед старих монастирських стін та христів потрібно?) спочивають гідні великого часу й російської літератури письменники Твардовський, Ісаковський, С. С. Смирнов, Кирсанов та ще дехто.

Поклали квіти, постояли, наскрізь промоклі вже від кисло-го снігу. Таня зовсім згорбилася, обважніла, спробувала щось

розповісти й замовкла. Потім пішли до Шукшина — це в другому кінці кладовища, поклали відділені від Смелякова квіточки на купу квітів та червоної калини. З обрамленого чорними стрічками мокрого портрета, що сиротливо плакав, дивився Василь Макарович, котрий зовсім недавно був у мене вдома, говорив, ще більше слухав, і оскільки я на його похороні не був, то й не сприймав його неживим у цій кладовищенській тисняві. Дуже, мабуть, незатишно спалося тут, на престижно-аристократичному кладовищі, серед новоявлених та колишніх сановників і знаменитостей, російським мужикам Смелякову й Шукшину, і прикрашено-моложаві їхні портрети здавалися чужими серед нагромадження розкішних надгробків і позолочених громіздкокам'яних пам'ятників. Їм би на трав'янистий пагорок, до шелестих беріз...

Додому, на дачу, ми повернулися геть закоцюблі. Невістка та родичі Смелякових, близькі й далекі, уже накрили стіл. Таня ще вночі напекла пирогів, прикрила їх у гарячій духовці.

Невеликим, але дуже душевним товариством пом'янули ми славну людину й поета. Я визнав свою провину щодо Новодівичого кладовища, що ми, мовляв,— розтелепи. Так і не «дістали» там місця для Олександра Миколайовича Макарова.

Таня опустила очі й зауважила:

— Не шкодує, Вітю. Нехай спочиває там, де спочиває. Адже Ярик теж не зазіхав на Новодівиче. Він хотів, щоб його поховали зовсім по-іншому і в іншому місці...— Вона простягла руку до полиці й упевнено дістала,— очевидно, багато разів брала її й читала,— «Грудень» — можливо, найпроникливішу, з трагічним відчуттям і все з тією ж гіркою самоіронією, передсмертну книжку Ярослава Смелякова. Швидко глянувши в неї, заклавши палець між сторінок, Таня відкинулася на спинку стільця, заплющила очі й серед повної тиші прочитала:

Когда умру, мои останки,
с печалью сдержанной, без слез,
похорони на полустанке
под сенью слабою берез.
Мне это так необходимо,
чтоб поздним вечером, тогда,
не останавливаясь, мимо
шли с ровным стуком поезда.
Ведь там лежать в земле глубокой
и одиноко и темно.
Лети, светясь неподалеку,
вагона дальнего окна.
Пусть этот отблеск жизни милой,
пускай щемящий проблеск тот
пройдет, мерцаая, над могилой
и где-то дальше пропадет...

Таня замовкла. І всі довго мовчали.

— Вірш називається «Спроба заповіту». Присвячено Т. С. — це значить мені,— якимось відчужено і далеко-далеко прозвучав Танин голос.

«Що ж ви, московські дружини, так погано слухаетесь чоловіків? Не виконуете їхньої останньої святої волі?» — так або приблизно так прозвучав мій докір, уголос, можливо, і не сказаний, але який виник у мені ще після смерті друга мого, Олександра Миколайовича Макарова.

Таня не просто вдова поета, сама — поет, вона почула мене, бо й самій собі у цьому докоряла, мабуть, не раз, багато разів, повсякчас, як я потім зрозумів.

— Горе, скільки до нього не готуйся, однаково заскочить зненацька,— безбарвним тоном, зовсім не виправдуючись, ніби розмірковуючи вголос, вела далі Таня.— Закам'яніла вся після смерті Ярика, нічого не розумію, нічого не чую. Прийшла до тям, а Ярик уже на Новодівичому лежить! А я ось тут. Ну та що тепер? — глибоко й протяжно зітхнула вдова.— Випиймо за те, аби земля була йому пухом, і... почитаємо його вірші.

І до пізньої похмурої зимової ночі сиділи ми в теплому домі. Дім хитала негода, десь угорі, на горищі і в дратах, завивало, по шибках спливав сніг. Шумували чорні й голі липи в саду, мерехтіло й плавалося світло вуличного ліхтаря, пси куняли під столом, дєвірливо поклавши свої морди на наші теплі ноги, і було нам усім сумно і солодко-боляче. Тихо звучали у напівтемряві тихі вірші.

Зараз я невиразно пам'ятаю, як пройшли конференції в бібліотеках імені Лавренєва та імені Володарського, але пам'ятаю, що Олександр Миколайович говорив дуже добре і, на мій подив, страшенно хвилювався. Я посміювався з нього: теж мені грізний критик і викладач Вищих (!) літературних курсів. І, між іншим, зауважив, що нехай би він ці курси покинув — мізерний заробіток, а витрата нервів та часу величезна...

— Ах, Вік Петровичу, Вік Петровичу! Як ви не розумієте...

Зрозумів «Вік Петрович», усе зрозумів, але значно пізніше, коли сам посивів і скуштував «принад» людської самотності. Почуття товариськості в Олександра Миколайовича справді природне, його тягло поділитися з людьми тими знаннями, якими він був переповнений, і робив він це невимушено, охоче, нібито ламаючи навпіл шматок селянського хліба, обдаровуючи людей тією їжею, яка була в «засіках його серця», — добротою, душевністю, любов'ю до людини й величезною, зацікавленою пристрасною до літератури. Та, на жаль, з прикрістю переконувався,

що і «взяти» від нього, взяти «задарма» те, чим він багатий — охочих мало, поблизу їх просто немає. Нахлібників хоч греблю гати, але душевних, зацікавлених людей — друзів і навіть слухачів — немає. Дружина, дочка? Але скільки б мені не втокмачували високоінтелектуальні письменники, що ось, мовляв, він друг із сином, з дочкою або з дружиною — не поділяв я цієї, пишномовно кажучи, аксіоми, та й Олександр Миколайович не поділяв. Він знав із селянського укладу життя, що дружина — це дружина, діти — це діти, і соромно, дико дивитися, коли від слів деякі тата й чоловіки переходять до діла, розігруючи «друзів» між членами сім'ї.

От і були впродовж багатьох років. Вищі курси, поетичний семінар на них — віддушиною, де можна було «випустити пару», поговорити й поспілкуватися із зацікавленими в поезії та літературі людьми, нехай їх на курсах бував жменька, всі інші горілку п'ють, бабії, бігають по «потрібних людях», оббивають пороги редакцій та видавництв. Але вже й жменька добре для літератури, заповненої чималою кількістю людей байдужих і випадкових.

Тоді ж, від розмов про курси, ми якось цілком природно перейшли до розмови про людяність. Посміявшись над мимохідь сказаними мною словами у повісті «Десять гримить війна» про те, що злочинство та злочини не уникають покарання, їх, нехай і в могилі, але дістає розплата, Олександр Миколайович сумно, з глибоко зачасним боєм мовив:

— Ех, Вік Петровичу, Вік Петровичу, якби це було так...

І почав розповідати про те, про що майже ніколи не говорив — про свою роботу під керівництвом Єрмилова в «Літературній газеті».

Я і до того чимало наслухався про Єрмилова, але все розрізнено, усе з «других рук», а тут очевидець, «соратник». І яка ж мерзенна, підла людина постала переді мною, а тим часом Єрмилов був не просто людиною, він належав до «сильних світу цього», керував мораллю і впливав на духовне життя, нехай не країни, не всього народу, але на частину літературної публіки, і частину чималу. Скільки ж наплотив він подібних до себе підступних хапуг, ділків, пристосованців!

— Говорити стосовно покійного Єрмилова про якусь мораль, совість, порядність просто блюзнірство, — розповідав Олександр Миколайович, — де всьому цьому належить бути, там у нього вросло волосся, та вже хто-хто, а він завжди і всюди качав права за ідейність. П'яниця, ледацюга, розпусник... У самій газеті він майже не з'являвся, ну, зрідка, на редколегіях, екстраординарних нарадах та в «пожежних» випадках. Полоси

підписував у себе на дачі, в Переделкині, найчастіше на дачі Фадєєва.

Приїду я з полосами. У дім не пускають. Стою біля стіни під піддашшям півгодини, годину, дощ лє, сніг ліпить, у полях Фадєєва жереб'ячий регіт, вереск, а я під навісом дрижаки ловлю й думаю: «Хоч би чарчину веліли винести, адже колись навіть ямщиків виносили...» Страшним було те, що Єрмилов не був дурнем, він був розумний, по-своєму розумний, але погорів, як дурень. Життя ж бо не знав, останнім часом нічого й не читав. І Сталіна, і культ уже розвінчали, а він усе в хмільному чаду перебував... Та... діяння гріховне — лихіше божого: і написав він передовицю за здоров'я Сталіна, коли вже треба було — «за упокій», і погнали його звідусіль, ну, не так через передовицю, як через те, що минув час отаких спрямувачів духовного життя... Чого супитесь, Вік Петровичу? Руки чого тремтять?..

— Я б ось раз-другий постояв під дощем, чекаючи полоси, потім узяв би цеглину й пожбурив у вікно цієї блатної компашки!

— Ех, Вік Петровичу, Вік Петровичу! Я, може, за те вас і люблю, що ви ось пожбурили б, а я все чогось боявся, мабуть, зарплату втратити — адже на мені челяді рота, яку треба годувати, стоять, у потилицю сопуть, жерти хочуть. А втім, хіба це виправдання? — махнув рукою Олександр Миколайович.

Уже після смерті Макарова довелося мені почути про Єрмилова багато такого, від чого, як мовиться, вуха в'януть, але один факт, як мені здається, найточніше і найяскравіше характеризує демагога, «головного героя нашого часу», як підсумував в одній з розмов незадовго до смерті злий і чесний Шукшин.

Чи то через злий умисел, чи з простоти душевної надумалася тодішній редактор багатотиражної газети «За бойові теми» заводу імені Володимира Ілліча, Соколова Ірина Василівна, замовити статтю до ювілею Маяковського якому-небудь відомому критикові (редактори подібних газет іноді захоплюються такими хитромудрими «ідеями», що дивом дивуєшся!). І припав їй вибір чомусь на Єрмилова. Додзвонилася і — так, мовляв, і так, робітничий колектив заводу, того самого, який раніше був Михельсона, де стріляли в Леніна, має велике бажання прочитати кваліфіковану статтю про великого пролетарського поета.

І домоворити не дав редакторці «відомий критик» — та для трудящих такого заводу він завжди готовий! Та він ночі не спатиме!.. Тільки ось знати йому треба про спрямування статті... Редактор розгубилася: яке спрямування? «Я повинен знати —

напрямки,— заявив відомий критик,— чого хочуть газета й трудящі — щоб я хвалив чи щоб я лаяв Маяковського?..»

Найпідліше в «єрмиловщині» те, що ось такі вахлаки, провінціали, як я, в усе, ну, може, і не в усе, але багато в що з того, що прорікали різні єрмилови, вірили, намагалися наслідувати створеному ними на словах ідеалу радянської людини.

Я сказав моєму другові, що побачити Єрмилова не мав честі, але ось Фадеєва один раз бачив, правда, вже мертвого.

— Ці-і-каво! Як це вам вдалося? Цікаво!

Я їхав у Ялту, за курсівкою, уперше в житті їхав на південь — боліло черево, а я, як і кожен оброслий мохом провінціал, гадав, що коли південь, то там усе вилікують, хоч черево, хоч душу. Ночував на роздоріжжі у Москві. Вранці встаю — всі паркани газетами обклеєні, з некрологом — Фадеєв застрелився.

На той час у мене вже вийшли дві тоненькі книжечки, і я, «як своя», причетна до «літературного цеху» людина, побіг до Колонного залу, де було виставлено труну з Фадеєвим. Тричі ставав я в чергу й тричі пройшов мимо труни, де весь сивий, зовсім не моложавий, як у кіно й на карточках, якийсь трагічно відчужений, з умиротвореним і водночас, здавалося, напружено-страдницьким обличчям лежав Фадеєв і ніби вслуховувався в тихі й повільні кроки й покашлювання проводжальних, в їхній приглушений гомін — чи оцінили його вчинок? Чи збагнули вони смисл пострілу, яким він хотів застерегти людей і насамперед мене, котрий тільки-тільки входив у літературу: «Так, як жив я — жити не можна...»

Грала музика, звучав Гендель, Берліоз, Моцарт, Вагнер, Глюк, Бах, Бетховен, допомагаючи мені, коли не розібратися в тому, що сталося, то хоч би відчутти складність усього, життєву трагедію творця, і не тільки цього, і не тільки творця, а багатьох його сучасників, заблудлих на перехресті двох шляхів з дороговказами «честь» і «правда» і розірваних надвоє вершинами життя — обов'язком та совістю.

Але я не міг зосередитися на тій, як мені здавалося тоді, головній думці — у Пермі, у відділенні Спілки письменників кочувала по столах книга, яку знехотя почитували молоді вже сучасники й послідовники Фадеєва,— книга постанов секретаріату Спілки письменників СРСР із сотнями прізвищ письменників, за незначним винятком реабілітованих посмертно. І ось цей сивий, миловидний чоловік, величний навіть у труні, мав пряме відношення до їхнього знищення, а потім і до реабілітації. Йому хвалити б себе за доброту, за те, що ось «усвідомив», «пожалів» нехай і убієнних, як це покvapливо робили в ті дні

костолами і насильниками усіх мастей та звань, а він узяв і сам себе реабілітував. Кулею в серце. «Нет, лучше откровенный выстрел, так честно пробивающий сердце», — написала в ув'язненні одна поетеса (реабілітована посмертно), і ці рядки, мені гадається, не минули слуху Фадеєва.

— Мені здається і я так хочу думати — це нас, літнемовлят, попереджав Фадеєв тим пострілом: не живіть, як я, не живіть! Не розтринькуйте свій талант на промови, на засідання, на базікання та пиятику, не крутіться, не вертіться, не вдавайтеся до марнослів'я, не лижіть чоботи вождів, хоч би якими великими вони були, а сидіть за столом, працюйте, щоб не було такого поступу, як у мене: від «Розгрому» — чесноі, довговічної книжки, до солодково-жалюгідних, безпорадних розділків про «робітничий клас» у «Чорній металургії», що їх лизоблюди одразу заходилися підносити трохи не до масштабів «Війни і миру»...

— Ви це у лісі придумали чи справді тоді, біля труни, уже так зріло мислили? — суворо, навіть зі злістю поцікавився Олександр Миколайович. — Якщо в лісі, то нехай буде ще раз благословенна природа, яка так облагороджує думки людини! Тільки це надто благородно для тієї людини, котру ви бачили в труні.

Чому, через що так неприязно й роздратовано поставився Олександр Миколайович у тій розмові до Фадеєва — не знаю. Може, під впливом хвилини, недуги, «літературної погоди», що саме змінилася, тим більше, що він знав про мою неприязнь до різного роду вождизму взагалі й літературного зокрема, і він цю мою неприязнь не надто схвалював, напоумлював мене терпляче, що треба дякувати тим, хто на шкоду своїй роботі «тягне воза», «спрямовує» й «заправляє». На що я йому резонно заперечував, що цінував та ціную письменника тільки за талант, а не за посаду, але що, можливо, це справді велике благо для вітчизняного красного письменства, коли деякі керівні товариші не плодять поспішливих, геть відірваних од життя книжок і «тягнуть воза», як їм видається, суспільно корисного. Цієї позиції я дотримуюся і тепер, однак з роками дійшов висновку, що коли талант керівника й письменника нерозривні і людина цілісна і в тому, і в другому, то це не на шкоду — на благо літературі.

Я не був особисто знайомий з Миколою Семеновичем Тихоновим, що, однак, не заважало мені, як і багатьом-багатьом письменникам, ставитися до нього з найглибшою повагою, надійніше почуватися в житті і в роботі, коли він представляв інтереси нашої літератури у міжнародних організаціях, та й у наших «високих сферах».

Гадаю, що з утрат останніх років смерть Миколи Семеновича Тихонова — втрага найвідчутніша, і це не тільки моя думка, це думка усіх тверезо мислячих у радянській літературі людей.

Такої єдиної думки не було і немає про Фадеева, і тим потрібніше, мені здається, будь-яке, не вибіркове слово про нього тих, хто його знав. Повторюю давно відому російську мудрість: «Про покійника тільки добре або нічого» — і тут же повторю ще одну відому істину: жінки, особливо літературні вдови, люблять писати про своїх близьких тільки у добрих тонах та світлих барвах, «причепурюючи покійних», тому стають кращими, світлішими або ж і святішими самі. Однак я скористаюся люб'язно наданими мені дочкою Макарових, Аннетою Олександрівною, спогадами Наталії Федорівни про стосунки між Фадеевим, Єрмиловим та Макаровим, хоча, повторюю, сам до них ставлюся з певною осторогою, бо вважаю, що Наталія Федорівна в даному випадку автор далеко не безсторонній.

«Йшов лихий 49-й рік. Я була в одній партійній організації із Сашком — організації Спілки письменників, і хочеш не хочеш стала свідком того, як дедалі більше розходилися шляхи дороги у поглядах на літературу між Фадеевим та Єрмиловим. Не було, здається, жодних зборів, на яких не стояло б питання про те, що «Литературная газета» не зробила того чи того або не так зробила інше. Одне слово, обстановка була дуже напружена, тривожна, та хто її не пам'ятає. Вилаяли Макарова за позитивний відгук про роман Симонова «Дим вітчизни».

На грудень 1949 року стосунки між Єрмиловим і Фадеевим сягнули апогею: причина — різне ставлення до критики, до письменника, до боротьби за нього.

Події розгорталися стрімко й драматично.

Володимир Володимирович прагнув будь-що розгромити панфьоровський роман «Високе мистецтво». Фадеев не погоджувався. Звичайно, він бачив недоліки роману, але трагедія Федора Панфьорова-художника не могла не викликати в нього співчуття й жалю.

В. В. Єрмилов поставився до цього інакше. І він вирішив діяти через голову Фадеева, звертаючись до пленуму Спілки письменників, який мав ось-ось зібратися. Стаття під назвою «Негарна творчість», написана пристрасно і блискуче, як і багато з того, що вийшло з-під пера Єрмилова, була готова напередодні пленуму. Єрмилов хотів, аби його виступ став «окрасою програми», але газета виходила в середу, а пленум починався у вівторок. Володимир Володимирович домігся того, що номер вийшов на день раніше. З вогкими ще відбитками «Литературної

газети» приїхав на пленум і власноручно почепив їх у залі для глядачів на спинках делегатських стільців.

Макаров був глибоко засмучений тим, що відбувалося.

— Жорстокий цирк, — сказав він тоді, — пряме побиття. Проти цієї статті була майже вся редколегія, але Володимира Володимировича понесло!

Одначе, «окраси» не вийшло: пленум проходив як звичайно, доповідь Фадєєва була спокійна, в ній порушувалося багато питань, що хвилювали літературну громадськість.

Виступ Єрмилова був гостро критичний — він зайняв випробувану позицію наступу, звинувачував СРП у поганому керівництві газетою, у схильнні перед авторитетами і т. д. Під час заключного слова Фадєєва Єрмилов вигукував з місця, перебивав, дійшов до образ. І тоді Фадєєв сказав: «Єрмилов наче скорпіон — сам себе жалить».

Володимир Володимирович, обурений, залишив пленум.

У наступному номері «Литературной газеты» треба було надрукувати заключне слово Фадєєва. Однак Єрмилов сказав: «Поки я редактор — друкувати з фразою про скорпіона не буду!»

Того дня я зі своєю маленькою дочкою чекала Сашка на вулиці. І раптом у дверях з'явився Володимир Володимирович — у розхристаному пальті, з люлькою в роті. Обличчя його було розгніване. Він кинувся було до своєї машини, але зупинився, побачивши мою семирічну дочку, поставив на тротуар свій величезний портфель і, нахилившись, погладив її по голові. І зовсім уже несподівано проспівав їй упівголоса:

Жареная рыбка, бедный мой карась,
Где ж твоя улыбка, что была вчерась?

Дівчинка засміялася, але цієї миті грюкнули редакційні двері, Єрмилов випростався і миттю змінився — з редакції вийшли співробітники газети.

— Де Макаров? — сердито гукнув Єрмилов. — Я його вже одну другу години чекаю!

Сашко підійшов.

— Попрошу вас поїхати зі мною. В машині поговоримо про наступний номер.

Сашко сказав мені, що Єрмилов їде в Переделкіно до Фадєєва.

Додому він з'явився пізно ввечері, закоцюблй. Ми сіли в під'їзді на підвіконні — місце наших задушевних розмов. Я приготувалася, як завжди, записати його розповідь.

— Нічого не можу тобі розповісти, — сказав Сашко. — Я у Фадєєва не був.

— Як?!

— Єрмилов по дорозі весь час лаявся, а коли під'їхали до Переделкіна і з'ясувалося, що говорити про номер уже пізно, вилаявся знову й крикнув мені: «Чекайте мене в машині. За десять хвилин буду» Зник. І повернувся через три години. Я сидів, сидів, змерз! Вийшов походити, зігрітися. І крізь подвійні рами почув таку сварку, яку можуть дозволити собі тільки близькі друзі. Стало незручно — ніби підслуховував. Подався було до машини, коли двері навстіж. З'явився Єрмилов, за ним Фадєєв. Він подивився на мене невидючим поглядом, а я від несподіванки забув з ним привітатися, гадаю, він цього не помітив.

По дорозі Єрмилов довго мовчав, а потім сказав тихенько: «Ну, Антею, капець. Прощайте...»

..Більше Володимир Володимирович у редакції не з'являвся, хоча наступний номер було підписано ще його ім'ям!

Поки не призначили нового редактора, газету вів Макаров. Сьомого лютого він одержав від Фадєєва такого листа:

Тов. О. М. Макарову

Надсилаю заключне слово по доповіді на пленумі. ПРАВКА вимушено велика, оскільки стенограма ганебно безграмотна.

Дуже прошу після передруку звірити

Це єдиний «канонічний» текст, тому прошу після передруку один примірник надіслати у СРП Варварі Петрівні, а другий мені (можна разом з версткою, на дачу, оскільки я весь день сьогодні на дачах).

Як Ви збираєтеся висвітлювати дебати? Якщо широко, то, можливо, моє заключне слово піде тільки в суботу?

З привітом

О. Фадєєв

Надсилаючи верстку, надішліть і цю чернетку.

О. Ф.

...Одинадцятого лютого «заключне слово» Фадєєва було надруковане. Без фрази про скорпіона.

Уранці, повернувшись із чергування по номеру, Сашко розповів мені про зустріч з Фадєєвим. Він заїхав у ЦБЛ — купити що-небудь у буфеті на сніданок і вирішив випити сто грамів коньяку. І раптом почув:

— Сашко! Зранку! Не закушуйте!

За часом розповідь про увільнення Єрмилова й написане Наталею Федорівною не збігаються, але я залишу так, як чув від О. М. і як написано Н. Ф., — нехай час виправить такі «помилки».

Фадєєв сидів сам, снідав і запросив Сашка за свій столик.
Запитав:

— З чергування?

— Так. Доводиться іноді випити ці сто грамів, бо робоче колесо в голові ніяк не може зупинитися, а від цього чманієш...

— Зрозуміло... Саме так: не може зупинитися — не ковтати ж зранку снотворне.

Помовчали.

Фадєєв несподівано запитав:

— Чому, коли ви приїхали з Єрмиловим у Передєлкіно, не зайшли у дім?

— Єрмилов не наказав.

— А-а, боявся нашої коаліції?

— Мабуть.

— Але ж ви чекали три години, замерзли, напевне, чого ж не зайшли?

— Посоромився.

І тоді Фадєєв засміявся:

— Оце так! Намагався я собі пояснити таке неймовірне явище — чому це критик ходить у мене у дворі і навіть не зволить зайти в дім: чи зневажає мене, чи цурається? А воно, виявляється, так просто — «посоромився». Ну, Сашко, я радий! Чесне слово, радий, що ти (раптом він перейшов на «ти») такий простий і свій.

Фадєєв замислився, потім знову заговорив:

— А все ж ти вистояв: не піддався Єрмилову!

І знову замовк.

— А він же страшенно талановитий, але.. я завжди казав: у нього одна тяжка вада — він не вірить у потойбічне життя!

Сказав і допитливо поглянув на Макарова.

— Зрозуміло, про що йдеться?

— Про майбутнє, — докинув Сашко.

— Ну й тямущий же ти чоловік! Люблю таких, їй-богу!..

У газету призначили нового редактора — Костянтина Симонова.

Симонов зважив на прохання Макарова й погодився відпустити його з газети — передбачалося призначити Макарова заступником головного редактора журналу «Знамя».

— Там усе ж таки буде більше можливостей зайнятися творчою роботою, — казав Симонов.

Макаров і погоджувався, і був засмучений: знову чужі рукописи, знову сидіння за редакторським столом... «Ні, більше так неможливо!» І Сашко пішов до Фадєєва.

Фадеев був зайнятий, і прорватися до нього не вдалося. Тоді тут же, у приймальні, Олександр Миколайович написав генсеку листа:

Шановний Олександрє Олександровичу!

Учора К. М. Симонов повідомив мені про те, що він як головний редактор «Литературной газеты» і керівництво Стівки вважають за доцільне, увільнивши мене від обов'язків редактора відділу «Литературной газеты» і враховуючи, що за моїми нахилами та вдачею я більше підходжу для роботи в журналі, призначити мене заступником редактора або відповідальним секретарем журналу «Знамя».

Близько року тому те саме пропонували мені Ви, і, як Ви пам'ятаєте, я відповів тоді теж згодою. Я і тепер цілком згодний з рішенням увільнити мене з посади члена редколегії «Литературной газеты». Бажання К. М. Симонова теж збігається з моїм бажанням.

Що ж до мого призначення в редакцію «Знамени», то, жодною мірою не заперечуючи проти такого призначення в майбутньому, я дуже просив би Вас, Олександрє Олександровичу, не робити цього протягом найближчого року. І ось чому: мені вкрай потрібен хоч би один рік для творчої роботи, для роботи письменницької, а не редакційної, і просто для того, щоб діткнутися живого життя.

Років два тому я написав книжку на сім аркушів про поезію О. Твардовського. Свого часу цю книжку прорецензували в «Советском писателе», її було схвалено, і мені запропонували внести деякі доповнення. Однак час збігав, я не мав можливості взятися за доробку, а коли минув ще один рік, зрозумів, що хочу написати цю книжку просто заново. Матеріал для книжки в її новому вигляді у мене готовий, але для того, щоб зробити, мені потрібні три-чотири зовсім вільних місяці та «творча відпустка», яку я, хочеться думати, заслужив за три з половиною роки напруженої, всепоглинаючої роботи у газеті.

Моя літературна доля складалася не зовсім вдало. 1938 року я закінчив Літературний інститут і відразу ж був призваний в армію для проходження дійсної служби. В армії я пробув два з половиною роки, з них тільки рік у багатотиражці. Через три місяці після того, як я демобілізувався, почалася війна, і я, працюючи тоді відповідальним секретарем журналу «Краснофлотец», перебував на цій посаді до січня 1947 року, тобто до призначення в «Л. Г.». Редактором «Краснофлотца» був В. Р. Щербина, який водночас редагував «Новый мир», і в такому становищі відповідальний секретар був майже

наглухо прикутим до редакторського столу. Далі три безвізних роки в «Літературній газеті». Я відчував, що перетворююся просто на апаратного працівника, втрачаю зв'язок із живим життям, а це для літературного критика, по-моєму, смерті подібне.

Свого часу мої статті привернули увагу певною свіжістю бачення, але ж ця свіжість була зумовлена виключно тим, що я йшов у літературну критику від життя, що в мене був якийсь запас живих вражень, запас, який відтоді не поповнився. Біда нашої критики, найсерйозніша її біда, саме в тому, що вона пише про те, чого не знає, що уявляє собі невиразно, у вигляді розграфлених схем, позбавлених живої плоти. Критика професіональна ніколи не зможе піднятися до необхідного рівня, якщо в нас не зрозуміють, що критик — це письменник, що знання реальних прототипів літературних героїв йому так само, коли не більше, потрібне, як письменникові.

Мені гадається, і для мене, і для органу Спілки письменників, в якому мені потім доведеться працювати на редакторській роботі, просто необхідно, аби я провів найближчий рік на оперативній та творчій роботі, на посаді, скажімо, спеціального кореспондента тієї ж «Літературної газети». Така робота в газеті, як на літературні, так і на внутрішні теми, дала б мені можливість знову увійти в життя, познайомитися з літературним процесом на місцях, тобто зробити те, що потрібно було робити і будучи редактором відділу, але чого я не робив, певно ж, не тому, що не хотів. Працюючи спецкором газети, я міг би водночас виконувати доручення Спілки письменників.

Це дуже допомогло б моєму творчому зростанню. Бо ж моя душа, Олександрє Олександровичу, лежить усе-таки до критики, а не до редагування статей інших авторів. Утім, і право на редагування теж визначається якістю власної творчості.

Ось чому я дуже прошу Вас переглянути другу частину Вашого рішення, яке поки що не набуло організаційних форм, і вважати мене літературним критиком, котрий потребує серйозної підтримки, а не редактором.

О. Макаров

Через день Фадєєв запросив Макарова. Він сидів урочистий і невдоволений. Подав руку через стіл, потім махнув — сідайте, сказав:

— Прочитав вашу заяву. Ми не можемо відпустити вас. Ви нам потрібні, а ваші міркування про критику надзвичайно цікаві. Ви маєте рацію: критик повинен знати життя, йому, як і письменникові, треба їздити, бачити й багато вчитися.

Макаров заперечив:

— Ви сказали критикові, як і... письменникові. Але ж критик і є письменник, який в особливій формі виховує читача, а не додаток до нього, критика не служниця літератури, а самостійний жанр.

— Ех, як ви її обстоюєте! — усміхнувся Фадєєв. — Ось і напишіть мені всі ваші міркування з цього приводу, робитиму доповідь про літературу, скажу і про критику. А вас введемо в комісію з критики: там потрібні такі переконані люди. І в комісію з теорії літератури. — Він знову почав читати заяву. — Зберемо критиків, доручимо вам доповідь висловлюйте свої думки, сперечайтесь, переконуйте.

— Навіщо це мені?

— Як це навіщо? Може, ви праві і більше, ніж зараз думаєте, а я не правий.

— Упевнений, що правий, — наполягав Макаров. — Життя покаже.

А Фадєєв вів далі:

— Потім зберемо молодих критиків — з усього Союзу — і будемо вирощувати нову зміну. Отут вам усі карти в руки...¹

Потім Фадєєв почав говорити про молодих поетів, прозаїків, пригадав статтю Макарова, написану п'ять років тому, — «Народжені у борні».

— Гарно ви тоді сказали, що поезія тих років прийшла до нас у трикутних конвертах. Межиров, Максимов, Ніколаєва, Тушнова, Соболь, Гудзенко і прозаїки: Калінін, Тендряков, Бондарєв. Так, вгадали в них письменників, котрі подавали надії. Як то далі будуть розвиватися їхні таланти? Не випускайте їх із поля зору. Пишіть про них. Я теж писав би, та справи завалили...

— Ви, Олександрє Олександровичу, з усіх сил стараєтесь, щоб і мене вони завалили? — зауважив Макаров.

— А ти гадав, я тебе відпущу? Ні, не настав іще час. Я тільки ось що можу зробити для тебе, — і він простягнув Макарову його заяву, на першій сторінці вгорі була резолюція:

«Дорогий Олександрє Миколайовичу!

Радий би допомогти Вам душею, та справи не дозволяють. Ідіть, дорогий, у «Знамя», як було запропоновано й домовлено. Відпустку творчу місяців на два я цілком підтримую.

Із щирим привітом

О. Фадєєв»

¹ Всесоюзні семінари молодих критиків збиралися вже без Фадєєва у 61—62-му роках. Макаров разом з іншими письменниками та критиками вів групи молодих майстрів.

— Зрозуміло! — сказав Макаров, дочитавши резолюцію. — Я на чудо не сподівався... Я собі ще за юнацьких літ передбачав, що пишатиму свої книжки в шістдесят років... як Даніель Дефо.

— Саме так! Залишилося тільки неодмінно дожити до шістдесяти, — підхопив Фадєєв. — А поки що їдьте і хоч почніть книжку про Твардовського: початок — велике діло.

У 1955 році Олександра Макарова було призначено головним редактором журналу «Молодая гвардия». Це було його останнє призначення, підписане Олександром Фадєєвим. У квітні 1956 року в них відбулася остання і найтриваліша за десять років розмова.

На початку березня Макаров зустрів Фадєєва на набережній Москви-ріки. Вигляд він мав на диво самотній, хода була втомлена. Пішли разом. Фадєєв сказав:

— Так, отак-то, Сашко, збігає життя — не наздоженеш...

Помовчали. Нарешті Олександр Олександрович почав розпитувати про журнал. Відзначив:

— Добре, що масте намір увести в редколегію колишніх фронтовиків: Винокурова, Тендрякова. Чув, що запрошувати письменників їздив до них додому. Правильно! Так одразу знімається формальність, офіційщина, які гроблять нашу роботу... Ви й у Віри Василівни Смирнової були? Знаєте, що в неї загинув син?.. Добре, що підтримали її. Погодилася вона в редколегію?

Фадєєв надовго замовк. Щось невідчепно приковувало його думки. Олександр Миколайович, намагаючись розвіяти його поганий настрій, почав говорити про свою недавню поїздку в Калязін. Фадєєв похвавився.

— Ви зв'язані з Калязініним?

— Це моя батьківщина.

І тут з'ясувалося, що вони земляки. Фадєєв народився в Кімрах. Дитинство Макарова минуло в селі Константиново Калязінського повіту, за 55 кілометрів від Кімр. (Років 70 тому з Калязіна їздили на конях у Кімри, аби потрапити на «чавунку»).

Фадєєв запитав:

— А залишився хто-небудь у селі?

— Ні. Я ріс сиротою, у бабусі, а вона п'ять років тому померла...

— Немає любих душ... є могили, — в задумі мовив Фадєєв.

— І могил немає. Калязінське кладовище на дні великої Волги... Бабусина могила хоча й уціліла, але вирватися ніколи.

Олександр Олександрович зітхнув:

— Ніколи, ніколи, все життя ніколи... А починалося все з тих людей, і в нас усе від них... — Зненацька запитав: — А ви хотіли б почати життя заново?

— Так. Тільки без скоєних помилок.

— Добре ви відповіли! Так — почати заново, але без помилок. Я постарався б — хоч би без однієї.

— Без якої, коли не секрет? — запитав Макаров.

— Треба було писати і тільки писати.

— Це зараз ви так думаете, — заперечив Макаров. — А коли б усе почалося спочатку, ви б знову так «помилилися»... Адже те, що ви робили, було суспільною необхідністю, і ніхто з нас від цього не міг ухилитися. Ви ж самі десять років переконували мене в цьому...

— Хочу писати, — тоскно повторив Фадєєв. — Треба осмислювати все, що сталося. Надто багато пережито, перевернулося...

— І навіть вивернуте корінням догори.

— Саме так. Чи приживеться знову це коріння? І що скажуть про нас у майбутньому?

— Що ми збивалися на манівці, помилялися, не все розуміли, — відповів Макаров, — але ніхто не зможе звинуватити нас у користолюбстві.

— Зможуть! — відповів Фадєєв. Обличчя його потьмарилося, на ньому відбилися біль та огида. — Я тут з такою гидотою зіткнувся... і ця гидота була адресована мені. Я не боюся ворогів. Але несправедливість — жорстока сила! Вона заважає думати, писати, бути самим собою.

— Але справедливість все одно переможе, а наклепи та обмови розвіються, наче дим, і дуже швидко. І ваші книжки житимуть! — пристрасно сказав Макаров. — А знаєте, і в моєму житті ваш Метелиця відіграв вирішальну роль: у 38-му році моя дружина закохалася в нього, а заодно і в мене, і подалася за мною в армію!

Фадєєв потиснув йому руку:

— Чому ви ніколи не розповідали мені про це? — І сумно додав: — Ніколи було.

— Скількох людей ваші книжки робили кращими, скільки доль перейнялося вашими героями!

Макаров знову перевів розмову на «Молодую гвардію».

— Приходять у журнал зовсім молоді, вони ж і не воювали — були дітьми. Талановиті, задержувати! Один дуже цікавий — йому 23 роки.

— Хто це?

— Євген Євтушенко.

— Гарні вірші?

— Так. Гострі. Шукає... плутається, знову шукає.

— Їм треба допомогти, — сказав Фадеев. — Вони не спізнали того, що спізнали ми. Вони не спізнали війни з фашизмом — їм буде нелегко розібратися.

І почалася розмова про зв'язок поколінь, про невмирущі традиції нашої літератури. Завершилася вона несподівано. Фадеев сказав:

— Втомився я, Сашко.

Ці слова прозвучали наче крик болю — і, не намагаючись більше повернутися до попередньої розмови, Макаров тільки попросив Фадеева подивитися надісланий йому рукопис першого номера «Молодой гвардии» і надіслати що-небудь з його листів до наступних номерів журналу.

Фадеев пообіцяв...»

Настало літо 1967 року. Я жив у Биковці, їздив у Сибір. Зрідка писав Олександрі Миколайовичу. Відповіді одержував хоча й бадьорі, але відчував, що справи мого друга на краще не йдуть.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Два твоїх листи лежали у мене на столі, коли я повернувся з поїздки до рідних пенатів. Покинув усе на півдорозі і другого подався в Калязін, де Наталя ось уже рік обіцяла виступити.

Поїхали на машині і просто з ходу в рідне село Осташкове.

Порожньо в селі, хоч покотися. Батьківський дім, у якому живуть, і той чужиною й пустокою віє. Діти хазяйчині повиростали, дочка вийшла заміж і вчителює в місті, і хазяйка зиму з нею жила, корів продала, курей вивела — дім не дім, так, споруда. А бабусин дух і зовсім вивітрівся. Ніякого почуття в мене не пробудилося, зайшов так само, як зайшов би у будь-який дім, — очевидно, з віком навіть спогади дитинства втрачають свою владу.

Напівсліпа сусідка чистить картоплю, розповідає, що син ось уже два роки не приїздить — той, з яким я і зараз листуюся і якого свого часу Єсеніним заразив. Живе стара з дочкою — дівкою, народж. 21-го року, яка так і не вийшла, як більшість її подруг, заміж — усі такі дівки працюють теж не в селі, а в Калязіні, за шість верст, у «Червоному швейнику». Зате тепер не пішки ходять, а на велосипедах їздять. Виходити їм не було за когорта, та й зараз у селі тільки Юрко-кіномеханік, старший за Аннету на три роки, вродливий хлопець і добрий дуже, тільки через доброту свою він ще десять років тому зійшовся з Лідочкою, старшою за нього років на 16, та так при ній і залишився, торік розписалися, тепер виховують дочку. Раніше

сім'я повставала проти цього, тепер змирилася. Загодував він нас сметаною та сиром.

Новини в селі які? Учора закопали Ганнусю Колпакову, дружину першого голови колгоспу, посадженого 1934 року і десь померлого, жінку з трагічно-чорним, лихим оком. Було, підеш на риболовлю, зустрінеш її по дорозі — риби не жди. А жила вона навпроти, і ніяк її не обминеш.

Ось і всі «сільські новини». Посиділи ми години дві зі старенькими, порадили вони, що не забуваємо, і подалися в Калязін. А дорога — ворогові не побажаю — самі вибоїни та ями, вся скалічена тракторами. І пилюга, пилюга, пилюга... В калязінському технікумі знайшли притулок у кімнаті для приїжджих, дуже милі, гарні люди навкруги — вчителі технікуму. Зустрівся зі своїм приятелем комсомольських часів, директором модельної фабрики — невгамовний чоловік, наміряється свою фабрику перебудувати, аби залишити по собі пам'ять, коли піде на пенсію. Зрання, з п'ятої години, копається на городі, де в нього яблунь безліч, і все повчав мене, як треба в нашому віці займатися фізичною працею. Треба, звичайно, треба, та де ж узяти не сили, а можливості.

Ловив рибу. Бере, як і в нас, лящ, а риболовля була пристойна. А взагалі дні йшли так: Наталя прочитала десь близько семи лекцій, а я сачкував, та й мало кого тут цікавлять наші з'їзди і література. Їздив на Олексинський струмок, де завжди ловив рибу, на човні, на водосховище, у ліс, ще двічі побував у селі, їздив у Мишино, у село, де живе бабусин племінник — остання рідня. Ось людина, яка може бути прикладом навіть піонерам. Чередникує. Побачив нас, засурмив у свою сурму-дуду, стрункий, засмаглий, веселий і вдоволений, незважаючи на свої 60 років! Схожий він на бабусю страшенно, і вдачею, і обличчям, та й на мене теж, тільки не вдачею, а обличчям. Випили ми коньяку, пригадали дитячі роки (у дитинстві я жив біля цього села), попрощалися з побажанням зустрітися, а може, і на-завжди...

Повернувся до Москви з купою риби, смаженої та замороженої в холодильнику (їхати ж усього п'ять годин), і з флюсом та невеликим, проте нестихаючим ниттям у животі (очевидно, й мені доведеться їздити по Єсентуках), і два дні перебував в якійсь душевній прострації. Безлюдність сіл, що їх проїздили, якість особливо лягла на серце.

А тут ще особисті прикрасі: після зимової недуги щось зрадили мені очі, газетний петит ледве розбираю, мабуть, доведеться заводити окуляри, а яке ж це життя, «коль мартышка в старости слаба глазами стала». Тільки сьогодні повернувся

до Ніколаєвої й мов несамовитий дописав главу про «Битву й життя». Добре декому повертатися до спогадів дитинства — затишніше воно й миліше, а тут ідеш наче на примусові роботи з витверезника.

Ось про тебе писати було добре, щось дуже рідне й близьке, а тут заводи, інженерія... До речі, статтю про Гн. Рождественського я, звичайно, читав в «Октябре», просто у мене це не вмістилося, точніше, вміщалося, та я перелякався, що вже на початку статті розбалакаюся так, що кінця-краю не видно, і не без жалю я це опустив. Але ти написав і багато іншого (про газету, про вірш), що неодмінно використаю, якщо бог дасть дожити до книжки.

Московських новин не знаю, переховуюся. Прочитав статтю Євг. Носова. Надто вже він її закучерявив. Думки, звичайно, слухні, але не такі вже й нові, а спробуй влови їх у цих кільцях диму від солдатської самокрутки.

Гадаю, що лист цей не застане тебе, ну гаразд, може, й потім прочитаєш, а мені ж так кортить поговорити з тобою.

Серпень, що ж, серпень, я не менше його чекаю, та як бог дасть.

Марії Семенівні й дітям низький уклін.

Наталя й мої діти салютують.

Твій О. Макаров

У Литву мені чомусь не хочеться, але треба. Поїдемо 18-го.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Тоскно мені щось стало, ой як тоскно. Десять днів минуло після з'їзду, а здається, бог знає коли були ці дні нетворчої відпустки, і знову я в якійсь веремії справ, що їх не переробити. Ось уже тиждень сиджу в Малєєвці, а за свою Ніколаєву і не брався. То верстка зненацька звалилася, тобто не верстка, а вже звірка, її й читати не треба б, а як не прочитати і зайвий раз не полютувати — не так би треба, а ось так, але в звірці правити не дозволяється. І тремтиш перед тим, що ще скажуть цензори. А вони, можливо, і нічого не скажуть, просто таке виховання одержав, живу, наче щедрінський заєць, якого вовк під куц посадовив, примовляючи: «Сиди й чекай, поки я тебе з'їм, а може, ха-ха, й помилую».

Аннета засіла за реферат про Авіжюса, і їй хочеться щось порадити, довелося прочитати «Село на роздоріжжі» — роман непоганий, але ж імена й прізвища у цих литвинів такі, що язика зламаєш і в пам'яті не затримуються, та ще й прізвища, й імена на один лад — звати Вікторас, звертаються на прізвище — Астаф'євас, а автор, розповідаючи, називає то на ім'я,

то на прізвище, ось тут і збагни, та сама людина чи інша. Потім звалилися на голову поети, які претендують на прийом на Вищі АК. Десяток днів, 28 книжок. Вони хоч і тонесенькі, але все ж таки потрібен час, щоб прочитати й розібратися, чим одна відрізняється од другої. До речі, між ними і твій кемеровець Баянов, тобі він, пригадується, дуже подобався. Він і справді прекрасний хлопець, очевидно, з дуже доброю душею, і вірші справжні, із селянською, любою серцю тональністю та манерою, причому все це в нього не набірня вода, як у Бокова часто-густо, а власна, джерельна. Залюбки написав йому «доброї дороги» на курси, на яких йому, до речі, побувати треба. Друга книжка в нього не гірша за першу, але й не краща, бо серце велике, а кругозір маленький. Правду кажучи, досі я найбільше цінував курси за те, що вони дають можливість налагоджувати зв'язки, але ось із твоїх розмов та Знаменського зрозумів, що ви на них щось ще одержували, що вони в чомусь стимулювали вас. Можливо, це більше стосується прозаїків, з поетами у мене траплялося і навпаки — починали писати гірше або переходили на прозу. Бо ж вірші народжуються з невимуженості, з того, що не знаєш, що твориш, а ось тільки-но розкриється механіка, то з'ясовується, що й писати не вмієш. Втім, у молодих поетів є та перевага, що вони можуть перейти на прозу. А прозаїкам поткнутися нікуди. Отак-то.

Що робиться в Москві — не знаю. Мабуть, усе ще обговорюють вечір Паустовського, який був добряче з гірчицею. Каверін, відкриваючи, заявив, що в літературі у нас є напрямки, і назвав Булгакова, і тільки потім ювіляра. У залі запахло смаженим. Так і пішло: кожний, хто виступав, говорив теж із натяками: Яшин — що Паустовський змінив його життя, надрукувавши в «Литературной Москве» «Важелі», зробив його, Яшина, бідняком, зате чесною людиною. Балтер говорив — мовляв щось про трагедію художника, який не може сказати, не знає, що сказати, хоча до Паустовського це ніякого відношення не має, це Балтер, написавши десять років тому посереденьку повістину, не знає, що сказати. Загалом, вийшов такий собі опозиційний вечір, а згори було зроблено все, аби він був такий. Це ж треба було: до 75-річчя нічим не нагородити старого. Ясна річ, увесь зал був настроєний збуджено і «заборонене» падало у благодатний ґрунт. І нікого з письменницького начальства, навіть привітання тільки з московського відділення.

Ні, їй-богу, ми, мабуть, геть-чисто отупіли (ти бачиш, я кажу — ми, маючи на увазі, звісно, не вас — провінціалів, а себе як людину, яку піднесли у ранг члена правління і яка вже відчуває себе причетною до влади). Ти ж бо, мабуть,

скажеш: от і краще, що подурнішали. А мені все-таки чомусь прикро, що вдієш, давнього гарту я людина і все ще до серця беру наші прорахунки. Ну хіба важко було на з'їзді хоч би заявити, що ось, мовляв, був серйозний лист, і є пропозиція передати його на розгляд секретаріату. Була б хоч видимість порядності, не було б таємниці, та й те слава богу. «Позитивна сторона з'їзду, — сказав мені один товариш, — у тому, що він виявив цілковиту нікчемність нашого письменницького керівництва».

Красенько дякую, добре отак іронізувати в літературних кулуарах, але ж для читача не існує письменницького керівництва, а є просто письменники, і він з доповідей робить висновки не про доповідачів, а про рівень усієї письменницької братії.

Тут, у Малєєвці, письменників щось не видно. Є Радов, який ось уже три дні п'є, тільки-но поїхала Римма; є Пашко Железнов, віршів якого я не читав з тридцятих років; є Таланов, про якого ти, напевне, й не чував. Утім, в «Жизни зам. людей», здається, є книжка про Качалова. Є його дружина — Серафима Бірман — прекрасна актриса й дуже розумна жінка. Їй 76 років, але сидіти з нею за столом і прогулюватися — насолода: які спогади, і якби ж тільки спогади, який гострий розум, щонайцікавіші думки про сучасний театр, про акторську молодь. Шкода, лінуюсь я записувати.

Іудейська війна, що попервах нагнала на всіх страх, за два останніх дні набула якогось кумедного характеру. Подейкують, ніби Насер звернувся до У Тана з проханням про перемир'я. Дай боже, не хочу я (цього разу я) цієї війни, як не хочу ніякої війни.

І якесь дивне, містичне відчуття у мене від неї — «Перейшли Кедрон», «просуваються у напрямку Тиверіадського озера», «бої біля Віфлесма», — адже все це пам'ятні з дитинства, євангельські назви, по цих місцях ходив Христос — у Віфлесмі народився, в Йордані хрестився, на Тиверіадському озері рибалок в апостоли вербував. От уже справді: «несповідимі шляхи господні!»

Ну, ось і всі мої враження, і щось уже надто мій лист схожий на послання Хлестакова своєму другові — а ось іще, а ось іще... А надворі дощ. А Наталя повезла в Москву мою звірку. А я нудьгую і, точніше, навіть знудьгувався і за тобою, і за Марією Семенівною — поговорила б вона зараз про життя, гляди, і стало б веселіше.

Обнімаю вас, щасливі биковчани. Не забувайте нас у своїй лісовій обителі труда та чистих втіх.

Твій О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Ось до чого я дожився, листа написати ніколи. Зовсім заїздила клята жінка — небіжчиця Галина (Ніколаєва. — В. А.). Написано 60 сторінок, а кінця-краю не видно. А треба два аркуші. Але доводиться все з'ясовувати для себе на ходу, їй-богу, такої щирої кон'юктурниці ще не було. Та як трудівниця вона не може не викликати поваги, та й талановита була, ось тут і крутися.

З Малеськи повернувся позавчора, в щонайлюгішому настрої: роботи не закінчив, риба не ловилася, у Наталі на нозі флєбіт і знову лежма лежить, та ще й пхилькає, ходити не може. Незручні щодо побуту попалися нам жінки — киплячої енергії хоч відбавляй, неспокою не позичати, а неміч їх раз у раз підводить.

А тут літо, раптом, не встиг приїхати, замість 9-10 уранці одразу тридцять! Спекота жахлива, і мізки плавляться. Дуже кортить з'їздити на батьківщину, в Калязін, запрошують, хтозна, чи зможемо. А 15-го треба їхати в Литву з Аннетою. І виходить, що Ніколасву ніяк мені до від'їзду не закінчити. А тут ще дзвінки — наближаються ювілейні номери, і всім щось обіцяєш. До чого дійшло: дзвонив з «Октября» Стариков, просить прочитати роман Бубеннова, вони, бачте, не можуть вирішити — поганий він чи гарний. Наталя відповідає, що він, тобто я, член іншої редколегії, у вас, мовляв, є свої, а він у відповідь: «Нам потрібна порядна людина». Боже! Та невже так перевелися порядні люди? Та й не можу я бути порядним, спокій мені потрібен, і Бубеннова я не люблю.

Сьогодні вранці розлютився, кажу жінці: «Дзвони по всіх номерах, і у «ВопЛи», і в «Дружбу», від усіх пропозицій, скажи, відмовляється, вибачається, простити просить, але не може, хворий, на порозі смертної години». І на анкети ніякі не відповідатиму — адже всі ці анкети та суперечки вигадали, бо друкувати нічого.

І книжку цензор ще не читав, досі десь валяється, а в мене там не якісь невинні оповіданнячка про сільське дитинство, а суціль політика — про Симонова та про культ. Слово ж це тепер для цензорів гірше, ніж «жупел» для купчихи Островського, яку від слова «жупел» просто-таки дрижаки били. От і ладен рвати й метати, а що рвати, що метати, і коня на подвір'ї немає, а то підійшов би та врепіжив, було б на кому злість зігнати. На дружину чортом глянеш, на тому й утрешся. Напитися не можна — і так у животі раз у раз нис. А я страх який боягуз. Та ні, мабуть, навіть і не боягузтво, а стомився від усього, ну просто так стомився, як колись робітничий поет С. Воронов, що його Горький друкував у збірниках «Знання»:

Я устал от шума жизни,
Бестолковой и угарной,
От кичливости богатства,
От забитости нужды,
От продажности и торга,
От культурности базарной,
От наивного восторга
И бессмысленной вражды.

За формою не дуже, а за змістом... мало що змінилося в нашому світі, хіба що затурканості дуже поменшало, зате й нахабства додалося. А далі, в того ж С. Воронова, було вже про Вас:

Я ушел в лесную чащу,
Где, задумчиво-угрюмы,
Сосны старые толпятся,
Где кудрявится река,
Где...

Ну і таке інше, про що мені писати нічого, оскільки не білі ж сніги, либонь, розтанули.

Марії Семенівні низько вклоняюся, і Наталя, вона її цілує (тебе поки що ні), а ось я цілую обох.

Привіт від Толі, Юрка, Аннети.

Твій *Макаров*

Дорогий Вікторе Петровичу!

Я все зволікав з цим прикрим для мене листом: все думалося, а може, обійдеться і приїду до тебе, надто вже мені цього хотілося. Проте людина крутить, а бог розкручує, і милосердний ще не вважає за потрібне простити грішника і продовжує випробовувати його тваринними тортурами.

У Литву я поїхав напівхворий, усю дорогу нив клятий живіт. Не треба було їхати, та нужда погнала. В Аннети відпустка, і другої нагоди не траплялося, щоб їй щось показати, та й роботу її там проконсультувати.

Зустріли нас там добре, поселили у кімнатах Літфонду — є у них там таємний готель — на випадок, якщо номерів у нормальних не знайдеться. Справи в Аннети пішли щонайкраще, до того ж чекав приймний сюрприз — Наталина книжка про батьків вийшла литовською, а ми й не знали. Зустрічей було мало, влітку Вільнюс на письменників бідний, усі на морі, але корисні й змістовні — з Беляускасом, Пвугасом. Їхня «Вечірка» дала навіть інформацію — ось які, мовляв, гості нас відвідали. З'їздили в Каунас, іще раз дістали насолоду в музеї Чюрльоніса. До речі, у відділі народної творчості Христи дуже схожі на пермських, тільки їхні мистецтвознавці, на відміну од вашого пермяка, вважають, що він тримає руку біля обличчя не тому,

що захищається від удару, а тому, що вболіває серцем за діяння людські.

Риба там ловиться у самому Вільнюсі, у річці Неріс, за два кроки від Спілки, плітка така велика, якої я не бачив, і ловиться на слимаків, яких тут же на прибережному камінні можна знайти скільки завгодно.

Одне слово, все пречудово, але ось клятий живіт не давав спокою. І довелося мені замість першого повернутися тільки вчора, все чекали, що буде краще. А за три дні до від'їзду так прихопило, що потім два дні лежав у повній прострації і все засинав. Ну куди мені в такому стані їхати? Завтра поплентаю до лікаря. А взагалі хочеться тільки лежати і чхати на все. І хоч як прикро, не можу я приїхати: недужий гість для господаря тягар. Цю приказку я придумав сам, і вона мені дуже сподобалася. Хочеш, продам, візьму недорого. Отак-то.

Дуже я радий, що в тебе поки що все благополучно, шкода, що нездужає старий. Вітання йому від мене, скажи, що я йому вдячний за такого сина, на якому бідні критики можуть заробляти гроші, та ще із задоволенням та відрадою. А діти, що ж, діти — вони тепер якісь незвичайні, але я сподіваюся, що й тут перемелеться — мука буде. Не все ж мука.

Зрадів я, що ти впритул приступаєш, точніше, збираєшся приступати до своєї «Пастушки», а там, гляди, і до роману дійде. Нехай він поки що десь у тобі непомітно ворухиться, хоча й ніжкою ще не стукає.

Чи варто писати, що в цей час я не працював, не до того було. Прочитав лише для «Сов. писа» рукопис спогадів про Светлова і знайшов в одному з них, у якоїсь, незнайомій мені, Федосюк утішні для мене слова: «Я — не Микола Островський. Коли мені кепсько, я працювати не можу. Ось покращає, почну писати. Мені ще стільки треба зробити». Ось і я почну, коли покращає. Навіть за правку статті про Ніколаєву не брався. Засмучує тільки те, що все відкладається стаття про поетів — Жукова (Іваново) та Казанцева (Томськ). Я ж бо їх розпитував. У них ніби з'явилася надія, а тепер, мабуть, думають: от базікало, тільки за носа водив. Бо все-таки, чого гриха таїти, у вас, письменників, думка про нас, критиків, така, що пишемо ми не за натхненням, а просто вмочив перо — і закрутилося. Тобі я теж рік морочив голову.

Ну ось поки що і всі мої прикросці, коли не брати до уваги ще того, що останнім часом наш Толя занадто вибрикує і влаштовує сцени. Одне слово, кисло, тоскно і кюхельбекерно.

Ага, ось Маргарита Алігер написала про Светлова прекрасно,

бісова баба, просто створила диво, прочитав я — ніби зустрівся з живим і відчув той самий стан моєї якоїсь щемкої любові до поета, до цієї милої людини, і болю за нього, можливо, найлюдянішого і наймудрішого із зустрінутих мною в письменницькому середовищі, та й не тільки.

У Наталі вийшла книжка, нарешті. Про долю моєї книжки поки що не знаю.

Низький уклін Марії Семенівні, таємно від тебе цілую її.

Побажання успіхів дітям.

Твій О. Макаров

Дорогий мій Вікторе Петровичу!

Мабуть, наші листи розминулися, хоча за моїми підрахунками до 11-го ви повинні були одержати мою скорботну епістолу. Сподіваюся, він не пропав, а раптом. У ньому я з подробицями написав і про перебування в Литві, і про свою прикру недугу, яка заважає мені приїхати. Повторювати всі мої ламентатії немає сенсу. Ви й самі зрозумієте, що означає для мене відмова від поїздки, про яку я мріяв рік. Та що вдієш? Знову просвічували, знову ніякого чорта не знайшли і знову посадили на щонайсуворішу дієту. Нічого більше вони вигадати не можуть, а на води поки що не радять, позаяк незрозумілий я, і нутроці мої оповиті газами, наче планета Юпітер, і роздивитися нічого неможливо.

От і закінчилося тим, що завтра їду в Тарусу, очевидно, на місяць, не сидіти ж у Москві, і буду там на харчах св. Антонія, з приписом якомога менше рухатися, та й куди там рухатися. Хіба що:

Вийду я на реченьку,
Сяду на гумно,
Самому себе я
Надоел давно.

І справді набрид. Не вистачало, аби ще тобі набридав.

Новин у мене ніяких. У Москві нікого, крім ескулапів, і не бачив, та й бажання немає. Дізнався від них, що Паустовському вже давно дуже погано, свідомість прояснюється лише вряди-годи.

Дітвору свою розжени по роботах і дуже не журися, прийде пора, візьмуться за розум — життя примусить. У тім-то їхня й біда, що життя мало чого їх примушувало. І найбільше я співчуваю Марії Семенівні, переживає, напевно, страждає, а,

ій-богу перемелеться, мука буде. Моя теж після десятирічки вчитися не хотіла, на фабрику пішла, а потім узялася за розум. Ось тільки Андрійкові армія, мабуть, загрожує. Це, звісно, не мед.

Ось так. Ідь з богом на свій Єнісей, виколисуй своїх пастушків та остерігайся зеленого змія. А головне, зрідка пиши мені.

Обнімаю тебе міцно. Марії Семенівні вклонюся.

Наталя передає палкий привіт, Толя теж, а дівтора моя знову подалася в Литву.

Твій О. Макаров

Влітку ж, по-моєму, в липні, я знову побував у Москві. Телеграми не давав навмисне, аби не турбувати й не обтяжувати хвору людину. Іду в Домодедово з літака, підходжу до огорожки й чую: «І чий же це тато приїхав?..» Дивлюся, за огорожкою, в своєму незмінному бушлатику чи в бежевій сорочці — не пригадую, стоять Олександр Миколайович з Толею й махають мені ручкою. Розцілувалися. Я намагаюся не дуже пильно дивитися на свого друга — зробився наче головешка, зовсім почорнів, худий, цигарочку вже квапливо не смалить, у кулак не ховає. «Покинув курити. Зовсім покинув. І не випиваю зовсім, ані граминочки. Гаразд, ось завдяки вашому приїзду хоч за місто вибрався, на берези подивився, подихав...»

З'ясувалося, вони телефонували в Перм, дізналися номер рейсу й навмисне виїхали на кілька годин раніше в аеропорт, погуляли в березових галявах, послушали пташок, сіна свіжого понюхали — здається, це була одна з останніх «вилазок» Олександра Миколайовича на літню природу.

Машина у Макарових була старенька «Победа». На ній Олександр Миколайович і розбивався — і шрам у нього на верхній губі білів од цієї аварії, але братик його Толя знати нічого не хотів, водій «швидкої допомоги», він звик їздити безперешкодно й з вітерцем.

— Ти мені угроб ще й Вік Петровича, — бурмотів Олександр Миколайович, — то не радий будеш. У нього нахлібників більше, ніж у мене, — годувати не нарадуєшся... — І все оглядався на мене з переднього сидіння, мацав за плече, за груди. — Ну як ви? Ви як, дорогий мій? — А в очах у нього, бачу, сльози поблискують, і такий він весь хворий-хворий. — Не почав «Пастушку» ще? Не почав? Ах, ледар! Ах, ледар! Вона не відпустить, не сподівайтесь! Я знаю, боїтеся її — важка річ, ось і чекаєте, коли засохне. Не дждетесь! Не з тих вона творів. Доведеться писати. Ну, а харюзки як у Биковці? А ковбаньку мою розмило?

Ми так і не змогли в особистому спілкуванні зовсім перейти на «ти», хоча і спонукали до цього себе самі і спонукали нас наші дружини. Взаємини, вони однаково що погода, як складуться, так і складуться. Можна усе життя бути на «ти», підписувати книжки «по-братерськи дарую» і не відчувати не тільки братерських, але навіть і зовсім ніяких почуттів, а буває і навпаки.

Багато ми того разу і багато про що переговорили. Ніби відчували, що більше не побачимось. Тоді ж, у розмові про людську пам'ять та людяність взагалі, я сказав, що недавно почув, ніби древні називали пам'ять «зрячим посохом». Олександр Миколайович стрепенувся:

— Зрячий посох! Яка гарна назва статті або книжки!

Ні я, ні він не передбачали, до якої книжки і коли згодиться і стане доречним цей заголовок. Незбагненні шляхи й задуми літературні! А в нас у видавництвах усе ще вперто й старанно складають плани на п'ять років наперед, і знаходяться письменники, котрі вміють догодити «плану» і навіть написати книжку на «соцзамовлення».

Профанація, зовсім уже недоречна нині, коли частина письменників працює так високопрофесійно, так глибоко й серйозно досліджує дійсність, осмислює життя, й саму мисль, і літературний рух у країні, наполегливий пошук у духовному бутті народу, в моральному розвитку суспільства. Уже від такого неприступно високого плоду, як самопізнання, окремі митці почали споживати, тому всі ці планування здаються до гіркоти безглуздими, ніби «Вихожу один я на дорогу» або «Пророка» можна видати в планові строки. Гадаю, що навіть сам автор Чингіз Айтматов не зміг би й собі назвати строки свого блискучого роману «І понад вік триває день», бо не один день і рік виношуються подібні твори. І взагалі, шедеври пишуться не щодня і навіть не щороку. Як же з ними бути? Теж у чергу, в потилицю ставити їх на шляху до читача?

Звичайно, шикувати літературу за ранжиром і видавати згідно із строем: спочатку командирів, потім їхніх помічників, потім усіх інших — куди зручніше, але це вже потік, а поточкові лінії доцільніші у промисловості, але не в літературі, якщо сприймати її всерйоз.

Маючи закоренілу звичку чимось дивувати Олександра Миколайовича, я привіз кілька заміток і прочитав йому:

«Це трапилось нещодавно в гирлі річки Амазонки. Мисливець на крокодилів, який промишляв у цих місцях, повернувшись, показав цікавий трофей. Окрім шкури забитого ним велетенського крокодила, присутні побачили виїнятий із шлунка

тварини... бронзовий хрест «За заслуги» та портсигар з нижнім написом: «Дорогому Вільгельму від Марти». Крокодил, мабуть, колись смачно пообідав одним з нацистських злочинців, які переховувалися в Латинській Америці... Хочеться вірити, що обід у крокодила був справді ситний і дістався йому не худощий піхотинець, а вгодований есесівський генерал...»

Можна припустити, що крокодилові дістався звичайний індієць або хлопчик напівдиких амазонських племен, який виміняв ці трофеї на плоди, рибу або м'ясо у мандрівників чи придбав їх як іграшки на якомусь пістрявому ринку невеличкого латиноамериканського містечка. Хоч би як там було, ця замітка з американського журналу «Ньюсуік» обійшла всю світову пресу, не обминувши й нашу, найдоброзвичайнішу, де кожного дня, з номера у номер стверджується, що людина людині друг, незважаючи на її віросповідання й темне минуле, і де часом, як наслідок цієї аксіоми, в скромному куточку, набрані петитом, з'являються такі замітки: «Ще й досі жителі села ім. Бабушкіна згадують той трагічний день, коли загинув їхній односедець М. П. Респін — учасник та інвалід Вітчизняної війни. Злочинці — однофамільці Данилови, обидва не раз раніше засуджені, люди без певних занять. Того дня вони зранку пиячили. А потім трапився їм Респін. Данилови намагалися відняти в нього годинника, щоб продати його й на виручені гроші випити. Пенсіонер не злякався двох дужих чоловіків, учинив опір. Тоді О. Данилов, скрутивши джгутом сорочку, накинув її на шию Респіна...»

І далі в цій похмурій, спокійною рукою написаній замітці повідомляється, що одного Данилова засудили до розстрілу, другого до дванадцяти років...

На перший погляд, жодного зв'язку між цими двома замітками немає — небо й земля! Америка, та ще Південна, і Росія, та ще й північна. Аж ні! Поміркували ми, поміркували з моїм дорогим критиком, і дійшли висновку — е! І те, й те — від нехтування людським життям, від неповаги й відсутності остраху перед смертю, породженою, до речі, не фашистами, а до них, і найбільше слугами Христовими. Приборкуючи вільну Фландрію, великий інквізитор Торквемада велично сів на білого коня, наказав вигнати населення, що впало в «ересь», на дороги і, об'їждаючи уклінних мирян, розбивав їхні голови дубцем, бив на вибір, найчастіше дітей, жінок, старих, аби запам'яталося жахне, караюче дійство, бив довго, перепочиваючи в дорозі, вживаючи ситну й щедру їжу, щоб його могутні сили не вичерпувалися, бив після тривалих молінь, цілувань хреста, і за один виїзд розтрощив тисячу черепів, після чого

Фландрія почала ревно вірити в Христа і кілька століть шелестила тихими молитвами, тремтячи осиковим листям від самої згадки про караючого вершника на білому коні.

Фашисти тільки продовжили чорну справу чорних душ та Христових слуг, а ось і результати: вулицями багатьох цивілізованих міст цього неспокоїного світу люди нині бояться ходити, остерегаються одне одного, і особливо ворожої, зловісної молоді, котра підгуляла або насмокталася якогось дурманного зілля, жадає розваг та крові; ситим хлопцям-молодцям потрібна кров і хоч маленька війна, а коли її немає, то хоч би розповіді про насильство або «смішні» історії у газетах про те, як крокодил проковтнув людину, як два молодці повісили односельця на рідній сільській березі, під якою колись їхні батьки разом грали в скраклі, бабки та м'яча.

Проте підлість не завжди буває кривою, вона може бути майже лагідною. Недавно з Норильська у вологодське село, де я часто буваю, синок прислав на похорон матері п'ятдесят карбованців. Окрім сина, в старенькій родичів не було, і ховало нещасну жінку «опчество» — її старенькі, німечні подружки, і як же вони були приголомшені вчинком синопчка небіжчиці, котрий вибився в люди, одержує велику зарплату, та ще з «північним наваром». І з поквашивою, майже забобонною надією переконували одна одну, що в них діти «не такі».

Інший «синок» виявився турботливішим і спритнішим. Аби не забирати з села стареньку матір до себе — немає куди, житлоплоща всього три кімнати на трьох! — він її, безграмотну, напівсліпу, покинув на обласному вокзалі, сподіваючись, що її підберуть у хатні робітниці, в няньки, засунув у кишеню матеріної жакетки отаку записку: «На годівлю легка й не зловредна».

Іноді я шкоую, що в нас відмінили різки, — автора цієї записки я шмагав би особисто, відклавши на певний час письменницьке перо.

— То що ж це виходить, Вік Петровичу! — ідко сказав, лежачи на постелі, хворий і страждаючий критик. — Як же бути з російською жалістю? З тією самою, яку ви і ваші вірні друзі, та й я теж, так добре пам'ятаємо, плекаємо й оспівуємо?

— Не знаю, — відповів я. — Багато усталених понять похитнулися в мені, зрушили з місця... «На дні души светло и виновато лежат осколки дружбы и любви», швидше — лежить скарб та мотлох, і не в душі, а в утробі, як у ларку утильсировини. Мені стало складно жити й працювати, і я інакше тепер читаю слова Тургенева про те, що «життя — це тяжка робота». Іноді мені здається, що навіть на фронті було легше, ну, може, і не

легше, а простіше — це вже точно. Я починаю заздрити обивателям, його спокійному, самозакоханому й незворушному життю. Ось послухайте, що я нашкрябав про цю саму російську жалість, для себе нашкрябав.

«...І не звідкись, а з селянських дворів, з російських сіл, де, виявивши убитого, аби улестити сувору владу, «здогадалися зібрати грошенят», на плечах мужицьких, багном налипла, прийде у «пітери» і навіть до царських воріт і палат дістанеться мужицька боягузлива й дешева жалість, упевнена в силі своїй та невинності. І ой! скільки світлих російських голів, які не боялися ні кайданів, ні полум'я, ні казематів, ні сирих щурячих ям, зламається і впаде перед нею ниць з покаючими риданнями.

Чи ж не вона, ця російська жалість, перерісши в царську ласку, за хвилиночку до смерті впаде на нашого генія та страдника словами: «Дарується життя», і він, припадочний, невиліковно хворий, котрий спізнав стільки зла й ненависті, повернувшись з каторги, зненацька заметається, перестане розрізняти межі зла й добра, і скільки сил, титанічного перенапруження, надсади розуму коштуватиме йому відновлення розмитої сльозами замилювання невидимої межі між добром і злом».

— Ов-ва, якщо далі так діло піде, ви, чого доброго, залізете в глухий кут і писати покинете, — посмутнів Олександр Миколайович. — Не ускладнюйте, не перемудрюйте себе. У світі є одвічні, нетлінні істини: життя й смерть, любов і ненависть, совість і честь, обов'язок і праця, і між цими простими поняттями — все інше. Очевидно, треба бути непохитним у головному: добро — це добро, зло — це зло, утверджувати перше й боротися з другим. Ось і все. Зрозуміло?

— Ще б пак! Наче у піонерському загоні: «Це наші, це — їхні. Всі наші літаки — соколи, всі їхні — стерв'ятники, всі наші бійці — герої, всі їхні — боягузи».

— Ех, Вік Петровичу, Вік Петровичу! Тепер я розумію, чому ви не можете почати «Пастушку» — боїтеся трохи заплутатися. Але ж розплутатися літераторові дано тільки в роботі, в осмисленні себе у світі, житті своєму, дійсності, що нас оточує. Самі ж скрізь і всюди пишете: «Якщо в такий час народилися», «Якщо вже такий час нам випав...» — це, звісно, не означає, що коли такий час, то вже на все треба махнути рукою, не змушувати себе, свій мозок працювати... «Немає нічого примхливішого за недоумство, коли воно розбурхане, до того ж відчуває, що в його владі перебуває людська малодушність і людський пошук. Воно не поступиться жодною п'яддю, не задумається ні перед силою переконань, ні перед логікою, а буде

все натискати й натискати. Воно у всіх передбачає відповідь готовою...» Ну, це я вам уже свого улюбленого Салтикова-Щедріна почав цитувати. А коли я цього коника загнуждаю, то й не злізу. Гайда-но на кухню. Шум був, біганина, собаку затоптали, брязкіт розбитого посуду чувся. Результатом цієї бурхливої діяльності мені з'явиться морквяний супчик у керамічному черепочку та дві ложки ріденької каші, а вам, гляди, перепаде що-небудь і краще.

Тут господар, який чомусь надто вже помітно шепелявив, узяв з вікна якусь посудину й вставив у рот пластинку, готуючись до обіду, а я від провінційної недоумкуватості вигукнув:

— Не може бути! Отакий грізний критик — і з вставною щелепою?!

І зів'яв мій критик, побляк зовсім, голову похилив. Наталя Федорівна накинулася на мене в коридорчику наче квочка:

— Ну що ви, їй-богу, Вікторе Петровичу! Сашко так переживає через цей протез, через ранню старість, через слабощилля...

Мені ще далеко було до п'ятдесяти, я ще не знав, що це таке — півстоліття.

Олександр Миколайович сміявся:

— Повибрикуйте, потрусіть кучерями! Він кучерями потрясе; нам по чарці піднесе. Стукне півсотні, перестануть вам підносити, а ви перестанете насміхатися з нас — старих...

Але вся біда чи відрада була в тому, що я не вважав його за старого, поводився з ним у житті як з рівним, роблячи трохи скидку лише на недугу, та й про неї часто забував через його безжурну вдачу, постійну готовність до жарту, до сміху. Не бачив я його зовсім підтягим, зім'ятим, при мені він пожвалювався й оживав, і добре, що не відпускав від себе, останнім часом зовсім не відпускав, навіть до малесеньких хитрощів удавався, і я вдячний покійному за те, — у Москві я почувався і почувався розгубленим, чужим, швидко втомлююся від велелюддя, балаканини, часто-густо пустої і злісної. У мене виникає тарганяче бажання забитися куди-небудь у щілину, де тепліше. От і забивався, і слухав, багато чого «пройшов» завдяки мудрому, ненав'язливому спілкуванню зі старшим другом, та й учителем теж.

Але жарти жартами, література літературою, а здоров'я в Олександра Миколайовича дедалі гіршало й гіршало.

Ось і надійшов від нього останній лист, а потім з Болгарії ще вітальна листівка, швидко й навскоси написана ослаблюю рукою.

Але я не знав, що вони останні, і якось навіть не спадало на думку те, що Олександр Миколайович і слова «останній», «останнє» можуть мати якесь відношення одне до одного.

Дорогий мій Вікторе Петровичу!

Ось я й пишу свій перший твір після хвороби, яка мене ще не залишила.

Ну що тобі сказати? Кепсько. Різали мене, вийняли кілька каменів, бо в мене почалася жовтяниця і взагалі все було вже байдуже. З усієї операції запам'яталось те, як хірург термосить мене, і мало не б'є, і кричить: «Ол. Мик. Операцію закінчено». А я йому хочу відповісти: «З чим вас і вітаю», але, мабуть, тільки хочу, а не можу, позаяк він термосить і далі. Нарешті я щось пробурмотів і повернувся до життя. І відразу ж подумав — шкода, знову почнуться різні тортури. І не помилився. Спочатку в хірургічній палаті мене геть-чисто змучили т. зв. крапельницею — встромляють тобі у вену голку, а від неї шланг до слоїка, причепленого до стовпа, і звідти вливають літрів два або й чотири всякої мури — плазми, антибіотиків, фізіологічної рідини, і все це по краплі години чотири або й п'ять у тебе вливається. І так два тижні. Потім перевели у терапевтичне відділення, де вже нічого не вливали, а тільки кололи. Лежали там майже самі інфарктники, увесь день та ніч відчиняли вікна, поки я не схопив запалення легенів. Однак і це закінчилось. І тоді Наталя забрала мене додому, де я і валяюся ось уже три тижні, пробуючи іноді працювати, іноді гуляти, іноді їсти. І все без бажання. Якийсь стабілізований стан — не гірше, не краще. Найкумедніше те, що живіт не перестав боліти, як нив, так і нисє цілий день, хіба що зроблять укол.

Почав лікуватися у гомеопата, веселої й бадьорої старенької роки 80-ти, відомої усій Москві, — Абашидзе, яка, по-перше, сказала, що різали мене даремно, і хоча й витягли п'ять камінців, можна було жити й з ними, оскільки моєї недуги це мало стосується (якщо взагалі стосується), а по-друге, за її рецептами я щогодини ковтаю якісь однакові крупинки з різними назвами.

Дійшли чутки, що в Болгарії такі хвороби виліковують. Наталя розвинула бурхливу діяльність без мого відома, і звідти відразу надійшло три виклики: від Товариства болгаро-радянської дружби, від Спілки письменників та від міністра культури Павла Матєва (він навчався в нас у Літінституті). Паспорти одержано, гроші обмінано, і ось завтра ми летимо в Софію. А навіщо? Однак тепер уже не відступиш, коли все і всіх зворохобили. Але ж там заходяться лікувати по-своєму, а що мені робити з гомеопатичними ліками, що їх ми все ж наби-

раємо з собою. Справді, чорт знає що. Ну та нехай іде, як іде,— за цією улюбленою приказкою Тургенева я все життя й живу.

Велике тобі спасибі за твої листи, надто за ті, що ти писав, поки ще нічого не знаючи про мої напасті. Такі вже вони були гарні, і я радів з того, що бродиш ти там по енісейських крутоярах. Адже колись там стояв Чехов і думав: «Яке чудове життя з часом освітить ці береги». Ось бачиш, і освітило: спорудили Красноярську ГЕС.

Чи повернемося до свята — не знаю. Відрядження у мене на півтора місяця, а віза взагалі до березня. Ну та більше місяця ми там не просидимо, не витримаємо, а вже чи покращають справи, чи ні, тільки бог знає. Або ж доведеться знову повернутися до моєї гомеопатички, яка обіцяє меневилікувати за два роки. Але якщо в мене і далі так само нитиме череву, навряд чи я ці два роки прожду. Адже я нетерплячий. А втім, що я можу вдіяти? Як писав колись поет-конструктивіст Н. Туманний (нині він пише, як М. Панов, пригодницькі морські романи: «Боцман з «Туману» та ін.). Так ось як він колись писав:

Сам я револьвера не имею,
Вешаться ужасно некрасиво,
Яд дают в аптеке по рецепту,
Прыгнуть в воду не хватает сил...

А ти, мабуть, уже в щасливій Аркадії, що її, як відомо, населяли саме пастухи та пастушки. Дай боже успіху. Молодець, що не прийшов на пленум, як мені переказували, нудьга була смертельна.

Напиши, але все ж на московську адресу. Можна б і на Софію, Спілка письменників, але з власного досвіду знаю, листи туди йдуть тижнів зо три, і це ні до чого. А я тобі напишу звідти неодмінно про свої враження, хоча які враження в Софії, де я вже був і, здається, все передивився.

Уклоняюся Марії Семенівні. Вітання Андрійкові та Ірині.

Усі мої тобі передають привіт, а я обіймаю тебе. Отак-то.

Твій О. Макаров

До речі, книжка моя вийшла, але поки що у мене є всього один примірник, брошурують літературу до 50-річчя.

Твій О. Макаров

Дорогий Вікторе Петровичу!

Поздоровляю тебе і Марію Семенівну з 50-річчям революції. Бажаємо провести цей день при доброму здоров'ї та весело.

Наталья

О. Макаров

Потім не було ніякої вістки. Я писав у Москву, непокоївся. І ось одержав листа від зятя Макарових, Юрка, гарного, скромного хлопця й великого добряка.

Шановний Вікторе Петровичу!

Велике спасибі, що Ви нас не забуваєте. Ви надіслали вже два листи, але, на жаль, Олександр Миколайович прочитати їх не може.

Річ у тому, що його недавно оперували і він зараз перебуває в тяжкому стані. Наші жінки геть розклеїлися, тому нехай Вас не дивує, що листа пишу я. Щодо діагнозу, то це одному тільки богові відомо, адже недарма кажуть, що скільки лікарів, стільки й думок. Олександр Миколайович знає, що Ви йому надіслали листи, і велів передати, що відповідь Вам, тільки-но йому покращає.

Ви, очевидно, здивовані, що я не писав, з якої причини оперували Олександра Миколайовича. У нього почалася жовтяниця, яку, на думку лікарів, можна ліквідувати тільки хірургічним шляхом. На жаль, була зачеплена печінка, і йому зробили чистку жовчних протоків. Оперували його понад дві години. Після операції скоїлася ще одна біда — він захворів на запалення легенів.

Зараз Олександрові Миколайовичу трохи покращало. Дай боже, щоб він швидше видужав.

Бажаю Вам усього найкращого. Передайте великий привіт Вашій дружині й дітям. Жінки, Толя, Карай передають Вам палкі поцілунки, якщо Ви не заперечуєте, то і я із задоволенням до них приєднуюся.

Юрко

Цей лист вплинув на мене так живодайно, так заспокоїв, що я, ще якийсь час потинявшись у Пермі, переробивши увесь «дріб'язок», покінчивши з поточними справами, подався мерщій у Биковку із жадібним бажанням засісти за повість «Пастух і пастушка», яка так давно й повсякчас мучила мене, тайкома сподіваючись, що роботою цією втішу й Олександра Миколайовича, котрий боявся, що я прогавлю «мить», повість «постаріє», замре в душі й «відсохне», як це траплялося вже не раз і не два не тільки в мене, хоча і запевняв, що не відчепиться, не відчепиться, а все ж боявся, бо краще за мене знав, що може скоїтися в літературі й у житті літератора.

Йому, та й мені, задум повісті був дорогий. Після того як я одного разу розповів усю повість «напам'ять», Олександр Миколайович сказав, що мені треба тільки сісти й записати те, що розповів, бо повість уже готова, склалася, але я ледар, не хочу

цього робити, вважаючи за краще розповідати «казочки» і взагалі не сідати за стіл.

І ось я в Биковці. Один. Топлю піч, співаю пісень, бавлюся зі Спіркою, який ошалів від того, що з'явився хазяїн, і, переповнений почуттями, при зустрічі навіть обмочився. Надворі осінь. Пізня.

Пришелепувата й чудна випала осінь шістдесят сьомого року на Уралі. Почавшись, як їй належало початися, упоравшись із своїми справами в лісі, на полях і городах, відбушувавши листям, дощами та вітрами, попрощавшись з відлітаючими птахами і вдаривши заморозком, а потім і снігом, осінь раптом задумалася про щось і забула про свої строки й справи. У вологих лінощах, пронизливо-холодна, куняла осінь у голих лісах, на голих лугах, галявах, і велика, всеосяжна тиша панувала довкола. На Камському водосховищі не було чайок, не кружляли ластівки-берегівки, не верещали стрижі, не цвіркотили трясогузки, лише вороння клаптями сажі шугало по сіренькому небу й падало у мокрі ялинники та канюки знехотя кружляли над полями, без крику, без стрімких падінь на землю, кружляли й кружляли наче неприкаяні, поснувши у повільному польоті. Веселилися й жваво цвіріньчали щогли, перепурхуючи з реп'яха на реп'ях, та синиці з лісів перелетіли до житла, притислися до сільця, і одна з них прилаштувалася ночувати на струхлявілому розі моєї хати, і перед тим, як заснути, довго ворушилася, шкрябала кігтиками над моєю головою і, постукуючи дзьобом, вибирала з клоччя й трухляка комашок та мух, які сховалися на зиму.

Славно, швидко працюється, коли весь твір виношено до дрібниць, коли він вимучив тебе й озлив так, що, звільняючись від нього, ти відчуваєш полегкість від гніту, відчуваєш у собі світлу порожнечу й свободу і, як мати, дивуєшся з маленької безпорадної дитини, котра ледь попискує беззубим ротом, дивиться безтямним туманним зором, схожа на червоне, голе, наче ошпарене, звіря з криво зав'язаним великим пупом, на середині якого запеклася твоя кров. Ой як багато ще треба зробити, аби з цього напівсліпого й безпорадного немовляти, що ледь ворушиться, вийшла людина, аби зіп'ялася на ноги й пішла до людей...

Довгий і складний шлях книжки до читача, шлях, схожий на людську долю, і не випадково з'явилося в мене це порівняння. У чомусь я розумію графоманів і не дивуюся з їхньої затятої праці — вони теж переживають радість творення, захват від чекання, а якщо вийде дитя недороблене, потворне, часом безоке й безносе — це вже діло шістнадцяте — своє дитя все одно найлюбіше, так само, як і «моя мама найкрасивіша».

Чернетку повісті я написав за три дні. Не кажу про голову й серце, в якому вони були стані, можу сказати, що навіть рука моя заніміла в кисті, і на пальці у мене з'явилася мозоля від ручки.

«Так писати не можна!» — застерігали мене добрі люди. Я й сам знаю, що не можна, але інакше не вмію. Тиняюся місяцями, нічого не роблю; умовляю себе навчитися працювати й відпочивати планомірно, та коли доходить до роботи — усе летить шкереберть: і сон, і спокій, і добрі наміри.

А взагалі, всі працюють по-різному. «Усяк по-своєму казяться», — ось і все, що я можу сказати про роботу письменників, котрих знаю. Бачу і знаю тепер, попрацювавши в літературі тридцять років, що вчити писати — це однаково, що вчити робити дітей, тобто звести інтимну таємницю до загального огляду й застосування, чи що, проте і це нічого не дасть, адже у всіх ще своя вдача, темперамент, фізіологія, мудрість, дурість — і то своя! І від неї, від цієї дурості, і ще від багатьох незбагнених речей і виходить те, що називають шанобливо — таємницями творчості, — і, не боячись повторень, додам: таємниця творчості також не проста і обдаровує таким же рідкісним щастям, як таємниця народження людини. Я й тепер, уже трохи стомлений життям та своїми літами, з колишнім запалом віддаю перевагу долі великого співака — Маріо Ланца, котрий, закінчивши арію легковажного герцога, мабуть, коли в нього вже зупинилося серце, вийшов за лаштунки, упав і помер. У тридцять вісім років! Але його життя мені дорожче й ближче, аніж життя одного рідкісного закоханого в себе майора. Він до самої пенсії працював наглядачем в одному з похмурих відділень Бутирської в'язниці, жив неподалік від «виробництва», на Каляєвській вулиці. Коли змінилися суспільні, внутрідержавні ситуації, його «підприємство» знесли під корінь, і він, залишившись без діла, доглядав уже за своєю сім'єю й тримав домашніх у напруженні, наче зеків у Бутирці, і так оберігав та плевав своє безцінне життя, що обсмажував хліб на сковорідці, ошпарював окропом зелену цибулю, їв з окремого посуду, аби, боронь боже, ніяка суспільна мікроба не трапилася, не підточила його здоров'я. У своїх власних очах він зробився таким дорожчим, що всіх інших вважав нижчими за гнойового хробака. Звичка знецінювати людське життя, пригнічення його неволю та підкоренням упродовж багатьох років дали такий закономірний результат. Проте закінчив майор свої дорогі дні у муках мученицьких — не допомогла навіть шалена самосанітарія — помер від раку, і ніхто його не пам'ятає, не згадує добром, навіть рідні діти.

Ні-і, краще вже доспівати свою арію, закінчити її, нехай і на останньому подихові.

Розродившись за три дні чернеткою на сто двадцять сторінок, геть очманілий та щасливий, я оглядівся навкруги і з'ясував, що перебуваю на Західному Уралі, в селі Биковці, у своїй хатині, яку знайомі мені городяни, котрі думають про мене добре, називають дачею, в хаті давно не топлено, на годиннику — десята ранку, і, отже, останньої ночі я так і не лягав спати (недобре — дружина сваритиме!), але її, дружини, слава богу, тут немає, і я один і що хочу, те й роблю! «Би-и-ий загарбників, хло-о-опці-і!» — заволав я і почав розпалювати грубку: Дрова сухі, березові, грубка металева, коліно димаря вставлене в розтруб печі — гуде споруда вогнем, потріскує — у хаті веселіше й тепліше стає. І нараз я почув голосні ридання у дворі: забутий мною у захваті творчості мій пес Спірка гавкав на все село, зачинений під ганком. Я вибіг у двір і почув, як Спірка б'ється у своїй каюті, яку мій батько, «просолений моряк», називав «губахтою». Я відчинив дверцята, і, мало не збивши мене з ніг, Спірка кинувся з «губахти» на мене й від радості пошкрябав мені кігтами живіт.

Я був задоволений і щасливий, заголив сорочку й запитав: «Що ти, звіре, робиш?!» Спірка лизнув мене в черево своїм гарячим бузковим язиком, попереду мене увірвався в хату й забряжчав мискою, в якій я приготував йому їжу, але забув її винести.

У мене закінчився тютюн, хліб — усе закінчилося і, головне, хотілося якнайшвидше додому, прочитати чернетку дружині, подзвонити в Москву й похвалитися Олександрові Миколайовичу, як я тут ударно попрацював. Але потрапити додому було не так просто. Пароплави ходити перестали, човни повитягали на берег, лід ще не намерз та й забережнів ще немає, сніг разів чотири уже випадав і знову танув, затаївшись лише у виярках та на буреломках, а його зусібч просочувало, підточувало, зносило, розтягало, сльота висіла важка, бризки води не світилися, а падали свинцево, розбивалися об злежане пластами на землі листя.

Чув я, ніби на воді залишено Силвенську переправу — білий такий катерок, перекинутий чомусь на Камське водосховище з Єнісею, і скрізь у нього на стінах кольорові фото рідних мені сибірських краєвидів. Стови: «Дід», «Пера», «Дзвін», і навіть в одному місці сфотографований закрут річки, а по ньому, завбільшки з комашок, розсипані хати мого рідного села Овсянки.

Я прив'язав Спірку за річкою, у баби Даші, на постій, і під його гіркий плач, з чернеткою у рюкзаці, подався на дільницю Биковська база, куди, за чутками, цей самий катерок ще заходив.

«База!» — спала ж комусь на думку така назва! Розташувались у гирлі річки Биковки, затиснутої підпором водосховища, була тут сплавна гавань; саме селище, по череву у багнюці, п'яно валялося між двома косогороми, роз'їждженими, посмугованими гусеницями тракторів, заваленими залізччям, дротом, гнилими лісовідходами.

Пустельно було у гирлі Биковки, тихо у селищі — сезон скрізь закінчився, різний люд, як робочий, так і дозвільний, покинув ці береги. По водосховищу гнало дрібні хвилі, і вони подзвонювали уламками тонкої криги по всій затоці, ворушили ослизлі колоди, покинуті біля берегів та на берегах. Біля одного багаттячка на березі сиділо з десятеро людей: хлопчак у легкій, навіть легковажній як на таку пору курточці, старий з батіжком, кілька робітниць склозаводу, котрі жили по один бік водосховища, а працювали по другий, на станції Силва. І ще була там у капелюшку канаркового кольору, недоладно нафарбована молодичка не молодичка, дівчина не дівчина, одне слово, жіночка невизначеного віку.

Я запитав щодо переправи. Старий ворухнувся, пильно, ніби вивчаючи, вдивився в мене й сказав:

— Хто його знає? Вчора була. А чи буде сьогодні?..

— Буде, буде! — заторочила дама в капелюшку канаркового кольору. — На тому боці немає, значить, на Троїцю пішла, а з Троїці обов'язково заверне. Як їм не завернути, вони ж знають, тут же люди...

— Завернуть, коли не нап'ються або настрій буде, — похмуро зауважила літня робітниця склозаводу, яка, мабуть, добре вивчила звичай місцевих флотоводців.

Сиділи довго. Одна з жінок принесла сокиру, ми з нею по черзі перерубали суху колоду, закотили її на згаслий було вогонь, і багаття наше затріщало й ожило. Хлопчак, зігрівшись біля вогню, раз у раз бігав з безвітря за кам'яний бичок, виглядав катер, але невдовзі, обпалений холодним вогким вітром, повертався до вогню й похмуро казав:

— Ні, не видно. — І при цьому чомусь провинно дивився на мене.

Десь я бачив цього хлопчача, але де, пригадати не міг. Найшвидше на Винному Заводі, що по той бік Биковської затоки, і, отже, хлопчак перебирався сюди по слизьких, обледенілих колодах напівзатонулої гавані, там пірнути — однаково що чхнути. Якесь гостра потреба гнала хлопчача у літній спортивній курточці на той бік або до міста.

Хлопчак знову нетерпляче відбіг од багаття, виглянув за кам'яний бичок і, ніби не вірячи самому собі, тихо зронив:

— Є! Іде!

Усі ми — людей набралось вже більше десятка — вибігли за бичок, аби нас було видно, і замахали хто чим міг, бо ще, чого доброго, минуть нас товариші річковики зі своїм судном.

І катер удав, що проходить мимо, але потім знехотя, якось по-лебединому царственно розвернувся, увійшов у затоку, ткнувся в міліну метрів за вісім від берега й викинув трап прямо у воду.

Люди заметушилися по берегу, хто в черевиках, хто в кедах, хто в коротких чобітках, благаючи матроса, котрий напіндючено стояв на носі, та капітана, що настовбурчено чорнів у рубці, спершись на кермо й дивлячись мимо і вище нас, у якусь свою, манливу далину, — зійти з міліни, пристати трохи нижче, нехай і на вітрі — ми ладні стерпіти і холод, і вітер, аби тільки переправитися, чи, нарешті, притиснутися до колод гавані — нехай і слизько, і небезпечно — ми на все ладні.

Однак матрос на носі біля трапу стояв, наче камінна статуя, і зневажлива, хмільненька усмішка вигравала на його обвітреному, передчасно постарілому обличчі, і все так само дивився в манливу далину товариш капітан, котрий, тільки-но скінчиться час стоянки — п'ять хвилин, дасть якусь тужливо-звичну табірну сирену і, сердито зафурчавши мотором, відчалить геть, і начхати йому на цей галасливий народець, що вонтузиться й хвилюється на березі. Навігація закінчилася? Закінчилася! Коли вона закінчилася? У всіх добрих людей ще в жовтні. А зараз який місяць? Грудень! Друге число! І що? Він винен у тому, що там, нагорі, перегреблася вся ця небесна канцелярія й забула про заведений на землі порядок? Зимі бути пора, кризі бути пора, а тут вода, і начальство змушує плавати. Змушує — будь ласка! Але ніхто не змусить його міняти місце стоянки. Обміліло? Начхати! Не він збавляв воду, знову ж таки вона, ця розгребена небесна канцелярія, а відтак нехай вона і відповідає за переправу...

Ні, не міг ні скажений паскудник капітан, ні його вошивий п'яничка-матрос убити свято в моєму серці. Я чотирнадцять років носив під ним повість, вона там ворушилася, наче гаряча дитина, не давала мені спати, жити. І ось я вивільнився від неї, і легкість у мені дивовижна, і ясно в голові, і всіх любити та обіймати хочеться, бо без горілки я п'яний від самостворення, чи що, і я сказав собі: «Дзуськи, товариші водники! Ми Гітлера ухекали, а вас уже якось укоськаємо!..» На мені були чоботи з високими халявами, я їх відкотив і, підставивши спину, сказав хлопчаків:

— Сідай!

Інтелігентно вихований хлопчак завагався, але його почали заохочувати, шикати на нього, і він несміливо заліз на мене,

обняв за ший холодними, худими руками. Я побрів по воді і, опустивши хлопчачка на трап, пішов по старого. Той довго кречав, щось бурмотів, залазячи на мене, нарешті уgnіздився і за хвилю вже навкарачки, хапаючись за поперечки трапу, повз угору:

— Жми, діду, на бази, село недалечко! — горлав, заходячись реготами, матрос.

Дід нарешті забрався, став на ногу катерка, пожитав головою і плюнув собі під ноги. «Здрібніли діди. Мій покійний одноокий дід цієї ж миті уперішив би бродягу батогом і не поскупився б на вислови. Ех, часи, часи!.. І звичаї!»

А й справді, де ще, в якій цивілізованій країні можна побачити отаку картину: стоїть пасажирський катер, чоловік тягає на собі пасажирів, той, кому належить їх обслуговувати і поважати, знущається з нього і з пасажирів знущається, а капітан, його безпосередній, так би мовити, начальник, дивиться удалину: і про щось безмежно мріє, не помічаючи куражу і навіть торжествуючи, що на нас відводить мерзенну душу його підлеглий. Улітку ці молодці забавлялися так: причалять, візьмуть людей, там, згори, гляди, дріботить бабця, деренчить бідоном — зібралася по гас, на її спині чималий клунок: з товаром на продаж та з гостинцями для дорогих діток — до міста. Катер стоїть, чекає, та коли бабці залишається бігти до трапа кроків десять, капітан крутоне сирену, матрос підніме лебідкою трап та ще й гукне приголомшеній бабці:

— Наступного разу довше спи!

Чи ж мене подивуєш вітчизняним хамством! Чи ж мені не знати наше «культурне» обслуговування пасажирів на суходолі та на воді — сам залізничником був. Але навіть мої земляки — снісейські розбійники — плавають мілкувато у порівнянні з камськими водниками, особливо на місцевих лініях. Аси! Вони ніби навчалися у спецшколі, де слова: «чемність», «повага», «культура» — вивертаються, наче негодящий кожух, брудною вовною назовні.

Останньою тяг я даму в канарковому капелюшку, і вона усе чомусь совалася на мені, повискувала, гриючи мою потилицю шльопким, гарячим місцем. Аби пострахати нас, чи що, капітан крутонув сирену, дав повний газ, запрацювала було лебідка, піднімаючи трап, але я добіг до трапу й звалив дамочку на нього, а сам учепився за кінець; матрос милостиво почекав, поки ми вийдемо на палубу. Нагорі, біля каси, дістаючи гривеники, всі зустрічали мене наче героя, дякували, і я, засапаний, щасливий, жартував, підбадьорював людей і навіть ляснув фарбовану дамочку по м'якому місцю, від чого вона грайливо зойкнула й повела жарким поглядом, наспівуючи у ніс:

— Знаття б, на якому це такому веселому чоловікові ми ка-ата-лися?..

— А на письменникові! — кинув матрос, пробігаючи повз касу.

І зіпсував усе діло, дурило! Інтелігентний хлопчак посинів ще дужче, старий подивився на мене, наче на новоявлену ікону чудотворного рятівника, дамочка в канарковому капелюшку позадукувала й чомусь відразу зашепелявила, почала перепрошувати:

— Ой, пробачте! Пробачте, будь ласка!..

— Та чого там? Усі ми свої, всі радянські люди! — намагався я повернути людей на колишній, безтурботний настрій. — Сьогодні вони нас, завтра ми їх... обслужимо.

— Ні-ні, що ви! — наполягала дамочка. — Ми чули, що десь тут живе й працює письменник, але ви такі прості з вигляду і в поведженні. Вибачте вже нам... — І зненацька спаленіла: — Негідники! Тут такі люди їздять, а вони знущаються!..

Подався я вииз, ближче до клацаючого мотора, розмірковуючи про живучість сюжету класика, котрого обожнював Олександр Миколайович. Усе той же ніби примітивний і незмінний у нас, на Русі, та в арабів, мабуть, тільки й можливий — Тонкий та Товстий. Не раз і не два шпетив мене і ще когось житель Винного Заводу, дуже розумний чоловік, нині вже покійний, Борис Никанорович Назаровський, котрий теж марив Чеховим: «А ви що, хочете мати від читання тільки солодке? Чехов на «солодке» не годиться. Читаючи його, сором відчуваєш за навколишнє життя, за людей, за себе, починаєш обсмикуватися, зазирати в себе, перевіряти, чи застєбнута ширинька. Його очима життя бачиш — ось яка сила переконання! І скрізь знаходиш підтвердження того, що передав він «фактологічний бік життя», — як сказали б нинішні велеречиві літературознавці; ніби захмелілий мужик, скрізь натикаєшся на паркан, рило заскалиш, ніс розквасиш, весь подряпаєшся об цю «фактологію». І все це тихенько, ненав'язливо розповість засмучений, перейнятий до тебе жалістю, але водночас і скрадливий Антон Павлович — ждеш-ждеш, коли душа солодко затремтить, коли серце защемить від фатальної любові й щасливого кінця, а він або розридається разом з тобою, або об той самий брудний паркан мордою. Ось він який, сором'язливий лікар у пенсне, з борідкою провінційного семінариста. Серед наших могутніх і нещадних письменників, можливо, найнещадніший. Але й страждав більше за багатьох інших — це абсолютно точно...»

«Ось приїду до Москви й порадую Олександра Миколайовича розмовою з Борисом Никаноровичем, і про випадок

на переправі розкажу. Ну й потішу критика!..» — подумав я, куняючи на катері.

Цього разу чи закоцюбли водники, чи їм набридло збиткуватися з нас, перейшли водосховище швидко й відразу ж причалили, а то разів зо три підходять до дебаркадера, проробляючи складну операцію причалювання, після чого, затоптуючи одне одного, люди біжать до електрички, нагору по крутучому пагорбу, і, гляди, тільки хвіст електрички змигне червоним оком на заду.

Устигли і квитки купити, і вагони до душі вибрати. У вагонах папівпорожньо, за вікнами голий ліс, вдалині міниться металевим полиском широке водосховище. Там, де зливаються річки Силва та Чусова, біля скелястої кручі, легкою шкаралупкою темніє рибальський човен — там, на ковбанях, восени добре брав у минулі роки окунь, траплявся судак, поки було кому брати, а тепер ні окуня, ні луски. Все кудись к бісу поділося, все потруїли, все перенищили дбайливці майбутнього життя...

«Отговорила роцца золотая», — непомітно для себе заспівав я під перестук коліс і ось так, з щемливо-журним, але все ж таки легким настроєм приїхав до міста, добувся додому — на пральній машині, що стояла в коридорчику, телеграма — дітки одержали і навіть не розпечатали.

Розриваю паперову перетинку, читаю раз, удруге, втретє:

«Олександр Миколайович помер — Наталя Макарова». «Олександр Миколайович помер...»

Коли дружина повернулася з магазину, розповідала вона згодом, застала мене на кухні, у шапці, в чоботях, зі старим рюкзаком за плечима. Я сидів і гірко плакав. І, давно не бачивши мене в сльозах, вона кинулася до мене:

— Що сталося?

Замість відповіді я простяг їй телеграму.

Через кілька годин я першим же, що трапився мені, поїздом, їхав до Москви. Я поспішав, ніби ще міг щось поправити, якось зупинити сумний кінець або упевнитися в тому, що все це неправда, що сталася якась прикра помилка. Однак недаремно мовиться: «Тихо їдеш — біда наздожене, швидко їдеш — сам біду доженеш!»

Першим поїздом виявився поштово-пасажи́рський, який ішов з Владивостока. У ньому непробудно пиячили. Пиячили всі, починаючи від начальника поїзда і кінчаючи пасажирами, переважно демобілізованими солдатами та матросами.

Паси з-під вагонів, що крутять динамо-машини, давно були загублені й пропиті, в туалетах по кісточки вода й грязюка, що розносилася взуттям по коридору. Зловісно здригалися

й хиталися вагони, хрюкали не зачинені в тамбурах двері, щось видзвонювало, деренчало, темні, неосвітлені вагони, сповнені молодецькими піснями та сміхом, на всіх парах мчали по Росії.

Поїзд треба було зупинити, замінити поїздну бригаду, віддати начальника поїзда під суд і прогнати з роботи провідників. Але хіба це жарт — зупинити поїзд! Та ще поштово-пасажирський! І його перештовхували зі станції на станцію, з «ліктя на лікоть», з відділення у відділення — далі від гріха.

У нашому купейному напівпорожньому вагоні теж спалахнули веселощі — почалося з кількох пасажирів, перекинулося на двох молоденьких і миловидних провідниць. Відразу ж і солдати з'явилися. Які веселощі без солдата? Дівки трапилися промітні: пропили в солдатів що було, сплавили їх зі свого купе, потім і з вагона, зачинилися й причаїлись — «прокрутили динамо» — так це нині називається. Солдати розраховували, що дружба піде далі й глибше, — давай ломитися у вагон, крушити зрадниць бойовими словами. У відповідь провідниці крили їх міцним «залізничним» матом, особливо одна, у хутряній шапці, лютувала. Я не витримав, вийшов у коридор.

— Дівчино! Дівчино! Ви така молода, красива, на вас он шапка так славно сидить — і вергаєте такими матюками.

— А що? Вони вергають, мені поступатися? Не поступлюся, хоч нехай вони й розвійськові.

Що тут поробиш? Я сказав:

— Молодець!

На що безстрашна провідниця відповіла віршем:

— Якби я не молодець, то й начальник нашого поїзда був би не засранець.

На цьому розмова закінчилася. Тему було вичерпано.

Рано-вранці із запізненням на дванадцять годин ми примчали до столиці. Ніхто мене не зустрічав, не чулося знайоме: «І чие ж це тато приїхало?» Із закам'янілим серцем, з провинкою перед кимось і перед чимось, що виникла уже наперед, сів я у таксі й поїхав по майже пустельному Садовому кільцю на Хорошевське шосе, у дім Макарових, намагаючись не думати і все ж безперервно думаючи про те, що там мене чекає...

Зустріла мене гнітюча тиша, якій і належить бути у домі покійника. Лише Карай підвівся, завиваючи, позіхнув, роззявивши величезну пащеку, підійшов, обнюхав мене й махнув хвостом. Упізнав.

Вийшли з кухні Аннета, Юрко, Толя, обняли мене, пошепки попросили бути тихішим: «Мама, здається, заснула».

— Як вона?

Аннета махнула рукою, навіщо, мовляв, питати:

— А взагалі поки що тримається.

— Де Олександр Миколайович?

— Тут, — показала Аннета на двері великої кімнати. Вона правила і за ідальню, і тахта тут стояла, на якій спала хазяйка: дві кімнати — не розженешся.

— Хто там? — почувся кволий голос із кабінету Олександра Миколайовича.

— Віктор Петрович приїхав.

— Нехай заїде. Спочатку сюди нехай заїде...

І я боязко переступив поріг кабінету, де скільки разів сидів, так багато переговорив, переслухав і де іноді і спав, на підлозі, між стелажми і столом. На місці, де звук бачити друга, лежала згасла, бліда, з величезними капшукми під очима, жінка. Пахло ліками. Повітря було ще задушливіше, ніж раніше. Книжки купками височіли на столі, і серед них сиротливо, наче пташина, що не здійнялася на крило й покинута рідною зграєю, сиділа чорнильниця-невилівайка із старими, засохлими на ній патьоками та борозенками на «губах», об які той, хто писав, витирив перо. Самої ручки не було, мабуть, покотилася із столу, впала, але врозкидь, там і сям лежали олівці, поламані й нові кулькові ручки, рецепти, нотатки, біла кварта з питвом.

— Ось яке горе у нас... Чекала, знала, що прийде, а все одно зненацька... — кволо, з паузами заговорила Наталя Федорівна. — Як він, бідний, мучився, як мучився, коли б ви знали...

Через якийсь час я, ще несміливіше, ступив за двері великої кімнати, слабо надіючись, що коли вже не всю квартиру, то хоч би цю кімнату відремонтують, приберуть, поки Олександр Миколайович був у Болгарії, аби хоч у власному житлі недужій людині було світло й затишно.

Ні, не відремонтували, не прибрали. Очевидно, рідним покійника навіть на гадку не спало таке рішення, очевидно, ніколи і не думали про те, що батькові теж треба якось допомагати, створювати умови або хоч би пам'ятати, що вони теж «живуть не самі».

Тільки винесли тахту, на якій помер Олександр Миколайович, зависили чимось дзеркало на старому, недоладному гардеробі й забрали зі стіни карточку, на якій були зняті життєрадісні, усміхнені він і вона — молоді чоловік з дружиною. Там, де висіла карточка, оголилася невилиняла пляма штукатурки, на всьому іншому так само лежав порошок, темніло павутиння по кутках, підлога була витерта мокрою ганчіркою, через що в ній оголилися щілини, тріщини у шпаклівці, прошарки старої,

накладеної одна на одну фарби. Штори на вікнах були напівзакриті, і від цього кімната здавалася ще похмурішою, печернішою. І посеред цієї кімнати, що стала просторішою без тахти, стола та стільців, у невеликій труні сиротливо лежав маленький, усохлий чоловік, в якому вже важко було впізнати Олександра Миколайовича Макарова.

Кажуть: «Недуга з'їла». Так, це та недуга, яка людину справді з'їдає, висотує соки, спопеляє плоть, м'язи, волю, силу, вдачу — вона знищує людину всю, не залишаючи нічого, і тільки потім добиває, особливо такий ось рак — рак підшлункової залози. Через кілька років на моїх очах від цієї ж недуги цієї самої залози, яка, кажуть, і за розмірами мізерія, помиратиме мій брат, і мені доведеться побачити, що робить з людиною ця клята недуга, — кара божа, мабуть, дитячий жарт у порівнянні з нею.

Я підсунув стілець і довго сидів біля труни, дивлячись, на випнуті кістки обличчя покійного, обтягнуті, майже обклеєні чорною, горілою шкірою. На всьому обличчі лежала печать тривалих, нестерпних страждань, що обснували зморшками мук чоло, шкіру під очима, борознами, глибокими й темними, ніби проораними плугом, пролягали вони від куточка рота й крил носа, і тільки поза покійного з покірливо-згорнутими на грудях схудлими руками, із щільно, у вічному сні зімкнутими очима, свідчила про те, що муки все-таки закінчилися, що стражденне тіло, його плоть та дух здобули нарешті спокій, і хотілося по-давньому, по-баб'ячому перехреститися й сказати: «Слава богу, відмучився хворий...»

Про що думав я, сидячи біля труни покійного майже до самого смерку? Звичайно ж, найперше про нього, про його життя, потім і про нас, що залишилися без нього, і про письменників, і про літературу, та й про його родичів також, котрі від горя й безладності ще не зовсім розуміли, як я швидко переконався, — яка втрата їх спіткала, що випало осердя, яке тримало всю споруду, і родина одразу ж розпадеться, розповзеться по різних закутках.

Та головне, над чим я розмірковував (і що досі заступало найближчі сімейні чвари та незгоди), це те, що в сучасній нашій літературі нікому поки що замінити Олександра Миколайовича, що помалу, поступово, перебуваючи ніби збоку, він увесь час, в останні роки особливо, слідував за нашим «господарством», слідував пильно і знову ж таки непомітно для багатьох, але відчутно на нього впливав. Я більше, ніж хтось інший, знав про це. Чималої духовної снаги коштувала йому ця турбота про «наше господарство», про що засвідчують не тільки опубліковані тут листи до мене, — а писав він їх багато і ба-

гатьом,— але й уся його робота, весь труд, весь шлях, не завжди рівний, та завжди вивірений серцем, траплялося, і проти нього, проте все життя й робота Олександра Миколайовича давали повне право сказати біля його труни улюблені ним вірші: «За каплю крові, общюю с народом, мои вины, о, Родина, прости...»

У літературі, особливо в публіцистичній, утворилася порожнеча, і не скоро, не враз дано її заповнити. Минуло ось уже багато років, але вона так, по-моєму, і не заповнилася — повноваго і повноцінно; щось там миготить у цій порожнечі, метушиться, белькоче, і дуже часто виставляє свої «шати» замість думок і щирих турбот про життя та розвиток літератури, яка один час зробилася вже зовсім одноликою, алілуйною, і багато хто, а не одиниці стали у ній на зразок корабельних швабр, об які витирають ноги або якими миють підлогу в придворних коридорах та високовельможних гальюнах.

З рипом, з муками, з втратами та надсадою виборсувалася наша література з тенет так званого «лакування дійсності», від оспівування культу і просто від узвичаєної, вигідної брехні, яка добре оплачувалася, аби дуже швидко повернутися на висхідні рубежі, знову до звичного культу, до його звичної демагогії, до лизоблюдства, до годівлі з окремого корита, біля якого з простягнутою рукою товпляться «художники», волаючи: «Візьміть мене!», «Дайте мені!», «А я дам вам!..» — забувши про життєве правило селянських жінок: «Почнеш давати — не встигатимеш штани знімати!»

Від краю і до краю лежала надірвана війною країна, поринувши в летаргічний сон, німувало знедолене село, в якому жило ні мало, ні багато — понад сто мільйонів чоловік, але його ніби і не помічали, не спускалися до нього, від нього відмахнулися, як від чогось малоприємного. Не любили й не люблять наші величні вожді російське село, згадували і згадують про нього тільки тоді, коли притисне біда, коли нікуди подітися, коли без нього, осоружного, все пропаде, і великі ідеї також, коли треба було викачати з нього хліб, силу, кров. От і знекровило воно, от і погасли його вікна, що тисячі років хоч і тьмяно, але світилися, і замість цього стомленого, змовклого села, де не стало чоловіків, де по десять-п'ятнадцять років не чулося дитячих голосів та сміху, де все ще ходили і вимирали напівголодні, оглушені війною та тяжкою роботою, передчасно постарілі жінки, улесливі ділки знімають на кінострічки селища, де щастя вихлюпує через вінця, і навіть такий здичавілий від неробства, талановитий чоловік, як режисер Барнет, втрапивши відчуття часу, знімає фільм про такий сільський рай, що секретареві райкому не залишалось нічого іншого, як вико-

тити у поле рояль і браво заграли на ньому, аби справи йшли ще краще, і затягнути пісню на слова одвічного «страждальника» й «співця Росії» Віктора Бокова: «Гляжу в поля просторные, на нивы золотистые, а вижу брови черные, глаза твои лучистые...» А вторував йому другий, не менш життєрадісний «співець»: «Посмотри, милый друг, на полях золотые разливы,— это наша любовь расцветает вокруг, как же не быть мне счастливой».

А в цей час чоловік без руки й ноги, втрачених на війні, Петро Степанович Латишев, бригадир з колгоспу «Червоний орач» Чусовського району Пермської області, підкоротивши шинель — зношувалися поли, та й ходити по грязюці в короткому одязі зручніше,— дихав у сільці Махнутине на кожний паросточок та колосочок, виводячи якісь сорти овочів, хлібець сіючи, виконуючи непосильні поставки, збираючи надсадні податки, агітуючи ридаючих жінок на добровільні позики, ламав голову над тим, як би жінок усе ж таки зберегти, щоб не померли останні, аби не повтікали у близьке місто, і сам не спав по кілька діб. Траплялося, застрягне дерев'яною в багні і визволитися не може; покликати жінок соромиться, а так, аби не застрягати в багні, ляже на бік і перекотиться через лощинку. Жіноцтво питає: «Де валявся?» І, чоловік непитущий, та й пити не було на що, він зводив на себе наклеп: «Та напився, наче свинюка...»

Хтось повинен був узяти на себе відвагу, проявити мужність і розповісти про цих ось Латишевих, про мільйони російських жінок, про страждання й подвиг народний. І коли вже випало на долю рідної літератури замінити собою церкву, стати духовною опорою народу, вона повинна була піднятися до цієї своєї святої місії.

І вона піднеслася! Вистачило знову, вкотре вистачило сили, таланту, невичерпної енергії сплатити нашому народові «неустойку», приборкати силою свого великого духу прекраснодушність і піднятися до правди, гіркої, не дуже зручної, часом жорстокої, але єдино можливої в житті великого і трудового народу.

Бути пророком і навіть проповідником завжди важко, однак без спроб та потуг на це існувати літературі неможливо. Перетравлюючи ту інформацію, що обрушується на нас зусібіч, доходиш невеселого висновку, що людство, досягнувши успіхів в одному, тобто в індустріальному поступові, відступило назад у духовному — воно просто почало дичавіти, підтверджуючи це багатьма своїми діяннями — лицедійством, блазнюванням, цинізмом і особливо зовнішнім виглядом.

Багато хто із сучасників, котрі на власні очі не бачили не те що тайги, але навіть звичайного лісу, поводяться серед людей,

на міських майданах та вулицях, наче в тайзі, йдучи по життю без будь-яких дороговказів, насамперед моральних, і вигляд у них, і мораль дикуна-тайговика, деяким ультрасучасним жителям уже і до мавп недалеко. Знамениту англійську манекенницю Пеггі запитали, чи знає вона що-небудь про Шекспіра? «А, це той хлопець, який написав щось про чорномазого хлопця, що задушив білу жінку...» Її вважають інтелектуальною манекенницею. За прикладами можна і за море не плавати, їх можна і дома скільки завгодно знайти. Не випадає вже говорити про честь, благородство, ніжність — ці якості не тільки вигублюються, а й стають обтяжливими, зайвими, як бляхи, балабончики та інші прикраси на конячій збурі.

Недаремно журналісти аж захлинаються, оспівуючи благородство, коли його вдається зустріти, і недаремно такий настійливий заклик (і якби тільки у нас!) шукати «позитивного героя», показувати «позитивний приклад». Чи не дивне наше передове суспільство, котре стільки витратило сил та крові на те, аби створити ідеальну людину, медяниками спонукало «шукати її» і «показати», а коли не знайдеться — вигадати.

Відсутність духовної опори й заміна її крикливим гаслом і все долаючим «героем» видавалася колись справою прогресивною, але призвела до несподіваних та гірких наслідків, ідеалу не залишилося жодного, і ми не в змозі навіть що-небудь вигадати, а ось наші «ідеальні герої», чи то комуніст, чи трудівник-страждаець, чи самовідданий космонавт і т. д., — це лише жалюгідна подоба того ж ідеального «героя» — Ісуса Христа, а заповіді Христові ледь підрум'янені. Але скільки крові пішло на ці «рум'яна»! «Не вбий», «не вкрадь», «не побажай дружини ближнього свого», «працюй у поті лица свого і будеш щасливий плодами труда свого», — ледь підредаговані ці заповіді потрапили у зобов'язання ударників праці, стали їхнім провідним напрямком у справах та у прагненні до досконалості.

Література наша проповідує відданість ідеї (новому богові), владі, суспільству й разом з цим, як неминучість, уславляє терпіння, слухняність, помірність і заклик до одвічної, безвідмовної праці в ім'я царства кращого (раніше — божого), — змінилися вивіски, залишилося те саме ошуканство, яке твориться вже нашими руками, щонайперше письменницькими, і через те, можливо, так поблажливо ставиться до нас влада, міняються вожді, але поблажливості не міняється. Ми допомагаємо і владі, і церкві обдурювати народ — і через це дворушництво мистецтва, його залежність досягли небувалих розмірів, нечуваної розбещеності й зухвалого самовдоволення.

Гіркий мій висновок, гіркий тим більше, що на моїх очах краща частина нашого суспільства зруйнувалася, загинула від голоду, війни та непосильної праці заради гіршої, наймізернішої своєї частини.

Ну, а що ж ми? Ми нічого. Ми живемо. «И вертится планета, и летит к своей неотвратимой катастрофе». Таке людство, яке нині на землі, не може довго існувати, та й немає в нього на це морального права, одного тваринного бажання — жити, спопеляючи зелену земну красу в смердючих димарях, — замало, та воно, нищівне людство, і не гідне пам'яті тієї людини, яка жила до нас.

И прах наш, с строгостью судьбы и гражданина,
Потомок оскорбит презрительным стихом,
Насмешкой горькою обманутого сына
Над промотавшимся отцом.

Думки ці не нові, мабуть, банальні, але ось живеш на світі і після п'ятдесяти років дізнаєшся, що горобець — найвільнолюбніший птах: у клітці гине.

Я дуже люблю свою Вітчизну, Росію, але не в теперішньому її вигляді — в громадянській глухоті та напіврозпаді, мабуть, я уже й не люблю, більше жалію, як стару, невиліковно хвору, немічну матір; і дедалі частіше й частіше мені хочеться забутись, зіщулитися, кудись подітись від цього галасу, від бундючних, що вижили з розуму, вождів, обвішаних золотими самонагородами, обтяжених званнями й загальним підлабузництвом, від безумства, що дедалі відчутніше дихає холодом війни, податися куди-небудь на Фарерські острови — вони на краю світу, аж за самітницею Атлантики — Ісландією, там і сонце буває одну декаду на рік, але там немає ні вождів, ні партій, ні гуркоту прогресу, живуть там десять тисяч трудового люду: фарерці ловлять рибу, розводять овець, будують житло з глини, каменю й трави, живуть без ворожнечі, без передчуття загибелі, живуть способом самоуправління, вони зроду не воювали і не знають, що таке зброя...

Але все-таки диво дивне: суспільство, загнане у глухий кут, вражене боягузством, привчене стояти виструнчившись, пережило і перетравило не тільки розруху та страхіття війни, породжені переважно бездарністю й фанфаронством наших «батьків». Але вже є, є такі письменники, і вчені, і діячі культури, і з кожним роком їх усе більше і більше, яким вже на всіх начхати, яким вдається забувати не тільки близьких та дорогих людей, але навіть рідну історію, або вдавати чи ще простіше — підмальовувати її, наче великодне яечко. Ось щойно лежало на

долоні довгасте яечко, не дуже чисте від старого гнізда, іноді в насохломому курячому посліді і навіть у мазках сукровиці, але кинули його в чашку з голубою фарбою, покрутили, висушили — і жодних плям на яечку, небесно-голубе воно. Он у Франції, подекують, навіть курей привчили нести голубі яйця, в Ізраїлі нібито до того дійшли, що кури несуть яйця тільки з самого жовтка...

Ах, як хотілося б деяким діячам, щоб і в минулому в нас усе було гарно й доладно, і ми одержували б тільки голубе яечко, із суцільним жовтком! Та от okazія: мені теж хотілося б, але «...где топор, что память враз отрубит», та й «не те годочки», — як тяжко зітхнув перед смертю великий громадянин і співець нашого часу Твардовський, до того ж і забуватися страшно вато. «Кто прячет прошлое ревниво, тот и с грядущим не в ладу!» — знову ж таки мудрий Твардовський. І ще: «Народ можна обманути — історію не обманеш», — це вже Карамзін, історик для Росії завжди сучасний, бо він не просто історик, а був і залишається справжнім патріотом.

У сутінках до кімнати не зайшла, майже вповзла Наталя Федорівна, помацала покійного за руки, окремо кожен палець, погладила на лобі його волосся і стиха сказала:

— Ідїть, Вікторе Петровичу, повечеряйте. Що ж ви цілий день голодний тут...— І, відповідаючи на моє німе запитання, додала: — Я поки що не хочу і не можу їсти, але я потім зайду до вас на кухню.

І вона залишилася сама.

На кухні був уже підпилий Толя, родичі, які приїхали з Калязіна, з кутка в куток нипала, бормочучи недоладності, величезна, недоладно зодягнена і сама вся якась недоладна стара жінка — мати Наталі Федорівни. Ми трохи випили, почали вечеряти. Толя було метнувся ще за пляшкою, але Наталя Федорівна, котра саме зайшла на кухню, попросила:

— Не напивайся, ради бога! Благаю тебе. Стільки справ...

Тим часом ніхто ні за які справи майже не брався. Тільки сама Наталя Федорівна кудись дзвонила, кволим голосом кажучи: «Говорить вдова Макарова, так-так, Олександра Миколайовича...— І, очевидно, залежно від того, з ким розмовляла, іноді додавала: — Говорить нещасна вдова...»

Вона швидко увійшла в роль страждаючої вдови, але для справжніх страждань, я знав, час ще не настав, воно, страждання, поки що тільки оглушило, і тому тіло, мозок нічого не відчувають, застигли, тому не так тяжко. А ось потім людина почне «відходити», і горе візьме по-справжньому, за серце,

за печінку й селезінку, відпаде потреба у грі, навпаки, настане пора хоч трішки забутися, хоч частину його кудись подіти, на когось перекласти.

Справа з похороном ускладнювалася. Було третє грудня, через день свято Конституції, а там ще й вихідний. У нас в країні взагалі, в столиці ж особливо, задовго до вихідного чи свята будь-яка робота припиняється, зупиняються служби. Треба було клопотатися, поспішати, і назавтра я вирушив у похоронне бюро, що у проїзді Сапунова, поза ГУМом, поряд з давно знаним мені видавництвом. «Советская Россия».

Я думав, що побачу скарлюченого, з розливою жовчу, беззубого старигана, котрий займається похоронними справами, ну, як у Шекспіра або на малюнках епохи Відродження. Але, відсидівши години дві у досить солідній прихожій, із секретаркою, з табличкою «не курити», з друкарського машинкою, з телефонами, потрапив до дорідного, пихатого єврея, який стомлено запитав: «Ну, що там у вас?» І тільки-но я назвав прізвище, він, не давши мені договорити, замахав руками: «Ні, ні! З Новодівичим нічого не вийде! Не вийде, не вийде! Так, мені дзвонили, і знизу, і згори, на це потрібне рішення Московського міського комітету, а рішення не буде — не та, вибачайте, номенклатура. Раджу вам, і це певніше — Ваганьковське кладовище, інакше прогавите строки і на нього не потрапите, і вас таки заженуть за місто, куди-небудь у Митіно...»

Я знав, як важко жити в столиці, але мені ще доведеться упевнитися — як тут померти й потрапити на місце спочинку, на кладовище. Організатор я ніякий, пуття від мого візиту ніякого не вийшло, і ні від кого з нас пуття не було. За справу взялася сама Наталя Федорівна, хода її прискорилася, голос зміцнів, на моїх очах воскресав і зводився для борні боєць.

Але нічого істотного не добилося і вона. Домовилися було на свята відвезти покійного в холодну капличку Ваганьковського, бабці сторожихи й платні за це не брали, «гріх з покійного». Макарови вже рушили додому, коли одна бабця, мабуть, найбільш тямуща й «політично» підкута, поцікавилася: «А бува не комуніст цей покійний?» І їй з гордістю відповіли: «Комуніст, та ще який! Дорожив цим званням, стійко ніс його в житті!»

Бабці стулили губи і навідріз відмовилися прийняти покійного в капличку. «Ні-ні, тут боже місце. Везіть його в свою партійну організацію».

Настали свята. Письменники та різне начальство пороз'їжджалися на дачі, позалишали свої кабінети — треба було чекати робочих днів. Надворі розкисло, задощило, морок прошивало сірими смугами снігу. Ночувати Анна з Юрком пішли до себе

на квартиру, прихопивши когось із гостей. Наталя Федорівна повезла матір в її кімнату, де та жила вже багато років, то вимолюючи, то вимагаючи до себе уваги. Нас, кілька чоловіків на чолі з Толею, залишилося на Хорошевському шосе. За вечір Толя добряче наливався, розказуючи про останні дні брата, плакав і пізно заснув, шморгаючи мокрим носом. А я лежав поряд, зціпивши зуби, і думав про те, аби якось ці дні протриматися, не пити анітрохи, щоб не зірватися самому й не дати зірватися, впасти в істерику Толі.

Після свят труну з тілом покійного виставили в Центральному клубі літераторів. Лунала музика, були вінки, багато вінків, труна в них потопала з маленьким, як мені видавалося, вже втомленим тілом покійного. Незважаючи на негоду й глухий післясвятковий день, у ЦБА прийшло досить багато людей попрощатися з покійним — багатьом він устиг зробити добро, давно працював у «літературному цеху», і, здається, окрім покійного Єрмилова, у нього не було в літературі справжніх ворогів або швидше — недругів.

Все йшло своїм звичаєм: човгання ніг, стриманий гомін, заміна траурних пов'язок на рукавах, які я разом з кимось надівав на слухняно підставлені рукави піджаків. І тільки шкрябонуло мене кілька разів запитанням: «Ти що, спеціально приїхав на похорон?» А втім, чого там дивуватися: у нас, як я вже писав, і дітки не завжди приїждять ховати батьків, а тут усього тільки друг.

І ще пригнічувала і просто дратувала ця недоладна, напівбожевільна стара, мати Наталі Федорівни — вона ходила по залі, перекладала вінки й квіти біля труни і на труні, щось бурмотіла або й вигукувала. Люди морщилися, і хтось обурено запитав: «Та чия це така? Виведіть її звідси!»

На прощання було сказано кілька добрих, людяних слів, труну винесли на вулицю, де вже не йшов, суцільною кашею плив, перемішувався на землі в рідке багно мокрий сніг.

Довго й пригнічено їхали у крематорій.

Черга. Стоїмо під дощем. Ряди проводжаючих зовсім поріділи. Родичі, калязінські друзі, син загиблого шофера Юрка, котрий закам'янів від горя й уперто не хотів надівати шапку; незвичайно тверезий, зіщулений Толя в мокрому пальтечку і всього кілька письменників. Я запам'ятав лише Борщівського Олександра Михайловича та Павла Желєзнова — «Пашку», як називав його у листах покійний, — колишній безпритульний і дитбудинківець, який там і дістав таке промовисте прізвище, умів цінувати дружбу і не забувати друзів: якби з неба падав не мокрий сніг, а каміння — він однаково був би тут.

Я іноді пишаюся словом «дитбудинківець», як пишалися нашим братом і командири на фронті — ці не зрадять, не продадуть, і якщо йти в атаку, в окопі не відсиджуватимуться.

Нарешті потрапили у приміщення крематорію. Ніколи я в ньому не був, роззираюся, роздивляюся — щось від фантастичної архітектури, щось і від церкви чи від костьолу. Розпорядниця, літня, строго зодягнена, ввічлива жінка веліла нам занести труну в щось подібне до кладовищенської огорожі, поставити на щось подібне до лави. Ми все це зробили. Нам веліли розступитися, стати пообіч труни. Заграла музика — виолончеліст кілька скрипок, альт і ще якісь струнно-щипкові ніжні інструменти заграли старовинну врочисту мему, і зарідав Толя, затулившись шапкою. Здригнулося обличчя вродливого хлопця — сина покійного друга Олександра Миколайовича, і потекли по ньому сльози. В обличчя Аннети ніби хлюпнули з казанка — все воно було мокре від сліз та снігу, мокре волосся вибілося з-під темної і теж мокрої хустки; з перекошеним судомою ротом стояла Наталя Федорівна, її підтримували, втираючись рукавами, калязінські чоловіки.

Прощальне слово промовляли Железнов і я — нічого не пригадую з того, що говорив Железнов, із своєї промови застрягли у власній пам'яті слова: «Я осиротів удруге...»

І ось жінка-розпорядниця ввічливо, але настійливо веліла нам вийти за огорожу, з'явилось звідкись двоє мовчазних чоловіків, уміло й швидко прибили віко до труни, розступилися. Почулося дзижчання, легкий шерех, звук був такий самий, як від старого кінопересувного апарату, — і труна разом з підставкою посунулася вниз, у діру, що розверзалася дедалі чорніше й глибше; і що нижче, то швидше зникала вона, мчала, відлітала..

І нараз м'яко клацнули стулки і зачинили яму, не могилу, не щілину, не рівчачок, а саме порожню, без стін, без дна яму, що вела у пекло.

І я, та й усі проводжаючі, стояли оглушені миттєвою процедурою, всі навіть і плакати перестали. Як же це? Куди кинути жменю землі? Куди кинути мокрі від сліз хусточки? І де той час, та гірка мить, коли не рідні, «чужі» копачі візьмуться за заступи, і коли вдаряться об віко домовини перші грудки і почується глухий, уже ніби не тутешній звук, з новою силою, скорботою та відчаєм зарідають рідні та близькі, потім, ніби спокуюючи перед покійним свою провину, спітнілі копачі забрудненими заступами розрівняють, старанно приглядять горбок, і хтось упаде, зариться обличчям у могильну землю, і довго не зможуть його відірвати від цієї землі, відвести од могили...

Де все це? Куди поділося? Що за спектакль, що за дійство було тут і так квапливо, так зненацька скінчилося?..

Очевидно, ми не одні тут такі бували, і розпорядниця ще голосніше й настійливіше сказала: «Все, все, товариші! Ідіть! Післязавтра одержите урну з прахом. Будьте ласкаві. У нас черга...»

Я обернувся: по той і по другий бік холу, на спеціально приготованих для цього лавах, стояло вже десятків півтора різноманих й різної вартості домовин, в усіх них жовтіли обличчя покійників із загостреними носами. Надворі, куди я притьма вискочив,— черга з домовин, вінків та невеличких скорботних процесій продовжувалася — за свято, поки крематорії не працювали, у величезному місті чимало набралось мертвих.

«Боже мій! Боже мій! — Сидячи в куточку автобуса, виділено-го на похорон Літфондом, трясся я від кепських ресор, від холодної мокречі й ознобу, що проймав усе нутро; таке бувало зі мною лише після поранень, у санбаті або госпіталі.— Боже мій! Як страшно жити...»

Поминок були небагатолюдні, і, слава богу, обійшлося без ексцесів, як кажуть по-сучасному. Я просив Толю, благав триматися, не зриватись, і він, швидко упившись, куняв за столом, потім його і зовсім вивели калязінські, дуже стримані родичі та гості, що похмуро слухали скорботні слова Наталі Федорівни і з гідністю говорили про покійного. Один з уцілілих друзів дитинства, котрий працює чи колись працював у райвиконкомі, чоловік при краватці, сказав, глянувши на Наталю Федорівну з пильною й неприязною чемністю:

— Він був трагічною постаттю, і його життя, надто в останні роки, було суцільною мукою...

— Так-так-так,— підтвердила Наталя Федорівна, трясучи головою, і піднесла хусточку до очей.

Мені хотілося додому, якомога швидше додому, але мене просили залишитися до «похорону» — Наталя Федорівна все ще не втрачала надії добитися місця на Новодівичому кладовищі і безперервно кудись дзвонила, особливо наполегливо Мелентьєву, який обіймав тоді якусь поважну посаду, а тепер став міністром культури РРФСР.

Місце Олександрові Миколайовичу дісталось на Ваганьковському кладовищі, на новій, тільки-но розкорчованій ділянці, біля залізничної колії, за якою гуділо Хорошевське шосе і білів будиночок, назавжди покинутий Олександром Миколайовичем.

Усе, здавалося б, і гаразд. Проте Наталя Федорівна була невдоволена місцем.

— Ех ви, чоловіки! Друзі! — докоряла вона нам. — Нічого ви не можете! А я його переховаю! Обов'язково переховаю¹.

«Кого — його?»

Пластмасову чи керамічну коробку завбільшки із шкатулку, в яку жінки-хазяйки складають «гумажє», нитки, витушки, голки, — я зовсім не сприймав як щось таке, що має відношення до людини взагалі, до покійного зокрема. І коли цю урну-шкатулку закопали не в могилу, в якусь чарунку, схожу на ту, що на фронті викопували для самотнього стрільця, встановили тимчасову табличку і, дочекавшись закінчення поховання, Наталя Федорівна впала обличчям у грязюку, я з неприязню подумав: «Спектакль триває далі...»

Можливо, та й напевне, то був зовсім не спектакль, найшвидше горе, помножене на каяття, і через це особливо тяжке, але я якось не дуже близько до серця сприймав усе це, мені швидше було шкода жменьку людей, котрі похнюплено стояли біля кущої могилки — в одній особі вони втрачали годувальника, друга, батька, чоловіка, дядька, література наша — турботливого дбайливця свого й двірника.

Уночі я виїхав додому, забився у Биковку — переборювати горе. Мені хотілося бути самому, робота не йшла в голову, і я до знемоги бродив у лісі, довбав лід на Биковці, що нарешті замерзла, витягав харюзків.

Днів через двадцять дружина привезла мені з поштою листа від Наталі Федорівни.

Дорогий Вікторе Петровичу! Мила моя Марійко!

Це всього тільки я... Пишу першого листа в своєму новому, обридлому житті. Ось уже і з'явилися сили друкувати.

Сидимо з Аннетою в Малесвці вже десятий день. Сьогодні двадцятий день, як ми осиротіли. Приходив Баруздин, випив горілки, сказав добре слово. По суті, з його розумного слова, якось дуже по-російськи мовленого кілька днів тому, щось і почалося. Він сказав: «Ніж помирати й вибирати спосіб померти, треба видати Сашкові твори, а вже потім, гляди, життя і підкаже, як з ним розправитись». Я ще знайшла в Сашковій рецензії на збірник посмертних віршів Светлова такі рядки: «Він (Светлов) рятував їх (своїх героїв) від гіршого ніж від смерті, від забуття...»

¹ І молодець! Переховала. Тепер могила Олександра Миколайовича Макарова неподалік від могили поета Сергія Єсеніна, якого він гаряче і віддано любив усе життя.

З усіх моїх сил якось, може, й зможу хоч би щось зробити в цьому порятунку, хоч би на якийсь триваліший час. Порадив мені Баруздин попросити видати Сашків збірник «Советский писатель», потім «Гослит», може, дадуть двотомник. Окрім того, порадив звернутися до видавництва «Советская Россия» — запропонувати їм його внутрішні рецензії з чіткою розумною статтею про Сашкову манеру допомагати авторам, із спогадами про нього і з його листуванням.

Ось такий сенс життя вималювався з мороку, що клубочиться довкола мого похмурого існування. Відчуваю, буде і боротьба, і образи, і нове ставлення письменників — то дружина Макарова, то його вдова! Принаймні ось уже тиждень працюю з ранку до вечора над його рукописами, працюю так, що над ними й засинаю, а прокидаюся — не дозволяю собі бодай на хвилину увияти жах моєї самотності, швидше беруся за них знову. Його рука, його слово, його іронія, його вставочка, ним закреслене, ним дописане... Ходжу по цих рядках, наче сліпий, і не бачу того, хто це робив, і не можу до нього доторкнутися...

Тільки що приїхав Едель. У нього 4 грудня померла дружина від інфаркту, — сидить серед молодих жінок, розповідає. Господи! Який щасливий! Дай йому, боже, забутись. А мені забуття бог не дав, та й не візьму, хоч би довелося мені повзати по землі й вити від болю спогадів.

Ось яке у мене до Вас прохання: не хочу я ставити на Сашкову могилку монументи, грановані й шліфовані. А хочеться мені покласти дикий камінь, хоч би і без того хреста з клена, про який говорить Лермонтов. Тільки щоб камінь був дикий, порослий мохом, такий — з лісу або з річки, де він ловив харіусів. Де Ви з Сашком ловили харіусів. Чи зумієте Ви знайти такий камінь і чи є можливість перевезти його в Москву? Щоб тільки він не був голяком, гладеньким, щоб він не був округлим, а був би, як Вам сказати, схожий на Сашка, такий трохи вугластий і здіймався у височінь.

Усе згадую, як Ви були в нас і які нещасні були ті дні. Усе згадую, сказали Ви мені чи мені це здалося: «В усі тяжкі хвилини — ти мені скажи. Я тобі друг. Я за тебе відповідаю...» Тільки ось перед ким відповідаєте? Перед богом? А де він, і чи запитає він у Вас про відповідь за мене? І чому Ви повинні були це сказати? А може, це Марійка посварила Вас потім, що Ви не сказали? А насправді Ви не сказали, бо ні я, ні Сашко не були Вам такі близькі, щоб Ви за його дружину взяли на себе відповідальність, тобто за мене.

Ось не сплю вночі, дивлюся на Сашкову карточку — він такий молоденький, усміхнений стоїть біля лікарняного вікна в садочку і все питається — сказали Ви мені це чи тільки ось так, до смерті хотілося, щоб сказали.

Будемо в Малєєвці до другого. Потім спробуємо побігати по усіх удовиних справах у Москві, а з 15-го постараюся знову сюди приїхати, тут тепла кімната, як барліг: залізеш — і тиша, і працювати можна, і поплакати на волі.

Мила Марійко, дай Вам боже не мати ніякого горя. Люблю я Вас, Сашко Віктора і Вас любив.

Ну, прощайте і простіть мене, коли щось не так.

Ваша *Наталія Макарова*

Якщо Ви спроможні написати щось із спогадів про Сашка і, може, з уривками з листів, то і Чаковський, і «Лит. Россия», і, можливо, журнал «Знамя», і «Дружба народів» це дадуть.

Прошу Вас.

Можливо, це і буде зачином майбутньої книжки спогадів та розмов про роботу, про ставлення до людей і, головне, до літератури, яку він так віддано любив.

Ваша *Наталія*

Потім було ще кілька листів людини, яка тяжко переживає горе, приголомшена самотністю.

Дорогий Вікторе Петровичу!

Чи повернулися Ви з-за кордону?

«Литературная газета» дуже чекає Ваших спогадів про Сашка. Чи вирішили Ви їх писати? Туди чи до журналу? Напишіть, будь ласка.

Я весь час живу в Малєєвці.

Самій легше.

Аннеточка невдовзі збирається народжувати.

Поки що дуже тяжко, що досі ніяк не може вирішитися питання про перенесення Сашка на Новодівиче кладовище — Спілка письменників клопочеться, та десь у начальства застрягло.

Нічого не можу зробити і дуже страждаю.

Пишу про Сашка.

Хворію на стенокардію і взагалі — усе те саме. Тому не хочу обтяжувати Вас своєю присутністю, хоча самотня і дуже потребую доброго слова.

Напишіть мені.

Цілую Марійку.

Всього найкращого!

Ваша *Наталія Макарова*

Дорогий Вікторе Петровичу!

Що ж Ви забули про мене?

Тяжко мені, тяжко, нестерпно.

Що я зробила за цей час?

Побувала кілька разів у Калязіні. Буде там кімната в бібліотеці — музей Сашкової пам'яті. Зробили барельєф, підготували частину експозицій. Переховала Сашка, лежить він тепер у центрі Ваганьковського кладовища, старого, між Суриковим, Єсеніним, Тімірязевим, Пукіревим, Архиповим. Під старими кленами. Зроблено тимчасову мармурову дошку та багато квітів.

Ніби новий був похорон. Зробила все сама. Добивалася два місяці, і тільки втручання ЦК партії та мої сльози допомогли нарешті.

Що далі?

Треба довершити експозицію. Треба робити збірник для «Гослита». Треба писати спогади про Сашка. Треба готувати збірник спогадів. Треба виступати по радіо, треба робити мою книжку — у мене угода на листопад. А я? Усе валиться з рук, живу удвох з Караєм. Толя зовсім спився, позбавлений прав, не працює, гине.

Аннеточка народила сина Сашика. Хлопчик зворушливий, схожий на Сашка. Вона вся в малюкові, і мені ніхто не може допомогти, хоч би в тому, щоб штовхати в спину і казати: роби, роби, ти мусиш...

Боюся впасти під укіс.

І ось іще що: треба б зібрати грошей на пам'ятник і на завершення музею. Я одержала 60% за Сашкову статтю про Ніколаєву, що йде у збірнику як передмова, а в мене більше немає грошей. Барельєф коштує 200 карбованців, і все інше ще двісті. А ще треба, мабуть, стільки ж, бо ще потрібен портрет олією. А за портрет беруть 150 карбованців. На пам'ятник Літфонд дав 500 карбованців, обіцяє ще 500 — вони більше не можуть. А пам'ятник коштує 2500. Що робити?

Кажуть, треба зібрати. Піти з шапкою по письменниках. Але ж не мені — дружині — йти: соромно. Але хто ж це зробить? Може, Ви підкажете? Хоч би зібрати ще 1500 карбованців.

Минуло вісім місяців. Ще через чотири буде рік.

Може, Ви напишете щось, так, як Ви думаєте, як умієте, до цього часу? Адже «Литературная» дуже просить, та й будь-який журнал візьме.

Не кидайте мене, Вікторе Петровичу! Марійко, мила, пожалійте сироту.

Тягнуся я з усієї сили, та якраз сили обмаль. Сьогодні так сумно, що й подітися нікуди. Метушня, метушня, а не знайду точку опори. Але я повинна, повинна! Адже нічого не зібрано

і не зроблено як належить. Усе тільки розпочате. Напишіть мені Ви, Вікторе Петровичу, проявите ініціативу з грішми?

Боже! Як далеко відійшло наше колишнє життя, і тільки я можу якось воскресити його для людей. Де ж узяти силу?

Мені надіслали для музею висловлювання: Федін (дуже щире), Тихонов, Ісаковський, Антонов та інші. Дуже прошу Вас написати одну сторіночку від руки. Це для музею. Буде портрет письменника і поряд сфотографоване його висловлювання, його добрі слова про Сашка як про критика й Людину.

Зробіть це відразу, будь ласка, це потрібно терміново. Карточка Ваша є.

Цілую Вас і Марійку.

Вибачте за гидкий, жалюгідний лист. Я бачу, який він, але мені погано сьогодні, і переінакшувати його я не можу.

Простіть мене.

Ваша бідна сирота *Наталя*

Дорогий Вікторе Петровичу!

Спасибі! Уперше відчула, що Ви пишете мені, визнали мене за якусь реальність, — я відчувала тільки гірку образу Вашу, що я ось жива... Я розуміла Вас і водночас не могла прийняти, що Ви відокремлювали мене від Сашка. Я тільки уламок того, що були ми разом, і ось тепер я відчула, що і Ви цей уламок побачили і що він невіддільний од Сашка. А просто, коли все розламалося, його відігнало од хвилі, яка понесла геть усе головне, всю сутність. Можливо, все це тільки я уявила, але нехай хоч би так.

Живу чи не живу. Біс мене знає.

Усе моє життя, від першої зустрічі з Сашком, було страхом втратити це диво, а тепер — жах утрати. Очевидно, так буває з усіма, хто любить: і з любов'ю до сина, і до чоловіка, і до друга. Але ж для мене моє горе — найгірніше на світі. І немає йому краю, і нікого не було так покарано, як мене. Вчуся самотності, це нестерпно тяжко. Тридцять років бачити цей ласкавий погляд, що зустрічав мене, і немає цього погляду. Тридцять років нести кожну думку йому — і нікому нести. Тридцять років знати, що тебе зрозуміють, і тепер усе! Боже! Кому молитися?

Милий Вікторе Петровичу! Тієї ночі, коли виповнилося півроку, як не стало Сашка, Аннета народила маленького хлопчика Сашка. Дуже маленький, худесенький, але ссе, і в пологовому будинку таких називають чіпкими й цвяшками.

Аннета залюблена в нього. Їй було погано з серцем. Всі заметушилися навколо. Відволали. Вона не доносила близько місяця. Одне слово, на таких стражданнях замішаний, яким цей Сашко буде? Сашко... Спочатку я зовсім не сприймала звістки

про його появу. Вона була мені ні до чого. Сашко? Народився? Хто це? То й що? І тільки сьогодні, на третю добу, коли скажу САШКО — він роздвоюється. А може, душа Сашка мого перед загибеллю стражденної фізичної оболонки знайшла собі притулок у цій істоті? А чому я не можу в це повірити?

Сьогодні була перерва. Ох, як я боюся цих причаєних мук. Вони потім спалахують зі страшною силою, з подвійною силою...

Ви другий, хто сказав про трагічну Сашкову долю. Але «Знамя» пропонує мені написати нарис, мозаїку спогадів. Як же буде? Адже саме я цю трагедію знаю дуже і дуже, і тим паче не можу про неї сказати? Але ж щось сказати треба! Інакше жодною мірою не виправдане й немислиме існування, і необхідність терпіти себе.

Як же бути? Як, наприклад, пояснити провал з 1947-го по 1956-й? Чи обминути все це і дати мазки, за якими щось буде і разом з тим не сказано.

Адже все життя мріяв написати те, що так і не написав, не зміг. Знайшла течку — повісті 45-го року. Як страшенно шкода, що він потрапив у пазурі Єрмилова і не став писати прозу.

Напишіть мені, що Ви порадите. Будь ласка, так само зрозуміло, як в останньому листі. Я дуже вдячна, що Ви постаралися. Бачу, що це коштувало Вам напруження. Спасибі. Інакше я нічого б не зрозуміла. Тільки Сашко, повернувши аркушик якось навскоси, умів читати Ваші листи.

Пишу пером, тому що так ближче, ніж на машинці.

Чому ж так мало сказали про Югославію? Утім, Сашко теж туди (за кордон) не надто поривався, хоча Болгарію дуже любив.

Мила Марійко! Не журіться за Андрієм — чудовим, милим юнаком. Він повернеться. Адже тільки два роки тепер служать. А вони пролетять, тому що чекатимете його. Він гарно прослужить, він добрий, чуйний, такий милий Андрійко. Ніколи не забуду, як він нас проводжав, як віз у Биковку. А я спала у вагоні й прокинулася від того, що Сашко тривожно вдивлявся: чи не занедужала я? Коли людина чуйна, то на це відгукуешся тим, що стаєш сам чуйніший і кращий, а так черствієш, коли нікому не потрібен.

Я Вас дуже люблю.

Ви були єдиним другом серед літераторів у Сашка. На сумний кінець його життя прийшла... дружба. Яке це було щастя, що ми поїхали до Вас.

Вікторе Петровичу, пустіть у козлятник, на місяць, попрацювати, мене.

Ех, люди добрі, який же сум на світі!

Ваша Наталя

Я, як міг і умів, відповідав на листи, намагаючись утішити вдову, бути з нею у міру ввічливим і навіть ласкавим. Та ось почалися листи настійливі, з вимогою писати спогади, розвивати якусь бурхливу діяльність, і я пояснив удові, що швидко нічого писати не вмію, тим більше спогади, яких я ніколи не писав, що мені потрібен час, аби заспокоїтися, «віносити задум», аби я все знав і «бачив» до кінця, що вона про це знає, я казав не раз.

Нічого не допомагало. Листи ставали дедалі настійливішими, вдовина діяльність наростала, у газетах замелькали поквапливі спогади, розлогі публікації. Не залишалося нічого іншого, треба було сідати і мені і щось писати. Написалося лише кілька сторінок, і я лобом відчув тупик — далі нічого не посувалося. Вдалося мені вимучити ще сторінку чи дві — для Калязінської квартири-музею, і все. Заклинило.

Та й робота у мене не клеїлася. Задумавши «Пастуха і пастушку» на чотири-п'ять аркушів і щоб дія відбувалася протягом однієї ночі, я розтяг повість до семи аркушів, дія в одну ніч не вкладалася, руху повісті не вийшло, вона стояла через жінку, котрій я хоч яку біографію не давав би, скільки б вантажу на неї «не чіпляв», все ж була анемічна, мертва. Та й удома не все було добре, діти росли, навчалися у старших класах, дружно провалили екзамени в університет, сина провели в армію, проводи були дуже болісні, тяжкі передчуття, і вони справдилися — буквально з ходу, ненавчений, необстріляний, начитавшись книжок, він потрапив у чехословацькі події і повернувся звідти якийсь надломлений; дочка тинялася без діла, племінник дружини, котрий виріс у нас, закінчив будівельний технікум, поїхав за призначенням в Усурійськ, потрапив виконробом на промбудівництво, яке, як у нас заведено здавна, починали зеки, і набрався від них «науки й моралі». А тут Наталя Федорівна — нещасна вдова — терзала мене у листах і по телефону докорами за «невдячність», розмальовувала своє горе і самотність.

Очевидно, вона звикла до дещо інших стосунків: оскільки чоловік її така поважна людина, оскільки він тобі допомагав, а тим більше був другом, то ти повинен перед ним і перед нею вистелятися. Олександр Миколайович цього не дозволяв, я не вистелявся, не запобігав, і це дратувало Наталю Федорівну, а потім почало і лютити (спілкування з літературним держимордою не минулося марно! Уроки громала Єрмилова непомітно, але засвоювалися протягом десятка років), а головне — їй хотілося знати, що і скільки я знаю про їхні «сімейні взаємини», хотілося зазірнути в листи покійного до мене, і я їх надіслав.

Наталя Федорівна довго не повертала листи. Я ж просив повернути мені листи Олександра Миколайовича і, не стримавшись, написав, що бурхлива діяльність нинішніх письменницьких вдів мене приголомшує, коробить похапливий розпродаж спадщини покійного на літературному товчку.

У відповідь я одержав образливого листа.

Я попросив свою дружину написати в Москву ввічливого листа з проханням дати мені спокій, бо я теж жива людина, теж ношу в серці горе, і не перше, і не останнє, і що я хоч якось, а працюю.

На цьому листі, слава богу, перестали надходити.

У домі Макарових я більше не бував і на перехованні урни з прахом Олександра Миколайовича теж не був, але як епітафію я викарбував би на ній слова Льва Аннінського, учня О. Макарова: «Він багато чого не встиг. Але і встиг багато».

Для мене мій добрий, незабутній друг щез там, у крематорії, в цьому сучасному, передовою наукою створеному печлі, яке не має дна, закривається автоматично покришкою, і без залишку, разом з домовиною, цілком і повністю його беззубо заглитнуло й зжерло.

І, побувавши у крематорії, я не осуджував письменників, котрі не поїхали туди прощатися з другом та товаришем по перу, і сам туди більше ніколи не поїду. Це творіння розуму й рук людських поки що не для нашого брата, народженого на землі й вигодуваного землею. Ось уже далі, ті, хто зріс на асфальті і в камінні та в кіптяві, диму і нафті, може, і визнають його, не жахнувшись, звично, буденно.

Мої зв'язки з сім'єю Макарових обірвалися.

Я дуже добре пам'ятаю уїдливе зауваження Вяземського щодо того, як один пан так багато й з таким осудом говорив та писав про Наталю Гончарову, що Пушкіну вже належало одружуватися не на Наталі, а на оцьому самому добропристойному панові. Знаю і приказку: «Чоловік та жінка — одна спілка», та й сам Олександр Миколайович, як видно з листів, ніде і ні в чому не давав приводу для осуду чи хоч би найменшого гудження своєї дружини, та все ж дружньої прихильності до неї я повернути вже не міг, і ті кілька зустрічей, що відбулися у нас випадково, були неприємними й викликали в мене неабияке збентеження. Щоразу Наталя Федорівна запрошувала заходити, подивитися маленького Сашка — він «викапаний дідусь», казала, що та як вона зробила для видань, для музею-квартири в Калязіні, благала туди приїхати, розповіла, що Сашка вона переховала — він тепер лежить майже поряд з Єсеніним...

Кілька разів я бачив її в ЦБЛ за столом, серед якихось суворих дам, котрі напускали на обличчя мінор, і Наталя Федорівна з ними в строгому вбранні, з сивою і строгою зачіскою, за скромною пляшкою вина — вони справляли поминки по Олександрові Миколайовичу.

І ось уже як не дано, то не дано! Я вважав і відстало вважаю, що поминки — діло тихе, інтимне, і справляти їх, коли вже на те є бажання й гроші, доцільніше вдома, у колі близьких, а не в закладі, подібному до клубу літераторів, де товчуться двоєтрое набридлих усім алкашів, де молоді «генії» спроквола попивають каву або «коктейль», пострілюючи оком на збуджених від загальної уваги, добре годованих та шикарно зодягнених дамочок, котрі проходять мимо; куди надвечір нагряне наш брат — провінціал, який перед цим ганяв прудкіше за хорта по столиці, нагряне ухорканий, голодний, зі спітнілими пахвами та набряклыми ногами, і за одним духом висьорбає кислу юшку, яку називають тут солянкою, і, наївшись напівсирого м'яса (так начебто їдять у Європі) і вихиливши чарку-другу горілки й відразу ж від неї очманівши, почне, розмахуючи руками, галасливо прорікати про занепад у столиці моралі, про розвал культури взагалі і нашої зокрема, про народність сучасної російської мови і яка наволоч засіла у тому-то і в тому-то видавництві, пообіцяла, розумієш, угоду і не дала. І все це, повторюю, галасливо, розлючено, не помічаючи, що говорить і що споживає...

І траплялося, ох траплялося і з автором цих рядків — з'являвся він додому із страшенним проносом через те, що ні жити, ні їсти на європейський манір не навчений, і дружині коштувало чималих зусиль, аби довести до ладу свого «корифея», який не знає міри у словах, у питві і в їжі...

Бог їм тепер суддя. Заспокоїлася і Наталя Федорівна, настраждавшись у самотині, і які думки, які каяття мучили її безсонними ночами — нікому не дано дізнатися. Коли й була в неї прорина перед чоловіком, вона чесно, іноді навіть аж надто несамовито намагалася спокутувати її працею, впорядковуючи архіви й папери покійного, робила, можливо, і запізно те, що треба було зробити ще за його життя, цілком присвятивши себе справам та долі чоловіка, не ганяти по радіостудіях, не метушитися через якісь дріб'язкові обов'язки, не розриватися на частини між ділом та нікчемною домівкою, між чоловіковою ріднею та й своїми також.

Нехай хоч би там, де «нет ни печали, ни стонов, ни воздыханья, а жизнь бесконечная», буде їм обом спокійно, і земля під ними нехай буде пухом...

Минали роки, і мучило мене незроблене діло, гнітив не виконаний перед покійним другом обов'язок, але я повторював, повторюю і не втомлюся повторювати передану нам у спадок древніми мудрість: «Усьому свій час...»

І дочекався цього «часу», вільніше і, сподіваюся, не так поверхово зміг написати про Олександра Миколайовича Макарова, хоча й пам'ятаю слова Горького про те, що «говорити правду — це мистецтво найскладніше з усіх мистецтв, бо у своєму «чистому» вигляді, не пов'язана з інтересами особистостей, груп, класів, правда зовсім незручна для використання обивателя і неприйнятна для нього».

А це не для обивателя й пишеться, а для тих, хто ще здатний зрозуміти, що будь-яке слово брехні або замовчування для дружи й пам'яті порядної людини, котра сама стільки бачила, пережила і так від неї страждала, що й померла, мабуть, через це рано, — принизливе, образливе й не потрібне.

Я не раз бував у Биковці, їздив туди вже і з Вологди, довго стояв на підмитому березі річки, де потоптано було латаття, виврано духмяну лободу, так і с'як прокладено стежки, чорніли виразки від багать; гатки бобрів-новоселів були зруйновані, джерело, де вони споруджували потаємні оселі, вже не нуртувало, бо висохло. Зникли бобри кудись так само непомітно, як і з'явилися. Може, і перебили їх туристи або беручкі пенсіонери, що присмокталися до цих місць. І думав я, стоячи біля річки Биковки, про те, що життя, хоч як не розводь руками, рухається, багатом з тих, кого я називав Олександрові Миколайовичу для майбутньої книжки «У глибині Росії», перевалило за п'ятдесят, і життя їхнє наближається до останнього рубежу. Більшість із них працюють гідно свого таланту, але є і такі, що заметушилися, затурбувалися або погрузли у пустопорожніх суперечках і погордливо усамітнилися. Багато хто, на жаль, багато хто не витримає за гостросучасним визначенням Юрія Бондарева, «випробування речами», простіше кажучи, збарахдився. Є і такі, яких утомили власні успіхи та досягнення, і вони зрадили самим собі, почали вдарятися в моду. Та найголовніше і найвідрадініше — в Росії з'явилися нові таланти, якими можна і треба пишатися, підтримувати їх: Валентин Распутін, Василь Белов, Вячеслав Шугаєв, Віктор Лихоносов, Геннадій Машкін, Дмитро Балашов, Володимир Крупін, Юрій Черниченко, Володимир Личутін, Микола Никонів, Анатолій Соболев, Петро Краснов, Ольга Фокіна, Олександр Филипович, Микола Фотьєв, Михайло Голубков, Віктор Потанін, Анатолій Василевський, Василь Юровських, Володимир Карпов, Валентина Єрмолова. По-новому свіжо засяяли таланти Володимира

Тендрякова, Федора Абрамова, Віктора Конецького, Юрія Гончарова, Анатолія Калініна, Гавриїла Троєпольського, Сергія Залігіна, Миколи Шундика, Михайла Алексєєва, Івана Акулова, Леоніда Решетникова, Бориса Ручйова, Анатолія Жигуліна, Михайла Воронецького. Я пишу тільки про тих, хто в ту пору жив або живе «у глибині Росії». Та, на жаль, і гіркі сторінки перегорнула наша література. Не увійшовши ще в зеніт, згасли яскраві зірки Василя Шукшина, Сергія Нікітіна, Олексія Фатянова, Миколи Рубцова, Віктора Курочкіна, Олексія Прасолова, Олександра Вампілова. Однак, як мовиться, хоч вони й померли, але справа їхня живе. Проте втіхи від цього мало, більше гіркоти та подиву — через що, чому в Росії так повелося, що її великі таланти часто-густо залишають цей світ у розквіті сил або ж і до цього розквіту?

У літературі сьогоденішньої Росії велике, швидше навіть — величезне літгосподарство. Не можна сказати, щоб його не помічали і не відзначали, але все це якимось кампаніями, мимохідь, часто парадно і між іншим, а література ця давно вже потребує уваги й осмислення пильного й глибокого, визначення її суті не хвилинного — із поглядом удалину, і не тільки суті існування, а й подальшого розвитку — куди вона йде? Як іде? З чим? І чому? Які її недуги і де її стрижень, якого належить триматися? Кожен периферійний письменник власними силами, сам по собі до цього стрижня гребеться, іноді його досягає і віддається на волю течії або ж, долаючи його, видихається, та частіше повертається до бережка, у заводь, і бовтається там, у тихій, теплій водичці, собі на радість і людям не клопітно.

В сьогоденішній літературі, щиро кажучи, я не бачу людини, котрій така робота була б під силу.

Тут замало лише таланту, потрібна мужність, потрібна самовіддана любов до тієї землі, яка всіх нас породила, обдарувала силою уяви і жагою творчості. Потрібен справжній патріот, котрий прийшов би не просто працювати чи відбувати строк, а мислити й страждати.

Тече річка, підмиває береги, випрямляє закрути, валить кущі й дерева, обсновує і перевертає каміння, падає з нього, дзюрчить і гомонить на порогах та перекатах. Як би її не мучили, не каламутили, не вичерпували на поливання приватних городів та на обливання тіл у спеку, скільки б з неї не пили, скільки б не витоптували, вона робить своє діло і за ніч устигає розтягти усе сміття, розтерти грязюку, віднести каламуть, на ранок висвітлюється до дна, тече і буде текти річка, поки живі джерела, які її живлять, а вони десь там, у темних ярах, у байраках та розсохах, поки що, слава богу, недосяжні для гультяїв, істот, котрі

лише жеруть та галасують. Вони тихі, ті джерельця, їхній голос чує тільки звичне вухо, але їхні освіжаючі струмені, пронизуючи земну тінь, пробиваються на світло, до нас — людей землі.

З роками спілкування з природою дає якісь інші, більш просторові, чи що, почуття та думки. Сидиш ось над річкою, слухаєш і починаєш вірити у вічність, у нескінченність нашого буття, і спадають на думку чиїсь слова та вірші, приміром, напівзабутого поета Мінського, з вигляду і «на подих» неоковирні, уповільнені, написані вочевидь не в наш космічний вік швидкостей та суєти, але які все ж таки підвладні слову час і відстань. Ці вірші і зворушили мене своєю «сучасністю», збігом з тим, чим у зрілому віці втішаєш себе — тією складною, рятівною вірою й надією у те, що коли не ми, то хоч би дух наш, віра наша в нескінченність життя переживуть нас. Модні це нині думки. Не від добра вони — від тривоги за наше майбутнє.

Как сон, пройдут дела и помыслы людей.
Забудется герой, истлеет мавзолей —
И вместе в общий прах сольются.
И мудрость, и любовь, и знанья, и права,
Как с аспидной доски ненужные слова,
Рукой неведомой сотрутся.
И уж не те слова под тою же рукой —
Далеко от земли, застывшей и немой,—
Возникнут вновь загадкой бледной.
И снова свет блеснет, чтоб стать добычей тьмы,
И кто-то будет жить не так, как жили мы,
Но так, как мы, умрет бесследно.
И невозможно нам предвидеть и понять,
В какие формы Дух оденется опять,
В каких созданьях воплотится.
Быть может, из всего, что будит в нас любовь,
На той звезде ничто не повторится вновь...
Но есть одно, что повторится.
Лишь то, что мы сейчас считаем праздным сном —
Тоска неясная о чем-то неземном,
Куда-то смутные стремленья,
Вражда к тому, что есть, предчувствий робкий свет
И жажда жгучая святынь, которых нет,—
Одно лишь это чуждо тленья.
В каких бы образах и где бы среди миров
Ни вспыхнул мысли свет, как луч среди облаков,
Какие б существа ни жили,—
Но будут рваться вдаль они подобно нам,
Из праха своего к несбыточным мечтам,
Грустя душой, как мы грустили.
И потому не тот бессмертен на земле,
Кто превзошел других в добре или во зле,
Кто славы хрупкие скрижали
Наполнил повестью, бесцельною, как сон,

Пред кем толпы людей — такой же прах, как он,—
Благоговели иль дрожали,—
Но всех бессмертней тот, кому сквозь прах земли,
Какой-то новый мир мерещится вдали —
Несуществующий и вечный,
Кто цели неземной так жаждал и страдал,
Что силой жажды сам мираж себе создал
Среди пустыни бесконечной.

1887

Тече річка. Життя продовжується. Продовжуються і лихі справи людські.

Якось я побував на Череповецькому металургійному заводі, в цеху, де виробляють колючий дріт, і був приголомшений: як же багато його ще потрібно! Адже його не робили б, якби не було потреби. Я шкірою відчуваю залізний нерв з гостро заточеними шпичаками, що вдень і вночі тече зміїним потоком на загороду людей одного від одного. Будемо вірити, що це відгородження зла в ім'я та заради збереження добра, в ім'я того самого животворного життя, до якого людство так поривається і ніяк не може досягти бажаного?

Тече річка, і в переكاتному річковому гомоні вчувається не тільки брязкіт колючого заліза, а й дзвін срібла, і ледь гаркавенька, завжди весела мова дбайливця усього живого, піклувальника й трудівничого рідної літератури, гарної людини, яких ще не стомилася народжувати російська земля.

Ясна річ, я чекав зауважень, або, точніше сказати — пропозицій з приводу того, що ось довго говорю про талант критика, про його володіння словом, але не наводжу жодного конкретного прикладу. Я вважав, що прикладами можуть бути самі листи Олександра Миколайовича, введені в рукопис, але зауваження висловили перші ж читачі рукопису, до них треба було прислухатися і «проілюструвати» книжку цитатами з праць Макарова, тим більше що критику в нас мало хто читає, найчастіше і знають критиків професійно у ній зацікавлені, є навіть літератори, які не зазирають у «хвостову» частину журналів і витрату паперу на публіцистику вважають марною.

Мені хотілося б повністю вставити у книжку статтю О. М. Макарова про Чехова, всі статті про Твардовського, Симонова, про воєнну лірику, цикл статей про так зване «четверте покоління» і багато-багато іншого, але я не певен, що і в такий спосіб привчу читати критику тих, хто її не читав, та й обсяг книжки моєї обмежений. За останні роки у багатьох центральних видавництвах надруковано майже все, що написав Олександр Миколайо-

вич, і при бажанні його книжки завжди можна прочитати¹. Я лише скористаюся нагодою і перегорну «нотатки» критика й наведу, як мені здається, найвластивіші для стилю й форми їхнього автора уривочки і деякі думки, передані за допомогою слова.

«Мені, як критикові, іноді здається просто дивним, що ми витрачаємо багато сили на з'ясування того, як точніше і краще назвати те, що було сто років тому, і докладаємо надто мало зусиль до того, щоб дослідити живу літературу, якщо термін «революційно-демократичний реалізм» правомірний, то правомірний і «ліберально-дворянський реалізм» та «дрібнобуржуазний реалізм» і т. д., і врешті-решт з'ясується, що найвизначніші митці взагалі опиняться за межами будь-якого реалізму або для них доведеться придумувати спеціальні терміни...» (Наче у воду покійний критик дивився! Уже після його смерті з'явилася на світ і доповзає до нового десятиріччя назва цілого напрямку в нашій літературі — «сільська проза»! Хто на черзі? Що на черзі? — і далі абсолютно все збігається з розвитком нашої критичної думки.— В. А.). «У соціалістичному реалізмі так само можна до очманіння розводитися не так про єдність, про визначальні ознаки методу, як про відмінність між, наприклад, революційним соціалістичним реалізмом та побутовим соцреалізмом».

І тут у саму точку! В «Литературной газете» слідом за плутаною, на гальмах або точніше — на шовкових віжках спущеною дискусією про «сільську прозу» розгорнулися дискусії про прозу «побуту» і подібні до неї. Ці дискусії та статті, які у них з'явилися,— є найяскравішим прикладом переходу на те саме «узбіччя», проти якого виступали зачинателі дискусії, від насущних питань розвитку літератури. У статтях хвацько пишуть, розглядають і «критикують» любителі словесності й публічних виступів, які ліниво, а найчастіше й зовсім не працюють у літературі або бадьоро починають і швидко кидають клопітне діло, бо говорити завжди було і залишається легше, ніж робити діло.

«Питання майстерності, як правило, розглядають окремо від змісту: усім гарна книжка про робітників, тільки погана, сіра мова. Але ж якщо герої говорять сірою мовою, значить, автор не знає робітничого (народного) середовища, і вірити в те, що ним написано, навряд чи можна. Якщо він не знає, як говорять, значить, не знає і про що думають, і як мислять».

¹ 1982 року вийшли твори у видавництві «Художественная литература» — «Олександр Макаров. Літературно-критичні твори у двох томах».

«І радість художника все-таки у створенні образу, який стає надихаючим зразком та прикладом. Що б не казали, але це завжди найвища радість. Це створення естетичного ідеалу, тобто втілення в образі кращих якостей людини свого часу — людини, яка подивилася вперед».

«Не можна писати про те, що ти вичитав в інших книжках. І не можна навчитися розуміти, що таке мистецтво — за підручниками, та ще за нашими і вузівськими підручниками, суціль перенасиченими цитатами».

«Будь-які елементи художньої форми — тільки спосіб най-дійовішого і найемоційнішого вираження думки».

«З року в рік ми повторюємо, що наше мистецтво повинне стати першокласним за майстерністю, однак протягом добрих двадцяти років (ах, Олександрє Миколайовичу! Якби ж двадцяти! — провінційної, небалої, нашвидкуруч зляпаної «злободенної» літератури не убуло після того, як тебе не стало, а прибуло, і письменників значно прибуло, швидше навіть членів Спілки, але «віз і нині там», коли не сповз на півгори порівняно з шістдесятими роками. Література у масі своїй набула тільки пробивнішої спритності й наслідування ближчим «зразкам». — В. А.) про це, по суті, не видно ніякої практичної турботи. Горький не випадково весь час бив у цю точку, передчуваючи занепад культури письменницької праці. Молоді літератори погано знають, та й мало цікавляться технікою ремесла. І річ не в тому, що немає де вчитися, а в тому, що немає переконаності, що таке навчання потрібне, що без нього не проживеш, що вже самі пошуки художнього вирішення є необхідним елементом насолоди творчим процесом».

«...Естетичне виховання починається зі школи, і треба звернути серйозну увагу на те, що більшість наших учнів виходять із середньої школи з відразою на все життя до російської літератури, і тягнуться до літератури західної, яку їм, «на щастя», не викладають. Ні радості, ні захоплення творами російських письменників у підручниках немає. Поняття краси вигнане з них взагалі. Самі ж учителі виховані у душі цих підручників».

«Треба звернути серйозну увагу на позашкільну систему художнього виховання. З програм естрадних та телевізійних концертів зовсім вилючено художнє читання (окрім спеціальних концертів). Естрадний концерт — це спів, танець, акробатика, відсоток якої зростає з кожним роком. У кращому разі вам інсценують раннього Чехова, коли-не-коли сором'язливо прочитають Маяковського. Але ви ніде не почуєте Пушкіна, Некрасова і т. д., хіба що тільки під час ювілейних дат. Ось тобі і «слово — полководець людської сили». Сучасних же поетів та прозаїків

у концертах узагалі не читають, їх у кращому разі співають. А оскільки на слова Тихонова музику не пишуть, Тихонова у нас знають значно менше, ніж Фатьянова. Ми вчимо молодь дивитися, а не думати...»

«...Велика радянська література завжди протистояла за духом своїм як теорії «гвинтиків», так і показові трудового колективу як аморальної юрби, задля порятунку якої з'являвся такий собі герой, який єдиним помахом руки налагоджував господарство і, до речі, влаштовував особисті долі».

На цьому я закінчу «ілюстрації» — і з коротеньких виписок з «нотаток», вважаю, видно, як гостро, по-сучасному мислив і писав критик Макаров, і щоб упевнитися в тому, що слово його, турботи й роздуми не втратили ні глибини, ні злободенності, я знову і знову відсилаю читачів до його книжок, потрібних кожній культурній людині, перейнятій проблемами не тільки літературними, а й моральними питаннями, розвитку нашого суспільства, процесами, що відбуваються не тільки всередині літератури, а й у горнилі самого життя.

«Завдання, взяті ним на себе, були майже непосильними. Звичайно, він припускався помилок у конкретних оцінках, йшов на компроміси з матеріалом, вважав для себе обов'язком відгукватися на багато чого такого, що не пережило літературного моменту. Але я думаю, що немає і не було в природі критика, який не припускався б таких «помилочок», — це я знову процитував Льва Аннінського, і не тільки тому, що стаття його написана блискуче, а й тому, що думки та почуття багато в чому збіглися з думками та почуттями критика, сказаними з нагоди ювілею, придатні не тільки в літературній, а й у життєвській повсякденності.

Коли рукопис книжки «Зрячий посох» був готовий настільки, що його можна було читати не тільки дружині, а й іншим «зацікавленим» особам, я вирішив попросити прочитати його Костянтина Михайловича Симонова: і тому, що про нього в книжці згадується не раз, і тому, що навчався разом з Олександром Михайловичем, і тому, що досвід його роботи у літературі, зокрема й документальній, незрівнянно більший за мій. Отож можна було сподіватися і на добрі поради, і на виправлення якихось неточностей, і просто мені давно хотілося зустрітись і поговорити з Костянтином Михайловичем, до якого я з усією душевною симпатією ставився ще з фронтових юнацьких літ, і моє перебування в одному з ним літературному цеху не тільки не зменшило цієї симпатії та поваги, а й примножило їх, бо надто вже багато письменників, котрих вважали навіть «визначними»

скурвилися на моїх очах або з шкури пнуться, аби швидше скурвитися. Але я тому й виділив слово «визначні», що людина, котра поважає себе, визначна вдячею та обдарованням, зокрема й письменник, не може скурвитися, хоч би як її змушували до цього обставини та люди.

Я чітко запам'ятав той рік, коли Костянтина Михайловича неблагородно і невдячно викинули з «Нового мира», і він з якогось приводу, начебто знову про війну, виступав по телебаченню. До цього мені майже не доводилося бачити його «живого», здається бачив біля труни Фадеева, але здаля і не затримався на ньому поглядом. Потім у редакції журналу «Знамя». 1959 року в мене там друкували оповідання, перше! — у товстому журналі. А в Симонова — роман. І ось я сидів на старому шкіряному дивані, що впився в сидниці пружинами, тулячись якомога ближче до працівника відділу прози, котрий приголубив мене, славної людини — Віталія Сергійовича Уварова, чекаючи на чергові поправки від дуже вередливої редакторки, котра геть-чисто приголомшила мене своїм всезнайством та інтелектом. І в цей час у редакції зчинився невеличкий переполох — редакція розташовувалася тоді в Гнездниківському провулку, в тісному, захищеному приміщенні, і великому переполоху там ніде було зчинитися. Продріботіла каблучками якась дама, шаснула під сходи прибиральниця, широко розчинив перед кимось двері секретар журналу Катинів, що світився променистою усмішкою (у журналі він працює давно — добре засвоїв, кому і як усміхатися, а кого й без усмішки зустрічати), заметушилися, закружляли якись люди із сигаретами і без сигарет. І в цій людській веремії та диму також знеацька грудочкою піни закружляла сива-сива голова. У голови виявилось досить зняковіле обличчя Симонова. І хоча бабуся казала про мене: «Примітливий! Ох, примітливий, холера!» — я його все ж таки ледве упізнав, бо Симонов усе ще уявлявся мені чорнявим, з густим волоссям, з майже гусарськими вусами і з люлькою в зубах — достеменний поет!

В руках у нього були квіти — великий букет троянд, який він ніс, упевнено виставивши перед собою, на ходу розкланюючись, комусь усміхаючись, і, щось гортанно вигукнувши Катинову, зник за дверима незнайомого мені кабінету.

Згодом Олександр Миколайович, вислухавши всю цю картину в словах та дійових особах, пояснюючи моє спантеличення: «Невже квіти Кожевникову?» — зневажливо усміхнувся:

— Село! Кожевникову?! Та якщо Кожевникову почнуть дарувати квіти вдячні автори, — він не вибереться з гори квітів. Він задихнеться від пахощів. У нього болітиме голова і йому ніколи

буде вигадувати щити й мечі. Це Людмилі Іванівні! Їй, їй, чарівниці нашій, тяг Костя квіти. Багато, кажеш? Дорогі? Тоді їй. Маленький букетик вона не візьме і на автора не подивиться. От пустунка! От пустунка! Але ж і Костя — зух! Ах ти, Костя! «Яким ти був, таким остався!» — передражнив він Симонова. І до мене:— Ну, а ви ж бо, ви що? — і чорненькі оченята Олександра Миколайовича засвітилися іскоркою надміру збудженої цікавості.

— Ну, що я? Я Уварову, Віталію Сергійовичу, кажу з усією безпосередністю розгніваного провінціала, якому втрачати нічого і в Москві жити ніде: «То мені що, теж букет нести?»

«Тобі не треба,— сказав Уваров.— Ти ще молодий, і грошей у тебе нема. Ось коли вже роман видаси — розкошелишся...»

Роман я досі так і не видав, букети носити по редакціях так і не навчився. І даремно! Є в редакціях та видавництвах люди, котрим я віддам останню сорочку, поділюся шматком хліба, кров'ю, серцем, а ось щодо квітів...

А втім, кожен повинен робити те, що в нього добре виходить.

Мені здається, і в цьому я згодом переконався, що у Костянтина Михайловича це було від природи — робити людям приємне, не рахуючись ні з часом, ні з здоров'ям, ні з обставинами, які нам часто заважають робити добро людям, по-товариськи тиснути одне одному руки.

І ось через кілька років по тому я побачив Костянтина Михайловича по телевізору, згаслого, втомленого, зовсім білоголового, без вусів — чи телевізор у мене був такий, що не всі предмети розрізнялися?

Говорив він тихо, якимось особливо задушевно, печально, і наприкінці прочитав кілька віршів з фронтових зошитів. У мене сльози навернулися на очі, дружина, чую, зашморгала носом — ми з нею увесь вечір проговорили про поезію Симонова, про те, як вона вплинула на нас свого часу; дружина, хоча й була далеко від передової, теж пам'ятає по фронту тільки вірші Симонова, Суркова, прозу Шолохова і пізніше — «Василя Тьоркіна», до них, працівників воєнного тилу, мало що доходило; що вже казати про нас — окопних кротів? Іноді принесуть оберемок газет, запилужених, пом'ятих, старих — курці їх відразу ж розхапають, пошматують.

Лише під час тривалої оборони влітку сорок четвертого року, коли на передовій і стрілянини ніякої не було, почали вряди-годи приносити газети, один раз показали кіно. Тоді ми дуже зачитувалися главами з «Тьоркіна» і, аби дісталось всім, стали наклеювати газетні вирізки на картонки й передавати їх із взводу у взвод¹.

Коли я, єдиний раз, розмовляв з Твардовським і сказав йому про картонки, на які ми наклеювали газетні вирізки, він якось особливо зацікавився моєю розповіддю, запитав — чи не збереглася у мене хоч одна картонка? І коли я розвів руками — сам ось ледве зберігся, мені здалося — поет навіть посмутнів чи запечалився, та і я разом з ним, що немає в мене з собою такої рідкісної, та й взагалі жодної окопної реліквії.

Звичайно ж, фронт, та й передова — не зовсім відірвані від світу, відбувається переміщення людей туди-сюди: поранені — з передової, поповнення — на передову, нехай і поганенько, але працювали рації, нехай і нікудишні — тяглися до фронту і по фронту дрти, нехай і зрідка — добиралися до передової листи, і в них часто пісні, вірші, квіточки, карточки. Потрапивши на передову, пісня або вірш простими чи складними шляхами розходилися по окопах. Так, пісню «Бьется в тесной печурке огонь» я сам переписав і по ночах весь тиждень горлав по телефону своїм телефоністам, і один солдат, що прибув до нас з якоїсь особливої частини, почувши слова: «До смерти четыре шага», сказав: «Ну її, цю пісню! Я й переписувати не буду — ще посаждать!»

Командир дивізіону був молодий, франтуватий (помер 2 січня 1987 року в Ленінграді), якось почув, що я співаю, а я, злякав-

¹ Та коли я надрукував про це замітку у вологодській газеті «Красный Север», мені один вельми-вельмишановний чоловік, колишній піхотний командир, сказав: «Це неправда, Вікторе Петровичу! Навіщо ви вводите в оману? Нічого нам не приносили, ніяких газет, ніяких книжок, ніяких артистів і музикантів ми на передовій ніколи навіть уві сні не бачили...» Зав'язалася розмова. Виявилось, він був на Карельському фронті, найбільшому, тривалий час фронт харчувався за «третьою нормою» — нормою запасних тилових частин. Тут не багато і не мало, а цілих три роки солдати, та й командири також, — ходили у старому одязі, були частини, де бійці взувалися у личаки, які самі ж бійці і плели; були тут команди по заготівлі м'яса та риби: вони полювали за лосями, ловили в озерах рибу, збирали в лісах ягоди — і так було до 1944 року, до початку наступу Карельського фронту. Звичайно ж, звіди, з білої Карелії, наш 1-й Український фронт, тривалий час — головний фронт війни, здавався карельським воякам «комфортним», де навіть пісень співали, куди газети доставляли іноді на передову та й годували досхочу. Але, як бачите, деякі товариші так і не повірили до кінця в ці блага — до того довели їх дбайливі генерали і батько рідний, Головнокомандуючий...

шись, замовк — не можна ж дрібницями займати польовий телефон,— сказав мені:

— Ну що ти, що ти? Співай! Гарна пісня, і в тебе виходить.— І потім, коли в нього траплялися невеликі офіцерські зборища з випивкою, наказував: — Ану, давай «Землянку»! — І я зятагував, а офіцери підспівували.

Так, з мого голосу, і пішла по нашій частині чудова пісня, і я про це зовсім недавно, під час останнього з'їзду, із задоволенням розповів одному з найстаріших наших поетів Олексію Олександровичу Суркову. Мені здалося, що мою розповідь він вислухав не без душевної приємності.

А того вечора, розчулені спогадами, ми з дружиною надумалися написати листа Симонову, але, будучи від природи людиною делікатною, дружина підказала мені:

— Пошли-но йому свою книжку і напиши сам.

— Потрібна йому книжка якогось очушовілого автора?

— Потрібна не потрібна, а ти пошли! Книжка з гарними малюнками, та й листи під настрої ти писати вмієш.

Іноді дружин треба слухатися. Я це давно зрозумів. І написав Костянтину Михайловичу листа, в якому розповів про те, як одного разу до нас прийшов, у майже повністю вибитий взвод, молоденький лейтенант і читав нам його вірші, начебто і невчасно, і ні до ладу, ні до прикладу — вірші про любов, а ми саме наминали недоварену конину. І все-таки щось зрушило у наших онімільх душах. Невдовзі цей командир теж загинув, але ось у пам'яті зберігся і він, і те, як він читав вірші.

І я послав книжку Симонову, першу «товсту» книжку, видану в Москві, та ще й з малюнками. Відповідь, як я вже згадував, не забарилася. Прийшов лист, докладний, без гордовито-поблажливого тону, а лист старшого товариша по роботі, в якому були і підбадьорливі слова, і зауваження про прочитану книжку.

А ось зустрітися й поговорити нам випало лише один раз. Отак уже вбита в мене наука — не нав'язуватися — діяла і діє досі.

Коли я працював над «Зрячим посохом», один письменник, перебуваючи у Будинку творчості на півдні, передав мені від Симонова вітання і повідомив про те, що йому сподобалися завершальні розділи «Останнього уклону» і він зичив мені всіляких успіхів. Признатися, я не сподівався, що книжка ця припаде до душі Симонову — надто вже, видавалося мені, далека воңа від його творчого напрямку, та й життя, розказане у ній, йому,

міській людині, має бути зовсім чужим і нецікавим. Але минав час, і пошта приносила листи-відгуки на «Уклін», і, хоч як дивно — більше від людей міських, і не тільки колишніх селян, що цілком зрозуміло, а від людей, які в селі ніколи не жили.

Тим часом робота над «Зрячим посохом» тривала далі. Я давав читати її друзям по перу і тим, хто так чи інакше у ній зацікавлений і «відображений».

Коли рукопис прочитала Аннета Олександрівна, дочка Макарова, і підбадьорила мене своїм добрим до нього ставленням, я попросив у неї поради — чи дати рукопис для прочитання Симонову, оскільки дещо в книжці про нього мовлено і мовлене потребує уточнення, та й знав він Олександра Миколайовича давно і близько.

— Неодмінно! — сказала Аннета Олександрівна. — Він, гадаю, зрадіє цій книжці. Ось тільки чула — тяжко хворий Костянтин Михайлович.

Тоді ж, приїхавши до Москви буквально через кілька днів після розмови з Аннетою Олександрівною, на запрошення мого улюбленого артиста Михайла Олександровича Ульянова, був я в театрі ім. Вахтангова на прем'єрі «Степана Разіна» — і побачив там Симонова. Сидів він трохи попереду мене, праворуч, у теплій сорочці і надітій поверх неї хутряній безрукавці. Тяжкий кашель давив його протягом усієї вистави, і, стримуючи кашель, він часто діставав з кишені широкогорлу коричневу скляну посудину і спльовував у неї мокротиння, вміло підтираючи губи шийкою посудини.

Пневмонія! Знайома мені хвороба, яка гірша від тихої й лихотї тещі. Не знаю, чи мій пильний погляд, чи щось інше змусило Костянтина Михайловича обернутися, і я побачив запале, землисте обличчя, худу шию з туго напнутими від важкого дихання жилами, втомлені очі в темних, майже вугільних обводах, з ніби налиплою до них пльовкою загуслих сліз.

Якийсь час я нічого не міг розгледіти на сцені — надто багато дорогого й світлого пов'язано в нашого покоління з цим письменником, надто він був нам необхідний і звичний, і звичний молодим, діяльним, романтичним, щасливим, завжди і в усіх на видноті.

Він не створював собі такого «портрета», — це час і ми, читачі, створили його, і в мені, розбитий хворобою, худючий, втомлений, він пробудив не так відчуття жалю, як розгубленості, усвідомлення і власної вже спрацьованості, немочей, молодості, яка вже минула. Адже часто в інших жалієш втраченого себе, — і це єдиний егоїзм, який можна виправдати в нас — людях.

«Чи ж до рукопису йому?» — махнув я рукою, але ось побачитися з Костянтином Михайловичем мені захотілося — спрацювала інтуїція, чи що? — можна і не побачити, не встигнути — не хочу судити про це заднім числом.

При ще одній зустрічі Аннета Олександрівна запитала, чи показав я рукопис Симонову, і повідомила, що розмовляла з ним по телефону, що він тепло відгукнувся про мене, був радий, що саме я наважився написати книжку про Макарова.

Я написав Симонову коротенького листа і невдовзі одержав відповідь з дозволом надіслати рукопис.

Прочитав він його дуже швидко, як потім сказав, «за одну ніч», і попросив мене до нього завітати й поговорити про майбутню книжку. «А поговорити є про що», — додав він у листі.

Досвіду роботи в документальній прозі у мене майже немає, із спогадами, та ще ось такого літературного порядку, я й зовсім не мав справи, і тому, збираючись до Симонова, почувався боязко.

Зателефонував йому від товариша, чую — кашляє безперервно, навіть хрипить, і я сказав, що, може, не треба? Може, потім?

— Ні-ні! Приходьте негайно, бо я незабаром поїду, і багато що забудеться, треба поговорити зараз, по гарячих слідах...

Він був зовсім немічний, мав ще гірший вигляд, ніж у театрі. Але при моїй появі підвівся, вийшов у коридор, очевидно, щоб мене підбадьорити і якимось захистити від докірливих поглядів своїх близьких, адже вночі, як з'ясувалося, була «швидка» і зовсім недавно сестра зробила укол — до всього ще й застудився, а застудитися, схопити загострення хронічному пневмоніку — раз чхнути: спина весь час мокра, війне у двері чи у квартиру — і готовий.

Я почувався скуто й ніяково.

— Та ви не переживайте, — махнув він рукою і кволою в кисті рукою. — Ви як гадаєте, лежати ось тут, на дивані, і дивитися в стелю — легше, чи що? Правда, я пробував читати. Ви «Сашка» Кондратьєва читали з моєю передмовою?

Я сказав, що читав і що повість мені сподобалася, і Симонов, відкашлявшись і віддихавшись, сказав, що саме нову річ Кондратьєва і читав і вона йому здається слабшою за «Сашка», а автор жде дзвінка, і він ніяк не наважиться, не може — завжди не хочеться засмучувати людей.

— Хвалити легше і краще, що б там не казали, — всміхнувшись понад силу, підсумував він.

Повівши мову про літературу, Костянтин Михайлович пожвавився, і ми з ним позгадували воєнні часи, він пригадав

мені про бої під Могильовом, і я сказав йому, що світ дуже круглий і тісний і що, прочитавши в його щоденниках про літачок-кукурузник, що сидів на даху, пригадав і місце, і містечко — це було на околиці містечка Зборова, на Львівщині, яке тепер за новим адміністративним поділом відійшло до Тернопільської області.

— Та що ви кажете?! Н-ну, знаєте!.. — розсміявся і закашлявся Костянтин Михайлович. — Ось і ще одну сторіночку війни розгадано!

— Я був молодий, — кажу, — за бабусиними словами, «примітливий», та й стояли ми у Зборові кілька днів¹. А ви, мабуть, промелькнули на кореспондентській машині?!

— Та вже намелькався, поїздив, політав! — протягло зітхнув Костянтин Михайлович. — Чаю, горілки, Вікторе Петровичу?

— Яка вже нам, пневмоникам, горілка? — відмахнувся я. — Спина он і без неї мокра...

— Те саме, значить? Не запускайте цю кляту хворобу. Виснажить. Ось, кажуть, і Шукшина вона доконала.

— Так, начебто з неї почалося...

Принесли чаю, міцного, гарячого, і під чайок ми з Костянтином Михайловичем багато про що поговорили. Я знав про його шалену працездатність, поремствував на себе: розхристаний, працюю гарячково, наскоками.

— А як ви викроюєте час для такого обсягу роботи, читання, службових справ? — поцікавивсь я і відразу ж висловив своє захоплення його телевізійною роботою «Йшов солдат» і навіть розчулено сказав: — Якби ви не були такий худий, обняв би вас від імені всіх нас — солдатів живих і полеглих, та боюся — задавлю.

Він дуже зніяковів, покашляв, заховав свою склянну посудину і сказав, що в п'ятницю, суботу та неділю завжди від'їздить на дачу — і вже ці дні його, вже тут він працює із захватом, працює і старається нікого до себе не пускати.

«Стараюся», — сказав він, але одразу ж, дізнавшись, що я маю намір писати роман про війну, про побут війни, про солдатів, про окопне життя — якщо це можна назвати життям, — запросив

¹ Читач із станиці Медведовської Краснодарського краю, на прізвище Сахно, колишній льотчик, а нині вчитель школи, підтверджуючи цей рідкісний випадок на війні, повідомив, що на даху в Зборові сидів льотчик, на прізвище Краснов, — з восьмого окремого авіаполку Другої повітряної армії. Та-ак, авіація — це вам не піхота! У них, у льотчиків, і справді «ніхто не забутий і ніщо не забуте».

мене неодмінно побувати в нього у Пахрі, на дачі, пожити там і подивитися, точніше, продивитися його дуже багату фототеку.

— Ви знаєте,— сказав він,— і всю війну знімав і збирав фото на дорогах, в окопах, у покинутих хатах, маленькі, великі, з документів, парадні, сімейні, і ох як вам треба усе це подивитися. Дуже й дуже певен — моя фототека допоможе вам у роботі. Приїздіть у будь-який час. Я дам вам ключі, сідайте і дійте. Ось я з'їжджу в Крим, підлікуюся, попрацюю...

Я несміливо заперечив — не треба б у Крим. Я був там двічі, і обидва рази хвороба загострювалася.

— Та ось знаєте, у Гурзуфі таке зручне місце для роботи, у військовому санаторії...

Я сказав, що сушитися нашому братові-пневмоніку, мабуть, варто все ж таки у сухому місці, де-небудь у Туркменії чи в Таджикистані.

— Або ось,— пригадав я,— в Узбекистані. Ви ж його обжили, переклали на російську...

— Так, обжив,— погодився він,— мабуть, туди і поїду, коли-небудь. А зараз ось зібралися вже... І мені подобається в Гурзуфі. До речі, секретарка моя принесе вам усе, що я встиг сказати про ваш рукопис. Даруйте, що на диктофон — але так швидше, та й руки у мене чомусь тремтять останнім часом. Ми з вами потім обов'язково ще зустрінемося. Ось я підлікуюся, перепочину — і поговоримо, неодмінно поговоримо. Нам є про що поговорити, і не тільки про рукопис, нам говорити і не переговорювати про війну. Беріться. Пишіть. Ми, газетярі, «свою» війну вже написали. Ви праві, за кількістю написаного виходить, що ми були на війні головною ударною силою...— Він знову кволо махнув рукою, закашлявся і довго, важко хрипів.

Я підвівся.

— Усе-таки мені треба йти, Костянтин Михайловичу. Я й так зловжив вашою увагою й гостинністю...

— Та що ви там таке... кажете... Бог з вами! — з перервою одказав Костянтин Михайлович. Але він дуже стомився і сам, певно, відчув це, підписав мені на пам'ять кілька книжок і серед них особливо дорого мені як колишньому окопникові — «Йшов солдат», і ми почали прощатися. У коридорі, подавши мені руку, Костянтин Михайлович ледь торкнувся щокою моєї щоки, і мене трохи вколола рідка щетина.

«Симонов — і не голений! Та що ж це таке?» — на очі навернулися сльози.

Я уклонився усім домашнім і вийшов, обережно причинивши двері.

Більше Костянтина Михайловича я не бачив, ні живого, ні мертвого. Дзвонив йому ще раз і по хрипкому голосу зрозумів — у Криму йому стало гірше і розмовляє він зі мною лежачи.

А потім пролунав, уже у Вологду, міжміський телефонний дзвінок, і Костянтин Михайлович повідомив, що дзвонить з лікарні, що його тут добре підлікували, що він працює, хоче зі мною зустрітися, неодмінно показати фототеку. І я вирішив, що коли він з лікарні випишеться, трохи відпочине, упорається з письменницькою текучкою, відразу ж до нього і поїду, хоч на тиждень.

Але невдовзі чи прилетів, чи приїхав звідкілясь, і прямо біля дверей моя дружина, Марія Семенівна, тремтячим голосом і витираючи сльози, сказала:

— Ти знаєш, горечко яке!.. Костянтин Михайлович помер.

Ось і все, що я пригадав і зміг пригадати й написати про людину і письменника, до якого все життя прив'язаний як читач, шанував його як громадянина, воїна і трудівника, такого, яких, на жаль, нині дуже мало в нашій літературі — млявій через лінощі та самовдоволення.

А все, що устиг надиктувати Костянтин Михайлович про рукопис «Зрячий посох» усього за кілька годин до відходу поїзда у Крим, зовсім недужий, розбитий, нехай стане післямовою до цієї книжки й уроком нам, людям, по суті, фізично здоровим, котрі частенько проживають години й дні у пустопорожній суті, теревенях та прекраснодушності.

І ще кілька рядків, які підтверджують його повсякчасне, якесь невимовно-пристрасне прагнення допомагати людям, і не тільки літераторам, а всім-всім, хто зустрічався на його непростому життєвому шляху, надто ж тим, з ким він воював.

Думка моя, що виникла після прочитання щоденника Костянтина Михайловича й особистої з ним зустрічі, думка побіжна, швидкоплинна про те, що він, як і всі ми — фронтовики, відчував провину перед загиблими і рано втраченими друзями, дістала несподіване підтвердження.

Після того, як уривок про зустріч із Симоновим був надрукований у «Советской культуре», мені надійшов лист з Москви від Карини Савельєвої, до одруження Трошкіної, котра, до речі, колись перша відгукнулася на мій «Зорепад» у газеті «Литературная жизнь».

«Учора мама дала мені газету з Вашими спогадами про Симонова. Веліла прочитати, сховати: вирізку вона берегтиме. Річ у тім, що з Костянтином Михайловичем нас пов'язує давня, дуже давня близькість. Разом з моїм батьком, фотокореспондентом газети «Известия» Павлом Трошкіним, він воював на Халхин-

Голі і кілька років під час Вітчизняної. Він писав, тато знімав. Вони товаришували, і я з дитинства пам'ятаю його в нашому домі. Коли 1944 року тато загинув під Станіславом (він похований на пагорбі Слави у Львові), перший підтримав маму Костянтин Михайлович. І з тих давніх часів ніколи не забував про нас. Чуйнішого товариша у нас не було. Брат потім часто працював із Симоновим по лінії документального кіно (він режисер), і не раз він приїздив до нас, копалися в татових архівах, підбирали знімки для його книжок. Про тата він писав часто і багато. Можливо, Ви читали в останній книжці «У різні дні війни» — там йому майже цілий розділ присвячено. Костянтин Михайлович любив батька і був вірний його пам'яті все життя. А зі мною він мав намір підготувати альбом про Халхин-Гол. У мене ще багато не розібраних зніmkів, кілька десятків (у негативах). Він хотів написати передмову і домовитися з видавництвом. Я все чекала, коли він трохи розвантажиться, і марно не турбувала. А все так швидко і трагічно закінчилося. Для нас це була втрата рідної людини. Він був для нас продовженням батька у житті, з ним він і помирав».

Костянтин Симонов
Москва

В. П. Астаф'єву

Дорогий Вікторе Петровичу!

Дуже шкода, що обставини у нас обох складаються так в обріз. Спробую надиктувати, щоб не пішло з пам'яті, хоч частину того, що спало на думку в зв'язку з Вашим «Зрячим посохом». Тільки частину — всього вочевидь не встигну.

Даруйте за таку вимушену, трохи дивну форму листування. Зараз сяду за диктофон — не судить суворо цей неправлений запис.

18.5.79 року

Ваш Костянтин Симонов

Дорогий Вікторе Петровичу!

Продовжую диктувати розпочате від руки. Пробачте за незграбності, бо через від'їзд уже не зможу цього прочитати й поправити.

Писатиму розрізнено, поміток я, так само як і виписок, читаючи рукопис, не робив. Зараз шкодую, але виною тому було захоплення рукописом.

Почну з самого Олександра Миколайовича. Ваші стосунки з ним були набагато ближчі, ніж мої. Ви з роками стали дру-

зями з ним — у справжньому розумінні, в найсерйознішому розумінні цього слова, а я залишився його товаришем по Літ. інституту, який знав його, цінував і намагався у зв'язку з різними своїми літературними посадами по можливості робити йому добре, а не погане, у міру моїх сил. Ось і все, мабуть. Тому Ви знаєте про нього безмежно більше вглибину, ніж я, та, можливо, тривалість мого знайомства з Олександром Миколайовичем і деякі пов'язані з цим міркування будуть Вам корисні.

Познайомився я з ним 1934 року, коли відбувався другий набір у вечірній робітничий літературний університет, який став згодом Літ. інститутом. Відділення було тоді тільки вечірнє, тож майже всі працювали.

Пригадується, що Сашко Макаров прийшов в інститут не тільки як критик, а й як поет, принаймні — чи то він відвідував водночас і критичний, і поетичний семінари, але поетичний, наш семінар, він досить довго відвідував, принаймні якісь місяці протягом першого року.

Керівником нашого семінару тоді був Ілля Докор, за своєю основною професією — лікар-психіатр, і водночас критик, який дуже любив поезію і, як на мій погляд особисто, непогано на ній розумівся. Принаймні він зумів створити у нас атмосферу щирості й неупередженого висловлення правди один одному в очі, а це одне було дуже важливим. Вірші, як на мій тодішній смак і мої тодішні уявлення, в Макарова були слабкі, наслідувальні, ніжні, есенінські — не взагалі есенінські, а саме — ніжні есенінські, мені здається, що йому був близький ніжний Єсенін, більш ранній, більш щирий і не надривно сільський. Вірші Сашко Макаров показував, пригадується, обговорювали його вірші на одному із семінарів, особливого схвалення вони не дістали, але до свого неуспіху він поставився з якоюсь м'якою іронією, як людина, яка сама добре розуміє, що її діло — не ці вірші, а щось інше.

У мене зовсім стерлося у пам'яті, коли він перейшов на критичне відділення, народу в нас було дуже багато на першому і на другому курсі, відсів почався пізніше, і Макаров був помітний в інституті не як поет і не як критик, — я, наприклад, не пригадую, чи друкував він тоді свої критичні статті, чи не друкував, принаймні жодна з них мені з тих часів не запам'яталася, а от розум його у розмовах — запам'ятався: його тонкі судження, розумні, делікатні, але й тверді в основі своїх оцінок, про чужі вірші, зокрема — про мої тогочасні вірші — мені запам'яталися. Взагалі ми знали, що найрозумніший у нас на перших двох і на подальших курсах, коли почалися подальші курси, — це Сашко Макаров. Були правильніші, голосистіші,

помітніші, але він був найрозумніший і найобізнаніший. На той час він, порівняно зі мною, наприклад, — не беруся судити-говорити про своїх товаришів — знав надзвичайно багато і читав неймовірно широко.

Був він якийсь час секретарем нашого комсомольського комітету. Робив він цю справу по-діловому, а водночас з якоюсь м'якою усмішкою, з розумінням людських слабкостей і водночас — з вірою в те, що хлопці його не підведуть, — що й справджувалося у більшості випадків.

Особисто я за чотири роки навчання в Літінституті привчився цінувати думку Макарова про мої вірші, якому вони частіше не подобалися, особливо у перший період, а потім подобалися більше, можливо, почасти тому, що він помітив мою наполегливість і працездатність і якимось змінив ставлення до мене на серйозніше, ніж спочатку. Не так цінував вірші — ще дуже погані, як серйозність моїх намірів на майбутнє.

Та значно частіше я, так само, мабуть, як і більшість моїх інших товаришів, розмовляв з Сашком Макаровим не про власні вірші, а взагалі — про різні тодішні літературні проблеми, про його оцінки того чи іншого твору, поета, події, — по суті, він в оцінках своїх був рішучий при всій своїй м'якості. Ця м'якість ще додатково пом'якшувалася гумором, але рішучість при цьому не зникала.

Здавалося мені, коли говорити в особистому плані, що є в ньому якась надірвана струнка. Збагнути її я не міг, але відчував: щось було у житті не так, як хотілося, або страждав від того, що не міг сказати. І, гадаю, що це не зводилося тільки до особистого, а може, й зовсім не зводилося до особистого, просто спиралося на особистий досвід, а надрив був пов'язаний з чимось істотнішим, з якимось душевним розчаруванням — не в якійсь одній людині, а в чомусь такому, що відбувалося в житті. Боюся, що я не дуже ясно висловлююся, але пригадується це саме так.

В особистому ж плані, суто особистому, наприкінці наших занять в Літінституті ми звикли бачити Сашка з худенькою суклою дівчиною, легкою і хворобливою, — знали, що вона хворіє на сухоти, це — Наталя Перінго, з якою Сашко одружився. Коли саме одружився — не пам'ятаю. Пам'ятаю, що ходити почав з нею десь у другій половині свого навчання в університеті. Потім обставини життя розкидали нас у різні сторони: я пішов учитися в аспірантуру, повчився рік, потрапив на Халхин-Гол, потім на курси при Військово-політичній академії; Сашко потра-

пив, пригадується, на дійсну, а у війну я його зустрів у Москві, вже у військово-морській формі — десь узимку, мабуть, сорок першого — сорок другого року, може, трохи пізніше, секретарем журналу «Краснофлотец», так, здається, коли не плутаю.

У війну ми майже не зустрічалися — не через те, що було якесь відштовхування одного від одного, а просто робили різні справи, і шляхи рідко коли сходилися.

Після війни Макарова-критика дуже підтримав Фадєєв. Підтримував одразу, з сорок шостого року, коли прийшов знову керувати Спілкою, а може, ще раніше — але цього я не пам'ятаю: дивувався і навіть сердився, коли з'ясовувалося, що ми не читали статей Макарова, тицяв носом у ці статті. Одне слово, у той період ставився до Сашка дуже і дуже добре. Так це бачилося мені. З цієї точки зору, зокрема один з епізодів, наведених Вами у листах Макарова, здається мені наслідком часткового непорозуміння: не міг Фадєєв, з його вдачею і ставленням до Макарова, ось так кілька годин тримати його в машині десь біля своєї дачі, було це не в характері Фадєєва. Можливо, тут зіграла роль делікатність самого Олександра Миколайовича, а найшвидше — собачий характер Єрмилова, який міг просто-напросто не сказати, що в нього в машині сидить людина, або сказати це тільки під кінець. Не знаю, може, я несправедливий до Єрмилова, але його я вважаю одним з найлихіших людей, яких я зустрічав де б то не було — не тільки у літературі, а й взагалі у житті. Лихих по-лихому, по-злому талановитих і готових на все. Студенти Літінституту написали на паркані його дачі, де красувався напис: «Обережно, тут злий собака», між словами «злий» та «собака» — ще одне слово — «безпринципний», «злий і безпринципний». Це було близько до істини. Я ж особисто ніколи не міг простити Єрмилову того, як він, буквально як цепний пес, накинувся на перше по війні, надруковане в першому, випущеному мною як редактором номері «Нового мира» оповідання Андрія Платонова «Повернення» — накинувся на нього озвіріло, цілою полозою — і багато в чому визначив цим подальшу долю Платонова, яка, можливо, могла б скластися й інакше після війни та його роботи в «Красной звезде».

Це я ухилився ніби вбік, але, по суті, не зовсім, бо Макарову було не місце в «Литгазете» поруч з Єрмиловим, він був редактором розділу «Література та мистецтво», але Єрмилов мав своїх підручних, через яких робив те, що хотів робити. А оскільки Макаров залишався редактором відділу, то це ніби прикривалося його чесним ім'ям. І через таке становище, що тривало кілька років, робота для Сашка в «Литературной газете»

стала обтяжливою, і коли я прийшов, у неї, я відчув, що люди — там, усередині газети — втратили до нього повагу, як до людини хорошої, але нездатної відстояти свою думку в газеті, наполягти на своєму, як до людини, поза якою і прикрившись якою Єрмилов веде свою політику, іноді брудну політику в «Литературной газете».

Не знаю, можливо, я вчинив неправильно, але тоді мені здавалося, що я роблю правильно. Поговоривши з Сашком щиро, я порадив йому піти працювати в інше місце, в журнал, і в міру своїх сил допоміг йому перейти в «Знамя». А «Литературную газету» очистив від деяких, особливо запопадливих сателітів Єрмилова, потурбувавшись, звичайно, щоб вони не залишилися без роботи, щоб одержали роботу в інших місцях — адже час був не такий, коли легко було знайти роботу. Проте кулачок цей, створений Єрмиловим, я розкасував.

Щодо особистих справ Олександра Миколайовича я дещо знав — не так від нього, як поза ним, від спільних друзів, скаржитися він не любив, а був я в нього раз чи двічі, і бути там мене не тягло, краще було бачити його одного, а не там.

Починаючи з роботи в «Знамени», він якось найбільшою мірою знайшов себе як критик та діяч літератури. Статті його ставали дедалі рішучішими, охоплювали дедалі серйозніше і нове для багатьох коло явищ, а втім, навіщо я Вам пишу, коли про це так добре сказано у Вас.

Думаю, що, назвавши свою річ «Зрячий посох», Ви, по суті, дали їй подвійну назву: в чомусь критик Макаров був посохом для кількох хороших письменників, які з часом багато що визначили у нашій літературі. В чомусь вони стали посохом у його житті, він на них сперся у своїх життєвих поглядах, у своїх життєвих утвердженнях, в якійсь міцності, якої йому бракувало, відчув плече, середовище дорогих йому і важливих у літературі людей, а ширше кажучи — і в житті.

Ваша розповідь, — повторюю те, що вже казав, — може стати чудовою книгою, єдиною в своєму роді — про цей подвійний посох. У цьому, до речі, її додатковий секрет.

Ось ми звертаємося назад, у ХІХ століття, кажемо, там Белінський або Чернишевський, чи називаємо інші імена — все так. А про те, що були посохи подвійні і в цьому їхньому подвійному значенні полягала сила літератури — іноді якось забуваємо.

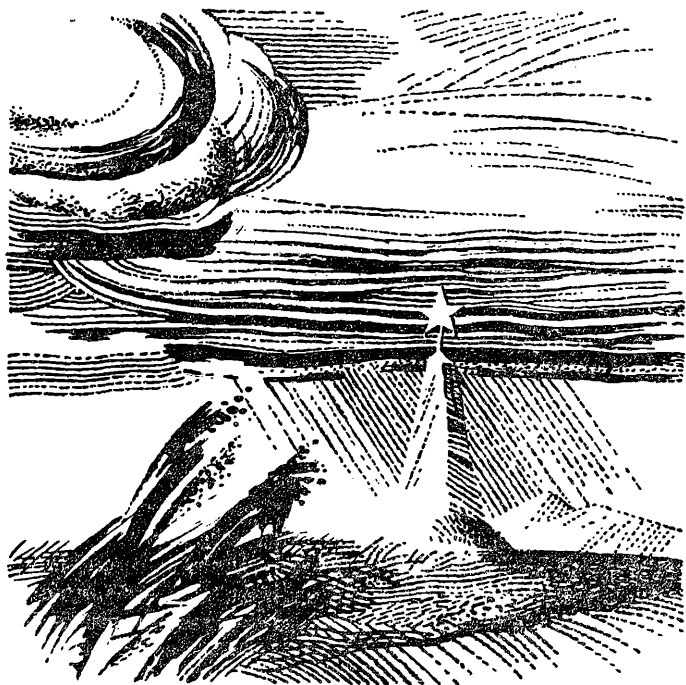
Дещо все-таки залишу для особистої розмови, але на це ще буде час. Подивіться, будь ласка, ті місця, де Олександр Миколайович різко, точніше, не оминаючи гострих кутів, говорить

про деяких людей, які нині продовжують працювати в літературі. Гадаю, що при вирішенні питання пом'якшити це...» (Кінець плівки).

Книжку цю мені чомусь хочеться завершити словами літописця Ігумена Сильвестра, який зібрав і написав «Повість временних літ»: «А хто читає книгу цю — пом'яни мене».

І не так мене — автора — пом'яни, а найперше тих, кого немає вже з нами і хто гідний наших добрих сліз, світлих спогадів і неугасимої пам'яті.

1978—1982

ПАСТУХ І ПАСТУШКА

СУЧАСНА ПАСТОРАЛЬ

Переклав *Микола Шевченко*

Любов моя, в днедавнім світі,
Де хлані, кущі й куполи,—
Птахами, перлами і квітом
Обоє ми колись були!

Теофіль Готьє

І брела вона диким полем, неораним, неходженим, косою не кошеним. У сандалі їй сипалося насіння трав, і колючки чіплялися за пальто старомодного крою, обшите сіреним хутром на рукавах.

Спотикаючись, підсковзуючись на щербінці, вкритій кригою, зійшла на залізничну колю, задріботила по шпалах, і хода її була хаплива, вона збивалася з ноги.

Скільки сягало око — німотний степ навколо, що передзимно вкрився рудуватою щетиною. Солончаки накрапом цяткували його, та на самому обрії тінню проступав хребет Уралу. Людей не було. Птахів не чути. Худобу одігнали до передгір'їв. Поїзди проходили рідко.

Ніщо не тривожило пустельної тиші.

В очах у неї стояли сльози, і через це все пливло перед нею й гойдалося, наче в морі, і де починалося небо, де кінчалося море — вона не розрізняла. Хвостатими водоростями ворушилися рейки. Хвилями набігали шпали. Дихати їй ставало дедалі важче, ніби підіймалася вона нескінченними хиткими сходами.

Біля кілометрового стовпа вона витерла очі рукою. Смугастий стовпчик з великою цифрою помиготів-помиготів і утвердився перед нею. Вона спустилася з колії й на сигнальному кургані, насипаному пожежниками чи в давні часи кочівниками, відшукала могилу з пірамідкою. Була колись на пірамідці зірочка, та, видно, струхла.

Могила поросла полином і травою-дротяником. Татарник здіймався біля пірамідки, але вище за неї не наважувався піднятися. Несміливо чіплявся він колючками за вивітрений стовпчик, ребристе тіло його було змучене й остисте.

Вона опустила на коліна перед могилою.

— Як довго я шукала тебе!

Вітер ворушив полин на могилі, витрушував пух із шишечок татарника. І сипуче насіння чорнобилю, й завмерла суха трава лежали в бурих розколинах по-старечому потрісканої землі. Попелястим тліном віддивав передзимовий степ, і пожмуро

© «Советская Россия», 1977.

© Український переклад. Видавництво «Дніпро», 1978.

нависав над ним віковичний хребет, що стомлено й глибоко вга-
нявся грудьми в рівнину, та більма солончаків блимали так само
холодно й німо.

Але це там, далі, біля неба. А тут лише скорботно шурхо-
тіли немічні трави й похрускував кістлявий татарник.

Вона розв'язала хустку, припала обличчям до могили.

— Чому ти лежиш сам посеред Росії?

Більше вона нічого не питала.

Думала.

Згадувала.

Частина перша

БІЙ

«Є захоплення в бою!» — які гарні
й застарілі слова!..

*(З розмови, почутої в санпоїзді,
що віз поранених з фронту).*

Гарматний гуркіт розпанахав і зім'яв нічну тишу. Прони-
зуючи хмари снігу й пільму, блимали гарматні спалахи, і
під ногами гойдалася, двигтіла, ворушилася розтривожена
земля разом із снігом, з людьми, що поприпадали до неї
грудьми.

У тривозі й сум'ятті минала ніч.

Наші війська добивали вже майже задушене угруповання
німецьких військ, командування якого, так само, як і під Ста-
лінградом, відмовилося прийняти ультиматум про беззасте-
режну капітуляцію.

Взвод Бориса Костяєва разом з іншими взводами, ротами,
батальйонами й полками чекав ворожого удару на прорив. Ма-
шини, танки, кавалерія цілий день металася по фронту. Увечері
викотилися на пагорбок «катюші», пообривали телефонний
зв'язок. Солдати, хапаючись за карабіни, люто лаялися з ере-
сівцями — так називали на фронті мінометників з реактивних
установок — «катюш». На зачохлені установки товсто нава-
лило снігу. Самі машини немовби присіли на лапах перед
стрибком.

Зрідка спалахували над передовою ракети, і тоді видно
було стволи наших гарматок, що стирчали з-під снігу, довгі
тички петеерів. Густо, наче немиті картоплини, висипані на сніг,
виднілися солдатські голови в касках і шапках.

Опівночі притяглася тилова команда, принесла юшки й по сто бойових грамів. У траншеях запанувало пожвавлення.

Тилова команда, налякана глухою хуртовинною тишею — здавалося, ворог осьдечки, повзе-підкрадається,— квапила з їдою, щоб швидше забрати термоси й ушитися звідси. Хоробро обіцяли тиловики над ранок ще принести їжі і, як пощастить, горілочки. Бійці відпускати тиловиків з передової не поспішали, розпалювали в них паніку розповідями про те, як тут багато противника і як він може вдарити зненацька.

Ересівцям їжі й випивки не принесли — у них тиловики пішки ходити розучилися. Піхота в таку негоду виявилася спритнішою. Добродушні піхотинці дали посьорбати юшки й ересівцям. «Тільки цур по нас не гатити!» — ставили умову.

Гуркіт бою чувся то праворуч, то ліворуч, то далеко, то близько. А на цій ділянці тихо, тривожно. Уривався терпець, і молодим солдатам кортіло кинутися у непроглядну пільму, порушити невідомість стріляниною, боєм, вихлюпнути свою злість. Старші бійці, що вже натерпілися на війні, стійкіше витримували холод, люту хуртовину й невідомість, сподівалися: пронесе й цього разу. Але вже на світанку за кілометр, а може, за два праворуч від взводу Костяєва почулася велика стрілянина. Позаду із снігу вдарили півторасотки-гаубиці, і снаряди зашамкотіли й зашипіли над піхотинцями, змушуючи втягувати голови в коміри засніжених, промерзлих шинелей.

Стрілянина розросталася, густішала, накочувалася. Завивали міни, немазано скреготнули ереси — і освітилися окопи грізними спалахами. Попереду, трохи ліворуч, часто й сполохано дзвякала батарея полкових гармат.

Борис витяг пістолет з кобури, поспішив уздовж окопу, раз у раз провалюючись. Траншею хоч і вичищали цілу ніч і накидали високий бруствер із снігу, але все одно ходи сполучення позаносило подекуди урівні із зрізом, та й не видно було цих зрісів.

— О-о-од! Готуйсь! — крикнув Борис, точніше, намагався кричати. Губи в нього померзли, і команда виходила невиразною.

Помкомвзводу старшина Мохнаков схопив Бориса за полу шинелі, повалив поруч себе, і в цей час ударило із снігу струменями трасуючих куль, мерзло зацокотів кулемет, біля якого в обслузі воювали Каришев і Малишев, горіховою шкаралупою сипонули автомати, уривчасто забахкали гвинтівки й карабіни.

З хуртовини виринула й покотилася на траншею темна маса людей. З кашлем, криками і виском ринула вона в траншею, провалилася, загрузла, зашпорталася в ній.

Почалася рукопашна.

Голодні, деморалізовані оточенням і холоднечею німці лізли вперед несамовито й сліпо. Їх швидко порішили багнетами й лопатами. Але за цією хвилиною накопила друга, третя. Усе змішалось в темряві: рев, стрілянина, матюки, зойки поранених, двигтіння землі, мерзлі, верескливі відкати гармат, що стріляли тепер і по своїх, і по німцях, не добираючи, хто де. Та й годі вже було щось добрати.

Борис і старшина трималися разом. Старшина — лівша, і міцною лівою рукою він тримав лопатку, а правою — трофейний пістолет. Він не стріляв навмання, не метушився. Він і у вихолі, в темряві бачив, де йому треба бути. Він падав у замет, заривався, потім схоплювався й трохи пробігав, рубав лопаткою, стріляв і відкидав щось з дороги.

— Не гарячкуй! Пропадеш! — гукав він до Бориса.

Дивуючись з його зібраності, з його жорстокого й вірного розрахунку, Борис і сам побачив бій виразніше й зрозумів, що взвод його живий і б'ється, але кожен боець б'ється поодиноці, і треба знати солдатам, що він з ними.

— Хло-о-о-пці! Би-ий! — кричав він з риданням.

На його крик густо сипали німці, щоб заткнути йому пельку. Але між ними та взводним увесь час опинявся Мохнаков і захищав його, захищав себе і взвод. Пістолет у старшини вибили, або закінчилася обойма. Він вихопив у пораненого німця автомат, вистріляв патрони й лишився з самою тільки лопаткою. Утоптавши місце біля траншеї, Мохнаков кинув через себе одного, другого худющого німця, але третій, вереснувши, немов собака, уп'явся в нього, і вони клубком покотили у траншею, де борсалися в снігу й грудках землі поранені, виючи від болю та несамовитої люті й кидаючись один на одного.

Ракети, багато ракет шугало в небо. У коротких, миготливих спалахах світла зринали уривки бою, і в цьому пекельному стовпотворінні то зближувалися, то провалювалися в темряву, що зяяла за вогнем, ошкірені обличчя. Снігова пороша у світлі ставала чорною, як порох, і пахла порохом. Сікло обличчя, забивало дух.

Велетенський чоловік, ворущачи велетенською тінню й смолоскипом, що маяв за спиною, рухався, ні, летів на вогняних крилах до окопу, трощив усе на своєму шляху залізним ломом. Падали люди з розтрощеними черепами, лунали зойки.

— Бий його! Бий! — Борис стріляв з пістолета й не міг влучити, а сам задкував по траншеї, уперся спиною в стіну, тупцював на місці, наче уві сні, не розуміючи, чому не може втекти й що йому заважає.

Страшний був той, у полум'ї, з ломом. Тінь його металася, то видовжувалася, то зникала, і сам він, наче виходець з пекла, то загорався, то темнішав, провалювався. Він дико вив, вишкіряв зуби, і ввижалася на ньому густа шерсть, і лом у його лапах був уже не ломом, а вирваною з корінням дубиною. Руки в нього довгі й з кігтями... Холодом, мороком, давньою чортівнею віяло від нього. Смолоскип, що палахкотів за спиною,— наче відблиск тих вогняних бур, з яких вродилося отаке чудовисько, зіп'ялося на ноги й дійшло до наших часів з незмінним виглядом печерної людини.

Мохнаков вихопився з траншеї, побрів, загрибаючи валянками сніг, зійшовся з тим, що горів вже весь, і впав до його ніг.

— Старшино-о-о-о! Мохнако-о-ов! — Борис силкувався загнати нову обойму в руків'я пістолета й вискочити з траншеї, але хтось тримав його ззаду за шинель.

— Карау-у-ул! — тонко виводив на останньому подиху Шкалик, Борисів ординарець, наймолодший у взводі боець. Він не відпускав від себе командира, намагався стягти його в снігову нору. Борис відкинув Шкалика, звів пістолет і чекав, коли спалахне ракета. Рука його стала твердою, неситною, і все в ньому несподівано залякло, зібралось в твердий клубок — тепер він влучить, знав напевне — влучить.

Ракета. Ще одна. Пучком спалахнули ракети, і Борис побачив старшину. Він топтав щось палаюче. Клубок вогню викотився з-під ніг Мохнакова, ошмаття розліталось врзнібіч.

Згасло.

Старшина важко впав у траншею.

— Живий! Ти живий! — Борис хапав старшину, обмацував.

— Усе! Все! Збожеволів фріц! З глузду з'їхав... — засапано вигукував старшина, стромляючи лопатку в сніг, витираючи її об землю.— Простирадо на ньому спалахнуло... Жах!..

Чорна заметіль кружляла над головою, гахкали гранати, силпалася стрілянина, гуркотіли гармати. Здавалось, уся війна була зараз тут, у цьому місці, кипіла у розтоптаній ямі траншеї, спливала ядучим димом, ревінням, свистом осколків, звірчим риканням людей.

І раптом на мить усе опало, зупинилося. Дужче завилала хуртовина.

— Танки! — різноголосо загорлала траншея.

З темряви задушливо потягло горілим. Танки сліпими чудовиськами насувалися з ночі. Скреготіли гусениці на морозі і враз буксували, німіючи в глибокому снігу. Сніг пухирився, плавився під танками й на танках.

Танкам не було відступу назад, і все, що траплялося на шляху, вони трощили й перемелювали. Гармати, уже тільки дві, розвернувшись, гатили їх навздогін. Із вкрадливим курликанням, від якого заходилося серце, вдарив по танках залп важких ересів, освітивши пекельним вогнем поле бою, сколихнувши, наче коліску, окоп, оплавляючи все, що було в ньому: сніг, землю, броню, живих і мертвих. І наші, й чужі солдати попадали покотом, тулилися один до одного, запихали голови в сніг, зриваючи нігті, по-собачому гребли руками мерзлу землю, підбирали під себе ноги, силкуючись стати меншими,— і все те мовчки, тільки загнане хрипіння чулося звідусіль.

Гуркіт дужчав.

Біля важкого танка ткнувся й хакнув вогнем снаряд гаубиці. Танк здригнувся, забряжчав залізом і забігав ліворуч-праворуч, хитнув гарматою, скинувши головку дульного гальма в сніг, і, буравлячи перед собою купу снігу, наосліп посунув на траншею. Від нього, вже некерованого, в паніці розбігалися і німці, й наші.

Танк ворухнувся, важкою брилою навис над траншеєю, траки брязнули, з виском розвернулися, кинувши на старшину й Бориса кім'яки брудного снігу, обдавши їх гарячим димом вихлопної труби. Ввалившись однією гусеницею в траншею, буксуючи, рвонув уподовж неї.

Надсадно, на всю силу вив мотор, рубали й перемелювали мерзлу землю гусениці.

— Та що ж це таке?! Що ж це таке?! — Борис, ламаючи пальці, втискувався в тверду щілину.

Старшина тряс його, висмикував, мов ховрашка з нори, але він виривався й знову ліз у землю.

— Гранату! Де гранати?!

Борис перестав борсатись у снігу, згадав: під шинеллю на поясі в нього висіли дві протитанкові гранати. Він усім роздав вчора по дві й собі взяв, та от забув про них, а старшина або загубив свої, або вже використав. Лейтенант стягнув зубами рукавицю, засунув руку під шинель — граната на поясі висіла вже одна. Він вихопив її, почав висмикувати чеку. Мохнаков шарив у Бориса по рукаву, силкуючись відібрати гранату, але взводний відштовхував його і повз слідом за танком, що повільно, метр за метром, прогризав землю й сніг, шукаючи опори для другої гусениці.

— Стривай! Стривай, курво! Зараз! Я тебе... зараз!.. — Лейтенант кидав себе за танком, але ноги, наче повиламувані в суглобах, не тримали його, і він падав, натикаючись на розчавлених людей.

Він загубив рукавиці, наївся землі, однак тримав гранату, мов чарку, боячись розхлюпати її, і плакав від того, що не може наздогнати танк — погано володіє ногами.

Танк бухнув у глибоку вирву, засмикався в судорогах, і в цей час, вибравшись із снігу, Борис трохи підвівся й, наче граючи в цурки, пошпурив під сизий вихлоп машини гранату. Його обдало полум'ям і снігом, вдарило в обличчя кім'яками землі, забило рот і катонуло по траншеї, ніби зайченя.

Танк смикнувся, осів і стих. Зі дзвоном опала гусениця й розкотилася солдатською обмоткою. По броні, на якій, шиплячи, танув сніг, часто зачиркало кулями, і ще хтось фугонув у танк гранату. Ожили й люто гатили по танку бронебійники, викреслюючи з броні сині спалахи полум'я, досадуючи, що танк не загорається. Десь узявся німець без каски, стрижений, у подертому мундирі, з прив'язаним за шию простирадлом. Він з живота строчив по танку з автомата, щось кричав і підстрибував. Коли в ріжку автомата скінчилися патрони, німець відкинув його і, обдираючи шкіру, почав гамселити голими кулаками по цементованій танковій броні. Отоді його й підтягло кулею. Він сповз під гусеницю, посіпався й заспокоєно стих. Простирадло, яке він накинув замість маскхалата, помаяло на вітрі й накрило його безумне обличчя.

Бій відкотився кудись убік, у темінь. Гаубиці перенесли вогонь, важкі ереси, здригаючись і хриплячи, поливали полум'ям уже інші окопи й поля, а ті «катюші», що стояли звечора біля траншей, горіли, загрузнувши в снігу. Ересівці, які лишилися живі, змішалися з піхотою, билися й гинули коло своїх машин, що вже відстрілялися...

Попереду дзявкала полкова гарматка, вже одна. Зім'ята, розчавлена траншея піхотинців зрідка пострілювала з рушниць, та булькав трубою батальйонний міномет, і незабаром ще дві труби почали кидати міни, і затріскотів запізно й зраділо ручний кулемет, а станковий мовчав, і бронебійники видахалися. З окопів подекуди вискакували темні постаті чужих солдатів, які в низько насунутих касках здавалися безголовими, і кидалися в п'тьму слідом за своїми з криками й плачем.

По них зрідка стріляли, і ніхто за ними не гнався.

Запалахкотіли вдалині скирти соломи, фейерверком вихлюпувались у небо різнобарвні ракети. І чиєсь життя ламалося там і нівечилось. А тут усе затихло. Убитих замітало снігом. Догоряли машини ересівців, і на них тріскотіли, рвалися патрони й гранати; гарячі гільзи висипались із чадних машин, диміли й шипіли в снігу. Підбитий танк задубілою тушею темнів над траншеєю, і до нього тяглися, повзли поранені, щоб захиститись од вітру

й куль. Незнайома дівчина з підвішеною на грудях санітарною сумкою перев'язувала поранених. Шапку вона загубила і рукавиці теж, хукала на закоцюблі руки. Снігом припорошило коротко підстрижене волосся дівчини.

Треба було перевіряти взвод, готуватися відбити нову атаку, якщо вона виникне, налагоджувати зв'язок.

Старшина уже встиг закурити. Він цмолив цигарку і все поглядав на похмуру тушу танка, темну і непорушну.

— Дай мені! — простяг руку Борис.

Старшина не дав йому недокурка, дістав спочатку з-за пазухи рукавиці взводного, а потім уже кисет і, коли взводний невміло скрутив сиру цигарку, прикурив і закашлявся, бадьоро гукнув:

— Добряче ти його! — і кивнув головою на танк.

Борис недовірливо глянув на приборкану машину: отакенну силу — такою маленькою гранатою! Така маленька людина! Чув взводний іще погано. І в роті у нього була земля, на зубах тріщало, гаром забило горло. Він кашляв, відпльовувався, в голові стукало, в очах виникали райдужні кола.

— Поранених... — Борис почистив вухо. — Поранених збирати! Позамерзають.

— Дай сюди! — відібрав у нього цигарку Мохнаков, кинув її у сніг, притяг взводного ближче до себе. — Іти треба, — долинуло до Бориса, і він знову став чистити у вусі, виколупувати пальцями землю.

— Щось... Отут щось...

— Добре, що живий zostався! Хто ж так гранати кидає!

Спина в Мохнакова й погони були заляпані брудним снігом. Комір кожуха, одірваний наполовину з м'ясом, хляпав на вітрі. Все гойдалося перед Борисом, і цей хляпаючий комір старшини, наче дошкою, бив по голові, не боляче, але оглушливо. Борис на ходу зачерпував укритий гаром і порохом сніг, їв його — в животі не холодило, навпаки, навіть пекло.

Над відкритим люком підбитого танка завихрювався сніг. Танк охолов. Подзенькувало, тріскаючись, залізо, боляче стріляло в зуби і вуха. Старшина побачив дівчину-санінструктора без шапки, зняв свою, недбало насунув їй на голову. Дівчина навіть не глянула на Мохнакова, лише на мить зупинилася, пограла руки, засунувши їх під тілогрійку, до грудей.

Каришев і Малишев — бійці взводу Бориса Костяєва — підтягали до танка, в затишок, поранених.

— Живі! — скинувся Борис.

— І ви живі! — теж зрадів Каришев і так потяг носярою повітря, що аж тасьомка розв'язаної шапки влетіла в ніздрю.

— А кулемет наш розбило! — чи то доповів, чи то пови-
нився Малишев.

Мохнаков виліз на танк, зіштовхнув у люк ще не задублого
офіцера, і той заgrimів, як у бочці. На всякий випадок стар-
шина дав усередину танка чергу з автомата, якого встиг десь
роздобути, присвітив ліхтариком і, сплигнувши в сніг,
сказав:

— Офіцерні наглушило! Повнісіньке черевò. Ач, як ловко:
солдатів уперед, на м'ясо, а самі під броню...— Він нахилився
до санінструкторки: — Як з пакетами?

Та відмахнулася від нього. Взводний і старшина відкопали
дріт і рушили по ньому, та незабаром з-під снігу витягли обі-
рваний кінець і добиралися до окопчика зв'язківців вже навмання.
Зв'язківця роздавило в окопчику гусеницею. Разом з ним заду-
шило й німецького унтер-офіцера. На друзки розітерто скриньку
телефону. Старшина підняв шапку зв'язківця, вибив з неї сніг
об коліно, натяг на голову. Шапка виявилася старшині малою,
туго стягла лоба старшини.

У вілілій руці зв'язківець затиснув алюмінієвий штирок —
ними користувалися німці для закріплення палаток, а наші те-
лефоністи — для заземлення. Німцям видавали криві зв'язків-
ські ножі, кусачки, заземлювачі та інший інструмент. Наші
бійці все це замінювали руками, зубами й дядьківською кміт-
ливістю. Штирком зв'язківець гатив унтера, коли той стрибнув
на нього згори. Тут їх обох і розчавило гусеницею.

Чотири танки лишилися на позиціях взводу, а навколо них
валялися напівзанесені снігом трупи. Стирчали із свіжих
заметів руки, ноги, гвинтівки, термоси, коробки протигазів,
розбиті кулемети, все ще густо чадили спалені «катюші».

— Зв'язок! — голосно і хрипко вигукнув напівглухий лейте-
нант і витер носа рукавицею, заледенілою на пальці...

Старшина і без нього знав, що треба робити. Він зібрав усіх,
хто лишився у взводі, і вирядив одного бійця до командира
роти, а якщо не знайде, велів бігти до комбата.

З підбитого танка добули бензину, хлюпали його на сніг, па-
лили, кидаючи у вогнище приклади розбитих гвинтівок і авто-
матів, трофейний мотлох. Санінструкторка відігріла руки, при-
челурилася. Старшина приніс їй хутрянні офіцерські рукавиці,
дав закурити. Перекуривши й про щось перемовившись з дів-
чиною, він поліз у танк, понишпорив там, освітлюючи його
ліхтариком, і загукав, як із могили:

— Є-е-е!

Булькаючи алюмінієвою флягою, Мохнаков виліз із танка,
і всі погляди звернулися до нього.

— По ковтку пораненим! — відрізав Мохнаков. — І... трішки лікареві, — підморгнув він санінструкторці, але вона нічого не відповіла на його щедрість і весь шнапс розділила пораненим, які лежали на плащ-палатках за танком. Кричав обгорілий водій «катюші». Крик його стискав душу, але бійці удавали, що нічого не чують.

Поранений у ногу сержант попросив прибрати німця, який опинився під ним, — холодно від мертвого. Викотили на верх траншеї задубілого фашиста. Його роззявлений рот був забитий снігом. Порозштовхували, повитягали з траншеї і всі інші трупи, напнули над пораненими дашок з плащ-палаток, поприв'язувавши ріжки до дул гвинтівок, і зігрілися трошки в роботі. Лопотіли, мов залізни, плащ-палатки од вітру, цокотіли зубами поранені, і, то безсило затихаючи, то здіймаючи відчайдушний зойк до неба, що невідомо куди зникло, мучився водій. «Ну, чого ти, чого ти, браток?» — не знаючи, чим його втішити, казали водієві солдати.

Одного за одним посилали трьох бійців до батальйону, але ніхто з них не повертався. Санінструкторка відкликала Бориса вбік. Ховаючи носа в задубілому від морозу комірі тілогрійки, вона стукала валянком об валянок і дивилася на потріпані лейтенантові рукавиці. Не поспішаючи, Борис скинув рукавиці й, нахилившись до одного з поранених, натягнув їх на охоче підставлені руки.

— Поранені позамерзають, — сказала дівчина й прикрила розпухлими повіками очі. Її обличчя, вуста теж розпухли, багряні щоки немов посипані висівками — полуцилася шкіра од вітру, холоду та бруду.

Вже невиразно, ніби засинаючи із соскою в роті, схлипував обгорілий водій.

Борис засунув руки в рукава й винувато похнюпився.

— Де ваш санінструктор? — не розплющуючи очей, запитала дівчина.

— Убито. Ще вчора.

Водій замовк. Дівчина важко розтулила повіки. Під ними блищали, затьмарюючи зір, нерухомі сльози. Насторожившись, вона чекала — чи не закричить водій, і сльози з її очей відкотилися туди, звідки піднялися.

— Мені треба йти. — Дівчина пощулилась, постояла ще якусь мить, наслухаючи. — Треба йти, — підбадьорюючи себе, додала вона й стала видиратися на бруствер траншеї.

— Бійця... Я вам дам бійця.

— Не треба, — долинуло вже здалеку. — Мало людей. Раптом щось...

Через якусь хвилину Борис теж виврався з траншеї. Зриваючи з очей тремтячою долонею застиглу мокрінь, він намагався роздивитися дівчину в темряві, але ніде нікого вже не було видно.

Скісними смугами йшов сніг. Він був липкий, лапатий, і Борис зрозумів, що хуртовина скоро вщухне, густо повалило — вітрові не пробитися. Він повернувся до танка, постояв, обіпершись на гусеницю спиною.

— Каришев, згрібайте все в багаття! — похмуро розпорядився лейтенант і тихіше додав: — Роздягайте вбитих, щоб накрити, — показав він поглядом на поранених, — і рукавиці мені де-небудь знайдіть. Старшино! Бойова охорона як?

— Виставив.

— До артилеристів треба сходити. Може, в них зв'язок працює?

Старшина неохоче підвівся, підперезав тугіше кожуха і поплентався до гармат, які так стійко билися вночі. Повернувся швидко.

— Одна гармата лишилась і четверо людей. Теж поранені. Снарядів немає. — Мохнаков обтрусив сніг з коміра кожуха й тільки тепер здивовано помітив, що він одірваний. — Накажете артилеристів сюди? — приколюючи комір шпилькою, спитав він.

Борис кивнув. Ті самі Малишев і Каришев, яким зносу не було, рушили за старшиною. Поранених артилеристів перенесли в траншею. Вони зраділи вогневі, людям, але командир гармати не пішов з вогневої позиції, попросив піднести йому снарядів від розбитих гармат.

Отак — без зв'язку, на слухові й нюхові, — протрималися до ранку. Наче привиди, наче мерці, з'являлися з п'ятьми розсмікані групи заблудлих німців, але, вгледівши наших, підбиті танки, догораючі машини, повертали кудись, зникали навечно в сніговій імлі, що сонно огортала все навкруги.

Уранці, вже годині о восьмій, перестали позаду ухкати гаубиці. Замовкли гармати праворуч і ліворуч. І попереду вгомнилась гарматка, лунко бабахнувши востаннє. Командир її або вистріляв усі снаряди, або помер біля своєї гармати. Внизу, як здогадався Борис, не вгаваючи, бухкали два міномети, а ввечора їх було так багато; стукотіли великокаліберні кулемети; кудись далеко, по невидимих цілях почали бити громоподібно й вагомо гармати великої потужності.

Піхота шанобливо примовкла, та й вогневі точки переднього краю почали сором'язливо одна за одною згортати стрілянину.

Гаркнувши на всю округу налагодженим залпом, рідкісні гармати — знавці запевняли, що в дуло їхнє може запросто влізти людина! — гармати, що витрачали більше пального в до-розі, аніж пороху і снарядів у боях, гордовито вмовкли, але здалеку ще довго долинали поштовхи землі й дзеленькали на солдатських поясах казанки од двигіння.

Перестало струшувати повітря й сніг. Дрож під ногами і в ногах угамувався. Сніг осідав, налипав уже без шорхання. Він валив зраділо, суцільно, наче висів над землею й назбирувався, чекаючи, коли тут, унизу, втихомириться вогненна стихія.

Стало тихо. Так тихо, що солдати почали випростувати голови із снігу, оглядаючись недовіриливо навкруги.

— Усе?! — запитав хтось.

«Усе!» — хотів закричати Борис, але здалеку долинув дріб кулеметів і ледь чутні розкоти вибухів.

— Ось вам і все! — буркнув взводний. — Усім бути на місці! Перевірити зброю!

— А-а-а-аєв! Ая-я-я-єв!

Голос наближався.

— А-ан... Ая-я-я-яєв!..

— Ніби вас кличуть! — насторожив тонке й чутке вухо колишній пожежник, а тепер рядовий стрілець Пафнутьєв, і загорлав, не чекаючи дозволу: — Ого-го-ооо! — грівся Пафнутьєв голосом.

І тільки-но він скінчив горлати й стрибати, як із снігу вивалився солдат з карабіном, плюхнувся біля танка, заметеного снігом до борта. Упав на вже холодного водія, помацав, відсунувся, витер мокрінь з обличчя.

— Ху-ух! Шукаю, шукаю! Чого ж не озиваєтеся?

— Ти хоч доповів би... — Борис міцно стулив губи, виймаючи руки з кишень.

— А я думав, ви мене знаєте! Зв'язковий ротного, — витрушуючи сніг з рукавиці, здивувався посильний.

— З цього й починав би.

— Німців розтрощили, а ви тут сидите й нічого не знаєте! — заторохтів солдат, щоб якимось загладити свою ніяковість.

— Годі брехати! — прогудів старшина Мохнаков. — Доповідай, з чим прийшов, і пригощай трофейною, якщо розжився.

— Значить, вас, товаришу лейтенант, викликають. Ротним вас, видно, призначать. Ротного вбито в сусідів.

— А ми, виходить, тут? — стиснув сині губи Мохнаков.

— А ви, виходить, тут. — Навіть не глянувши на Мохнакова, зв'язковий подав йому кисет: — О! Наш саморуб-мордоворот! Краще гріє...

— Іди ти зі своїм саморубом! Мені від нього... Ти дівки не бачив?

— Ні. А що, втекла?

— Втекла, втекла... Замерзла, либонь, дівка...— Мохнаков ковзнув по Борисові докірливим поглядом.— Відпустили саму...

Натягаючи вузькі мазутні рукавиці, напевне, з покійного водія, тугіше підперізуючись, Борис здавлено мовив:

— Як доберуся до батальйону, в першу чергу пришло по поранених.— І соромлячись відвертої своєї радості од того, що йде звідси, Борис голосніше додав, піднявши трохи плащ-палатку, якою були прикриті поранені: — Тримайтесь, хлопці! Скоро вас заберуть.

— Заради бога, поклопочися, товаришу лейтенант. Холодно, нема снаги...

Борис і Шкалик брели по снігу манівцями, покладаючись на нюх зв'язкового. Нюх у того виявився нікудишнім. Вони заблукали, і коли прийшли в розташування роти, там нікого вже не було, крім сердитого зв'язківця з подряпаним носом. Він сидів, напнувшись плащ-палаткою, як бедуїн у пустелі, й голосно крив бойовими словами війну, Гітлера й особливо напарника, який заснув на проміжному пункті,— телефоніст посадив уже батарейки в апараті, намагаючись розбудити його зумером.

— О! Ще сновиди знайшлися! — із злісною урочистістю закричав зв'язківець, не забираючи пальця від зумера, що дзижчав, мов оса.— Лейтенант Костяєв, чи що? — І, діставши ствердну відповідь, натиснув клапан трубки.— Я змотуюсь! Доповіси ротному. Код? Іди ти з своїм кодом! Я заляк на смерть...— Лаючись, зв'язківець вимкнув апарат.— Ну, я йому дам! Ну, я йому дам! — Він висмикнув з-під себе казанок, на якому сидів, зойкнув, шкутильгнув по снігу затерпими ногами.— За мною! — махнув він.

Жваво торохкаючи катушкою, він змотував дріт і озвіріло пер уперед, на проміжну, щоб утішитися помстою: стусонувати напарника, якщо той не замерз.

Командир роти розташувався за річкою, на околиці хутора, в лазні. Лазня змайстрована по-чорному, з кам'яною — зовсім уже рідкість на Україні. Родом із семиріченських козаків, Борисів однокашник по полковій школі, комроти Фількін, чие прізвище було притчею во язицех і не відповідало його бойовій вдачі, привітно і навіть занадто привітно зустрів свого взводного.

— Тут руський дух! — весело гукнув він.— Тут лазнею пахне! Поміємося, Борю, попаримося!..— Був він дуже збуджений бойовими успіхами, а може, хильнув трохи спиртного.

— Оце війна, Борю! Не війна, а хріновина якась. Німців зда-лося — хмари. Просто хмари! А в нас? — приклацнув він пальця-ми.— Друга рота майже без втрат, чоловік із п'ятнадцятеро, та й ті блукають десь або під боком у молодиць, клятуці. Рот-ного немає, а за слов'янами — дивися та дивися...

— Зате нас напарили! Половину взводу зім'ято. Поранених треба вивозити.

— А я думав, вас обминуло... Осторонь же були... Але ж відбився! — плеснув Фількін по плечу Бориса і приклався до че-реп'яного дзбана з шийкою. У нього перехопило подих. Він покрутив захоплено головою: — Оце напій! Стінолаз! Тобі не дам, хоч ти й змерз. Поранених будемо виносити. Обоз не знаю де. Я їм пики понабиваю! А ти, Борю, тимчасово підеш... Знаю, знаю, що обожнюєш свій взвод. Скроний, знаю. Але треба. Ось глянь сюди! — Фількін розгорнув планшетку й почав ти-цяти пальцем у карту. З відмороженої пучки злазила шкіра, і вона була червоненька й кругла, як редиска.— Значить, так: хутір наші зайняли, але за хутором, у ярах і в полі поміж хуто-ром і селом — велике скупчення ворога. Треба добивати. Без техніки німець, майже без боєприпасів і напівдохлий, а дідько його знає! Насмілились. Отже, нехай Мохнаков знімає взвод, а сам мотай вибирати місце для воїнства. Я підтягну туди все, що лишилося від моєї роти. Дій! Бережи солдатів, Борю! До Берліна ще далеко!..

— Поранених забори! Лікаря пошли. Самогонку віддай,— показав Борис на дзбан із шийкою.

— Гаразд-гаразд,— відмахнувся комроти.— Візьму поране-них, візьму,— і почав дзвонити кудись по телефону.

Борис рішуче взяв посудину з самогонкою й, незграбно тулячи її до грудей, вийшов з лазні.

— Біля поранених залиште когось, паліть багаття,— нака-зував він.— Та не забулай.

Шкалик засунув у мішок посудину, почепив гвинтівку за спи-ну, махнув рукою біля скроні й неохоче побрів городами.

Світало, а може, розвиднилося від того, що вщухла хурде-лиця. Хутір замело снігом по самі димарі. Коло хат стояли з відкритими люками німецькі танки, бронетранспортери. Деякі все ще диміли. Болотяною жабою розчепірилась серед дороги розчавлена легкова машина, з неї розпливалася брудна пляма. Скрізь вирви, груддя землі, розкидане вибухами. Навіть на покрівлі понакидало землі. Тини поламані, подекуди хати й хлі-ви порозвалювані танками, потрощені снарядами. Гайвороння чорними кудлами виринали й кружляло над ярами, мовчазне, зосереджене.

Військова команда в заношеному обмундируванні, наспівуючи, ніби на сплаві, зіштовхувала машини з дороги, розчищала шлях техніці.

Горіло невеличке багаття біля однієї хати, і коло багаття грілися літні солдати з тилової трофейної команди. І полонені тут же біля вогню сиділи, несміливо простягали руки до тепла. На дорозі, що вела до хутора, темною ламаною стрічкою стояли танки й машини, біля них стрибали, штовхалися екіпажі. Хвіст колони губився в сніговій каламуті, що й досі ще не осіла.

Взвод прибув на хутір швидко. Солдати потяглися до вогників і хат. Відповідаючи на німе Борисове запитання, старшина жваво доповів:

— Дівка, санінструкторка тобто, трофейні підводи десь надібала, всіх пораних вивезла. Ересівці — не піхота, народ союзний.

— Гаразд. Добре. Іли?

— Що? Сніг?

— Гаразд. Добре. Скоро тили підтягнуться.

Зігрівшись у швидкому марші, солдати вже метикували щодо їжі. Варили картоплю в касках, хрумкали трофейні галети, дехто й розговівся трохи. Зазирали в лазню, принюхувались. Але прийшов Фількін і прогнав усіх, а Борисові дав прочухана ні за що ні про що. А втім, одразу й з'ясувалося, чого він раптом озвірів.

— За лазнею був? — спитав він.

— Ні.

— Сходи.

За давно не топленою, але й досі чадною лазнею, побачивши яку одразу засвербіло тіло, біля картопляної ями, накритої халабудою з бадилля, лежали вбиті дід і баба. Вони поспішали з хати до ями, де, як видно, рятувалися вже не раз і пересиджували там довгенько, бо стара прихопила з собою кошика з їжею й клубок товсто напряденої пістрявої шерсті. Залп артпідготовки притис старих за лазнею — тут їх і вбило.

Вони лежали, прикриваючи одне одного. Стара вткнулася обличчям старому під пахву. І мертвих било їх осколками, посікло одєжину, повиривало сіру вату з латаних фуфайок, у які обоє вони були вдягнені.

З кошика викотився клубок, витягнувши резинку початої шкарпетки із спицями з іржавого дроту. Шкарпетки з пістрявої шерсті на бабусі, а ці вона почала, мабуть, дідові. Взута старенька в калоші, підв'язані мотузками, старий — у нерівно обрізані німецькі чоботи. Борис подумав: дід обрізав їх тому, що підйом у німецьких чоботях низький, і чоботи не налазили на його хворі ноги. А потім здогадався: дід, одрізуючи клаптики

від халяв, латав передки чобіт і поступово добрався до підйому.
— Не можу... Не можу бачити вбитих старих і дітей, — підійшовши, тихо промовив Фількін... — Солдатові ніби так і треба, а перед дітьми й старими...

Похмуро дивилися солдати на діда й бабу, що, мабуть, жили по-всякому: і в сварках, і в життєвих незгодах, але обнялися віддано у смертну годину.

Бійці дізналися в хуторян, що старенькі ці приїхали сюди з Поволжя в голодний рік. Вони пасли колгоспну череду. Пастух і пастушка.

— У кошику деруни з мерзлої картоплі, — сказав зв'язковий комроті, узявши кошика з мертвих рук старої, і почав намотувати нитки на клубок. Намотав, спинився, не знаючи, де діти кошик.

Фількін глибоко зітхнув, пошукав очима лопату й заходився копати яму. Борис теж узяв лопату. Але підійшли бійці, які найбільше за все не любили копати землю, зненавиділи за війну цю роботу, відібрали лопати в командирів.

Яму викопали швидко.

Спробували розняти руки пастуха й пастушки, та не змогли й вирішили так тому й бути. Поклали головами на схід пастуха й пастушку, прикрили їхні скорботні, згаслі обличчя: бабине — її ж хусткою з ріденькими торочками, дідове — шкіряною шапчиною, що зсохлася, наче слива. Зв'язковий кинув кошика з їжею в яму й заходився лопатою кидати землю.

Закопали безвісних старих, горбик лопатами приплескали, хтось із солдатів сказав, що могила весною осяде, бо земля мерзла, із снігом, селяни, можливо, переховують. Літній довгов'язий боець Ланцов проказав над могилою складну, тиху молитву, і ніхто не осудив його за це: покійники ж — старі люди.

Частина друга

ПОБАЧЕННЯ

І ти прийшла — відчула, що чекаю...

Я. Смеляков

Солдати пили самогонку.

Пили квалливо й мовчки, не чекаючи, поки звариться картопля.

Пальцями діставали перекислу капусту з глечика, хрумтіли, крякали й не дивилися один на одного.

Господиня, на ймення Люся, боязко поглядала на солдатів, підкладала сухі гілки акації і віхті соломи в піч, поспішала доварити картоплю. Корній Аркадійович Ланцов, що розстеляв на долівці солому, випростався, обтрусив долоньями штани й боком підсів до столу.

— Налийте й мені.

Борис сидів біля печі, грівся й одводив погляд од господині, що поралася поруч. Старшина Мохнаков підняв з долівки німецьку каністру, налив повен кухоль, підсунув його Ланцову й криво ворухнув кутиком рота:

— Забивай клейтуха, хлопче!

Корній Аркадійович хапливо обсмикнув гімнастерку, ніби зібрався пірнати в ополонку. Судорожно сіпаючись і схлипуючи, вихилив самогонку й якийсь час сидів оглушений. Нарешті повернулося дихання, і він жалісно пробельготів, витираючи пальцем сльозу:

— Ох, боже!

Проте скоро він подолав сором'язливість, пожвавішав, намагаючись заговорити із солдатами, із старшиною. Але ті вперто мовчали й глушили самогонку. В хаті ставало дедалі важче дихати від тютюнового диму, стійкого духу бурякової самогонки й гнітючого чекання чогось лихого.

«Хоча б звалилися швидше,— з тривогою думав взводний,— а то вже аж моторошно...»

— Випили б і ви,— звернувся до нього Корній Аркадійович,— справді, випили б... Виявляється, допомагає...

— Я дочекаюсь їжі,— повернувся до печі Борис і став гріти руки біля задимленого припічка. Димар тягнув погано, викидав дим,— видно, давно немає господаря в хаті.

Непевно почуває себе взводний, у голові паморочиться й дзвонить іще з ночі. Стоптав він одного разу чоботи так, що лишилися передки з халаявами. Підв'язав їх дротиною, а коли ходити стало зовсім ні в чому, стягнув чоботи з такого ж, як і сам, молоденького лейтенанта, що поліг із взводом, у яру. Стягнув, узувся — і в нього почали мерзнути ноги в тих чоботях. І він поспішив поміняти їх. Тепер ось у нього таке відчуття, ніби весь він у чоботі, стягнутому з убитої людини.

— Змерзли? — спитала господиня.

Борис потер скроні долонею, зупинив у собі млосну хитавицю й глянув на неї осмислено. «Та трохи», — хотілося сказати йому, але він нічого не сказав, зосередив розпорошену увагу на вогні під таганком.

По освітленому полум'ям обличчю господині перебігали тіні. І було в її маленькому обличчі щось наче недомальоване, під-

копчене лампадками чи скіпкою сільською, і вирізнялися на ньому лише окремі риси. Господиня відчувала на собі пильний і скрадливий погляд і кусала припухлу нижню губу. Ніс у неї рівний, з вузькими крилами й трохи замазаний сажею. Вівсяні, як кажуть люди, очі, що дозріли у формі вівсяної зернини, прикриті загнутими, як у ляльки, віями. Коли господиня розплющувала очі, з-під цих вій зринали темні й теж дуже видовжені зіниці. В них бігали відблиски вогню, і від того очі ставали мінливими: то темнішали, то яснішали й жили ніби окремо від обличчя. Але з отих дивних, ніби перенесених з іншого, більшого обличчя очей не сходив вираз глибокого, одвічного смутку. І ще Борис помітив, які неспокійні руки в господині. Вона весь час намагалася й не могла знайти їм місця.

Солома перегоріла. Гілочки акації лежали жменькою розжарених цвяшків, і від них струменів сухий жар. Рот у господині трохи розтулився, руки заспокоїлися біля самого горла. Здавалося: зачепи її — і вона здригнеться, опустить руки, як не свої.

— Може, зварилася? — обережно доторкнувся до її ліктя Борис.

— Га? — господиня відсахнулася. — Так-так, зварилася. Напевно, зварилася. Зараз попробуємо. — Вимова не українська. І нічим вона не схожа на українку, хіба що туго зав'язаною на шії хусткою та фартухом, обстроченим тасьмою. Але німці навчили всіх жінок запинатися, ховатись і боятися.

Люся висунула кочергою відерний чавун на край припічка, колупнула пальцем картоплину, затрясла рукою й сунула пальця в рот.

Узявши чавун солдатською онучею, Борис одцідив воду в цебер, що стояв у куточку під рукомийником. З цебра вдарило важкою парою прілої деревини. Господиня вийняла палець з рота, сховала руку під фартух і розгублено стежила за Борисом.

— Отепер налейте й мені, — поставивши чавун на стіл, сказав лейтенант.

— Та ну-у-у?! — здивовано вигукнув Мохнаков. — До кінця війни, дивись, і ви з Корнієм обстріляєтесь! — І знову ворухнувся кутик рота старшини, наче підкова одним кінцем розігнулася.

Борис навіть не глянув на старшину.

— Ану посунься! — штовхнув він під бік Шкалика.

Шкалик схопився, мов ужалений, і мало не впав з лави.

— Напоїли хлопчачка! — буркнув Борис, ні до кого не звертаючись. — Сідайте, будь ласка, — покликав він Люсю, що самотньо притулилася спиною до остигаючого комина, і усе ще ховаючи руку під фартухом.

— Ой, та що ви! Їжте, їжте! — чомусь злякалася господиня, метушливо шарячи руками по хустці й по грудях.

— Ні-ні, дівко, не відмовляйся! — співучо завів Пафнут'єв. — Сідай, не гребуй солдатським харчем. Ми лиха тобі не заповідімо. Ми...

— Та годі тобі! — Борис поплескав рукою по лавці, з якої догідливо підвівся Пафнут'єв. — Я вас дуже прошу.

— Гаразд, гаразд! — Люся засоромилася, що її вмовляють, що лейтенант навіть на солдата начебто розгнівався. — Я зараз, хвилиночку...

Вона зникла в світлиці, за стулчастими дверима, і незабаром повернулася звідти без хустки й фартуха. У неї була коса, укладена на потилиці. Легенький рум'янець виступив у неї на блідому обличчі. Невчасно й недоречно вона тут, серед брудних, пом'ятих і сердитих солдатів, думалось їй, і вона соромилась себе.

— Даремно ви тут посідали, — стримано мовила вона й пояснила Борисові: — Просила, просила, щоб проходили туди, — кинула вона на двері в світлицю.

— Давно не милися ми, — сказав Каришев, а його односелець і кум Малишев додав:

— Назалишаємо трофеїв.

Старшина налив усім, і Люсі теж. Почали цокатися. Забряжчали кухлі, бляшанки, дзенькнула склянка, яку з делікатності залишили Люсі. Вона почекала з піднесеною склянкою, чи не скаже чогось командир. Він нічого не казав, і Люся, потупивши очі, промовила сама:

— З поверненням вас... — і одвернулася до печі. — Ми так вас довго ждали. Так довго...

Вона говорила тихо, з якоюсь провинністю. Відчайдушно, одним духом Люся випила самогонку й затулила рот долонею.

— Оце по-нашому! Оце видно, що рада! — загув Каришев і потягся до неї з американською ковбасою на кінчику складаного ножа й нашвидку обчищеною картоплиною. Шкалик хотів випередити Каришева, та впустив картоплину. Йому в ширінку накришилося гаряче, він засовався, але одразу ж злякано зіщулювався. Взводний з досадою одвернувся. Шкалик струсив гаряче в холошу, і йому стало легше.

Хлопець той, Шкалик, був непитущий. Ще Борис та Корній Аркадійович непитущі. Тому іноді вони почували себе людьми неповноцінними й не такими міцними бійцями, як усе інше воїнство, котре теж пило здебільшого «для зігріву», але вміло якось показати своє неабияке завзяття й відчайдушність. Взагалі наш дядько, російський дядько, дуже полюбляє напускати на себе відчайдушність, а через те й прибріхує часом цілком безгрішно про молодичь та випивку. Пив дуже, але не п'янів тільки

старшина, добуваючи десь, навіть у безлюдних місцях, найрізноманітніше «пальне», і біля нього завжди крутився послужливий, ласий на дурничку колишній бієць сільської пожежної команди Пафнутьєв. Малишев і Каришев пили вряди-годи, зате добряче. Одержуючи свої сто грамів, вони зливали їх у флягу й, набравши літр, а то й більше і дочекавшись доброї, затишної хвилини, влаштувалися на галявині або в якійсь хаті, не поспішаючи, пили, цокаючись один з одним, і поринали в спогади, «раділися», як пояснювали вони оті свої бесіди. А потім співали — Каришев басом, Малишев дискантом:

За ле-есом солнце зы-ва-сия-а-ало,
Гы-де черы-най во-ера-а-ан про-кы-рича-а-ал,
Пырашли ча-сы, пы-рашли-и-и ми-ину-у-у-ты,
Кавды-ы зы девче-е-онкой я-а-а гу-ля-а-а-ал...

— Звідки будеш, дочко? — ліз із запитанням до Люсі розчервонілий від горілки Каришев, що любив усіх людей на світі.— На вигляд та з розмови начебто росіянка?

Малишев і собі хотів був устрияти в розмову, але взводний зупинив його:

— Дайте людині попоїсти!

— Та я можу і їсти, і розмовляти.— Люся раділа, що солдати стали ближчі й приступніші. Тільки от старшина непомітно обмацував її потаємним поглядом. Від того проникливого, важкого погляду їй робилося ніяково.— Я нетутешня.

— А-а. Тож-бо я й дивлюся: обличчя... Чи не чалдонка часом? — дедалі м'якшаючи на лиці, допитувався Каришев.

— Не знаю.

— Отакої! Безрідна, чи що?

— Еге.

— А-а. Тоді інша річ. Тоді, звичайно... Доля, вона, брат, таке може з людиною устругнути...

Взводному дуже були по душі ці два алтайці-куми, які народилися, жили й працювали у найкращому в світі, як вони запевняли, алтайському селі Ключі. Не одразу зрозумів і сприйняв цих солдатів Борис. Спочатку, коли прийшов у взвод, здавалися вони йому тупими, він навіть сердився, слухаючи, як вони глузували й насміхалися один з одного. Каришев був рудий. Малишев — лисий. Оці дві відмітини вони й використовували для глузів. Досить було скинути Каришеву пілотку, як Малишев починав туркотіти: «Чого роздягся? Ударить у голову німцеві, що російський солдат картоплю варить на багатті, — й зафугує з гармати!»

Каришев виривав жмут трави й кидав Малишеву на лисину: «Блищдиш на всю округу! Фріц подумас, міномет тутечки,— і накрие!»

Солдати падали зо сміху, слухаючи пересвари алтайців, а Борис думав: «Як же треба отупіти, щоб радіти з таких заялжених і негарних для літніх людей жартів». Але поступово він звик до людей, до війни, став бачити й розуміти їх по-іншому й нічого вже поганого в солдатських жартах не вбачав.

Воювали алтайці, як працювали,— без метушні й злостивості. Воювали з необхідності, але ґрунтовно. У «розумові бесіди» встрявали рідко, та коли вже встрявали — тільки слухай.

Якось Каришев зрубав під корінь Ланцова, що вдався в розумування про рід людський. «Усім по сім ти відміряв: і вченим, і інтелігентам, а надто робітникам, бо сам з робітників і найголовнішим сам собі здаєшся. А найголовніший від усіх на землі — селянин-хлібороб. У нього є все: земля! У нього і будні, і свята в ній. Одбирати йому ні в кого нічого не треба. А от у селянина споконвіку намагаються відібрати хліб. Німець, до речі, чому воює й воює? Та тому, що хазяйнувати розучився й здичавів без праці на землі. Робітничий клас у нього машини виробляє та порох. А машини і пороху не їстимеш! От він і лізе скрізь, розоряє селянина, землю топче й випалює, бо ціни їй не відає. Його б'ють, а він лізе. Його б'ють, а він лізе!»

Каришев сидів тепер за столом вільно, їв охайно і з хитруватою мудрістю поглядав на Корнія Аркадійовича. Гімнастерку алтаєць розстебнув, ремінь попустив, був широкий і домовитий. Картоплину він чистив пучками, роздягаючи її, непомітно підсував Люсі й Шкалику. Зовсім уже сп'янів Шкалик, хитався на лаві й нічого не їв. Ніс капусту до рота, але не доніс, усю на гімнастерці порозвішував. Каришев струснув на ньому гімнастерку, смужки капусти скинув на долівку. Шкалик тупо стежив за його діями і раптом ні з того ні з сього бовкнув:

— А я з Чердинського району!..

— Ти б лягав спати, з Чердинського району,— по-батьківськом забурчав Каришев і показав Шкалику на солому.

— Не вірите? — Шкалик жалісливо, по-дитячому витріщав очі. Та й був він іще хлопчаком — додав собі два роки, щоб уступити до ремісничого училища й одержувати безкоштовне харчування, а його в армію забрали — і опинився Шкалик на фронті, в піхоті.

— Є таке місце на Уралі,— вів далі Шкалик, готовий скипіти або заплакати.— Там знаєте які будинки?!

— Великі! — гмукнув Пафнутьєв — чоловічок прискіпливий, усім невдоволений, бо з гарної служби турнули. Був він при особливому відділі армії, але одного, засудженого в штрафну, до вітру пустив, а той узяв та й у село втік, гімнастерку пром'яняв

і чоботи, п'яний і босий повернувся. За втрату пильності Пафнутьев і опинився на передовій.

— Рі-різні, а не великі,— поправив його Шкалик,— і що тобі налічники, що ворота — усі різь... різьблені, помережані... І ще там купець жив — рябчиками торгував... мі...мільйони нажив...

— Чи не дядьком він тобі часом доводиться? — розпитував далі Пафнутьев, і Люся відчувала: не по-доброму він хлопчину під'юджує. Шкалик ні про що не здогадувався, охоче балакав.

— Ні, мій дядько конюх.

— А тітка — конюшиха?

— Тітка? Тітка — конюшиха. Смієтеся, га? — Шкалик провів по застіллю налитими горем очима, часто заморгав прямими й світлими, як у поросяти, віями.— У нас письменник Решетников жив! — дзвінко закричав Шкалик і стукнув кулачком по столу:— «Підлипівці» читали? То про нас...

— Читали, читали...— почав заспокоювати його Корній Аркадійович.— Пил і Сисойка, дівчина Улька, яку живцем у землю закопали... Усе читали. А ходімо спати. Ходімо спатоньки,— і він підкопив Шкалика, повів його в куток на солому, а Пафнутьеву кинув:— Яка ж ти зануда!

— О! — кричав Шкалик.— А вони не вірять! У нас іще коней розводили!.. Графи Строганови...

— І звідкіль у такій маленькій людині стільки пам'яті? — розвів руками Пафнутьев.

— Годі! — гримнув Борис.— Чого причепилися...

— Я сурйозно...

Усе в Борисові зів'яло, навіть голос. У павутинній свідомості плуталися речі, обличчя солдатів, що немов злиняли, повиті хисткою поволокою. Сонний тятар спадав на повіки, розслаблював м'язи, навіть руками ворухити стало важко. «Укоськався,— кволо подумав Борис.— Більше не треба пити...» Він почав їсти капусту з картоплею, випив холодної води й відчув себе певніше.

Старшина курих собі, пускаючи дим під стелю, і так само відчужено посміхався, кривлячи кутики губів.

— Вибачте,— сказав господині Борис, ніби прокинувшись, і підсунув до неї бляшанку з американською ковбасою. Він весь час ловив на собі несміливий погляд неймовірно гарних очей. Ніби з екрана, здалеку дивилася вона, і то хмурилося, то яснішало її обличчя.— Держу біля себе як ординарця, хоч і не маю на це права,— сказав Борис про Шкалика, аби про щось говорити й не витріщатися на господиню.— Біда мені з ним: ані полатати щось, ані зварити... і все губить... У запасному полку охляв, на курячу сліпоту захворів.

— Зате м'якосердий, добрий зате,— несподівано втрутився Мохнаков, дивлячись у стелю й ніби ні до кого не звертаючись. Погляд і обличчя в Мохнакова зовсім обважніли. А в горлі іржа відчулася. Помкомвзводу чомусь недобре підколював взводного. Солдати насторожилися — такого ще ніколи не було. Старшина, як рідний батько, опікував і беріг лейтенанта. А це щось сталося між ними. Ну, сталося то й сталося, самі потім розбирайтеся, а зараз, у цій хаті, при такій молодій і гарній господині, після нічного побоїща всім хотілося бути добрими й хорошими. Ланцов, Каришев, Малишев, навіть Пафнутьєв докірливо поглянули на своїх командирів.

Борис не відгукнувся на вихватку старшини й не доторкався вже до кухля із самогонкою, хоч солдати й запрошували випити, знаючи, що чарка завжди була надійним зняряддям у примиренні людей. Навіть Ланцов розходився й п'яно лип до лейтенанта, пропонуючи випити.

Родом Ланцов з Москви. У дитинстві на криласі співав, а потім до атеїстично настроєного пролетаріату приєднався, працював у великому видавництві, де, не шкодуючи ні часу, ні голови, прочитав, не перебираючи, дуже багато всякої літератури, через що став полюбляти занадто довгі балачки.

— Ах, Люсю, Люсю! — схопившись за голову, розхитувався довгов'язий Ланцов і артистично завмирав, ледь заплющивши очі.— Чого ми тільки не надивилися! Однієї ночі на ціле життя вистачить...

«Прямо як на сцені! — морщився Борис.— Наче він один надивився».

Пересилуючи роздратування, Борис поклав руку солдатові на плече:

— Корнію Аркадійовичу! Ну чого ви, їй богу! Давайте про щось інше. Заспіваємо? — похопився взводний.

Звениг зва-ано-ок насчет-о-от паверки,

Ланцов из за-я-амка у-ю-бежа-а-а-ал...—

охоче відгукнувшись, загорлав Пафнутьєв.

Але Корній Аркадійович затулив йому рота худою долоною:

— Про Ланцова потім. Говорити хочу. Я довго мовчав. Я ось думав, думав і мовчав.— Взводний ледь помітно всміхнувся до солдатів, нехай, мовляв, людина потішиться.— Я сьогодні думав. Учора думав. Уночі, лежачи в снігу, думав: невже таке кровопролиття нічого не навчить людей? Ця війна повинна бути останньою! Останньою! Або люди не гідні називатися людьми! Не гідні жити на землі! Не гідні користуватися її дарами, їсти хліб, картоплю, м'ясо, рибу, байдкувати. Правий Каришев, сто разів

правий — єдина істина свята на землі — материнство, яке народжує життя, і праця хлібороба, що годує його...

— Годі, вояко! — ляснув по столу Мохнаков і спіймав на льоту ложку.— Гарно ти балакаєш, але під вікном черговий з калаталом ходить...— Мохнаков значуще глянув на Пафнутьєва, застромив ложку за валянок.— Піди надвір охолонь та попісяти не забудь — тут ясніше стане,— поплескав він себе по лобі.

Люся стегулася, поглянула на Ланцова, на старшину, і видно було, що їй шкода солдата, якого чомусь ображали старшина й лейтенант.

— Вибачте! — нахилився до неї Корній Аркадійович. Він-бо відчував добру душу.— Вибачте! — церемонно уклонився всім Ланцов і, хапаючись за стіни, вийшов з хати.

— Ото артист! Йому б кумедію грати, а він у піхоті! — засміявся Пафнутьєв.

Головатий, вузькогрудий, з тонкими довгими ногами, колишній пожежник був схожий на гриб, що ріс на смітнику. Злий, спритний солдат Пафнутьєв. І все-таки краще б його у взводі не було.

Мохнаков випив самогонки. Налив Пафнутьєву, почекав, поки той вип'є, і скрутив йому жовту від тютюну дулю:

— Забий клейтуха в ніздрю, пожежнику! Ти ж не чув, любий пожежничку, про що тут балакав чорнокнижник! Еге ж, не чув?

— Ані звуку! Я ж пісню співав,— викрутився Пафнутьєв і, наче нічого й не сталося, голосно заспівав далі:

Ра-я-асой с тра-вы-ы-ы-и он ую-умывался-аа,
Мо-ли-илился-а бо-о-огу на-а-а васто-о-о-ок.

Шкалик сів на соломі, поблимав, потягся до бляшанки.

— Не хапай чужої посудини! — гаркнув на нього старшина й дав йому чийогось кухля.

Шкалик понюхав. Його знудило.

— Марш надвір! Яке свинство! — Борис почервонів, одвернувся від господині, уп'яв очі в старшину. Той відвів очі до вікна, знуджено позіхнув і заходився шкрябати льодок на шибці.

— Та що ви, та я всякого надивилася!..— намагаючись поправити ніякову заминку, заговорила Люся.— Витру. Не гнівайтесь на хлопця.— Вона хотіла йти по ганчірку, але Каришев притримав її і показав на бляшанку з ковбасою. Вона стала їсти ковбасу.— Ой,— похопилася господиня.— А ви сала не хочете? У мене сало є!

— Хочемо сала! — хутко повернувся до неї старшина, нахабнувато мружачись.— Та ще дечого хочемо,— кинув він з по-смішкою навздогін Люсі.

Пафнутьєв, обіпершись на долоню, і досі тягнув тоненько пісню про Ланцова, котрий утік із замку. Часто принижували в житті Пафнутьєва, а надто в тиловій частині. Старшинська дуля під ніс ніби й дрібничка, та все ж шкрябонула душу, в нього розкисли очі.

— Жалісливість наша,— промимрив Пафнутьєв. І всі зрозуміли — це він не тільки про себе, а й про Корнія Аркадійовича.— Ось я... взутий, вдягнений, у теплі був, на посаді й лиха ніякого не знав... Жалісливість мене, бач, розібрала... Почуття!

Мохнаков навис брилою над столом, заходився шарити по кишеньках, щось шукаючи. Витяг бляшаного гудзика, підкинув його, спіймав і рішуче вийшов з хати, клишаючи дужче, ніж звичайно. Якось підбито став ходити старшина — помітили солдати — й частіше підкидає гудзика або монету, і не ловить її грайливо, а прямо-таки вихоплює з простору. Почав був старшина замість гудзика синенькою німецькою гранатою бавитись. Граната, наче великоднє яечко — веселенька така іграшка. Та бійці стали ремствувати на старшину: мовляв, коли тобі хочеться; щоб повідривало дещо, то жонглюй віддалік, а нам усе, що з собою носимо,— зберегти хотілося б для дому.

У хату повернувся Ланцов і кивнув Борисові головою.

Взводний схопився з ослона, розігнавшись, гупнув у двері.

У темних сінях наштовхнувся на Шкалика. Той не міг намацати клямку.

Борис увіпхнув Шкалика в хату й прислухався. У темному кутку сіней тхось вовтузився, чути було надривний Люсин голос: «Не треба! Та не треба ж! Та що ви?! Товаришу старшино!ль»

— Мохнаков!

Затихло. З темряви виступив старшина, підійшов, важко й смердюче дихаючи.

— Вийдімо надвір!

Старшина трохи погаявся й неохоче пішов попереду Бориса, не забувши нагнутися під одвірком. Вони стояли один навпроти одного. Ніздрі в старшини посопували, втягуючи холодне повітря. Борис почекав, поки стукнуть двері і Люся зайде в хату.

— Чим можу бути корисним? — підступив до лейтенанта Мохнаков.

Дихання його вирівнялося, він уже не сопів ніздрями.

— Ось що, Мохнаков! Якщо ти... Я тебе вб'ю! Пристрелю. Зрозумів?

Старшина відступив на крок, зміряв лейтенанта поглядом з ніг до голови й мляво, докірливо мовив:

— Контузило тебе гранатою, от і лізеш на стіни.

— Ти знаєш, чим мене контузило.

Старшина загорнув поли кожуха, освітив взводного ліхтариком. Той не зажмурився, не одвів погляду. Пошерхлі лейтенантові губи зводило судорогою. Під очима чорно від землі й безсоння. Очі в червоних прожилках, шия скосбочилась — намуляв коміром шинелі, а може, колишня рана роз'ятрилася. Стоїть, лупить баньки школярські, непорочні.

— Зро-зу-міло! Спа-си-бі! — Мохнаков зрозумів: цей банька-тий Боречка, землячок його рідненький, яким він верховодив і за якого господарював у взводі,— уб'є! Ніхто не наважиться підняти руку на старшину, а цей...

— Стрілець який знайшовся! — нервово засміявся старшина й підкинув ліхтарик. Світла плямка злетіла, вдарилася об долоню й згасла. Старшина постукав ліхтариком об коліно і, коли він засвітився, ще раз підніс вогник до Борисового обличчя, ніби хотів підпалити ледь відрослу борідку. «Ну, гляди, хлопче!» — попереджали очі старшини з темряви. — Я ночую в іншій хаті! — сказав він і пішов, освітлюючи собі дорогу цяткою.— Котіться всі ви...— гукнув уже здалеку старшина.

Борис прихилився спиною до одвірка. Його підточувало зсередини. Губи скривило, в тілі слабість, у ногах слабість. Вуха позакладало, і надувалося, лопалося щось у них. Він дивився на дві шпильасті тополі, що стояли навпроти хати, у садочку, було виразно видно. Голі, темні, зібрані віником, вони були непорушні, і памолодь за ними — вишняк чи тернові кущі — клубочилася німими вибухами. Скалки зірок сяяли меректливо й мерзло. По вулицях металися вогні машин, скімлили гармошки, спіскував регіт, скрипіли підводи, десь перелякано гавкав уже захриплий собака.

«Ох ти, Мохнаков, Мохнаков!» — Борис сів на сінешній поріг, засунувши руки між коліна, мертво опустив голову.

Гавкіт собаки віддалився...

— Та ви задубіли, товаришу лейтенант! — почувся голос Люсі. Вона намацала Бориса на порозі й м'яко провела долонею по його потилиці.— Ішли б у хату.

Борис пересмикнув плечима, розплющив очі. Поле у виразках воронок, дід і баба біля картопляної ями; велетенська людина в полум'ї; хрипіння танків і людей; брязкіт осколків; вогняні спалахи, крики — усе це перемішалось, відлетіло кудись, і серце, що спіалося біля самого горла, стислося, потрималося на мертвій точці й опустилось на своє місце.

— Мене Борисом звати, — повертаючись до тями, видихнув з полегшенням взводний. — Який я вам товариш лейтенант!

Він одхилився од дверей, не розуміючи, чого все в ньому тіпається, і свідомість усе ще якась виразна, слизька — ніби по крижаній котушці котяться по ній уривки видінь і падають на гостро відточену, але невловну грань. Ще важко сприймалася дійсність — ця ніч, наповнена потріскуванням морозу, гомоном людей, що повернулися з бою, і ця жінка з театральними, несправжніми очима, що мерзлякувато притулилася до одвірка.

— Як тихо! Усе спинилося. Аж не віриться. Вам принести шинель?

— Ні, навіщо? — не одразу відповів Борис. Він намагався не зустрічатися з нею поглядом. — Ходімо в дім, а то балачок не оберешся...

— Та вже покотом лежать майже всі. Ви довго сиділи. Я вже хвилюватися почала... Корній Аркадійович усе балакає сам до себе. Цікавий чоловік!.. — Вона хотіла й не зважувалася про щось запитати. — А старшина... повернеться?

— Ні! — долаючи ніяковість, коротко відповів взводний, і Люся одразу пожвавішала, заметушилася.

— У дім! — намацуючи клямку, засміялася вона. — Я вже й одвикла. Усе хата, хата, хата... — Вона чомусь не відчинила дверей одразу, і Борис наткнувся руками на її спину — під тонким ситцевим халатом несподівано міцні лопатки, і гудзик під пальці потрапив. Люся пощулилась, ускочила в хату. Борис зайшов слідом за нею. Ховаючи очі, він погрів руки біля печі й почав роззуватися.

У хаті жарко й душно. Груба весело потріскувала. Горіли в ній добрі соснові поліна, що їх десь роздобули солдати. За грубою, вмурований у цеглу, сипів, як самовар, бак з водою. Взводний пошукав, куди б прилаштувати онучі, але все уже було позавішувано солдатськими пожитками, у кухні стояв дух хомутяної прілі. Люся відняла у Бориса онучі, розіслала їх на полінах біля дверцяг груби.

Ланцов хитався за столом, куняв.

— Та ви лягали б, Корнію Аркадійовичу! — Борис притискався спиною до груби і відчув, як розпускається, в'яне його нутро. — Усі вже сплять, і вам пора.

— Варварство! Ідіотизм! Дикість! — ніби не чуючи Бориса, філософствував Ланцов. — Глухий Бетховен для світлих душ творив, а фіурер під його музику змусив марширувати своїх дурноголових убивць! Бідняк Рембрандт кров'ю своєю писав безсмертні картини. Герінг їх укрив. Коли припре — він їх у піч...

І звідки це? Що геніальніший твір мистецтва, то дужче тягнуться до нього голворізи! Так само й до жінки! Чим вона вродливіша, тим більше хочеться лапати її гвалтівникам...

— Може, все ж таки досить? — обізвав Борис Корнія Аркадійовича. — Господині спочивати треба. Ми й так потурбували.

— Що ви, що ви? Навіть і гадки не маєте, як радісно бачити й чути своїх! Та й каже Корній Аркадійович людське. Ми тут одвикли вже від людських слів.

Корній Аркадійович підвів голову, з натужною увагою уп'яв очі в Люсю.

— Вибачте старому. — Він пом'яв кощавими пальцями неголене обличчя. — Напився, як свинюка! І ви, Борисе, вибачте. Заради бога! — Опустивши голову на стіл, він п'яненко схлипнув. Борис підхопив його під пахви, уклав на соломі. Люся вмить принесла подушку із світлиці, підсунула її під голову Корнія Аркадійовича. Відчувши під щокою м'яке, він шморгнув носом:

— Подушка! Ах ви, діти! Як мені вас жаль! — Ланцов свиснув прощально носом і відплив від цих берегів, рівно дихаючи й приплямкуючи.

— Звалився останній мій гренадер! — хитаючи головою, усміхнувся Борис.

Люся прибирала зі столу. Взявшись за посудину із самогонкою, запитливо глянула на лейтенанта.

— Ні, ні! — квапливо відмахнувся він. — Запах од неї... тільки тарганів труїти!

Люся поставила сулію на підвіконня, змела зі столу недоїдки, струсила ганчірку над цебром. Борис шукав місце поміж убитих сном солдатів, що покотом лежали на долівці. Шкалика, дрібну рибчину, витиснули наверх дебели осетри-алтайці. Він лежав поперек народу, хапав повітря роззявленим ротом. Схоже було — кричав щось уві сні. Квасив губи Ланцов, обійнявши подушку. Хропив Малишев, і солому біля його рота шарпало, наче в буревій. Здіймалися планки п'яти медалей на камінних грудях Каришева. Самі медалі у нього в кишені: з'єднувальні кільця, каже, ослабли, можуть відчепитися.

Борис кинув мокру шинелю в ноги солдатам, жменями наскуб з-під них жмутик розмачуленої соломи і почав стелити в узголів'ї фуфайку.

Люся дивилася-дивилася і, на щось зважившись, узяла з долівки лейтенантову шинель, фуфайку й закинула їх на піч. Злізла на припічок, розстелила одіж, щоб краще висихала, й, упоравшись, легко зіскочила вниз.

— Ну, навіщо ви? Я міг би сам...

— Ідіть сюди! — покликала Люся.

Намагаючись ступати тихо, лейтенант полохливо й слухняно поплився за нею.

У світлиці горіло світло. Борис зажмурився — таким яскравим воно йому здалося. Кімнату прибрано просто й чисто. Широка лава зі спинкою, на ній застилочка, вишита українським орнаментом. Повітря у світлиці домашнє, земляне. Долівка без тріщин, гладенько змазана. Посеред кімнати в дерев'яному ящику — розлога квітка з двома яскравими пуп'янками. На підвіконні теж стояли квіти в ящиках і старих горщиках. Бідно, але чепурно кругом, і все ж таки після кухонного багатолюддя й задушливого повітря відгонило тут нежилим, ніби парником відгонило.

Борис тупцяв на холодній долівці, що лоскотала п'яти, соромився брудних ніг і з підкресленою цікавістю дивився на лампочку неросійського зразка — плескату знизу.

Люся, теж ніби розгубившись у цій просторій, вивітреній кімнаті, розказувала, що село в них щасливе. За річкою он хутір зруйнували, а в них усе цілісіньке, хоч саме тут стояв цілий місяць німецький штаб, але наші льотчики, певно, не знали про те. Локомотив німці поставили. В хаті квартирував поважний генерал, для нього й світло провели, та ночувати йому тут майже не випадало, в штабі й спав.

Відступали німці за річку бігом, про локомотив забули, от і лишився він на повному ході.

Плутано пояснюючи все це, господиня розсунула полотняні занавіски з аплікаціями. За вузькими фанерними дверима виявилася ще одна невеличка кімнатка. У ній була дерев'яна, нерівно підігнана підлога, застелена смугастою ряднинкою, етажерка з книжками, поламаний гребінець на етажерці, наперсток, ножиці, товста циганська голка, встромлена у вишиту салфетку. Біля глухої стіни навпроти вікна — чисте ліжко з однією подушкою. Другу подушку — здогадався Борис — господиня віднесла Корнієві Аркадійовичу.

— Отут і лягайте, — показала Люся на ліжко.

— Ні! — злякався взводний. — Я такий... — провів він руками по гімнастерці й наче відчув під нею давно не мите, загрубіле тіло.

— Вам же спати ніде.

— Може, там, — знітившись, показав Борис на двері. — Ну, на лаві. Та й то... — він одвернувся, почервонів. — Зима, знаєте. Улітку не так. Улітку чомусь менше буває...

Господині передалася його ніяковість, і вона не знала, як усе влаштувати. Вона дивилася на свої руки. Борис уже помітив, як часто вона дивиться на руки, ніби хоче зрозуміти — навіщо

вони їй і де їх подіти. Ніяковість не минала. Люся покусала губу й рішуче ступила в світлицю. Повернулася з ситцевим халатом і подала його.

— Зараз же скидайте з себе все! — наказала вона. — Я вам поставлю ночви, і ви трохи побанитесь. Та сміливіше, сміливіше! Я всього надивилася... — Вона говорила жваво, напористо, навіть підморгнула йому: не бійся, мовляв, гвардійцю! Але враз зашарілася сама й шмигнула з кімнати.

Розгорнувши халат, Борис побачив на ньому різнокаліберні гудзики. Один був олов'яний, солдатський, а ззаду пришито поясок. Смішно стало Борисові. Він навіть щось весело забурмотів, та схаменувся, зібгав халат, штовхнув двері, щоб викинути оте дамське вбрання.

— Я вас не випущу! — Люся тримала фанерні двері. — Коли хочете, щоб до ранку висохло, — роздягайтеся!

Борис оторопів:

— Оце-го так! — Почухав потилицю. — А-а, та що я справді — вояка чи не вояка?! — Рішуче скинув із себе усе, надів халат, застебнувся їй, зібравши в оберемок манатки, вийшов до господині, та ще й крутнувся хвацько перед нею, від чого пола халата відгорнулася, оголивши коліно з великою чашечкою.

Люся затулила рот долонею. Зиркаючи крадькома на лейтенанта, вона витягла з кишені гімнастерки документи, папери, відгвинтила орден Червоної Зірки, гвардійський значок, відчепила медаль «За бойові заслуги». Обережно відпоролла жовтеньку нашивку — знак тяжкого поранення.

Борис обмацував листя квітки, нюхав червоний пуп'янок і дивувався — нічим він не пахне. А тоді розібрав — квітка із стружок! Червона квітка схожа була на свіжу рану, і занудило знову всередині у взводного.

— Це що? — Люся показала нашивку.

— Поранення, — відповів Борис і чомусь квапливо збрехав: — Легке.

— Куди?

— Та ось, — тицьнув він пальцем собі в шию. — Кулею чиркнуло. Пусте.

Люся пильно подивилася, куди він показав: трохи вище від ключиці kwasолиною вигнуввся синюватий рубець. У вухах лейтенанта земля, запалені очі у вугільно-чорному обідку. Колючий комір мокрої шинелі натер йому шию, і він наче в галстусі. Своєю шкірою відчула жінка, як свербить шия і як усе в людині стомилося від поту, бруду й просякненого сирістю й запахом гару військового одягу.

— Нехай усе лежить на столі,— сказала Люся й підвелася.— Трошки ще помучтеся, і я вас побаню.

«Побаню!» — підхопив взводний тутешнє слово.

— Візьміть книжку абощо,— прохиливши двері, порадила Люся.

— Книжку? Яку книжку? А, книжку!

У маленькій кімнатці Борис присів перед етажеркою. Халат тріснув на спині. Він квапливо випростався, розгорнув поли, обдивився себе злодійкувато й залишився невдоволеним: маслакуватий, на шкірі сироти виступили від холоду чи страху, білі волосинки врозкид вросли на ногах і на грудях.

Книжки стосувалися здебільшого незрозумілих йому юридичних справ. «Ніколи б не подумав, що вона має якесь відношення до судів!»

Поміж підручниками й порадиниками із законодавства знайшлася тонесенька, зачитана книжка в саморобній обкладинці.

— «Давні літа»,— вголос прочитав Борис. Прочитав і аж сам собі не повірив, що ось стоїть він у біленькій кімнатці на одне вікно, на ньому халат з пояском. Від халата й від ліжка йде draжливий запах. Ну, може, й немає ніякого запаху, може, верзеться він. Тіло не відчувало халата після багат шарового зимового одягу, що ніби зрісся зі шкірою, і Борис час від часу ворушив плечима.

Все ще подзвонювало в голові, тисло на вуха, нудило всередині. «Поспати б хвилинок двісті-триста, а краще — чотиріста!» — дивлячись на зваблєве чисте ліжко, позіхнув Борис і ковзнув очима по книжці.— «Довелося мені якось побувати у великому селі Забор'ї. Стоїть воно на Волзі. Привілля тут...»— Борис здивовано уп'яв очі в літери й уже з насолодою, вголос повторив початок цієї дивної, по-російському жорстокої й по-російському ж таки слізливої історії.

Музика слів, навіть шурхіт паперу так його втішили, що він утретє повторив першу фразу, щоб почути себе й переконатися, що все так воно і є: він живий, по тілу його перебігає холодок, виступають сироти, в руках книжка, яку можна читати, можна слухати самого себе. Ніби побоюючись, що його одірвуть, Борис квапливо читав слова з книжки й не розумів їх, а тільки слухав, слухав.

— З ким це ви тут?

Лейтенант дивився на Люсю здалеку.

— Та ось на Мельникова-Печерського натрапив,— озвався він нарешті.— Яка гарна книжка.

— Я її теж дуже люблю,— Люся витирала руки полотняною шматиною.— Ідіть мийтеся.— Запнута хусткою, вона знову

здавалася старшою, суворішою, очі її буденно віддалились, заспокоїлися в буденній роботі.

За піччю, в закутку, як і в багатьох українських хатах, був піл. На ньому і прилаштувала Люся дерев'яні ночви, поставила слоїк із саморобним рідким милом, мочалку, відро й корячок.

— Хрестися, раб божий! — сказав Борис, дочекавшись, коли Люся причинить двері до світлиці, і, мало не перевернувши ночов, насили увівся в них.

Він мився, підібгавши під себе ноги, й відчував, як сходить з нього не бруд, а шкарубка шкіра. З-під шкіри цієї, грубої й солоної, оголюється молоде, зсудомлене від втоми тіло, і так воно висвітлюється, що навіть кістки відчуваєш, душа жити починає, по тілу поволі розпливається млість, хитає ночви, ніби пароплав на хвилях, і несе, несе в заколисуючу солодку далину напівсонного лейтенантика.

Він старався не хлюпати на долівку, не забризкати стіну й піч. І все-таки забризкав і стіну, і піч і нахлюпав на долівку.

У запічку стало зовсім душно, потягло відвологою глиною, гноєм, і в носі залоскотало. Згадалося Борисові, як подобалося йому, коли вдома перекладали піч. Уявлялося усе до дрібниць. У хаті все перевернуто, розкидано, наставало привілля: бігай, скільки хочеш, ночуй у сусідів, їж, що трапиться й коли трапиться. Мати, повернувшись з уроків, гидливо кривила губи, гусячою ходою ступала по мокрій глині, битій цеглі. Усім своїм виглядом вона виказувала зневагу, досаду, і вона швидко зникала в світлиці, спопеляючи батька вибагливо-немилосердним поглядом.

Батько, теж зморений у школі, винувато підв'язувався мішком і брався до роботи. Пічник хвалив його, казав, ось, мовляв, інтелігент, а чорної роботи не цурається. А батько поглядав на двері світлиці й запобігливо пропонував: «Дитино, ти, може, в їдальні поїси?..»

Відповіддю йому було зневажливе мовчання.

Борис носив цеглу, місив глину, плутався під ногами в чоловіків і, брудний, мокрий, збуджено гукав: «Мамо! Дивись, уже піч виходить!..»

А вона й справді виходила: з купи цегли, з глини, росла споруда — широкі челюсті, очиці пічурок, навіть бордюрчик біля комина.

Нарешті піч затоплювали, і робітники зосереджено чекали — що буде? Знехотя, із сипінням викидаючи спочатку дим у широку ніздрю, розгорялася піч. Іде темна, чужа, вона поступово жвавішала, починала шипіти, потріскувати, стріляти іскрами надріпчонок і обсихала з челюстів, ставала рябою, мов корова, такою необхідною й звичною в хаті.

На кухонному столі батько з пічником випивали півлітри — для підігріву й розгону печі. «Гей, хазяєчко! Приймай роботу!» — вимагав пічник.

Хазяйка на поклик не озивалася. Пічник ображено запихав у кишеню зібгані гроші, прощався з господарем за руку і, ніби співчуваючи йому й заохочуючи водночас, кивав на щільно зачинені двері: «Я з такою жінкою і дня не жив би!»

В якомусь далекому житті, що раптом наблизилося, все це було. Борис витирав за піччю долівку й не поспішав іти, бажаючи продовжити той шматочок з минулого, який зринув перед ним і в якому все тепер набуло особливого смислу і значення.

Викрутивши ганчірку під рукомийником, він сполоснув руки й зайшов до кімнати.

Люся сиділа на лаві, відпорювала підкомірчик, що спаявся з гімнастеркою плісняво-сірими напливами.

— Воскрес раб божий! — з награною хвацькістю відрпортував Борис, слабо надіючись, що в підкомірчику гімнастерки нічого немає, ніяких таких звірів.

Відклавши гімнастерку, Люся тепер уже відкритим поглядом, по-материнському близько й лагідно дивилася на нього. Русявий чуб лейтенанта, хвилястий від природи, взявся кучериками. Очі ніби теж відмилися. Яскравіше червоніло натерте садно на худій шиї. Весь цей хлопець, без жодної плямочки на обличчі, з безгрішним поглядом, у ситцевому халаті, такий був засоромлений, що зовсім не скидався на окопного командира.

— Ой товаришу лейтенант! Не одна дівчина голову втратить через вас!..

— Дурниці які! — відбився лейтенант і одразу жваво спитав: — Це ж чому?

— Тому що тому, — одказала Люся, підводячись. — Дівчата отаких хлопчиків відчувають і кохають, а заміж виходять за тварюк. Ну, я зникла! Лягайте з богом! — Люся мимохідь погладила його по щоці, і була в її ласці і словах якась поблажлива над ним перевага. Ніяк її не збагнути. Навіть коли вона сміялася — в очах її стояв непорушний сум, і ті очі так окремо й жили на обличчі своїм суворим, зосередженим і всерозуміючим життям.

«Але ж вона молодша від мене або одноліток?» — подумав Борис, шмигнувши в постіль, але далі думати нічого не зміг.

Повіки самі по собі обважніли, сон ведмедем навалився на нього.

Ординарець комроти Фількіна, зухвалий хлопець, який пивав тим, що сидів два роки в тюрмі за хуліганство, тепер приодягся в командирський кожушок, у чесані валянки та білу шапку і зловтішно розштовхав Бориса й інших командирів задовго до світанку.

— Ой! А я й випрати не встигла! Побоялася йти вночі по воду на річку. Думала, вранці...— винувато сказала господиня й, прихилившись до печі, чекала поки Борис переодягнеться в кімнаті.— Ви приходьте ще,— так само винувато додала вона, коли Борис зайшов до кухні.— Я й виперу тоді...

— Дякую. Якщо вдасться...— сонно озвався Борис і прокашлявся, подумавши: це вона старшини побоялася. Заздрісно глянувши на солдатів, що спали як убиті, він кивнув Люсі головою і вийшов з хати.

— Розіспалися, розіспалися, прапори! — такими словами зустрів своїх командирів Фількін. Він, коли бував не в гуморі, завжди так образливо називав взводних. Дехто з них сердився, починав сперечатися. Та цього ранку і язиком ворухити не хотілося. Комвзводи шулилися на морозі, ховаючи обличчя в підняті коміри шинелей.

— Ех, прапори, прапори! — зітхнув Фількін і повів їх за собою із затишного українського містечка до зруйнованого хутора, назустріч світанку, що каламутно проступав у засніжених полях, сталево відсвічував на далекому крайнебі.

Комроти курив уже не сигарети, а міцну махру. Він, мабуть, так і не лягав. Убивав сон міцним тютюном. Він взагалі чоловіча нічогенький, спалахує, як березовий луб, тріщить, кіптяву велику здійсмати любить. Але й остигає швидко. Не його ж вина, що німець не здається? Засів по ярах та в полях і тримається. А чого тримається? Навіщо? Здавався б і не дрижав на холоді... І комроти спав би, і прапорам своїм спати дав би, а господиня випрала б одяг. Якась вона дивна...

— Куняеш, Борю?

Борис стріпнувся. Треба ж таке? Навчився на ходу дрімати... Як це в Чехова? Коли зайця довго лущувати, він сірники витирати навчиться...

Зовсім розвиднилось. І ніби ще похолоднішало. Усе внутро від дрижаків ось-ось розсиплеться. «Душа щемить і хоче в санчастину!..» — ридаючими голосами співали колись земляки-блатняки, яких завжди багато було в рідному сибірському містечку.

— Бачиш поле за ярами й село? — спитав Фількін і тицьнув Борисові бінокль із словами: — Пора б уже й свого мати... Останній опорний пункт фашистів, товариші командири,—

показуючи рукою на село за полем, вів далі комроти. Тримаючи на відльоті бінокль з холодними обідками, Борис чекав, що він ще скаже.— За сигналом ракет — з двох боків!..

— Знову ми?! — заремствували взводні.

— І ми! — знову розлютився комроти Фількін.— Нас що, сюди рижики збирати послали? Щоб мені за годину всі на вихідних були! і ніяких сопель! — Фількін суворо подивився на Бориса.— Бити фріца, щоб у нього зуби кришилися! Щоб охота воювати пропала...— Додавши для виразності міцне слово, Фількін вихопив у Бориса бінокль і швидко подався кудись, викидаючи з перемерзлого снігу криві козацькі ноги.

Взводні повернулися в містечко, що вже прокинулось, і енергійно, як велів командир роти, вижили солдатів з тепла в чисте поле.

Солдати спочатку буркотили, але потім залягли в снігу й змовкли, пробуючи ще подрімати, кленучи подумки німців — чого ще ждуть, прокляті? Що винюхують! У бога свого окаяного порятунку благають? Та який же тут бог допоможе, коли оточення і сили військової стільки, що й миша не вислизне з кільця...

За яром зметнулася червона ракета, потім серія зелених. По всьому хутору загарчали танки, машини. Колона на шляху розсипалась, заворушилася. Спочатку повільно, ламаючи рештки тинів і ріденькі садки на схилах ярів, урозсип повзли танки й самохідки. Потім, ніби скинувши пута, рвонули, пустивши чорні дими, провалюючись у вирви і зариваючись у замети.

Ударила артилерія. Зафукали із снігу ереси. Витягнувши пістолет з обчовганим воронуванням, кинувся до ярів комроти Фількін. Бійці підвелись із снігу, рушили за ним. Біля ярів танки й самохідки застопорили, почали стріляти з гармат. Від хутора з виттям полетіли міни, і Фількін стримав піхотинців, наказав залягти. Обстановка досі ще не з'ясувалася. Багато вогневих не переміщено. Зв'язок засипав сніг. Мінометники й артилеристи запростака вріжуть по головах, потім каятимуться, могоричі ставитимуть, щоб скарги на них не писали.

І справді, незабаром мало не перепало. Ті самі гаубиці-півторасотки, які в нічному бою бахкали за спиною піхоти, почали місити яри й разів зо два влучили зверху. Бійці відповзли до городів, до повалених тинів, взялися за лопати, окопуючись. Мерзло скрегочучи гусеницями, танки почали обминати яри, виповзли на поле, обхоплюючи його з двох боків. Піхота вроздріб пострілювала з гвинтівок і кулеметів. Виходить, не настав її час. Піхота, вона розумна, тут кожен

солдат сам собі стратег. Колись Борис, як і багато хто з молодих, але спритних від начитаності командирів, цього не розумів і розуміти не хотів. На фронт із полкової школи він прибув, коли німець швидко котився з Північного Кавказу й Кубані, а наші його наздоганяли, місячи спочатку кубанський чорнозем, а потім пісок із снігом, і ніяк не могли наздогнати. А Борисові так хотілося якнайшвидше наздогнати ворога й зіткнутися з ним, так хотілося!

«Устигнеш, молодший лейтенанте, устигнеш! Німця вистачить на всіх, і на тебе теж!» — поблажливо втішали його розсудливі бійці, що неквапно крокували, покурюючи тютюнець. У бахматих шинелях, із флягами й казанками при боці, з рюкзаками, що горбом здіймалися за плечима, вони зовсім не були схожі на того бійця, якого мріяв вести вперед Борис. Вони й рухалися неквапливо, але так спритно, що надвечір неодмінно добиралися до села або станиці, не дуже зруйнованих ворогом, і розташовувалися на ночівлю зручно, солідно, дехто навіть на пару з чорноокими і піддатливо грайливими козачками.

«Оце, розумієш, воїни! — обурювався молодший лейтенант. — Ворог топче нашу священну землю, а вони...»

Сам він так знервувався, так вимотався, а потім і нагодувався в придонських степах, що понатарилися в нього мозолі на ногах і на руках, а тіло обкидали чиряки. Його найбільше здивували мозолі на руках — землі не копав, усе тільки метушився, кричав, бігав — і ось тобі маєш!..

Ворога наздогнали в Харківській області. Дочекався-таки бою молодий і гарячий командир. Тремтіло усе в ньому від нетерпіння кинутися в бій. Спітніло навіть руків'я нагана, задалегідь витягнутого з кирзової кобури й засунутого за борт фуфайки. Він люто стискав руків'я, готовий розстрілювати ворога впритул, а коли треба буде — і руків'ям гахнути по довбешці. Прикро було трохи, що не дали йому справжнього пістолета — з нагана хіба стрільба?! Та в руках у вправного й цілеспрямованого воїна давній семизарядний наган теж міг стати грізною зброєю.

І не встигли ще вибухнути останні снаряди нашого артольоту, ще й ракети, що просвистіли над окопами й краплями спадали вниз, не згасли, як вихопився Борис із траншеї, голосно, як йому здавалося, а насправді надривно й верескливо закричав: «За мно-о-ою! Ур-ра!» — і, розмахуючи наганом, кинувся вперед. Кинувся й чомусь не почув за собою грізного тупоту й героїчних вигуків. Озирнувся: солдати йшли в атаку перебіжками, неквапливо, діловито, наче не в бою, а на роботі вони були й виконували ту роботу спокійно, розважливо, ніби

не звертаючи ніякої уваги один на одного й на нього, бойового командира.

«Боягузи! Негідники! Вперед!..» — загорлав ще дужче молодший лейтенант, але ніхто вперед не кинувся, крім двох трьох молоденьких солдатиків, яких одразу ж і скосило кулями. І тоді прийшло блискавичне рішення: пристрелити. Пристрелити для прикладу одного з оцих мовчазних бійців з обличчям, далеким од бою, од світу й геть-чисто від усього, з поstattю зовсім не бойовою... І, як на гріх, гепнув поряд з ним дядько, гепнув і заходився поволі орудувати лопатою, закопуючи спочатку голову, а потім і всього себе.

Борис на нього загорлав, навіть затупотів і зібрався, ні, не застрелити — боязко все ж таки стріляти — стукнути падлюку наганом, як раптом солдат той, із двоколірною щетиною на обличчі, буланою і сивою, безцеремонно шарпонує лейтенанта за чобіт, кинув поряд із собою, та ще й підгріб під себе, мов кубанську молодицю. «Уб'ють же, дурило!» — сказав солдат і став кудись стріляти з гвинтівки, потім підхопився і неймовірно прудко, як на його вік, кинувся уперед і ніби в воду пірнув, гукнувши наслідок: «Не гарячкуй!.. За мною стеж!..»

Насміхатися з Бориса дуже не насміхались, але так, між іншим, підгалдикували потім: «Нам що? Ми за нашим командиром, як за кам'яною стіною, без страху та вагань!.. Він у нас як побіжить, та як усіх наганом застрелить!.. Нам тільки трофеї порахувати зостатся та ворожі трупи...»

Не одразу, ні, а після багатьох боїв, після поранення, після госпіталю стало соромно Борисові за себе, такого самовпевненого, такого хвацького й недоладного, дійшов своїм розумом, що не солдати за ним, а він за солдатами! Солдат і без нього знає, що треба робити на війні, і найкраще й найтвердіше за все він знає, що поки в землю закопаний — йому й чорт не страшний, а ось коли вискочить із землі нагору — то невідомо, що буде: можуть і вбити. Тому, поки можна, він не вибереться звідти й за будь-ким в атаку не піде, чекатиме, коли свій ванько-взводний подасть команду вилазити з окопу і йти вперед. А вже коли свій взводний пішов, значить, усі можливості для того, щоб не йти, вичерпано. Але й тоді, коли ванько-взводний, згадуючи всіх богів, попа, Гітлера й багато інших людей і речей, вилізе нагору й дасть комусь стусана-другого, закликаючи до бою, бувалий вояка ще секунду-дві перебуває в окопі, забариться з якоюсь справою, а справа, що не пускає його нагору, завжди знайдеться, і завжди у воякові жевріє надія, що, може, все обійдеться, може, й вилазити зовсім не треба, — артилерія, може, вгатить, може,

літаки їхні чи наші налетять і почнуть, не розбираючи, своїх і чужих бомбити, може, німець сам утече або ще щось скоїться... А оскільки на війні багато чого трапляється — дивись, ота секунда-друга й продовжить солдатів життя на цілий вік, у ту мить, може, й пролетить його куля...

Та минули всі строки. Далі лишатися в окопі незручно, далі вже підло в ньому лишатися, знаючи, що товариші твої розпочали свою тяжку, смертельну справу й кожен з них кожної миті може загинути. Розпалюючи сам себе матюками, враз відкинувши все земне й стороннє, зібравшись у клубок, який усе чує, все бачить, вихопитися боєць з окопу й кинеться до тієї точки, до пня, до огорожі, до вбитої коняки, до перекинутого воза, а то й до задубілого фашиста — словом, до загодя наміченої позиції, впаде і, по змозі, одразу починає стріляти із зброї, яка в нього є. Коли його під час перебіжки зачепило, але рана не смертельна, то боєць стріляє ще дужче, а підповзе до нього свій брат-солдат, щоб допомогти з перев'язкою, той його прожене, закликаючи битися. Зараз головне — закріпитися, зараз головне — стріляти й стріляти, щоб ворог не прочумався. Бийся, вояче, смали й не спіайся, не метушись, намічай собі позицію для наступної перебіжки — боронь боже послабити вогонь, боронь боже покотитися назад! Отоді солдатики сліпі, тоді вони нічого не бачать і не чують, забудуть не тільки про поранених, а й про себе, і поляже їх за один бій стільки, скільки й за п'ять боїв не поляже...

Та ось закріпилися бійці й на наступний рубіж перекинулися — зітхнув поранений солдат, рану обмацав і став вирішувати: закурити йому зараз, а тоді вже перев'язувати себе, чи навпаки? Санітара чекати чи самотужки добиратися до окопу? Краще добиратися. Живий залишишся — хоч і їж його, той тютюн, а перев'язувати себе добре в запасному полку, під наглядом ротного санітара. Лежачи під вогнем, перев'язувати себе, пойнятого болем і страхом, зовсім незручно, та й індакета не вистачить. А санітарів не дочекаєшся, ні. Санітари, переважно кучеряві дівчата, дуже спритно лаять по полю бою в кінокартинах, поранених з-під вогню тягнуть на собі, незважаючи на чоловічу вагу. Але тут не кіно, тут їх щось не видно...

Повзе туди солдат, де обжив куточок окопу. Короткий був шлях від нього назустріч кулі чи осколку, довгий шлях назад. Повзе, облизуючи пошерклі губи, солдат, затискуючи під ребром булькаючу рану, і допомогти собі нічим не може, навіть матюком. Ніякої лайки, ніякого богохульства дозволити собі зараз солдат не може — він поміж життям і смертю.

Яка ж та ниточка, що зв'язує їх? Може, вона така тонка, що обірветься від лихого слова. Ні-ні! Боронь боже! Солдат одразу став забобонним. Солдат навіть запобігливо благальним став: «Боженьку, любий! Поможи мені! Поможи, га? Ніколи в тебе більше не матюкатимусь!»

І ось він, окоп рідний! Скотись у нього, скотись, солдате, не бійся! Буде дуже боляче, блискавка мигне в очах, наче оглушить тебе хтось поліном по голові. Але то свій біль. Що ж ти хотів, щоб поранений і ніякого болю? Ач ти який, не замазаний — сухий!..

Шубовсь в окопну яму, як у вир, аж круги червоні розійшлися, аж тріснуло щось у тілі та одежа від крові гарячіша стала. Але все це вже не страшно. Тут, в окопі, не дострілять, тут воістину, як за кам'яним муром! Тут і санітари скоріше натраплять на пораненого, треба тільки горлати що є сили і сподіватися на краще. Буває, тут, в окопі, послабивши напруження в собі, й помре солдатик з вірою в життя, зажмурившись під кінець, що усе ж він витримає, перетерпів, до окопу добрався, в госпіталь би тепер, і жити та жити... Він навіть не помре, він просто знесиліє, ослабне тілом, але свідомість його до кінця дивуватиметься, не погоджуватиметься — адже все витримає, все перетерпів. Йому тепер би лікуватися й жити та жити — він заслужив.

Ні, він не помре,— просто стиснеться в ньому серце від самотності, і сумно затихне розум.

Ну, а коли все інакше, коли щасливо обійдеться? Дотяг до госпіталю солдат, витримає операцію, витримає перші маячні, гарячі ночі, оговтався, попоїв уже борщу, напився чаю з цукром, якого назбиралося вже повна склянка! І листи бадьорі додому і в частину надіслав, а там, дивись, уперше, тримаючись за ліжко, підвівся, і до сліз розчулило його життя, світ, сусіди по палаті, сестричка, яка підтримує його костомахи, ніби сплющені від лежання на казенному ліжку. І бувало, бувало — з передової, з рідної частини газетку надсилали з якою-небудь чудернацькою, страхіливою назвою: «Смерть ворогові!», «Нищівний удар» чи просто «Прорив», і в «Прориві» тому промовисто описано, як солдат бився до кінця, не залишав поле бою після поранення, «запалював своїм прикладом...».

Дивуючись із самого себе, вражений словами: «бився до кінця», «запалював своїм прикладом», солдат повірить, що так воно й було. Він же справді «запалював», і стільки йому додасться бадьоро-сті духу, що з героїчного відчаю закрутить він любов з тією самою сестричкою, яка підвела його з ліжка і вчила ходити — цілий

місяць, а то й півтора триватиме те жагуче кохання. І коли знову повернеться солдат у рідну роту — сохнутиме за ним сестричка, може, місяць, а може, й довше, доти сохнутиме, доки не заб'ється її співчутливе серце перед іншим героєм і день сьогоднішній не затьмарить усе вчорашнє, бо живе людина на війні тільки днем сьогоднішнім. Вижив сьогодні — слава богу, дивись, і завтра виживеш, а там ще день, іще — дивись, і війні кінець!

Ні, не одразу, не раптом збагнув Борис, що воювати, не гинучи по-дурному, можуть тільки дуже розумні й хитрі люди, і який би ти не був герой — командир чи звичайний спритний солдат в обмотках, — коли вискочите з окопу, обидва ви: і він — солдат, і ти — командир — стаєте рівними перед смертю, сам на сам з нею лишаєтесь, і тепер уже хто кого...

Вітер зовсім ущух. Сніг не крутило. На небі з одного боку виринув тьмяний місяць, теж ніби подовбаний осколками, а з другого пробилося крізь небесну каламуть укрите памороззю, похмуре сонце.

«І чому це в найлихіші для людей години в природі щось...» — Борис не встиг закінчити цю думку. Фількін тицяв йому бінокль. Тицяв мовчки. Та лейтенант уже й без бінокля бачив усе.

Із села, що лежало за ярами й полем, на пласку висотку, покраяну переярками, позначену обрідними деревами, висипала хмара народу — не стало видно снігу. З байраків теж вивалювали й вивалювали хвиля за хвилею товпища людей і котилися назустріч тим, що прибоєм накочувались із села. Між ними звужувався й звужувався білий простір. Здавалося, сірою саранчею заповнювалася біла земля. З двох боків на всіх швидкостях сунули танки. І раптом іграшково зблиснуло, покотилося в клубах снігу щось вихрувате, нестримне.

«Кавалерія!» — ахнув Борис, і у нього підскочило, закалатало серце, як у дитинстві, коли він бачив стрімку атаку кінноти в кіно. Не доводилося йому бачити кінних атак наяву, кіннотники в цій війні атакували, спішившись. «Виходить, зовсім кепські справи в німців», — подумав він.

Закрутило, завертіло на полі. Сніг закрутився, здійнявся. Димно було від танків. Кінський тупіт, гуркіт танків, людські зойки долинали до хутора. Піхотинці спочатку кричали, лютували, навіть рвалися до ярів, та вгамувалися й вони.

І за ярами на полі теж усе вщухло. Танки ввірвалися в село. Дві машини багаттями горіли на полі, пускаючи стовпи диму в небо, до сонця, що дедалі дужче яснішало. Кавалерія

наздоганяла ворожі гурти, що розбігалися по полю. Сипалася стрілянина, вже кваплива, безладна, ніби на полюванні за пірнаючим підранком.

— Оце й усе! — чомусь пошепки сказав комроти Фількін. Сказав, здивувався, певно, зі свого шепоту й голосно вигукнув:

— Усе, товариші! Капуть угрупованню!

Пафнутьєв послужливо застрочив з автомата в небо, застрибав й застудженим дискантом гукнув «ура!». Не підтримали його солдати.

— Чого ви? Охрініли?! Там перемога! Уцент фашиста!..

Бійці пригнічено дивилися на поле за ярами, вже пошмазоване, поплямоване, чорне. Народ біля хутора був здебільшого піший, рядовий, кожен зараз казав собі: «Не доведи боже потрапити в отаке...»

Фількін почав пригощати всіх бійців без розбору пахучими трофейними сигаретами, жартував, потішаючи людей, гупав кулаком по спинах, обіцяв прислати кухню, повну каші, й горілки добути не за наявністю людей, а за обліковим складом, і до орденів представити усіх до одного — герої! Він би ще багато чого наобіцяв, але його покликали до телефону.

Повернувся Фількін з лазні не такий уже веселий. Вигризаючи з обгорілої шкуринки картопляний м'якуш, він повернувся кишенею до Бориса і, коли той дістав собі обвуглену картоплину, крутнув головою і осміхнувся:

— Замість обіцяної каші. Залиш старшину замість себе. Підемо одержувати вказівки. Немає нам спокою і не скоро, мабуть, буде. — Він витер руки об кожушок, поліз по кисет. — Візьми Корнія або каламарчика свого. Мій кавалер знову кудись запропастився! Ну, він у мене дограється! Я його відфутболю до вас. Ти йому лопату найгострішу, рушницю найдовшу видаси, а казанок найменший...

— Це ми можемо, це — будь ласка!..

Борис узяв і Корнія Аркадійовича, і Шкалика. Він хотів обминути поле, рушив був на околицю хутора, але Фількін шурхнув по пояс у яроч і, вже вибравшись у поле, вибираючи сніг з кишень, мляво лявся:

— Війни на війні все одно не обійдеш...

На полі, у видолінках, у вирвах і особливо біля понівечених деревець купами лежали вбиті, порубані, розчавлені німці. Траплялися ще живі, з рота в них ішла пара. Вони хапали за ноги, повзли слідом по витолоченому, заплямованому кров'ю полю.

Обороняючись від жалю й жаху, Борис мружив очі: «Чого прийшли сюди?.. Чого? Це наша земля! Це наша вітчизна! Де ваша?»

Ніби переламаний у попереці, Корній Аркадійович зіперся на гвинтівку.

— Невже ще повториться таке? Невже це нічого їх не навчить? Тоді нехай одержують своє...

— Не варнякав би ти, мудрець вошивий! — процідив крізь зуби комроти Фількін.

Борис черпав рукавицею сніг, годував ним позеленілого Шкалика.

— Боєць! — скривився і вже не просичав, а буркнув собі під ніс комроти Фількін.— Йому б соску з молочком!

На околиці села, коло подовбаної осколками, пробитої снарядами колгоспної клуні, вкритої соломою, товпився народ. Біля широко розчинених дверей клуні нервово тупцяли тонконогі кавалерійські коні, запряжені в селянські сани. Коли підійшли ближче, піхотинці розгледіли — народ тут не простий: кілька генералів, багато офіцерів, і раптом з'явився командуючий фронтом.

У Бориса похололо в животі і спітнілу спину скорчило: командуючого, та ще так близько, він ніколи не бачив. Взводний почав квапливо поправляти пояс, розв'язувати тасьомки на шапці. Пальці не слухалися, він сіпнув за тасьомку й з м'ясом відірвав її. Він не встиг як слід заправити шапку. Майор у жовтому кошушку, з портупесою через обидва плеча, поцікавився — хто такі?

Комроти Фількін доповів.

— Ідіть за мною! — наказав майор.

Командуючий і його почет відійшли вбік, даючи дорогу пом'ятим, похмурим солдатам-окопникам. Командуючий пробіг по них швидким поглядом і відвів очі. Сам він хоч і був у чистій довгополій шинелі, в папасі й випрасуваному шарфі, серед свого почту мав вигляд не кращий, ніж солдати, які щойно вибралися з переднього краю. Глибокі складки прямовисно падали від носа до суворо й гірко стулених вуст. Його обличчя було воскового кольору, ніби підтале. І в старечих очах, хоч він був іще не старий, далеко не старий, проглядала безмежна втома.

У почті командуючого чути було жваві голоси, сміх, але сам він був зосереджений на якійсь своїй, невеселій думці. По фронту ходили всілякі легенди про минуле й теперішнє командуючого, в які солдати охоче вірили, а надто в одну

з них. Якось він ніби наразився на взвод п'яних автоматників і не віддав їх у штрафну, а напоумлював так:

— Ви станьте навшпиньки — уже ж Берлін видно! І я вам обіцяю: як візьмемо його — пийте скільки влізе! А ми, генерали, навколо вас караулом стоятимемо! Заслужили! Тільки тримайтесь, тримайтесь...

Слідом за майором стрільці зайшли в клуню, прокліпалися після світла.

На снопах бляклої кукурудзи, засипаної солом'яною потертою й глиняним порохом, лежав мертвий німецький генерал у мундирі з яскравими колодками орденів, тьмяним срібним ґаштуванням на погонах і на комірі. В кутку клуні, на перекинутій віялці, накритій килимом, стояли телефони, похідний термос, маленька рація з навушниками. До віялки приставлено глибоке крісло з прогнутими пружинами, і на ньому — зібганий картатий плед, схожий на російську жіночу шаль.

Біла мертвого генерала уляк німчик у каструльного кольору шинелі, в старомодних, антрацитово лискутих ботфортах, у пілотці, яку носив іще Швейк, тільки з пришитими хутряними навушниками. Він плакав, долонею стираючи пилюку з генералового обличчя й мундира.

Тут же товклася перекладачка в гарно пригнаному кожушку, в хутряній шапці, з-під якої вибивалися великі кучері. Вона щось говорила старенькому солдатові по-німецькому, але, судячи з усього, слова не доходили до нього.

У розтиснутій, уже синій генераловій руці, на скарлюченому пальці висів пістолет. І не пістолет, а така собі дамська цяцька, з якої начебто тільки мух і стріляти. І кобура на поясі була іграшкова, з гербовим тисненням. Однак саме з цього пістолета генерал застрелився. На грудях у нього, під орденськими колодками та знаками розрізнення, роздавленою ягодою журавлини розпливлася плямка. Генерал був худий, в окулярах, із сірим, наче памороззю вкритим обличчям. У його напіврозтуленому роті було видно вставлену щелепу. Окуляри не злетіли після того, як він упав. Сиву щітку вусів під носом прокреслила смужка крові, теж припорошена пилом. Рідке волосся над чолом у генерала розпатлалось, відкривши вугластий череп з глибокими залисинами. Шия над стоячим комірцем мундира була в павутинні зморщок і жилок, які почорнила смерть. Кліщем уп'явся в кадик сталевий гаплик.

— Командуючий угрупованням, — підказав майор. — Не захотів кидати своїх солдатів, а рейхскомісар з вищою офіцернею втік, сволота! Розірвали кільце на якусь мить — і в танках по своїх солдатах, падлюки!.. Нечувано!

— Таранили й нас — не вийшло! — похвалився комроти Фількін і зніяковів.

Майор з цікавістю подивився на нього, хотів був щось запитати, але в цей час за клунею загуркотів танк і просигналіла машина.

Майор звелів нести генерала. Борис спідлоба глипнув на чепуристу одягненого, чисто виголеного офіцера. «Фронтовий панок! Забруднитися боїться! Усю брудну роботу нам...»

Фількін вивернув з генералової руки пістолет і подав його майорові. Очі в майора забігали: йому, видно, хотілося взяти генеральський пістолетик і похвастатися перед штабними дівчатами рідкісним трофеєм. Але тут стовбичив похмурий, кощавий солдат, цуцням тремтів зелений клопчина в настовбурченій шинелі і з відвертою неприязню дивився лейтенант з одірваною тасьомкою — голодний, злий лейтенант.

— Та на дідька мені така гармата?! — зневажливо відмахнувся майор. — Віддай он йому — на згадку про благодійника. — Майор гидливо зморщився, допомагаючи старому німцеві підвестися з колін.

Фількін, клацнувши, витяг обойму з пістолета, пошпурич її в куток, за віялку, сполохавши зграйку горобців, що затаїлися там, і підкинув пістолет до ніг старому німцеві. Той не брав пістолет, задкував, і тоді дівчина сказала йому щось оксамитно-чутливе. Старий клюнув носом у поклоні, вхопив сухими й чіпкими лапками пістолетик, притис до грудей, ніби ікону: «Данке! Данке шон», — але одразу ж похопився, наздогнав піхотинців, які незграбно несли дерев'яне тіло генерала, стяг з голови швейківську пілотку. Волосся на німцеві росло кушиками, весь він — мов стара плюшева іграшка, поїдена міллю. Він метушився навколо стрільців, вуркотів щось, цей виходець із покритих порохом віків, намагався допомогти нести свого пана. По брезкких щоках старого підстрибували слъзби і в усьому проглядало безмежне, неудаване горе.

Метиковані, безстрашні фронтові горобці пурхнули на віялку й пірнули всередину, тільки-но відійшли люди.

Біля клуні чекав «студебекер» з відкинутим бортом, причеплений до танка. Солдати хотіли вже класти покійника в кузов, але старий німець, півником підстрибуючи й хапаючись за дошки, ліз у машину. Майор підсадив його, і солдат знову забурмотів щось вдячне, запобігливе. Прийнявши обережно генералову голову в руки, він волоком підтяг покійника до кабіни, ногою порозкочував порожні артилерійські гільзи й, підклавши свою пілотку, опустив на неї генералову голову. Дівчина-

перекладачка кинула високий ошатний картуз. Солдат, як воротар, упавши на одне коліно, спритно його зловив.

— Данке шон, фройляйн! — не забув він поштиво уклонитися перекладачці й надягнув картуз на генерала. Той із жалюгідного дідка одразу ж перетворився на поважного, сановного мертвяка.

Командуючий фронтом був уже біля саней, в передку яких стояв на колінах літній автоматник, туго намотавши віжки на кулак.

— Розумовський! — покликав командуючий, і майор, що керував вантаженням генерала, метнувся до саней.

— Слу-ю, то-риш рал! — мов на параді гаркнув він.

Дідок-німець підвів голову, молитовно склавши пташині лапки, закотив очі, ввічливо благаючи тиші.

Командуючий з досадою шморгнув носом і владно наказав:

— Поховати генерала, що загинув на полі бою, з усіма воїнськими почестями: труну, салют і інше... Хоч іншого не можемо. — Командуючий одвернувся, знову пошморгав носом. — Попів на фронті не тримаємо. Панахиду по ньому в Німеччині відправлять. Багато панахид...

Навколо стримано засміялися.

Борисові подобалося, що сам командуючий фронтом, від якого віяло спокійною, усталеною силою, показував такий приклад поведінки. Проте в останніх словах командуючого вчувалася давня накипіла злорадість, і зрозумів Борис: будь-яка гра в благородство після того, що сталося минулої ночі й сьогодні вранці на полі, за цим селом, недоречна. Війна, видно, давно відучила командуючого прикидатися, і виконував він чийсь наказ, і все це було йому не до вподоби — багато інших турбот і невідкладних справ чекали на нього, і він сердився, що його відірвали од тих справ. Мертвих і полонених генералів він уже, мабуть, надивився доволі, набридло йому на них дивитися.

Чого він притягся, цей чужоземний генерал, у засніжену Росію? У цю колгоспну клуню, на снопи кукурудзи? Чому не прийняв капітуляції? Стратег! Душа його, певне, так уже зашкарубла, що він розучився цінувати людське життя. Обов'язок? Страх? Бездушність? Що керувало ним? Чому він не застрелився раніше? Людина вільна у виборі смерті. Може, в цьому тільки й вільна. І якщо цей сановитий німець не міг достойно жити, то міг би заради солдатів, співвітчизників своїх, заради їхніх дітей, зрештою, померти раніше, померти краще. Він же знав, бувалий вояка, що угруповання приречене, що сподіватися на диво й на бога — безнадійно, що в переможених

завойовників не буває навіть могил, і все, що осоружне людям, буде стерте з землі. Чому він служив? Заради чого помер? І хто він такий, щоб вирішувати за людей — жити їм чи вмирати?

Перекладачка охоче, навіть розчулено переклала наказ командуючого поховати генерала з почестями, і старенький солдат, підвівшись у кузові, почав улесливо кланятися командуючому, молитовно притиснувши до живота свої пташині лапки, й повторювати ту саму фразу, що намертво засіла в холуйській голові...

— Данке! Данке шон, гер генерал...

Командуючий щось буркнув, рвучко відвернувся, натяг папаху на вуха й по-селянському, дбайливо підіткнувши поли шинелі під коліна, вмовстився в санях. Щось наїжене й водночас безмірно скорботне було у вузькій, зовсім не войовничій спині командуючого, а в тому, як він витирав однопапою солдатської рукавицею простудженого носа, — проглядала людська незахищеність. Так і не обернувшись більше, він поїхав полем. Сани заносило й підкидало на горбиках, з-під полозків оголялися трупи й рештки трупів.

Коні винесли попелясто-сіру постать командуючого на танковий слід і побігли жвавіше до села, де вже гурчали, прокладаючи дорогу, трактори й танки. І коли за кучугурами зникли коні й тужлива постать командуючого — всі довго й пригнічено мовчали.

— З ординарцем що робити — не спитали? — урвала мовчанку перекладачка й округлила гарні, ледь підведені очі.

— А-а, нехай лишається при своєму господареві, — роздратовано кинув майор Розумовський і закрив борт кузова. — Не мені ж обмивати цього красеня! — й повернувся до піхотинців. — Можете йти, хлопці! Спасибі!

— Нема за що! — відповів за всіх Фількін і потюпав із своїм воїнством розшукувати командира полку.

Танк із причепленою до нього машиною скоро їх обігнав. Водій машини, якого, видно, зняли з рейсу, ривками крутив кермо, закусивши в кутику роту мокрою цигарку, і щось сердито казав майорові Розумовському, киваючи головою на кузов, де гуркотіли, перекочуючись, мідні артилерійські гільзи й старий німець оберігав від них мертвого пана. Майор щось відповів шоферові й привітно підняв руку в шкіряній рукавичці, прощаючись із піхотинцями, що зішли в снігову цілину. Перекладачка, яка стояла в кузові, навіть краєм ока на них не глянула, і Фількін смачно плюнув услід машині.

— Лахудра! — Ступивши в колію, пробиту танком, він гидливо скривився. — Сморід від того генерала чи від денщика. У штани вони всі понакладали, чи що?

Ніхто не підтримав розмови. Утома, що завжди навалювалася після бою, хилила всіх у забуття й сон. Непереборно хотілося лягти тут-таки, на сніг, скоцюрбитися, затулити вухо коміром шинелі й виключитися з цього життя, з холоду, із себе виключитися.

А на хуторі людно, тісно. Набилися туди юрби полонених. Поміж ними шастав Мохнаков, жвавий, у збитій на потилиці шапці.

— Старшино! — дзвінко гукнув Борис.

Мохнаков неохоче виліз із гущі полонених.

— Ну, чого горлаєш? — просичав він. — Перемерзли всі, як собаки!

— Відставити!

— Відставити то й відставити, — поплентав за ним старшина і, гадаючи, що в лейтенанта й досі ще зі слухом негаразд, видався: — М'яло! Де ти взявся на нашу голову?!

Єдине бажання було в Бориса: швидше піти з цього розтрощеного хутора, від понівеченого, заваленого трупами поля, піти якнайдалі й повести із собою залишки взводу.

Та не все ще передбачив він сьогодні.

З яру вибрався солдат у маскхалаті, вимазаному глиною. Обличчя в нього було відлите з чавуну — чорне, кістляве, із запаленими очима. Він стрімко йшов вулицею, не міняючи ходи, звернув на город, де сиділи навколо підпаленого хліва полонені, жували щось і грілися.

— Відпочиваєте культурно? — пророкотів солдат і почав зривати через голову ремінь автомата. Збив шапку на сніг, автомат заплутався в башлику маскхалата, він рвонув його, пряжкою подряпав вухо.

Німці відсахнулися від вогнища, паралізовано стежачи за солдатом.

— Грієтесь, живодери! Я вас погрію! Зараз, зараз... — солдат відтягав затвор автомата тремтячими пальцями.

Борис кинувся до нього й не встиг. Бризнули кулі по снігу, і один прострелений німець засіпався біля вогнища, вигинаючись дугою, а другий упав у вогонь. Немов сполохане вороння, закричали полонені, кинулися врозтіч, дехто чомусь тікав рачки. Солдат у маскхалаті підстрибував так, ніби підкидало його землею, шкірив зуби, щось дико горлав і сліпо шпарив навмання чергами.

— Лягай! — Борис упав на одного з полонених, вдавив його в сніг.

Патрони в диску скінчилися. Солдат усе натискав і натискав на спуск, не перестаючи кричати й підстрибувати. Полонені

тікали за хати, лізли в хліви, падали, провалюючись у снігу. Борис вихопив з рук солдата автомат. Той почав шарити на поясі. Його повалили. Солдат, ридаючи, роздирав на грудях маскхалат.

— Марисію спали-и-ли! Селян усіх моїх у церкві спалили! Маму! Я їх тисячу... Тисячу порішу! Гранату дайте! Різатиму, гризтиму!..

Мохнаков придавив солдата коліном, тер йому обличчя, вуха, гріб сніг рукавицею в перекошений рот. Солдат плювався, штовхав старшину.

— Тихо, друже, тихо!

Солдат утихомирився, сів на снігу, озираючись, блискав очима, досі ще розлюченими після припадку. Потім розтулив кулаки, облизав покусані губи, схопився за голову, упав обличчям у сніг і зайшовся беззвучним плачем. Старшина узяв шапку з чийось рук, натяг її солдатові на голову і, протяжливо зітхнувши, поплескав його по спині.

А в найближчій напівзруйнованій хаті військовий лікар із закачаними рукавами бурого халата перев'язував поранених, не питаючи й не дивлячись: свій то чи чужий.

І лежали поранені покотом: і наші, й чужі, стогнали, зойкали, дехто курив, чекаючи відправки. Старший сержант з навскої перебинтованим обличчям і підпухлими синцями під очима послинив цигарку, прикурив і вткнув її в рот старому німцеві, що нерухомо дивився в пробиту стелю.

— Як тепер працюватимеш, головешко? — нерозбірливо з-за бинтів бубонів старший сержант, киваючи на німцеві руки, обмотані бинтами й онучами.— Обморозився геть. Хто ж тебе годуватиме тепер і сім'ю твою? Хюрер? Хюрери, вони нагодують!..

У хату клубами валив холод, збігалися й заповзали поранені. Вони тряслися, розмазували сльози й сажу на озлоблених обличчях.

А бійця в маскхалаті повели. Він ішов, спотикаючись, низько похиливши голову, і так само зтяжно, тихо плакав. За ним з гвинтівкою навпереваги ішов, насупивши сиві брови, солдат із тилової команди, в сірих обмотках і куцій пропаленій шинелі.

Санітар, що допомагав лікареві, не встигав роздягати поранених, розпанахувати на них одяг, подавати бинти й інструмент. Корній Аркадійович підключився до діла, і легко поранений німець, мабуть, з медиків, теж послужливо і вправно почав поратися коло поранених.

Рябуватий, сліпий на одне око лікар мовчки простягав руку по інструмент, нетерпляче стуляв і розтуляв пальці, коли йому не встигали подати потрібне, і так само похмуро кидав пораненому:

— Не горлай! Не сіпайся! Тихо сиди! Кому я сказав, тихо!
І поранені, наші й чужі, розуміли його, слухняно, ніби в перукарні, замирали, терпіли біль, закусуючи губи.

Час од часу лікар припиняв роботу, витирав руки об бязеву онучу, що висіла біля припічка на держаку рогача, й скручував «козячу ніжку» з легкого тютюну. Він викурював її над дерев'яними ночвами, повними потемнілих бинтів, драного взуття, клаптів одягу, осколків і куль. У ночвах змішалася й загусла брусничним киселем кров різних людей.

Топилася потріскана, давно не мазана піч. Горіли в ній уламки частоколу і ящики з-під снарядів. Курно було в хаті й людно.

Лікар, із тих одвічних «фершалів», що несуть службу в лісових невеличких селах чи в старих російських містечках, одержуючи мало грошей, силу-силенну прочуханів від начальства й подяк від простих людей, котрим він вирізував грижі, виривав зуби, рятував жінок після самоабортів, боровся з коростою й трахомою,— лікар цей височів над людьми, що порозпластувалися коло його ніг, курив, кліпаючи від диму, байдуже дивлячись у вікно, і нічого його тут ніби не обходило. Він мусив залишатися вище побоїща й кровопролиття і, як священникові під час панахиди, «бувши серед горя й стогону», втихомирювати людей спокоєм і глибоко схованим співчуттям.

Корнія Аркадійовича лихоманило, цокотіли в нього зуби, і, коли вийшли з хати, він, витираючи снігом руки, почав:

— Ось чим вона страшна! Ось чим! У крові по шию стоїть людина і оком не змигне...

— Нічого ви не зрозуміли! Турчите, турчите...— Борис мало не сказав — лікареві, мовляв, цьому важче, ніж тобі, Ланцов. Ти свій біль за вітром пускаєш, і чіпляється він реп'яхами за чужі душі. Та він згадав і сказав зовсім про інше: — Де Мохнаков?

— Ушився кудись,— ховаючи очі, обізвався Шкалик.

«Ото ще лихо!» — Борис витер мокрі руки об полу шинелі, потягнув з кишені рукавиці.

— Ідіть у вчорашню хату, а то і її займуть. Я скоро...

У ярах, згори схожих на повалені гіллясті ялини, все зрите, пошматоване бомбами й снарядами. У перемішаній глині і в снігу лежали вбиті коні й люди. Зброя, колеса, бляшанки, кухлі, фотокартки, книжки, каски, ганчір'я, ковдри, казани й казанки, навіть пузатий тульський самовар лежав на боці, ікони з руськими угодниками й подушки в селянських латаних наволочках — усе подерте, розчавлене, побите, наче після страшного суду. Дно ярів було схоже на свіжу лісосіку, де ліс вирубали, вивезли, лишилися пеньки, обрубки, ломаччя.

До вбитого німецького офіцера вів слід нових, усередину скривлених валянок. Борис прикидав снігом обличчя покійного й п'яно побіг униз яр, уже не зупиняючись біля викорчуваних трупів.

У глибині яру, закиданий грудням глини, лежав убитий кінь. В його череві рився собака, втискуючи хвоста між облізлих стегна. Поряд стрибала крива ворона. Собака кидався на неї і дзявкав, мов цуценя. Ворона відлітала вбік і чекала. Погляд собаки невідомої породи, майже голотілого, з набірним дорогим нашійником, що теліпався в нього на шиї, був каламутний і дикий. Собака тремтів від холоду й пожадливісті. Довгими, схожими на приморожене капустиане листя вухами та дорогим нашійником він іще скидався на чистопородного пса з якогось благопристойного європейського замку.

— Геть! Ану геть! — затупав Борис і розстебнув кобуру.

Собака відскочив, втиснувши хвоста ще глибше в запалий зад, і вже не по-щенячому задзявкав, а розкотисто загарчав, вишкіривши сточені зуби. Він шкірився, злизував сукровицю з обрідних сивих колючок, що всіяли морду, і тремтів обвислою голою шкірою, під якою було колись по-панському випечене тіло. Ворона, сидячи на козирку яру, чистила в снігу дзьоба.

Борис обачливо обминув собаку й, весь час озираючись, швидко пішов у гліб яру. Ворона провела його поворотом голови й спурхнула вниз. Борис полегшено зняв руку з пістолета.

На Мохнакова лейтенант наткнувся за найближчим закрутом яру, хотів закричати, але зсудомлені губи ворушилися беззвучно. Старшина рвучко обернувся. Його обличчя почало бліднути. Він стежив за рукою лейтенанта — чи не полізе той у кобуру. Та Борис не рухався, навіть не кліпав. Усе так само гумово ворушилися його знекровлені вуста, та горло, вкрите сиротами, почорнілими від поту й бруду, сіпалося, наче в облізлого птаха.

— Ти що, ти що? — підійшов і поплескав Бориса по грудях старшина.

— Не торкайся до мене!

— Не торкаюсь, не торкаюсь,— відступив старшина, ховаючи за буденністю тону ніяковість і страх.— Звідки тебе чорти принесли! Никаеш тут...

Зводний переломився в попереку й, тягнучи ноги, майже торкаючись руками снігу, підійшов до зрізу яру, прихилився до мерзлої землі, що прісно пахла. Горло його сіпалося, видавляючи клейку слину. В очах потемніло, він стояв і отямлювався від млості, витираючи рукавом губи. Потім глянув чомусь на небо, розгледів світло й пішов на нього. Але все колихалося перед

лейтенантом, і під ногами була хитавиця. Він брів, брів, упав у вирву, вдарився об мерзлу грудку, від болю отямився.

Два задубілі есесівці сиділи у вирві й дивилися на нього судачими очима. Мохнаков витяг Бориса з вирви, хлюпнув з фляги чогось гарячого й тим гарячим немовби міцно заткнув дірку в обмерзлому Борисовому нутрі. Щось шкрябало у нього в грудях, віддавалося у вухах — старшина ножем обчищав його шинель.

— Ні... ні... ні...

— Який же ти, їй-богу! — Старшина з досадою клацнув трофейним ножем. — Це ж війна, не кіно. Тут, бачив! Голий голого... і кричить: «Сорочки не порви!» — Принюхавшись по-собачому, старшина вже зовсім буденно закінчив: — Слов'яни кабана смалять! Страву варять, лазні топлять... Живий про живе... А ти зрозуміти цього не можеш. — Він гучно висякався, дістав кисет. Кисетів у нього виявилось два: один червоний, з парашутного шовку, другий полотняний, з китичками, вишитий кривими літерами. Якись далекі й милі дівчатка посилали такі кисети на фронт із зворушливими написами: «Давай закуримо!», «На вічну згадку й вірну любов!», «Любов моя оберігає тебе...».

...— Тобі вже двадцятий,— напружив слух Борис,— але ти ще нічогісінько в молодичях не тямиш. Німцям і борделі, й відпустки... А в нас...

«Чого це він? — знову змусив себе слухати Борис.— А-а, про молодичь знову...»

— До шльондр і чіплявся б! Чого ж до чесної жінки лізеш? Зовсім озвірів?

— Замакітрилося в голові. Напився... Стільки повбивано, знищено народу, що там, думав, якась молодичка... А ти й справді застрелив би мене? — запитливо, збоку дивився Мохнаков на лейтенанта.

— Так!

Старшина скрипучо крикнув, затягся цигаркою, випустив собі на очі дим.

— Світлий ти хлопець! Шаную я тебе,— Мохнаков пальцями розчавив цигарку, витер руку об валянок.— За те шаную, чого сам не маю... Е-ех, не зрозумієш ти... Дуже ти молодий... А я весь витратився на війну. Увесь. Серце витратив... Не жаль мені нікого. Мене б катом над німецькими злочинцями, я б їх!..

Почуваючи себе в чомусь винним, Борис сказав:

— Ти ось що... тобі б підлікуватися. Може, попросити полкового лікаря?..

— Дурень! Не лізь уже, куди тебе не просять!..

— Ходімо звідси, Мохнаков, га?

Старшина хотів струсити сніг і землю з обвислої спини лейтенанта, вже простяг руку, але похопився й забрав руку.

По сліпому відростку яру, до країв занесеному сліпуче білим, пухким снігом, пер старшина з випущеними поверх валянок штаньми, пробивав дорогу, і в усій його з розмаху, сокирою обрубаний постаті, в спині, тугій, як мішок з борошном, і в крутому ведмежому загривку було щось похмуре. У глибині його, як у тайзі, в якій він народився, жив, бив звіра, відчувалося щось затаєне й нещадне.

Борис слухав, як пихкає, мов паровоз, Мохнаков, — і не вірилося йому, не хотілося звикати до думки, що таку дивовижної сили людину можна втратити отак через дрібницю. Старшина почав відступати від старого кордону, не раз валявся в госпіталях, зазнав і голоду, й холоду, і оточень, і проривів, але в полон жодного разу не попав. Везло, кажуть, і везло, мабуть, тому, що Мохнаков дотримувався прадавнього заповіту руських воїнів — краще смерть, ніж неволя.

Старшина вжився у війну, звик до неї і вмів переступити ті дрібниці, які часто бувають на війні зайві, обтяжливі для фронтового життя. Він ніколи не говорив про те, як житиме по війні. Він міг бути тільки військовим, умів битися, стріляти й нічого більше. Так думалося про нього тепер...

Борис ткнувся обличчям у залізну твердінь кожушка старшини, розплющив очі.

Мохнаков зупинився біля зрізу яру, прикипівши до чогось поглядом. Лейтенант простежив за поглядом Мохнакова. Втиснувшись задом у нірку, видовбану в рудій глині яру, товсто заметений снігом сидів німець. Тільки рукавиця з кролячою опушкою висунута із снігу. На рукавиці лежав годинник. Дешевенький, штампований годинник швейцарської фірми, за якого більше літра самогону не давали цивільні люди.

Старшина валянка одгріб німця. Сніг зверху був чистий і сипучий, а під ним заледенів у багрянні грудки. Німцеві ноги, іграшково повернуті носками чобіт врізnobіч, лежали наче окремо від людини.

Німець смикнувся до старшини, але одразу ж перевів тьмяний погляд на Бориса, ворухнувся обметаним щетиною ротом.

— Гільфе!..

Під недавньою щетиною, гостренькою, але вже сивою, злущувалась короста, запалі щоки землисто чорніли...

— Гільфе, Гільфе! Зі мір біте... ретен зі... міх...

— Що він каже?

— Просить врятувати.

— Врятувати?! З двома перебитими лапами? — старшина відхаркнувся в сніг. — Своїх із такими пораненнями...

Борис почав без потреби обсмикувати шинель, шарити руками по поясу.

Німець ловив його погляд:

— Ретен зі вілен... Гільфе...

— За мною, старшино! — Борис гукнув у сніг, заквапився.

Позаду чувся голос, спечений морозом. Од нього ломило у вухах. Німець вивалився з нірки, смикався живим до пояса тулубом, намагаючись повзти, і все простягав руку. Він ще сподівався викупити своє життя таким крихітним, таким дешевеньким годинником.

— Ну! — гаркнув на Мохнакова взводний і, рвонувшись угору, наступив на полу шинелі і почав вибиратися з яру по снігу плавом.

Долинуло хрипке, надтріснуте виття — так кричать у тайзі хворі, конаючі звірі, безнадійно покинуті своїм табуном.

Борис затулив вуха рукавицями.

Під ясным і холодним сонцем, окільцьованим морозом, що котилося за косогір, рухалися дорогами люди. Сніжно й тихо навколо, аж у вухах дзвенить.

Мохнаков звелів Борисові витрусити сніг із валянок. Присівши на поваленого воза, лейтенант слухняно перемотав онучі сухим кінцем, а в голові в нього саме по собі повторювалося й повторювалося: «Підбитого птаха і в зграї клюють...»

Від хутора до містечка тяглися колони полонених. У кюветах, запарошених снігом, лежали вбиті коні. За хутором, у полі, понад дорогою громаддя потрощених танків, скелети машин. Скрізь курилися кухні, і уже налагоджені були прожарки: бочки з-під бензину, під якими готів вогонь, а в щільно накритих бочках на дерев'яних решітках прожарювалася білизна, гімнастерки й штани. Солдатня у валянках, у шапках і шинелях танцювала навколо вогнищ. Так буде півгодини. Потім білизну й гімнастерки — на себе, шинелі, валянки й шапки — в бочку.

Миротворно стукотіли движки, буксували машини. На полі чорніли латки згорілих скірт соломи. Біля тихого соснового бору, що підіймався по схилу невисокого пагорба, стояли закриті машини й намети санрот. Тут же показували кіно на простирадлі, прикріпленому до стовбурів сосон. Лейтенант із старшиною трохи затрималися, подивилися, як превеселий хлопець Антоша Рибкін, наспівуючи пісеньки, запросто обдурював затурканих, метушливих ворогів.

Глядачі широко раділи з успіхів кіношного вояки. Самі вони були на зовсім іншій війні.

Рипіли й рипіли кроки по снігу. Тяглися й тяглися колони положених дорогою, позначеною зрідка стовпами, дрот на яких обкусано, та й стовпи подекуди похилилися набік, подекуди й зовсім спилині на дрова.

Старшину й Бориса зігнали на узбіччя дороги «студебекери». На машинах, щільно, один до одного, сиділи замотані шарфами, підшоломниками, ганчір'ям полонені. Усі із засунутими в рукави руками, всі згорблені, всі однаково сірі й німі...

— Ач! — лаявся Мохнаков. — Фріців на машинах, а ми пішки! Хоч дома, хоч у полоні, хоч би й на тому світі...

— А годинника взяв?

— Ні, викинув.

Поволі ввечеріло. Синява западала в ярах, і жилуватою стала біла земля. Довгі тіні від стовпів лягли на поля, а біля дерев загусли. Навіть у кюветах настоялась синява. Ходили сапери з щупами й теж були сині, безтілесні. Поля посмуговані танковими й машинними слідами, ніби перепоясані ремнями. Сніг з краю в край яскрів. Радіо в лісі було чути. Тихими сутінками огортало зранену, покірливу стареньку землю.

Господині вдома не було. Солдати всі уже спали на долівці. Днювалив Пафнутьєв. Пика в нього підозріло розчервонілася, і меткі очиці сяяли збуджено й променисто. Йому хотілося балакати й навіть співати, але Борис наказав Пафнутьєву лягати спати, а сам примостився біля припічка, та так і сидів, увесь захолодий зсередини, на останній межі втоми, і час від часу облизував губи, пошерхлі, ніби ялинова шишка. Ані ворушитися, ані думати не хотілося, зігрітися б тільки й забути про все на світі. Жалюгідним і самотнім чомусь здавався собі Борис і радий був, що ніхто його зараз не бачить, — старшина знову залишився ночувати в іншій хаті, а господиня, видно, в справах кудись пішла. Хто вона? І які в неї можуть бути справи, в цієї самотньої нетутешньої жінки.

Находить дрімота, клякне від холоду тіло вздоного. Почуття гнітючого, нелегкого спокою навалюється на нього. Не пізнана ще, млява думка про смерть починає ворушитися в голові й не лякає, а, навпаки, ніби пробуджує цікавість своєю несподіваною простотою — заснути б у незнамому містечку, в чийсь невідомій хаті, і від усього звільнитися. Одразу, непомітно й назавжди...

«Чого це я? Що за дур? Які нісенітници знову лізуть у голову?» — отямившись, подумав лейтенант і навпомацки, тримаючись за стіни, пробрався в маленьку, дальню кімнатку. Не розплющуючи очей, він повільно роздягся, кидаючи амуніцію кудись у темніть, мимо табуретки, і повалився на низьке ліжко.

Ніякі потрясіння не могли ще відняти прагнення молодого тіла до відпочинку й поповнення сил.

Довгий приснився йому сон: земля, залита водою, без хвиль, без зморщок, навіть без брижів. Чиста-чиста вода, і над нею чисте-чисте небо. І небо, й вода ополоснуті сонцем. По воді їде паровоз і тягне вагони, цілий состав, і слід, розходячись на боки, розчиняється вдалині. Море без кінця й краю, і небо, що невідомо де зливалося з морем. І немає кінця світу. І немає нічого на світі. Все потонуло, вкрилося товщею води. Паровоз ось-ось шубовсне вглибину, зашкварчить головешкою, і коробочки вагонів, поклацуючи, зсиплюються разом з людьми, з пічками, з нарами й солдатськими пожитками. Вода зімкнеться, вкриє гладінню те місце, де йшов состав. І тоді цей світ, залитий сонцем, зовсім заспокоїться. І буде вода, небо, сонце — і більше нічого! Хисткий світ — без землі, без лісу, без трави. Хочеться здійснитися й летіти, летіти до якогось берега, до якогось життя.

Але тіло приросло до чогось, укоренилося. Відчуттям безнадійності й порожнечі сповнене все навколо. Стомлені птахи, знемагаючи в невпинному леті, падали на дахи вагонів, гучно бухали крильми по залізу. Їх завихрвало, кидало в двері, і вони шарахали по вагону.

Старшина Мохнаков ганявся за птахами, скручував їм голови, кидав під нари. «Гільфе! Гільфе!» — кричали птахи. Борис хапав Мохнакова за руки. «Жерти щось треба?! — відбивався від нього старшина.— Страва сама в руки валить!..» — «Гільфе! Гільфе!» — хрипіли птахи й, вислизаючи з вагона, беззвучно лопотіли крильми по воді...

Сон крутився на одному місці, і моторошним було чекання: щось трапиться. Борис заніс ногу над порожнечю, щоб вистрибнути з вагона, що мчав на шеленій швидкості, й завмер, відчувши на собі пильний погляд, потім здригнувся, схопився за ліжко й прокинувся від цього погляду.

Поряд стояла Люся.

— У вас світилося, — похапливо сказала вона. — Я випрала верхне. Білизну б іще попрати... Я думала, ви не спите...

Він ще не прочувався й нічого не розумів. Коли лягав спати, світла не було, ввімкнули його, мабуть, пізніше.

— Я думала, ви... — знову почала Люся й зупинилася збентежена. Довго стояла вона над ним, схилившись, дивилася на нього, і ось додивилася! Швидко-швидко плутаючи російські й українські слова, не даючи собі зупинитися, вона вела далі: як добре, що прийшли знову ті самі солдати ночувати. Вона уже звикла до них. Шкода тільки, що не змогла їх умовити лягти в світлиці. На кухні знову влаштувалися... А надворі морозно...

Добре, що бої скінчилися... Ще краще, якби зовсім війна закінчилась... А солдати десь роздобули сухих дров. Небалакучі вони сьогодні. Одразу, спати полягали, і випив тільки отой пожежник кум...

— Який я сон бачив!

Ні, він не чув її, не відійшов іще від сну, розмовляв сам із собою чи за когось її приймав.

— Страшний, еге? Інших снів зараз не буває...— Люся схилила голову.— Я думала, ви вже не прийдете...

— Чому ж?

— Я думала, раптом вас уб'ють... Така стрілянина була за річкою.

— Хіба то стрілянина? — обізвався він, протер кулаком очі й раптом побачив її зовсім близько. У викоті халата починався витік грудей. Живий струмочок стрімко котився униз і ставав потоком. Далеко десь, відтінене округлостями, таємниче мигтіло ясне жіноче тіло. Звідти палахкотіло. А поряд було її обличчя з бентежними очима. Борис чув, як щіточки ляльково загнутих вій лоскочуть шкіру в нього на щоці. Серце взводного закалатало, покотилося з гори. Щоб приглушити калатання в грудях і біг, що дедалі наростали й прискорювались, він ковтнув слину.

— Яка... ніч... тиха...— І за мить, уже рівніше: — Снилось, як ми Барабінським степом на війну їхали... Степ, рейки — усе повінь вкрила. Весна була. Моторошно так...— Він відчував — треба говорити, говорити й не дивитися більше туди. Негарно так, соромно. Людина забулась, а він уже й підглянув, і затремтів весь! — Яка ніч. Дурний сон... яка ніч... тиха...— Голос його пересох, ламався, усе в ньому ламалось: дихання, тіло, розум.

— Війна,— теж з натугою видихнула Люся. Щось замкнулося і в ній. Кволим порухом руки вона показала — війна відкотилася, пішла далі.

Очі погано бачили її, усе тьмарилося, ковзало й котилося кудись на гуркітливих колесах. Жінка хиталася безликою тінню в жаркому палі, що дедалі густішав, клубочився навколо, спопеляючи навіть повітря в кімнаті, свідомість, тіло... Дихати нічим. Усе реально у ньому згоріло. Тільки всесильна влада лишилася, і, придушений нею, він беззахисно прошепотів:

— Мені... хороше... тут...— і, гадаючи, що вона не зрозуміє його, розчавлений ганебністю натяку, він показав рукою: йому хороше тут, у цій хаті, в цій постелі.

— Я рада...— долинуло здалеку, і він теж здалеку, не чуючи себе, обізвався:

— Я теж... радий...— І, вже не володіючи собою, опираючись і слабнучи від того опору ще більше, простяг до неї руку, щоб

подякувати за ласку, за притулок, переконалися, що ця повита жарким туманом тінь, яка хилигається в тьмяному й немов примарному світлі, є та, в котрої стрімко котиться вниз витік грудей, запаморочує він кров і серце, що гримить набатом під сліпучо-миготливим загадковим тілом. Жінка! То ось що таке жінка! Що ж це вона з ним зробила? Зірвала, ніби листок з дерева, закрутила й понесла, понесла над землею — немає в ньому ваги, немає під ним тверді... Нічого немає. І не було. Є тільки вона, жінка, якій він належить увесь до останньої кровинки, до останнього подиху, і нічого вже з цим ніхто не вдіє! Це найсильніше за все на світі!

Далеко-далеко, десь у глухому просторі, він знайшов її руку й відчув пухирчики під пальцями, кожну, невидиму навіть оком пушинку тіла відчув, ніби не було або не стало на його пучка шкіри і він доторкнувся оголеним нервом до її руки. Він зовсім перестав дихати. Серце зайшлося в шаленому калатанні. І вже в зовсім маячну темінь, у гарячий, спопеляючий вогненний вал кинуло взводного.

Далі він нічого не пам'ятав.

Пекучий проблиск світла вдарив йому у вічі, і він загнано впав обличчям у подушку.

Не зразу він прийшов до тями, не раптово сприйняв яскраве світло лампочки. Але жінку, що прикрила рукою обличчя, побачив виразно й злякано зіщулився. Йому одразу ж захотілося провалитись крізь землю, одубіти чи втекти до солдатів на кухню.

«То ось воно як! І навіщо це?» — Борис прикусив до болю губу, відчуваючи, як відходить загнане серце й вирівнюється розірване дихання. Ніякої такої насолоди він начебто й не відчував, пам'ятав лише, що жінка в обіймах чомусь здається маленькою, і від того ще більше страшно й соромно. От коли б забути все, зробити так, ніби нічого й не було, тоді б він не посмів більше ображати жінку різними дурницями — без них цілком можна обійтись, зовсім не потрібні вони...

Так думав лейтенант і водночас з подивом відчував, як нав'язливий, повсякчасний вантаж, що давно нагромаджувався в тілі, спадав з нього, і тіло висвітлювалося й торжествувало, звідавши плотську радість.

«Скотина! Тварюка!» — лаяв себе Борис, та лайка існувала десь окремо від нього. В мозку — сором і сум'яття, а в тіло лється блаженне, сонне заспокоєння.

— Ось і допомогла я фронтові.

Борис покірно чекав, як після цих слів, виразно зронених у тишу, жінка вліпить йому ляпаса, ридатиме, качатиметься по

ліжку й вратиме на собі волосся. А вона лежала мертво, нерухо-
мо, і від перенісся до вуст котилася сльоза.

На нього обрушилась невідома досі слабкість і вина. Не знав
він, як полегшити страждання жінки, яке отак грубо, скори-
ставшись з її сумирності, їй заподіяв. А вона піклувалася про
нього, годувала, поїла, помитися дала, з онучами його смердючи-
ми возилася... І, дивлячись у стіну, Борис повинився тим зізна-
нням, яке всім чоловікам чомусь видається ганебним:

— У мене... вперше це...— І, почекавши трохи, зовсім уже
тихо: — Простіть, якщо можете.

Люся не обзивалась, ждала ніби від нього ще слів чи зви-
кала до нього, до його дихання, запаху і тепла. Для неї він був
тепер не віддалена й чужа людина. Роздушений соромом і про-
виною, що була їй дуже приємна, він пробуджував жіночу
прихильність і всепрощення. Люся забрала пучками сльозу,
повернувшись до нього, сказала сумно й просто:

— Я знаю, Борю...— і з ледь помітною усмішкою додала: —
Без фокусів та без сліз наш брат, як без хліба...— Легенько
доторкнулася до нього, підбадьорюючи й заспокоюючи: —
Вимкни світло, — в її тоні причувся вкрадливий натяк.

Усе ще не вірячи, що не впаде на нього кара за вчинене,
Борис слухняно встав, прихопивши ковдру й плутаючись у ній,
прочалапав до табуретки, став на неї, повернув лампочку.
А потім стояв у темряві, не знаючи, що робити далі. Вона його не
кликала й не ворушилась. Борис поправив на собі ковдру, покаш-
ляв і мішкувато сів на краєчок ліжка.

Над хатою протріскотів нічний літачок, і вікно прокреслило
зеленою цяточкою. Низько пролетів літачок, не боїться, літає. За ма-
леньким літачком тяглися важкі транспортні з повним вантажем
бомб. А може, поранених вивозили. Задушливо, мов кінське сер-
це на підйомі, працювали мотори літаків, «везу-везу» вимовляли.

Синюватий, розсіяний далиною промінь запорошився у вікні,
і враз, як намальована, виникла криволапа яблуня на шибках,
у кімнаті стало видно етажерку, біле щось, зіжмакане на табу-
ретці, і темні очі, що прямо й докірливо дивились на взводного.
«Чого ж ти?»

Ні, піти до солдатів на кухню не можна. А так хотілося
йому втекти, сховатися, але провина перед нею утримувала його
тут, вимагала каяття, якихось слів.

— Лягай, — ображено й пригнічено, як йому здалося, промо-
вила Люся. — У ноги від долівки холодно.

Він відчув, що в ноги й справді холодно, і знову слухняно,
намагаючись не доторкнутися до жінки, поліз до стіни, зібрався
вже щось вимучити з себе, коли почув:

— Повернись до мене...

Вона не зненавиділа його, і немає в її голосі болю, і каяття немає. Далеко і вміло прихована ніжність ніби пробивалася в її голосі.

«Як же це?..» — розгублено думав Борис, намагаючись не доторкнутися до жінки, він поволі повернувся й хутенько сховав руки, причаївся за подушкою, як за бруствером окопу, вважаючи, що треба лежати якомога тихіше, дихати нечутно і тоді його, може, не помітять.

— Який ти ще... — почув Борис, і його наскрізь пройняло жаром — вона підсувалася до нього. Подувши Борисові у вухо, Люся поторкала пальцем те саме вухо й, уткнувшись обличчям у шию, попросила: — Дозволь мені тут, — точно показала вона рубець на шиї, — дозволь поцілувати отут, — і, ніби боячись, що він відмовить, припала вустами до нерівно зарубцьованої рани. — Я дурна?

— Ні, чому ж? — не одразу знайшов, що відповісти Борис, і зрозумів — бовкнув дурницю. Рубець рани, здавалося йому, неприємний для вуст, і взагалі це якась примха. Та поступатися треба — винний кругом. — Якщо хочеш... — замираючи, мовив лейтенант. — Можна ще...

Вона торкнулася вустами його ключиці, вустами ж знайшла рубець і доторкнулась до старої рани ще раз, ледь відчутно, трепетно.

Дихання в Бориса знову урвалося. Кров ударила в скроні, надала на вуха й посирила шум, який ще й досі не минув. Гарячий туман знову почав напливати, а шелестіння слів обеззброювало його, кидало в лунку порожнечу.

— Хлопчику ти мій... Кривця твоя лилась, а мене не було поряд... Любий мій хлопчику... Бідненький хлопчику... — Вона цілувала його рану, яка раптом занила. І дивна річ: слова її не здавалися безглуздими й смішними, хоч якоюсь часткою свідомості він розумів, що вони і безглузді, й смішні.

Долаючи скутість, захльоснутий ніжністю, Борис невпевнено торкнувся рукою її волосся — вона вже встигла розплести косу, — зарився в нього обличчям і приголомшено запитав:

— Що це?

— Я не знаю, — Люся блукала вустами по Борисовому обличчю, знайшла його вуста і вже нерозбірливо, ніби кудись проваляючись, повторила: — Я не знаю...

Її гаряче, уривисте дихання віддавалося нерівними поштовхами в ньому, і, несподівано для себе, він припав до її вуха й сказав слово, що прийшло саме собою з його розслабленого й віддаленого розуму:

— Люба...

Він майже простогнав це слово й відчув, як воно, це слово, струмом ударило жінку й одразу ж розслабило її, зробило зовсім близькою, ладною стати ним самим, і, сам уже ладний бути нею, він звільнено і щасливо видихнув:

— Моя...

Знову було тихо й ніяково. Але вони вже не відсувалися одне від одного, і їхні тіла, щойно заціпенілі від тягара, ніби налиті розплавленим металом, остигали.

Настало коротке забуття, та вони пам'ятали одне про одного і в цьому забутті і тому скоро прокинулись.

— Я все життя, з семи років, може, навіть і раніше, кохала отакого худенького хлопчика і все життя чекала його, — пригортаючись до Бориса, складно, мов з книжки, казала Люся. — І ось він прийшов!

Люся запевняла, що вона не знала чоловіка до нього, що їй було тільки гидко. І сама уже вірила в це. І він вірив їй. Вона присягалася, що пам'ятатиме його все життя. І він відповідав їй тим же самим. Він запевняв її й себе, що з усіх, будь-коли почутих жіночих імен йому запам'яталося тільки одне, якесь квіткове, якесь китайське чи японське ім'я — Люся. Він теж хлопчаком, та де там хлопчаком, зовсім дитям, із семи літ — теж із семи! — чув це ім'я й бачив, достоту бачив багато-багато разів Люсю уві сні й називав своєю коханою.

— Повтори ще, повтори!

Він цілував її солоне від сліз обличчя:

— Кохана! Кохана! Моя! Моя!

— Господи! — відсахнувшись, вигукнула Люся. — Померти б зараз!

І в ньому одразу щось обірвалось. У пам'яті виразно зринувли дід і баба, сивий генерал на сірих снопах кукурудзи, обгорілий водій «катуші», вбиті коні, здичавілий собака, розчавлені танками люди — мертві, мертві...

— Що з тобою? Ти стомився? Чи... — Люся звелася на лікоть і вражено дивилася на нього: — Чи ти... смерті боїшся?!

— На смерть, як на сонце, пильно не подивишся... чув я. Біда не в тім, — тихо обізвався Борис і, одвернувшись, ніби сам до себе говорив: — Страшніше звикнути до смерті, примиритися з нею... Страшно, коли саме слово «смерть» стає звичайним, як слова: їсти, пити, спати, кохати... — Він іще хотів щось додати, але стримався.

— Ти стомився. Відпочинь. Відпочинь. — Люся не могла ввіймати його погляд. Він відводив очі. Тоді вона лягла щокую йому на груди. — Ох, як серденько!.. — і притисла долонею те місце, де серце: — Тихенько, тихенько, тихенько... Ота-ак, ота-а-ак.

— Не треба говорити більше про смерть.

Люся відсмикнула руку, потерла долонею скроню й повинилася:

— Пробач... Я забула про війну.

Знову літачок затріскотів над хатою, чиркнув вогником по шибці й затих удалині. Стало чути вулицю.

Не спала вулиця.

За стіною хати жили, ворухилися війська. Долинала-пісня:

Суровый голос раздаётся:
«Клянемся землякам —
Покуда сердце бьётся,
Пощады нет врагам!»

Завила машина. Світло фар захиталось у вікні, і заворушилося деревце. Воно то прибивалося до вікна, майже торкаючись гілками шибок, то відхилялось у снігову темінь. На шибках спілахували й гасли морозяні іскри, і гостро відчувалося, як гарно й тепло в хаті. Загуркотів танк чи трактор. Гаркнув, зупинився, і мотор забухав загнuzдано, на холостих обертах.

— Нумо ра-зом! Ра-зом! Ра-зом! — урізнобій кричали за вікном, і голоси почали даленіти.

«До фронту. Фронт наздоганяють», — подумав Борис.

У кухні хтось голосно став відхаркуватися, сякаться. «Каришев, — здогадався лейтенант, — загартований курець. Він і вночі встає смалити махорку». Заскрипіли, хряпнули двері — повернувся Каришев і брязнув коряком, напився холодної води, покашляв ще й затих.

Десь за річкою в ярах пролунав вибух, ударило лунко, ніби в таз, розкотився гул у морозяній ночі, задеренчали шибки, з деревця спурхнув сніжок, у кухні зойкнув Шкалик і замимрив, заспокоюючись.

— Ще чийогось життя не стало... — послухавши, чи не повториться вибух, сказав Борис.

Люся затулила долонею йому рота, і так вони лежали, вслухаючись у ніч, чогось чекаючи. Борис вдячно доторкнувся вустами до її долоні, що пахла лугом і милом, простим милом. І такий доступний, домашній запах, що ввійшов у нього з дитинства, щось знову зачепив у душі. Досадуючи на самого себе за відчуження, що виникло між ними, Борис знову по-дитячому зарився в її волосся й з подивом згадав, що гидував колись волоссям, залишеним у гребінці. І, смішно згадати, гидував ще відрізнаними гудзиками.

— Я думала, ти на мене сердисься, — чутливо відгукнулася Люся на ласку і обняла його за шийку уже впевнено. — Не треба сердитись. Нема в нас на це часу...

В якусь мить вони втратили соромливість. Гаряче дихали Люсині розтулені уста, гріховно темніли гніздечка грудей, опало, сплуталося навколо шиї її довге волосся. Спустошена, вона стомлено ткнулась обличчям йому в плече і, дрімаючи, сказала:

— Ти все-таки заснув би, заснув...

«Не спи. Побудь ще зі мною. Не спи!» — вчувалося йому, і, щоб догодити їй, а догоджати їй було приємно, він просунув руку їй під голову й заговорив:

— Ти знаєш, коли я був маленький, ми їздили з мамою в Москву. Пам'ятаю я лише старий дім на Арбаті й стареньку тітку. Вона запевняла, що кам'яна підлога в тому будинку, з рудих та білих плиток викладена, збереглася ще від пожежі, що була за Наполеона...— Він змовк, гадаючи, що Люся заснула, але вона труснула головою, мовляв, слухаю тебе. — Ще я пам'ятаю театр з колонами й музику. Знаєш, музика була бузкова... Простенька така, зрозуміла й бузкова... Я чомусь почув зараз ту музику, і як танцювали двос — він і вона, пастух і пастушка. Галявинка зелена. Овечки білі. Пастух і пастушка в шкурах. Вони кохали одне одного, не соромились кохання і не боялись за нього. У довірливості вони були беззахисні. Беззахисні не доступні злу — здавалося мені колись.

Люся слухала, боячись дихнути, знала вона, що нікому й ніколи він цього не розповість, не зможе розповісти, бо ніч така вже не повториться.

— І ти знаєш,— усміхнувся Борис, і Люся зраділа, що він все-таки пам'ятає про неї,— знаєш, відтоді я почав чогось ждати. Колись це причиною, бісівським насланням назвали б.— Він змовк, зітхнув, ніби засуджуючи себе.— От бачиш...

— Ми народилися одне для одного, як писалося в старовинних романах,— не одразу озвалася Люся.— Якщо тобі хочеться, я розповім про себе. Потім. А зараз мені добре. Я чую твою музику. До речі, я вчилася в музичному училищі. Так-так! — вона торкнула пальцем здивовано розкритий Борисів рот.— Я вже й сама цьому мало вірю. Та й яке це має значення,— дрімотно прихилившись до нього, тихо зітхнула вона.— Я чую тебе...

Ішла кудись стара дорога, поросла травкою, і на ній двос подорожніх — він і вона. Нескінченна була дорога, далеко були подорожні, і ледь чутна, майже нерозбірлива, бузкова музика...

Борис стенуся, сів, стиснув руками чоло.

— Я, здається, знову заснув?

— Ти так кидався, так кидався... Тобі знову снилась війна? Зрадівши, що зміг пересилити себе, відігнати сон, що поруч

жива, безмежно вже дорога йому людина, Борис пригорнув до себе нахололе Люсине тіло.

— У мене в голові паморочиться...

— Я принесу тобі поїсти й випити. Ти ж не вечеряв.

— Звідки ти знаєш? Тебе й удома не було.

— Я все знаю. Ось поїси й відпочивай.

— Ще відпочину. Без тебе... А поїсти не завадило б. Нікого не розбудимо?

— Ні-і. Я сторожкі! — Люся лукаво усміхнулась, посварилася на нього пальцем: — Не дивись на мене!.. — Але він дивився на неї, і вона взяла обома руками його голову й повернула обличчям до стіни. — Не дивись, кажу.

Вони пустували, забувши, що галасувати дуже й не слід було б.

— У-у, який! Так не можна! Я теж зголодніла, — шльопнула вона його й, схопивши халат, вислизнула, зашурхотіла за дверима одягом.

— Ей, хто там!

— Борю, не дурій! — просунула вона обличчя між занавісками, і було в її бистрих, зовсім уже близьких очах стільки всього, що Борис не втримався, кинувся до неї, але вона стулила перед ним занавіски, і коли він уткнувся обличчям у її обличчя крізь цупку занавіску, випалила: — Я тебе люблю!

На нього найшло хлоп'яцтво. Він ударив у подушку кулаком, підкинув, упав на подушку грудьми, ніби на теплу ще птаху, і побачив на простирадлі, наче в гіпсі, зліпок її тіла...

Він обережно доторкнувся до простирадла.

Під долонею була порожнеча.

Люся з'явилась у дверях з посудом, з хлібом і картоплею, хотіла сказати, що, слава богу, кум-пожежник не всю самогонку видудлив, і завмерла, побачивши на Борисовому обличчі розгубленість. Він ніби не впізнавав її, ні, впізнавав, але бачив уже немовби збоку.

— Ти чого?

На очі Борисові наверталися сльози, обличчя його страдницьки загострилося.

— Я тут! — торкнулася вона його.

Він пересмикнувся і до хрускоту стиснув її руку.

Люся ривком пригорнула його до себе, одразу ж різко відштовхнула й заходилася готувати їжу. Вони мовчки пили самогонку з одного кухля й, випивши, за кожним разом цілувалися. Мовчки закусували картоплею з салом; і він чистив картоплю для неї, а вона для нього.

Попоїли, і стало нічого робити, не було про що нібито й балакати. Мовчки дивилися вони поперед себе в порожнечу ночі, що йшла вже на спад. Борис винувато погладив їй руку. Люся вдячно стисла його пальці, і тоді він дикувато схопив її, притиснув до ліжка:

— Смерть чи життя?!

— Ой, який же ти! — приплющила Люся звологі очі.

— Дурний?

— Псих! І я псих...

— П'яний я, а не псих.

— Не можна так багато,— вивернулась Люся з його рук.

— Можна! — сказав він, тремтячи від вимученої настирливості.

— Ти слухайся мене. Мені вже двадцять перший рік!

— Поду-умаєш! Мені самому двадцятий!

— От бачиш! Я старша за тебе на сто років! — Люся обережно, мов дитину, уклала його на подушку.— Уже третя година!..

Хтось із солдатів знову заворушився в кухні, пішов, спіткнувся об ночви, хрипко вилаявся. І вони знову пережидали, припишкнувши. Од вікна падав тьмяний напівморок, висвітлюючи Люсині плечі, пробігаючи іскристими світлячками по шибках, зблискуючи сніжно в її волоссі. Приском яскрили її зіниці. Під віями й під маленьким, круто піднятим підборіддям запали тіні. Уже передчуваючи ранок і розлуку, пригорнувшись одне до одного, сиділи вони. І нічого їм більше не хотілося: ні говорити, ні думати, а тільки сидіти отак удвох у напівдрімотному забутті і відчувати одне одного живими, відвертими тілами, звідувати незнане блаженство, від якого душа ставала податливою, м'якою, плюшевою ставала душа.

Частина третя

ПРОЩАННЯ

Сльози гіркі затуманили очі.

Ранок похмурий крадеться вслід ночі,

як лиходій.

Швидко надходить цей проклятий день!

Час залишає тебе і мене в сірій імлі.

З лірики вагантів

Вікно засвітилося, і кімната стала наливатися червоним світлом. Одноголосо заривав сусідський собака в завулку, з морозним дренькотом дзеленькнув дзвін. Яблунька за вікном загойдалася, заворушилася, наближаючись до вікна. Усе в кімнаті

ожило, зарухалося тінями, замиготіли хрести від рам на долівці й на стіні.

Люся боляче вчепилася нігтями в Бориса. Він пригорнув її до себе: «Ну, чого ти, чого ти, маленька! Не бійся...» Боятися нічого — небезпеку лейтенант одразу відчув би — нюх у нього вишколений війною.

По той бік вузьких топольок, що стіною стояли за городом у завулку, люто, шпарко горіла хата, завалюючись шапкою покрівлі набік, розтрушуючи ошмаття полум'я по городу.

«Висушили слов'яни онучі!» — посміхнувся Борис — дуже вже весело палахкотіла хата. Борис знав, що в хатах цих сволок — він же й комин. Доки топлять соломою — нічого, а як запалять дрова чи лави, та ще бензинчику хлопнуть солдати, — ні житла тоді, ні онуч.

— Поліцая смажать! — глухо мовила Люся й почала кутатися в ковдру, накинута на плечі. — Шкура продажна!.. На пересилці служив, напихваті у фашистів. Наших людей, як утильсировину, там сортував: кого в Німеччину, кого в Криворіжжя — на рудники, кого куди... — Голос у Люсі тремтів. Відблиски металась по її обличчю й грудях. Обличчя ставало то бліде, то сіре, потрапляючи в тінь, і тільки очі, затемнені віями, яскріли приском і злісно. — Як зайняли вони містечко, на постій до нас влаштувався фріц. Пан такий. З собакою в Росію прибув! На собаці нашійник позолочений. Слизький, булькатий собака. Жаба жабою... Фашист отой культурний приводив з пересилки дівчат — у тілі вибирав... істівних! Що він з ними робив! Що робив! Усе показував їм якусь паризьку любов. Одна дівчина виколола поважному фріцові око за ту паризьку любов... Одне встигла. Собака загриз дівчину... — Люся затулила обличчя руками й так його здавила, що з-під пальців смугами виступила білість, — на людину, мабуть, псина нацькований... Перекусив їй горло, наче пташці... облизнувся й ліг... до вікна отам!.. Отам... — показувала Люся однією рукою, другою все затуляючи очі.

І Борис відчував, як холонуть у нього спина й тім'я, розуміючи, що вона, Люся, бачить щось страшне й зараз, приглушено спитав:

— Що?.. У тебе на очах?!

Вона кивнула головою раз, удруге, не могла вже спинитися і все трясла, трясла головою, зайшлася в сухому риданні...

Він пригорнув Люсю до себе і не відпускав, поки вона трохи не заспокоїлась. «Бити! Бити так, щоб зуби кришилися! Правильно, Фількін, правильно!» Згадавши командира роти, ранковий бій, яри, Борис згадав і собаку з дорогим нашійником, що шматував убитого коня: «Він! Треба було пристрелити...»

— Упіймали його партизани.— По зловісній і якійсь мстивій Люсиній усмішці Борис зрозумів — не без її участі.— Повісили на сосні. Собака вив у лісі... Гриз ноги господаря... До колін з'їв... Вище доскочити не міг. Подався до фронту. Там є чим харчуватися... А вражина безногий висить у темному бору, стукотить кістками, і поки не вимре наше покоління — все його чутно буде...

Собака в завулку вже не ридав, а хрипів, задихнувшись на прив'язі, і більше ніяких голосів не долинало і дзвін не дзвонив.

— Усіх би їх гадів,— зціпивши зуби, процідила Люся.— Усіх дощенту...

Борис не впізнавав у ній тієї жінки, щирої й відданої в пристрасті, що прийшла до нього в далекий-далекий вечірній час. Він відвів її на ліжку, укрит ковдрою і, заспокоюючи, приклав долоню до гладенького, спадистого лоба. Вона притихла під його рукою, поступово ознобний дроз перестав стрясати її.

— Борю! Розкажи мені про батька й матір. Хто вони в тебе? — попросила Люся.— Я хочу до них звикнути. Хочу все знати про тебе.

Борис зрозумів: найбільше за все їй хочеться ні про що не думати, забути, позбутись тяжких видінь.

— Вони вчителі,— не одразу, але охоче озвався Борис.— Батько завучем зараз, а мати викладає російську мову й літературу. Школа наша в колишній гімназії. Мати вчилася ще в тій гімназії,— Борис запнувся, а Люся жіночим чуттям, що особливо загострилося цієї ночі, вловила — він знову віддаляється від неї.— Колись у наше містечко було заслано декабриста Фонвізіна. З його дружини, генеральші Фонвізіної, Пушкін нібито свою Тетяну писав. Мама там десята чи двадцята вода на киселі, та однаково пишається своїм походженням. Я, ідіот, не запам'ятав маминого родоводу,— він усміхнувся чомусь своєму, ліг на подушку, закинув руки за голову, дивлячись у якусь свою далину.— Вулиці й провулки в нашому містечку заростають споришем. Набережна дерев'яна. Бур'ян поміж колод росте, в щілинах пташки гнізда мостять. Навесні на осонні медуниця розквітає, улітку — сороча лапка й богородицине зілля, і берези ростуть — старі-старі. А церков!.. Золотошники-чалдони спиритні були: пограбують, пограбують, а тоді своїм коштом — храм! І гріхи відпущено! Простодушні все-таки наші люди! Ну, а тепер у церквах гаражі, пекарні, майстерні. Церкви куцями позаростали, стрижі в дзвіницях живуть. Як вилетять перед грозою — усе небо в хрестиках. І галасу! Галасу!.. Ти не спиш?

— Що ти, що ти! — ворухнулась Люся.— Скажи... Мама твоя коси носить?

— Коси? До чого тут коси? — не зрозумів Борис. — Вона підстрижена. Коси замолоду були. Я в них пізній, ніби син і онук одразу... — Він перебив подушку, навалився на неї грудьми.

Спогади далекі, безтурботні. Вони прикипіли до серця, розчинилися в крові, жили в ньому, хвилюючи і втішаючи його, були ним самим. А себе хіба перекажеш?

Ось він чує, як пахне ранок у рідному містечку.

Росами й туманами — холодними, трав'янистими — пахли вони. Під обваленим зрубом набережної збирався туман, конопатив щілини між колодами, заячими шапками напинався на церковні бані. Від річки тягло прілою корою, і тумани пахли загубленим лісом. Корінна вода підступала до дамби, вимивала з-під зрубів землю, відкривала гнилі колоди.

Коли річка входила в береги, під дамбою виявилось стільки таємничого добра: скла від пляшок, консервних бляшанок, черепків, позеленілих від цвілі монет, кісток, мідних хрестиків. У калюжах попід дамбою бідувала дрібна риба, що прогавила спад води. Ворони стрибаєли вздовж розпертої землею дамби, хижо стромляли голови під колоди й проковтували рибок із жадібним клекотом.

Хлопчаки били ворон камінням, виловлювали рибок з калюж, засмічених гниллю. Рибки змучено ворушилися у теплих руках, вислизали між пальцями. Випущені, лежали вони зверху на воді, шепотіли судорожними ротами й, п'яно коливаючись, пірнали ненадовго в глибину. Та їх, як сухе вербове листя, виштовхувало нагору. Набравшись сили, малявки з уже усвідомленим страхом шильцями вганялися вглиб, припадали до дна, видивляючись корм і рідну зграйку, що клубочилась у воді.

Восени до дамби скочували бочки, складали їх дном до стіни, і тумани в ту пору, та й усе містечко, пахли рибою і цвіллю. Штабелі бочок стосами росли дедалі вище, пароплавів і барж приставало до берега щораз більше. Людно й густо ставало від північних рибалок. Обвітреного, знудженого без товариства, напівдичавилого народу. Грали гармошки на березі, верещали за омулевими й муксуновими бочками молодиці, і дітлашня підглядала сороміцьке. Ночі ставали непевні, неспокійні, і все в містечку співало й гуляло, як при давніх золотошукачах, що повернулися з удачею.

— Парубки й дівчата люблять у нас зустрічати пароплави. Кожен пасажирський. Шмагають себе гілками — комари й мошва заїдають, — усміхаючись, заговорив Борис, і Люся здогадалася, що перед ним пройшли якісь тільки йому відомі картини, і він і далі бачить їх окремо від неї.

Вона відсунулась, а Борис і не помітив цього, він так само дивився кудись, щасливо усміхаючись.

— Гонобобеллю — це в нас так п'янки буяхи називають, або чорницею, або горіхами кедровими пригощають дівчат парубки. Роти у всіх чорні. Містечко всипане горіховим лушпинням... Та що це я про комарів та про ягоди?! — похопився Борис. — Давай краще мамині листи почитаємо.

Люся не без смутку відзначила, що він зважився на це не одразу. Ще не звик своє ділити навпіл, і час потрібен, щоб усе в них стало єдиним: і життя, і душа, і думки.

— Тільки тобі знову доведеться йти. Листи в сумці.

Вона встала, вкрутила лампочку й, зажмурившись од світла, подумала, що він усе життя отак посилатиме її, і вона не стоїть бути в нього на побігеньках.

— Цьому каламарчику вашому зле. Від учорашньої гулянки ніяк не оклигає. Мучиться. Навіщо такого хлопчика напувати? — докоряла лейтенантові Люся, повернувшись із сумкою. — Ой Борю! — вона насварилася на нього пальцем. — Розпещений ти!

— Справді? То мама... Знаєш, — усміхнувся він, — тато мене в секцію боксу віддав при клубі лісокомбінату. І мені там одразу носа роз'юшили. У секцію мама більше не пустила, але тато скрізь із собою мене брав: на риболовлю, на полювання, горіхи збивати. Але пити ніколи не дозволяв. А цей, чердинський, дорвався...

Люся розправила зморшки у нього на перенісці, пальцем пройшлася по бровах, які починалися тонко й, злетівши до скронь, круто спадали вниз.

— Ти на маму схожий!

Не розуміючи, як приємно для жінки відкривати чоловіка — іноді на таке заняття йде ціле життя, і вважається, що то й було справжнє кохання, — він одмахнувся знічено:

— Не варто займатися моєю персоною...

— Який ти вихований хлопчик! — штовхнула його Люся. — Читай. Тільки я приляжу. Читай-читай!

Він помітив темні півкруги в неї під очима й пожалів незвичною чоловічою жалістю:

— Стомилася?

— Читай-читай!

Листів була велика пачка. Борис вибрав одного, розправив ріжки, погладив і, наче при спалаху блискавки, побачив матір з білою хусткою на похилих плечах, з жовтою дерев'яною ручкою в забруднених чорнилом пальцях, здалося навіть — почув, як скрипить перо, вив'язуючи дрібні рядки:

«Рідний мій!

Ти знаєш свого батька. Він притискає мене, каже, щоб я часто тобі не писала — ти змушений відповідати й відриватимеш час од сну. А я не можу не писати тобі щодня.

Оце перевірила зошити й пишу. Батько лагодить ятір у кухні й думає про тебе. Адже я читаю його, мов учнівський зошит, і бачу кожну пропущену кому і оті одвічні помилки на «а» і «о». Батько твій переживає — був стриманий і сухий з тобою, недолюбив, як йому здається, недоказав чогось. Він лагодить ятір і думає, що ти повернешся до весни. Він так змінився, що іноді називає мене «дівчинко моя». Так він називав мене ще молодим, коли ми зустрічалися. Смішно. А нам і тоді вже за тридцять було...

Я писала тобі, як важко тепер у школі. Дивуватись тільки доводиться, що в найважчі дні війни школи не позакривали і ми вчимо дітей, готуємо до майбутнього, значить, не втрачаємо віри в нього, в це майбутнє...

...Боречко! Ось знову вечір. Листа від тебе й сьогодні немає. Як ти там?

У нас грубка топиться, чайник кришкою деренчить. Батька сьогодні немає. Він узявся ще математику вести у вечірній школі. Чому ти, Боречко, побіжно написав, що тебе нагородили орденом? Навіть не повідомив — яким? Ти ж знаєш свого батька, його розуміння обов'язку й честі. Він був би радий дізнатися, за що тебе нагородили. Та і я теж. Ми обоє пишаємося тобою.

До речі, твій батько розповідав мені, як учив тебе плавати в човні з жердиною. І я побачила тебе: в трусиках, худенького, самі ребра стирчать. Човен великий, і ти б'єшся перед порогом, а батько ловить отих нещасних пічкурів і бачить, як тебе розвернуло й понесло. Ти майже добрався до кам'яного бичка, прибився до місця, але тебе знову підхопило й понесло... П'ять разів ти піднімався до порога, і п'ять разів тебе зносило. У тебе спітнів ніс (завжди в тебе пітнів ніс!). Шостого разу ти все ж таки подолав перешкоду із радістю: «Тату! Я човна привів!» А він: «Ну от і добре! Припни човна до каменя й берися вудити пічкурів — треба встигнути до смерку наживити перемет».

Ох і комісія ж, мій боже,— бути дитиною педагогів! Вічно вони її повчають. І виростають у них, як правило, телепні (ти — виняток, не супся, будь ласка!).

Біда з твоїм батьком. Як він переживав, коли в армії запровадили погони! Ми, каже, зривали погони, а дітям нашим їх начепили! А я раділа потихеньку, коли запровадили погони. Я радію всьому, що розумне й не принижує російської гідності. Може, в мені озвалася кров моїх предків?

Кінчаю. Якщо згадала предків, значить, пора. Це як у твого батька: коли він напідпитку пішов танцювати, значить, якраз час йому йти спати. Танцювати ж він не вмів. Це між нами, хоч ти знаєш.

Рідний мій! У нас уже ніч. Морозно. Може, там, де ти воюєш, уже день і тепліше? Усю географію перезабула. Це тому, що поряд тебе відчуваю.

Оце як закінчувати листа, так і розклеюся. Пробач мені. Слабка я жінка і люблю тебе більше за життя. Ти отут — я доторкнуся до серця рукою... — Пробач мені, пробач. Треба б якісь інші слова, бадьорі, чи що, написати, а я не вмію. Помолюся краще за тебе. Не лай мене за це. Усі матері божевільні... Життя ладні віддати за своїх дітей. Ох, якби це було можливо!..

Батько твій викрив мене. Я на сон шепочу молитву, думаю, що батько твій спить. Не крийся, каже, якщо тобі й Борі допоможе... Я заплакала. «Дівчинко моя!» — сказав він... Та ти ж знаєш свого батька. Він вважає, що в нього не одне, а двоє дітей: ти і я.

Благословляю тебе, мій дорогий. Спокійної тобі ночі, якщо вона можлива. Вічна твоя мати —

Іріага Фонвізіна-Костяєва.

Лист закінчився, а Борис усе ще тримав його перед собою, невідривно дивився на розгонистий материн підпис і виразно бачив її: носатеньку, з відстовбурченими вухами, у білій хустці, що зсунулася з похилих плечей; по-старомодному заколите на потилиці волосся бачив і ріденький чубчик над чолом, який завжди викликав усмішки в учнів. Мати прибрала лист, закуталась у хустку, розсунула фіранки на вікні, намагаючись думкою осягти простір, що відокремлював її від сина.

За вікном мерехтять негусті вогні старенького містечка, а за ними вгадується темне провалля річки, відкритої торосами, і далі — тьмяні обриси гір з похмурою, німою тайгою на схилах, з чаклунською моторошністю в стрімчасто-глибоких розпадах. Щільно зімкнувся простір навколо містечка, навколо будинку й самої матері. Десь на другому боці непроглядної землі, що обривалася за річкою, — він і віддалена окопами, тисячами верст відстані, між двома ворогуючими світами, — вона, мати.

Борис спохватився, згорнув листа в трикутник, потертий на краях.

— Старомодна в мене мати, — сказав він нарочито голосно. — І стиль у неї старомодний...

Люся не обізвалася.

Борис повернувся й побачив, що все обличчя в неї залите сльозами, та чомусь не наважився її втішати. Люся схопила сльозу з етажерки, розхлюпуючи на груди самогон, ковтнула з шийки й уривчасто мовила:

— Я мушу про себе... Щоб не було між нами...

Борис спробував зупинити її.

— Було все так добре. Психопатка я, справді психопатка!— витираючи обличчя долонями, ніби обминаючи плече й груди, прикриті ковдрою,— додала вона. Який ти лагідний! Ти в маму. Я її тепер знаю! Навіщо війни? Навіщо? За саме тільки материнське горе... О боже! Як би це висловити?..

— Я розумію. До фронту, навіть до вчорашньої ночі, можна сказати, не розумів...

...Матері, матері! Навіщо ви скорилися дикій людській пам'яті, змирилися з насильством і смертю? Адже більше від усіх, мужніше від усіх страждаєте ви в своїй первісній самотності, у своїй священній і звіриній тузі за дітьми. Не можна ж тисячі літ очищатися стражданням і сподіватися на чудо. Бога немає! Віри немає! Над світом владарює смерть. На що ж нам сподіватися, матері?

А за вікном кінчалася ніч. І земля неспішно поверталася тим боком до сонця й дня, де чуже й наше військо спало в снігах.

Хата догоріла, завалилась. Купа вже хиріючого вогню умиро-творено дожовувала рештки балок, перебігаючи по них жвавим маленьким горностаєм і пірнаючи у відталу яму.

Люся розпластано лежала на ліжку, застиглим поглядом втупившись у стелю. У вікні червоним жучком ворухився відблиск пожарища, але кімната вже налилася темрявою. Темрява ця не зближувала, не народжувала таїнства. Вона навалювалась гнітючою тугою, недобрим передчуттям.

— Я закурила б,— Люся показала на етажерку.

Не дивуючись і знову ж таки не питаючи ні про що, Борис намацав у дерев'яній шкатулці пакетик з тютюном і, як умів, скрутив цигарку. Люся засунула руку під матрац, дістала запальничку. Чомусь усміхнувшись, вона розгорнула цигарку, зіплену, як вареник, скрутила її тугіше й, прикуривши, освітила Борисове обличчя вогником. Усмішка не сходила з її вуст.

— Запальничка того самого фріца.— Люся клацнула по запальничці нігтем, погасила вогник, дмухнувши на нього.— Власника повісили в бору на сосні, а запальничка горить... заправлена запальничка, кістяна. У Люсі клетотіло в горлі. Вона затягувалась димом по-чоловічому вміло й жадібно.— Дівчат він, між іншим, потрошив на оцьому самому ліжку...

— Навіщо ти мені це?

— О-ох, Борю! — кинувши на долівку цигарку, підтяго впала Люся на нього. — Де ж ти раніше був? Невже треба було війні, щоб ми зустрілися? Любий ти мій! Чистий, хороший! Як страшно жити!.. — Вона одразу ж угамувала себе, промокнула обличчя простирадлом. — Усе! Все! Пробач! Не буду більше...

Борис мимоволі відсторонився від неї, і його знову нестримно потягло в кухню, до солдатів — там усе простіше, ближче, зрозуміліше, а тут казна-які страхи-жахи...

— Чого сидиш та й думаєш? Чого не йдеш, не гуляєш? — ніби почувши, про що він думає, спитала Люся, запускаючи руки лейтенантові в чуприну. — Так і не причесався? Чуб у тебе м'який-м'який!.. Не вмієш ти ще прикидатися. Чоловік повинен уміти прикидатися...

— А ти... Ти все вмієш? — Борис лякливо завмер від своєї зухвалості.

— Я? — Люся знову дивилася на свої руки, і це дратувало його. — Я ж тобі казала, що старша за тебе на сто років! Жінкам інколи треба вірити... — і надривно, натужно засміялася: — Ой господи, яка ж я розумна!.. Ти відчуваєш, що ми ось-ось посваримося? Усе, як у добрих людей...

— Не буде сварки. Он уже світає.

Вікно й справді вималювалося квадратом, до кімнати просочилося тьмяне, розсіяне світло.

— «На зорі ти її не буди...» — прошепотіла Люся й завмерла, схиливши голову. Потім підвела голову, відгорнула з чола волосся й опустила руки Борисові на плечі. — Спасибі тобі, сонечко ти моє! Зійшло, зігріло... Заради однієї цієї ночі варто було жити на світі. Дай випити й нічого не кажи... Нічого!

Борис устав, налив у кухню самогонки. Люся пересмикнулася, ковтнувши, почекала, коли вип'є він, і легко, ненадовго припала до нього.

— Ти мене ще трішечки-трішечки потерпи. Трішечки-трішечки...

Борис доторкнувся вустами до її вуст, і вона змигнула повіками. І знову пом'якшала його душа. Хотілося зробити їй щось несподіване, хороше. І він згадав, що треба робити. Незграбно, як сніп, підхопивши Люсю на оберемонок, став носити її по кімнаті.

Люся відчувала, як йому важко, незручно носити її, але так годиться в благородних романах — носити жінку на руках, от нехай і носить, коли такий начитаний! Мліючи, слухала вона нездійсненні приємні дурнички: війна скінчилась, він приїхав до неї, взяв її на руки, несе до станції... на очах у всіх людей, три кілометри, всі три тисячі кроків...

«Ох ти, лейтенантику, лейтенантику!» — пожаліла його й себе Люся і, торкнувши вустами дряно-твердий рубець його рани, заперечила:

— Ні, не так! Я сама примчу на вокзал. Нарву великий букет троянд. Білих! Сніжних. Одягну нове плаття. Біле. Сніжне. Буде музика. Буде багато квітів. Буде багато людей! Будуть усі щасливі...— Люся змовкла і майже нечутно видихнула:— Нічого цього не буде...

Він не хотів її слухати і бурмотів, як тетерук-токівник, різну всячину про вічне кохання, про щастя й вірність.

Отямившись, вони почули, як ходять на кухні солдати, тупотять, перемовляються, хтось витрушує шинель.

Люся сповзла до ніг лейтенанта.

— Візьми ти мене з собою, товаришу командир,— тулячись до Борисових ніг щокую, попросила вона.— І, дивлячись знизу вгору.— Візьми! Я пратиму й варитиму. Перев'язувати навчуся, лікувати. Я тямуща. Візьми. Адже воюють жінки...

— Та воюють. Не змогли ми обійтися на фронті без жінок,— одвернувшись до вікна, промовив взводний уривчасто:— Славно їм за це. І не соромимось. А треба б...

— Страх, який грамотний ти в мене, лейтенанте! — Люся чмокнула взводного в щоку й пішла, зав'язуючи поясок халата.

Борис приліг на ліжку і вмить провалився, мов у льох, у такий глибокий і бездонний сон, яким ще ніколи не спав.

Години через дві Люся навшпиньках увійшла в кімнату. Повисла на спинку стільця гімнастерку, випрасувану, з уже пригвинченим орденом, з пришпиленою медаллю, штани, онучі, теж випрані, але ще вологі, поклала і обережно сіла на постіль, торкнулася Борисового носа.

Він прокинувся, але, не розплющуючи очей, ніжився.

— От! — відкидаючи рукою волосся, що вибилося з-під хустки, заговорила Люся, киваючи на гімнастерку.— Доглядати коханого чоловіка, виявляється, така насолода! — і скрушно похитала головою.— Жінка все-таки є жінка! Ніяка рівноправність їй не допоможе...

Рум'яна, розпашіла від праски, дуже домашня й дуже затишна була зараз Люся. Він долонею витер їй з чола піт, обняв з уже відм'яклою, восковою пристрасстю, потяг до себе.

— Не можна! — вперлася вона йому в груди руками.— Усі повставали.

Але Борис не випускав її.

— А коли дізнаються?..

— Солдати хоч про німецький, хоч про наш наступ раніше головного командування дізнаються, а вже про таке...

Борис одягався, Люся заплітала косу, коли за занавіскою почулося делікатне попереджаюче покашлювання.

— Товаришу лейтенант, я щодо горілочки! — почувся бадьорий голос Пафнутьєва. — Якщо залишилася, звісно...

— Є-є.

— Що, без пального не заводилось?!

— Балакаєш багато! — з удаваною суворістю обізвався Борис.

Ой, не обберешся тепер розмов! Похвалятимуть солдати: «А взводний наш маху не дає, хоч з вигляду інтелігентний!» Все, що сталося, сприймуть солдати як коротку бойову пригоду лейтенанта, і він нічого не зможе виправити і змушений буде погоджуватися, потурати такому настроєві. Почнуть розпитувати, як та що воно було? І, ой, важко, неможливо буде відкритися від проникливих вояків!

Борис просунув між занавісками сулію, кухоль.

— Шкаликів не давати. Тобі й іншим теж не ковшем!

— Ясненько! — Пафнутьєв підморгнув взводному.

— Чого все моргаш? Осліпнеш же! — буркнув Борис.

Люся вирядилась у жовте плаття. Чорні циганські стрічки спадали їй на груди, коса перекинута через плече. Рукава плаття теж обшиті чорним. На ногах майже ненадівані черевики на твердому підборі. Схожа була Люся на дівчинку-підлітка, яка потай добралась до маминої скрині й надягла на себе доросле вбрання. За спиною в Люсі на шибках переливалася паморозь, росли білі чарівні кущі, папороть, квіти, пальми.

— Яка ви гарна, мадам!

Вона бгала стрічку, намотувала її на палець.

— Я сама, ще дівчинкою, це плаття шила...

— Та невже! Шикарне плаття! Шикарне!

— Глузуєш! Ну що ж, все одно іншого немає. — Люся ткнула носом у зім'ятий, ніби пожований лейтенантів погон і здригнулася: стійкого запаху горілого, землі, поту не вивело прання. — Мені хочеться зробити щось таке... — заглушуючи в собі тривогу, покрутила вона в повітрі рукою, — зіграги щось старовинне і... поплакати. Та немає інструмента, і грати я давно розучилась. — Вона ворухнула раз-удруге щіточками вій і одвернулася. — Розтала дівка!.. Як усе ж таки легко звести нашого брата з розуму!..

Борис торкнувся коси, шиї, плаття — ніби забирало від нього цю сумну й покірливу жінку, з такими близькими і водночас такими далекими очима, забирало у новонароджений день, у буденне життя, а він хотів затримати її й те, що було з ними і тільки у них...

Вона ловила його руки, намагалася притиснути до себе: ось, мовляв, я, ось, з тобою, поряд...

Снідали в кухні. Люся, хоч ховала очі, але порядкувала за столом жвавіше, ніж досі. Солдати багатозначно й незлобиво жартували, запевняючи, що лейтенант дуже змарнів після тяжких боїв, сам на сам стримуючи натиск противника, а вони ось, тюхтії, хропли собі й не виконали того, чого їх учили в школі — на виручку командирові не прийшли. А теж колись співали: «Ось іде наш командир зі своїм загоном. Ех, ех, ех-ха-ха, зі своїм загоном!» Загін, бач, тільки й може що спати! Негаразд! Занедбано політико-виховну роботу у взводі, занедбано, і треба її підтягти, щоб юний командир сам за всіх не одбувався!

Шкалик нічого не міг уторопати. Викручений, зім'ятий, тремтів він фіолетовими губами, сидячи за столом смиренньким стриженим послушником, пригнічений мирськими гріхами. Піднесли йому похмелитися... Шкалик затулювся руками, ніби від нечистої сили. Тоді дали йому капустяного розсолу з напучуванням: «Не вмєш, то не пий!»

Люся прибрала посуд, порилася в шухляді столу. Між гудзиками, нитками й іржавими наперстками знайшла тюбик губної помади. Прихиливши за собою двері в світлицю, вона послинила засохлу помаду й, підмалювавши стерті, ниючі губи, вислизнула з хати з бляшаним бідonom.

Солдати ладналися прати, голитися, чистили одежину, взуття, нещадно димили махоркою, перемовлялися лїниво, кепкували із Шкалика. Лейтенант слухав їхню неквапливу балачку й радїв, що до ротного поки що не кличуть, ніяких команд не подають, гляди, затримаються вони тут.

Розмова крутилася навколо однієї одвічної теми, до якої російський солдат, як тільки перебуде страх, відпочине трохи, обов'язково береться.

— Пообїдали, — розповідав Пафнутьєв, правлячи бритву, поцмолюючи цигарку й мружачи очі від диму. — Дїглахів удома немає. Тато й мама вже померли на той час. Зойка зі столу прибирає, а я курю та поглядаю, як вона по хаті бігає, ногами круглими вертить. Вікна відчинені, фіранки гоїдаються, — вітерець знадвору повіває. Тихо. І головне — ні душі! Прибрала Зойка посуд. Я й кажу: «А що, старенька, чи не побавитись нам?» Зойка ще моторніше забігала, загримала: «У вас, у жеребців, тільки одне на думці! Город он не сапований, у хаті не прибрано, діти десь гасають...» — «Ну що ж, кажу. Город, звичайно, штука важлива. Сапуй. А я, мабуть, до дівчат піду!» При силі я ще тоді був, на гармошці рипав. Ось вискочила моя Зойка. Хвилину немає, другу, п'яту... Я тютюн курю, мрію... Раптом — бах, тарабах! Влітає моя Зойка вже наготові, плюхнулась поперек ліжка й кричить: «Подавися, харцизяко!..»

Хата аж хитнулася од реготу, і сам Пафнутьєв зайшовся, приплющивши масні від солодких спогадів очі, мало ремня бритвою не перетяв. Шкалик капусту їв, то трохи не вдавився. Малишев угатив його по спині кулаком — злетів солдатик з лавки й капусту непомітно проковтнув. Каришев моторно пирхнув ніздрями — зі столу спурхнуло й закружляло лушпиння цибулі. Навіть сором'язливо тихий і недужий на похмілля Корній Аркадійович зм'яв в усмішці бліді губи.

Повернулася Люся, таємниче всміхаючись, поманила Бориса в світлицю. Там вона дала йому бідон і змусила пити молоко з-під корови. Не перестаючи багатозначно всміхатись, витерла йому ледь помітні вуса, змочені молоком, і з придигом сказала на вухо:

— Я дізналася військову таємницю!

Лейтенант від подиву відкрив рота, обличчя стало недовірко-ливо-недоумкувате.

— Баша частина ще день або й два простоїть тут.

Взводний весело гикнув, підхопив Люсю й закружляв по кімнаті та й змахнув з підвіконня дзеркальце.

— Ой! — зойкнула Люся.— Це на нещастя!

— Яке нещастя? — засміявся Борис.— Ти віриш у прикмети? Забобонна ти! Відстала! Дві доби! Хіба це мало?!

Люся мовчки збирала скалки дзеркала. Борис допомагав їй і переказував побрехеньку Пафнутьєва. Лунко грюкнули двері. Люся вкинула скалки у вазон і вибігла в кухню.

— До зброї, вояки! — награно бадьорячись, хрипким голосом гаркнув старшина й, стукнувши валянком об валянок, доповів Борисові:— Товаришу лейтенант, наказано з'явитись на майдан. Подають машини.

— Машини! Які машини? Дві ж доби...

— Хто наплів? — Мохнаков свердлов людей почервонілими очима. Солдати знизували плечима. Пафнутьєв крутив пальцем біля скроні й підморгував старшині. Мохнаков хотів був щось утнути з цього приводу, та надто вже злиняло обличчя взводного.— Колона! — пояснив старшина.— Ту саму колону, що перевозила поранених, відряджено для полку. Пішака й за зиму фронту не наздогнати.

Люся притулилася спиною до дверей. Біла хустка розійшлася, стало видно на грудях чорні стрічки й викот плаття. Борис пеньком стирчав посеред кухні. «Чого це ви?» — запитував поглядом Мохнаков.

Солдати бурчали один на одного, лаяли війну, складаючи пожитки, штовхали лейтенанта. Шкалик рився в соломі — ремінь шукав. Старшина поворушив валянком соломі, зачепив

ремінь, схожий на побиту камінням змію, і валянком же закинув його Шкаликіві на голову.

— Няньку тобі?!

Небагатий скарб солдатський. Хоч як зволікали, а все ж таки зібралися. Прощатися почали, гуртом заговорили, потискуючи господині руку. Звичне діло: тисячу, коли не дві поміняли вони ночівель, рухаючись по фронті.

— Забивайте клейтухи, слов'яни! — чимось невдоволений, підкидав монету старшина. — Машина не кінць — ждати не любить.

Солдати закурили й посунули надвір, порозтягавши валянками солому по кухні. У хаті стало порожньо, вистуджено. Люся штовхнула спиною двері й провалилась у кімнату.

— Мені вибачатися, чи як?

Запахуючи в польову сумку пачку листів і рушник, Борис порожньою витріщився на Мохнакова.

Старшина щось глухо буркнув, прибив шапку на вусі, підкинув монету до стелі, але не зумів її піймати й, грюкнувши дверима, вийшов.

Борис провів поглядом воїнство, вижите з теплого житла, і перш ніж зайти в світлицю, постояв, ніби над урвищем, потім рвучко начепив сумку, поправив комір шинелі й штовхнув двері.

Люся сиділа на лаві, відвернувшись до вікна. Поклала руки на підвіконня і зіперлась на них підборіддям. Вона дивилась у вікно. Петелька на рукаві плаття зіскочила з гудзика, і чорні крила обшивки розлетілись врзнобіч. Борис застебнув гудзика, звів крильця й торкнув Люсю за руку. Треба було щось казати, а найкраще б пожартувати. Та на думку не йшли ніякі жарти.

— Тебе ж чекають! — повернулася Люся. У неї знову віддалилися очі, а голос був буденно спокійний.

— Ага.

— То йди! Я не проводжатиму. Не можу. — Вона відвернулася, знову притисла до рук підборіддя з вдоволеною в нього ямочкою. У Люсиній позі, у міцно стулених вустах, у дрібно-тремтливих віях було щось зворушливе й смішне. Вона схожа була на школярку, яка розвередувалася на випускному вечорі.

Час минав.

— Що ж робити? — Борис переступив з ноги на ногу, поправив сумку при боці. — Мені пора. — Він ще переступив, ще раз поправив сумку. Люся не озивалася. Підборіддячко її зім'ялося, вії все частіше смикалися й знову розстебнувся рукав, а хвостик коси упав у мокру заглибину рами.

Борис віджав змокріле волосся, обережно поклав косу на Люсину спину.

— Я ж не винен...— ледь чутно сказав Борис, затримавши руку вище викоту плаття. Ніжне, пухнасте тепло зібралось під косою, немов у пташиному гніздечку. «Люба ти моя!» — Борис через силу змусив себе стриматись, щоб не припасти вустами до цього тепла, до цієї ніжної дитячої шкіри.

— Авжеж,— відчувши, що він пересилив себе, сказала Люся, глянула на свої руки й одразу ж забігала ними: поправила стрічки, навіщось стисла пальцями горло.— Винних немає.

— Прощавай тоді...— Борис незграбно, мов новобранець на першому навчанні, повернувся кругом, обережно, як у лікарняній палаті, причинив двері, постояв біля них, чогось чекаючи, обмацуючи кухню очима — чи не забув хтось чого?

Ніхто нічого не забув.

«Соломи не прибрали. Насвинячили й пішли. Завжди так... То що вже там... Довгі проводи — зайві сльози...» Борис попідгортав солому й подався наздоганяти взвод.

Звідусюди тяглися до майдану бійці. Сніг капустою хрумтів під черевиками. Білясті дими — топлять соломою — хмарою стояли над містечком. Лежало воно між двома лісистими пагорбами, в широкій поймі роздвоєного струмка, що впадав у чималеньку річку. За річкою вздовж берега тяглися хати й садки з церковкою посередині.

Борис здивувався — цієї церковки він чомусь раніше не помітив. Заріччя зруйноване. Збита баня на церкві. Дерев'яний гужовий міст згорів, поручні впали, крига темніла шматтям, парувало з пробоїн. У хуторі теж топилися печі, дими звідти тяглися уздовж річки, а в містечку ще чадив за городами будинок, що згорів уночі.

Чому, чого не оборонялися німці по цей бік річки, а подались на відкрите місце, забралися в яри й вирішили прориватися звідти? У війни особливий норів, своя якась арифметика. Іноді переб'ють взвод, роту, але один або два бійці залишаються навіть неподряпанними. Або розтрощить снарядами, бомбами село, а посеред нього хата стоїть. Навколо неї голі руїни, а в ній і шибки цілі!

Ротний командир Фількін, одержавши в своє розпорядження техніку, почував себе полководцем і одразу зафорсив. Він дивився на Бориса якось уже здалеку, ніби виявляв у ньому і в собі значимість зміни. Рукою, туго-туго обтягнутою хромовою рукавичкою, з усього видно — дамською, Фількін владно вказував: кому на яких машинах їхати, яку дистанцію тримати.

Весело, з примовками солдати сідали на машини. Немає народу благодюшнішого за солдатів, які виспалися, попоїли гарячої страви, та ще до всього того дізналися, що не тьопати їм ніжками до передової.

Десь узялися дві україночки в однакових жовтих козушках з опушкою, у квітчастих хустках. Білозубі, спілі, ніби вони зійшли з картин Малявіна чи Кустодієва, а точніше, з довоєнних виставочних плакатів.

Жоден солдат не проходив мимо дівчат просто так. Кожен виявляв до них увагу: хто слово доречне кидав, хто поплескував, а хто норовив і під козушок рукою залісти.

Дівчата верещали, відбиваючи атаки піхоти: «Геть, москаль, геть!», «Та що ж ти, скажений, робиш!?!», «Ну ж, ну ж! Ой лихо мені!», «Та їдьте вже швидше!» Однак було ясно — не хотілося дівчатам так швидко відпускати москалів, подобалась їм уся ця весела колотнеча навколо них.

Ніякого душевного потрясіння Борис іще не переживав, тільки відчував, як непрсохлий, задубілий на морозі комір обручем здавлював шию, а від шинелі знову пекло, ятрило нагерте місце, та від холоду чи від закостенілого коміра було важко дихати; і думки ніби загусли в голові, зупинилися, але серце й життя, пущені цієї ночі на велику швидкість, рухалися своїм звичаєм. До зупинки було ще далеко, до горя й туги трохи ближче, та лейтенант поки що цього не знав. Він метушливо бігав навколо машини, збуджувався з кожною хвилиною дедалі дужче, навіть поплескав дівчат-українок. Дуже він змінився за короткий час. Досі не те що доторкнутися, а й глянути ласо він не наважився б на дівчину.

— Мужнієш, Боря! — здивувався Фількін.

Лейтенант намірився відповісти жартом, але побачив Люсю. У наспіх накинутій на голову вовняній хустці, у тих самих чорних туфлях налетіла вона й почала привселюдно цілувати Бориса, потім на машину вилізла і солдатів, які ночували в неї в хаті, усіх перецілувала, такі вони стали їй рідні, — говорила, щоб лейтенанта берегли — веліла, щоб Шкалику більше пити не давали...

Солдати, котрі ночували в інших хатах, заздрісно охали й настійно вимагали, щоб їм теж було приділено увагу. Корній Аркадійович скинув з Люсі туфлю, витрусив сніг. Спираючись Малишеву на плече, Люся стояла на одній нозі, сміялась кризь сльози і щось говорила, говорила...

— Хай береже тебе бог, дочко! — надівши Люсі туфлю, сказав Корній Аркадійович, а Каришев поправив на ній хустку й легенько погладив по голові.

Машини рушили швидко, ніби застояні коні. Борис пригорнув Люсю до грудей, розплющивши пряжкою польової сумки їй носа, і якийсь час вона відчувала тільки цей біль.

— Лейтенанте! Лейтенанте! — підганяв взводного водій, стримуючи машину. — Колона рушає, а я маршруту не знаю.

Щось з реготом гукали солдати з машин, що проїздили мимо.

— Колись хоч помолилася б,— сказала Люся, шарпаючи вилоги його шинелі.— Але ж ми не віруючі. Атеїсти ми... Лишилося тільки заголосити на весь голос...

— Отакої! Тільки цього ще бракувало! — озираючись на машини, пробурмотів Борис і почав відпихати її від себе.— Змерзла! Іди!

Він скочив у кабіну, хряпнув залізними дверцятами й одразу ж відчинив їх, ладен повинитися за образу, завдану їй. Але «студебекер», сито загурчавши, рвонув з місця в кар'єр — взводного вдавило в спинку сидіння, Люсю відкинуло назад, оповило димом вихлопів, і вона лишилася в його пам'яті — пригнічена й спантеличена.

На машинах співали, ухкали й підсвистували самі собі солдати. На витоптаному снігу ще диміли недокурки, вився над дорогою синюватий димок, а колона вже підіймалася за містечком на узгір'ї, і голова її підповзала до лісу.

— Адресу! — зірвалась і побігла Люся.— Матінко моя! Адресу ж!...

Приголомшена, розгублена, вона мчала слідом за колоною. Та хіба машини наздоженеш...

На узліссі соснового бору, байдуже тихого й похмурого, того самого, де висів на сосні чужинець, тупорила заморська машина зачепила кабіною соснову гілку, другу, третю — і сніг театральною завісою упав згори, закривши від неї все.

Люся стала, знесилена, захекана.

Що з тієї адреси? Навіщо вона? Час стихився, зупинився на одну ніч і знову побіг, нестримно відлічуючи хвилини й години людського життя. Ніч минула, залишилася за крайкою нового дня. Нічого не можна було виправити й повернути.

Все було, і все минуло.

Мимо рухалась інша колона. Бійці показували на сніг, на хати, на ноги жінки. Не маючи сил підвести руку й помахати їм, Люся хиталась всім тілом ніби у поклоні, й повторювала одне й те саме:

— Вокійте швидше, рідненькі!.. Живі всі будьте...

Повернулася вона додому напівзамерзла. Туфлі на ній стукотіли, як кам'яні. На волоссі лежав сніг. Кінчик намоклої коси намерз і свинцевим грузилом бився об спину. Не роздягаючись, скімлячи, мов цуценя, Люся залізла в ліжку, підсвідомо сподіваючись, що там іще зберігається тепло.

Хату зайняли солдати тилової частини. Літній, але молодцюватий сержант, постукавши в двері, увійшов і став виправдуватися:

— Було відчинено. Ми думали: хата покинута...

— Живіть.

Струшуючи туфлі з ніг, Люся силкувалася натягнути на себе ковдру, притулитися до чогось, і все протяжніше скімлила вона заціпенілим ротом, цокотіла зубами. У неї в очах, віддалено темних, виник мінливий блиск, наче паморозь іскрилася в сухих зіницях, з яких виїло зерно, і наче стали вони порожністими.

Частина четверта

СМЕРТЬ

Життю нема кінця
І мукам — краю.

Петрарка

Підбираючи подерту білу пелену, зима квапливо відступала з фронту на північ. Оголювалася земля, побита війною, і лікувала сама себе сонцем, талою водою, зтягала шрами й пробоїни ворсом зеленої трави. Розпукувалися верби, бризнули по узгір'ях фіалки, заяснів підбіл, проліски гострою кулею пробивалися нагору. Потяглися через окопи пташині ключі, замовкаючи над фронтом і ламаючи стрій. Худобу вигнали на пасовища. Корови, кози, вівці вистригали зубами ще дрібну й низьку траву. І не було коло худоби пастухів, а все пастушки шкільного й похилого віку.

Вітри віяли теплі й вологі. Туга находила на солдатів у окопах, котилася до них у траншеї разом з талою водою.

О тій порі й відвели побитий у зимових боях стрілецький полк на формування. І як тільки відвели й поставили його в резерв, до замполіта полку з'явився вивітрений, як тараня, лейтенантик — проситись у відпустку.

Замполіт спочатку подумав — лейтенант розіграє його, жарт якийсь вигадав, і хотів прогнати взводного, але бездонна гіркота у вигляді хлопця утримала його.

Повів розмову з лейтенантом замполіт, побалакав та й сам засумував.

— Та-ак,— після довгого мовчання сказав спроквола він, попихкуючи дерев'яною українською люлькою. І ще протяжніше повторив, хмурячись: — Та-а-ак.— Взводний як взводний. І нагороди відповідні: дві Червоні Зірки, одна вже з відбитою глазур'ю на промені, медаль «За бойові заслуги». І все-таки було в цьому лейтенантикові щось таке... Замріяність у ньому вгадувалася, романтичність. Романтики — народ

поривчастий! Оце й юний лицар печального образу цілком упевнений, що кохають лише раз у житті і кращої жінки за ту, з якою він був, немає на світі,— візьме й гайне з частини без дозволу, щоб оросити сльозами груди своєї єдиної...

«Ум-гу-у-у! А й чкурне, нечиста сила!» — журився замполіт, жаліючи лейтенанта і радіючи, що не вибило з людини людського. Встиг же колись втріскатися, мучиться, сумує, щастя свого хоче. «А як потім у штрафну...»

Тоскно на душі в замполіта стало, негарно. Він посовався на скрипучій табуретці й ще раз міцним самосадам натоптав люльку. Натоптав, припалив, розкочегарив люльку і зовсім не по-командирському сказав:

— Ти ось що, хлопче, не дурій!

Туга пропала лейтенантові очі. Ніякі слова нічого не могли повернути в ньому. Він щось уже твердо вирішив, а що він вирішив — замполіт не знав, і повів розмову далі: про домівку, про війну, про другий фронт, сподіваючись, що в ході розмови щось придумає.

— Стоп! — замполіт навіть підскочив і по-футбольному копнув табуретку.— Ти в сорочці народився, Костяев! І тобі везе! Значить, у карти не грай, коли в коханні щастить!..— Він згадав, що політуправління фронту збирає семінар молодих політруків. Оскільки багатьох політруків у полку вибило за час наступу, вирішив він своєю владою відрядити в політуправління взводного Костяєва й потім призначити його політруком у батальйоні — хлопець молодий, начитаний, порох нюхав.

— Зробиш гак, але на початок занять щоб був як штик! Доби тобі там вистачить?

— Мені години вистачить.— Лейтенант ніби й не зрадив. Терпів він довго, хвилини своєї чекав. І скільки в ньому за цей час перегоріло...

— Давай адресу. Треба ж документи виписати.

— А я не знаю адреси.

— Не зна-а-ає-еш?!

— Прізвища теж не знаю.— Лейтенант потупив очі, задумався.— Мені іноді здається — наснилося все... А іноді — ні...

— Ну ти да-а-а-еш! — з іще більшою цікавістю придивився до лейтенанта замполіт.— А як же далі житимеш?

— Проживу якое.

— Іди вже, антропос! — безнадійно махнув рукою замполіт.— Щоб увечері по пайок прийшов. Помреш іще з голоду...

Про що він думав? На що сподівався? Які мрії в нього були? Зустріч придумав — як усе станеться, якою вона буде, та зустріч?

Приїде він у містечко, сяде на лавку, що недалеко од її хати стоїть, між двома тополями, схожими на веретена. Лавку й тополі він запам'ятав, тому що бачив біля них Люсю востаннє. Він сидітиме на лавці доти, доки не вийде вона з хати. І коли пройде мимо... Він одразу ж встане, піде на станцію й поїде собі. Та він усе-таки запевняв себе — вона не пройде. Зупиниться, вона спитає: «Борю! Ти втік з фронту?» І, щоб полякати її, він скаже: «Еге ж, утік! Заради тебе дезертирував!..»

Отак і сидів він на лавці під тополями, що повикідали кінчики клейких білуватих листочків, запорошений від чобіт до пілотики, і чекав. Люся вийшла з хати з господарською сумкою на руці, замкнула двері. Він не одриваючись дивився, як вона іде. Диво дивне! У тому ж платтячку жовтенькому, у тих же туфлях. Тільки постоптувались і позбивались на носках туфлі, на платті вже немає чорних стрічок, нарукавнички виляняли, крила їхні мертво пообвисали. Люся схудла. Тіль лягла на очі, коса кружком укладена на потилиці, суворішим стало її обличчя.

Вона пройшла мимо.

Нічого вже не лишалося більше, як іти на станцію, якнайшвидше повернутись у частину, одразу ж вирушити на передову й загинути в бою...

Але Люся стишила ходу і обережно, ніби в неї боліла шия, повернула голову:

— Боря?!

Вона підійшла до нього, доторкнулася, помацала медаль, ордени, нашивку за поранення, провела долонею по його щоці, відчула колючки йоржистої щетини.

— Справді Боря!

Так і не знявши сумки з ліктя, вона сповзла лейтенантові до ніг і за поганським звичаєм припала до його взуття, безтямно цілуючи запорошені, стоптані в дорозі чоботи...

Але нічого цього не було й не могло бути. Стрілецький полк не відводили на переформування, його поповнювали на ходу, і Борис втрачав людей, не встигаючи до деяких солдатів навіть і звикнути, ішов і йшов уперед із своїм взводом і опинився вже в Західній Україні.

Навесні знову захворів на курячу сліпоту Шкалик, відісланий був на лікування й залишений працювати в госпіталі, взводний з цього радів. Та ось днями прибув на передову Шкалик, сяє — до своїх, бачте, потрапив.

Нещодавно з'явився на передовій капітан з якогось штабного відділу, молодий іще, але поважний, родом з міста Ростова.

Він приніс відомість на платню. Солдати галасливо дивувалися — їм, виявляється, йде платня! Розписались одразу за минулі зимові місяці, жертвуючи гроші у фонд оборони.

Після цього капітан прочитав лекцію про користь щавлю й кількість вітамінів у конюшині та кропиві, оскільки останнім часом з кухні доставляли зелений борщ і солдати погрожували закласти гранату в топку кухні.

Лекцію про користь вітамінів капітан провів ніби жартома і ніби серйозно, на запитання відповідав жартами, але посуворішав, коли його спитали: чи не від конюшини в нього черевце? Черевце, як виявилось, від хворого серця. Розмова сама собою перейшла на другий фронт. Міцними словами обклали союзників за забарність і скупість — всі зійшлися на тому, що через них, підлих, доводиться жертви зелений борщ і зазнавати тимчасових труднощів.

Капітан постріляв із снайперської гвинтівки по ворогові й навіть у легку атаку на село сховався, захопивши яке, солдати підстріляли гуску, що нібито відбилась від перелітної зграї. Ростовський капітан посміювався вдоволено, гризучи дику гуску.

М'ясцем капітана пригостив Пафнутьєв. Він терся коло капітана, тягав його багажик, вирив для нього окремих окоп, приніс туди соломки і вчасно, до речі, цікавився: «Може, ще попоїсте, товаришу капітан? Може, вам умитись приготувати?»

Одне слово, забрав Пафнутьєва капітан із собою. «Кума з воза — кобилі легше!» — сказали у взводі.

Коли бували затишшя, Пафнутьєв відвідував рідну піхоту, пригощав усіх до одного цигарками з військторгу. Погомонівши про те, про се, потершись на передньому краї, він тягнув клумак з трофейним манаттям: німецькими ковдрами, плащ-палатками, чобітьми. Барахло — здогадувалися солдати — Пафнутьєв міняв на їжу й на випивку.

Якось Мохнаков похмуро бовкнув Пафнутьєву:

— Ти ось що, хитруне! Або виписуйся із взводу, або бери лопату і вколюй до переможного кінця! Уже двадцять років, як у нас немає холоуїв!

— Холоуїв, звичайно, вже двадцять років немає, — не вступаючи в суперечку із старшиною, повчально відповів Пафнутьєв, — та командири є, і хтось повинен їм пособляти. Товариш капітан не вміють ні прати, ні варити. Антилігент вони. — Докуривши цигарку, Пафнутьєв подивився на нейтральну смугу, за якою темніли німецькі окопи — туди вночі ходили в розвідку боєм штрафники. — А штрафників, а штрафників полягло! — заохкав Пафнутьєв. — Гріх та лихо не в лісі ходять, а все по людях... Немає гірше, як розвідка боєм. Усе по тобі смалять, як по зайцю...

Мохнаков згріб у жменю гімнастерку на грудях у Пафнутьєва, придавив до стіни траншеї, потримав, поки той не захрипів.

— Зрозумів? — старшина підкинув угору, піймав гранату-лимонку.

— Ще б пак не зрозуміти!

— Тоді забивай клейтуха звідсіля!

— Авжеж, я заб'ю клейтуха, — віддихавшись, почав м'яти цигарку тремтячими пальцями Пафнутьєв. Закуривши, він витрищився на трофейну запальничку, зроблену у вигляді голої жінки з усіма її справунками й подробицями. Вогонь у неї викрешувався поміж ніг. — Авжеж, я заб'ю, — ховаючи запальничку в нагрудну кишеню, нудив Пафнутьєв. — Ось коли б ти з Боречкою не забив клейтуха головою на нейтралку, де з ночі лежали й мокли під дощем убиті штрафники.

Старшина ткнув йому в ніс гранату, дав понюхати... «Та якщо не догодиш товаришу капітану, та якщо він сюди повернеться, та якщо потім бій уночі...» — Пафнутьєв заверещав і вибив гранату з руки Мохнакова:

— Не страхай дівку му... вона весь бачила!

А наступного дня ростовський капітан з'явився в окопи в супроводі неприступно поважного ординарця. Знову він розпитував фронтовиків про потреби, похвалявся їх задовольнити й між іншим, ніби ненароком, цікавився: чи не мали командир взводу й старшина ніяких стосунків з жінкою, яка була під окупацією, тримала квартиранта-фашиста й навіть з генералом у неї нібито шури-мури водилися.

«Пафнутьєв, стервина, обробку переднього краю розпочав!» — відзначив старшина.

Та пояснення в такому вигляді, в якому намічав його Мохнаков, не відбулося. Війна вносила свої пояснення й поправки до кожної хвилини життя на фронті й по-своєму розпоряджалася людськими долями.

Тим часом наступ тривав, хоч натиск його ослаб. Частини переднього краю вели бої місцевого значення, поліпшували позиції перед тим, як стати в тривалу оборону.

Із штабу полку було наказано взводу Костяєва розвідати хутір і, якщо можна, захопити висотку праворуч від нього й закріпитися. Мохнаков цілий день стовбичив у окопчику бойової охорони з біноклем — видивлявся, винюхував — і вночі, тихенько ліквідувавши ракетників та бойову охорону німців, пробрався з відділенням автоматників на хутір, здійняв неймовірний гамір і таку стрілянину, що хутір фашисти в паніці покинули й висотку також.

Автоматники забиралися в хати, від яких тяглися ходи, сполучення на висотку, й блаженно раділи, що копати не треба. На висотці залишений цілісінький спостережний пункт, навіть грубка топилася в бліндажі і телефон був невідключений. «Гітлер капут!» — горлали в трубку бійці. З другого кінця їм відповідали: «Русіше швайне!» Видираючи один в одного трубку, автоматники ляли німців, дражнили їх і співали сороміцьких пісень з політичним ухилом.

Переможений ворог не витримав полеміки, відчепив свій телефон, пообіцявши зробити російським Іванам «грос капут». Тут де не взялися на відвойованому спостережному пункті артилеристи й виперли веселу піхоту із затишного бліндажа. Докоряючи артилеристам — завжди, мовляв, мордоплюї лізуть на готовеньке, — автоматники подалися на хутір і заходилися варити картоплю, збуджено розповідаючи один одному, як дотепно балакали вони з фрідом по телефону.

Для взаємодії і зв'язку з артилеристами на висотці лишилися Мохнаков і Каришев. Уранці було встановлено, що весь схил висоти й низина за хутірськими городами, та й самі города від зими заміновані — ще один оборонний вал споруджували німці.

Близько полудня з'явився в полі боєць і посунув до висотки навпростець.

— Кого це чорти несуть? — Каришев приклав до чола долоню дашком.

Старшина повернув стереотрубу, припав до окулярів.

— Сапер забиває клейтуха! — чомусь недобре всміхнувся він і ще щось хотів додати, але в низинці хряпнуло, ніби дверима в порожній хаті, підстрибнула й розпалася трав'яниста купина, виплеснувши жовтий димок.

— О-о-ой! Рятуйте-е-е! — долинуло до окопу, і Каришев, пильно дослухаючись, сполохано лягнув себе по боках:

— Тримайте мене! Та це ж Пафнутьєв! — і вилаявся: — Яка тебе нечиста сила сюди тягла, окаянного? Трофеї винохав, трофеї?!

— О-о-ой! О-о-о-о-ой! Ря-туй-те-е! Ря-туй-те-е-е-е!

Каришев перестав лаятися, засопів і вайлувато поліз із окопу. Старшина схопив його за ремінь, стягнув назад:

— Куди прешся, одоробло! Жити набридло?

Старшина обмацав артилерійською стереотрубою всю низину. Була вона в цвілому листі, на купинах сіріли начоси торішнього куничника, колоски щучника й біловуса, під якими вже пробілися білуваті сходи й попроколювали голки свіжого різака. Між купин, розбризкуючи воду й багно, борсався Пафнутьєв і все кричав, а над ним сполохано кружляв і свистів болотяний кулик.

— Будь тут! — звелів старшина Каришеву.

Мохнаков відповз за висотку, підвівся, обачливо роззираючись, вивіряючи кожен крок, наче на глухариному току, рушив до болота. Його атакували чайки, квилили, ширяли коло обличчя.

— Киш, дурні! Киш! — старшина витирав рукавом піт з обличчя.— Рвоне, тоді знатимете.

Він добрався до Пафнутьєва, витяг його з багна. Ноги Пафнутьєва до пахів були пошматовані протипіхотною міною. Трава від вибуху побіліла, пахла несвіжим часником. Мохнаков несподівано згадав, як донька його, тепер уже на порі, покуштувавши вперше в житті ковбаси, усіх потім запевняла, що часник пахне ковбасою. Діти, сім'я так рідко й завжди чомусь несподівано згадувалися Мохнакову, що він мимохіть усміхнувся дорогоцінному осяянню. Пафнутьєв перестав кричати, наляканий його усмішкою.

— Не бійся! — буркнув старшина.— На ось, кури! — застромивши цигарку в рота солдатові, Мохнаков поляпав себе по кишенях — сірники десь загубив. Пафнутьєв поквапливо поліз у нагрудну кишеню — там у нього зберігалася заповітна запальничка.

— Візьми запальничку — на пам'ять.

— Хай бог боронить нас от тебе і від твоєї пам'яті...

— Прости мене, Миколо Васильовичу,— заголосив Пафнутьєв.— Наклепав на товариша лейтенанта і... на тебе...

— А на нього ж навіщо? Ну я нехай лиходій. А він?..

Перев'язувати було багато й незручно. Старшина витяг з кишені ще один пакет, роздер зубами. Пафнутьєв усе голосив, кався.

— Не зіпай! Аж у вухах свердлить! — гримнув старшина.— Люди на війні братством живі, отак-то...

— Витягни, Миколо Васильовичу! Дітки в мене, Зойка! Сам сімейний... усе життя... молитимуся все життя...— Пафнутьєв пискнув, захлинувся й замовк: старшина туго-туго примотав до паху його порвану мошонку. «Щоб не викотилося щось...» — похмуро пожартував подумки Мохнаков, беручи на плечі податливо-розімлілу тушу солдата.

У траншеї зладнали ноші з жердин і плащ-палатки. Перед тим як нести Пафнутьєва з окопу, влили йому в рот ковток горілки. Він похлинувся, розплющив запалені жаром очі, упізнав Бориса, Каришева й Малишева.

— Простіть, браточки! — Пафнутьєв важко опустився на ноші, прикрив обличчя рукою. Кадик його, вкритий ріденькою рудою щетиною, заходив човником.

Каришев і Малишев підняли ноші. Борис провів їх поглядом до низинки. Старшина щось невдоволено бубонів, витираючи гімнастерку й штани.

Досадний був кум-пожежник Пафнутьєв, морочливий, як називали його алтайці, й постраждали за нього, причинного.

Доправивши Пафнутьєва живим до медсанбату, вони поверталися на передову й уже підходили до хутора, стомлені ношею, забувши про обережність, як раптом, без луни, вдарив постріл.

Каришев ступив крок, другий, усе з тим самим відчуттям у душі доброти сільського вечора. Це не постріл, ні, це з відтяжкою ляснув батогом сільський пастух, який гнав з толоки, з першої травички корів, що залежалися в зимових парних стійлах.

Ноги солдата вже підламувались у колінах, а він усе ще бачив хати, тополі, виразно окреслені в надвечір'ї, бліденьку, ще не налиту вечірню зіроньку з прозеленню і раптом уперся поглядом у передову лінію — ремінь траншеї шмагонув його по очах, і все навкруги стало на ребро, звалилося на Каришева: хати, дерева, небо...

— Ку-у-ме! — страшно закричав Малишев, підхоплюючи падаючого земляка.

— Заляжте! Заляжте! — гукаючи, біг по траншеї Мохнаков.

Каришев і Малишев — досвідчені вояки, зрозуміли його, залягли між купинами, щоб снайпер не добив їх.

Куля влучила Каришева під правий сосок, погнувши ріжок гвардійського значка. Він був ще живий, коли його доправили до хутірської хати, але нести себе в санбат не дозволив.

— Уби-тий я, — поривчасто хапаючи повітря, проказав він.

Малишев старався підкласти під голову й спину Каришеву щонебудь м'яке, щоб тому легше було дихати, витирав долонею червону піну, що спалахувала в друга на губах, і все допитувався:

— Поп'єш, може, куме? Може, чого треба? Ти не терпи, ти проси... — Губи Малишеву розводило, і обличчя в нього було сіре, а лисина чомусь брудна. Весь він звузився, схуд ураз, стало помітно, який він старий.

Борис махнув рукою, щоб бійці вийшли з хати, і всі понуро пішли. Опустившись на коліна перед Каришевим, взводний поправив солому під ним і принишк, не знаючи, що сказати, що зробити. По хаті поплив тонкий, протяжний звук, як із телефонного зумера, — це Малишев зайшовся плачем і намагався придушити його в собі.

Каришев помирав. Він примружив очі з уже круглими очницями, розплющив їх, сказавши цим лейтенантові «прощай», і перевів погляд на кума. Борис зрозумів: йому треба йти. Взводний випростався й не відчув під собою ніг.

— Моїх...

— Та про що ти, про що!..— Не сумлівайся ти в смертний час! — по-селянському заголосив Малишев.— Твоя сім'я — моя сім'я... Та як же мені жити теперечки-и-и! І навіщо мені жити?..

Борис ступив у темряву, намацав перед собою стояк чи стовп, уперся лобом у його холодну твердь і, ніби погрожуючи комусь, повторював: «Отак уміють помирати російські люди! Отак!..»

На хуторі тихо. За хутором подекуди меланхолійно зринали ракети, вихоплюючи мертвим світлом з темряви купи садків, білі припишклі хатки й придорожні тополі, що стирчали шпилями в небо.

— Упокоївся.

Борис притис Малишева до себе й чомусь почав гладити його по голій прохолодній голові. Гучно шморгаючи, Малишев розкашував, як жили вони душа в душу з кумом до фронту: поженилися в один день, у колгосп записалися разом. Бувало, гуляють, то кум додому потайки плентає, а він, Малишев, дурило такий, горланить на всю вулицю: «Відчиняйте ворота, та ширше!..»

Уночі, без шуму, без зайвої метушні, під зорями поховали Капишева, поставили хрест із жердин, і останній притулок алтайського селянина якраз прийшовся на занедбаному хутірському західноукраїнському кладовищі, ріденько заселеному різномас-тими хрестами й каменями з нерозбірливою в'язку слів, що придавили чиїсь стародавні могили. Кущі бузини клубочились на закрайках кладовища, низький колючий терник з уже набубня-вілими бруньками оточував його замість огорожі. З єдиного старого дерева, що росло серед могил, шарахнув у темряву лиховісний птах.

На цьому ж кладовищі були три свіжі хрести з надітими на них рогатими касками. Малишев, повертаючись на хутір, з глухим ричанням кинувся на тополеві хрести, що вже пустили па-гони, вивернув їх і повикидав за терник, туди ж шпурнув і іржаві каски, і вони лунко дзенькнули в темряві.

Замкнувся, змовк, зовсім відійшов од людей Мохнаков. Від скронь з-за вух прострелили його обличчя пучки зморщок. Рот стягло, губи порепались. Ходив він незграбно, ніби при-хопило морозом мокрі холоші. Спав мало, їв погано, не пив зов-сім; кутив тільки безперестанку та військову справу вико-нував затято — шукав смерті.

Але й смерть його обминала.

Роздобув Мохнаков чисту білизну й новий речовий мішок. Бі-

лизну одягнув, а речовий мішок сховав у окопчику. У мішку було щось кругле. Думали, домашня паляниця, та солдати рознюхали, що це протитанкова міна, й гадали — навіщо вона старшині?

Не відбивши згарячу на дурничку зайнятої висотки й хутора, німці кинули в атакі танки. Артилеристи вдарили по танках, один пошкодили, а інші рвонули до окопів і досягли висотки. Петеєрівці, побухкавши з рушниць по лобовій броні танків, попадали на дно окопчиків носом у грязюку.

Танки навалились утюжити траншею. Старшина Мохнаков не відривався від стереотруби.

Оповитий курявою, жваво брязкаючи лівою ослаблюю гусеницею й похитуючи гарматою з надульником, ліз до спостережного пункту старий танк. На лобовій броні його зблискували подряпини, фарба відпадала клаптями, ніби річна шкура з гадуки; свіжий шов тягся низом від переднього люка.

Давно воює цей танк, досвідчений у ньому водій, маневрує сміливо, в куряву ховається, боків не підставляє. Такий танк через окопи пускати не можна — за десятьох попрацює...

«Забивай клейтуха, хлопче!» — Мохнаков надів речовий мішок за спину, зятагнувся востаннє товстою цигаркою, приотпав недокурок і вистрибнув з окопу. Він підпустив машину так близько, що водій відсахнувся, коли побачив у відкритий люк чоловіка, що виринув з диму й куряви. Старшина теж побачив оплавлене обличчя водія, в дитячій рожевій шкірочці — брів та вій у нього не було. Горів водій, і не раз горів.

Вони дивились один на одного лише якусь мить, але по передсмертному жаху, що промайнув у водянистих очах водія, Мохнаков угадав — німець зрозумів усе: цей росіянин з важким, висохлим обличчям іде на смерть.

Танк смикнувся, загальмував, але Мохнаков уже впав під гусеницю, і його вм'яло в торішню запорошену стерню. Від вибуху протитанкової міни стара бойова машина тріснула по недавню зробленому шву. Траки гусениці закинуло аж у траншею.

А там, де лягав під танк старшина Мохнаков, лишилася вирва з спопелілою по краях землею й чорними стриженьками стерні. Тіло старшини разом з вигорілим на війні серцем рознесло по висотці, що туманилася на осонні зеленню.

У польовій сумці Мохнакова, залишеній на спостережному пункті, знайшли нагороди, пришпилені до бязевої ганчірочки, і записку командирові взводу. Просив його старшина потурбуватися про жінку і дітей. Адреса: «Райцентр Мотигіно, вулиця Мильна, номер будинку...»

Але через кілька днів командира взводу й самого поранило в праве плече осколком міни. Він майже добу ще просидів у земляній нірці на зіпрілій соломі, колихаючи прибинтовану до туба руку, налиту синенькою фарбою з клейкуватим поліском. Замінити його було ніким — помкомвзводу не стало, молодших командирів вибило за час весняного наступу, Ланцова Корнія Аркадійовича забрали в армійську газету. З колишніх солдатів лишилися у взводі Малишев та Шкалик.

Стомлені, змучені боями, вишмарувані окопною глиною, солдати, які здебільшого повернулися з госпіталів або зібрані по українських селах, харчувалися через бездоріжжя чим трапиться, звично й не ремствуючи робили своє буденне фронтове діло, коли-не-коли зазираючи до взводного в нірку, і не за розпорядженням, а просто дізнатися — чи не треба йому чогось?

Увечері черговий по взводу сунув у щілину казанок, залишив на ганчірочці житнього коржа власної випічки. Борис припав до теплих вінець казанка і частими ковтками відсърбував окріп, заправлений залежаними буряками. Коржик хрумтів на зубах. Солдати товкли прикладами торішне зерно й пекли коржі на саперних лопатках. Над силу домелював Борис зубами прілувате, груботовчене, склеєне в коржик зерно, змушуючи себе жувати його увесь, до крихітки — солдати від себе останнє одірвали, — шанувати фронтове братерство він навчився.

Промочивши спечене горло рештками бурякового чаю, Борис скоцюрбився в сирій щілині. Трудився якийсь жук-землерий, що пробудився після холодів. Грудошки сипалися Борисові на обличчя, заковувались у вухо.

На ранок, заворожений від смерті, зарослий малопородистою бородою, командир роти Фількін привів у взвод поповнення — з п'ятнадцятеро солдатиків двадцять п'ятого року народження і з ними молодшого лейтенанта, який щойно прибув з уральського військового училища.

Борис розпрощався із взводом, побажав новому командирові з комсомольським значком на гімнастерці довгого життя й дружби з солдатами.

Фількін обійняв взводного, по спині поплескав:

— Я чекатиму тебе, Борю!

У дорозі лейтенанта наздогнала підвода. На ній стояв, жваво вимахуючи віжками, Шкалик. Він од'ївся в госпіталі, був дуже всім задоволений, особливо тим, що зуміли солдати роздобути підводу — викинули порожні ящики, зіпхнули на землю їздового й звеліли наздоганяти пораненого товариша командира.

З радістю виліз лейтенант на підводу, уткнувся обличчям в солому, що тхнула мишами. Його підкидало на вибоїнах і перекочувало на підводі, коли та потрапляла у глибокі, танками прориті баюри, але він усе одно дрімав, отупівши від болю й втоми.

Шкалик, цмокаючи губами, стьобав кривоногу коняку віжками по боках і все розповідав, як вони ловко роздобули підводу, як іздовий хапався за зброю, але потім, коли йому дали коржів і чаю з буряків, а товариш командир роти пригостив легким тютюном, іздовий утішився.

У багністій, розгрозній лощині підвода застряла. Борис пробував допомогти Шкаликові, та сил і в одного, і в другого виявилось малувато. Шкалик гукнув: «Я зараз, товаришу лейтенант!» — і прудко побіг попереду коня, смикаючи його за вуздечку.

Кінь, поскрипуючи колесами, пішов у об'їзд, обминув багновище, затріщав кущами. Схиливши голову, Борис сидів на другому боці лощини, прихилившись до стовбура верби, обдертої колесами.

Раптом шугнуло полум'ям, навкруги розлігся гуркіт, заклопочився кислий дим. Кашляючи, душачись ядухою, взводний сліпо кинувся в лощину. Перед ним, ламаючи гушавину, впало й покотилося колесо од воза: з поріділого диму випадало й ляпало в багнюку щось м'яке, ударяючи в голову запахом свіжої крові й вибухівки.

Шкалик завжди був необачний. Але ж він, він, окопний командир, ванько-взводний, з собачим уже нюхом, чому дозволив собі розслабитись і не відчув небезпеки? Он же вони, поряд стоять дощечки з намальованим черепом — загородження мінерів. Що це з ним? Чому отерпло й притупилося в ньому все, на чому тримається людина в цьому житті?

— Бідний, бідний хлопчик! — сказав, а може, тільки подумав Борис і потер розпухлі, сверблячі повіки. Не знаючи, що робити, він іще постояв, озираючись навколо, ніби запам'ятовуючи це безлюдне, непримітне місце, пошматоване колесами, вирвами, і побрів лісом до санбату, напівглухий, надсаджений.

Боліла рана, їв очі окис вибухівки, а страждання в серці не було. Звик. До всього звик. Притерпівся. Тільки там, у вивіреному, майже порожньому нутрі піднялось щось, ударилося в груди, обірвалося в устояний біль і доповнило його свинцевою краплею.

Нести свою душу Борисові стало ще важче.

У санбаті народу виявилось густо. Офіцерів на перев'язку викликали вперед. Але Борис за окопною звичкою скрізь бути

із солдатами забрався в загальну чергу і все пропускав тих солдатів, які здавалися йому тяжче за нього пораненими.

На стіл він потрапив через добу.

Неповоротка й мовчазна медсестра не стала відмочувати зсохлі руді бинти на Борисовому плечі, а віддерла їх, як фанеру, промочнула тампоном кров, що вдарила з рани, дала йому білу таблетку, озирнулася злодійкувато й сама з'їла таку саму. Бориса почало огортати кужільно-волокнистим сном, і у сестри теж затуманились очі.

Лікар у старомодних окулярах з позолоченою оправою, за якою гостро й сердито блимали вологі очі, розворушив Бориса, постукав його по плечу кулаком, спитав, куди віддає біль. «Не знаю»,— мляво й віддалено сказав Борис, тому що біль луною озвався у всьому тілі. Лікар здивовано глянув на хворого:

— А нализатися де встиг, сердешний?! — і потикав у рану зондом.

Кров потекла дужче, залоскотала цівкою спину, живіт. Бориса понесли зі столу. Йому зробили укол, потерли скроні нашатирним спиртом і розрізали плече навхрест.

Через тиждень, щонайбільше через два, запевнила лейтенанта старша сестра санбату, він знову буде в строю. Щось тут не так, поранення в плече простим не буває, при ньому ані труснутися, ані ворухнутися, болять усе. Та нехай — хіба не однаково, де валятися, аби спокійно було. Борис не горланив, не лаявся, евакуації не вимагав, а, звикнувши до болю, просто лежав у палатці або їхав у санбатівській машині, дивився в небо, і жалісний, стійкий спокій оповивав його дитячою напівдрімотою.

Сонячного нежаркого дня, коли з лісу тягло снігом, а з лощин, де ще сіріли змилки заметів,— талою водою і гіркувато-медовим запахом верб, які вже цвіли, Борис виповз із палатки в білизні, заштитій на животі, і, кинувши латану ковдру, вмостився на ній. Він сидів, прихилившись до лускатого стовбура дерева, назви якого не знав, і добре йому було. З діловитим гудінням, спалахуючи крильцями на сонці, смугами пролітали бджоли, осідаючи на розпуклий вербняк. Вербі гули й ворушилися від бджіл, здавалося, вони курілися, розбризкуючи іскри навсібіч. Під хмільне бджолине гудіння, перегук пташок, що пурхали над головою, під лаклякання чорногуза, що походжав полем, п'яно хитаючись, завмираючи на одній нозі, пускаючи дзьобом автоматні черги в небо, під умиротворений весняний гомін, зовсім не схожий на буяння весняного Сибіру, Борис задрімав.

Він чув усі звуки, відчував, як холодить крізь ковдру ще

тільки зверху розм'якла земля, чув її струми, проростання нової трави і водночас ніби нічого не чув, ніби все, що відбувалося довкола, озивалося не в ньому, а в іншій якійсь людині.

Щось злегка торкнулось руки, залоскотало її. Борис розклепив очі. По зап'ястку ліз метелик і з поважністю молодого фельдшера обмацував вусиками шкіру, що луцилась від мила.

Борис дивився-дивився на сторожкого метелика й побачив чорні крильця на рукавах жовтого плаття, вікно в морозяних візерунках...

— Лю-у-у-усю-у-у-уу!

Метелик злетів з руки, сів на синювате стебло нерозпуклої квітки.

— Лю-у-у-усю-у-у-уу!

Метелик прилип до голотілої стеблини, схожої на безкровну людську жилу, дихав крильми, ладний ось-ось злетіти.

— Хворий, ти не бачив Люсі?

Борис, дурнувато всміхаючись, витріщився на коротконогу жінку з новим цинковим відром на зігнутій руці.

— Кухарку не бачив, питаю?

Він силкувався щось зрозуміти.

— Ти що? Уже зовсім схибнувся? Кухарку не пам'ятаєш, котра тебе тричі на день годує?

Метелик устиг полетіти геть.

— Нічого я не пам'ятаю, — з досадою одвернувся лейтенант.

— Воно й видно! — Жінка покотилася на коротеньких ногах до струмка, загорлала ще голосніше: — Лю-у-у-у-усю-у-у-у-у! Куди тебе чорти занесли?

«Люсю, куди тебе чорти занесли? — Борис ткнувся обличчям у ковдру, що тхнула лікарнею. — Лю-у-у-у-усю-у-у-у! Та чи була ти, Люсю? Чи була?..»

Він грудьми відчував, як із землі байдуже текло в нього ледь відчутне її дихання, і туга його, і слабкий бунт — це ні завада, ні поміч землі. Вона зайнята своїм одвічним ділом. Вона на останніх днях, готується народжувати і, як кожна породілля, дослухається тільки до себе, до життя, що ворухиться в надрах, і до нього, людинки, яка вже видихалась, немає їй ніякого діла — вона вічна, а він короткочасний гість на ній.

На черговому обході головний лікар санбату оглянув Бориса, повертаючи його то передки, то задки, постукав кулаком по правій лопатці й, помітивши, що лейтенант скривився, суворо спитав:

— Болить?

Борис опустив голову:

— Болить.

Лікар крізь окуляри набичено дивився на нього, неквапливо змотуючи кров'янисто-багряні жили фонендоскопа на руку:

— Довгенько ви в нас затримались, довгенько...

Борис помітив у лікаревому голосі неприязнь і погано приховану підозру. Почулося улесливе хихикання тієї самої коротконогої санітарки, яка шукала кухарку Люсю.

— У нас тут не курорт, а санбат! У нас кожне місце на рахунку... — напористо почала старша сестра, святолика жінка з милосердними очима, що так необачно визначила лейтенантові два тижні на лікування, а він не справдив її надій, лежить ось та й лежить собі.

Розіпнутий на казенному ліжку, лейтенант безпорадно усміхався. Якось у нього на очах сибірський веселий парубок добирав гаечним ключем підстрелену качку. От же біда яка — ще качка ця нещасна в голову лізе... Та-ак, виходить, він займає чийсь місце, даремно їсть чийсь хліб, дихає чийсь повітрям і отак лежнем лежить, тим часом ось вони, справжні люди, воюють, умирають за нього...

Стримуючи закипаючу лють, Борис неголосно сказав:

— То викиньте мене... на смітник.

Сестру, розпечену лестощами, владою й чоловічою увагою, пересмикнуло. У лікаря збентежено забігали очі. Немолодий, заїжджений війною лікар цей побоювався старшої сестри з відомих усьому санбату причин. Не одного ще отакого вайла чоловіка загнуждає ця святолика бойова подруга. Зручно влаштувувачись на проживання, розлучить його з сім'єю, повезе з собою після війни в південне містечко, де сито й тепло, та й попихатиме тюхтієм ще років десять-двадцять, поки той не помре від надсади.

— Я не хочу вашого нещирого милосердя! — дивлячись прямо в очі погордливій сестрі, різко кинув Борис і, вже зовсім задущений лютью, додав:— Вийдіть! Інакше я зірву з себе ваші бинти...

— Спробуй! — почала старша сестра.

— Вийдіть!..

Лікар, благально дивлячись на старшу сестру, тіснив до дверей челядь, що юрмилася за ним.

— Заспокойтеся, заспокойтеся!..

— Прив'язати героя до ліжка! Зробити укол! — голосно, щоб почули поранені і в інших палатках, звеліла старша сестра.

«Господи! Це — жінка?!» — відчуваючи, як спадає гнів, спустошено запитував себе Борис.

— От і догрався!.. — пробубонів хтось із поранених. — Через

тебе й нам життя не дасть ця пепеже в халаті білому. Пошукати такої зміюки!..

З Бориса стягли ковдру. Чергова сестра наповненим шприцом цілилась у нього, стискаючи в пучках лівої руки змочену ватку. Лейтенант покірливо підставив себе під укол.

— Не треба прив'язувати. Будь ласка...

Крадькома прикривши його ковдрою, чергова сестра голосно сказала в приймальній палатці, що все вона виконала, як було введено. Так воно, мовляв, надійніше. Розбестились, розумієш, ці поранені, спасу немає.

Розм'який від уколу, уже притупленою свідомістю Борис відзначив: «Так, і це теж жінка...»

Прокинувся він млявий, геть знесилений. Надворі накрапав дощ, ніби курчатко подзьобувало палатку. Долинав далекий гомін лісу, шурхіт снігу, що сповзав у ярах, зозулине кування...

Пізньої ночі до намету завітав головний лікар. Був він у шинелі, в пілотці, що насунулась аж на вуха. Халяви чобіт на ньому глянцеовато блищали, до мокрих передків поприлипало торішнє зотліле листя. Після нервового спалаху Борисові бачилося, слухалось і відчувалося гостріше.

— Не спите? — підібравши полу мокрої шинелі, лікар сів на лейтенантове ліжко, протер окуляри й сухо сказав: — Я призначив вас на евакуацію. У вас почалося загострення. — Після довгої паузи він покривив губи в білуватих рубцях: — Душу й остеомієліти в похідних умовах не лікують. — І сумно додав: — А милосердя, треба вам сказати, завжди нещире! Особливо на війні...

Лікареві хотілося поговорити, але Борис відчужено мовчав, чекаючи, поки той піде. Дощ густішав, порошок по палатці монотонно, однозвучно, присипляюче.

— Зовсім розквасить дорогу, — вголос подумав лікар і підвівся, горблячись у низькій палатці. — Ось що я вам пораджу: не віддаляйтесь од людей і приймайте світ таким, який поки що він є, інакше вас розчавить самотність. Вона страшніша за війну...

На вулиці лікар постояв. Почулося клацання ліхтарика, зітхання, і м'які, даленіючі кроки поглинула ніч.

Зовсім добре стало в палатці, спокійно. Дощ і дихання поранених ущільнювали цей спокій. Борис склепив очі й притих до себе.

Жадоба життя породжує нечувану стійкість — людина може перебороти неволю, голод, каліцтво, смерть, підняти тягар понад свої сили... Та коли її немає, тоді все — лишився від людини

мішок з кістками. Тому й на передовій бувало: навіть дуже сильні люди, нібито ні з сього ні з того починали зариватися в мовчання, наче ящірки в пісок, ставали самотніми серед людей. І одного дня з обеззброюючою впевненістю казали: «А мене скоро вб'ють». Дехто навіть строк собі визначав — «сьогодні або завтра» І ніколи, майже ніколи фронтовики не помилялись...

У вагоні санпоїзда Борисові дісталася середня бокова полиця, навпроти купе сестри й няні, завішеного латаним простирадлом. Сестра й няня — двоє заїжджених санпоїздом дівчат, ставили термометри вранці й увечері, розливали в своєму купе юшку, накидали кашу, розносили посудину з шийками й утішали поранених як могли. Товариська, необразлива, терпляча до всього няня, на ім'я Орина, намагалася розговорити й Бориса, але він відповідав коротко, вимучуючи при цьому вибачливу усмішку, і Орина відступилася од нього, перекинувшись на балакучіших поранених.

Коли дримота полишала Бориса, він повертав голову до вікна й бачив, як волами й коровами орють жінки, як вони сіють по-старовинному, з козубця, співучим помахом руки розкидаючи зерно. Комини печей і кістяки хат виднілися серед полів і перелісків. Потім пішли середньоросійські села з сірими покрівлями, сірою низькою огорожею з тонкого частоколу й нерівного каміння Латки озимини підступали до стін скособочених хат Тут уже де-не-де бігали трактори з сівалками, коні, опустивши голови до борозни, тягли плуги й борони.

Вічний труд тривав на вічній і терплячій землі. Борис пригадав десь і колись почуте: «Єдина істина свята на землі — істина матері, яка народжує життя, і хлібороба, що годує його...»

Унизу під Борисом лежав худючий літній дядько, обмотаний бинтами, наче революційний моряк кулеметними стрічками. Він обкурив лейтенанта тютюном, кашляв без угаву й гучно сяквся в пелену казенної сорочки. Замучившись лежати на жавоті, попросив дядько перевернути його на бік. Орина перекотила маслаки пораненого по полиці. Він, перестогнавши, налаявшись, глянув у вікно й ахнув:

— Весна-а! Матінко моя, трави-ичка! А земля, земля! У чаду вся! Мліє! Гній пора вивозити!.. Добре!.. Ой чаєчка, чаєчка! Летить, перевертається! Матінко! І грак! І грак! Борозною шкандибає, черву шукає, та сурйозний який!.. Знайшов! Знайшо-ов! Ковтай його, ковтай! Бо-же мій...

Дядько затрусився, заплакав і став з того дня наче мало-хольний. Юшку їв похапливо, розливаючи на подушку й прости-

радли, рештки випивав через вінця. Кашу й хліб ковтав не пережовуючи й знову прилипав до вікна, реготів, говорив:

— І тут коровами орють! Занепала Росія, занепала! Вошивець Гітлер до чого довів, мати його перемать!..

— Батьку! Ба-ать-ку-у! — осмикували дядька сусіди. — Сестра й няня тут, жінки все-таки.

— А я що? Хіба вилаявся? От мати твою!..

Потішались над дядьком поранені. Він не ображався, а балабонив, вертівся на полиці, кадив махоркою й помітно почав одужувати.

— Скоро я, скоро, молодички! — гукав дядько у вікно вагона, ніби жінки, що позгиналися над плугом, могли його почути. — Ось оклигаю в лазареті і в поле, у по-о-о-ле! — слово «поле» він просто-таки вистогнував. Дядько й Борисові бадьоро радив: — Ти, хлопче, не кисни! Хапайся за травичку, хапайся за весняну! Вона витягне. У ній знаєш яка сила! Камінь розколює! А то хто ж, га? Хто ж то? Дзьоб он ковінською?

— То кроншнеп.

— Навіщо птаха німецьким словом обізвали! Кулик то! Кулик, і годі!

— Ну, кулик, кулик. Не лайся, ради бога!

— А я хіба!? Все! Все! Телятко он, телятко! Вибрикує! Жени-ти б тебе, окаянного!..

Отак і їхали під стукіт коліс, під дядькову балачку. Затемнені станції лишилися за Москвою. Де-не-де проштрикували ніч вогники російських сіл, набігали розсіпом станційні ліхтарі, і спа-лахи їхні за вікном були схожі на розриви зенітних снарядів. Стукіт коліс нагадував перестрілку, бухання вагонів на стиках — вибухи бомб.

До гомону коліс, до стуку, до гуку й брязкоту лейтенант незабаром зник, і поїзд для нього теж онімів. Він дивився на світ ніби вже збоку. «Навіщо все це? Для чого? Ну, чого він, цей дядько, який так радіє своєму воскресінню? Яке там щастя його чекає? Довіку ритиметься в землі, а одного дня ткнеться носом у ту саму землю. А може, в самому воскресінні є вже щастя? Може, шлях до цього, надія на краще — і є те, що дає силу отаким дядькам, мільйонам таких дядьків».

На лейтенанта найшла сльозливість. Він жалів поранених сусідів, метелика, розклесеного вітром на шибці, зрубане дерево, худих корів на полях, виснажених дітлахів на станціях, плакав сухими сльозами за дідом і бабою, яких закопали на городі. Облич пастуха й пастушки він уже не пам'ятав, і виходило: схожі вони на матір, на батька, на всіх людей, яких він знав колись...

Раз Борис пожвавився, почувши, як під вікном оглядач ваго-

нів криє усіх на світі, не добираючи слів. Стукає молотком по кришці букси й криє, по-чалдонському розтягуючи звук «є». Наринуло: пристань, пропахла солоним омулем, стара дамба, берези понад нею, церкви з кущами на маковицях і хрестики стрижів у небі.

— Земля-аче! Землячо-о-ок! — сипло покликав Борис.

Орина, яка спала в купе, одірвала голову від столу, витрла губи косинкою, поквапилася до Бориса, поклала долоню на його чоло.

Лейтенантові вуста світилися, ніби наляпані червоною фарбою на жовтому картоні; очі начищено блищали, горіли останнім напруженням; губи ледь танцювали — ніяк він не міг зігрітися, хоч температура трималася в нього висока.

— Чим же тобі допомогти? — прошепотіла Орина і, щось надумавши, заметушилася, збігала до топки вагона, налила в грілку води, послужливо присунула її до ніг.

— Спи, любий. Нещасним ти, видно, народився. Усі люди як люди, а тебе щось гнітить...— Орина поляпувала по ковдрі, заколисувала його, як малу дитину, але заколисалася сама. Губи в неї трохи розтулились, а вії неспокійно смикалися й уві сні. Довірливістю віяло від цієї дівчини з плескатим носом, з солом'яно-прямим волоссям, що вибілося з-під косинки на чоло.

Нічим не була схожа на Люсю ця простенька з простеньких станична дівчина, і все ж таки вона наблизилася до нього образ тієї жінки, яку пам'ять не втримала, зберігши тільки глибокі й неказанно гарні очі. До кінця не зрозуміла, не побачена, та жінка тугою зупинилася в ньому, і туга ця червоним і жарким кором пекла його душу.

Випроставши з-під ковдри руку, Борис з цікавістю доторкнувся до Орини.

— Оце натупалася — стоячи сплю! — злякано відсахнулась вона.

— Ти хвилин зо дві й спала...

— Авжеж. Як пташка божа — приткнулась, і все.— Ти, виявляється, розмовляти вмієш?! Яка туга-журба у тебе?

— Не знаю. Нічого я не знаю. Просто тут,— показав на груди,— виболіло...— Дрібний кашель струснув його, залоскотав усередині.

Орина напоїла лейтенанта з кукля. Кашель ущух, але дихав він надривно.

— Гаразд. Мовчи вже, мовчи,— сказала няня, вкриваючи лейтенанта.— А то кашель якийсь недобрий.

На великій димній станції, де працівники санпоїзда здавали білизну, запасалися харчами, паливом та іншим спорядженням,

Борис вийшов із забуття ще раз, почувши музику, що долинала з даху насупленого, темного від кіптяви вокзалу. Він напружився. Замурзаний вокзал з облупленими стінами, чорні, брудні колії, і граки на чорних тополях, і вагони, і будинки незнайомого міста, розкидані на пагорках, і люди з голодною тупістю в очах — усе почало забарвлюватися в бузковий колір. Поринаючи в нього, молодів, обновлявся, кращав світ, а із станційного диму раптом жінка з фанерним чемоданом, та єдина жінка, яку він уже через силу, тільки по очах і впізнавав, хоч колись думав, що в будь-якому натовпі, поміж усіх на світі жінок упізнає її одразу.

Жінка дивилась у вікно санпоїзда, зустрілась поглядом з його очима. Здригнулося її обличчя — вона ступила до поїзда, але одразу й відійшла назад і вже збайдужіло перебігала поглядом по інших вікнах, інших поїздах.

Сила, що вже йому не належала, підкинула Бориса. Орина про щось питала лейтенанта, торсала його, а він тягся до вагонного вікна, щось мимрив і від зусилля закашлявся. Музики він уже не чув — перед ним тільки клубочився бузковий дим, і в загуслій його глибині плывла, гойдалася, поринаючи в небуття, жінка з іконописними бездонними очима.

Опам'ятався Борис од прохолоди. Йшла весняна гроза. Поштовхами, вільно дихали груди, ніби з них видувало попіл, і ставало порожньо й зовсім вільно всередині. Весняна гроза гналася за поїздом, жала блискавок втикалися в дахи вагонів, пузиристий дощ обмивав шибки. Попереду по-хлопчачому відчайдушно кричав паровоз, у пристанційних скверах, що пробігали мимо, беззвучно кричали граки, шпаки ворушили дзьобами.

Серце лейтенанта, що стрепенулося від грози, заспокоїлося разом з нею і громом, що відходили вдалину, билосся тихіше й рідше, тихіше й рідше. Поїзд відірвався від рельсів і плыв до обрію, у тихий і м'який морок, що народжувався за краєм землі, — він теж відходив у небуття.

Не бажало зупинитися серце, ще раз-другий вдарилось у зачахлі бляшані груди й викотилося з них, булькнуло в бездонному вирі за вікном вагона. Борисове тіло випросталося й завмерло. Під опущеними повіками ще якийсь час теплилася багряна й широка заграва, що впливала з-під грозових хмар. Світло заграви поступово звузилося в щілинку, потім і заграва згасла в осклянілих лейтенантових зіницях.

Уранці Орина підійшла вмивати Бориса, а він лежить, зморщивши рот у загаєній усмішці. Поточилася назад, закричала Орина, впустила кухоль з водою, кинулась бігти по вагону

і вдарилась у тамбурну шибку, забувши повернути ручку дверей.

Покійного перенесли в госпвагон, поклали в холодильне при-
міщення. Прикритий палаткою, серед купи дров, серед ящиків,
старих нош та іншого скарбу їхав він цілу ніч степом. У безлі-
сому південному Приураллі хтось витяг з букс паклю на розпал.
Букси загорілися, вісь заклинило, і оглядач вагонів крейдою на-
писав: «Хворий». Вагон відчепили на маленькому полустанку.
З вагоном залишили Орину, щоб вона поховала тут покійного
лейтенанта і з відремонтованим вагоном чекала санпоїзда, коли
він їхатиме назад.

Покійник виявився і справді невезучим: залишився в такому
місці, де немає кладовища. Коли хтось помирав на полустанку,
його відвозили у велике степове село. Начальник полустанка
сказав, що земля в Росії скрізь своя, зробив труну з дощок, зня-
тих з даху повітки, пірамідку загострив із старого сигнального
стовпчика, і двоє чоловіків — начальник полустанка й черговий
стрілочник — та Орина відвезли лейтенанта на багажному
візку в степ і віддали землі.

Поховавши, чоловіки поскидали картузи й скорботно по-
мовчали над могилою фронтовика. Орина, чи почувавши перед
ним якусь провину, чи вражена сумною хвилиною й убогим по-
хоронним обрядом, гірко похитала головою:

— Таке легке поранення, а він помер...

Вони зібрали лопатки й пішли, штовхаючи поперед себе
візок

Орина все озиралася, ніби на щось іще сподівалася, і витирала
очі рукою, замазаною землею.

Могилу скоро окропило травою, і одного дощового ранку
розмоклі грудки прорізав тюльпан, потремтів краплею на
дзьобі й розтулив рожевий рот. Коріння живавих степо-
вих трав і квітів повзло в глибину землі, намацувало мертве
тіло, упевнено обплітало його, росло з нього і квітло
над ним.

...І, послухавши землю, засипану пухом ковили, насін-
ням степових трав і ніотинового полину, вона винувато ска-
зала.

— А я от живу. Їм хліб, веселюся на свята.

Низько схилена над землею сиву жінку з древніми очима,
що вже відцвітали, засипало порошею насіння. Сонце котилося
за горбовину степу, так само розжарювала небо вечірня заграва,
і, слухаючи степ, вона чомусь вирішила, що помер він увечері.
Увечері так добре помирати.

Вечірня заграва повільно згасла. Сік її по жилах трав скотився в землю. Сухо й чисто зашелестів степ. Скакало щось на волохатих лапах, то западаючи, то виплигуючи на ледь помітне вже світло. То вирвало й гнало вітром кущ, поки він упав в дотліваюче багаттячко заграви.

— Господи! — зітхнула жінка й доторкнулася вустами до того, що було могилою, але вже зрослося з великим тілом землі.

Кістявий татарник боязкою мишкою шкрібся об пірамідку. Спокій огортав степ.

— Спи. Я піду. Але я повернуся до тебе. Скоро. Зовсім скоро ми будемо разом... Там уже ніхто не зможе нас розлучити.

Вона йшла і бачила не нічний степ, що ласкаво шелестів, а море, в безмежжі якого самотнім бакеном гойдалася пірамідка, і хистке було все на цьому світі.

А він, чи те, що було ним колись, зостався в безмовній землі, обснований корінням трав і квітів, затихлих до весни.

Зостався сам — посеред Росії.

(1967—1971)

КРАДІЖКА

Переклав *Володимир Забаштанський*

Розділ перший

Уночі помер Гошка Воробйов.

Виявилось це не одразу, а після побудки. Проте й побудка відбулася не одразу. Спершу в каламутних сутінках на стіні, як миша під шпалерами, зашарудів репродуктор, потім у ньому прокашлялись, і лише після цього диктор, на прізвисьце Ширшун, красивим голосом сказала: «Увага!» — і замовкла. А вся дитбудинківська дітвора, і в четвертій кімнаті, і в інших, наставила вуха і спала вже впівока, чекаючи, що скаже Ширшун, яка через свій мелодійний голос здавалася не тільки дітям, а й усім жителям міста Краєсветська жінкою молодою і дуже вродливою.

Ширшун іще пошаруділа на стіні, повторила знову: «Увага!» — і без звичної бадьорості сонно повідомила, що сьогодні п'ятниця, а число восьме квітня, а рік одна тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятий. І далі вже говорила бадьоріше, мабуть, зовсім прокинулася. Про лісокомбінат говорила, багато чогось там перевиконали і відзначилися якісь рамники та відкатники. Діти слухали все це без особливої цікавості, в проценти на тартаку не вникали. Вони чекали зведення погоди. І дочекались. На закінчення ранкової програми Ширшун досить-таки бадьоро прочитала про те, що потепління, йдучи з півдня, найближчими днями утримається, та й ще поширяться далі на північ, і поки що невідомо, куди дійде воно й що з цього буде. Ширшун щось іще там мимрила про погоду, цифри всілякі називала, прогнози на найближчий час, та діти вже не слухали її. Всі були пригнічені й сердиті.

От узимку, бувало, то зовсім інша річ. Ширшун як скаже «мінус сорок» — одразу весь будинок вибухне криком «ура!». Сорок — це до школи не йти. Це цілий день можна байдики бити, робити що хочеш. А зараз потепління...

Кому від цього користь? Та й потепління те тільки на градуснику, а в кімнаті хоч бери чортів заморожуй — вихололо.

Чергові дитбудинку вже не раз гримали в двері й кричали: «Вставай!» Та діти, зігрівшись під ковдрами, намагалися ще хвилинку-другу побути в солодкій сонній знеможі. Нарешті білоголовий Попик, черговий на сьогодні у четвертій кімнаті, бадьоро

схопився, підсмикнув трикотажні бузкового кольору спідні.

— Ой же, гад, і холоднеча! — мерзлякувато пересмикнувся він і, заклавши два пальці у рот, пронизливо свиснув і загорлав: — Годі спати, шкети! — Спідні тим часом сповзли до колін. Попик, зловивши їх і напускаючи на себе гнів, гаркнув, як офіцер-біляк, якого недавно він побачив у кіно: «Не служастесь, шельми!» — і заходився стягати з дітей ковдри.

Сколихнулась четверта кімната, гвалт, шум, писк, регіт. Від чергового відбивались, як тільки могли, кидали в нього подушки, підручники, валянки. Та, змирившись з долею, скоплювались і, щоб не бути скривдженими, заходилися допомагати Попикові безжально руйнувати постільні гнізда, в яких іще куняли й ховалися діти. З Толі Мазова скинули ковдру, простирadlo, витягли з-під нього матрац і подушку — спить! На дошках спить! Під матрацом виявилась товста книжка «Пастка» Ю. Пермітіна та ще одна — «Людина-амфібія» із страшним малюнком на обкладинці. Коли всі послули, Толя ввімкнув світло і читав до пізньої ночі, якщо не до світання, десь роздобуті книжки. Бувало, він і цілу ніч не спав, на фіззарядці потім затинався, дрімав у ідальні і на уроках у школі. Дітвора, надто дівчатка, взагалі з пошаною ставились до книжника. Та побудка стосується всіх. Коли вже вставати, то вставати всім!

Вони згребли Толю й посадили на холодну фарбовану підлогу. Він прокинувся на мить, сказав: «Задираки!» — й скулився на підлозі, підтягнувши коліна до підборіддя.

— О, шкет-мушкет,— здивувався черговий.— Тягни його! Спиною по підлозі! При-и-б'ю шельму! — знову загорлав Попик голосом з кіно і споважнів навіть.— Води на нього! З карафки!

— Велосипед поставити! — просунув голову в двері мешканець сусідньої кімнати Паралітик.— Одразу здибитесь! А чого Воробей спить? Знову йому привілей?!

І раптом гвалт одразу обірвався, нібито відтяли його гострою сокирою.

Попик стягнув ковдру з Гошки Воробйова.

Гошка лежав, затиснувши в кулаках простирadlo. Очі його ледь розкриті, рот також. Обличчя з тонкою і жовтою шкірою, зморщене біля очей та рота, як і за життя, відчужене. Все було, як раніше, тільки витяглись ноги, і стало особливо помітно, що трикотажна бузкового кольору білизна не на Гошку. У білизни цій можна було вмістити іще одного хлопчину.

Попик поточився назад, мовчки кинув ковдру на старкувате Гошине обличчя й метнувся до дверей. За ним ринулись інші діти. Застрягнувши між одвірками, притиснули когось, зарепетували й зірвали із заціпки другу стулку дверей. Толя

Мазов теж устиг вискочити в коридор, та спросоння нічого не розумів, крутив головою, в нього мерзли ноги, він підстрибував на фарбованій підлозі, холодній і гладенькій, мов скло.

Зойк метнувся по дитбудинку й розітнувся по всіх кімнатах.

Ще нічого не знаючи, але відчувши з крику, що скоїлося щось страшне, вискнули в кімнатах дівчата.

Гошка залишився в четвертій сам.

З-під ковдри, жмутом кинutoї на Гошку, стирчали сухі ноги, і ледь заковчана сорочка оголювала запалий живіт.

Гошка до всього вже був байдужий.

Тітонька Уля, дитбудинківська куховарка, яка звикла ще у селі ставитись до смерті із скорботним спокоєм, склепила Гошці очі.

— Відмучився, сердега,— мовила вона, протяжно зітхнувши, і одразу почала розмірковувати і прикидати, що потрібно було зробити для небіжчика. Дитбудинківська паніка не зачіпала її справ і думок, була чимсь малозначущим порівняно зі смертю.

Завідуючий дитбудинком Валер'ян Іванович Репнін тихо увійшов до кімнати, постояв біля Гошки, опустивши голову, чомусь надів окуляри, потім зняв їх і ніби сам до себе промовив:

— Не дотягнув ти, Воробйов, до пароплава. Не дотягнув...

Тітонька Уля схлипнула за жіночою звичкою. Валер'ян Іванович поклав руку на її плече:

— Не треба, Уляно Трохимівно. Не треба, щоб діти бачили сльози,— і так само тихо й журно додав: — Побудьте тут. До кімнати нікого не впускайте. А я піду до телефону. Треба, щоб Гошу відвезли до міського моргу. Тут йому, на жаль, не можна...— Ще постояв, не знаючи, що зробити і що сказати, ніби соромився просто піти, а повинен був, як завжди, порядкувати тут, керувати.

Бачачи, що в нього побіліло перенісся, і блідість розійшлася по всьому чолу, і що він знову лізе до кишені й починає виймати футляр з окулярами, тітонька Уля прийшла йому на допомогу:

— Ідіть давайте лад дітям, а це справа жіноча,— й тихо зітхнула: — Народжувати, ховати, поранених та скривджених оплакувати — наша жіноча робота. Боже, прости раба твого мало, новопреставленого.

Під плинне, безперервне примовляння тітоньки Улі, в якому жіночі думки й побіжні точні розпорядження перемішувалися з молитвами, Репнін вийшов, тихо причинивши двері.

Дітей у коридорі не було. Всі вони юрмилися в їдальні хто в чому.

Валер'ян Іванович постояв, оглянув усіх. Виховательок тут не було — теж десь поховалися.

— Нас спіткало лихо,— глухо почав Валер'ян Іванович. Ніхто не ворухнувся. Діти з'юрилися пришиклі й покірні. «Мало дітей чомусь. Коли врозтіч бігають, горлають — більше здається». — Хай усі одягнуться, застелять ліжка, приберуть у кімнатах. Лихо — це доля дорослих... Я хочу сказати — справа дорослих,— виправив себе Валер'ян Іванович і замовк. Такі вже були безглузді слова, що він говорив. Але куди подінешся? Треба було щось робити, вжити якихось заходів.— Друзі мої...— ніби заново почав Валер'ян Іванович, уперше в житті назвавши дітей друзями, й помітив на обличчях старших подив. «Що я кажу? Навіщо?» Відчуваючи, що заплутався, Валер'ян Іванович розсердився на себе й зробив ту непоправну помилку, яку вже ніколи потім не міг собі простити.— Одним словом, усім снідати і гайда до школи. Воробійова відвезуть до моргу й поховать. Вам боятися нічого. Гадаю, так ліпше. Вважаю, так ліпше.

— Н-ні!

Так і не міг потім пригадати Валер'ян Іванович, хто це викрикнув. І раптом прорвало, і всі разом закричали, одна дівчинка вже вчинила істерику. До Валер'яна Івановича стрибнув Паралітик і замахав милицею:

— Гошку різати не дамо!

— Не дамо-о-о!

— Не дамо-о-о!

— ...а-ам-о-о-о!..

Це була та сама хвиля, коли люди із слабкими нервами залишали роботу в дитбудинку. А ті, що воліли збунтовану або, скоріше, вмить здичавілу юрму дитбудинківців угамовувати криком і кулаками, наражались на ніж.

Валер'ян Іванович отетеріло дивився на дітей і не впізнавав їх.

Тут уже не було Сашків, Бориків, Мишків, Толиків, Зінок. Було осатаніле обличчя маленької людини, яка пережила колись страшне потрясіння, що зробило її сиротою. Це потрясіння глибоко осіло, та не вмерло і ніколи не вмере. На самому дні душі сироти, мов затонулий корабель, усе життя лежить воно. І не так важливо, хто і чому зачепить душу цю, обтяжену вічною ношею.

Спробуй зачепи! Спробуй колушни!..

Серед цих дітей є хлопчина Малишко. На очах у нього батько зарубав матір, і відтоді обличчя дитини скривило припадочною судою й оселилася на ньому вічна усмішка. Дітвора бездумно називає Малишка Криворотиком.

Десь тут Зіна Кондакова. Це з нею в глухому, занесеному снігом становищі трапилося таке, що не кожна доросла людина мала б силу стерпіти.

А ось метається по їдальні на миліці Паралітик, хлопець без імені, без прізвища. Він не знає, коли і де померли батьки. Не пам'ятає. Його так побили за украдений краєць хліба, що відібрало хлопцю ліву ногу й ліву руку. Залишилося півлюдини. Злості — на п'ятьох.

А Гошка? Гошка Воробйов!..

Валер'ян Іванович чекав, що його вдарять або кинуть у нього чимось. Гадав, Воробйов набрид їм, радітимуть, коли відвезуть його. Та вони єдині в своєму горі...

Його ніхто не вдарив. І тільки-но стихли плач, лайка, крик, Валер'ян Іванович мовив якомога спокійніше:

— Буде так, як ви хочете, — і вийшов з їдальні.

Взагалі сутулий, він ніби ще більше обважнів і важко човгав підшитими валянками на фарбованих мостинах. Там, де завертав коридор, за яким був відросток, подібний до кінчика літери «ги», він послизнувся й ледь не впав. Минув кухню, двері комори й потримався за стіну біля вбиралень для хлопчиків та дівчаток. Тут не зміг довго стояти, добрів до своєї кімнати і майже впав у двері. Добре, що вони відчинялися всередину.

Обхопивши голову руками, Валер'ян Іванович хвилин десять сидів у кімнаті на ліжку й усе повторював: «Треба ж ліжко застелити. Треба ж у кімнаті прибрати. Гармидер. Недобре. Діти можуть увійти...»

Зовні він хоч і обважнів і ні в ході його, ні в руках майже неможливо було впізнати військову людину, все-таки у ньому, як металевий осколок війни, засіла внутрішня вишколеність, здатність швидко оцінювати обстановку, брати себе в руки — одне слово, по-військовому мобілізуватися й думати швидко, відповідно до моменту. Отож він ніколи не дозволяв дітворі входити до своєї кімнати, якщо там було не підметено, не заслано ліжко, не прибрано на столі. Вимагав од дітей теж суворо. За безладдя й нехлюйство глузливо висміював їх, а цього вони не могли стерпіти. Все могли, тільки не це. Побачить Валер'ян Іванович, що відірвано гудзик, особливо на штанях, та й каже: «Не вдавай із себе шевця! Швець куди охайніший за тебе і дуроці свої напоказ не виставляє!» — ну, хоч бери крізь землю провалюйся, та й годі.

Валер'ян Іванович накрапав ліків у склянку, випив, прислухався до себе й покликав виховательок. Прийшла лише Маргарита Савеліївна. Вона ховалася на кухні. Боком протиснувшись у двері, притулилася до одвірка, склавши на грудях незграбні, чоловічі руки.

Валер'ян Іванович хотів запитати, де друга вихователька, Катерина Федорівна, та, глянувши на ці незграбно складені на грудях руки, не став нічого питати.

— Маргарито Савеліївно, сьогодні діти до школи не підуть, — заговорив завідуючий, даючи час виховательці отямитись. — Нехай діти роблять усе, що вважають за потрібне робити. Не заважайте їм. — Респін на хвилину замовк. По обличчю виховательки й по тому, що вона все ще молитовно тримала на грудях руки, неважко було здогадатись — до неї так-таки нічого й не доходить, але з усім, що говорив завідуючий, вона погоджувалася вже через те, що він старший і може зробити так, щоб уся ця жахлива історія швидше закінчилася. До дитбудинку Маргарита Савеліївна працювала завідуючою хатою-читальнею народів Півночі й водночас навчалась у вечірній школі. Хату-читальню пересунули на становище, ближче до народів Півночі, а Маргариту Савеліївну, як особу начитану й залишену без діла, «кинули» на дитбудинок, де не вистачало вихователів. Потрапивши із хати-читальні, яку майже ніхто не відвідував, у шарварочний заклад до галасливого й зухвалого люду, Маргарита Савеліївна як перелякалася ще в перший день своєї нової роботи, так і досі її боїться.

Респін зітхнув, скривився й уже більше сам для себе, а не для Маргарити Савеліївни, додав:

— Є такі речі, в яких діти мудріші од нас із вами, — й доторкнувся двома пальцями до блідого перенісся, ніби поправив окуляри, хоч окулярів і не було: він користувався ними тільки в справі — читав, писав, а так обходився поки що без окулярів. — Усе! — Валер'ян Іванович випростався біля столу. — Не розкисайте! — Він хотів сказати «тримайтесь», та побоявся, аби не налякати жінку й так налякану. Треба було наказати їй залишитися на ніч тут, але пожалів її. Якось справиться сам, не вперше йому проводити ночі в дитбудинку сам на сам із діворою.

Без зайвих розмов, без бійок і сварок діти прибрали у кімнатах. Коли вони хотіли, могли зробити все, але бажання робити корисну справу находило на них рідко, дуже рідко. Дві особи з «міцною кишкою» — Льошка Деменков і Попик, що не любив і не звик чогось довго боятися або з чогось дивуватися, — чергували біля Гошки Воробйова, накритого простирадлом. Вони чомусь вирішили, що небіжчику годиться бути в порожній кімнаті, повиносили всі ліжка, тумбочки, стільці. На підлозі валялося ликове клоччя з матраців, пошматовані зошити, підручники, рогатки. Дівчата принесли дзеркало, прибили його до стіни й запнули чорним — хтось іще з рідного дому запам'ятав: коли лежить небіжчик, дзеркало годиться завішувати чорним. Водночас завісили лижними штанами непоказного чоловічка — суворо виконаний портрет знаменитого педагога, — щоб сторонній не витріщався на Гошку.

В дитбудинку нечуваний спокій: ні шуму, ні біганини — траур. Усі зайняті ділом або придумують собі діло. А робити, виявляється, нема чого. Толя Мазов запропонував зібрати напіврозбиті балалайки, гітари, мандоліни, знову створити струнний оркестр і ховати Гошку під марш, гаряче переконуючи себе й товаришів, що вони постараються на призначений час розучити похоронну музику. З цієї ідеєю він звернувся спочатку до Маргарити Савеліївни, і та швидко погодилася, радіючи від того, що й вона може бути чимось корисною дитбудинкові і що з нею ось уже радяться.

— Так, так, — сказала вона, ховаючи руки під хустку, в яку вона куталась. — Я й ноти можу принести. Шопенів марш. У мене ще з тієї роботи залишилися. Я збігаю додому. Швидко збігаю, — і вона поспішила одягатися, в душі радіючи з того, що знайшла привід хоч ненадовго, хоч на якийсь час вибратися з дитбудинку, де помер хлопчик, де ходять злі й заплакані маленькі люди і, як їй здається, ось-ось штрикнуть когось ножем чи підпалять щонебудь.

— Та ми в нотах цих ні бум-бум! — почухав потилицю Толя і тут же запевнив виховательку: — Ми і без нот заграємо — будь спок!

— Що таке?

— Будь спок, еге? Будьте спокійні. Зрозуміло?

— Зрозуміло. Однак ці ваші словечка зведуть мене з розуму.

— Н-ну, який у вас розум ніжний! — У цього хлопчика майнула в очах лукава усмішка. В усякому разі, так здалося Маргариті Савеліївни, і вона сказала тим тоном, яким говорила в каті-читальні евенкам, щоб вони не слинили пальців, гортаючи книжки, й не виривали з них аркушів для потреби: — Треба говорити нормальною мовою, Толю.

— Нормальною нецікаво. — Він зробив рукою знак виховательці й побіг до Валер'яна Івановича, а вона зосталась у коридорі сама й, гріючи під хусткою руки, з гіркотою думала: «Я завжди любила дітей і люблю їх зараз. Але чому, чому вони не сприймають мене всерйоз? А втім, я завжди любила дітей слухняних, охайних, а ці...»

Коли Толя доповів про свою ідею Валер'яну Івановичу, той мало за голову не схопився — таку потіху показати городянам. Він як тільки міг діловито й спокійно почав утлумачувати:

— Гоша ще дитина. Розумієш, дитина! Не треба ніякої музики. Та й ховають завжди з духовим оркестром. — Це був найпереконливіший доказ, і Толя, подумавши, хоч не одразу, але погодився з ним.

— Може, тоді вірші прочитати чи пісню заспівати? — він знову пропозицію. — Молитви ж читають над небіжчиком, а ми невіруючі, атеїсти.

«От ще атеїста дав бог на мою голову!» — зажурився Валер'ян Іванович і м'яко, делікатно почав пояснювати Толі, що й віршів теж ніяких не треба, краще сказати кілька добрих слів, і все.

— Не з хрестоматії, розумієш?

— Н-ну, — неохоче погодився Толя й пішов було, та швидко повернувся. — Якщо зробити щось, Валер'яне Івановичу, то всі ми...

«Треба цього голубчика випровадити з дому, а то він понавигадує!» Він послав Толю до куховарки тітоньки Улі на квартиру по метр і мав намір підшукати йому згодом іще яке-небудь заняття.

Толя вмить збігав до тітоньки Улі, що займалася після роботи швейним ремеслом, приніс старий цератовий метр, згорнений у кружальце.

Катерина Федорівна, колишня кравчиня, знімала мірку з Воробйова, тітонька Уля допомагала їй, а Деменков і Попик, трохи відступивши, пильно стежили за ними. Цим хлопцям дали таємне доручення: слідкувати за тим, щоб труп Гошки куди-небудь не відвезли.

Поки що все йшло як слід. Ніхто й нікуди Воробйова не відвозив. Горді від того, що на них покладено таку відповідальність, хлопці вирішили й уночі не залишати поста.

Частину дітей залучено до справи, яка їм здається хоч і не такою важливою, як у Деменкова й Попика, проте заняттям цікавішим, аніж, наприклад, уроки в школі.

П'ятьох послали з міркою до лісокомбінатівської майстерні — замовляти труну. Десятеро пішло до лісу по ялицеві лапки. Дівчата обступили Катерину Федорівну, яка шила руками нові штани Гошці й нову сорочку із сатину, допомагають словом і ділом виховательці, та більше вчать ремесла. У Катерини Федорівни волосся на потилиці кубликом, а на очах круглі окуляри, й вона кумедно тримає голку, відставивши мізинць. Так чванливі дамочки їдять ложечкою варення. Вигляд у Катерини Федорівни домашній і простий, мова її журливо-заспокоїлива, розчулює дівчаток, вони стають слухняними, тихими й старанними поряд із цією жінкою, що соромиться, коли її називають вихователькою.

— Шити на небіжчиків годиться руками, а не на машинці, бо в тихе місце відходить людина, і супроводжувати її слід тихо, з гідністю, без стуку, без промов і пиятик. Я не люблю, коли голосять над небіжчиком і коли грає оркестр. Небіжчик нічого-сінько не чує; а тут в литаври б'ють. Для живих б'ють, щоб душа

їхня більше журилася. Якщо люди журяться, — їм і без того гірко, а якщо не горюють, то навіщо їх змушувати удавати горе? — Катерина Федорівна, перекусивши нитку, знову шие швидко-швидко, смішно відставивши палець з довгим нігтем, і її доладну мову слухають дівчатка. Дехто із хлопців підбігає послухати, та нецікава, мабуть, їм жіноча балаканина.

Ходять, блукають, тиняються по дитбудинку з кімнати до кімнати хлопчики. Вільні від справ, вони заводили розмови на одну й ту ж тему: про Гошку Воробйова. А через те що Гошку в будинку не любили й знали про нього дуже мало, то швидко переходили на згадки про те, як помирили тато, мама чи дідусь.

Валер'ян Іванович, вихователь — всі дорослі люди намагалися влаштувати життя дитбудинківських дітей так, щоб вони якомога рідше вдавалися до згадок, не ятрили і так зболені душі. Але зараз їм неможливо перешкодити. Дитячу пам'ять створено на зразок замка: тільки поверни ключ і...

І ось уже то в одному, то в другому закутку завідуючий помічає згорблену постать: найчастіше це ті, хто недавно прибув до дитбудинку чи в кого здоров'ячко поганеньке. Табунний люд, що гуртом відбивається від міської бражки, юрбою біжить до школи й шпарким підтюпцем зі школи, кагалом увалюється до кінотеатру, ідальні, лазні. Єдині в шумі й радості, в грі, бійці, дитбудинківці, як тільки нахлине на них, починають шукати самотини.

Старші йдуть до міста, з досвіду знаючи, який ненадійний сховак — закуток. Але це ті, хто вже обжився в дитбудинку. А як бути з тими, хто зовсім недавно був удома, а потім випровадив на кладовище батьків, — кому вони були потрібні і хто їм ще більше був потрібен? Вони уже стали про все забувати. І раптом помер Гошка. Знову шийуть щось, ходять тривожні й незвично скорботні люди — знову роз'ятрили зболену дитячу душу.

Крається серце у Валер'яна Івановича. Покласти б руку на стрижену голову, пригорнути дитину до себе, але тоді вона обов'язково розридається, і не скоро заспокоїш її. Пройти мимо? Ноги не йдуть. Залишаються слова, тільки слова, і завідуючий каже:

— Петю, ти ж уже дорослий. Подумай про малюків. Вони побачать, що тоді...

Валер'ян Іванович на хвилину заходить до своєї кімнати, хлюпає у склянку ліки. Обпало язик, у роті все отруєно. Над силу утримуючи посудину, що стукотіла об зуби, розпліскуючи

краплі на краватку, він п'є, вже не відчуваючи гіркоти, за-
дихнувшись від того, що вилив у склянку над норму ще одну
довгу краплю. На хвилину він опускається на ліжко, не роззу-
ваючись, лежить, відчуваючи під валянками слизьку від фарби
мостину, слухає, готовий пружинисто схопитися, якщо посту-
кають у двері. Серце відпускає, а в тілі й руках з'являється роз-
слабленість, і липка сонливість склеплює повіки. Підняти б ноги
з підлоги, роззутихся, випростатися й про все, про все забути...

Але щоразу, коли він опускався на вузьке залізне ліжко, на
личаний матрац, на тонку казенну подушку, на ці дитбудин-
ківські постільні речі, його обступали діти зі своїми однаковими
і водночас такими несхожими долями. І уві сні вони не залишали
його. Вони завжди були біля нього і разом з ним. І часом йому
здавалося, що не було в нього іншого життя й що він завжди жив
у цьому будинку, з цими не відомими йому колись турботами
й справами. Та жодного разу йому ще не доводилося турбу-
ватися про мертвих дітей. Як безглуздо — мертва дитина!
Мертвий Гошка Воробйов, людина, що не встигла навіть вирости!

«Гошка. Як же це буде по-людському? Георгій? Так, Георгій.
Георгій Побєдоносець — святий, пригадується, такий був. Тьху,
які дурниці до голови лізуть!»

Десь виводять старанно ім'я Георгія на фанерці дитбудинків-
ські художники, які набили руку на писанні гасел до Сьомого
листопада і до Першого травня. Вони, чого доброго, напишуть
на дощечці: «Гошка Воробйов» — і дадуть іще від щирого серця
якусь нісенітницю. Треба піднятися й дати ескіз, намалювати на
папері. А то художники так розмалюють, так розпишуть...

Нехай лише перестануть тремтіти руки, нехай трішки відпу-
стить дрімота. І тоді він напише.

Що ж він напише? Народився, помер нікому не відомий Георг-
гій. І діти будуть дивуватися, яке в Гошки звучне ім'я! Та не
будуть дивуватися з того, що він так мало жив на світі, цей
Георгій, Гошка Воробйов.

Воробйов з'явився в Краєсветському дитбудинку восени,
з останнім пароплавом. І не сам. Ще на шляху до Краєсветська ка-
пітан пароплава повідомив міську міліцію, що на борту його суд-
на орудує група піратів — безпритульних, і просив ужити заходів.

«Група» вивалилася з пароплава в складі шести осіб. Першим
ішов, бадьоро постукуючи милицею, Паралітик. За ним Льошка
Деменков, Попик, Сашко Батурін та ще один хлопчик. Серед
цих «вільних людей», що вже чимало зносили казенної одежини
й досить-таки здичавіли, ховався тонкоший хлопчик, якому
спочатку Валер'ян Іванович дав років дев'ять-десять.

«Вільні люди» втекли з одного уральського дитячого притулку й чомусь вирішили податися на Далеку Північ. Вони, бачте, там ще не бували й хотіли особисто подивитися на будівництво міста Красветська, про яке котилися чутки по всій країні.

Були в них ще деякі «мотиви». Про них, певна річ, нічого не повідомлялося. Головний «мотив» — пробратися на іноземний корабель і дременути за кордон — подивитися, як вони там живуть, буржуї. Кажуть, великі роззяви, гроші кладуть будь-куди, навіть у верхні кишені, від чого російських людей російські злодюжки давно вже відучили.

Гошка на утриманні. Був він колись справний, та весь перевівся. На базарі того самого міста, де загинули батько й мати Гошки, котрі підіймали з води зруйнований у громадянську війну міст, і куди так тягло весь час хлопчину, здибав його один дядько, і здибав зовсім не в своїй кишені. Він підняв Гошку, ніби маля, хизуючись своєю силою, ахнув, наче рубав дрова, й посадив його на каменюку, як на горщик. У Гошки хруснуло в спині, і йому здалося, що хребет уперся в потилицю, а всередині якимось порожньо зробилося, ніби ні кишок, ні живота, ні печінок, ні селезінок у Гошки вже не залишилося, і пронизало його у порожніх нутрощах холодним протягом. Гошка згарячу втік за ряди з городиною і там звалився між відхідних ящиків на капустає листя.

Уночі «вільні люди» перетягли Гошку з базару на станцію, засунули у вагоні під лавку і, вирішивши, що Гошка до ранку «прочумається», поїхали дивитися Хакасію. Кажуть, ідоли якісь у Хакаському степу стоять. Треба на ідолів подивитися. Не бачили. Гошка у вагоні справді трішечки оклигав, а може, горілка його розігріла, на яку в дорозі розжився Паралітик, відрізавши баклагу на паску в пасажира, що спав.

Одне слово, вони добралися до Хакасії. Проте земля ця «вільним людям» не сподобалася. Сумовито в степу, одноманітно, й люди зовсім не остерігаються. У них навіть красти якось незручно. Щоправда, ідоли траплялися — люди не збрехали. Однак що воно, це каміння зі стертими вухами й носами? «Вільні люди» і цікавіше дещо бачили.

Залишили Хакасію. Вночі по причальних линвах, як циркачі, забралися на старенький пароплав «Улуг-хем» і попливли світ за очі. В дорозі знічев'я помітили, що з Гошкою все-таки негарзд: без упину хлопець бігає до гальюна, синій зробився. Дістали закріпних таблеток, звеліли Гошці проковтнути цілу жменю — не допомогло. Почали подейкувати про те, щоб «підкинути» Гошку в міліцію, а там уже знають, кого куди подіти.

Гошка не захотів відставати від компанії, удав, ніби з животом у нього все гаразд. Раз компанія збирається на Північ, не покине ж його. Йому до зарізу потрібно бути на Півночі — Північ корисна, коли сухоти, а для інших хвороб, навпаки, шкідлива.

Вплинуло. Зібралися хлопці перезимувати на магістралі, а навесні вже вирушити в Заполяр'я. Однак передумали: заради Гощиного здоров'я поїхали вони холодові назустріч, тоді як безпритульні споконвіку чинять навпаки: втікають од зими в теплі краї.

Дорогою «вільні люди» завдали чимало шкоди пасажирам пароплава, тримали в постійній напрузі команду. Спали вони на палубі, на дровах, біля кочегарки, на запасних трапах. З коридорів першого і другого класів їх виганяли. Гошку клали всередину — гріли собою, та він однаково мерз.

Вирішили його лікувати.

Зникла вся суднова аптечка разом з настінною скринькою. Фельдшер пароплава залишився без діла, бігав за Паралітиком, котрий діловито постукував милицею, благав повернути хоча б частину ліків, за це обіцяв доглядати й лікувати хворого. На тому й погодилися: повернути аптечку, але щоб з Гощиної голови жодна волосина не впала, щоб лікували його за всіма правилами науки.

Решту дороги Гошка провів на кушетці медпункту пароплава.

У Краєсветську Гошку одразу поклали до лікарні. Решту «вільного люду» перепроводили з міліції до дитбудинку, і вони жили собі там, з розрахунку до весни, а там вирушать у далекі країни — дивитися на буржуїв.

За півтора місяця Гошку виписали з лікарні. Головний лікар, чогось соромлячись і не дивлячись у вічі Валер'яну Івановичу, сказав:

— Хлопчина смертельно скалічений. Якщо він доживе до весни, з першим же пароплавом відправимо його до південного санаторію, там його врятують. Я ж... Його бив мастак... Опущення шлунка, сечового міхура. Одне слово, як кажуть у народі, всі тельбухи відбито.— І, без усякого переходу, додав, збиваючись із суворого тону на невдоволений: — Бережіть хлопчину! — та й пішов, сердито ткнувши розчепіреними пальцями в дужку своїх окулярів.

Якийсь час Гошка ходив іще до школи, навіть в ігри та в бійки встрявав, та згодом школярі почали крутити носами, цуратися його, і вчителі стали питати Гошку з місця, не викликаючи до дошки. Учні придумали Гощі брутальне прізвисько.

Покинув Гошка школу.

Кілька днів тинявся він на вулиці, вештався по кінотеатрах та ідальнях і повертався додому разом з дітьми, ніби зі школи. Потім і критися перестав. Він ставав дедалі мовчазнішим, злішим, весь час встриявав у бійку, але був такий безсилий, що навіть з дівчатками не міг справитися. Менше сили — більше зла, він бив чим попало: молоток — то молотком, поліно — то поліном, ніж — то ножем.

Валер'ян Іванович переконував дітей, що Гоша хворий, прохав не зв'язуватися з ним, поступатися.

Та хіба вміють діти поступатися? Гошка не ходив до школи, не скнів над уроками. Йому часто міняли білизну, часом окремо готували їжу. Примхам його потурали виховательки, завідуючий, тітонька Уля — та щоб ще вони, діти, йому поступалися! Ні вже, дулю з маком цьому Гошці! Бачили, хворий! Прикидається, либонь, учитися не хоче.

Валер'ян Іванович намагався знову покласти Гошку до лікарні. Хлопчина вчинив істерику, роздер на собі сорочку, бився головою об стінку. Після цього діти остаточно вирішили: прикидається Гошка, сачкує, і від задрощів украй не злюбили його.

Валер'ян Іванович часто забирав Гошку до себе, читав йому книжки, розповідав що-небудь, і напрочуд сумирним і незвично лагідним ставав Гошка. Іноді він засинав у кімнаті завідуючого, по-пташиному уткнувши підборіддя в плече. Валер'ян Іванович уже подумував, чи не поставити друге ліжко в своїй кімнаті.

І ось весна ніби поспішила виручити Гошку, дізнавшись, що він хворий. Спершу вона влетіла у вікна яскравим світлом сонця, що відбивалося від снігу. Аж прижмурився Гошка від такого сонця, аж у скронях у нього закололо, а всередині, де жив постійний і вже звичний холод, ніби розм'якло, тополиним пухом усе там затягло.

Раз-другий капнуло з даху — і задріботіло, задріботіло. Краплі густішали, як сірка, й розтягувалися в бурульки, тонкі, ребристі, гострохвості. Так хотілося Гошці похрумкати бурульку, та не дотягтися до неї. Збити б палицею, але ж не можна бурульку їсти — зимно тілу. Розтанула висока призьба, запарувала, висохла. Гошка виповзав на неї і сидів настобурчившись цілими днями, у валянках, у шапці, в протеньковому дитбудинківському пальтечку, — слухав, мовчав, дрімав.

Сонце що не день піднімалося все вище й вище. Розтанув ще один бік призьби, і Гошка став пересовуватися слідом за сонцем. Так у напівсні, не розплющуючи очей, і повз він по призьбі навромацки до тепла. До нього ніхто не смів наблизитися. Досить було підійти й вивести хлопчину із сонного стану, він починав верескливо кричати:

— Що вам від мене треба? — й жахливо, не по-хлопчачому лаявся.

Навколо Гошки вовтузилися, вицьвірінкували горобці. Вигляд у них був хвалькуватий, який буває у всіх птахів, що пережили зиму, та ще й заполярну.

Гошці залишали на столі їжу, і він їв, коли йому забагнеться. Гошці виписували ліки. Він пив їх сердито, ніби відбував примусову роботу. На прийом до поліклініки жаліслива Маргарита Савеліївна водила його за руку, майже силоміць.

І ось хворий сам випросив ложку, загорнув її в ганчірочку й носив у кишені — сам почав пити ліки. В четвертій кімнаті знову запахло лікарнею. Гошка почав їсти. Бувало, він випивав компот, відщипував трішки хліба, й усе. А тут заходився сьорбати суп, друге колував виделкою, втомлювався від такої роботи й одного разу поворухнув зморшками на обличчі, пробуючи усміхнутися: «Їж — потій, працєю — мерзни!» Жовте обличчя Гошки засмагло, губи пошерхли, він зробився лагіднішим. У будинку подейкували про те, що Гошка «тане».

У ці дні ранньої весни Гошка приходив спати після відбою, жалкуючи, що мало ще часу буває на небі сонце. Однак це заполярне, яскраво сліпуче сонце все ж пам'ятало про Гошку і розправлялося з полярною зимою, що глибоко засіла, хоч і не зовсім впевнено, проте сніги розтоплювало, як масло, і де-не-де на пагорбах осідали, чорніли сніги, сочили в яри світлу снігову воду. І все ж поки що струмки були кволі, безшумні, коротконогі. В ярах навіть не поголубіло, і ліси не огорнуло вдалині бузковим майвом. Зимно ще було. Вранці з краю в край горіла кірка насту, нестерпно обпалюючи очі. До полудня тримався цей наст, а потім розм'якав, зронюючи хрусткі козирки, в долинах знову з'являлися проталини, знову в недовгу дорогу тяглися струмки, нечутні, кволі. Ніч угамовувала їх, виморожувала до сухості.

Знали люди: буде ще всякої всячини. Весна ця, наче дівка, що не ввійшла в літа, — нема в неї ні серйозності, ні міцного вогню, а так, лише усмішки, загравання, пустоці.

І все ж заполярний житель є заполярний житель. Він постійно нудьгує за дивом, він сподівається на нього, вірить у нього, чекає.

Ні, він не доходить до великих фантазій, наприклад, до того, що спекотний клімат переселиться сюди, а холодний туди, і де була зима, там стане літо. Заполярний житель — стріляний горобець, і мрії його, як коні із закушеними вудилами, побігли б, та..

І все ж раптом саме сьогодні буде воно, довгождане диво, — ця рання весна не згасне. Не обдурить. Он вона, люба, як старається, пластає білі покрови, намащує водою землю, підточує

й ріже струмками глину в ярах і осипах, ворушить коріння трав і кущів. Уже пагорби за стодолюю трохи оголилися й на них випростуються з-під снігу кволі берізки; стежка, по якій діти бігають до школи, зробилася горбатою. З даху капотить, і Гошці ввижається, що це птахи довбуть зиму в самісіньке крижане, нечуле серце.

Уночі, повернувшись на своє ліжко, Гошка нетерпляче чекав ранку. Уві сні йому вчувався шум струмків і річок. Річки гриміли під вікнами, під підлогою будинку, поставленого на палі. Гошка плив на кораблі в теплий край, в якийсь південний санаторій, куди обіцяв його послати лікар.

Вирують, піняться вали навколо корабля, і безмежно розливається океан-море. Десь там, із-за краю землі, вже скоро з'являться далекі країни, про які читав йому Валер'ян Іванович, і на скелі, під самісіньким небом,— великий санаторій, схожий на фортецю. Білий-білий він, як сніг, і біля входу до санаторію плавають в озері білі лебеді і вклоняються всім. У санаторії тихо, і теж усе біле-біле, й багато сонця. У ньому ніколи не буває зими, в санаторії, до того ж не шумить, не гасає горлата братва. Там не треба ні шапок, ні валянків, ні пальт. Лежи собі голий коло озера на білому чистому піску, дивися на білих лебедів, жбурляй каміння у воду, а тебе з усіх боків гріє сонце.

Так гріє, так гріє!..

І в останньому сні Гошці ввижався білий санаторій, ввижались далекі країни з височенними ялинами. На ялинах сиділи червоні папуги й кричали: «Піастри! Піастри!», а може: «Здрастуй! Здрастуй!»

Величезне біле сонце сяяло над світом.

І раптом воно покотилося швидко-швидко за гребінь лісів, за край землі.

Гошка підвівся на ліжку, намагаючись заглянути туди, за стіну цих високих ялин, побачити сонце.

Та воно перевернулося й полетіло плазом, як тарілка, яку одного разу Гошка пожбурих у виховательку. Хлопчина завмер, чекаючи жахливого дзвону.

Але сонце розбилося нечуто, воно навіть не розбилося, воно тріснуло, сліпучо блиснувши вогняними бризками.

Гошка вправ на подушку, затиснув у жмені простирадло...

— ...Та-ак! Не вірили, бач, шкети. А він от помер. Бо хворів,— розмірковував вартувий Пошик, сидючи біля накритого простирадлом зовсім смирного Гошки Воробйова.— Коли б весна настала після Нового року, він не помер би.— І, не дочекавшись аніякого відгуку від Деменкова, замріяно вів далі: — Даремно ми його з магістралі вивезли. Там сонце раніше сходить.

А на сонці все оживає: і трава, і ліс, і люди теж... Та-ак, я он дав драла із хази однієї, зовсім охляв на отих вокзалах. Трохи дуба не вривав, але попав до одного поїзда. Він повіз мене, повіз і до Криму привіз. А там сонця-а! Люду-у! Одразу два стрибки зробив. Нажерся отак! Спав після того добу, а може, й довше. Просто на землі, під кущем. Розморило. Купатися треба. А в чому? Трусів же нема. Баба одна, курортниця, сушити на паркані труси повісила. Я зняв їх. Рожеві були, з мереживом навіщось. Накупався. Загнав труси і знову нажерся. Лафа! — Попик замовк раптом, подивився на простирadlo, що тьмяно біліло в кутку на Гошиному ліжку, і незвичним для нього жалісливим тоном додав: — Без сонця у нас нікуди...

Хоч і замовляли труну п'ятеро, вона все одно виявилася великою. Гошка увесь потонув у ній. Лише гостренький ніс стирчав самотньо із паперових квітів та ялицевих лапок. Довго раялись, як покласти Гошці руки: хрестом на грудях чи інакше. Втрутилась тітонька Уля, склала Гошині руки на грудях. Ще довше раялись, одягати чи не одягати на Гошку піонерський галстук, позаяк у піонерах він не числився. Все-таки галстук наділи: нехай хоч на той світ з'явиться піонером Гошка Воробйов.

У новій сорочці кольору цибулиння, в чорних сатинових шароварах, в синіх спортивних тапочках і в галстуку Гошка був усім зовсім чужий і на себе не схожий. Це найбільше й наганяло на дітей трепет і благоговіння.

Хлопці винесли Гошку з дому на руках, заважаючи один одному. Потім, як водиться серед дорослих, взяли домовину на рушники. Щоправда, взялися не по двоє, а по четверо на рушник. Казенні, запрані, з ляписними штампами на краях рушники. І хоч від дитбудинку до кладовища було недалеко, вирішили зробити гак, урочисто пройти центральною вулицею, а потім звернути на дорогу до кладовища.

Серйозні дівчатка йшли попереду й кидали ялицеві лапки. Хлопці несли невміло сплетений вінок, з якого все випадали паперові квіти. Старші хлопці несли слідом на головах віко, трохи далі — незграбну труну.

Було все як слід, як належить за давнім похоронним звичаєм.

І все-таки ошелешено завмер рух на центральній вулиці Краєсветська, хоч жителі його часто бачили й не таке. Обабіч бруківки, на якій розтанув лід, стояли люди по коліна в мокрому снігу. Літні жінки хрестилися. Один школяр із сумкою віддав піонерський салют і збентежився. Бистроока бабуся, вийшовши з універмагу, наблизилася до труни, заглянула в неї, покидала пучками хрестики на небіжчика. На неї невдоволено зиркнули діти, що несли труну, і вона, ткнувши себе триперстям у груди,

задріботіла вбік. З бараків усе плив і плив люд. З'явилася шпана з ватаги Сліпця — запеклого ворога дитбудинківців. Пройшли «сліпці» слідом квартал, заїдались не наважилися, один за одним відстаєли.

Валер'ян Іванович хотів одного: якомога швидше минути центральну вулицю, та підганяти дітей не посмів. Біля міськради до похоронної процесії приєднались інспектор міськвно, колишня завідувачка дитбудинку Неніла Романівна Хлобист.

— Й-я ж-ж пропонувала відвезти Воробйова до моргу! — шепотіла вона, задихаючись, Респіну.— Це-е жах! Спектакль якийсь! Пантоміма!..

Валер'ян Іванович трохи відстав, витрусив із калаша сніг і сказав, дивлячись по-півнячому на інспекторшу:

— Прошу вас на кладовище не йти. Діти все зроблять самі. Та-ак, самі.— І, по-чудернацькому рішуче викидаючи ноги, наздогнав процесію, приладнуючись до дитячого кроку, і вже було приладнався, пішов розмірено, одначе швидко збився з ноги.

Виховательок він не взяв на кладовище під приводом, що треба комусь і справами займатися, дати лад будинку, а тут ця дамочка вилізла, як завжди, невчасно.

Неніла Романівна сердито дивилася вслід Респіну, котрий мимоволі зсутулився, намагався бути якомога непомітнішим, та все ж височів над малолітньою процесією. Неніла Романівна збиралася було наздогнати Валер'яна Івановича, сказати йому щось керівниче, категоричне, але тут порівнявся з нею, відставши од процесії, цей жахливий, з милицею, шмагонув її поглядом і пошкандибав далі. У Неніли Романівни пропало бажання йти з дітьми, і вона зникла геть з очей, відчуваючи себе в чомусь винною, а в чому — зрозуміти не вміла. З нею це траплялося часто.

За містом нести Гошку стало важче. Стежка вузька. На узбіччях просяклий водою сніг. А ступати з труною треба було узбіччям. Хлопчики по коліна грузли в снігу, спотикалися. З труни випадали квіти, гілочки, галстук з'їхав набік, а руки Гошки, як були схрещені на грудях, так уперто й трималися. Дівчатка підбирали квіти, дбайливо обтрушували, пальці їхні були в чорні й у фарбі. Йшли без розмов, без лайок, без галасу.

Нарешті добрались до кладовища.

Це запольярне кладовище було чимось схоже на хрипкий людський зойк. На болотах, поміж озерцями, на хляпаючій багноці, серед березняка, на якому й білої кори майже немає, а тільки чорні латки на стовбурах, серед ялинок, у яких живих гілок лише одна-дві, розселені могили. Повзучими кущами карликових берізок, мов колючим дротом, затягнуте кладовище. То тут, то там видно різноманітні хрести й дерев'яні пірамідки з дерев'яними

зірками — наловчились випилювати їх майстрові люди на тартаку, і хрести, і пірамідки стоять, відкинувшись назад, як від зуботичин, або нахилившись написом до землі, яку й землею важко назвати. Багато хрестів, дощок, поперечин валяється на снігу й стирчить з-під снігу, а горбочки могил осіли, оголюючи жовту, як мило, мерзлоту. В запалах могилах вода й почорніле від неї bagno та сплутані нитки тонкого коріння. В налитих сніговою водою могилах бовтаються хмари і серед них, мов жовток яйця, сонце. А з кущів, із глибокого снігу підпилою, розсмиканою юрбою бредуть і бредуть хрести з розкинутими перехрестями. Перехрестя, наче руки, готові до обіймів. Мерзлота «відпускає» літом, не тримає хрести, і вони падають, сповзають з пагорбів у низини, а там, у розгрузлому болоті, в рясці й трясовині, затягує їх мулом, багнукою, і разом з ними назавжди зникає пам'ять про людину.

Петляють діти по горбках на просторому, здається, безкрайому кладовищі без огорожі й церкви, без сторожів і жахливих казок.

Ось і Гощина могила. На найвищому горбочку — хоч трішки ближче до сонця. Діти самі видовбали її й хотіли догодити Гошці.

Поглешено поставили діти труну на мокру, грудкувату глину з прожилками інею, з тьмяними відблесками мерзлоти. Попик скотився в яму. Там уже зібралася болотяна вода. Він заходився вичерпувати її шапкою. За ним стрибнув Толя Мазов, потім Сашко Батурін. Пішли шапки конвейєром. Веселіше стало в роботі. Хтось засміявся, але одразу злякано припинив.

Воду вичерпали. Що тепер робити? Валер'ян Іванович, не підводячи голови, сказав:

— Прощайтеся, діти, з товаришем.

— Як це — прощайтеся? — наморщені чола, насуплені брови. Коли до цієї хвилини похорони сприймалися багатьма, особливо малими дітьми, як гра чи вистава, то ось зараз настало щось інше, головне.

Всі тупцяють. Ніхто не знає, що і як робити. Попик жваво розштовхав дітвору, накинув мокру шапку на голову, нахилився до Гошки, поцілував його в напіврозплющене око.

— Прощай, наш бойовий друже й соратнику! Ми тебе не забудемо! — бадьоро сказав він і хвильку зачекав. — Мир прахові твоєму...

Пощкутильгав до труни Паралітик. Милиця застрягла в глині, і він ніяк не міг її висмикнути. Паралітик відкинув милицю, пострибав на одній нозі до труни, впав на бік і зачепив Гошку підборіддям. Він довго не міг підвестися з землі без милиці. Хлопці допомагали йому, і Паралітик через це розлютився, відштовхнув їх.

Близько біля труни стояв Малишко і прикривав рукавом завжди усміхнений рот. До Малишка притулилася Зіна Кондакова, висока дівчинка, і злизувала, злизувала з губ сльози. Толя Мазов спохмурнів, стискав кулаки — тримався з останніх сил, — ковтав повітря, а повітря, видно, тверділо в горлі. А може, поліпи заважали йому дихати носом. Важко триматися Толі — вразливий хлопчина. З цікавістю дивиться з-за спини Маруська Черепанова й усе запам'ятовує. Женя Шорников переступає з ноги на ногу, пританцює, йому потрібно збігати в кущі, але він не наважується в такий момент робити таке діло. Новенький хлопчик з першого класу ще не розуміє горя, але все одно стоїть по команді «струнко». Одна дівчинка, теж першокласниця, взяла палець у рот і замріялась. І над усіма дітьми, як завжди, навис брилою похмурий Деменков. Він мовчки, по-діловому, підштовхує дівчурі прощатися з Гошкою. У нього все йшло своїм звичаєм: без штовханини, без сліз, без розмов. Справжній лад.

Але дивитися на все це вже неможливо. Валер'ян Іванович відійшов убік, сів на звалений, необтесаний хрест, затулив очі рукою.

Його заколихало, поволі понесло у напівзабутті. Він сидів у мокрому снігу на старому хресті, заплющивши очі, і навіть тоді, коли його сіпнули за рукав, отямився не одразу.

— Валер'яне Івановичу, час вам... — покликав Толя Мазов.

— Що час? Ой, справді, справді...

Калоші знялися в розгаслій глині, черевики грузли, під ними чвакало, чмокало. Валер'ян Іванович ледь добрався до очікувано розвергнутої могили, став коліньми в рідку багнюку біля труни, поправив галстук на мертвому хлопчикові, загладив йому набік ледь відросле світло-русяве волосся й поцілував у зморщене чоло довгим, батьківським поцілунком. Не підводячись з колін, усе глибше вгрузаючи ними в рідку холодну багнюку, Валер'ян Іванович заговорив здавленим голосом, дивлячись поверх кущів заплеснутими очима.

— Діти, коли ви станете дорослими й у вас будуть свої діти — любіть їх! Любіть! Любі діти не бувають сиротами. Не треба сиріт!.. Не... — Відчуваючи, що ось-ось розридається й що робити цього нізащо не можна, Валер'ян Іванович рвучко підвівся з розгрулої багнюки й хрипко наказав: — Віко!

Діти, що чекали від Валер'яна Івановича довгої продуманої промови, розчаровано накрили труну віком. Тут сталося те, що завжди буває в людей, котрі не звикли займатися похоронними справами, — забули молоток.

Почали шукати каменюку. Але де її знайдеш у снігу, в болоті?

Деменков відломив поперечину від модринового хреста, на якому нещодавно сидів Валер'ян Іванович. Цвяхигнулися, не йшли в дошки. Та упоралися і з цим. Друге, що завжди забувається,— мотузка. І її, звичайно, теж забули. Деменков, Попик, Толя Мазов охоче стрибнули до ями, щоб прийняти труну й поставити на дно могили. Але труна була широка, а могила вузька. Дітей притисло труною до ребристої від ломів і кайл стіни могили, і вони тримали Гошку на грудях.

І ні вони, ні ті дітлахи, що були нагорі, й навіть Валер'ян Іванович не знали, що тепер робити...

На тартаку раптом заспівав гудок, сипло, протяжно, й поплив він над містом Краесветськом, долинув до околиць, пройшов над болотистим місцем кладовища, де юрмою товпилися діти й Валер'ян Іванович. І коли гудок запав у моховитому рідколіссі, далеко за містом, діти ще постояли над могилою довгу хвилину мовчки, а потім закидали Гошку землею й, закінчивши скорботну справу, побрели додому.

У душі кожного з них звучав і звучав прощальний гудок.

Розділ другий

У будинку недобре затишшя.

Не стукотіли поламані кії на більярді, де замість загублених справжніх куль катали шарикопідшипники, винесені з автобази, не ходили коридором роззяви слідом за Боркою Клин-головою, котрий підкидав шикарну «жошку» з оленьчої шкіри, і, навіть обідаючи, орудував ногою і не розливав супу й компоту. Звичних сутічок і бійок теж не було. Книжки з бібліотеки діти зовсім перестали брати. Не застелювали ліжок, валялися на них, чекаючи від виховательок зауважень, аби поогризатися. Ті, що любили сачкувати, користувалися моментом: не ходили до школи. Телефонував завідуючий школою, непокоївся, лаявся. Валер'ян Іванович попросив його прийти до дитбудинку, а той чомусь не йшов. Маргарита Савеліївна пішла — таки захворіла від нервового струсу, сидить удома. Тітонька Уля припишкла, курила одну цигарку за другою й чогось чекала. Катерина Федорівна нахвалялася, що звільниться, а кастелянша і завгосп повісили по другому замку на комору з продуктами й на шафу з білизною.

Самотньо в цьому багатолюдному будинку завідуючому. Самотньо й тривожно. Ні сміху, ні метушні навкруг, очікувальна, напружена тиша.

Що з неї буде? Що вийде?

«Хоч би пустували»,— тоскно думав Валер'ян Іванович, який майже не спав після похорону ось уже третю ніч.

Дівчатка взяли патефон, крутили одну й ту ж платівку «Не одна в полі доріженька» і нишком плакали. Хлопці тинялися з кімнати в кімнату, з кутка в куток.

В обід Попик пожбурихав хлібом у хлопчика на прізвисько Глобус. Кинув цілий шматок доброго пшеничного хліба. Валер'ян Іванович мовчки підняв хліб, обдмухав його й голосно, виразно сказав, щоб усі чули:

— У Саші Рагуліна батьки померли з голоду. В Галі Косової — теж. Померли від того, що ще сім років тому в країні була посуха. Голодували люди.— Він повернувся й пішов з їдальні.

Паралітик хряпнув Попика милицею, а заодно й Глобуса. Хто-хто, а він добре пам'ятав той жадливий рік. Саме тоді, в тридцять третьому році, по ньому топтали на Камській пристані висушені голодом дядьки, в одного з них він розрізав торбину й виколупав з неї скибку, зіплену з висівок і полови. Попик того року зовсім комашкою ще був, та усе повинен пам'ятати, бо в тому році «забула» його на залізничному полустанку рідна мати, а сама, хитаючись від голоду, побрела кудись. Попик так зголодався, що гриз, піднімаючи з дороги, мерзлі конячі кізяки. Забув?!

Паралітик іще раз хряпнув Попика милицею, щоб не забував, чого не слід. Попик схопився було за виделку, та на нього загорлали з усіх боків, а Паралітика чергові силоміць посадили за стіл. На цьому пригода нібито закінчилася.

Але ж щось повинно було статися в будинку, якась розрядка повинна бути. Яка?

Валер'ян Іванович ламав голову, чекав різанини, сліз, бійок, навіть втечі, та де ж йому самому було встежити за фантазією такої орави! Фантазія ця й настрої здатні змінюватися щохвилини, залежно від будь-чого, навіть од погоди.

Настав четвер.

Цей день діти дуже любили, бо четвер був банний день. Іще зранку двос чи трое хлопців, гайнувши до міської пральні, привозили на нартах чисту білизну, запряну, погано випрасувану, майже сіру, та все ж із пральні.

Приходили учні зі школи в передчутті банних подій і закидали підручники подалі. На кожному ліжку лежало по два простирадла, наволочка, рушник. Білизна пахла господарським милом і крижаною ополонкою. Коридором з кімнати в кімнату снували веселі дітлахи, допікаючи кастелянші й завгоспові проханнями замінити простирадло чи наволочку. Розлютована,

спітніла кастелянша опиралася, не міняла. «Багато, — кричала, — тут вашого брата, всім не наміняєш!» Хлопці на те сердилися, демонстративно не застеляли ліжок. Дівчата підлизувалися до кастелянші, набивалися допомагати їй, аби потім відібрати собі новіші й чистіші простирадла та наволочки.

Гаразд. Нехай. Хоч непишно, та затишно. Головне, шум є, гамір, робота весела. Застеляй, братва, ліжка, живи далі! Ночуй!

Уроки цього дня ніхто не робить — геть грамоту! Лазня! Сум'яття! По кімнатах пилюка й пір'я стовпом. Гвалт, метушня, усякі цікаві витівки: хто рушник у кого стягне, хто на голову його намотає, як чалму, й хана якого-небудь чи просто дурня вдає, сутички скороминущі трапляються через те, що в сусіда пишно заслане ліжко, і не хотів би, та сядеш на нього. Ну й перепадає раз чи й два.

Білизну — штани й сорочки — діти надягали на себе ще вдома і в лазню йшли без вузликів, бо в ті роки ще була жива непримиренна ворожнеча між дітьми з притулку й тими, хто називає їх дитбудинківською шпаною, тобто дітьми міськими, які мали свій дім та батьків.

В краєсветській лазні вікна жіночого відділення були зафарбовані, а на чоловіче фарби не вистачило або вважалося, що чоловікам соромитися нікого й нічого, міські оточували лазню, заглядали в темне нутро мийної, дражнилися, показували дрини, самопали, ножики. Голі дитбудинківці могли показати у відповідь лише кулаки та поплескати себе по тому місцю, що нижче живота. Вони знаками просили міських хлопчаків зачекати, не розбігатися.

Коло лазні починалася бійка. Добродушні від лазні й загальної приязні, що пойняла їх у четвер, дитбудинківці поступово розпалювались і примушували міських тікати.

Замащені багнюкою, зі свіжими подряпинами, саднами та синцями, з відірваними гудзиками або й у розпанаханій сорочці поверталися хлопці до дитбудинку, задоволені собою, розповідаючи один одному: «Я-ак він мене!.. А я його я-ак!..»

Удома вмивалися, пришивали гудзики, канючили в кастелянші сорочку замість подертої в бою, і на кілька днів у дитбудинку вистачало спогадів і цілковитої згоди.

Так було. Але в цей четвер так бути не могло. Валер'ян Іванович помітив таємне єднання дитбудинківських сил. «Група» Паралітика, яка завжди трималася осторонь від інших, тепер виявилася ядром дитбудинківського люду. Хлопці шепотілися, ховали щось у кишені. Із залізних ліжок було вийнято багато прутів. Ці прuti — грізна зброя дитбудинківців. Хлопці загинали кінці прута, опускали його в холошу, зачепивши гачком

за пояс,— завжди під рукою залізняка. Будучи лютим та ще спритним, нею можна голову розтрощити.

Валер'ян Іванович рідко ходив з дітьми до лазні, частіше посилав туди виховательок і кастеляншу. Самому треба було встигнути здати брудну білизну, відзвітуватися, дзвонити, організувати дезинфекцію. Одне слово, займатися так званими господарськими справами. Але цього разу він пішов з дітьми до лазні і — більше того — подзвонив до міліції, чого не робив раніше.

— Сьогодні біля лазні може зчинитися різанина. Прошу вас навідатися туди у другій половині дня.

Різанини не зчинилося. І навіть малої бійки не було. Чи міліція розігнала міських, чи ті не зібралися, але милися хлопці цього разу спокійно, їм навіть чогось бракувало. Хлопчаки тільки те й робили, що бігали до вікна і повідомляли Паралітикові, який завжди сідав митися в парній в найтемнішому кутку, щоб не видно було його сухої й зів'ялої, як тюленьчий плавник, ноги: «Нема!»

«Змело маминих діток!» — по-чортячому блимаючи очима з густої гарячої пари, як із пекла, зловтішався Паралітик.

На якийсь час Паралітик і кілька хлопців випередили Валер'яна Івановича, щоб покурити після лазні. Курили за касою, збитою нашвидкуруч із тесаних дощок. Із цієї каси, схожої на корабельний гальюн, тільки що вийшла заклопотана касирка, повісила замок-самозамикач і швидко пішла, застукотівши обцасами по широкому ганку лазні. Попик потягнув щенячим носом, похитливо зморщив його і, навмисне чхнувши, поздоровив сам себе на великосвітський манір:

— Здоров'ячка вашій милості, Юрію Михайловичу! — і тим же тоном скоромовкою сказав: — Чую, грішми пахне! — і ще дужче принюхався: — Аж смердить грішми, не я буду! Киснуть, мабуть, псуються!

Паралітик зміряв поглядом кругленький замок-самозамикач, і його жовтуваті очі з тріщинками зіниць розширилися, як у kota в темряві, перестали кліпати.

— Косимо! — Милиця застукотіда, як у полководця. — Батурка — на шухер, до ганку. Клин — в одягалку, зир за Валер'яном. Попику, цвях! — Паралітик — людина ділова. Гумору він не визнавав і не любив. Команди його були різкі, уривчасті, робота несхибна.

За якихось п'ять хвилин нітрохи начебто не пошкоджений замок-самозамикач висів на місці, тільки вісімсот карбованців — виторг лазні за кілька днів — із шухляди столу зникли. Дрібні — п'ятдесят три копійки — залишили на висувній стільниці, на розплід.

Покотилися грошики в дитбудинок на спритних ногах Попика, що безтурботно посвистував. Згодом грошики було піднято на горіще, загорнуто в ганчірку. Попик обв'язав згорток мотузкою і опустив його в комин старої, давно не топленої голанки. Витягнувши з комина цеглину Попик поклав на місце і притрусив порохом, сліди замів рукавицею. Просидів Попик на горіщі доти, доки не почувся голоси прибулої з лазні дітлашні, обтрусився, оглядівся і неквапно спустився до роздягальні, а звідти разом з усіма з'явився до кімнати.

Розімлілий після лазні Попик звалився на ліжко, ввімкнув радіо. Передавали музику, протяжну, журливу. Попик заслухався. «Добра це штука — музика! — розмірковував він. — Ось слухаш її, слухаш і навіть заревіти можеш або спати захочеш. А навесні з дитбудинку рвонуті можеш... Е-ех, навчитися б на баяні грати чи хоча б на балалайці...»

Про гроші Попик уже не думав. Гроші були на місці, в схові. Чого про них думати? Їх треба проїсти, прокурити, Деменкову пайку віддати, та й годі.

У дитбудинку обшук. Начальник міліції з одним співробітником ідуть по кімнатах, перевертають матраци, подушки, тумбочки. У четвертій кімнаті спокійно спить Попик, підклавши під пухку щоку долоню. Тут же, в четвертій, постійне місце проживання Деменкова, Мишка Більмастого, Толі Мазова, Жени Шорникова, Малишка. Розподіл по кімнатах робив сам Валер'ян Іванович і навмисне розділив «вільних людей».

У третій кімнаті, де жили Паралітик, Сашко Батурін, Глобус і дрібніші хлопці, обшук уже відбувся. Паралітик тягнеться за властями, граючись милицею.

Начальник міліції скося поглядає на Паралітика, але нічого йому не каже.

Вони давні знайомі. На початку зими Паралітика замели в міліцію за бійку з міською шпаною й вирішили не випускати, поки можливо. Уночі на горіщі міліції спалахнула пожежа — це Малишко, підсланий Деменковим, вилив з лампи гас на горіщі й підпалив міліцію. Добре, що пожежна поряд. Погасили маленький будинок міліції. Дірка на даху залишилась, нагадуючи про те, що не так просто мати справу з дитбудинківськими шибениками. Черговий у відділенні вишпурнув Паралітика з приміщення, кинувши вслід йому милицю. Паралітик підняв милицю, натягнув шапку на голову, висякався на ганок грізної установи і пошкандибав додому.

Відтоді забирати в міліцію на ночівлю дитбудинківських не наважувалися. Начальник малосильної міліції, зібравши в кулак

усі свої почуття, чекав першого пароплава й погрожував за-проторити у виправно-трудова колонію половину дитбудинківської шантрапи, і в першу чергу Паралітика — проводиря і заводіяку всієї цієї клопітної публіки.

Помилявся начальник. Паралітик — заводій, але не проводир. Паралітика в дитбудинку бояться й ненавидять. Та є людина, перед якою тремтить навіть сам Паралітик. Це Деменков. Он він сидить на ліжку, похмурий, відлюдний. «Льоша» — виколото на темних гіллястих жилах його важкої руки. Погляд його теж бриласто-важкий. Очі — суцільні зіниці, на лоб клином звисає наїжачене волосся, і через те лоб здається вузьким, як у печерної людини. Чорний клин волосся майже заходить у заросле чоловіче міжбрів'я.

Ніколи й нікого в дитбудинку не зачепив Деменков навіть пальцем єдиним, нікого не вилаяв, ні на кого голосу не підвищив. Проте навіть погляду Деменкова жахаються діти, корчаться від нього. Біографія його ще невелика, але змістовна.

Батько й мати Деменкова — запеклі злодії, рецидивісти. Судили їх і садили за грабунки, за зломи й квартирні крадіжки. Удосконалюючись, вони дійшли й до мокрих справ, і за вбивство інкасатора батька Деменкова розстріляли, а мати загубилася десь у таборах Деменков теж устиг побувати у виправно-трудова колонії. Через це особлива пошана до нього серед дитбудинківських дітлахів і страх перед ним особливий.

Він зменшив собі роки й прилип до дитбудинку до весни. Навесні він утече, вчинить у місті крадіжку чи грабунок і втече. На іноземний корабель, як з'ясувалося, потрапити не так просто. Та й «компанія» щось почала розпадатися, про закордон не говорить, із дитбудинку цього втікати нібито не збирається. Попик та Паралітик тільки й зосталися вірними, та вони, що не кажи, все-таки шкети. А його вже до дорослих тягне, до справжніх діляг, не до базарних заблуд. Він гідний син своїх батьків! Навесні назавжди покине він цю дрібноту, відчалить у захоплююче й небезпечне злодійське життя.

А поки що Деменков тихий і непроникний. Йому, догоджаючи, розповіли про операцію в лазні, та він ніякої уваги не звертає ні на злодіїв, ні на міліцію. Він вдачею «ведмежатник», а це все дрібниці. До того ж із Деменкова можна шкуру здерти, і він нічого не скаже, хоча б тому, що левова пайка — сармак — обіцяна йому твердо.

Паралітик, ошкірившись, стоїть за спиною начальника міліції. Усі встали. Сидить лише Деменков і спить Попик. Та досить було з'явитися в кімнаті чужим, як сторожкий злодійський сон відлетів і Попик, здригнувшись, розплющив білі, як діти кажуть,

«кислякуваті» очі. Він умить зрозумів обстановку і, солодко позіхнувши, привітався до начальника міліції.

— Здоровенькі були!

Той не відповів йому. Попик намірився було повести розмову далі, але змарнілий Валер'ян Іванович безнадійним голосом сказав те, що уже казав до цього в трьох кімнатах:

— Діти, з каси лазні пропали гроші. Крім нас, там по обіді нікого не було. Хто взяв гроші?

Валер'ян Іванович переводить погляд з обличчя на обличчя. Не затримуючись, минає Деменкова, усміхненого Попика, що почухувався собі, ненадовго зупиняється поглядом на напруженому і від того зовсім жалюгідному обличчі Малишка, який намагався не усміхатися, і впритул, мов багнетом, проймає поглядом Толю Мазова. Чутливий, нервовий хлопчина похнюплює очі і одразу ж підводить їх. Усе. Він уже переборов замішання, тепер його так просто не примусиш здригнутися.

Валер'ян Іванович, не спускаючи Толю з прицілу, з притиском запитав:

— Анатолію, ти не знаєш, хто взяв гроші?

В кімнаті запала напружена тиша. Чути, як працює на протоці лісотаска, скрегочучи гаками, і стук ножа тітоньки Улі на кухні, чути, як рипить милиця під Паралітиком, який напружено подався вперед, навіть чути скрип ремінців і кобури на начальницькій міліції. І раптом в цю тишу увірвався веселий голос Попика.

— Зметикував хтось! А я поряд з грішми був і не дотумкав. Попоїв би вже цукерочок, покурив би цигарочок. Фортунить же, гад, людям!..

Усе! Найголовніше зроблено. Напруження збито.

— Помовч, Попов,— обриває хлопця Валер'ян Іванович і вже без усякої надії ще раз питає Толю: — Отже, ти не знаєш, хто взяв гроші?

— Не знаю.

— Та-ак. Корсари! Охоронці таємниць! — сумно пустив шпильку Валер'ян Іванович і голосніше додав: — Зараз тут буде проведено обшук! — У голосі прохопився метал, і сам він підкреслено випростався, точніше, спробував випростатися, бо сьогодні сутулість його гнітила якось особливо важко.— Зрозуміло, що з вашого дозволу,— знову в'їдливо заговорив він.

— Будь ласка! Хоч сто пудів! — відгукнувся Попик, з готовністю роздираючи матрац, розв'язуючи наволочку на подушці.

Видно з усього, що ця кумедна метушня Попикові до душі. Малишко усміхається. Мишко Більмастий стовбичить бовваном посеред кімнати, а Толя прикинів спиною до підвіконня.

— Я за тебе буду розпорювати наволочку? — наїжачився Валер'ян Іванович, і Толя підскочив до свого ліжка, зашарудів солом'яною подушкою.

Деменков мовчки вивернув кишені, пішов у коридор курити. Він курить одверто і нікому не дає недокурків, та ніхто й не наважується у нього попросити.

Завідуючий ще сподівався, що когось прорве, і хлопці зізнаються або ж викажуть чимось себе, але замість цього почався спектакль. Заводієм його був Борка Клин-голова — чемпіон із «жошки». Син шалавих батьків, п'яничок-артистів, позбавлених судом батьківських прав, він і сам неабиякий артист.

— Все на нас! Вали! Вали! — з гнівом та образою почав Борка Клин-голова. — Ми люди беззахисні! Ми люди безрідні! Нам скаржитися нікому! В школі на нас тиснуть. В кіні не з'являйся... Ніде нам немає ходу! Злодії! Шпана! Така слава про нас!

— А якої ти ще слави хотів би? — гаркнув на нього начальник міліції, який ледве стримувався.

Якраз це й потрібно було. Борка Клин-голова ображено звернувся до «публіки», яка загатила вхід до кімнати.

— Бачили, яке ставлення?! За людей не вважають! У матрацах нишпорять! Ще в штанях у мене не дивилися, ось! — Борка Клин-голова миттю скинув штани.

Дівчата пирснули від дверей, а Борка Клин-голова, повертаючись то задом, то передом до очманілого начальника міліції, істерично кричав:

— Н-на, шукай! Н-на, мацай!..

— Авжеж, за людей не вважають! — підтримав Паралітик давнього свого товаришка, Борку Клин-голову.

— Де що не поцуплять, усе на нас! — пробубонів товариш Паралітика Сашко Батурін.

— Не має права без прокурорського папірця обшук робити!

— Права не для нас писані!

— За-я-а-ви-ли-ся!..

— Гідність нашу зневажають, ше-е-льми! — бив себе в груди кулаком Попик.

— До школи не підемо, коли так!

— Лягавку спалимо!

— Голодовку оголосимо, як більшовики в кіні! — шаленів Попик.

— Може, вона сама, ця молодиця, грошки поцупила під нашу марку?

— Факт, сама!

Борка Клин-голова вже з відчаєм бився лобом об спинку ліжка:

— Втоплю-у-ся від такого життя!

Валер'ян Іванович підняв штани Борки Клин-голови, шмагнув його по голих сідницях і пожбури в обличчя:

— Надягни, блазню!

Валер'яна Івановича трясло. Борка Клин-голова відразу ж перестав ридати і взявся злякано натягувати штани, дзвякаючи ремінцем.

Не чекаючи кінця обшуку, завідуючий швидко пішов з четвертої. У нього сіпалася кошлата брова. У дверях перед ним розступилися цікаві. З острахом ховались одне за одного, проводили його поглядом. Слідом за ним, не закінчивши обшуку, пішли начальник міліції та міліціонер.

— А дзусь! — цикнув він для порядку на хлопців і дівчат, котрі юрмилися у дверях.

— Гаразд, гаразд, не деренчи!..— пролунало вслід міліціонерів.

— Шароваристий надто!

— Тьху ти, ну ти, ніжки гнуті і дугою галіхве! — пройшовся, взявшись у боки, перед публікою Попик, вигинаючи при цьому ноги колесом.

— Грошки у своєї жінки пошукай, у районі пупа!

— Га-а-а!

Міліціонер розгублено оглядався і, не знаючи, яких ужити заходів, тільки насварився пальцем і поквапно зник.

Борка Клин-голова свиснув, дістав із кишені «жошку», обдмухав її, розгладив і, ніби нічого й не сталося, продовжував улюблене заняття, перерване міліцією. Слідом за Боркою Клин-головою ішли двоє рахівників і захоплено підводили підсумок. «П'ятсот п'ять, п'ятсот шість...» — це після лазні почато рахунок, а другий рахівник вів свій рахунок, початий Боркою Клин-головою ще до лазні: «Мільйон сто двадцять! Мільйон сто двадцять один...» У кінці коридора цей другий рахівник плаксиво заскімлив:

— Кли-ин, я далі не зна-а-ю-у...

— Дуже погано! Зер шлехт! — сказав Борка Клин-голова, не припиняючи спорту.— Вчи арифметику, бо дістанеш від мене особисто шістнадцять щиглів.

Рахівник залишився задоволений таким згарячу виголошеним вироком і поквапився до більярда, де вже стукотіли шарикопідшипники об збиті борти. Кульки по дві, а то й по три разом укочувалися в одну лузу.

Валер'ян Іванович запросив начальника міліції до своєї кімнати. Цю кімнату, яка була навпроти вбиральні для хлопців, тітонька Уля шанобливо називала канцелярією.

— Я майже впевнений, що гроші в наших. Потрібен час,— сказав Респін начальникові міліції.

— Майже — це майже. Для нас це все одно що нічого. Бачите, тут ще одна штукавина непокоїть: касирка чомусь не здала виторгу в належний час. Факт теж підозрілий. Тому касирка поки що залишиться в камері попереднього ув'язнення, а ви приймете її дітей. Дома в неї нікого немає.

— Ви що? — втупився в міліціонера Валер'ян Іванович.— Та куди вона подінеться? Навіщо її тримати? Адже двоє дітей... Можна ж...

Начальник міліції поморщився:

— Ну, це не вашого розуму діло. Ми й самі не ликом шиті.— І, пом'якшуючи тон і лице, відвів очі: — Чи вам не однаково, сто чи сто дві одиниці будуть тут шахраювати?

— Останнім часом почастишали крадіжки казни у закладах міського комунального господарства,— зауважив міліціонер, який досі мовчав.— Можливо, тут один ланцюжок...

Але Валер'ян Іванович не чув його і подумки повторював:

«Хіба не однаково? Аж ніяк не однаково»,— хотів заперечити Валер'ян Іванович начальнику міліції, але той уже надягав шапку і нетерпляче, з прикрістю поглядав на загаяного супутника. Валер'ян Іванович похитав головою і стримав зітхання, зрозумівши, що заперечення його марні.

Коли прийти?

— Сьогодні вже пізно.

— Отже, завтра. На все добре,— холодно кивнув головою Валер'ян Іванович і, тарабанячи по столу, задумливо сказав: — Я прийму дітей.. Я прийму дітей... Дві одиниці... Чортівня якась!

У дитбудинку гомін і рокіт прибою. Валер'ян Іванович прислухався і по-жіночому поплескав себе по стегнах:

«Ой же, сучі діти! Веселяться!..»

По дитбудинку хвилями котилося, вирувало бурхливе життя. В роздягальні грали в довгу лозу. Десь і комусь ревно скубли чуприну за непристойну поведінку. В червоному кутку дівчатка, перешіптуючись, округлюючи очі, пащекували про подію і шивали червоні полотнища. Хлопці розводили зубний порошок, готувались писати гасла до Першого травня. Вони підмальовували собі вуса, вдаючи із себе всіляких типів, звеселяли дівчаток, сміялися самі

Дитбудинок увійшов у звичну колю, мешканці його ніби забули навіть і про Гошку Воробйова і про його похорон.

Скоро мали вечеряти У дітей буде добрий апетит. Вони охляли за останні дні, бо знехотя й погано їли Змолотять тепер усе,

що дадуть їм, змолотять із смішками, з жартами і примовками про те, що коли я їм, то глухий і німий, а коли смакую, то розмовляю й чую.

Дітвора, дітвора — веселий люд. А завтра прийдуть сюди ще новачки.

Валер'ян Іванович узяв двері на заціпку — не хотілося йому сьогодні виходити із своєї кімнати і бачити дітей. Він грузько ходив од вікна до дверей, од дверей до вікна, і голова його обважніла від думок і безмірної образи. І вперше налягло на нього бажання покинути все, піти куди-небудь, поїхати, забути цю роботу на знос, цих нетямущих і жорстоких у своїй безтурботності дітей. Та куди підеш? На кого їх покинеш?..

У двері нерішуче пошкрябали.

— Мене нема вдома! — різко кинув Валер'ян Іванович.

Двоє чи троє дівчаток зашепотіли в коридорі і навшпиньках відійшли від дверей. І тому, що це були дівчатка, Валер'ян Іванович подумав, що у них якась своя делікатна справа до нього, а він ось гаркнув на них, і йому захотілося повернути дівчаток. Але він пересилив себе...

Розділ третій

Після дванадцятої дитбудинок почав угамовуватись. У третій кімнаті, щоправда, чути було смішки: Паралітик розповідав сороміцькі історії та анекдоти. Анекдоти всі перебріхував, повертав їх якимось несмішним сподом і будь-яку оповідь свою пересололював хрумкою, неїстівною сіллю.

Йому не йняли віри, над його розповідями не сміялися, проте слухали. Була в них для хлопців, очевидячки, якась нечиста, заборонена принадність.

Валер'ян Іванович гучно постукав у двері третьої кімнати. Принишкли там.

У четвертій кімнаті спокійно. Повз Валер'яна Івановича промчав напівсонний Женя Шорников у своїх справах.

О дванадцятій тридцять прокинеться Малишко-Криворотик і піде по кімнаті, по коридору з розплющеними очима і, якщо його не зупинити, полізе на підвіконня й ніде не посковзнеться. Діти шарахаються від нього, боячись чаклунства, котре, як їм здається, закладене в хлопчині. А він іде, усміхається і все старається забратися кудись далі, вище.

Сновида. Хлопцям здається, що він хоче дістатися до місяця. Чим вабить, притягує до себе холодна необжита планета Малишка? — дивуються хлопці. Які чари?

Малишко спить. Йому ще спати п'ятнадцять хвилин. У кімнаті лускою срібляться брижі від блідої ночі й ще блідшого місяця, який ледь прокльонувся в небі.

Малишко усміхається, розкидавшись на подушці, здригаються ся його напівзаплющені повіки, і пальці на руках здригаються. Із звичайного сну він переходить в інший, лиш йому відомий сон. Хто знає, може, в цьому, іншому сні планета йому здається матір'ю? Може, вона приходить до нього о дванадцятій тридцять, подає нечутну руку і веде за собою? І бреде хлопчина сам, тільки відчуваючи дотик цієї легкої і прозорої, мов серпанок, руки. І тоді не жени від нього сну: хлопець отямиться, як від непритомності, і решту ночі плакатиме, а вдень вигляд у нього буде млявий, хворий.

Валер'ян Іванович якось на війні чув притчу про одного причинного. Будинок для божевільних потрапив під артилерійський обстріл, і хворі розбіглися хто куди. Неподалік від одного хворого розірвався снаряд, він зненацька отямився і сказав, оглянувшись довкола: «Ой, як нецікаво!» Виявляється, всередині зрушеної душі хворого існував зовсім інший світ, зсунутий в тишу, добрий, з райськими лісами, птахами, музикою, гарними жінками.

— Анатолію! — стиха покликав Валер'ян Іванович, нахилившись над Толею Мазовим. — За п'ятнадцять хвилин тихо розбуди Малишка, відведи умитися і вклади його знову. Ти знаєш, як це робиться.

Репнін надягає шапку, пальто, виходить на вулицю. Крохмалем хрупоче під валянками сніг, схоплений нічним скипнем. Ліс низьким чорним штахетником розділив засніжену землю і біде, в проталинах небо.

Оці пізні прогулянки — найдорожча розрада Валер'яна Івановича.

Місто сонно й зрідка блимає вогниками, маленьке дерев'яне місто, а він іде, йде повз нього, і думки його врівноважуються, звільняючись від денної суєти і турбот, і сам він заспокоюється, знаходить душевну рівновагу. Щоправда, і спокій його був не зовсім урівноваженим. Він все одно не може позбутися думок про дитбудинок, про дітей, що лишилися там і сплять собі, посопують. Іноді слабким проблиском пам'яті вихопить щось із минулого і дивується він сам із себе: «Невже і в мене було дитинство? Смішно!» А таки ж було, було. Тільки так його вже потім забарикадувало, що ніщо путне й не згадується. Життя вийшло довге, по вінця наповнене подіями, та такими подіями, які, мов гранітний осип, завалили все.

Пам'ять не зберегла дитинства. А жаль! Жаль! Він би порівняв його з дитинством своєї дівчини і, може, краще зрозумів би її.

Врізались у пам'ять роки навчання, студентська трупа, вогні Царського Села і театр. Він дуже любив Олександринку, любив опери «Трубадур» і «Аїда», «Іван Сусанін» і «Борис Годунов». Чомусь найбільше вражав його «Демон», а в «Демоні» — хор «Ніченька».

Він якось придбав уже тут, в Краесветську, платівку, взяв у дітей патефон і цілий вечір сидів, зачинившись на заціпку, крутив хор «Ніченька» й нікого до себе не впускав. І тоді, того ж вечора, витираючи очі хусткою, він раптом відчув, що старим став не літами, а душею зістарився, і ще зрозумів, що солодкий смуток спогадів очищає людину, і щасливий той, кому є що згадати добре.

Його добрих спогадів вистачило лише на один вечір, і він повернув дітям патефон разом зі своєю платівкою і невдовзі виявив чорні осколки цієї платівки за дровником, куди виносили сміття з будинку.

Хлопці розбили «Ніченьку».

Йому нічого було б робити на цьому світі, ні про що згадати, якби він удруге не народився на світ.

Посприяв йому в цьому схожий на комісара слідчий у шкірянці. Молодий, наполегливий, правий в словах, діяннях і переконаннях своїх.

Разом з багатьма білогвардійськими офіцерами випущений після громадянської війни на всі чотири сторони, Рєпнін тинявся по Сибіру, перебиваючись випадковою роботою. Деякий час працював навіть в Іркутському театрі хормейстером і трохи було там не одружився. Але в роки непу колишня офіцерна та інші недобитки минулого почали підводити голови, потай попливли за кордон. Тим офіцерам, які не втекли, треба було пройти сувору перевірку.

Коли б Рєпнін повівся на перевірку смирніше, може, й не опинився б він на засланні, але він кричав на молоденького слідчого, котрий в'їдливо цікавився, чому це він залишився тут і не виїхав за кордон? Які це справи його тут затримали?

«Моя земля тут! — показав собі пальцем під ноги Рєпнін. — За кордон мені їхати нічого й ні до кого. А якщо вас не влаштує моє товариство, йдіть ви під три чорти!..» — «Твоєї землі нема тут, контра! — хряпнув кулаком по столу слідчий. — Твоя земля там! — кивнув він собі за спину. — І ти її засвоїш...»

Він так і сказав: не «освоїш», а «засвоїш». У цій незначній заміні слів виявився великий резон і свій сенс.

Репнін «засвоїв». У цьому новому далекому містечку він знає кожен барак, кожную вуличку зі своєю недовгою, проте особливою історією і пам'ятає прожиті тут дні в єдиному злитку, а не порізно.

Люди, котрі з'їхалися сюди, розподілялися по земляцтву. Спільно легше було жити та працювати. Вони будували. Будували швидко, будували абияк, будували ордою, гнані зимою, холоднечею і цингою. Тому у зроблених нашвидкуруч каркасних бараках почали провалюватися в безвість печі. Відгонило мерзлотою. Навесні не тільки печі, але й самі бараки загуляли, отож наступні будинки вже ставили на палі, витоплюючи дірки для них парою та гарячою водою. До всього люди доходили своїм розумом, виробляючи нелегкий досвід заполярних будівельників.

Перші бараки були страшенно скосбочені, покручені. Потім ішли будинки та бараки — суміш за номерами — перший, другий, третій, двоповерхові, з колод, на палях, із внутрішніми сходами. Такі бараки були міцніші, і вигляд у них був хвацький.

Магазини теж називалися по-різному й без лукавства, де хто отоварювався за картками, коли вони ще були, така назва й прилипла. Не змінилася назва лише у першого магазину, він так і звався «Перший». Колись він був єдиний, і в ньому отоварювалися всі без винятку.

Найвідоміший барак у місті був номер десять, або «Десяте село». Славнозвісний він передусім тим, що з двоповерхового поступово перетворився в триповерховий. Хтось додумався на горищі барака прибити до лат і поперечин другий шар дощок, натоптав між них тирси, прорізав у даху вікно, обгородився, і вийшла кімната з грубкою.

Не встигла влада опам'ятатись і вжити заходів, як усе горище барака було вже з вікнами, з кімнатами, і з обох боків до нього, ніби на корабель, споруджено сходи. Мешканці «Десятого села» робили нари, меблі, підшивали валянки, вичиняли шкурки, крали в сусідів дрова, грали в карти, пили, бешкетували, билися, різалися, гнали самогонку (казали, навіть із тирси!), підробляли довідки (казали, навіть паспорти!), співали пісень і танцювали так, що із засипних стін барака хмарою клубочилася тирса. В бараці часто траплялися пожежі, обшуки і всілякі тривоги. Міліціонери заглядати туди вночі боялися і навіть удень поодинці в нього не заходили.

Під вагою «Десяте село» осіло, розповзлося. Його підперли з усіх боків колодами. Вікна в бараці вивалилися назовні, перекособочилися, і весь він був як п'яний. «Десяте село» щіль-

ним кільцем оточують стоси, дров'яні, сараї й сарайчики, отож багато навколо нього хитромудрих закутків, шпарин і завулків.

Хлопчаки тут жили один шпануватіший від другого, і тут же жив отаман міської бражки — Слєпцов. Серед народу — Слєпець. Проводили тут таємні справи й гулящі жінки. Вони зваблювали моряків з іноземних кораблів і «ганьбили радянську честь», як одного разу сказав на зборах голова міськвиконкому.

Місто тоді тулилося на березі протоки й неглибоко врубалося в лісотундру. Але лісозаводи й лісобіржа вже випускали деревину — краєсветську продукцію. Рєпнін складав у штабелі пиломатеріали, дошка до дошки, колода до колоди, брус до бруса, і бачив місто, будинки, розкидані на пагорбах, в обхід озер і боліт. Болота, трясовини, озера, багно, карликові берізки, верболіз, лохина, пухівка, вогниста морошка і цілі пустища, заплеснуті травою-родовиком. Родовик цей, із шишечками, схожими на пересохлі краплинки бичачої крові, плямує низини до самісінських крутих приморозків, а всі інші гілочки й травинки туляться до землі і дихають собі під коріння, зігріваючи для себе кружальце закрижанілої глини чи мокрого торфу.

Все в житті навпаки. Треба було б південній рослинності лягати на зігріту землю, добру, пещену, так ні ж: пальми, кипариси, чинари пориваються догори, геть від ніжної теплої матері землі, котра виплекала їх. Треба було б злинити до сонця, навшильки підвестися кволім північним рослинкам, а вони туляться до грудей землі, гріють її своїм ледве вловним подихом, не дають згаснути живим, лише їм чутним струменям.

І що вабить сюди птахів? Що?

Чому вони не живуть в теплі й розкоші півдня? Чому через пізні зазимки, через багато верст і негод, через смерть квапляться сюди і тут заспокоюються, продовжують рід свій, поповнюють поріділі в перельотах табуни? Чим принадує до себе живе ця майже мертва земля? Можливо, все живе і містечко це далеке виникли за одвічним мудрим законом життя, не з примхи, а саме за законом. Місто таке тут потрібне. Проте місто зводиться не задля міста, не задля того прибутку, який воно дає країні, торгуючи з іноземними державами.

Коли б не було сенсу, місто стало б тільки засланням для в'язнів і розкуркулених переселенців. Але в Краєсветську половина, якщо не більше, вільних мешканців, котрі приїхали за власним бажанням і, обживаючи Північ, розтоплюють мерзлоту своїм диханням.

Піднімаючись вивершити штабель, Рєпнін бачив місто то заметеним по димарі, сипким, як манка, перегорілим снігом, то затопленим по вікна весняною повинню, то заплеснутим величезним сон-

цем і пташиними голосами, то закутаним у непорушний туман. Переміни тут завжди різкі, зримі.

Зима.

Рідкий лісочок ще рідший і бідніший, а ближче до міста зовсім побіліло: великий ліс вирубано з протипожежних міркувань, а карликові берізки, шелюга, однорічні сходи ефедри на всю зиму поховані в глибоких заметах.

Весна.

Іскриться сніг, і тайга хирлява відступає, сизіє, а небо вище, видно значно далі. На порубах сніг у сірих плямах, виступає полей на озерах, потіють торф'яники на болотах, і розплющені кущі, сплутані між собою, мов дріт, випростуються один за одним з-під снігу — відбідували зиму разом, і годі.

Потім усе пливе в озера, в болота, в річку, і сама земля навколо міста на якийсь час вкривється водою, і тоді вже здається, що Красветськ пливе до моря-океану і ні до якого берега не може пристати.

У пору великої повені й шаленства, коли все кудись із шумом пливло, квапилось, кидалось, співало, вирувало, Рєпнін переселявся до портового лазарету — із серцем у нього було кепсько.

Може, тому, що смерті не боявся, виживав.

Літо.

На всій біржі чути смолистий дух ангарської сосни. Від багна і боліт тягне парким тванистим смородом. Але люди працюють у брезентових робах і в тюлевих чорних сітках — заїдають комарі. Рєпнін сухорлявий, худий стає. В кістках у нього легкість, ніби у старого злітало птаха. Підніметься на штабель, покладе колоду та й зітхне раз-другий. Поспішати нікуди, та й повітря важке. Від штабеля скипидаром тхне так, що щипає в очі. Болотна пріль згущує повітря, і так густе від комарів і від вибродженої в мокроті деревної кори.

За містом усе завмерло, потьмяніло, натомилося — від невеличкого куща з обвислим листям до малої пташини-трясохвістки з розкритим дзьобом. Усе чекає вітру, будь якого вітру: північного чи південного — горішнього. Краще горішнього. Він прилітає пустотливий, збиваючи воду на протоці в бурунці, переповнений духмяністю російського сінокошу.

Геть брезентові роби! Геть накомарники! Працювати весело, і життя не таке вже й погане, і літо заполярне не таке вже й гниле. Щоправда, сіно не висихає, і його кладуть на підстави та хрестовини чи присолюють. А на початку вересня вже дихне снігом, і пароплави стають роздратованішими, нетерплячішими, поспішають забратися в обжиті краї. На біржі і на морпричалах починається аврал. Але це згодом. Коли це ще буде!

Все закінчується завжди несподівано. Раптом не видно великих пароплавів, відлетять птахи, і на протоці стане просторо, а місцеві пароплавчики та катери тиняються мов неприкаяні і якщо й гуднуть вряди-годи, то коротко, упівгорла. Чого ж кричати?

Через хворобу працювати на біржі йому стало важко, і лікарі приписали «змінити клімат».

У комендатурі посприяли йому щодо легкої роботи — послали комірником у щойно відбудований дитячий притулок.

Місто було нове, і все в ньому було новим: заводи, будинки, магазини, пристані, школи, лікарні. Та як і в кожному новому місті, в Краєсветську не планувалося будівництво тюрем, будинків для інвалідів, виправно-трудових колоній, дитячих притулків. Усе це з'явилося само по собі.

Комірником Рєпнін пробув недовго. Дитячий притулок розширювався. Одна вихователька вже не могла впоратися з роботою, і завідувачка дитячого притулку Ольга Іванівна Полякова, котра вже давно придивлялася до свого комірника, попросила перевести його на посаду вихователя.

Його викликали до міськвно і запропонували — саме запропонували — роботу вихователя в дитбудинку. Він ніколи не мав сім'ї, дітей, і все це йому здалося не простою справою. «Якщо не підступ, то знущання, безперечно, знущання».

Але звичка вихованої людини зважати на прохання зробила свою справу, та й обов'язки комірника йому набридли.

Не менш, як діти, насторожений і похмурий, постав Рєпнін перед ними. Лише різницю між собою й дітьми відчув він одразу.

З комірника що спитаєш? Діти майже не знали його. Він підстригся. Пошитий з полотняних мішків і пофарбований у чорне костюм полагодив і випрасував. Діти йому не давали ніякого спуску. Він був старший, він був вихователь, а все інше їх поки що не стосувалося.

Дитячий притулок розростався й розростався. На «пташиних правах» він уже не міг існувати. Треба було за всіма правилами і законами відкривати в місті Краєсветську дитячий будинок. А коли за всіма законами, отже, повинно бути в дитбудинку постійне приміщення, майно і таке інше, і таке інше...

Перша група безпритульних збилася давно. В цинготних бараках, на горищах, на кінських дворах і в гаражах господар міста Ступинський ще взимку з тридцятого на тридцять перший рік зібрав більше десятка дітей і тримав їх у себе на квартирі. Харчувалися вони у військовій їдальні, а спали на підлозі рядком, і Ступинський спав разом з ними, заховавши подалі наган.

Той же Ступинський клопотався і про відкриття дитячого притулку, щоб улаштувати дітей на зиму, а навесні з першими

пароплавами порозсилати їх по дитячих будинках на Великій землі або, як кажуть тут, на магістралі. Але там, очевиднож, й своїх сиріт вистачало, краєсвітських ніхто не приймав. Ступинський почав надокучати райкомові, райком — області, область — ще комусь, і сироти отримали житло.

Господарством займалася завідуюча Ольга Іванівна Полякова, стара добра вчителька. Їй допомагав у справах добровільний батько дитбудинківців Ступинський. Разом з вихователькою Катериною Федорівною, жінкою працювитою, але малорухливою, Валер'ян Іванович доводив дітей до божого вигляду.

Як і коли він став потрібен дитбудинкові, а дитбудинок йому, Валер'ян Іванович не встиг помітити.

І ось тут почалися переміни: заслабла Ольга Іванівна, і її у тяжкому стані відвезли на магістраль.

Тя посаду завідувача з магістралі прислали жінку, на прізвище Хлобист, зі спеціальною освітою, начинену гаслами і якимись новими методами виховання дітей. Людина вона сувора, солідна, але в дитбудинку ніколи не працювала. В окулярах, під якими блимали величезні лукаві очі, напрасована, поважна, з'явилася вона перед дитбудинківцями і спочатку викликала в них сторожкий подив. Отак би й триматися Ненілі Романівні суворо, солідно, однак свербіла освіченість, і вона почала виховувати дітей за якимсь визубреним «методом», нічого не додаючи до нього свого.

І пішло-поїхало...

Відчувши безхарактерність завідувачки, що приховувалася за поважним її виглядом, діти упритул зайнялися нею. Валер'яну Івановичу що не день ставало важче й важче стримувати їх. Чим тільки могли, тим і допікали дітлахи завідувачці. Надто безглуздим віршиком. Побачать завідуючу, очі в стелю, і починають: «Тітонька Неніла лісу попросила на ремонт квартирки...»

Були в дітей у дитбудинку свої справи, звички та уподобання. Любили вони, приміром, чистити картоплю і їсти її сиріо, страх як любили.

Чистять і хрумкають, а в плиті дрова потріскують. Тітонька Уля порається на кухні, каструлями бряжчить і бурчить. Порипує картопелька, булькає, падаючи в бачок з водою. За вікном виграє північне сяйво, у димарях вітер завиває, і це завивання змішується з гудінням лісозаводів. Фіранки на вікнах гоїдаються од вітру — в їдальні вихололо. В будинку тиша і темрява, а на кухні тепло, затишок і цілковита злагода. Росте гора лущпайок в іржавому бачку. Пахне різко, спиртувато. На плиті щось шкварчить, з духовки пахне сухарями — це тітонька Уля, котра не раз голодувала в житті, збирає всі окрайці і сушить

їх, а потім дає дітям по жменьці замість ласощів або ж готує суп-сухарник, простенький супчик, а такий смачний, що за вуха від нього не відтягнеш.

Добре працюється на кухні, і думається добре. Для більшого затишку завели кішку. Вдень вона ховалася від мучителів на горіщі, а вночі поверталася на кухню й терлася біля ніг, муркотіла і теж їла сиру картоплю — дітлахи привчили.

На кухні розмовляли тихо, розмовляли про хороше, здебільшого про батьків. І такі вони у всіх були чудові, що діти, які не пам'ятали своїх матерів і батьків, страшенно заздрили тим, хто їх пам'ятав або вигадував. І рідна домівка неодмінно уявлялася дітям — де б вона не була, в сільській хаті чи в бараці, — безмірно дорогою.

Валер'ян Іванович завертав «на вогник», як він казав з дещо ніяковою усмішкою, і теж розповідав усячину, їв картоплю з дітьми й дивувався:

— Ніколи не думав, що сира картопля може бути така смачна! Ось який наш організм людський перебірливий! Треба йому — смачна й звичайна картопля. Не треба — і банан видається гірким.

— А що таке «банан»? — запитували діти.

— Банан? Та-а-ак. Як вам пояснити? Навесні у шелюги відростає пагіння, і я помічав — ви його залюбки жусте. На смак воно схоже на банан.

— Ну-у... А ми думали!..

— Я ж вам кажу — схоже. Шелюзі до бананів, звісно, далеко, та все ж...

— А ми он турнепс на острові цупили, і його теж бананами називають. Схожий, чи що?

— Фантазія ваша. Мене через цей турнепс коли-небудь притягнуть. А вас, чого доброго, й підстрелять.

У кухні можна було говорити про все, навіть про капості. І діти говорили відверто, згадували, як вони влітку робили піратські нальоти на дослідні грядки турнепсу, в радгосп, на острів. Грядки високі, на моховій подушці. Майже біля кожної грядки сторож охороняє рідкісний «фрукт» — турнепс. З кілометр повзуть хлопці на животі, в кущах вичікують. Тільки-но загавиться сторож — оравою біжать на грядку, вивірють хто скільки може турнепсин — і до човна. Сторожі палять по них, аж по воді шріт бризкає. Але «пірати» налягають на весла і відпливають до протилежного берега. Там уже урочисто ласують «фруктою», відрізаючи кожному по тоненькій скибочці.

Нема нічого смачнішого від цього турнепсу, і тому його називають небаченим фруктом — бананиною.

— Бананина! — зітхає Валер'ян Іванович і причмокує губами.— Дітлахи ви, дітлахи... Коли-небудь дізнається, які на світі фрукти ростуть, і будете сміятися над тим, як з бою брали турнепс — кормові овочі. Його ж лише коровам та свиням дають.

— Добре їм! — заздять діти.

— А нехай вам! — сміється Валер'ян Іванович.— Зате їм не дають компоту, не дають макаронів, не дають згущеного молока.

— Це правда, не дають,— згоджуються діти.— Ні, нам краще. Якщо нас міська шпана не заб'є, ми стільки років будемо жити!.. А свиням восени ніж під ребро. Н-ні, нехай уже краще ми тут будемо, а вони там. Турнепс ми в них поцупимо!

Валер'ян Іванович регоче разом з дітьми. Всі задоволені один одним, базикають, не помічаючи часу. Першим, як завжди, похоплюється Репнін. Підсліпувато примружившись на ходики, він здивовано вигукує:

— О-о! Дванадцята година! Спати, спати! На добраніч, Уляно Трохимівно! Не затримуйте більше чергових,— і йде, вайлуватий, обм'яклий і до приємності зрозумілий та близький.

Тітонька Уля після таких посиденьок звичайно залишалася ночувати в дитбудинку. Спала з дівчатками. Перенесе якусь дівчинку до іншої такої ж дівчинки, позакутує їх, постоїть над ліжком, перехрестить і лягає з одним і тим же зітханням: «Ох-хо-хо, діти ви малі, душі милі!..»

Неніла Романівна одного разу в'їдливо зауважила Репніну щодо цих посиденьок на кухні:

— Пристосовуєтесь!

На це Валер'ян Іванович з погано прихованою іронією відповів:

— Бачите, Неніло Романівно, людина з початку свого створення тільки те й робить, що пристосовується. Так, так. До природи, до бога, до раю, до війни, до дружини, до дітей, до квартири, до сусідів, до всього на світі. Людина, очевидно, тільки тому й жива, що змогла пристосуватися, а то б вимерла.

Неніла Романівна пильно подивилася на Репніна, пішла до канцелярії і видала письмовий наказ, що забороняв черговим затримуватися на кухні після відбою. Тітоньці Улі за «використання вихованців з корисливою метою» було оголошено догану.

Ото вже виплакалась тітонька Уля, яка зроду не мала ніяких доган у письмовій формі!

Слідом за цією заборонаю з'явилася ще одна, яка вкрай роззлила дітей і Валер'яна Івановича, хоча він і не сприймав серйозно ні самої Неніли Романівни, ні її «методів», ані грізних письмових наказів. Як-не-як він колись був офіцером і чимало бачив ще й грізніших наказів.

Прийшов він одного нудного зимового вечора в четверту кімнату з томиком п'єс Островського і прочитав «На людному місці». Згадавши молодість, навіть дещо зіграв.

Спочатку в кімнаті було із шестеро дітей. До кінця п'єси набилось стільки люду, що вже ніде було сісти. Діти дивувалися не стільки з п'єси, як з вихователя. Із похмурої, завжди насупленої, млявої людини він раптом перетворився в пустотливого, підшилого купчика.

Діти реготали, штурхали одне одного під боки, показуючи на незнайомого Валер'яна Івановича, й просили почитати ще що-небудь таке саме. І він почав читати й розповідати дітям про Москву, і, коли сказав, що заради хору «Ніченька» чотирнадцять разів слухав оперу «Демон» і щоразу плакав од захвату, діти пройнялися до нього особливою шанобою. Незрозумілість завше приваблює дітей.

Заборонила Неніла Романівна і читання, сказавши, що несолідно вихователеві блазнювати перед вихованцями.

Плюнув Валер'ян Іванович сперсердя, буркнув навіть якусь лайку і перестав вітатися з Ненілою Романівною.

Залишившись віч-на-віч з дітьми, Неніла Романівна вирішила дати їм відкритий бій, але сама була розбита.

Риба омуль стала тому причиною.

Дітей почали годувати прокислим омулем з картоплею. Спершу діти їли картоплю й омуль у «сиговій підливі», що-правда, переробивши слово «сиговий» на «фіговий». Потім почали залишати по півпорції на тарілках, згодом і всю порцію. Пили лише чай, а хліб носили в кишнях. У кімнатах з'явилися таргани. Врешті-решт намалювали хлопці чорну мітку, таку самісіньку, як у кінофільмі про піратів — череп з кістками, і всунули в кишеню завідуючій. На мітці червоним олівцем було написано: «Геть омуля!» На цей ультиматум Неніла Романівна відповіла рішуче. Під час обіду вона зажадала тиші.

— Що дають, те й будете їсти!

Уранці знову дали омуля. В ідальні розпалювалися пристрасті, збуджено чекали подій. Ледей рум'яна від морозу, Неніла Романівна урочисто впливла в ідальню і, ніби нічого й не було, промовила:

— Здрастуйте, діти!

Йй ніхто нічого не відповів. Вона не здивувалась і не образилась. Голос її став ще ласкавішим і м'якшим.

— Як вам сподобався сніданок?

— Лови! — і праве вічко Неніли Романівни заліпило гарячою картоплиною.

— Ну й гад! Влучив хтось! — захоплено прошепотів Попик. — Ворошиловський стрілець!

Неніла Романівна схопила окуляри, струсила кофточку, за яку потрапили картопляні крихти, і, шарячи короткозорими очима по столах і дітях, що злилися в єдину пляму, кричала:

— Шпана! Вас треба не в радянський дитбудинок, вас треба всіх у кепезе...

— А що таке «кепезе»? — спитав Борка Клин-голова.

Всі замовкли, чекаючи відповіді на лукаве запитання: Неніла Романівна зі злості нічого не розуміла, здуру лізла в пастку.

— Ти, балаганний блазню, з часом обов'язково дізнаєшся, що таке кепезе!

— Я і зараз знаю! — образився Борка Клин-голова. — Кепезе — це Красноярський пивний завод.

— Га-а-а-а!

В цей час із криком «Припинити!» увірвався до ідальні Валер'ян Іванович. Його знайшла тітонька Уля і панічно повідомила, що дамочку нібито прикінчують. На превеликий жаль дітвори, він не дав розгорнутися подальшим подіям і вивів Ненілу Романівну Хлобист із ідальні.

Неніла Романівна розридалася в кімнаті Валер'яна Івановича. Він подав їй крапель, утішав, як міг.

— Ну, що я їм поганого зробила? Що-о? — скаржилась Неніла Романівна, розкуйовджена, заревана. По носі Неніли Романівни безперервно текли сльози, збиралися в борозенках і звідси спадали в перекошений рот. Неніла Романівна захилялася слізьми. Не часто, певно, в своєму житті плакала вона, тож і сліз у неї назбиралося чимало.

Валер'ян Іванович стежив за нею, умовляв і похмуро думав, що ця люба особа покине дитбудинок і йому хочеш не хочеш доведеться самому вгамовувати дітей, що такі добре розперезалися, бо Катерина Федорівна тільки шиє та гаптує, а Маргарита Савелівна щойно перейшла в дитбудинок із хати-читальні і вміє поки що красиво робити піонерський салют і декламувати Маяковського.

Тихо і засоромлено забралася Неніла Романівна в міськвно на посаду інспектора. Репнін залишився з дітьми в тісному, перенаселеному баракі і волею-неволею став завідувачем. Незабаром дитбудинкові віддали старе приміщення четвертої школи на околиці міста. Діти розмістилися в колишніх класах, завідувач — в учительській, і стали вони жити-поживати та Ненілу Романівну потроху забувати.

Розділ четвертий

Але перш ніж Валер'ян Іванович утвердився на посаді завідувача, йому довелося побувати у Ступинського на «чашці чаю». Так і сказав Ступинський: «Зайдіть-но на чашку чаю до мене».

Валер'ян Іванович усміхнувся, витяг з футляра окуляри, протер їх, поклав на місце і, не гасячи в'їдливої посмішки, колюче поглянув: «Як вам буде завгодно».

Жив Ступинський невлаштовано, по-бурлацькому. В кімнаті з мурованою, а не дощатою перегородкою, які були в багатьох будинках, залізне ліжко, по-солдатському заправлене байковою ковдрою, стіл, застелений газетою, полиця з книжками, підвішена на дроті; майже порожня шафа для посуду з вирізаним на дверцятах сердечком, і зовсім незалежно на простінку висів телефон із залізною ручкою. Обстановка доповнювалася ще деякими дрібницями, що одразу не впадали у вічі: фотокартка старої жінки, певне, матері Ступинського, на пофарбованому кутювнику дзеркало в дерев'яній оправі з залізною підпиркою, безпечна бритва з лезом, гребінець і хитромудрий закордонний флакон з одеколоном.

Портретів на стінах не було. Висів лише посірілий від часу круглий репродуктор і фотокартка, на якій стояли, сиділи та лежали на боці курсанти в будьонівках і галіфе. Серед них, очевидячки, був і Ступинський. Але Репнін здаля не міг розгледіти, а втуплюватися носом у фотокартку, вважав він, незручно.

«Міг би й пристойніше жити комісар,— подумав Валер'ян Іванович.— Підкреслює побутом пролетарський свій дух, нехтує благами. Ми, мовляв, як усі».

А Ступинський, простеживши за поглядом Репніна, почухав потилицю і підібрав рукою волосся.

— Живу, розумієте, як на вокзалі. Даруйте вже,— і ще почухав потилицю.— Женитися треба, влаштовуватися, а все бракує часу.

Репнін не підтримав цієї розмови. Він сидів прямо, твердо й чекав. Ступинський пошурував у плиті, стоячи на одному коліні, подмухав, і в нього почервоніли вуха, шия. Знехотя загорілися дрова, і плита задиміла через кружки і шпарини.

— Ось ще диміти почала. Цеглина, чи що, упала в комин? — пробубонів Ступинський і збентежено глянув на плиту, закурену струменями диму, потім перевів погляд на заляпану газету, прикріплену позаду умивальника, і відвернувся.

— То що, Валер'яне Івановичу,— підвівшись з коліна і обтрушуючи штани, заговорив Ступинський.— Здивувалися? — Репнін запитально підвів брови.— Признаюся, це я порадив призначити вас завом,— пояснив Ступинський і одразу зізнався з усмішкою: — Нічого не вдієш. Доводиться і недорізаних буржуїв залучати до виховної роботи.— Він розвів руками і радісно подивився на гостя. Але Репнін і цього разу не підтримав ні тону, ні усмішки коменданта. А той вів далі з наполегливою

довірою: — Не вистачає нам у Заполяр'ї інтелігенції. А та, що є, — несерйозна якась, культури їй бракує. Скороспілка, вона і є скороспілка.

— Поспішність потрібна, коли ловлять прудких паразитів, а її застосували для підрубання російської інтелігенції, котра виростала споконвіку на нашому твердому російському ґрунті!.. — пишномовно, повагом промовив Репнін, та в цю ж мить збагнув — вийшло це в нього недоречно, грубо, зовсім не такий тон запропонував йому Ступинський. Він усе-таки у гостях, і так поводитись непристойно, і треба надалі стежити за своїми словами і не надто нервувати та ніяковіти.

Ступинський діставав із шафки чайник і таким чином заповнив ніякову паузу.

— Можливо, де в чому ви маєте рацію, — розстеляючи на столі свіжу газету, сказав він. — Що в нас повелися зі старою російською інтелігенцією суворо, — ви, мабуть, судите по собі, на прикладі власної долі? — уточнив Ступинський.

— Ви що, викликаєте мене на відвертість? — усміхнувся Репнін. — Даремно. Все, що я думаю, можу висловити кому завгодно і де завгодно! — різко, з викликом кинув він, соваючись від хвилювання на стільці.

— Кому завгодно і де завгодно не варто — не ті часи, — зауважив Ступинський, поставивши на стіл дві склянки з блюдечками, початий слоїк варення, тарілку із шматками білого хліба. — А в тому, що ви смілива людина, я, до речі, нітрохи не сумніваюсь. — Ступинський обвів поглядом небагаті обладунки столу. — Прошу! — він зробив широкий жест, ніби не помічаючи, що Репнін зашарівся, мов хлопчисько.

«Боже, які я дурниці мелю! — підсовуючись до столу, подумав Валер'ян Іванович. — Невже я справді боюся? Та чого ж мені боятися?»

— Вам міцнішого? — почув Репнін і, побачивши націлений носик чайника в склянку, що стояла перед ним, швидко закивав головою:

— Так, так, люблю, знаєте, міцніший...

— Довго проживете! — прогудів над вухом Ступинський.

Вони пили чай з мовчазною зосередженістю. Ступинський сипився.

Обличчя його, густо-смугляве, з ямкою на довгастому підборідді, з крилатим носом, якимось дуже не вживалося зі світлими бровами, білястими віями та з прямим солом'яно розсипаним волоссям. Здавалося, на Ступинському парик, а брови та вії приклеєні. Зате очі такі, як треба, — сірі, глибокі, пильні й замислені. Тривожні думки снувалися в цих очах. І весь він був ніби в по-

стійній напрузі: здавалося, ось-ось зараз, у цю хвилину, готовий зіскочити, побігти кудись, щоб зробити дуже невідкладні справи.

«Т-так! Неспокійна служба у тебе, громадянине-товаришу, — подумав з іронією Валер'ян Іванович, подзенькуючи ложечкою. — А взагалі цікаво, комісар і колишній офіцер — смертельні, так би мовити, вороги, разом п'ють чай і чатують один одного».

А втім, цікаві ці дива траплялися з Валер'яном Івановичем за останні роки досить-таки часто. Недавно він ходив з дітьми дивитися кінофільм «Чапаєв», чи, може, через те, що все відбувалося хоча і в гарному, та все-ж таки кінофільмі (дивно тільки було дивитися Репніну на дещо театралізованих офіцерів, на «психологічну», надто вже ефектну атаку і не менш ефектний розгром її), чи, може, через те, що він пройнявся настроєм залу, але йому теж хотілося, щоб Чапаєв доплив до другого берега Уралу, і він разом з усіма глядачами сумував, коли тому не вдалося врятуватись.

Достоту правдиво, як у минулому житті, виглядав офіцер, котрий грав сонату Бетховена на роялі. Він тут же за роялем і затвердив наказ про покарання Митька, брата покірного денщика свого, Петровича.

Ось такі тонкі «музиканти» і розпалили громадянську війну, втягли в неї йолопів на зразок його, Репніна, пролили ріки російської крові за допомогою чужаків і закордонної зброї. Такі, а не оті карикатурні офіцери, крикливі, з приклеєними вусами, яких так кумедно вдавали та копіювали діти: «Зашма-г-г-аю, шельм-и!.. Кр-р-р-у-гом, невмиване р-р-рило! Заар-р-ештувати!..»

Валер'ян Іванович, подзенькуючи ложечкою по склянці, несподівано для себе почав розповідати, як він дивився з дітьми «Чапаєва», поглядаючи при цьому на Ступинського, наче вивіряючи, як той поставиться до його розповіді. До сліз реготав Ступинський, коли Репнін почав показувати, як діти копіюють кіношну контру.

— Отже, «кр-р-ругом»? «Заарештувати»? А, нехай їм усячина! — махнув рукою Ступинський. — От бісенята! Дають вони вам прикурити, напевне?

— Дають, та ще й як! — прогук Репнін, і розмова в них пішла невимушено, простіше. З кіно переключились на іншу тему — говорили про перші роки будівництва, а потім знову непомітно перекинулися на спогади про війну. Ступинський поцікавився, як же, мовляв, Репніну, родовому дворянинові, уявлялася революція, в якому вигляді?

— А як? Важко навіть зараз і згадати. Анархія! Кінець світу! Адже я, крім усього іншого, виріс у сім'ї патріархальній, богомольній. Це як-не-як дещо означає. Авжеж... А революція найближче для мого розуміння була показана на одній картині

провінційного художника-п'янички. Я її бачив... Е-е, стривайте, стривайте. Здається, у Вологді бачив...

Вона відразу ж сплила перед ним, ця картина, намальована великими мазками, нервово намальована, талановито. На картині біла коняка, старий віз із білими березовими оцупками і вагітна жінка в білій кофті, яка стримувала туго напруженими віжками коняку. Чорне небо потрясло і розколело вістрям величезної хвостатої блискавки. Гриву коняки розкидало, заплеснуло чубком одне око. Віз із різко біліючими при спалахах блискавки березовими оцупками натиснув на коняку, майже зняв з неї хомут. Коняка іржала на весь оскал, і в оці її був людський жах. Зажмурившись від страху, кричала в п'тьму і вагітна жінка, оголивши білі смуги зубів. Кофта тріснула. Видно було гасник з мідним хрестом, що заплутався на білих могутніх грудях, переповнених вистиглою силою майбутньої матері. Попереду угадувалося провалля. Гужі ось-ось порвуться, і все — і біла коняка з розкуйовдженою гривовою, і жінка, вагітна, некрасива, одинока в цьому вируючому світі,— буде зіштовхнута возом до підніжжя урвища і зім'яте.

Картина називалася «Револуція».

— Мене теж кинуло у вир, як жінку — майбутню матір.— Ступинський умів добре слухати. Він не підбирав навіть розтріпаного волосся, так і сидів, нагадуючи чимось російського майстрового, підстриженого кружальцем.— Адмірал Колчак, напевне, за старанність мою чи бог його знає за що цінував мене. І коли треба було супроводжувати за кордон ешелон з архівами та іншими цінностями, мене включили до групи охорони ешелону особливого призначення.— Валер'ян Іванович замовк на якийсь час, випив кілька невеликих ковтків зі склянки і, вже ніби шкодуючи, що розговорився, поквапливо закінчив: — Ну, а далі ви все знаєте. Ешелон було перехоплено на одній із сибірських станцій. Я вирішив чинити опір. Нічого путнього з цього не вийшло. Стукнули мене прикладом по макітрі — ось і вся історія. Може, і розстріляли б, та командир загону червоних не звелів, нехай, мовляв, відзвітується за пограбоване народне добро! Та-ак, ніколи мені не забути, як сидів я на тій станції, затиснувши розбиту голову, а переді мною, ніби наяву, стояла і кричала в п'тьму та жінка. Гужі тріснули, віз повалився. Російські скарби, думав я, мужики розтягнуть по кишнях, архів за вітром пустять або на багаття... І всю мою землю бідолашну вітер розвіє.

Ступинський наче чекав продовження розповіді. Валер'ян Іванович стиха помішував ложечкою в склянці і дивився, не відриваючись, у студене, сіре вікно. Ступинський загірб п'ятірнею

волосся, оголивши вугласте, смагляве чоло, не поспішаючи, розім'яв цигарку, але прикурити не встиг. Ніби на залізничній станції, різко задеренчав телефон. Валер'ян Іванович аж здригнувся від несподіванки і хлюпнув зі склянки чаєм на штани.

— Сплю мало і через те міцно,— знімаючи трубку, пояснив Ступинський. — От мені і приладнали таке торохкало, що й мертвого розбудить... Слухаю. Так. Ступинський. Так, на заготівлі дров. Так, для пароплавів. Так, довіряю... Відповідати? Відповідати я буду. Так, упевнений. Нікуди вони не дінуться, зате нове селище закладуть. Так-так. Коли закінчиться лісозаготівля? Радгосп буде. Ну, який? Звірорадгосп або овочевий. Фантазія?! Незабаром ми почнемо садити свою картоплю. Свою — розумієте? Хто вивів? Агроном у радгоспі, лєнінградська жінка. Герой! Клопочемося про орден! Діло ваше! Ні, не скасую! Не скасую...

Закінчивши телефонну розмову, Ступинський дістав другу цигарку, бо першу встиг розтерти в пальцях, закурив і задумливо сказав:

— Виявляється, ви причетні до справи з державними цінностями?! А я, грішним ділом, не розумів, за що вас, думаю, заслали? — Він усе ще не оговтався від телефонної розмови, м'яв цигарку, супився, роблячи паузи в розмові: — Більшість офіцерів були відпущені по війні на всі чотири.

— Та й мене теж відпустили. Чого даремно годувати... Але потім я так стомився вештатися без певного діла, без домівки, що зчепився з хлопчаком-слідчим, нагрубівнив йому...

— А-а, либонь, встигли переконатися, що хлопчаки самі люблять грубіянити, а їм ні-ні...

— Переконався,— усмішкою на усмішку відповів Рєпнін. — Але я не про це. Я зрештою вдячний йому. Наслухався, як поводитися за кордоном високопоставлені російські гуляки. Вони трусонули б тим ешелончиком. І я, коли б попав разом з ними, заплутався б остаточно.

— Скарби пішли на відродження Росії.— Ступинський потягся до вікна, спробував виглянути, та вікно вже давно й грубо обмерзло. Він мимоволі затяг фіранку, і Рєпнін зрозумів, що телефонна розмова все-таки збила його з думки, з розпочатої бесіди і він знову силкується втрапити в тон, повернутися до теми.— Піднімалися з попелу і руїн. Кожною крихтою дорожили. Тільки ось піднялися, перепочити б. Ніколи. Працюємо, забуваючи про себе, про свій затишок, поспішаємо зробити за десятки років те, на що потрібні були віки. На цю ось тему і покликав вас говорити. Звідти,— показав Ступинський на телефон,— розпоряджаються голосно і охоче, а от спеціалістів тільки на заводи та в порт

дають, звідти є реальні прибутки, а в школу, в клуби, в газету не дають, скупляться. Кидають нам усяких Нені і бродяг вербованих валом валять. А тут і без них пройдисвітів, типів і дурнів ніде дівати. Отак-то, Валер'яне Івановичу. Довіряється вам понад сто життів, майно. От ви вже й шматочок народної влади. А що було, вважатимемо — за водою пішло. Працювати треба.

— Нічого не скажеш, підвели під знаменник! — Валер'ян Іванович подав Ступинському склянку. — Піддійте, будь ласка, гаряченького. Та-ак, — пожував він губами. — Мабуть, я відстав од часу, тому й не розумію деяких речей. Не розумію, наприклад, як це ви при нестачі, при такій людській турботі про дітей водночас поводитесь з опальними дорослими, немов з городніми овочами: виростили, викопали — і до підвалу! Не ви особисто, а ваші...

Ступинський відповів не одразу. Він ткнув недокурок в піддувало, простежив, як його підхопило й поволокло тягою, і, повернувшись до Репніна й пильно дивлячись йому в вічі, сказав:

— Уявіть собі, Валер'яне Івановичу, я теж цього не можу збагнути. — Він розвів руками і безсило опустив їх. — Це напасть якась... Адже я бачу і знаю куди більше, ніж ви. — Ступинський сумно обіперся лицем на руки і замовк. Волосся в нього знову сповзло, зробивши проділ на середині голови, і він знову нагадував російського майстрового. Тільки руки його були тонкі, без натруджених жил, руки, що давно не знали тяжкої роботи.

Валер'яна Івановича дещо здивувала ця несподівана розмова. Так і не віднімаючи рук від обличчя, Ступинський заговорив, ніби і не замовкав:

— Намагаємося допомагати людям, рятувати їх. Рятувати тут, де зробити це не так уже й просто. Дещо все-таки вдається зробити. Не все, але багато чого. Ви, гадаю, помітили, що немає у нас серед населення особливого розмежування? Вони живуть, працюють, вчаться разом. Усе це не само по собі вийшло. Були і є тут справжні керівники. Вони розуміли і розуміють, що без людей ми дірка без калача, не дали вони розперезатися нашому братові. Мені в першу зиму начальник будови, старий комуніст, по мармизі заїхав. Любив я замолоду кобурою пошарудіти, — пояснив Ступинський. — Добрий був ляпас. Досі забути його не можу. І слів, якими він супроводжувався. «Боронь боже, — казав начальник будови, — дійти нам тут до того, аби братися за барки! Тільки того й чекають вороги світової революції». Без таких, як він, ми тут наламали б дров.

Ступинський раптом устав із табуретки, розчинив плиту, поштрикав у неї поліном, підгорнув жарини й накидав сухого хмизу. Зо дві хвилини він постояв на колінах, дивлячись, як спалахують вогники.

Валер'ян Іванович узяв зі столу склянку і підсунувся до плити. Він і не помітив, обхоплений плаynom думок, що поводитья як у своїй холостяцькій кімнатці.

Йому і раніше, звичайно, спадало на думку, що така велика, закинута в Заполяр'я будова могла закінчиться пшиком і що хтось не дав довести цю хворобливо, тяжко розпочату будову до розвалу, відповідаючи за неї власним життям.

Все-таки як багато він не бачив, пропустив поза очима, зайнятий власною персоною, власною бідую! Адже тут, у цьому місті, поряд з ним жили, працювали й бідували такі різні люди, з такими різними долями та обов'язками. І, мабуть, найневдячніший, найобтяжливіший обов'язок виконував Ступинський. Валер'ян Іванович не раз чув від переселенців, що «господаря послав їм бог за всі гріхи і муки їхні». Більше б таких начальників, як він, «не образить, не вижене: опівночі прийди, вислухає тебе як людину, та й відгукнеться по-людяному...»

«По-людяному» — це дуже і дуже вмiли цінувати жителі міста Краєсветська.

Місто виросло. Разом з ним по будівельному риштованні піднімалася й утверджувалася людська гідність засновників і будівників цього міста, що стало часткою історії нової держави.

Отже, не за нагороди та почесні працював Ступинський. Мабуть, знав він щось таке, чого не знали й не бачили поки що такі люди, як Репнін.

«Дуже правильно зробив Ступинський, покликавши мене на склянку чаю, дуже правильно», — подумав Валер'ян Іванович і кашлянув у кулак, нагадуючи про себе.

— От усе думаю, думаю про долі наших тутешніх людей, і голова в мене обертом іде, — знову заговорив Ступинський так, ніби розмова й не обривалася, ніби він відчував, про що думав Валер'ян Іванович. — Ми тут зуміли уникнути незлагоди між будівельниками. Всі разом, усе гаразд. Але ось настав час призивати до війська хлопців, котрі тут уже виросли. А що, коли й там їм пригадають батьків і дідів? — Ступинський мовчки чекав, що скаже на це Репнін. Однак Валер'ян Іванович не відгукнувся на тривожне запитання. — Я вважаю, — уже твердо вів далі Ступинський, — вважаю, що до цього допускати не можна. Поганого діти повинні знати і бачити якомога менше. Треба оберегати їх від підозр і напастей.

Валер'ян Іванович помовчав, подумав.

— Певна річ, діти повинні вірити в світ, у якому вони живуть, — повагом заговорив Репнін, — цінувати людей, котрі виховують їх, говорять добрі слова, дають хліб.

Ступинський підсунув стілець, не кваплячись, уместився.

— У тому-то й сіль,— зітхнув він.— Про це й тривожимося, і не тільки ми з вами.— Він побовтав у чайнику.— Порожньо. Заваримо ще? До речі,— ляснув він себе по лобі.— От йолоп! Покликав вас, аби повідомити у неофіційній обстановці приемну звістку, а цей безглуздий дзвінок перебив мені. Розібралися нарешті з вашою справою. Скоро ви одержите паспорт. Даруйте, так уже вийшло. спочатку втомив розмовою, а потім пригостив новиною. Треба було навпаки.

Репнін майже ніяк не зреагував на це повідомлення. Він тільки кашлянув, промимрив своє «авжеж», гадаючи, що Ступинський чомусь трохи схитрував, приберігши таку звістку на кінець розмови.

— Ви наче не раді?

— Ні, чому ж? Бачите, мене чомусь уже перестало турбувати моє становище. У мене багато інших, важливіших турбот.

— Про дітей?

— Саме так, про дітей. І робота моя день у день ускладнюється. Не так просто виховувати дітей по-новому — без батога і бога.— Репнін настовбурчено втупився в Ступинського.— Скажіть, тільки відверто: навіщо потрібна була ця тяганина зі мною? Ну, ось моє визволення з біржі, тепер ось призначення мене на посаду завідуючого, клопотання про громадянство? Адже я добре знаю, що це не без вашої, так би мовити, ініціативи. Чи не в благородство граєте?

— Ні, грати ніколи, Валер'яне Івановичу Завідуючим вас призначають як людину, котра розуміє, що дошки в стоси складати і людські життя плекати — не те саме. Не думайте, що це ні з того ні з сього. Так, ліпше, коли діти у вас вчитимуться, а ви у них. Ви все ще кособочитеся, не погоджуєтеся. Діло, як кажуть, хазяйське. Може, це навіть і добре. А то у нас надто вже розвелось тих, хто з усім погоджується. Навчайте дітей шанувати старших, але не плазувати перед ними. Це суперечить нашому суспільству.

Валер'ян Іванович вийняв із кишені годинник, вибачився, сказавши, що справи і діти не ждуть, і почав збиратися.

— Я й справді багато чого навчився у дітей,— надягаючи пальто, сказав Репнін.— Прив'язався до них, і хотілося б без тривоги думати про їхнє майбутнє. Даруйте мені вже деяку афористичність, чи що. Великий німецький поет сказав: «Якщо світ розколеться,— перш за все поранить душу поета». А мені гадається, перш за все поранить дитячі душі. Збагнув це не відразу. Прозрівав, так би мовити, крізь лихоліття. Перепрошую. Здається, за багато років наговорився.

Ступинський потис м'яку руку Валер'яна Івановича, повторюючи подумки: «Так, якщо світ розколеться...» — а вголос запитав:

— Так і не зможете, певне, забути ту жінку з картини?

— Ніколи не зможу забути.

Обидва пригнічено помовчали.

— Валер'яне Івановичу, от про що хотів іще порадитись. У вас там нікому вести заняття з військової справи. Я коли-не-коли міг би. Не заперечуєте? Поки що не вистачає військових керівників. А треба, ой як треба. Адже коли світ розколеться... А як там хрещеник мій поживає? — уже за дверима запитав Ступинський, проводжаючи Репніна на ганок.

«Яка вихована людина! І де б це?» — здивувався Валер'ян Іванович і перепитав:

— Мазов? Усяк буває. Складний хлопчина. І добрий, і поганий. Без середини. Ще раз перепрошую,— по-військовому приклав руку до шапки Репнін.— А щодо вашого прохання, то двері нашого будинку для всіх відчинені, і діти завжди раді людям.— Репнін одразу ж похмуро додав: — Якщо вони у справі, звичайно.

Він усю дорогу перетравлював розмову з комендантом і тільки тепер зрозумів до кінця те делікатне й наполегливе питання чи прохання Ступинського, аби діти менше бачили і знали поганого. «На жаль, від світу дітей не відгородиш. Вони як трава — загороди жердинами, дротом, найщільнішим частоколом, все одно просочаться на світло. Так, просочаться. Вони он на морпричалах стовбичать усе літо. Усе бачать, усе чують. І око в них гостре, і пам'ять. Усе вбирають... Чого це раптом згадав Ступинський про Мазова? А-а, Толя таки справді «хрещеник», це Ступинський знайшов його і влаштував у дитячий будинок...»

Узимку тридцятого року із села вивезли кудись Світозара Семеновича Мазова — Толиного батька. Толя, звичайно, не знав, за що взяти батька. Сказали, підкуркульник,— і вивезли. Він був головою опорою великої і безладної сім'ї. Дід Толин, Семен, напідпитку давши синові гучне, міське, як йому здавалося, ім'я, загинув у громадянську війну, прадідові Мазову вже підкочувало до сотні літ, а більше чоловіків у сім'ї не було. Суцільна жінота, діти.

У місті сім'ю Мазових повантажили на пароплав і повезли річкою униз. Пароплав тяг за собою пузату баржу. І пароплав, і баржа були набиті переселенцями. Їх везли в Заполяр'я на якусь будову.

Мазови тулилися на палубі серед великих клунків, спали, загортаючись у постілки, у сільське лахміття, діти залазили на ніч у діжки з-під капусти...

Пароплав опалювали дровами. Добу він ішов, а дві брав дрова. Тоді родинами ходили по ягоди, по гриби та кедрові горіхи. По дорозі з пароплава і баржі загубилося кілька дітей і глуха баба. З дровами було багато клопоту, але й зручності були теж. Люди робили в стосах печери, загороджували вхід рядинами, і виходили каюти, хоча й тимчасові, та все-таки окремі.

На одній великій пристані на пароплав посадили вербованих. Потіснилися. Деяким сім'ям довелося влаштуватися на горішній палубі, коло труби. Труба чадила смолою, смітила вугликами. Одежина на пасажирах прогорала, робилася, як решето.

Річка хмурнішала і звужувалася. Скелі піднімалися вище, і на них уже не було тайги, а тільки бовваніли обгорілі верби та мерзлякувато корчилися голодні чагарники.

Наближалися до великого порога.

Лякливо кричав пароплавчик, теліпалася баржа. З нею ніяк не міг упоратися шкіпер. Вода вирувала в річці, проціджувалася спініними потоками між кам'яними зубами. Коридор зі скель став вузькою щілиною, і вгорі кривою блискавкою спалахувало біле світло.

Замовкли люди на пароплаві й баржі, втислися в стіни і ліжка, зарилися в постілку. Матері притисли до себе дітей.

Річка ревіла вдалині. Де ревіння — там поріг. Назустріч виринали і перелякано хиталися бакени. Пароплав підкидало, одне колесо раптом загрузало, перевалювалося з натугою, важко. Пароплав занурювався по ніс у воду. Друге колесо в цей час билосся, стукотіло вхолосту, ледве торкаючись води, заплутуючись у бризках, кидаючи струмені води до капітанського містка.

Весь у білих застругах, сивий від бризок, що постійно вирували над ним, показався поріг. Табунами дибилось туполобе каміння посеред річки. На ньому розпухала жовта піна. Углибині бряжчали камінні плити, які несла течія. Навкруг усе ворухилося, корчилося, хляскало, крутилося, вирувало. Лише чорні скелі з рудими полисками висіли обабіч нерухомо і голо. Ні деревця довкола, ні пташки, навіть куликів і плісок немає. Гуржіт, ревіння, брязкіт на залізобному заводі, який кожному чоловікові з першого разу здається пеклом.

І коли судно хитнуло й потягло в це пекло, пароплав і баржа відповіли порогові ревом.

— Топи-и-и-ти буду-уть! Топи-и-и-ти приплови-и-и-ли!..— Хтось вистрибнув з баржі і зник у вируючій воді, між камінням. Хтось почав скидати клумаки. Почалася тиснява.

Раптом пролунав голос старого Мазова, Толиного прадіда:
— Стий! Таку вашу матю! Стий! Радянська влада не дурна,
щоб через таке г... дорогу посудину нищити!..

Зупинилися. Мазова знали. Грізний дід був колись. Та й нині
ще сила. Гаркнув так, що ревіння порога перекрив, і паніка
угамовуватися почала.

Промайнули пороги. За «винахідливість» капітан переселив
Мазова і всю його ораву з палуби до трюму, там не віяло.

Вербовані ходили дивитися на білого діда, як на ікону. Він
на них не дивився. Він взагалі ні на кого не дивився. Він усе
мовчав. Навіть на невістку і на дітей не цікав. Колись, бувало,
гаркне — то хто куди, всі припишкнуть, у шпарини, мов тар-
гани, заб'ються, щоб на очі старому не попадатися. А зараз
мовчить. Не спить, не їсть. Мовчить. Моторошно навіть від цього
його мовчання.

Пароплав зробив крутий поворот біля острова, огинаючи під-
водну піщану косу, що спадисто йшла в глибину річки. Роз-
вернувшись, пароплав мало не закинув баржу на вугруватий
кам'яний мис, який замикав гирло протоки від вітрів і бур косою
острова і мисом берега. На березі в сиротливих розсипах горби-
лися будиночки і як попало поставлені, пожолоблені мерзлотою
баракки, хлівчики й односхилі, майже сліпі тимчасові хатки.
Болота з мокрими купинами, багнища з чахлим лісом чадили,
як вистріляні гільзи, горілим порохом, холодною гнилизною,
купами гнусу і безмежною нудотою.

Опираючись на палицю, одним із перших шкутильгнув на
дощату пристань Мазов. Душний, паркий вітер ворухив його
біле волосся, підстрижене по-стародавньому — кружальцем.
Густий присмерк лежав під осілими пінистими бровами старого
і у великих решітках зморщок. І хоча багато років намага-
лися зігнути старого і зігнули навіть, але він усе ще голови
на дві здіймався над іншим людом.

Переселенців зустрічав комендант міста Краесветська Сту-
пинський зі своїми працівниками. Він голосно, на всю пристань,
лався:

— Кого привезли? Будуватися треба, окопуватися, а тут ста-
ризна, жінки, діти...— і, помітивши Мазова, замовк було, зачу-
дувався й додав: — Та ще й таких ось! Прізвище?

— Мазов.

— Невже Яків Маркович?

Мазов ворухнув бровами, заходили зморшки на його обличчі,
вдивлятися почав, напружуючи пам'ять.

— Тебе й не впізнати, Якове Марковичу!

— Старію.

— Мене не пам'ятаєш?

— Не пам'ятаю.

— У громадянську ночував із загоном у вас.

— Наша хата скраю, велика була, багато в ній людей ночувало. Всіх не запам'ятаєш. Де влаштуватися?

Ступинський поміркував і, витягнувши блокнот, розмашисто писонув у ньому, вирвав аркуш і подав старому Мазову:

— Ідїть на гору, шукайте цегельню.

Гір тут ніяких не було. Горою називався глиняний, навскіс підмитий яр. За яром із краю в край озера, болота, трясовини, затягнуті багном, карликовими берізками, ложиною, осокою і всякою іншою земною дрібною. Чахле рідколісся стояло другим поверхом, нагадуючи віддалік справжню темну тайгу. Але це тільки віддалік. Березняк, ялиця і смеречник, хирлявий, рідколапий і всередині гнилий. Лише на овиді виднілися кедрачі.

Вітер гуляв над безмежним простором, притискуючи гнуса до землі.

І міста тут ніякого ще не було. Серед боліт і озерець у вирубаних нетрях, серед розкорчованих пеньків працювали люди, зводили будинки, робили огорожу до лісобіржі, рубали пожежну каланчу, тягли труби до лазні й пекарні. На самому березі протоки, на узвишші, диміла залізна труба, далі друга. Ця ще не диміла. Мазов здивувався — завод. Він подумав, це і є цегельня. Однак помилився. Спритна Уляна, односельчанка Мазових, уже встигла довідатися, що це тартак, а цегельня у лісі, за Ведмежою балкою.

До них час од часу підбігали люди.

«Звідкіля будете?» — і тут же самі відрекомендовувалися, сподіваючись зустріти земляків і односельчан. Переплутав, розкидав людей по світу бурхливий час.

Цегельня прижилася в дрібному ялиннику і хащах, на схилі пагорба, у Ведмежій балці.

Мазових розселили в старому сушильному відділенні на полицях. Відділення вийшло з ладу. Надихавшись теплом від цегли, мерзлота поповзла, разом з нею осіла і поповзла будівля, сунулася рилом у балку. Вона могла будь-коли упасти. Однак жити було ніде. Її підперли збоку балки колодами, обтягли піддувала шалівкою і зліпили всередині сушарки грубки, добре, що цегли було довкола чимало і глини скільки хочеш.

Серед боліт складали люди тимчасові печі, накривали згори тесовим дашком, з боків теж. Варили на цих печах юшку і навіть пекли пироги. Потроху долаючи страх, розгубленість і зробивши відкриття, що жити тут теж можна, почали російські люди погулювати, пісень горлати, як і на всякій іншій

землі, ревнувати й лущувати жінок, закохуватися, женитися, виходити заміж, народжувати.

І будували, будували, будували...

Тітка Толі Мазова, Євдокія, старша сестра Світозара, і всі, хто був здатний до праці, працювали на цегельні. Старого Мазова до роботи не приневолювали. Він на добровільних засадах топив грубки в житловому приміщенні та все мовчав.

Восени почали приїжджати з магістралі чоловіки, котрих позабирали під час розкуркулювання і тепер звільняли і відсиляли до родин. Мазови чекали свого головного працівника, Світозара Семеновича. Ходили до кожного пароплава на пристань. Та все не їхав і не їхав Толин батько. Відгудів останній пароплав, відплив із протоки, уже обмерезаний забережнями. Заголосили люди, і вільні і переселенці, серцем відчуваючи, що залишаються вони надовго і чекають на них великі прикρόсті та біди. Найдужче голосила тітка Толі Мазова, Євдокія. Орава мазовська, через яку вона залишилася старою дівкою, знову тяжким тягарем повисла на ній. Раніше хоч із Світозаром удвох тягли господарство і сім'ю. А як же самій тепер? Та ще й на чужині? Хоч би Толина мати була, молодиця Серафима, але вона взяла і забралася на той світ. Недужа виявилась, не пережила лиха. Дуже вона Світозара любила.

До морозів сушарку утеплити, зробивши високу призьбу, прорубали вікна і до підвіконь дошаті фартухи з тирсою приладнали, щоб не вивітрювалось тепло. Всередині сушарку розділили де-не-де перегородками та ширмами.

Взимку пішла по місту чужа, нечувана хвороба — цинга. Швидко переводилася сім'я Мазових. Першою померла Євдокія. Не від цинги померла. Ходила вона до міста по харчі, заблукала в заметіль і замерзла в заметах. Знесилася чи зневірилася вона — хтозна?

В сушарку селилися нові люди. Хто тільки не перебував у сушарці за зиму! Росіяни і персіяни, жінки і діти, діди і баби, злодюжки і рецидивісти.

Своїх у сушарці залишилося зовсім мало: метка Уляна, яку ні цинга, ні морози не брали, жила, та ще деякі земляки відчайдушно відбивалися від цинги. Коло сибірських переселенців тулився кочегар із комендантської їдальні, кавказець Ібрагімка. Правнук Якова Мазова — Толя — теж на диво тримався. У прадіда, напевне, вдався — живучий, а може, не вмирав тому, що прадід беріг хлопчину як зіницю ока, у хвищу надвір не випускав, ночами вигрівав, пригортаючи до своїх кістлявих, але ще теплих грудей.

Улаштував кавказець Ібрагімка старого Мазова підмінним опалювачем у комендантську їдальню. Старий пішов на цю роботу, як виявилось згодом, заради Толика. Він непомітно тягнув із кухні картоплину-другу, що призначалася для слабих на цингу, запахав картоплину в штани і ховав до темряви. Уночі шкріб овоч ножем, як редьку. Брудну рідоту силоміць запахав нігтьстим пальцем Толі в рот. Часом цибулину приносив, наказував Толі смоктати її, як цукерку. Цибуля була мерзла, солодка. Сам Мазов цей розкішний овоч не їв. На себе він, очевидно, рукою махнув. Добралася цинга і до Мазова, скрутила.

Він лежав на дитячому залізному ліжку, що невідомо як потрапило у сушарку, і тяжко розставався з життям.

Ліжком йому поступилися з поваги. Цинга так зламала старого, що він помістився на цьому ліжку. Тільки коліна з могутніми копитистими чашечками висувалися з ліжка і чавунно постукували. Рот чорнів беззубим проваллям і від хрипкого дихання вибризувала кров.

Люди, боязко хрестячись, пробігали повз умираючого Мазова. Лише Уляна нічого не боялася. Повернувшись з роботи, вона підходила до Мазова подивитися, чи він ще дихає.

Мазов дихав, хоч уривчасто, з мишачим писком, та дихав. Він дивився нерухомим поглядом у стелю сушарки, і здавалося Улянї: бачить старий там, за промерзлими стінами сушарки, таке, чого ніхто не бачить.

Він бачив осокір — рай-дерево. Так його називають у глибині Росії. Дерево стояло серед степу, заплеснуте повинню. А на російських дорогах клубочилася пилюка. Ішли люди пішки і на конях у сибірський край. Ішли повільно, уперто. Умирили, народжувалися в дорозі, залишаючи на шляху і на незнайомих кладовищах рідних, друзів і супутників.

Разом зі всіма чвалала кудись баба з понурим, маслакуватим підлітком.

Сліпа ця баба, у якої Яків був за поводиря, розумілася на багатьох справах, потрібних людям, і вміла їм ставати в пригоді. Навпомацки збирала вона трави і квіти. Одні сушила біля вогнища, інші на грудях, під одежиною, і від торбини її пахло взимку і влітку всіляким цвітом. Цими травками-моріжками лікувала вона чоловіків і жінок. Над небіжчиками бабка Марфа молилася за упокій. Приймавши пологи під придорожніми вербами у жінок і молодиць, молилася за здравіє.

Одного разу вони зупинилися ночувати біля невеличкої, тихоплинної річки. Навкруги степ, обсипаний квітами, пташиним дзвоном, і жодного деревця. Лише на відрозі, що врізався

в річку, маячів одинокий осокір без верховіття. Він горів. З порожньої середини його, як із труби, валив сизуватий дим і вихлюпувало білою хусткою полохливе полум'я, наче дерево прохало пощадити його.

Бабця Марфа доторкнулася до шкарубкої, задубілої кори.

— Не блискавка, люди підпалили,— зітхнула вона.— Хто на очах — тому й дістається більше.

Ночували вони під осокором. Уранці повільно досягла відрогу Відійшли на берег. Бабця хрестилася, шепотіла щось, а поводир її, Яшка, все оглядався. Рай-дерево стояло уже у воді, але все ще густо диміло. Серце його ще не зітліло. Єдина жива гілка осокора, на якій зовсім недавно розпуклося листя, билася, трепетала, немов хотіла відірватися й полетіти. Листя скручувалося, темніло. З нього краплями скочувалася клейковина.

Вони пішли, а дерево все диміло, диміло за краєм землі. Випало на долю цього дерева рости на роздоллі і в самотині. І вмрети самотньо. Нема гірше такої смерті, повільної і нікому не потрібної.

Горіло нутрище могутнього дерева, сходило полум'ям і димом, а дихати було важко старому Мазову. І здавалося, не дерево — серце його безшумно дотліває. До ніг підкочувалася холодна, весняна вода, заморожувала їх, відокремлюючи коріння від догоряючого верховіття, на якому безпорадно б'є крильцями листя, і очманіло хриплять поміж нього голопузі грачєнята в гніздах.

— Гасить... Гасить... Ослобонить... Любять... Любять... Моріжок-моріжок... Бабусю... бабусю... бабусю... — гаряче видихав Мазов, і шеліт його відлунював, густішав, склеювався з глухим, далеким стогоном.

— Упокоюється,— сказала Уляна і нахилилася до вуха Мазова: — Сусіде! Ти чуєш мене? Сусіде-е...

Мазов поворухнув вивернутими червоними повіками, перестав марити.

— Попа тобі треба? Є тут один. Приховує він. На біржі працює. Без ризи, щоправда, у тілогрійці, а все-таки пособорує, причастить, усі тебе, як ведеться, зробить... Певну людину пошлю, Ібрагімку.

Мазов розплющив очі. Пробуджуючись, дивився на Уляню, на Толю. Почав підводитися, силкуючись ухопитися руками за що-небудь. Толя підставив йому плечі. Прадід замахнувся величезним немічним кулаком і, дихаючи смердючою, перегорілою у роті кров'ю, закричав:

— Пі-і-п! Н-н-не баж-а-аю!.. Не визнаю-у! Геть усі! Піп! Бог! Усі! Усі! Н-ні!..

І закашлявся, зайшовся так, що кістки в ньому заторохтіли. Цим криком утлумив останній подих Мазов. Він не потягнувся, не випростався. Напевне, дитяче ліжко не дало йому розпростатися. Обважніло лежав він, наче випиляний з модрини, сукуватий, кручений оцупок, від якого відскакує сокира, а зуби пилки ламаються, як горіхи. Таких оцупків як непотріб багато валяється на лісосіках і новобудовах.

Якийсь час текла іще з рота Мазова цівка крові, пропалюючи наскрізь подушку. Потім кров загусла. Почали западати чорні губи в чорний його рот.

Він ще не охолов. Але його вже понесли з сушарки. На порозі з грюком випустили. Ібрагім, що допомагав нести старого, закричав щось по-своєму, заблискав очищами. Толя підскочив допомогти, підтримуючи гулясту голову прадіда. Голова гнула живаву шию. Затверділий борлак Мазова стирчав, мов креміль.

Толя спробував склепити прадідові очі. Але повіки його вже прикипіли до очниць. Тільки-но хлопчик прийняв пальці, очі старого знову заблукали в темряві.

Толя зіщулювся, відійшов до сушарки, в мерехтливу сутінь, і притулювся спиною до стіни. Хлопчина ще не розумів смерті і не боявся мертвих. Та й звук він до них у сушарці, як звук до снігу, до віхоли, до всього, що повсякденно його оточувало.

Прикритий тінню стіни, в затишку, він стояв і з цікавістю дивився на прадіда. В коротких смугастих спідніх старий ніби задрімав на пересипаному іскрами снігу і здавався у цьому мінливому сьайві, у цьому морозяному світі стареньким-стареньким дідуганом.

І важко було повірити в усе, що розповідала про цього дідугана тітонька Уля.

— З характером, ой, з характером був сусіда! Іде з млина — ще верста додому, а в хаті чхнути бояться. Яюсь, це вже коли млин і коней мазовських забрали, побачив на смузі він Гошку Скоковського, орав той мазовським чалим огирем. Для виїзду тримав Яків Маркович того огира. Сяде в гринджоли і, якщо не встигнуть ворота відчинити, виламає, а потім матюкає за шкоду і ось забачив Гошка Мазова, теж уїдлиний, та по храпу огира, та по храпу! Огир дибки, реве, до Якова Марковича із шлеї рветься! Та що ти, матінко моя, старий уже був Мазов, дуже старий, а сила у нього, ой ще яка сила була! Згріб він Гошку, як цуценя, та хомут на нього! Запріг його в плуг і погнав. Шмагає та жене, шмагає та жене. І доорав борозну Гошкою! Доорав і кинув, а в того кров ротом і вухами...

А погуляти Мазов як полюбляв! Гай-гай, та все з куражем, та все з норовом! На яких тільки весіллях він не побував

посадженим батьком. А спробуй не запроси! Чаклуном його вважали на селі. Чаклуно-ом, чаклуно-ом! Що ти, матінко моя, а прибудуть до млина до нього — уважить, чи на тройці, чи на одній конячині — не відмовить. Та коли на тройці — вбереться: цоботи по пахви, картуз хромовий, сорочка плісова — все честь честю, і всю весільну хату він червінцями закидає, ну, а коли на одній конячині та без дзвіночка, в мірошницькій одежині вийде та й муки із штанів натрусить, холера...

Оце тобі і Яків Маркович! Оце тобі і дідусь Мазов! І тебе норів його торкнувся, та, слава богу, одним краєм лише. Ти в батька свого вдався, Світозара Семеновича, а він викапана бабуся Антоніна, крапля в краплю. Та й помучилась же ангелиця світла, настраждалася жінка ясна від нього, головатого, ой настраждалася, царство їй небесне...

І ось він, і справді головатий, важкий, захлюпанець, що перетворився у владного, грізного господаря, лежав тепер повержений, скоцюрблений під чужим заполярним небом. У чорне провалля його рота падав сніг. Толя все чекав, що прадід ось-ось проковтне сніг. Але той нічого не ковтав, і незабаром снігом, як ватою, заткнуло темний рот, засипало очі, вуха, все обличчя Мазова, і він став схожим на ялинкового діда-мороза. І Толя вирішив, що даремно він побоювався прадіда. І бороди його колючою даремно боявся. У Мазова, того іще, сільського Мазова, була звичка — згребти правнука і потертися щокою об його щоку. Після цього пекло обличчя, наче від колючої боряки. Так прадід жартував.

За сушаркою почувися гомін і кашель. По застудженому і від того різкому голосу Толя впізнав Ступинського. Він щоночі обходив бараки.

— Староста! Де староста?

Староста неголосно і понуро відгукнувся. Ступинський ступив у відсвіт, що падав од вікна. Не помітивши Толю, котрий зіщулювся біля стіни, нахилився над Мазовим, струсив рукавицею сніг з його обличчя, дочекався яскравого спалаху сяйва, напевне, впізнав старого і дістав з кишені носовичок. Закривши ним обличчя Мазова, Ступинський витяг портсигар, розім'яв цигарку.

— Залишився в Мазових іще хто-небудь? — запитав він, при курюючи.

— Хлопчина залишився, Толька, — відповів староста.

— Зберіг прадід, — задумливо сказав Ступинський. — Не хотів, видно, щоб рід його із землі зник. Овочі з нашої їдальні нишком брав. Це Мазов! — Ступинський нахилився, склав руки Мазова на грудях, майже ламаючи їх, — руки вже схопило мо-

розом у ліктях,— і сказав: — Та-ак, ціла епоха пішла з цим старим дідом!

Толя, який стояв неподалік від Ступинського, почув усе, що він говорив, і чекав, чи не скаже він іще чогось. Але Ступинський задумався, спалив цигарку до мундштука і не помітив, як ковтнув гарячого диму. Сплювуючи, він пожбурих цигарку на сніг. Бризнули на пагорбі іскри.

— Заберіть небіжчика,— наказав Ступинський військовому, що йшов слідом за ним.— Поховайте як належить. Де хлопчина?

— Тут я, дядечку,— відступив од стіни Толя.

— Жаль дідуся?

— Жаль, дядечку. Всіх жаль.

Ступинський глянув на хлопчика, звів комір його шубки.

— Та-ак, отже, жаль? — І тут же стріпнувся, натяг рукавиці.— Доведеться тобі, Анатолію Мазов, іти зі мною. В іншому місці жити доведеться.— Взявши Толю за руку, він повів його за собою і вже здалеку, майже з-за рогу, гукнув до старости сушарки: — Викресліть його із своїх списків!

Староста щось понуро буркнув у відповідь і, шулячись, повернувся до сушарки, а військові підігнали підводу і викотили на неї замерзле тіло старого Мазова. Підвода скрипнула, і кінь рушив. Швидко побіг донизу засніженим схилом.

Толя зупинився, проводжаючи прадіда поглядом, а потім перевів погляд на тьмяні, заліплені снігом вікна сушарки, якимось пригнічено згорбився, швидко-швидко побіг попереду Ступинського, бо стежина була вузька і поряд їм іти було неможливо.

Слідом за хлопчиком ступав господар міста. Перечіплюючись у заметах, він набрав у валянки снігу, але не відчував ногами холоду. Він думав і, думаючи, не відривав погляду від маленької постаті, яка ряботіла в щільному прядиві снігу, і сніг йому здавався чорним, а хлопчик усе висвітлювався, висвітлювався.

Ступинський догнав хлопчика, струсив з його шапки сніг, поклав йому руку на плече і йшов позаду, не відпускаючи вже хлопчика далеко від себе, і якби хтось побачив їх, то подумав би, що хлопчик поводитир, котрий веде за собою сліпу людину.

Розділ п'ятий

Толя був перший безпритульний, якого привели до холостяцької кімнати Ступинського. Отож і називав Ступинський «хрещеником» хлопчину. А втім, «хрещеників» у нього швидко набралось більше десятка, вони й стали першими мешканця-

ми дитячого притулку, а згодом — кістяком дитбудинку, старожилами, як їх жартома і всерйоз називав Валер'ян Іванович.

Якось уже так сталося, що Респін змушений був оддавати Толі Мазову часу й уваги більше, ніж іншим дітям, хоча він нічим не хотів вирізняти його.

Почалося все з того, що Толя, катаючись на лижах, стрибнув з дровитні, як із трампліна, і поламав ногу. Слабу дитину як у сім'ї, так і в дитбудинку пестять і ублажають. Хлопчина розніжився трохи, почав ухилятися від уроків і, якби не Зіна Кондакова, залишився б на другий рік.

Зіна була майстриня на всі руки. Зашивала дірки на штаних і сорочках хлопчаків, прасувала до свят сукняні штани, випрасує і не спалить, навіть стрілку зробіть. І якось так уже траплялося, що, граючи у схованки або в квача, вона раз у раз опинялася в парі з Толею. І коли треба було що-небудь заштопати, чи хусточку позначити, чи штани випрасувати,— Зіна робила це для Толі особливо старанно.

Одного разу, граючи в схованки, Толя і Зіна забігли до напівтемної роздягальні, сховалися за вішалкою і замовкли. Толя пом'явся, пом'явся і почав прокашлюватись.

— Давай будемо дружити,— сказав він осиплим голосом.

Зіна теж пошепки відповіла:

— Давай.

Оце і все, що вони сказали одне одному. Але як це повернуло їхнє життя! Якщо раніше Зінка, чергуючи на кухні, не роздумувала, коли подати Толі тарілку, першому чи останньому, як швидше та зручніше, так і подавала, то тепер ставила Толі тарілку неодмінно останньому, щоб не «помітили». Грати в схованки вони з нею перестали, залишатися наодинці уникали, зі школи йти разом не сміли.

Та все-таки їх дражили женихом і нареченою. Раніше не дражили, а от коли вони почали таїтися одне від одного, проходу не давали. Спробуй обдури дітлашню! Пісню хлопці склали про Толю і Зіну таку, що її ніякий папір не витримає. Закінчилося все це тим, що Толя заманив Зіну знову в роздягальню і, відкручуючи на сорочці гудзик, сказав:

— Зінко, давай не будемо дружити.

— Давай,— погодилася Зіна і поколупала нігтем стіну.

Толя іще хотів щось додати, однак тільки швидко глянув на неї, засоромився і втік із роздягальні.

Жити стало легше. Знову разом гралися, не таїлися від інших, і, коли Толя поламав ногу, Зіна перша прийшла до лікарні,

принесла йому в кульку цукерки «Ведмежа на Півночі» та ще печиво тітоньки Улі.

Смикаючи косу пальцями, покусуючи комір халата зубами, вона розповідала про дитбудинок і про все, що було цікавого в школі і на білому світі. Спочатку вона збивалася від збентеження, але потім освоїлася в палаті, і вони весело розбалакалися. Та перед тим як мала Зіна піти, їм стало ні про що говорити. Вони сиділи просто так, і Зіна дивилася у вікно, а Толя закручував жгутом ковдру на грудях і розкручував її.

— Ти приходище іще, — наостанку видавив він, і Зіна швидко-швидко закивала головою: обов'язково, мовляв, обов'язково.

Толя розумів, що вона й так прийшла б, та це якось само по собі вирвалося.

На наступне побачення Зіна притягла з собою купу підручників, зошити, чорнильницю і ручку.

— Ось! — суворо сказала вона. — Будеш учитися. Нема чого байдики бити. Залишишся на другий рік, тоді знатимеш!

Вигляд у Зіни був суворий, як у викладача старших класів, а халат на ній великий, і, коли вона сідала, халат сягав до підлоги, і дівчина була схожа на безногу ляльку-матрешку. Важка її коса все спадала на груди, і Зіна час від часу кивком голови перекидала її за праве плече. «Задавака!» — усміхнувся Толя і спитав:

— Це Валер'ян Іванович порадив тобі взяти мене на буксир чи ти сама вискочила?

— Нічого я не вискочила! — Зіна ображено відвернулася, і Толя вирішив: вискочила.

— Нехай уже, кажи, що там ви пройшли, — поблажливо погодився він. — Тільки задачі з алгебри і фізики сама розв'язувати будеш, а я списуватиму.

— Там видно буде.

Зіна ж принесла Толі одягу, і він, кволий і блідий, уперше в житті відчувши, яке це щастя піднятися з ліжка і повернутися додому, вийшов на ганок лікарні і мало не впав, захлинувшись струмистим північним повітрям.

Дітлашня, яка зустрічала його, так раділа, ніби він з того світу з'явився чи з першого пароплава зійшов. Коли йшли повз школу, висипали учні першої зміни, якраз була велика перерва, теж було галасу і штовханини, як на свято. Толя враз ніби знаменитістю якоюсь став, і про нього дізналася вся школа.

Іще здалеку він побачив приклеєне до дитбудинківського кухонного вікна обличчя тітоньки Улі. На ганку стояв Валер'ян Іванович і супився, намагаючись приховати привітну усмішку. Зіна допомагала Толі піднятися на ганок, і він, увесь сяючи, став перед Валер'яном Івановичем:

— Ось... додому прийшов... сам, на милицях.

— Здрастуй, коли прийшов! — ворухнув зморшки біля очей Валер'ян Іванович і подав Толі руку, як дорослому, а потім притис його до себе, тут же відпустив і підштовхнув до дверей будинку.

Толя насамперед зайшов на кухню до тітоньки Улі. Вона, звичайно, заплакала, полаяла його, а потім дала склянку компоту, в якому було повно урючних кісточок, і, поки він розбивав їх на столі гирею від вагів, курила і дивилася на нього.

З цього часу тітонька Уля натоптувала хворого чим тільки могла. Катерина Федорівна пошила йому нову білу сорочку з кишенею на грудях. Маргарита Савеліївна подарувала книжку «Байрон». Хлопці заздрили такому Толиному становищу. Деяким захотілося теж поламати ногу, але щоб не боляче поламати. Зінку вже не дражнили і ставилися до неї і до Толі по-доброму. Щоправда, хлопці ж улаштовували стрибання на Толиних милицях, долаючи дитбудинківський коридор за чотири стрибки, і поламали милиці. І хто їх збагне, цих хлоп'ят? У Паралітика ніколи не брали милицю, а Толині умить пустили в хід.

Зробили Толі палочку з набалдашником. Хлопчину запевняли, що з нею навіть красивіше. І добре, що лікар побачив у місті Толю з цією дженджуристою паличкою, відібрав її і виписав нові милиці. А то знову потрапив би Толя на ліжко або окривів на все життя.

Зіна і Маргарита Савеліївна приступом узяли «хворого», і він, на подив учителів, не залишився на другий рік і навіть переекзаменовки з математики не мав на осінь.

Іще тоді, коли Толя ходив на милицях, задумав він вчитися музики. Почав трохи бренькати на балалайці «Сербіянку» і покинув. Узявся за гітару. Осилів «Соколовський хор коло Яру». Теж покинув. Переметнувся на мандоліну, потім на гармошку. Пройшов усі інструменти, які були в дитбудинку, швидко, легко, і... на жодному не вмів грати як слід.

Привезли більярда. Толя ганяв кулі ціліснінький день, поки не став найпершим гравцем у дитбудинку. Покинув і цю гру. Перейшов на чіку.

Чика давалася важче. Серед хлопців були небачені майстри чики, і вони обчистили Толю як липку. І опинився він весь в боргах, і нічого іншого йому не залишалось, як зійтися з кишеньковими злодіями, які ніколи не переводилися в дитбудинку. Вони охоче і безкорисливо навчили Толю тонкого ремесла.

У Толі довгі, гнучкі пальці. Тихий хлопчина Женя Шорников з ангельським поглядом і з неохайно заштопаною шиєю після

операції, хлопчик, на якого й не подумаєш, що він здатний залізти до кишені, позаздрив Толиним пальцем.

— З такими клепками озолотитися можна!

Женька помилився. Окрім пальців, кишеньковий злодій повинен мати й міцну «гайку», як кажуть хлопці. З «гайкою» у Толі було погано... «Теорію» він засвоїв швидко. Вдома, серед своїх, робив класичні «наколки». Та досить було йому увійти в магазин і притулитися до кишені, в якій лежали гроші, як він спалахував, ніби брався за гарячу залізяку, а потім блід, а потім тремтів, а потім попадався.

Та борги з чики Толя все-таки погасив. Він підрядився до одного водовоза черпати воду з ополонки, і той видавав йому проценти з кожної бочки.

Зате читати книжки Толі ніколи не набридало. Він читав усе, що попало і де попало: у школі, на уроках, вночі, запалюючи нишком світло, і навіть в туалеті умудрявся читати, чим дивував дітлашню і обурював учителів.

Шкільну і дитбудинківську бібліотеку Толя «проковтнув», просився в міську бібліотеку, але там сказали, щоб приніс табель. Толя не пішов по табель — поганий у нього табель, навіть не поганий, а дивний: з літератури, географії та історії в табелі відмінні оцінки. А з математики й подібних наук у нього лише зрідка «песики» водилися. А решта «погано» і «дуже погано». І нічого з собою Толя не міг удіяти. Часом примусить себе слухати і слухає, а його кудись відводить, відводить, і опиниться він у джунглях Африки або на Північному полюсі...

Опам'ятається — вчитель, на прізвисько Ядуха, формули пояснює. До чого тут формули?! До чого вся ця насадна наука? Він буде мандрівником або ще кимось цікавішим, і начхати йому на дробі і на Ядуху разом з ними.

Коли б у Толі не поламана нога, зроду не попасти б йому в гарну бібліотеку. Валер'ян Іванович — м'яка душа — не зміг відмовити хворому хлопчині, пішов, записався у бібліотеку відділення «Північморшляху» — найкращу в місті — і попросив до своєї картки вписати і Мазова Анатолія.

Бібліотекар, котрий не знімав картуза з «капустою» навіть тут, у «храмі книг», зам'явся:

— Ви знаєте, дітей ми не записуємо.

— А чому?

— Бачите, — ще раз зам'явся бібліотекар з «капустою» на картузі, — Ці книжки зібрано з усіх кінців країни як подарунок нашому місту, і ми намагаємося берегти їх, а діти, знаєте...

— Знаю. Рвуть книжки, обшарпують. Та хіба ті, хто прислав сюди книжки, — Репнін кивнув на стелажі, — сподівалися, що ці томи стоятимуть як свідчення їхньої добродійності?

— Ну навіщо ж? Ми видаємо книжки пілотам, населенню, у нас навіть є пересувні бібліотеки, зокрема на Хатанзі навіть...
— Книжки берегти будуть. У крайньому випадку збитки відшкодую.

— Тоді заклад, будь ласка, — потупився хлопець з «капустою».

— Який заклад?

— Десять карбованців.

— Гаразд, я пришлю з хлопцем десять карбованців.

— Ви не ображайтеся. Такий порядок. Я вибачаюся, звичайно.

— Порядок є порядок. Проти нього я заперечувати відучений, — пробубонів Валер'ян Іванович.

Саме в ті дні і звалився як сніг на голову лист Толиного батька — Світозара Семеновича. Толя і не підозрював навіть, що сам навів батька на свій слід.

У лікарні Толя познайомився з двома втікачами з північного табору. Лікарня в Краєсветську одна, і в неї, не розбираючись, посилали усіх хворих. Ці два арештанти втекли надто рано, у квітні, і обморозили ноги. Їх вилікували, повернули назад, додавши по п'ять років строку.

В лікарні знічев'я Толя, мабуть, усе розповів цим утікачам про себе, а вони у тісному табірному житті наткнулися на Толиного батька — Світозара Семеновича Мазова.

Лист було написано на смужці паперу, знятого з коробки з-під згущеного молока. Конверт із обгорткового паперу, склеєний хлібною м'якушкою.

Валер'ян Іванович, нічого не розуміючи, почав читати лист, адресований Краєсветському дитбудинку.

«Шановний тов!» — слово «тов» було виправлене на «громадянин». «В нашу місцевість, де ми будуємось, привезли із Краєсветська втікачів. Вони пообморожувалися й лежали в лікарні разом з хлопчиком, на прізвище Мазов, на ім'я Анатолій, по батькові Світозарович. Усе збігається з моїм сином, і вік збігається. Він залишився маленьким, коли мене ізолювали. Я чув, що всіх наших заслали в Краєсветськ, і що з ними — невідомо. Може, повмирали, а мій син попав у дитбудинок? Надто вже все збігається. Ось чому турбую вас своїм листом. Напишіть, правда чи ні? Дуже я тривожуся. Поки нічого не знав, спокійніше було. Може, нам ніколи й не побачитися. Та вже знати одне, що живий, радісно, і сенс у житті був би. Повідомте, Христа ради, громадянине начальник. Дуже я тривожуся. Я не втечу звідсіля. Нехай був би тільки живий та людиною став. Вибачаюся, що потурбував. Низько кланяюся.

Мазов Світозар Семенович»

Валер'ян Іванович довго згортав листа, засовував, ніяк не падаючи в конверт. Повернувся до вікна. З дровітні стрибали

дітлахи у м'який торф. Толя сидів збоку, на колоді. Поряд його новенькі милиці. Він щось кричав, підстрибував на колоді. В його очах була заздрість.

Валер'ян Іванович тиждень читав і перечитував листа, не знаючи, як учинити: показати його Толі чи приховати?

«Ні, нехай засланець, нехай в'язень, але все-таки рідний батько... А якщо потім до останнього дня докорятимуть цим батьком ні в чому не винному хлопчині?»

І все-таки, перестраждавши сумнівами, з тягарем на душі, Валер'ян Іванович вирішив віддати Толі листа, але все чомусь зволікав, ніяк не міг зібратися з духом.

В цей час принесли ще одного листа від Світозара Семеновича. Він припускав, що перший лист не дійшов, загубився.

«Напоумили мене добрі люди подати на розшуки до адресного столу. Але я вирішив спершу поспробувати ще раз щастя і тоді вже діяти інакше... Передчуття в мене про сина,— писав далі Світозар Семенович,— весь час у сні бачу, лише чомусь маленького бачу, повзунка...»

Валер'ян Іванович хотів покликати до себе Толю, аби віддати йому обидва листи. Та хлопчина сам з'явився, відчинив двері й перекинув милиці через маленький поріжок. Він був блідий і чимось стурбований, пильно дивився на Валер'яна Івановича і не наважувався про щось запитати.

«Здається, він дізнався про листи! Це ж діти! Вони все внюхають!...»

— Ти чого? — першим заговорив Валер'ян Іванович, розмірковуючи, як йому поведеться.— Чи не впав? — Він подивився на Толину ногу, важко і грубо загіпсовану.

— Ні, не впав.— Толя ледь зупинився і раптом випалив: — Це правда, що ви білий офіцер?

Валер'ян Іванович сидів хвилину нерухомо. Брови його поволі сходилися до перенісся, від якого покотилася на чоло мертвна блідість. Він готувався до цього запитання, постійно готувався і все-таки не знав, що на нього відповісти. Адже не крикнеш хлопчині в обличчя ті слова, які він кинув на таке саме запитання молоденькому слідчому в шкірянці, в штанах галіфе і з залізною непримиренністю в очах: «Я російський офіцер! І пишаюся тим, що служив вітчизні так, як звеліла мені честь і совість російського офіцера! До речі, серед них були Лермонтов, Пржевальський, Расвський, Кутузов, Суворов. А хто ви такий? За яким таким правом тут, на моїй землі, розпоряджаєтеся?!»

Тоді все було простіше. Слідчий наполегливий, горлатий і малоосвічений був. Валер'ян Іванович теж був іще порівняно молодий, хотів красивої смерті і через те геройствував,

доводив до шаленства слідчого-молодика своєю витонченою уїдливістю та зарозумілістю.

Так, там усе було простіше.

Адже йому все зрозуміло. Є червоні і білі. Свої і чужі. Він бачив їх у кіно. Білі — в окопах по той бік, червоні — по цей. Білі стріляють з гармат, а червоні з гиканням летять на конях і нещадно рубають біляків, на превелике задоволення глядачів у залі.

— Чого ж ти стоїш? Сідай. Важко на милицях.

Валер'ян Іванович підсунув Толі табуретку, а сам відвернувся до вікна.

— Так, я справді служив у старій армії. Воював,— поправився.— Спершу з німцями воював. А потім...

Почувши свій голос, Валер'ян Іванович раптом зрозумів, що він виправдується. Виправдується! Його пересмикнуло. Чому це, власне, він повинен виправдовуватися перед цим хлопчиною? І перед рештою дітей? Хіба мало зробив для них? Хіба він не віддавав їм усього себе? Хіба він мало мучився? Невже він повинен усе життя мучитися? За що мучитися? Він розхвилювався, заходив по кімнати своїм давнім, чітким, стройовим кроком, на який завжди переходив, коли нервував. Скопив погляд на Толю. Хлопчина сидів пригнічений, низько опустивши голову. Говорити йому що-небудь зараз було даремно — хлопчина почув головне: людина, до якої він устиг звикнути, виявилася біляком! І він уже мляво, просто аби не мовчати, заговорив:

— Не всі офіцери, Анатолію, вішали і шмагали людей шомполами. Між ними, як і між іншими людьми, теж є різниця. Коли-небудь ти розберешся в цьому. Згодом, коли виростеш. А зараз, будь ласка, залиш мене.

Толя підвівся, сперся на милиці, взявся за клямку, але не йшов.

— Так, одну хвилину! — Валер'ян Іванович висунув шухляду і покwapливо сунув під папери листи Толиного батька — забув, що вони лежать зверху.— На ось,— витяг він зі столу і дав Толі десять карбованців.— Віднеси цей заклад до бібліотеки «Північморшляху». Там тобі видаватимуть книжки.— Губи Валер'яна Івановича покривило.— Без закладу не дадуть. Бери! Чого ти?!

Толя не відразу взяв гроші. Він стояв на милицях, уперто потупившись, а Валер'ян Іванович стояв з простягнутою десяткою. Хлопець пересилив себе і, ледь чутно подякувавши, засунув гроші в кишеню.

Він йшов як побитий, поскрипуючи новими, ще не притертими милицями. У нього на шиї відросла косичка: в лікарні, мабуть, не стригли. І поміж лопаток, піднятих милицями, провали-

лася ситцева сорочка. Валер'ян Іванович ледве утримався, щоб не погладити цю худу і чомусь утомлену спину. І ще Валер'ян Іванович думав, що Толя, певне, на батька мало схожий, надто вже вразливий, рвучкий, часом жорстокий, а батько через ім'я, а може, через склад листа уявлявся Респіну людиною статечною, розсудливою і м'якою.

Валер'яну Івановичу боязко було залишатися самому, і він ніби гнався за хлопчиною, намагався думати про нього, тільки про нього.

Толя сховався в роздягальні й довго сидів там на підвіконні, колупаючи нігтем замазку, відчував себе в чомусь винним, а в чому — розібратися не міг. Дослухався, зістрибнув із підвіконня, вийшов у коридор. Назустріч йому, рівномірно підкидаючи ногу, ступав Борка Клин-голова. Толя притулив милиці до підвіконня, зловив злетілу «жошку» і, коли Борка гнівно вступився в нього, дав йому по вилицюватій пиці так, що Борка гепнувся об вікно і мало не висадив раму.

На здивування хлопців, Борка Клин-голова розквітуватися не став. Хлопці подумали: через те, що Толька на милицях. Проте один Толя знав чому. Це він, Борка Клин-голова, розносить чутки по дитбудинку, патякає про Валер'яна Івановича.

Пролаза Маруська Черепанова угледіла, що Маргарита Савеліївна не зачинила сейф. Вона, звичайно ж, добралася до паперів і прочитала їх, зокрема і особову справу Валер'яна Івановича, з якої і дізналася, що він засланий офіцер. Борка Клин-голова за обгортку від шоколадки випитав усе у Маруські і ущипнув у першу чергу Толю, якого всі вважали улюбленцем завідуючого.

Маргариті Савеліїні, котра відала канцелярськими справами, Толя теж подорікав щодо сейфу. Вона, як завжди, злякалася, вилаяла себе за втрату пильності. Маруську Черепанову Толя приструнчив по-свійському — взяв її за вухо і потримав трохи. Скаржитися на нього Маруська не пішла, знала, що рильце в пушку.

Все нібито гаразд: Борці Клин-голови дав, виховательці зауважив, Маруську «виховав», проте ніякого заспокоєння все одно немає. Як же це так? Валер'ян Іванович, такий увічливий, статечний, на думку тітоньки Улі, такий до всіх дітей справедливий, і...

Толя зі здивуванням подумав, як часто Валер'ян Іванович повторяє йому слова: «розберися» або «потім розберешся». Хлопчині ж не потім, а зараз давай відповідь готову, щоб не ламати голову. Що ж це саме життя — суцільна задача, чи як? А він от не любить ніяких задач, не переносить математики!

Поки Толя розв'язував свою задачу, Валер'ян Іванович, міряючи кроками кімнату, теж розв'язував задачу, та вже за себе і за нього.

Щоб діти, ті діти, котрим він віддав себе цілком, стали його суддями, йому й на думку таке ніколи не могло спасти! І от... Хоч-не-хоч він пробує виправдатися перед ними, і перш за все перед цим чутливим і жорстоким хлопчиною, який здуру зламав собі ногу, а якщо за ним не пильнувати, і шию собі зверне.

Отже, шомполами він нікого не шмагав, шкур з червоноармійців не здирав, і взагалі особисто він нікого не вбив і не знедолив. Але і царі, і адмірал, котрим він вірою і правдою служив, особисто самі теж нікого не вбивали! А проте...

Гучні слова про вітчизну і землю рідну, які він колись кидав патлатому задержуватому слідчому, і йому здавалися дещо театральними, і він без сорому і збентеження не міг згадувати про них.

«Усі ми, росіяни, мудрі по шкоді! Воістину так», — усміхнувся Валер'ян Іванович.

«Ну, гаразд! Було, та загуло», — сказав Ступинський. Як бачиш, дорогий друже, не загуло. Та й навряд чи загуде. Кажуть, імператор Нерон знищив двісті сімнадцять чоловік. Гімназистик порівняно з сьгоднішніми імператорами! А от бачиш, від Римської імперії і до наших днів дійшов він з ім'ям «кривавий». А мої гріхи відповідні до моєї ординарної особи: слухав, сприяв, помилявся, хотів російську казну вкрати. Служив кому? Якщо відверто говорити — ворогам свого народу. Сприяв чому? Кровопролиттю на своїй землі і, як це не жахливо, зрештою сирітству.

Він спокутує свою провину! Та хіба винен хлопчина в тому, що він народився саме в цього батька?

Безглуздо й питання ставити отак. Нерозумно і жорстоко. Однак він знає людей, які і питання ніякого не будуть ставити. Їм усе достоту зрозуміле на цьому неспокоїному світі: є свої і чужі, друзі і вороги, люди з кришталевою біографією і з підмоченою.

Важко людині з підмоченою... Навіть коли вона сама її не підмочувала, все одно важко. І він, Валер'ян Іванович Репнін, людина з підмоченою, зробить усе, аби хлопчина, його вихованець, вийшов у світ з доброю, чистою біографією.

Пізно вночі Валер'ян Іванович сів до столу, вмокнув перо в «невиливайку», побарився й почав писати.

«Вельмишановний Світозарє Семеновичу!

Справді, в нашому будинку живе ваш син. Росте він гарним хлопцем. Більше я Вам нічого про нього не напишу, щоб не травмувати Вас. Вам і так...»

«Бач, співчуття слюняве, старомодне так і лізе з мене! Хіба це потрібно людині?» — Репнін зім'яв аркуш, пожбурих до груби, і на другому аркуші побігли рівні літери. Перо переплаювалось об папір.

«Шановний Світозарє Семеновичу!

Передчуття Вас не підвело. Так, у нашому будинку живе Ваш син. Але прошу Вас більше ніколи не нагадувати про себе. Так буде краще. Співчуваю Вам, жалкую, що додав гіркоти Вашій і так гіркій долі. Роблю це заради Вашого ж сина.

З глибокою, широко повагою Репнін, завідуючий Краєсветським дитбудинком».

Усе. Знову прохопилося це саме співчуття, та, очевидно, вже нічого з ним не вдієш. Валер'ян Іванович запечатав листа у конверт, написав адресу, в якій номерів і цифр було більше, аніж слів, і, щоб не роздумати, не спасувати, серед ночі подався до найближчої поштової скриньки, опустив листа.

Потім шов, не знаючи куди. Повертатися до дитбудинку не хотілося. І зустрічатися з дітьми, особливо з Толею, теж не хотілося. Відчуття провини перед хлопчиною не минало, а, навпаки, посилювалося. Він почував себе так, ніби він зрадив усіх дітей, це місто і себе також.

«Так треба... так треба... так ліпше...» — втішав він себе, але легше від цього не ставало.

«Нехай життя нас розсудить,— подумав Валер'ян Іванович,— і люди нехай розсудять...»

Усе це було вже давненько. У бібліотеці «Північморшляху» Толя встиг стати своєю людиною, і йому давали книжки навіть із «особливого» якогось фонду.

Бібліотекар з «капустою» виявився, можна сказати, героїчною особистістю. Він був штурманом і одного разу в негоду полетів у Пясно. Забукалися. Аварія. Пілот, що похований на майдані коло Краєсветської міськради, був його великим другом. Через могилу цю штурман не може покинути Краєсветськ. От і стирчить у бібліотеці: у нього відморожена ступня. На літаки у вікно дивиться, і картуза не знімає, і піджака з емблемою на рукаві.

Толя теж розповідав штурманові про все, і той тепер був у курсі дитбудинківських справ, знав майже усіх Толиних друзів.

Життя дитбудинківське йшло від зими до літа, від літа до зими. Діти непомітно для себе дорослішали; дорослі люди, котрі їх виховували і навчали, помітно для себе старілися.

І от у дитбудинку, в його житті стався якийсь перебіг. Почався він зі смерті Гошки Воробйова, з крадіжки, з обшуку.

Через день після крадіжки і обшуку відбулося термінове засідання в міськвно. На здивування Валер'яна Івановича, на цю нараду з'явився голова міськвиконкому Ступинський. Головою його обрали не так давно, і через те він в усьому хотів брати участь самі. Господарювання Ступинського відразу стало відчутним у місті. Майже припинилося повсюдне будівництво тимчасових хаток і бараків із засипними стінами, з'явилися розплановані вулиці і на них двоповерхові капітальні будинки. Будувати одноповерхові було невігідно. Відкопали у паперах і дали хід проекту водопроводу, зробленому одним молодим інженером кілька років тому. Водопровід цей складався з двох труб, тільки були вони підняті на стояки і вкладені в утеплений короб. По одній трубі текла холодна вода, по другій — гаряча. Труба з холодною водою не бралася крижаними пробками і не лопалася, бо її гріла гаряча труба.

Дядько Маруськи Черепанової, котрий наїздив на водовозній бочці куди міцнішу справу й господарство, ніж до розкуркулювання, давав тепер небозі на гостинець не по карбованцю, а по гривенику і нахвалявся підрубати водопровідні стояки.

Ступинський, як тільки зійшов з посади коменданта, незабаром оженився. Дружина його — рамниця з лісозаводу — була дочкою переселенця, і багатьох це дуже здивувало, навіть і самого Валер'яна Івановича. Він думав — перепаде Ступинському. Та, видно, обійшлося.

«Цікаво, чого Ступинський завітав на це «вузьке», як висловилася Неніла Романівна, засідання?» — подумав Валер'ян Іванович. Він не знав, що на цьому наполягли міські керівниці, щоб надати ваги й солідності нараді.

Він сидів сам осторонь, ніби заздалегідь і добровільно визначив собі місце підсудного. Тугі мішки наривами набрякли під його очима, але очі були спокійні і навіть трохи сонні від утоми. Руки нерухомо лежали на колінах. Важко опустилися глибокі зморшки від кутиків губ до самісінького підборіддя. І все обличчя його, виголене до синизни, взялося великими зморшками.

Доповідала Неніла Романівна Хлобист. Завміськвно Голикова совалася, підстрибувала, супилася, зачочувала очі і щось рішучими помахами занотовувала в блокнот. Вона весь час набирала суворого, начальницького вигляду. Не знала, напевне, що ніякого «вигляду» в неї не виходить і не може вийти, бо обличчя її плескاته й кругле, ніби тарілка, і на цю тарілку, на саму її середину, висипані дрібні предмети: зморщений, як у мопсика, носик, брівки — як горобина пір'їна, очиці — як горошини, і нижче всього цього рішучі вуса, ротик гузкою, але теж рішучий.

Ступинський запитав дозволу в жінок, назвавши їх при цьому не без глузування дамами, курив, нудно проводжаючи поглядом струмені диму до стелі. Він терпляче слухав, починав час від часу крутити перед собою дерев'яне прес-пап'є. Поруч з ним сиділа молода дівчина, що мала спортивний вигляд. Валер'ян Іванович здогадався — його заміна — і пожалів її, та й дітей також...

— ...Ненормальна обстановка в дитбудинку склалася через панібратське, якесь даруйте на слові, бабське ставлення до вихованців з боку завідуючого. Й-я розумію,— Неніла Романівна зробила багатозначну паузу, поглянула на Голикову. Та поважно й утомлено заплющила очі: мовляв, як це не прикро, але... кажіть.— Й-я розумію,— вела далі Неніла Романівна,— за плечима Рєпніна важкий тягар минулого, і цей тягар не дозволяє йому бути суворим з дітьми...

— Він відшмагав штанами одного вихованця по мармізі. Блазнував той...— втрутився Ступинський.

— Хіба? Я цього не знала! — здивувалася Неніла Романівна.— Коли це було?

— Під час обшуку.

— Ой, ця жахлива крадіжка! — Неніла Романівна пожурилася обличчям, а Голикова поважно закивала головою: «Так, так, товариші, це жахливо!» — Обшук був без мене. Я інспектувала школи,— пояснила Неніла Романівна.

— А дітлашня — касу! — гмукнув Ступинський.— Продовжуйте, продовжуйте.

— Я закінчую, товариші,— тремтячим від образи голосом завершила Неніла Романівна.— Треба рішуче оздоровити обстановку в дитбудинку, або там розпочнеться різанина. Врешті-решт на нас ляже пляма, бо є підстава боятися за життя школярів і працівників дитбудинку!..

Дівчина, що мала спортивний вигляд, зблідла.

Ступинський, ховаючи усмішку, кивнув головою і лукаво, з прихованим смислом поглянув у бік Рєпніна.

Валер'ян Іванович ледь помітно ворухнув стомленими губами, ніби усміхнувся йому.

«Якщо цим дамочкам владу та волю,— подумав Ступинський,— вони влаштують сміх і горе». Він попросив слова. Знаючи з досвіду, що на таких балакунів, як Голикова і Хлобист, треба якомога менше витратити слів — у словах вони й самі будь-кого здолають,— відверто і рішуче перепинив спробу замінити Рєпніна людиною, яка тільки-но закінчила училище.

— Нехай нова викладачка подивиться, попрактикується, набуде досвіду і з часом, дивися, замінить Рєпніна. А поки що

зарані. Так чи ні? — повернувся Ступинський до дівчини, що сиділа поряд.

— Так, так, звичайно, — покvapно погодилася вона, — я взагалі не збиралася в дитбудинок. Адже я історик. Мені б у школу...

— От і добре, — підтримав її Ступинський. — У школі у нас учителі перевантажені, і ви прибули дуже вчасно. А Репнін нехай сам сьорбає ту кашу, яка у нього заварилася. Нема чого за нього іншим...

«Ой же ти, борець за справедливість! Хитрий, одначе, вельми хитрий! — здивувався Валер'ян Іванович. — Бач, як спритно круг пальця обвів начальницю. Чисто все зробив, як хотів, і не образив нібито нікого при цьому...»

Валер'ян Іванович кашлянув у кулак і поцікавився, чи може він бути вільним.

Разом з ним вийшов із міськвно і Ступинський. Він багатослівно вилаявся і сплюнув:

— Які дурепи! Які дурепи! І таким вертихвісткам найцінніше довіряють! Дітей, га?

— Я вас не розумію. Хто довіряє? Не ви хіба?

— Отож-то й є, що не я. Якби на те моя воля, я б їх років зо два на біржі потримав, на укладання бруса разом з іншими жінками поставив би. Вони їм показали б «метод»!

— Хто ж вам заважає?

— Хто, хто? — збоку подивився на Валер'яна Івановича Ступинський. — Дідусь хтокало. Негусто у нас спеціалістів. А їх із області прислали. Добровольці! Спеціальну освіту мають обидві. Накажете гнати в шию? Вигнати, то іншого разу дулю з макком дадуть. Тому що вважають — зміцнили наше міськвно. Ну, слава тобі, сидять вони тепер осторонь від дітей і згідно «методу» вигадують папірці, а може, їх і читати не будуть в школі. — Ступинський несподівано зробив виразний хлопчачий фінт ногою. — А при нагоді ми їх на магістраль пошлемо, на підвищення.

— А якщо змусять?

— Що змусять?

— Папірці читати, — гнув своє Валер'ян Іванович.

— Та чого ви все — якщо та якщо! Ну, якщо вчителі будуть діяти згідно з паперами, нудоту розведуть у школах, життя засушать. Та все-таки я вірю, що в них своя голова на плечах.

— Н-не знаю, не знаю, — пожував губами Валер'ян Іванович. — Є одвічне тремтіння у російської людини перед казенним папером, і якщо він оволодіє душами учителів...

— Знову — якщо! Якщо та якби, то росли б у нашому радгоспі

боби... Ходімо, підвезу вас до старого міста. У мене тепер машина в особистому, — Ступинський підняв палець, — розпорядженні. Знай наших! — За цим хвалькуватим жартом приховувалося зняковіння: не звик іще Ступинський до різного роду персональних благ і соромився людей.

Репнін ніби й не помітив цього зняковіння, буркотливо нагадав:

— Пасажирського автобуса, до речі, досі в місті немає. Ходять люди із старого міста в нове в хуртовину і холоднечу за три кілометри...

— Як вас тільки терплять діти?! Боронь боже, ну й дід-сусід! — сідаючи в чорну «емку», знову пожартував Ступинський, але вже невесело пожартував. — А автобусів поки що й не буде. Чотири вантажні машини переобладнуються в гаражі. І за це дякуйте.

— Що ж, дякую, коли це потрібно, — промовив Валер'ян Іванович з ледве помітною іронією і за всю дорогу вже не розкривав більше рота, чекав, коли Ступинський почне розпитувати про крадіжку.

Проте той теж мовчав, уже, певне, в думках переключився на інші свої справи і турботи.

Машина суєтно бігла дерев'яною мостовою, підстрибувала на колодах, обалолах, густо насмічених на дорозі. Обабіч, теж підстрибуючи, пливли посмуговані вітрами і проталинами, горбаті, туго збиті намети снігу. Через них нічого не було видно.

Попрощавшись із Ступинським біля правління лісокомбінату, Валер'ян Іванович зайшов до пральні, а потім в міськелектромережу, уточнив там рахунки і, вільний уже від господарських клопотів і турбот на сьогоднішній день, повністю віддався думкам про нараду, яка тільки-но скінчилася. Збоку зараз усе, що відбувалося в міськвн, здавалося маленькою, погано підготовленою виставою.

«Орли касу обчистили. Невинні люди через це страждають. У місті знову поповзли чутки про дитбудинок, і кожне розбите скло, кожен витягнутий гаманець охоче й дружно списують на дитбудинківців, — похмуро розмірковував подумки Валер'ян Іванович. — Працівникам міськвн подумати б про те, як допомогти навести лад у дитбудинківському житті, деяких вихованців виселити слід би, а решту до праці привчати, а тут новий «метод» міськвн, розрахований на підготовку білоручок і ледацюг!»

— Авжеж, діалектика! — з досадою буркнув Валер'ян Іванович, повільно йдучи до дитбудинку звивистою, так-сяк протоптаною дітьми стежиною. Вона то прокреслювала затиснуті

снігом куші, то вибігала на простір і смирно текла по блискучому білому снігу, а подекуди робила спритні, зовсім не обов'язкові закарлючини або вибігала на пагорбки, зупинялася, майже зникала серед глибокого снігу і раптом широким потоком, розкоченими валянками, бігла донизу, потім знову утихомирювалася і тонко в'юнилася між чагарниками.

Валер'ян Іванович зупинився на невеличкому горбку, оглядівся і глибоко зітхнув. Від танучого снігу тягло огірковим розсолом, а від шелюги, яка вже молодо і свіжо поблискувала, пахло гіркуватою корою, бруньками, ледве набубнявілими коло рилець. Лоскітно в носі стало Валер'янові Івановичу, він протяжно, голосно чхнув, витерся хусточкою, усміхнувся, але тут же прислухався до себе — кольнуло серце. «Як-то моя особиста машина переїде весну? Не відмовила б. Усякої всячини навалилося: Воробйов, крадіжка, лист Мазова, а тут іще дурепи з міськвно». І як це часто траплялося, Валер'ян Іванович раптом заквапився, підсвідомо затривожився, передчуваючи, що дома неодмінно щось скоїлося.

Передчуття не підвели його. Тільки-но він переступив поріг будинку, ледве встиг, як кажуть, дух перевести — затріскотів телефон довго і різко. Телефонував директор школи і просив негайно прийти. По голосу директора Валер'ян Іванович визначив: нічого доброго в школі на нього не чекає, та й взагалі його коли-не-коли викликали до школи, якщо там усе було гаразд.

Тією ж стежиною, але вже швидше, поспішав до школи Валер'ян Іванович, борючись із задішкою і гублячись у здогадках. Він набрав у калосі. Ногам стало важко і волого, та ніколи зупинитися, витрусити з калосів сніг «Хоч би не різанина, хоч би не нова крадіжка. Апетит приходить під час їди».

Розділ шостий

Одного разу... Було це вже після того, як дитбудинкові наренгі призначили постійне приміщення — віддали старий будинок четвертої школи, на околиці міста, за Вовчою балкою, де нібито й належало бути дитбудинкові.

Якось до будинку з хвацьким розворотом підкотила оленяча запряжка. На нарті прив'язані ремінням вузли, скриня кована, кошики, ночви і всяке таке добро. Невідомо, як тулився на цій нарті каюр з хоресем — евенк у соку і бакарях. Він був круглий і незграбний в хутряній одежі. Від дихання пишно обріс інеєм башлик, поблискували лише кругленькі розкосі очиці із інею. Від ширококопитих оленів валувала пара, морди їхні теж були в паморозі

— Де начальник? Давай начальник! Говірку йому сказати хочу,— вимагав евенк од дітей, що висипали надвір.

Прийшов Валер'ян Іванович. Евенк висунув теплу руку в проріз між пришитою рукавицею і рукавом, привітався і зацмокав губами:

— Біда, начальник! Великий біда, бойє! — і скинув сокуй, що немов так собі лежав на нартах. Під ним, поміж вузлами, за скриненою, причаїлося дівча-підліток, закутане у велику чорну шаль. Воно злякано поглядало на Валер'яна Івановича, на дітей очима, в яких стояв крик.

— Говірку тобі передати треба, начальнику. Дитину в тепло веди, бойє,— показав приїзжий на будинок.

Валер'ян Іванович витяг дівчинку з вузлів і на руках поніс до будинку. Вона не опиралася. Тільки в її очах збільшився крик, розширив їх, видушив зіниці.

— Ну, що ти, що ти, дитино? — здригнувшись серцем від погляду цих очей, пригорнув до себе дівчинку Валер'ян Іванович.— Боятися не треба.

Дівчинка рибиною забилася в його руках, вирвалася і побігла коридором мовчки і незграбно, залишаючи на фарбованій підлозі сліди снігу. В роздягальні вона заховалася в куток і зацьковано дивилася звідтіля.

— Не треба чіпати її,— сказав дітям евенк, відштовхуючи їх собою від дівчинки.— Гратися бігайте, вчитися бігайте. Я начальнику говірку скажу,— і сумно, майже з благанням попросив: — Бігайте, бойє!

...Мати дівчинки, Зіни Кондакової, була артільною мамкою, інакше кажучи, куховаркою бригади рибалок. Бригада ця на зиму з'їхала зі становища — маленького селища, що тулилося на березі величезного озера. Мама Зіни підрядилася стерегти артільне майно до наступної пугини.

З артільні залишилося тільки двоє: батько і син Мартем'янови... Вони уклали угоду на промисел пещера. Мама Зіни Кондакової за плату обшивала і обпирає цих чоловіків, надіючись зібрати грошенят, купити в Красветську будинок і зажити удвох з дочкою у достатку. Але пізньої осені ослабла вона, зачахла і незабаром померла. Мартем'янови пояснили промисловикам-евенкам, що згубив її важкий клімат Заполяр'я.

Слідом за матір'ю почала чахнути Зіна.

На маленькому становищі приховати навіть найменшу таємницю неможливо. До того ж Мартем'янови не дуже й приховували від евенків, що вони узяли доньку артільної мамки замість жінки. Два запійних туполобих волоцюги, котрі вічно кочували по країні за щасливими грішми, вони вважали, що евенків соромитися

нічого. Бригадир оленярства, Селінчир, навчався в Красветській радпартшколі, він знає закон, багато казав Мартем'яновим — так робити не можна. Закон так робити не дозволяє. Мартем'янови погано говорили про закон, і тоді Селінчир звелів зв'язати Мартем'янових, відвезти їх під вартою до міста, а дівчинку на іншій нарті — в гарний будинок, де живуть діти...

У Валер'яна Івановича волосся заворушилося, коли він вислухав неквапливу оповідь евенка. Він довго не міг промовити ані слова, а евенк цмокав губами і хитав головою:

— Біда, бойє! Який поганий людя живе! Нащо такий людя живе?

— Та чи є край людському паскудству? — раптом закричав Валер'ян Іванович, безглуздо піднявши до стелі стиснуті кулаки.

Евенк від несподіванки покотився до дверей кімнати.

— Боже! — кричав Валер'ян Іванович. — Боже! За що ж дітей! За що-о-о?

Валер'ян Іванович зі стиснутими кулаками косо повалився, перекинувши стілець, тумбочку з книжками.

Евенк стукотів зубами, шепотів щось, напевне, заклинання. Поклавши Валер'яна Івановича в ліжку, тітонька Уля повела евенка з собою на кухню.

Евенк скинув через голову сокуй, пижикову шапку і виявився невеликим клишоногим хлопцем у розшитій бісером шубі і бакарях. Від нього пахло рибою і звіриною. Тітонька Уля хоч і відвертала носа, однак пригощала його щиро і вела пристойну розмову, не випитуючи нічого «секретного».

Незабаром на кухню, похитуючись, увійшов Валер'ян Іванович з попелясто-сірим обличчям і сказав до евенка, котрий перестав пити чай:

— Пробачте, будь ласка.

— Нічого, бойє, нічого, — співчутливо закивав головою евенк, — серце слабкий, біда великий.

— Уляно Трохимівно, покличете до мене старших хлопців і дівчаток. Сюди покличете, — втомлено попросив Валер'ян Іванович.

Прийшли діти і серед них Толя Мазов.

— Анатолію, — так само втомлено промовив Валер'ян Іванович, — і всі ви, діти, слухайте мене. Слухайте уважно. Серед нас немає нещаснішої людини, аніж та дівчинка, яку привезли сьогодні. Вона буде жити у нас. Перенесіть її майно до комори. Дівчинку я поки що влаштую до Уляни Трохимівни. Потім вона перейде до кімнати. І якщо я дізнаюся про яку-небудь підлість, я... я... я... не відповідаю за себе. Не відповідаю... Вам зрозуміло?

Діти відповіли недружно, однак ствердно, нічого, щоправда, не розуміючи. Розпитувати завідуючого не наважились — таким вони його ще ніколи не бачили.

Вузли, кошики, скриню діти віднесли весело і швидко, купою звалили добро в коморі. Дівчинка, схожа в чорній шалі на стару галку, все ще ховалась між вішалками, зі страхом спостерігаючи за дітьми. Спробували виманити її, обідати кликали, але вона не поворухнулась і не відгукнулась.

Евенк пішов надвір, приніс на плечах важкий мішок і висипав з нього на підлогу в кухні, немов поліна, великих мерзлих чирів з розкришеними хвостами і плавниками.

— Тобі, начальник, — з нарочитою жвавистю мовив евенк. — Ти добрий людя, одначе... — Подумав і несміливо попросив: — Жалій дівчинку, бойс...

Валер'ян Іванович здогадався: евенк по душевній простоті пропонує йому рибу мовби підмазку, на підлабузництво пішов заради того, щоб завідуючий добрішим був до нової дівчинки. Валер'ян Іванович сумно усміхнувся, подякував евенкові за рибу і віддав розпорядження спохмурнілій тітоньці Улі:

— Зваріть на вечерю юшку, риби уволю вистачить на весь будинок.

Сам він пішов проводити евенка, потис йому на прощання руку, прсвив подякувати бригадирові Селінчиру за те, що не дав пропасти сироті, і подякував самому каюрові, від чого той зняковів, пробурмотів щось по-евенськи і раптом закричав просто з ганку на дрімаючих оленів, що продихали ямки в снігу. Вони здригнулися, заворушилися.

— Мод-модо! — кричав евенк, хореем скеровуючи оленів у потрібний йому бік, і, трохи пробігши за нартою, упав на неї бочком. Сніг звихрився за нартою, піднявся хмарою. І віддалік, із снігової хмари, почулося:

— Жалій! Побачення!..

«Якби справа була лише в тому, щоб жаліти, дорогий ти мій бойс, — провівши поглядом запряжку, подумав Репнін і ще довго стояв на холоді, дивлячись вдалину і нічого там не бачачи. — Якби справа була лише в цьому...»

Як важко було із Зіною в перші дні і місяці! Вона все забивалася в закутки і дивилася звідти з нестерпною зацькованістю. Вночі не спала, кричала. Дівчатка боялися жити з нею в одній кімнаті. Добре, що в будинку є тігонька Уля. Вона приручила Зіну до себе, а потім і до дітей.

Несподівано Зіна прив'язалася до Катерини Федорівни і жадібно переймала від неї жіночі ремесла, якими та володіла досконало. За роботою Зіна і забувалася. Вона почала

добре їсти, у неї налагодився сон, і настав такий час, коли дівчинка пішла вже без проводжато до школи, а тітонька Уля, спостерігаючи за нею з вікна, змочила сльозами весь казенний фартух.

Але ось у міській газеті надрукували замітку із зали суду за назвою «Звірі». Багато дітей в ту пору ще газет не читали. Маргарита Савеліївна номер газети «Большевик Заполярья» із статтею вилучила і дітям не показувала. Однак весь Красветськ гув і пересуджував жахливу історію, і дітям все стало відомо, навіть із перебільшеннями.

Маруська Черепанова — перша рознощиця новин — трудилася в ті дні без перепочинку. Обличчя Зіни знов погасло, очі, в яких уже не було крику, знову заселила втома старої старої людини.

Зіну кудись викликали, і навіть у дитбудинок приходила лікар і зачинялася в кімнаті. А в школі вчителі жаліли Зіну і не ставили їй незадовільних оцінок. Того року вона ледве-ледве перейшла до наступного класу, і якщо відверто казати, не перейшла, а перевели її.

Маргарита Савеліївна виявила нечуване зухвальство, хоч працювала в дитбудинку перші дні і всього тут страх як боялася. Вона з обуренням і натиском спитала якось у лікаря:

— Що ви робите? Хіба це по-людськи? Дівчинка сльозами обливається, коли ви йдете звідси.

Лікар здивувалася, сказала: не такому, мовляв, курчаті вчити її людяності, однак більше в дитбудинку не з'являлася.

Добро, привезене евенком на нарті, лежало то в коморі, то в хліві, то на горищі. Добро це повинне було зберігатися до Зіниного повноліття. Але частина його загубилася, частину з'їли миші, і Зіна стала як усі — без «добра». І раділа цьому.

Поступово забулася замітка в газеті, і Зіна перейшла з останньої парти на першу і стала вчитися на заздрість усьому дитбудинкові. Її сфотографували на Дошку пошани і в кожній святковій стінгазеті писали: «Беріть приклад з Кондакової...», «Гордість нашої школи!» — і таке інше.

Обличчя у Зіни тонке, смагляве, шкіра на обличчі чиста і гладенька-гладенька. У неї вже трішки стирчало під сукенкою на грудях, і тому дівчинка здавалася дорослішою, як на свої роки. Вона охоче чергувала на кухні, допомагала мити підлогу, в'язала мереживо з ниток, вишивала, латала сорочки і платтячка дітям, прасувала хлопцям святкові штани. Вона намагалася всім допомогти, всім догодити, ніби навечно завинила перед людьми і хотіла спокутувати цю свою провину.

Через Зіну й зчинилася бійка в школі, тому й викликав директор школи Валер'яна Івановича.

Вилетів на великій перерві Женька Шорников із класу як очманілий, з'їхав по відполірованому задами поруччю східців на нижній поверх і хотів уже ринутися далі, але бачить: стоїть вузькоплеча дівчинка з красивою знайомою косою на спині, стоїть біля східців і плаче. Придивився — Зіна. Кондакова Зіна. Тривога Женьку охопила — давно вже вона не плакала.

— Чого киснеш? — запитав Женька.

Зіна тільки дужче руки до обличчя притиснула. З-під східців висунулася Маруська Черепанова — людина, котра все знає і все відає. Людина, яка конче потрібна дитбудинкові і тому в ньому й з'явилася. Колись у Маруські був дуже відморожений ніс. Стирчав цей ніс чорною дулею серед пухлих и веснянкуватих щік. Та й ще зовсім окремо від обличчя жили її чорненькі очиці, які бачили крізь землю і в яких таїлася «цікавість». Така «цікавість», що, засідаючи в канцелярії або вирішуючи питання на кухні, Валер'ян Іванович на всяк випадок кричав: «Марушенько! Швидше прохось повз двері!»

Маруська стрельнула навсебіч гострими оченятами і з придигом повідомила Женьці Шорникову:

— Йй про недобре казали. Хлопець один почав, а інші теж узялися...

— Котрий? — одразу наїжачився Женька. Маруська хотіла ушитися, своє діло вона зробила, та Женька заповів її, Маруську, за руку і не випускав. — Показуй — котрий?

— Ви його битимете?

— Кажі, видра! — труснув Женька Маруську так, що вона ледве на ногах втрималася. — Це вже наше діло.

— Он той, — показала Маруська на лобатого хлопця, що бігав у кінці коридора. — Дивися, Женько, у нього батько вантажник міського обозу. Ду-у-жий, воза з конем піднімає. Мені дядько казав.

— Показали ми на цього вантажника разом з конем... — Женька озирнувся, помітив Мишка Більмастого і наказав: — Швидко наших! Фрей один до Зінки чіплявся.

Напівсонний Мишко Більмастий, що ледве переставляв ноги в інший час, блиснувши олов'яним оком, метнувся нагору по східцях скакуном. Женька підійшов до лобатого хлопця і крізь зуби процідив:

— Відійдімо, побалакати треба...

Хлопець удався в батька-вантажника, пикатий був, рукатий і високий на зріст. Він спопелів Женьку поглядом і перевальцем пішов, наспівуючи:

Ну що ж, побалакаємо, коли треба!
Ну, кому яке діло, коли треба!..

Через пісеньку цю Женька не витримав до сходів і заїхав хлопцеві по пиці. Той згріб Женьку за сорочку, притяг до себе, але розквитатися не встиг. Сипонула дитбудинківська братва з усіх боків. Заштовхали хлопця під сходи. Там зберігалися старі плакати, відра прибиральниць, дrevка від прапорів. Били хлопця чим попало. Зінка несамовито кричала:

— Любці, не чіпайте! Любенькі, не бийте!

На гамір прибіг директор школи, ткнувся під сходи. В темряві його не впізнали — таракнули відром по голові. Він не відступив, просунувся далі. Дrevком від прапора додали. Ледве відбив директор хлопця і добре, що здогадався крикнути йому:

— Тікай звідсіля!

Хлопчина зайцем драпанув, розбризкуючи кров по підлозі, пофарбованій жовтою фарбою.

— Звірюки! — кричав директор на наїжачених, тремтячих дитбудинківців. — Нав'язалися на мою голову! За що ви його?

— За діло! Не горлай! — визвірився на нього Женька Шорников, сумирний взагалі хлопець і учень добрий, а тут його ніби підмінили, осатанів у бійці.

Директор онімів на хвилину, а коли отямився, жодного дитбудинківця навкруги, і Женьки Шорникова нема — пропали. Боязко юрмилися коло сходів цікаві роззяви та бідкалася сторожика, прибираючи під сходами реманент.

— Боже, худобу шулодиву так не б'ють, а вони свого брата! Радянського учня! Ой, звірі люті! Йй-богу, звірі!

— Дзвінок був? — поправляючи галстук і витираючи подряпину на руці, звернувся директор до учнів. — Чого стовбичите тут?

Повернувшись до кабінету, директор разів п'ять телефонував у дитбудинки, і нарешті Рєпнін відгукнувся. Директор, щоправда, до того часу вже охолов трохи, але все-таки наполягав на своєму. Хай Валер'ян Іванович відповідь за своїх гавриків. Розпустив, розумієш! Крадуть, б'ються, на директора руку підняли.

Вислухавши директора, Валер'ян Іванович якийсь час мовчав, потім кольнув поглядом:

— Що ж ви від мене хочете?

— Як що? Це ж неподобство!

— Що неподобство?

— Бійка, от що! Ви повинні сказати цим, своїм...

— Сказати, що за підлість не треба бити? Ні, вже ліпше ви самі їм про це скажіть, а мене позбавте. За моїми, часом утвердженими поняттями, за підлість треба бити завжди і всіх.

— Ну, знаєте, Валер'яне Івановичу,— розвів руками директор,— міркування ваші благородні, що й казати, але от зараз прибіжать батьки цього гаденяти. І що я їм скажу?

— Те й скажіть, що їх гаденя били за підлість. Якщо не зрозуміють — гірше для них. Можливо, це непедагогічно, але я, як вам відомо, не педагог..

— Та облиште ви вічну цю свою пісню! Я педагог, директор, а он гуля на черепі,— ваші огріли відром! — І вже примирливо буркнув: — Годуєте їх добре, от вони і звіріють. То що ж я повинен сказати батькам?

— Не знаю Мене турбує зовсім інше. Що робитиму із Зіною? У нас є майже бандити, і ті делікатнішими від ваших учнів виявилися. Вона ось візьме і школу покине. Що робити? Переводити до іншої школи? На відшибі від наших їй ще гірше буде. Тут залишати? А коли ще знайдеться такий же? Що робити, питаю я вас? Вдома крадіжка. Мене в прокуратуру запрошують на розмову. А ви тут з батьками...— Валер'ян Іванович дістав хусточку, промокнув нею спітніле чоло і, знизивши тон, розсудливо додав: — Гріш ціна їм, якщо з одним не можуть справитися,— і з промайнулою гордістю за «наших» (а Валер'ян Іванович у душі завше тривожився, коли дитбудинківців де-небудь перемагали, били) поглянув на гулю директора.— Гарно провчили,— і тут же заквапився: я, мовляв, без натяків.— Він тепер оглядатися почне, перш ніж підлість зробити, язика зайвий раз не розв'яже. На все життя запам'ятає.

— Е-ет,— махнув рукою директор школи, примочуючи з карафки гулю на тім'ї.— Добре тому казати, в кого не болить. Я йому — стрижене, а він — голене. Не можна ж так зрештою. Вони зовсім розпережуться. Ви хоч порозмовляйте з ними, задайте декому.

— Порозмовляти з ними я, звичайно, порозмовляю. І у нас назріває серйозна розмова. Дозвольте відкланятися? — Валер'ян Іванович не втримався, знову поглянув на гулю директора і відвів очі.

— Кланяйтеся Ніяк у нас з вами не виходить. Логіка у вас якась...— Директор пошукав порівняння і відмахнувся.— А ніякої логіки. Плутанина! Анархізм педагогічний. На все добре.

Коли Респін з мокрими калошами в одній руці і з шапкою в другій проходив повз шостий клас, двері позаду відхилилися, і вслід почувся голос Малишка:

— Хлопці! Вар'янович сердитий, спасу немає. Ой, і що тільки вдома буде?..

Але нічого не було і потім. Валер'ян Іванович ходив по будинку в сірих підшитих валянках, похмуρο подивлявся та прискіпливішим став до працівників дитбудинку. Щоки його, запалі від

природи, запали ще більше. Під випнутими вилицями темніла щетина. Він або не міг виголоти її, або перестав ретельно голитися.

В дитбудинку витало передчуття якихось подій, ну просто пахло ними. Чекування, томливість збуджували дітей, кидали їх з краю в край: від смутку до радості, від мовчання до гомону, від доброти до злості.

У четвертій кімнаті веселилися. Дружно, не змовляючись, хлопці поділилися на голоси, підголоски й «зухували» пісню:

На полиці лежала ва-а-лізка,
На полиці лежала ва-а-лізка,
На полиці лежа...
На полиці стоя...
На полиці стоя-а-а-ла валізка!

Валер'ян Іванович стиха прочинив двері, ввійшов до кімнати. Тугою хвилею вдарило в нього незвичайним у цьому будинку запахом горілки й тютюну. Тут ніби все навічно просякло смородом хлорки і карболки, так просякло, що до запахів казенного приміщення мешканці його просто звикли і навіть не помічали їх. А тут різонуло по носу таким ароматом, хоч долонею затуляй. Паралітик, розгойдуючись, диригував милицею. Толя Мазов заспівував:

Громадянку, заберіть ва-а-лізку,
Громадянку, заберіть ва-а-лізку,
Громадянку, заберіть...
Громадянку, валіз...
Громадянку, забе-е-ріте ва-алізку!

Співали добре. Паралітик саяв і розмахував милицею. Голосу в нього не було зовсім, і тому він затесався в диригенти. Валер'ян Іванович слухав, нюхав. Його не помічали. Лише ламкішим на поворотах став голос Толі Мазова і нахабніше карбувався приспів:

А я його викину в віко-о-нце!
А я його викину в віко-о-нце!
А я його ви...
А я його ви...
А я його викину в віко-о-нце!

— Де ви взяли грошей на горілку? — голосно запитав Валер'ян Іванович, вклинившись в пісню. «Хор» невдоволено замовк. Один Малишко іще тихенько повторював, захопившись: «А я його ви... А я його ви...»

Кинувши милицю з вирізьбленими на ній письменами під пахву, Паралітик пройшовся по кімнаті і весело підморгнув компанії:

— Гроші — так? На горілку? Ішли, ішли, ішли і гаманець знайшли.

— Пофортунило! — захоплено підтакнув Борка Клин-голова і обвів лукавим, хмільним поглядом хлопців.— Купив, знайшов і ледь пішов, хотів оддати, та не змогли догнати!..

Стриманий смішок прокотився по кімнаті. Паралітик філософськи закотив очі, збираючись пуститися в розумування, але спритний Попик, який хильнув більше за інших, зламав комедію, звертаючись до хлопців, вигукнув:

Хлоп'ятé, хлоп'ятé,
Де ви гроші беретé?
Ви, напевне, хлоп'ятé,
По кишенях шаритé?

Ох, як хотілося дати по стриженій потилиці цьому хлопцеві з шахраюватою пичкою і всім цим гулякам, що з тасмною радістю чекають скандалу. Але такої радості Валер'ян Іванович їм не зробив.

— Якщо я іще хоч раз помічу в дитбудинку п'яних, ти будеш утришия витурений звідсіля,— безцеремонно сказав він Паралітикові.— Зрозумів?

— А чому я? — здивувався Паралітик, наганяючи на себе обурення.

Валер'ян Іванович уже не слухав його.

— Мазов, зайдеш до мене увечері. Потрібен. Попов, відправляйся рубати дрова, а ти, артисте, теж займешся корисною фізичною працею,— махнув він до Борки Клин-голови.— А решті прибрати в кімнаті, провітрити її. Тхне, як у корчмі! І спати! Іще одна пиятика — і я розселю цю веселу компанію!

Гуляння було порушене. Услід Валер'яну Івановичу Паралітик з викликом прогавкав:

Гад я буду, не забуду оцей паротят!
Що поїхав чи-чи-чи...
Чимодан потят!

Але підхопили «паротят» недружно, і нікуди він не поїхав. Валер'ян Іванович повернувся, недобре поглянув на Паралітика, який розвалився на ліжку, і раптом гаркнув:

— Встати!

Паралітик, стукнувши милицею, підскочив. Завідуючий показав йому на двері. Паралітик дрібно-дрібно, якомога тихіше, застукотів милицею і тільки в коридорі отямився, зашипів:

— Розкомандувався, розумієш! Дуже злякалися! — однак зник з очей геть.

— Уляно Трохимівно, зараз до вас прийдуть двоє співунів, примусьте їх рубати дрова до самісінького вечора. Ті модринові оцупки, що з минулого року валяються. І щоб не огиналися!

— У мене не дуже огинатимуться,— запевнила тітонька Уля.— Бач, ще ж сопляки! На гріш випили, на два ламаються!

— Ви про це особливо не галасуйте.

— А що там галасувати? Уже весь будинок знає. Принишкли і чекають потіхи. У старі часи віжками перічили б, нехай їм грець...

— Зараз віжками не можна. Міськвно дає вказівку виховувати за новим методом, індивідуальні бесіди і хорові співи рекомендує,— понуро пожартував Валер'ян Іванович. Помітивши, що жартом своїм він не розвеселив тітоньку Улю, сказав уже серйозно: — Не дозволяйте тут сваволити, особливо тим, з четвертої. Я піду до міліції, по дітей касирки.

— Іди, Івановичу, іди, що вдієш? Може, дасть бог, усе обійдеться.— І, понизивши голос, додала: — Більше на мого землячка натискайте, на заспівувача сопливого. Він поверне гроші. Я знаю його. Він з характером, але й тямущий також...

— Гарзд. Спробую,— погодився Валер'ян Іванович, а тітонька Уля, помітивши поблизу Маруську Черепанову, вже навмисне голосно, з невмілим удаванням вела далі:

— У мене не дуже пустуватимуть. Я що не так — і уперіщу...

Валер'ян Іванович тихо усміхнувся. Він знав: перепало хлопцям від тітоньки Улі і черпаком, і ополоником, а найчастіше віником або рушником. Але ніхто не ображався на неї. «Рукоприкладство» тітоньки Улі всерйоз якось не сприймалося. Діти ніби навіть раденькі були, якщо їм перепало. А спробуй хто-небудь інший зачепи! Обурення буде. Бунт. Їсти відмовляться. І слухаються діти тітоньку Улю більше, і підкоряються охочіше, аніж Маргариті Савеліївні. А вже як Маргарита Савеліївна старається, як старається, але слабка вона характером для таких хлопців. Пристосовується до них, догоджає, а робити це, виявляється, треба обережно, уміло. Не можна дітям показувати ніякої слабінки. Вони одразу й скористаються нею, і потім уже ніколи не забудуть, що чому можна «купити» або ошукати старшого. Вони теж по-своєму борються з недоліками людей.

«Та-ак, а диригента цього з милицею усе-таки доведеться відправляти з першим пароплавом,— думав Валер'ян Іванович, ідучи до міліції.— І Деменкова також. А тих шибайголів, що з ними приїхали, діти будуть виховувати. І виховують, самі того не помітивши».

Повітря було синювате, студене і різке. Після нудотного, застоюного духу карболки надворі дихалося так, що навіть

паморочилася голова. Повітря відчутними поштовхами било в груди, приємно бадьорило і тривожило.

У балці підняло сніг. Нагору пробило рудувату піну. Табуном злинялих куріпок вона повзла, рухалася всією низиною. На протоці, в гирлі балки, потемнів вузький водорій. У ньому плавали сміття, обрізки дощок — торець, як їх називають у місті, біля самого урізу води світилася фіолетова плівка мазуту. Із промитої криги стирчали похмури, замиті палі. Протока стала лисуватою. Сніг на ній майже з'їло, і вона взялася лишаями. Але на острові сніг лежав непорочної білизни, широко і впевнено. До льодоходу було ще далеко. Іще не раз і не два вдарять заморозки, хоч, падаючи у водорій, і пошумовує під снігом, пробивається балкою струмок і сонце спіпить ополудні. Проте нема в ньому шаленства, нема іще сили. Гри в ньому більше, ніж роботи. Від гри цієї порушена хода природи, через те вона ніби збилася з ноги, скрізь відчувалося замішання.

Дітей Валер'яну Івановичу видав під розписку черговий міліції, що сидів за дерев'яним бар'єром. Завідуючий узяв хлопчика Аркашу і дівчинку Наташку, дошкільницю, за руки і вийшов із вартівки з брунатними тесаними стінами, на одній з яких сиротливо висів вирізаний із журналу пейзаж Левітана «Золота осінь».

Неважко було помітити, з яким полегшенням покинули діти прокурене і проматюковане наскрізь приміщення. Надворі був полудень. Багато сонця. Деякі городяни, кваплячи весну, надягли окуляри, хоча сніг, згораючи, сліпив іще не дуже болюче та шкідливо. Дівчинка висмикнула руку, помітивши на розталому дощаному тротуарі крейдою намальовані класи, і застрибала на них. Бомбовочка на шапочці її каталася по голові смішно і весело. Під ногами дівчинки заговорив і застрибав багато разів латаний строкатий тротуар. Хлопчик був серйозний. Він спитав, куди їх із сестрою ведуть. І Валер'ян Іванович ледве було за звичкою не сказав: «Додому», але діти могли неправильно його зрозуміти, і він сказав:

— У дитбудинок, діти, у дитбудинок.

Аркашка і Наташка умить принишкли, але йшли покірно. За балкою раптом оглянулися, немовби прощалися з містом, і Валер'яну Івановичу здалося, що обличчя дітей в цю хвилину були зовсім дорослі.

— Дарма, Наташко, — раптом заговорив Аркашка. — Адже ми не назавжди туди. Маму незабаром випустять, казали.

«Та-ак, розмови дошкільного віку. От спробуй тут і вбережи їх, зроби, щоб вони менше бачили і знали. Дорослі гукнуть —

і на дітях відгукнеться. Добре було б тим, хто вирішує світові справи і долі людей, попрацювати в дитбудинку або в школі, перш ніж вирішувати їх, ці справи».

— Ти в якій школі навчаєшся, Аркашо? — запитав Валер'ян Іванович, щоб якимось розслабитись самому і відвернути увагу дітей, що дедали більше торопіли.

— У тринадцятій. А книжки в мене дома залишилися. І Наташині також. У неї буквар є. Мама купила. Я сходжу. Можна?

«Мама, мама... — повторив за хлопчиком Валер'ян Іванович. — Важко, напевне, відвикати від цього слова. І хто сміє відучати дітей від нього? Ах, негідники, негідники! Знали б, відали, що творять».

— По книжки і зошити ти підеш. Буквар Наташин можеш не приносити. У нас букварі є. А іграшки захопи. — Валер'ян Іванович хотів сказати Аркашці про те, що переведуть його до четвертої школи, де вчаться дитбудинківці. Не сказав. Нехай хлопчина ходить до тринадцятої, до свого класу. І нехай сподівається, поки можна. Може, й справді все обійдеться. «У всякому разі, я шиї поскручую вихованцям своїм любим, але матір дітям поверну!» — дав він собі слово.

Обережно, як по слизькому льоду, йшли Аркашка із сестрою попереду Валер'яна Івановича дитбудинківським коридором, полохливо втягуючи голови в плечі. Поки Валер'ян Іванович дістав ключі і відмикав двері, вони стояли, притулившись до стіни. І звідки ця звичка навіть у малих дітей — стояти до стіни спиною у хвилину небезпеки.

Увійшовши до кімнати, Репнін насамперед відчинив квартиру, звелів дітям роздягтися. З-під шапочки з'явився рідковолосий чубчик, і обличчя дівчинки з зеленими очима стало зовсім пустотливим. Аркашка був у вельветовій курточці з замком «блискавкою» — рідкісною річчю в ті часи — і в невміло, через край підшитих валянках, з яких натекло на доріжку. Волосся в Аркашки рудувате, шорстке, погляд синюватих очей суворий і прямий, губи стиснуті.

Ця мала людина вже вмiла відчувати біду.

Валер'ян Іванович звелів Аркашці скинути валянки і дав йому свої пожолоблені шкіряні сандалі. Наташка була в сірених черевиках із шнурками.

— А я не наслідила, — проспівала вона.

Покуйовдивши її голову, Валер'ян Іванович виглянув до коридора. Борка Клин-голова йшов, підштовхуючи «жошку».

Валер'ян Іванович упіймав злетілу в повітря «жошку» і наказав отямленому Борці Клин-голові покликати Мазова.

Борка Клин-голова почухався:

— А «жошку» віддасте?..

— Я, здається, звелів покликати Мазова!

Борка Клин-голова засвистів мотивчик пісні і пішов перевальцем виконувати наказ завідуючого. «Бач який. Кроку ступити без витівок не може»,— зморщився Валер'ян Іванович.

Толя Мазов здригнувся, коли йому передали, щоб він ішов у «канцелярію», до завідуючого.

Відтоді як Валер'ян Іванович сказав, щоб він зайшов до нього увечері, Толя мучився. Здогадувався, що розмова буде про гроші, і боявся цієї розмови. Думав, може, завідуючий забуде про нього, а той, очевидно, не забув.

Толя протиснувся до кімнати Валер'яна Івановича і побачив дівчинку і хлопчика, що сиділи рядком на стільцях. І незрозуміла тривога наринаула на нього. Дівчинка гойдала ногами і кришила зубами печиво. Хлопчик тримав печиво в руці, і воно розм'якло в спітнілій долоні.

Толя забув привітатися, чекав, поправляючи сорочку, що скаже завідуючий.

— От,— не повертаючи голови до Толі, щось витягуючи з письмового столу, кивнув головою Валер'ян Іванович.— Це діти тієї жінки, касирки з лазні, в котрої ви вкрали гроші на п'ятику.

Здивовано подивився на Валер'яна Івановича Аркашка, перевів погляд на Толю, і обличчя його спалахнуло. Він опустив очі, а сестра його так само безтурботно гойдала ногами і доїдала печиво. Брат непомітно поклав на поділ її сукні два кружальця, і очі Наташки радісно заблищали. Дівчинка заплескала в долоні, та так і заклякла з піднятими руками. Вона оглянула всіх винуватим поглядом, повільно опустила руки і принишкла.

Толя стояв, як на суді,— струнко. Валер'ян Іванович був хмара хмарою, жбурляв якісь папери на столі.

— Діти, Аркаша і Наташа, тимчасово житимуть у нас,— твердо і повільно заговорив він нарешті, даючи Толі час усвідомити сенс його слів.— Авжеж, поживуть. До того часу, поки не знайдуться гроші.— І вже абсолютно буденно, по-діловому закінчив:— Вони ще дуже малі. Їм потрібний догляд. Ти будеш їм за...

— Ви! — захлинувся від раптового палючого гніву Толя.— Ну ви і... Смієтесь, так? Насміхаєтесь? Я...

Толя вискочив із кімнати завідуючого, люто грюкнувши дверима. Лаючись крізь зціплені зуби, мотався він по дитбудинку і дав одному хлопчині, що підвернувся під руку, запотілицьника. Той жалісливо зақвилів і подався шукати Маргариту Савеліївну, аби поскаржитися їй. Не заведено було між старшими хлопцями

чіпати малюків, і цьому шкетові, очевидно, не так вже було боляче, як жаль. «Розніжилися, зарази,— лаявся Толя.— Зачепити не можна!

І чого це все догори ногами пішло?! А Валер'ян Іванович? От уже єхидний, так єхидний! А я сам? Гарний! Що накоїли? Що накоїли?»

Удалині все ще скімлив хлопчина. Його оточили малюки, про щось розпитували, зі злістю поглядаючи у Толин бік, потім юрбою посунули до червоного кутка і вштовхнули туди хлопчину, який з останніх сил витискав сльози і додавав голосу. Зараз виховалка заведе: «Ви старші, повинні приклад показувати, а ви...» Тьху! Втікати треба, ховатися!

Розділ сьомий

У Толі така була вдача: тільки-но що не гаразд — з дому геть, хоч у злості, хоч у смутку, на вулицю, до річки, до лісу. І там, на самоті, він найчастіше заспокоювався або зовсім уже поринав у морок і ставав нестерпно вредним, злим, дозволяв кому тільки міг.

Ліс, чи те, що називалося лісом, починався тут, за останнім бараком. Кволий північний ліс, проріджений сокирами й пилаками, де і вітрові не заблудитися, трохи обтрусився від снігу. По верховіттях низьких ялинок пролягла лижня. Одна ялинка так і тримала на верховітті шматок лижні, мовби уламок рейки. З неї котилися краплі. Кедрачі над річкою стояли по-зимовому тихі і сонні, зв'язавши в заметах лапи. Суворі дерева, що багато перетерпіли, перш ніж прижитися в Заполяр'ї, не загравали з ранньою весною. Вони терпляче ждали сталого тепла. І птахів перелітних не було — перша ознака того, що зима попустує-попустує і видихне: «Ш-ша!». І понесе сніг і сховає за ніч усе, що встигла зробити весна за місяць. Та й що це за весна? Пустощі, та й годі!

Пустощі. Нічого доброго від них немає. Он у дитбудинку з'явилися новачки. Ну то й що? Хіба мало прийшло новачків відтоді, як Толя опинився тут? Майже всі прийшли при ньому. І обжилися, і називають домівкою. Але ті всі прийшли, як їм належить. Хтось осиротив їх, або волею долі вони стали сиротами. А ці...

Дівчинка і хлопчик. Брат і сестра. Вони жили і жили десь з мамою, і ось. Чого ж так сталося? Через гроші. Через вісімсот карбованців. Троє людей живцем страждають. А скільки zostało грошей? Горілку пили. Цукерки їли шоколадні. Цигарки курили «Казбек». І за всі ці штуки хтось розплачується: працею,

турмою, сльозами. Та-ак, а здавалося, все просто: взяли грошки — і веселися собі, втішайся!

Вечоріло. Сонце затуманилося в небі. Навколо нього вився туман. Таловини злякано парували. Ліс мовчав. Птахів не було. Вони ще не прилетіли. Птахи знають, коли їм прилітати. Вони марно нічого не роблять. У них життя веселе, але серйозне. Вони не пустують

Ні, сьогодні і в лісі не було спокою. Толя пішов, а потім побіг з лісу на біржу Блукав поміж стосами, повернув до тартака й довго стояв, спостерігаючи, як пилорама злітала й опускалася, розпанахуючи дерева, що під'їздили до неї на транспортері. Повільно під'їздить колода, неохоче. Нервово здригається, проходить не зупиняючись через пилки. Доїться струм'я на кілька ниток, і внизу піднімається пухка жовта купа тирси.

От і все.

Колоду ніби розкреслено грубими олівцями, і від неї відвалюються довгими пшеничними скибками обаполи, котяться замерзлимими жолобами донизу. Під обаполами окреслюються в золотавих прожилках шорсткі дошки, і йдуть вони на транспортері далі, в довгі, наскрізь просякнуті деревом і продуті вітрами цехи. Там їх сортують баграми і гаками туди-сюди і розподіляють по дільницях біржі. А на біржі — в стоси

Це і є та сама продукція, заради якої приходять з-за моря-океана до Краєсветська іноземні і наші кораблі. Кажуть, за вагу такої дошки іноземні буржуї дають нам таку ж вагу цукру або ще чогось. Вагу на вагу. Толя цьому вірить. І всі діти вірять, тому що називають краєсветський пило-матеріал золотим. Одного разу Толя сам бачив, як старий бракер на морпричалі погладив рукою купу дощок, що піднімалися на іноземний корабель, прицмокнув язиком: «Суниця — не дошка! — і зігхнувши пожартував: — Сам би їв, та грошей треба!»

Як його ріжуть, як він виходить, цей пиломатеріал, можна дивитися годинами. Але дивитися вже було несила. Змерз Толя. Подався в кочегарку до Ібрагіма, до того самого Ібрагіма, що жив колись у сушарці й допомагав виносити мертвого прадіда. Звали карачаєвця не Ібрагімом, а якось інакше. Але всіх кавказців звуть Ібрагімами. І самі люди настільки звикають до цього, що часом забувають власне ім'я. Ібрагім його теж забув. І коли під час получки касир його викликав: Акраб Мамед-огли Мамедов, він навіть до віконця не відразу йшов, гадаючи, що гукають когось іншого.

— А, Толя! — усміхнувся Ібрагім беззубим ротом. — Як живеш, дарагий? Сідай до котла. У мене тут Капкас! Їсти хочеш? Хліб є, цукор є. Окріп беремо котла. Повер-ртаєм ця гайка, і вада гар-рачий — будь ласка!

В Ібрагіма померла в сушарці вся родина. Він залишився сам. Залишився тому, що був молодий, дуже молодий, білозубий, рухливий. І ще тому, що перші зими працював кочегаром у ідальні. Тепер він живе в гуртожитку. Зуби його білі давно випали від цинги, і скільки йому років — важко сказати. Може, двадцять, а може, сорок. Обличчя Ібрагіма спеклося в кочегарці. Говорити йому ні з ким. У гуртожитку багато російських хлопців і дівчат, а він, карачаєвець, один, та й ще всі його вважають далеко старшим за себе, і тому він живе самотньо, як ті мужики й діди, котрим доводиться поневірятися в молодіжних гуртожитках. Тому Ібрагім радіє, коли до нього заходить Толя. Він вважає хлопчину своєю людиною. Пригощає його. Ібрагім любить пригощати й розмовляти.

— Чаму такий смутний? Веселий завжди, тепер смутний? Може, хвороб? Може, сумуєш батьківщину? Я весною сумую батьківщину.

— Що таке батьківщина, дядю Ібрагіме?

— Батьківщина? Батьківщина — де народився. Зрозуміло кажу?

— Зрозуміло, дядю Ібрагіме. А де ти народився, дядю Ібрагіме? — Толя, звичайно, наперед знає відповідь, але Ібрагімові так приємно говорити на цю тему.

— Капкас народився.

— Я знаю Кавказ. З географії проходили.

— Що географія? Що географія? — задумливо й спроквола сказав Ібрагім і втупився в топку на полум'я. — Що може знати географія про Капкас? Ти їж, їж, Толю.

— А це правда, дядю Ібрагіме, буцімто у вас там усі ходять з кинджалами і ріжуть кого попало?

Ібрагім відповів не одразу, постояв, подивився на полум'я, що шарахалося у шалених нутрощах топки.

— Хто ріже, хто землю оре, кукурудзу збирає, вівці пасе. У мене кинджал не було, все одно сказали — різав, і одну брат — один бік, мене, батки, матір — другу бік. Ти їж, Толю, їж. А чому мало ходиш? Я тобі серцем привіт даю... — Він приклав руку до грудей, але ураз зникнув. — У мене весело — вогонь. Багато вогонь, правда?

— Правда. На вогонь дивишся, і думати хочеться — так?

— Так, Толю, думать. Я багато думай. Капкас думай. Ти про що?

— Я? — Толя закусив губу, теж утупився у вогонь і так, не відриваючи погляду від полум'я, тихим голосом, немов розмовляв з вогнем, розказав усе.

Ібрагім якийсь час стояв, розкривши рота, наче похлинувся димом, і раптом заgrimів лопатою, заходився жбурляти дрова в пічку.

— Ах, розбуйник! Без кинджала різав людину! Діти де? Тобі що директор казав? Гроші віддайте в міліцію! Віддайте життя тому жінка! Мало їм сліз! Мало їм горя! Біжи! Ібрагім лопатою може!

Толя вискочив з кочегарки і помчав чимдуж з біржі. Ніколи він ще не бачив Ібрагіма таким і ніколи ще не йшов од нього з таким тягарем на душі, а навпаки, бувало завжди світло і солодко-сумно після відвідин кочегарки, де багато вогню, багато якогось свого таємничого і паркого затишку, де котел здавався величезним, приборканим Змієм Гориничем, в пащеку якого дядько Ібрагім жбурляв і жбурляв дерев'яний харч.

Дитбудинок уже спав. Толя обережно пробрався в четверту кімнату. У ній стало немовби тісніше. Він обдивився і виявив поряд із своїм ліжком іще одне ліжко. Підійшов ближче. На ліжку під ковдрою лежали Аркашка і Наташка. Він підняв ковдру, простирадло — плями на простирадлі не було — не встигли підлити дітворі чаю. Це перша, найлегша «обнова»: налити чаю і дражнити моквою.

— Чого тобі? — грізно спитав хлопчина, піднімаючи голову і закриваючи рукою сестричку. Отже, він іще не спав і, очевидно, спати не збирався.

— Нічого. Спи давай. Усі сплять, і ти спи. Не бійся.

— А я і не боюсь.

— Тебе як звати?

— Аркашка.

— Справді. Адже Валер'ян Іванович казав. А мене Толькою звать. Спи давай і не бійся.

Хлопчик затих. По вікну шерхотіло, тремтіли рами, починалася хуга, весняна, коротка, зате вже снігозавальна. Женька простогнав уві сні, пробурмотів щось, як тетерук на токовищі, і затих.

— Ви навіщо вкрали у мами гроші? — трохи підвівся хлопчина на ліжку.

— Ну, ти! — зашипів на нього Толя.

Вікно все шерхотіло, за ним починало підсвистувати і завивати. Загуділи драти на стовпі, і хруснуло у невимкненому репродукторі. Толя, закинувши руки за голову і наперед проймаючись жалем, уявив, як самотньо блукає яка-небудь людина

цеї ночі в білій, розбурханій хурделиці, і як димить поки ще легким димком кожний горбочок, кожна заструга, і як починає вона замерзати, самотня ця людина, поринаючи у білий сон.

У коридорі чи на горіщі щось стукнуло. Толя прокинувся і, обпікаючи ноги об холодну підлогу, продріботів до Малишкового ліжка. У напівтемряві він відчув пильні очі Аркашки. Мимохідь Толя смикнув за ногу Женьку Шорникова. Той схопився, не розплющуючи очей, намацав ногами валянки. Толя доторкнувся до руки Малишка. Рука була спокійна. Малишко спав, усміхаючись вузьким прорізом рота.

Повернувся Женька, шмигнув у ліжко, промимрив щось і скорбився, натягуючи на вуха ковдру. Малишко спав. У нього були такі ночі, коли він не сновидив.

Стиснувши головою руками, Толя сидів на Малишковому ліжку. Йому нездоланно хотілося розбудити всіх. «То чого ж ви спите? — загорлати. — Погано мені, страшно!»

І через те, що горлати він не міг, не мав права, а сам ніхто не просинався і ні про що його не запитував, не співчував йому, Толя схопив штани і, натягуючи їх, з досади не попадаючи ногою в холошу, з клетотом зареготав:

— Сплять! Хоч провалися, здохни хоч — сплять! Це мені, стерву, не спиться! Мені більше за всіх треба! — Він ривком одягнув штани, сорочку, валянки, і нічого стало робити.

Він прокрався до коридора.

Нікого.

Блищать вимита підлога в широкому коридорі. На підлозі хрести від рам хитаються. По коридору розноситься бридкий запах хлорки. Удень його чомусь менше чути. Туалет там, за поворотом коридора, майже навпроти кімнати Валер'яна Івановича. Перший теплий туалет відтоді, як Толя опинився в дитбудинку. Колись усі в бараках тулилися. Колись і дитбудинку не було, а дитячий притулок був, і жили в ньому, як на пристані, постійно чекаючи від'їзду на магістраль. Це вже потім стало як удома, і приміщення ось гарне одержали. Жити в ньому можна, добре в ньому: кімнати світлі, туалет теплий, а то треба було вибігати на мороз.

Так, усе це чудово: будинок, кімнати і так далі. Але треба йти, куди пішов. Конче треба! Неодмінно.

Толя забрав кні з бильярда, притулив їх до підвіконня, кулі долонями в трикутник зігнав, прислухався — кіт на кухні кричить. Пішов, випустив kota, хотів його погладити, пошепотітися з ним, але кіт у дитбудинку ляканий, стрибком утік у темний куток.

Усе-таки треба йти.

Тихо як. І нікого немає.

Нікого.

Навшпиньках прокрався Толя до роздягальні. Ляда на горище в роздягальні. Він підняв її, почекав, поки обсиплеться земля й тирса. Притримуючи ляду, прослизнув у темну дірку, з якої тягло холодом. На горищі завивало. По кроквах знову прокреслило пасмугами снігу. В комилах гуло. Пахло пилукою і Зіниним зотлілим добром, розкиданим по всьому горищу. Нога наткнулася на щось м'яке. Толя відхилився вбік, став терти сірники. Вогник заколивався, підстрибнув і згас. Під ногами старий оленячий сокуй, порізаний хлопцями на «жошки» та всякі інші потреби: новорічні бороди й вуса дідові-морозу, хвіст лисиці, вуха вовкові — хутро скрізь потрібне, от і роздерли сокуй.

Ще запалив сірник Толя. Ось він, комин, що потрібний. Він навпомацки пішов до нього, навпомацки знайшов і цеглину ту, за якою згорток. Але перш ніж наважитися вийняти цеглину і переховати гроші, зробити перетирку, як кажуть хлопці, Толя сів на холодну перекладку, згорбився, замислився.

Білий сніг на кроквах або горищна глушина нагадали йому білу, яснолицю прабабусю Антоніну, котра завжди щось шепотіла, мученицю за мазовську родину, як називали її на селі. Коли всю ораву Мазових виселили з великої хати і жили мазовські в якихось родичів, Толю все одно тягло чомусь до старої домівки. Якось він забрів у город, що спускався заднім пряслом до річки, заріс буркуном, коноплею, кропивою, червонолистою огнівкою.

На городі було усе зібрано, і тому він здавався незвичайно просторим. На межах через силу бадьорився чортополох, сміятичи пухнасте сім'я, жабрій дзвенів сухими колючками, і реп'ях липучий чіплявся за штани. На реп'яхові висіли строкаті щогли. В борознах між грядками біліло. Капустяні качани з одним-двома листочками присолені інеєм. У кутку городу лазня, до дернового верху-затягнута бур'яном. Вона темніла пащею розчинених дверей передбанника.

Толя пішов до лазні хрусткою від льодка борозною і побачив кволе морквяне пасмочко в землі. Моркву висмикували поспіхом, за косми, і не вся вона висмикнулася. Толя покопався в холодній землі, схопленій уже кіркою, і витяг спітнілу моркву з блідим хвостиком. Хлопчик так чомусь зрадів їй, що відразу ж відкусив зморщений кінець моркви, в рубчиках якої темніли смужки землі. Морква виявилась такою холодною, що звело зуби.

Тут, на городі, і відшукала Толю бабуся Антоніна. Вона витерла моркву фартухом, висякала хлопчині носа, похукала йому на руки. Хлопчик побачив, що по збляклому обличчі прабабусі, з нестаріючих, чистих очей якось самі по собі котилися сльози,

котилися на шию, на сукняну чоловічу тужурку, кругло котилися, як сік із підрубаної берези.

Толя взяв і собі заплакав.

— Ну, а ти чого реवेश? — спитала прабабуся Антоніна.— Я рідне гніздо оплакую. Твоє гніздо буде іншим. Дай боже, не такого, де люди людей зводять, де грижу та насаду наживають.

Вона відчинила двері до лазні, посеред якої стояла ряжка із змилками, забрала з вікна лампу без скла, сіро-брунатний змилок, приперла двері передбанника кийком, і вони побрели з осіннього, ніби постарілого городу...

Прабабуся Антоніна хотіла померти вдома і пішла на той світ тієї ж осені, услід за матір'ю Толиною...

Толя змерз, стрепенувся. І не стало городу з білими борознами, сивої бабусі, бур'яну, що потріскував на вітрі, сумного цвірінкання щиглів.

Глухе, темне горище залишилося, снігові смуги на латах і скрипучий од вітру кістяк будинку. Вітер був теж самотній, холодний і бездушний. Толя підвівся, вийняв цеглину, опустив її до ніг. Запалив сірник, витяг за мотузку згорток. Струсив зі згортка пилюку й сажу, засунув його за пазуху, а цеглину поклав на місце. Сам обтрусився, постояв, заспокоюючись. Немовби у спалаху зірниці побачив він ще раз прабабусю Антоніну, пустельний осінній город, низьке небо із сніговими хмарами і спустився з горища.

Прошмигнувши в туалет, він при світлі тьмяної лампочки почав лічити гроші. Перелічив. Ще раз перелічив і опустив руки. Залишилося триста вісімдесят карбованців. Швидко розлетілися грошики! А може, Паралітик переполовинив? Деменкову ще віддав? Від Деменкова назад нічого не одержиш! Безнадійна справа!

В туалеті у Толі була своя стара схованка, під плінтусом, прогрізеним пацюками. Він одігнув трикутник плінтуса і засунув у пацюкову нору згорток. Пацюки давно перевелися, їх винищили хлопці, а нора зосталася, і знає її лише Толя. Він — старожил. А в кожного старожила є свої таємниці, свої схованки, свої печалі і радощі... Плінтус пружинно клацнув. Толя стукнув по ньому ногою, підгорнув у куток грудочки сірої хлорки, без міри насипаної прибиральницею.

У двері туалету постукали. Толя розстебнув штани, притримуючи їх, відкинув лямку. За дверима стояв Валер'ян Іванович.

— Ти чого, Анатолію, зачиняєшся? Адже ніч,— пильно вдивляючись в обличчя Толі, спитав Валер'ян Іванович.

— З животом у мене не гаразд,— буркнув наперед вигадане Толя і відвів очі, але враз скорчився, заквапився до вічка.

Репнін причинив двері туалету, човгаючи валянками, пішов до себе. Він дивно ходив останнім часом — немовби не ноги його носили, а він їх.

Толя затягнув пасок, постояв з хвилину і навшпіньках пробрався в свою четверту кімнату. Все він робив якось автоматично строго.

Він знав, на що зважився.

Всередині у нього з'явилася окам'янілість, з якої сочилася повільне, тоненьке джерельце. У серце накочувалися перебої, ставало то жарко, то проймало холодом. Однак далеко-далеко все це, наче всередині іншої людини відбувалося.

Толя роздягся, опустився на ліжко.

— Арканя, ти спиш?

Хлопчик не відповів. Толя дослухався. Малишко не шарудів простирадлами. На диво спокійно він спав сьогодні. Вихідний, мабуть.

А чи не притаївся?

Толя склепив очі, розпружинюючись, голосно, довго видихнув, і зразу відпустило, розправилося щось у ньому там, усередині. Його затрясло, затіпало, і знову стали відчутними всі переплутані запахи великого будинку: вологих валянок, прілих од вологи мостин і тирси, насипаної в призьбі і між рамами. Та все пересилював сморід карболки, надокучливий дух хлорки, що ледве допливав сюди. Толя загорнувся в ковдру, в простирadlo, накинув на себе ще й пальтечко — дрозж ніяк не угамовувався, і запах хлорки ніяк не зникав.

Уранці він прокрався до умивальника і, намагаючись не таранити важким краном, з милом вимив руки.

Тітонька Уля уже розпалювала плиту на кухні, курила і кашляла. Вона виглянула в двері, помітила Толю. І він її помітив, зупинився і раптом сказав, дивлячись на димуючу цигарку:

— Дайте покурити, тітонько Улю!

— Я ось тобі дам! Так дам, що й своїх не впізнаєш!

Тітонька Уля вштовкнула його на кухню, посунула табуретку і дістала з кишені фартуха пачку дешевеньких цигарок.

— На! Кури! Швидше здохнеш! — сварилася приглушеним голосом тітонька Уля. — Знали та відали батько й мати-небіжчця, по якій ти доріжці підеш? Останні крихти йому віддавали, пестили його... Вигодували! Виростили сучого сина!..

Толя курив і горбився, як старий, біля піддувала плити. Від тютюну в роті йому стало відразу гірко, паморочилася голова і нудило, та він не кидав цигарки і не йшов з кухні. Йому дуже хотілося слухати і слухати лайку тітоньки Улі, і добре ще, коли б стукнула вона його чимось по макітрі, так стукнула, щоб вилетів біль з цієї чавунно-важкої голови.

На великій перерві Толя зібрав під сходами школи Женьку Шорникова, Мишка Більмастого, Малишка, Глобуса.

— Хто вибовкає — зуби виб'ю! — попередив Толя і похмуро помовчав. — Я переховав гроші з комина. — І, почекавши, коли дійде до хлопців ця новина, вів далі: — Залишилося триста вісімдесят карбованців. Треба вісімсот. Покумекайте, де взяти решту. І не базікати — ще раз кажу!

Женька забігав очима. Мишко Більмастий опам'ятався від постійного напівсну. Малишко усе усміхався. Глобус гладив свою величезну голову.

— Тебе заріжуть, Только, — першим заговорив Женька. — Проти Паралітика, так? Проти Деменкова, так? Краще віднеси гроші назад. Віднеси, ну їх...

— А діти?!

— Аркашка з Наташкою?

— Аркашка з Наташкою.

Задумалися хлопці. Натужно зімкнувши усміхнені губи, стояв Малишко. Мишко Більмастий сунув руку в кишеню і почухався. Забувся. Думає, насупивши брови над хрящуватим переніссям. Весь він кремезний, мужикуватий, великорукий. Дужий хлопчина. Якщо не злякається — надійною опорою буде.

— То що? — звернувся саме до нього Толя.

— Не знаю що, — голосом вайлуватої людини, яка не любить і не вміє думати, відгукнувся Мишко Більмастий. — Це... Треба їх додому... — І замовк уже надовго і пішов з-під сходів, боячись запізнитися на урок. Біля свого класу озирнувся, помахав рукою. На нього можна покластися. Він був з Толею.

— Я Деменкова боюся, — признався Малишко. — І Паралітика боюся. Вони цю заочуть, те й зроблять.

— Ну, ти! — спалахнув Толя. — Заочуть, заочуть... Заскмілив, — і, мимоволі скрививши рот, дражнив хлопчину. Той затулювся долонею, як у класі біля дошки. — Нас он скільки! — намагаючись приховати ніяковість, бадьоро вів далі Толя. — Нас цілий будинок! І якщо не боятися...

— Только, ти не лютой, гаразд? — став просити Глобус, хлопець поважний, чесний, котрий марно робити нічого не вмів. Толя повернувся до нього з увагою. — Я, може, не так скажу. Але треба віднести решту грошей до міліції. Щоб Аркащину й Натащину матір випустили. А нестачу потім. Може, десь візьмемо.

— Де? — Толя запитував рішуче, прямо, змітаючи тоном своїм і поглядом усяке «може» і «як-небудь». Хлопці ще не зовсім

розуміли, навіщо він покликав їх, чого добивався від них. А йому були потрібні помічники, які розуміли б усе до кінця. Помічники, що не могли і не повинні були боятися нікого. — Я питаю — де? — повторив Толя і знову втупився в Глобуса.

І всі, не тільки Глобус, а й Женька, і Малишко раптом відчували перевагу над собою цього хлопця, Тольки Мазова, котрий учора ще грався і дурів разом з ними, а сьогодні ніби відокремився від них якоюсь силою чи тією відповідальністю, яку він звалив, а головне, зміг звалити на себе.

Отак, напевне, і народжується командир. Все він людина як людина, непомітний, такий, як усі, та настає хвилина небезпеки, хвилина, що вимагає, кличе того, хто готовий відповісти за інших, і він подає свій голос, і стає попереду всіх, знаючи, що віднині він відповідальний не тільки за себе, хоч було б, звичайно, зручніше, краще і спокійніше, якби вперед вийшов хтось інший і заслонив тебе своєю спиною.

— Гаразд, Только, зрозуміло все, не заводься, — понурився Глобус. — Я хотів як ліпше. Мені... Мені дуже шкода ту жінку. І Аркашку з Наташкою... — Глобус відвернувся. — Може, через те, що мої тато й мама також...

Усі тяжко і надовго замовкли. Вдалині задзеленчав дзвінок. Потекли діти до класів. Коридор спорожнів. Осідала в ньому пилюка, западала тиша.

— На урок нам треба, — несміливо подав голос Женька. — Дзвінок був, а у нас Ядуха. Напише, стерво, записку Валер'яновичу.

— Мені теж треба, — грубо відрубав Только. — Я теж учень, треба вам нагадати! — кепкував він, повторюючи слова однієї учительки. Як завжди, образивши когось, він одразу ж поправився і тим самим брутальним тоном, але вже з помітною лагідністю додав: — Ризикувати, братва, боязко. А що, як візьмуть разом із залишком — з трьомастами карбованцями і нас?! Нас візьмуть і роззяву-касірку не випустять.

— Ой, Ядуха до класу пішов! — Женька аж затанцював на місці. Очевидно, стосунки у нього з учителем фізики не дуже були відрегульовані

— Гаразд, дуйте! — дозволив Толя, і хлопці рвонули з місця чвалом. — Але ніздзями мух не ловіть! Крутіть мозком! — гукнув він услід їм.

І він теж поплентав до свого класу, насуплений, пригнічений.

Прочинивши шпарину дверей, Малишко (його просунули наперед, як особу, здатну викликати співчуття) жалісливим голоском спитав:

— Можна, Терентію Опанасовичу?

Учитель, на те він і був Ядуха, витримав довгу паузу і спитав, пройшовши поглядом по всіх трьох:

— Накурилися?

— Ні-і-і... Хоч понюхайте. Дихнути можемо.

— Ще мені цього не вистачало! Обнюхувати вас! — зневажливо пирхнув фізик.— Гайда на місце!

Хлопці з полегшенням, якомога тихіше розсілися за партами. Фізик метушився біля дошки, натхненно пояснюючи новий матеріал, розмашисто креслив крейдою, розсипав цифри і формули на дошці. Він любив свій предмет, але діти не любили учителя за жовчність і якусь голодну зневагу до всього маленького люду, а можливо, і до великого.

Зовсім уже терпіти не могли його курці. У вільний від уроків час Ядуха перед перервою ховався в туалеті за дверима. Дочекається, коли і так проклятий законом і переслідуваний усім дорослим населенням світу курець шкільного віку запалить цигарку, — хап його за руку і веде із запаленою цигаркою, а найчастіше з бичком, піднятим на дорозі. Ну, вів би і вів, на те він і вчитель. Та де там! На обличчі Ядухи в цю мить такий вираз, немовби він куріпку в сільце впіймав або повидла солодкого наївся. А вже в учительській він так викривав і соромив упійманого курця, що той з горя, а може, з почуття протесту починав курити ще більше, і так, щоб Ядуха його бачив, а впіймати не міг, наприклад, біля кінотеатру, де можна схватися в натовпі однодумців.

Особлива незгода у цього учителя була, звичайно, з дитбудинківцями — публікою неслухняною, котра майже вся балувалася тютюном. Рідко коли не виганяв з класу він когось із «голубих».

Хлопці не відразу дізналися, що так називав їх Ядуха на честь якогось отамана Голубого, який очолював недобиту банду і якого згодом шльопнули червоноармійці.

Але на цьому уроці «голубі» поведилися на диво смирно. Фізик навіть оглядався кілька разів, спантеличений, — чи не творять «голубі» чогось потай? Ні, всі трое сиділи, підпершись руками і вп'явши очі в дошку. Щоправда, вигляд відсутній, нетутешній, але за це з класу не виженеш. І фізик лише прикрикнув:

— Гей, «голубі»! Слухати уважно! На наступному уроці запитуватиму новий матеріал.

Женька щтовхнув Малишка ногою, і вони налаштувалися слухати вчителя, а Глобус так і не отямився.

Толя теж даремно сидів у класі. Нічого він не чув і не бачив. Усе думав. І що більше думав, то похмурніше ставало на душі.

А тут ще Маруська Черепанова виповзла на останній перерві і, зиркнувши навсебіч, попередила:

— Только, у Паралітика ножик! Го-острий!..— і зникла Маруська, просто на очах згнула, немовби нечиста сила з болота випірнула і в безодню знову провалилася, а слова «гострий ножик» залишила. «Ну, шпигунка! Ну, шпигунка задрипана! Надаю я тобі колись!» — сердився Толя, хоча напевно знав, що надавати Марусьці не зможе, він був до неї незрозуміло чому прив'язаний.

Після уроків Толя вийшов із школи зі «своїми хлопцями». Ганок школи замело білим снігом. Вулиці замело. Будинки замело. Все замело. Знову вернулася зима. Лише на пагорбах було видно залізани вітром проталини та над карнизами дахів висіли обламаними іклами бурульки — жалюгідне нагадування про весну, яка невчасно настала.

Толя попросив хлопців залишити йому обід і довго блукав містом. Минувши центральну вулицю, житлові будинки, проліз у дірку в паркані на біржу і поміж стосами пішов через замети, перекреслені кінними саньми. Зараз тільки коні і можуть їздити на біржі і в місті, а машини стоять, поки не відкидають сніг на вулицях.

Пройняло Толю вітром крізь пальто. Захотілося в тепло. Найбільше тепла було в кочегарці в Ібрагіма.

— А-а, прибіг! Істи хочеш?

— Хочу, дядю Ібрагіме!

— Зараз, зараз, окріп буде, хліб буде, цукор буде. Цей гайка повер-р-ртаєм, ііі... на тобі окріп.

Ібрагім, ніби фокусник, з-за спини викинув кварту з окропом, подав шматок хліба, сипнув жменю цукру в кварту. Останні крупинки струсив з долоні собі в рот і заходився шурувати в топці. На шиї і спітнілому обличчі його рябіли округлині кори.

— Гроші як? — спитав Ібрагім, витираючись ганчіркою, повішеною на вентиль котла. Спитав не обертаючись, ледве чутно.

Толя дмухнув у кварту, zvolікав з відповіддю. Ібрагім, націлившись довгим чурбаком у пічку, чекав.

— Грошей залишилося мало, дядю Ібрагіме.

— Ух! — бухнув поліно в пічку Ібрагім так, що знявся стовп іскор, в зяючий отвір шугонуло димом. Ібрагім кинув в проріз котла важкі чавунні дверцята й заблищав із темряви кочегарки: — Конпет жерли! Цигарки курили! Вина, може, пили?!

Толя похнюпив голову, відставив кварту.

— Пили.

— От! — підстрибнув Ібрагім і дяснув шкіряними рукавицями, наче вистрелив: — Капкас — розбуйник! Ти — розбуйник! Кинджал нема, та все одно розбуйник!..

Ібрагім ще довго шаленів, кидав поліна в топку, грюкав лопатою, ломом перевертав головешки в котлі, махав мітлою так, що сміття розліталось навсербіч. Потім напився води з горла закопченого чайника і трохи заспокоївся. Однак із Толею не розмовляв: сердився, напевне.

— У мене гроші нема, — заговорив Ібрагім, опираючись на лопату. — Послав гроші. Вернувся Капкас мій брат. Будинок буде. Я приїду Капкас — батьківщину — буду жити цьому будинку. Хліб, цукор, окріп — будь ласка. Грошей нема. — Останнє слова Ібрагім промовив зовсім уже винувато.

— Гаразд, дядю Ібрагіме, не журися, придумаємо що-небудь.

— Не журися! Придумаємо! — забурчав Ібрагім і постукав зігнутим пальцем Толю по лобі. — Що доброго може придумати такий макітра? Разом думати будемо. Я думати буду. Школа як іде?

— Нічого.

— Нічого — пустий місце!

— Добре.

— Нехай буде добре. Іди додому. Ти мене... — Ібрагім пошукав слово, але не знайшов його, а Толя подумки промовив за Ібрагіма: «Засмутив» — і трохи було не попросив у нього пробачення.

Побрів Толя з кочегарки на вулицю, на холод. І ніяк не йшов у нього з голови спітнілий, закопчений Ібрагім. Він, навіть умираючи з голоду, не взяв ні в кого жодної крихти, а, навпаки, іще, бувало, туди, в сушарку, принесе баланди або каші, а то й капусти жменьку-другу, сам не з'їсть, людям віддасть. Дітям найчастіше. Ніби тільки і за тим з'являвся з людського юрмиська Ібрагім, щоб людям допомогти. І знову розчинявся в густо змішаному населенні сушарки, як сіль у хлібі — непомітна, але й конче потрібна людині. А вони? Заради забави! Заради примхи і пустощів. Провалитися б або під коня попасти! Хоч би відлупцював Ібрагім, але ж не відлупцював. І ніхто не відлупцює. Хіба що Паралітик? «Нехай спробує! Горло вирву! Зубами загризу, але гроші не віддам!» — розпалювався Толя, стискаючи кулаки.

І першим, кого Толя зустрів удома, був Паралітик. Чекав біля дверей.

— Побалакати треба! — примружив і так вузькі зіниці Паралітик і пішов попереду Толі, грізно постукуючи милицею.

Особливим, вишколеним за час безпритульності чуттям, якоюсь рідкісною, майже пташиною інтуїцією дитбудинківці завжди і задалегідь відчують біду, що насувається на них, як скалічені люди відчують перемену погоди.

У четвертій кімнаті людно. І жодної дівчини. Сховалася була Маруська Черепанова в куточку, за голанкою, та її виколупнули звідти, ляща доброго дали і авансом ще одного дали, щоб не надумала підслуховувати і піддивлятися.

Хлопці сидять на ліжках, на тумбочках, на підвіконні. Деменков сидить сумний, байдужий до всього, притулившись спиною до голанки. Його першого і відшукав очима Толя. В кімнаті тугим вузлом стягнута тиша.

Паралітик щільно причинив стулки дверей і вставив ніжку стільця в ручку дверей, вганяючи її по самісіньке сидіння. Все. Кімнату закупорено.

— Ану, посунься! — штовхнув Толя під бік Борку Клин-голову, що сидів на ліжку, і, закинувши ногу на ногу, по-діловому запропонував: — Аркашку і Наташку випустіть! Малі! І взагалі у кого гайка слабка — нехай одразу...

— Коли коваль кує, нехай жаба лапу не суне, — солідно зауважив Борка Клин-голова.

Аркашку і Наташку випустили. Вони, тримаючись за руки, побігли, не оглядаючись, напевне, розуміли, що тут недобре почнеться скоро.

— Ну, — недбало обнявши руками закинута коліно і ледве погойдуючись, поблажливо звернувся Толя до Паралітика, — то про що ми побалакаємо?

Здається, і не могло бути тихіше, ніж було в кімнаті, однак стало зовсім мертво. Це «ну», вчитане в книжках, Толина поза, вихоплена з якогось кінофільму, і тон людини, що наважилася піти на розмову з цими особами, збентежили Паралітика і його товаришів. Він забігав очима, скрипнув милицею. Деменков курив, усміхався. Хлопчаки пороззявляли роти. А очі Попика, і так випуклі, зовсім вилізли назовні.

Хлопці думали: Тільки злякається, може, з переляку застукася в двері або полізе в бійку. І нікому невтямки було: все, що робив і говорив Толя, було якраз зі страху, і сам він іще не зовсім усвідомлював, що робив. Просто ці хлопці мало читали книжок і через те мало знали того, іншого Мазова, котрий зібрався в ньому з різних цікавих творів і жив цілком самостійно, приховано від усіх. У ньому було трохи від лицарів-рубак, схожих на Робін Гуда. Були там і Гранти, і Немо, і Чапаєв, і Арсен, і Тарас Бульба. Кого там тільки не було, в цьому іншому Мазові. І люд цей усі як один відчайдушний.

Милиця застукала від дверей і ткнулася мокрим кінцем з прибитою до неї блямбою Толі в груди:

— Ти взяв гроші?

— Я взяв гроші.

— А-а-ах,— пронісся рух по кімнаті, як зітхання, як луна. І знову все завмерло.

І знову сталося не так, як передбачали хлопці. Гадали: Тільки почне опиратися, в усякому разі, пошле Паралітика подалі, і той почне душити його. Тільки врешті-решт скаже, а може, й не скаже. Хлопчина він із заковиками. На нього як коли найде. То ні з того ні з сього слину розпустить, готовий всіх обіймати і все, що в нього є, роздати. А то ходить злий, як стара Сидориха, що живе в Іланському бараці. І тоді він загризається з усіма і, дивися, дасть кому-небудь або сам схопить стусанів. За дикість і лагідність його вдачі, здається, поважали навіть Деменков і Паралітик та й уся братва. Коли б узяв ці злочасні гроші хтось інший,— стали б вони з ним «бесідувати»?! Притулили б під бік ніжик — і виклав би грошики, не пікнув би.

— Т-ти знаєш, що гт-роші колгоспні? — знову підняв милицю Паралітик.

Він почав заїкатись — погана прикмета. Напускає на себе шаленство чи справді починає скаженіти? З ним навіть випадки бувають. От зараз і починалося найстрашніше. Зараз найважче утримати характер.

Тільки витримав.

— Гроші касанули даремно! Майже половину віддали йому! — махнув головою Толя в бік Деменкова.— Це колгосп, по-вашому? Колгосп? Даремно касанули гроші, і все!

Лише до краю напружені дитбудинківці могли уловити ледве помітну поступку в голосі Толі. І ще поступка була в тому, що він вжив блатне слово, а треба було «вчене». Він знає їх чимало. І очі Тільки опустил, на руки глянув. Щоправда, одразу ж і підвів їх, зіщулився, але всі вже помітили, що він «розколовся», і через те Паралітик зі всієї сили штовхнув його милицею.

У стінку влип Тільки.

— Гроші на кін, отче дякон! — вишкірився Паралітик.

Але й Тільки теж був не з тих. Теж мав дитбудинківський нюх. Він чутливо уловив — гнів Паралітика іще не в повному розпалі, і з ним іще можна «балакати», а там уже буде видно.

Толя коротким ударом відбив милицю Паралітика. Хитнувся Паралітик, не втримався на милиці, повалився на хлопців, що сиділи на ліжку. Поки Паралітик не схопився, поки не кинув опору свою — милицю — під пахву, а беспорядно тіпався, Тільки стояв над ним і згори випалював слова, приготовлені ним для такого моменту:

— Гроші не віддам! Ріште на шматки — не віддам! За ці гроші... Нам забавка! А діти? Щоб як ми! Як Гошка! — викрикнувши про Гошку, Толя знітився на мить: про Гошку після похорону

ніхто не говорив і не згадував. Це було в собі і повинно залишитися в собі. Проговорився Только, зайве ляпнув. І, зрозумівши, що схибив, іще голосніше і нервовіше закричав: — Т-ти, виродку, думаєш, усіх підкорив? — Ой, як довго підбирав Толя це слово, і як воно знадобилося! — Гадаєш, підкорив? А оцього не хочеш? — потрусив він штанами і раптом побачив перед собою Паралітика, блискучі очі, як у студеному тумані, з вузькими зіницями, ніби пробиті долотом. Только кинувся на них, на ці котячі очі.

Пролунав тріск, дзвін.

За дверима кімнати почувся дівчачий вереск і тупіт.

Паралітик над Толею. Він підшкрібував до себе милицю. Толя відкинув милицю далі, під ліжку, і, стискаючи горло Паралітика, цідив:

— У тебе духу менше, ніж у моєї с... пшику! Та я ж тебе однією рукою!

Це вже зовсім несподівано! Це було неймовірно! Гроза всіх живих людей на світі, сам Паралітик під Толею! Потилицею його стукнув об підлогу Толька для переконливості і виказував усе, що хлопці давно хотіли виказати і не насмілювались. Дитбудинківці — і не насмілювались! Сором який!

— Відпусти каліку задрипаного! — зневажливо закричав Женька Шорников, відтягуючи Толька від Паралітика. — Відпусти! Задушиш!

Только неохоче розняв пальці. Деменков стояв біля голанки, не рухався. Він тільки напружився весь, як перед стрибком, та очі його налилися свинцем. Напевне, бійка вплинула.

Паралітик підхопився, намацав милицю під ліжком і стрибком ринувся на Толю Мазова.

У руці в нього блиснув короткий шевський ніжик.

— Гей, ти! — перепинили йому дорогу хлопці, котрі водночас повскакували звідусіль. — Битися начистоту!

Паралітик не вмів і не хотів битися начистоту. Для цього треба сили, а її в нього не було. Але Толя теж ошалів, кричав що попало, рвався до Паралітика.

Його тримали.

— Та я його разом з ножиком! Пустити! Пустити, кажу! Боїтеся?! Недоноска боїтеся?!

На Тольку тріснула і знялася сорочка.

Все-таки добрався до Паралітика. Той висмикнув руку з ножем, але хтось вибив милицю, і Паралітик повалився на підлогу. Толя згорі пірнув на нього і наразився б на ножика, але раптом побачив кований черевик. Деменков притиснув до підлоги суху, жовту руку з ножиком.

— Ш-шя! — почувся грізний окрик Деменкова. — Чого галас зчинили? Начистоту, так начистоту! Але мовчки!

І покотилися хлопці по кімнаті.

І одразу стало в ній два табори.

Коло дверей Паралітик, Деменков, Батурін, Борка Клин-голова. Попик чомусь сидів на тумбочці і споглядав, по-східному склавши ноги калачиком. За перевернутими ліжками грізно стояв, віддихуючись, Толя без сорочки. На груди його з подряпаного обличчя капала кров. Паралітик зумисне відрощував пазури: якщо не вистачало сили — рвав пазурами. Толя злизував з губ кров, ковтав її, забуваючи сплюнути, та так, забуваючись, усе поправляв і поправляв волосся, що спадало на чоло.

До Толі мовчки підступили Мишко Більмастий, Женька Шорников, Глобус і решта хлопців.

Двері тріщали, коливалися.

Хтось вдирався до кімнати.

На вузьких слинявих губах Паралітика тремтіли сльози, сорочка на ньому теж була розпанахана, він намагався заправити її в штани.

— Гроші! — простягнув грізну, владну руку Деменков, і його чорні, обважнілі очі — суцільні зіниці — закотилися під густі брови.

— Н-на! — харкнув Толя кров'ю.

— Гроші! — повторив Деменков, струшуючи кривавий плювок з долоні.

Двері прогиналися. Їх виламували.

— Н-на! — знову харкнув Толя і мало не попав Деменкову в обличчя. Плювок розплескався на білих гупаючих дверях.

Деменков глухо заревів, метнувся, скопив хлопчину за горло. Толя захрипів і повалився спиною на тумбочку. Тумбочка упала, і Толя упав. З тумбочки вивалилися книжки, чорнильниця-невиліявка, олівці. Уже задихаючись, хриплячи, Толя крутнувся, намацав ручку з пером «Союз» і загнав її в щось м'яке раз, удруге...

Деменков скрикнув, розняв кам'яні пальці.

— Начистоту, сука! Начистоту-у-у!!!

Толя відскочив за тумбочку і здавленим голосом вигукнув, розмахуючи ручкою, з якої бризкала кров:

— Не буде по-вашому! Не бу...

— Ш-шя! Реготальник порву!..

— Тут тобі не тюрма!

— Ш-шя!

Р-раз! — Толя гелпнувся через ліжко головою об підлогу. Побачивши під собою черевик з підковою, згріб черевик. Деменков теж упав і, вчепившись з Толею, покотився по підлозі.

Він добирався до Толиного горла, підтягував його до себе, а той довбав його уламком ручки в обличчя, рвав зубами, штовхав ногами, бив головою. Деменков ніяк не міг справитися з хлопчиною, хоч той був далеко слабший за нього силою. Руки Деменкова ковзалися на голому, мокрому від крові тілі хлопчини.

З'явилася милиця, зашлавала, замиготіла перед Толиним обличчям і, блиснувши блямбою, знову відлетіла.

Паралітика збили.

Мишко Більмастий дубасив Паралітика його ж милицею. Деменкова теж ударили згори чимось важким. Він схопився, сліпо кинувся на хлопців.

Вишкірене обличчя Деменкова заливало кров'ю.

— Хлопці! Відчиніть, хлопці!..— кричав за дверима Репнін. Але вже ніхто нічого не чув.

— Угроблю! Всіх угроблю! — хрипів Деменков, і від нього з розбитим обличчям один за одним відлітали розлючені хлопчачки.

Паралітик, розбризкуючи кров, бився головою об стіну. Він не міг знайти милицю. Борка Клин-голова стрибав по ліжках, тумбочках і чомусь відбивався подушкою.

Штукар! Він у бійці штукар!

У хід пішли залізні пруту з ліжок. Хтось сунув прут Толи в руку, і він з дикою радістю потягнув цим прутом Деменкова раз, удруге. Деменков відступав, загороджувався рукою, вичікуючи мить, щоб вихопити залізний прут і забити ним, зашмагати цього безстрашного в люті хлопчину.

І в цей час у кімнаті війнуло холодом і снігом. Це Зіна Кондакова висадила піврами, влізла у вікно, промчала до дверей, вирвала із ручки дверей стілець. Убіг Репнін з наміленою щокою, в спідній сорочці.

— Хлопці, що ви?! Деменков, негідник! Мазов! Припини! Що ви робите?! Стей!

— Піш-ш-шов ти...

— Котись!

— Відійди, поки самому не перепало!

Репнін зловив Деменкова і з несподіваною силою жбурнув його з кімнати так, що той заgrimів кованими черевиками об поріг і бухнувся в коридорі на більярд.

— Розійдись! — з офіцерським зиком гаркнув Репнін, викидаючи з кімнати хлопчаків одного по одному.

Толя силкувався підвестися з підлоги і не міг. Паралітик бився поряд з ним, хапаючись за стіни і осідаючи на мостини, заляпані кров'ю.

— Ніж! Дайте мені ніж! — завивав він.— Пор-р-ріж-жу!

Деменков голосно відсякувався в коридорі кров'ю, витирався подолом сорочки. Потім, похитуючись, побрів на вулицю.

— Міліцію треба! Кажуть, Толька зарізали...

— Ні-і, Глобуса!

Плеши язиком!

- Що ти? Що ти?

Тиришся, так?

— Схопиш! Гад буду, схопиш!

— Сам не схопи!

Це малеча, роздрочена бійкою, заїдається одне з одним.

Усе населення дитбудинку товпилося біля дверей четвертої кімнати. Толю підвели з підлоги. Обличчя його не видно, волосся склеєне. Із носа поштовхами били джерела, порізана склом спина сочилася кривими темними патьоками. Він ішов, намагаючись рукою попереду себе дорогу, і від важких зітхань чи схлипувань у роті його булькала кров. Перед ним оторопіло і з шанобою розступалися. Зіна Кондакова, Маруська Черепанова (вона вже не прогавить) та ще дівчатка підхопили Толю попід руки, повели в умивальник.

— Що ж це таке? Що ж це таке? — здригаючись, торочила Зіна. — За що вони тебе? Гади! Людожери! — і вмивала його поспіхом, незграбно. За рукави їй лилася червона вода, і вона з відчаєм закричала — Не зупиняється! Лікаря треба! Умре!..

— Це вони його за гроші якісь, — сказала Маруська Черепанова. Але було не до неї, і ніхто не звернув уваги на Марусьчине повідомлення.

— М-м-м, ні-і! — крутив головою Толя і, захлинаючись, кашляв, бризкаючи на стіну кров'ю. — М-м-м...

На Паралітика, який виповз у коридор, лила воду з карафки Маргарита Савеліївна і, як малій дитині, дорікала:

— Як же це ви? Хіба ж так можна? Ви інвалід. Берегтися треба.

Паралітик намагався послати виховательку до всіх богів, та замість лайки у нього, як і в Толі, виходило лише музикання. А Маргарита Савеліївна думала, що він згоджується з нею, і все говорила, поквапом, плутано.

Кастелянша принесла сорочки — спідню і верхню, хотіла допомогти Паралітикові переодягтися. Він вирвав у кастелянші сорочки. Тримаючись за стіну, добрався до милиці і п'яно поплівся до кімнати. Двері він зачинив стільцем, припишк там і до вечора нікого до кімнати не впускав.

У четвертій кімнаті розгублено, мовби уві сні, блукав усміхнений Малишко і обережно визбирував скло, ставив на місце ліжка, тумбочки, стільці. Дівчатка перелякано допомагали йому

Вибите скло заклали подушкою. На її наволочці густо червоніли бризки.

До умивальника заглянув Респін, узяв Толю за волосся, відкинув його голову і, бачачи, що хлопчина захлинається кров'ю, наказав: «Снігу! Мерщій!» — а сам поспіхом витирав Толю рушником і, не знайшовши ножових ран на тілі хлопчини, а тільки подряпини від нігтів Паралітика, полегшено зітхнув.

— Ну-ну, добродії славні! Ну, гренадери-воїни! Ви мене доведете!...

Толя хотів щось сказати, та в роті у нього густо забулькало.

— Мовчи вже, лицарю! — кинув червоний від крові рушник на умивальник Респін і швидко пішов на кухню. — Уляно Трохимівно, де Деменков?

— Снігом утирається. Сніг ковтає, бандит-каторжанин! І чого ви його не витурите? Куди ви його пасете? Перевиховати надієтесь!? Авжеж! Таких тільки тюрма та могила перевиховують! А наш як? Тільки?.. Тоскно мені, тужно...

— Уляно Трохимівно, на всякий випадок заберіть з дровітні сокири. Сховайте. Толя нічого.

Тітонька Уля схопилася і швидко задріботіла до дровітні, повторюючи:

— Господи, спаси! Господи, спаси! Де взялася на нас напасть ця? Бандюги ці? Жили тихо, мирно, то на тобі!

Валер'ян Іванович підкликав до себе Глобуса і Мишка Більмастого. Обидва вони настобурчені, подряпані, і в очах у них усе ще полум'я. Мишкове біле око ще й досі войовничо блищало. Валер'ян Іванович звелів забіякам привести себе до нормально-го вигляду і нишком стежити за Деменковим та Паралітиком. Він побоювався, аби вони не вчинили ще чого-небудь.

— А головне, не залишайте поки що одного Мазова. Вже коли почали разом, то тримайтеся разом до кінця.

— Не турбуйтеся. Буде повний лад, — запевнили Валер'яна Івановича Глобус і Мишко Більмастий. — Паралітик ледве дихає, так йому дали. А Деменков нехай краще не сунеться...

— Гаразд, гаразд, не сунеться... — Завідуючий почав заспокоювати Глобуса і Мишка. — А з цим, із заводієм, ви обережніше. Хворий він усе-таки, на милиці.

— Хворий! Обережніше!.. А пазурами дере так... — не погоджувалися хлопці, але все-таки дали слово Паралітика не зачепити і бійок ніяких не зчиняти.

З умивальника приведи Толю. Він винувато усміхнувся розбитими, товстими губами. Очі його були повні сліз. Він ліг на діжку, накрився з головою простирадлом, ковдрою і не ворухився, плакав, напевне.

Хлопці й дівчатка товпилися біля його ліжка, готові допомогти йому, виконати будь-який його наказ. Та він нічого не просив, нічого не вимагав.

З'явилися Глобус з Мишком і випровадили весь люд, залишивши Толю в кімнаті самого. На більярді мляво ганяли кульки хлопці з старших класів — це вартіві, що охороняли четверту кімнату.

По закутках шепотілися дівчатка. Що то буде далі?

У коридорі швendraли збуджені умиті хлопці з плямами йоду на обличчі, дехто в бинтах. То тут, то там вешталися і розпоряджались стурбовані Мишко і Глобус. Малишко, не перестаючи усміхатися, замітав четверту кімнату. Женька Шорников, виконуючи розпорядження Глобуса і Мишка, забивав диктом вибите вікно і намагався якомога тихіше стукати молотком.

Толя виплакався, але так і лежав під простирадлом. Чув, як принесли йому вечерю і поставили на тумбочку, наче хворому. Чув, як, готуючись до сну, ходили навшпиньках по кімнаті хлопці і, наштовхуючись один на одного або на ліжка і тумбочки, злякано завмирали.

Рано всі утихомирились.

Намагався дрімати і Толя. Але голова гула, біль був у всьому обличчі, і дуже гаряче було очам, і стукотіло у вухах.

Уночі крізь гарячий густий туман Толя почув кроки. Хтось нахилився над ним. Толя спробував розплющити очі.

Вії насилу розклеїлись.

Біля нього, відтінена світлом, що падало з вікна, стояла висока дівчинка з косою, перекинутою на білу сорочку. Дівчинка схопила рукою розріз сорочки на грудях. Вона стояла і не відриваючись дивилася на нього. І він уже почав думати, що бачить її уві сні і що до нього з'явилася добра і прекрасна Василиса, вся в білому, тільки чомусь ногами весь час перебирає. «А-а, підлога холодна, а вона боса», — здогадався Толя.

Дівчинка нахилилася, і він відчув її дихання на щоці. Серце, що завмерло було, скинулося раз-другий і знову зупинилося. Ні, не Василиса це прийшла, а своя, дитбудинківська дівчина, але все одно добре, що вона прийшла, добре і троки боязко.

— Толику, ти живий? — спитала дівчинка і торкнулася теплими губами його щоки, мовби для того, щоб переконатися, чи живий він.

Толю обпалило жаром від цих губ, і він відгукнувся швидким шепотом:

— Живий. Ти чого не спиш?

— Я за тебе тривожуся, — призналася дівчинка і, склипнувши, відвернулася. — Ти мені як брат, може, іще більше...

Толя простягнув до неї руку, торкнувся кося і здивувався:

яка коса груба і м'яка. Як у Василиси Прекрасної. Він попробував утримати в собі відчуття казкового сну, проте вже було важко це зробити. Серце, напевне, від сорому, билосся з перебоями, і дихати ставало все важче.

— Ти не переживай за мене. Я одужаю.

— Толику, ти не гнівайся на мене, я ось що скажу. Попроси дитбудинківські гроші у Валер'яна Івановича і віддай. Ну, туди віддай...— Зіна махнула рукою за вікно, в бік міста, і сорочка розійшлася на її грудях. Вона швидко затиснула сорочку і заквапилася: — Ми всі, дівчата, вирішили складати гроші, кому рідня дає або присилає. От. І все віддавати тобі. А ти казенні покриєш. От. Ти не гнівайся. Це Маруська Черепанова сказала нам. Ти на неї не гніваєшся?

— Я надаю їй коли-небудь, не подивлюся, що вона дівчина, — сказав Толя, але таким тоном, що неважко було зрозуміти — ніколи він Маруську і пальцем не зачепить. — А грошенята потрібні великі. Вам з дівчатами доведеться складати до старості. — Толя нахилився з ліжка і подивився на Зініні ноги — вона й справді була боса. — Застудиш ноги. Біжи спати.

— Гаразд, — згодилася Зіна, але не квапилася йти і, не знаючи, про що ще сказати, почала: — Холодно знову стало, — оглянулася на вікно, щоб і він переконався, що за вікном холодно.

Толя погладив її руку, мовляв, можеш не мучитися, не придумувати слова. Можеш і так стояти або й посидіти навіть. Він ніби ненароком відсунувся, звільнивши краєчок ліжка. Вона глянула на цей краєчок, і сильний дроз прийшов ізсередини і затрусив, затрусив її.

— Якщо тобі нічого не треба, то я піду, — прошепотіла Зіна.

Толя ледь стис її руку, — мовляв, як хочеш, і відчув, що її рука спітніла, але сама вона вся тремтіла.

Йому стало не по собі.

— Ти чого? — підвівся він.

Зіна не відповіла, а вивільнила пальці і позадувала до дверей, піднявши руки і немовби відгороджуючись ними.

— Ні-ні, я побіжу. Я змерзла. Побіжу я. Ноги захололи. Ноги... — заговорила вона, наче Толя її не відпускав, стримував. Вона все задкувала і задкувала, а голос її линяв, і зуби цокотіли. Іще мить постоявши в прорізі розчинених дверей, вона вислизнула нечутною ящіркою і причинила стулку.

Толя чув її затихаючі босі кроки, легкий скрип дверей у дівчачій кімнаті і навіть легкий дзенькіт ліжка ніби чув, хоч добре розумів, що цього він чути не міг, стіна все-таки між кімнатами груба, поштукатурена.

— Ну, що з неї візьмеш! Дівча воно і є дівча,— чомусь зніяковіло сказав сам собі Толя, відсуваючи цим нехитрим висновком зовсім інше, непевне, неясне, тривожне почуття, силкуючись забути про те зніяковіння, яке охопило дівчинку, що приходила до нього.

Таємно. Вночі.

Ні, краще про це не думати. Нічого не було, йому все-таки наснилося.

Він доторкнувся до побитого обличчя, аби болем відмежуватися від думок про Зіну. Біль справді повернувся, тільки-но згадав він про нього, жарко стало і задушливо. Толя відкинув простирадло і ковдру. Ні, очевидно, і болем не відгородився від цього. Стоїть босе дівча перед очима, та й годі.

Він змирився, затих.

Охопила його дрімота, але в темряві злодійкувато підступали, лізли в голову й відсували дрімоту думки про таємницю, що виникла між ним і Зінкою. Обважніла голова, і тіло обтяжливим, чужим стало. Він відчував своє тіло, і воно обтяжувало його.

Минала година по годині, а думки все так і текли, бігли, перебуваючи одна одну. Незграбні, уривчасті і водночас по-нічному сумні думки.

Він був іще маленький, коли жив у сушарці, але встиг надивитися і наслухатися всього, та й хлопці дитбудинківські знали всякої погані чимало і не таїлися з нею. Траплялися в дитбудинку вже й зіпсовані, і порочні хлопці: вони ділилися своїм досвідом і спогадами, моторошними і ганебними. Толя не хотів зараз нічого знати про це, відбивався від нечистих думок, усе намагався звести до ніжної казки, до вигадки, а на щоці його відчувалася ніжний дотик губ дівчинки, гаряче дихання її, і поряд була стіна, за якою не спала і мучилася зараз Зінка. І страждання, невідоме досі, стисло серце хлопчини.

Він ривком зіскочив з ліжка, підбіг до дверей, і засунув поламаний стілець у ручку, і одразу полегшено опустив руки — все! Тихо повернувся Толя на ліжко, доторкнувся до побитого обличчя...

Розділ дев'ятий

До школи Толя не пішов. Кімната поступово спорожніла. Прибиральниця пересувала ліжка, шурхотіла віником і недоволено бурчала. Принесла відро, плюхнула на підлогу ганчірку. Її примусили мити підлогу в цій кімнаті поза всякою чергою.

Підлогу в дитбудинку мили перед вихідними. Прибиральниці допомагали дівчатка, а хлопці носили з озера воду. Озеро близько, за дровітнею. На ньому каток і ополонка. Прибиральниця керувала роботою, і все, а тепер ось, будь ласка, сама займалася брудним ділом. Незадоволена прибиральниця: плюється, лається, стільцями жбурляє, погрожує звільнитися з роботи.

Деменкова вдома немає. Кудись подався. У третій кімнаті принишк Паралітик. Милиця його сьогодні не бадьорилася, не постукувала.

І в усьому будинку тихо. Ті діти, що навчаються в другу зміну, роблять уроки в їдальні, в класній кімнаті — вона ж і червоний куток. При тітоньці Ненілі була тут сувора канцелярія, а зараз там висить портрет дідуся Калініна, декілька плакатів, карта світу, рамка від стоячої рахівниці, до стіни при-тулена, тому що кружальця хлопці повиймали на всякі свої потреби. Тут же шафа з одними дверцятами, і в ній гамузом балалайки, і мандоліни без струн, і триніг від фотоапарата. Апарат братва під виглядом ремонту поступово розібрала на частини, і він якось більше вже не зібрався. А триніг залишився. Ним креслили підлогу, як циркулем, здираючи фарбу, і в фехтувальників гралися.

Час від часу на все це складається акт у присутності шефів із лісокомбінату, і все купується знову і знову задовго до строку виходить з ладу.

Толя підвівся, посидів на ліжку. Паморочилася голова, і подзвонювало в ній. Та ще боліла поламана колісь нога. Боліла віддалено, однак ступати на неї боляче. «Вчора дісталось. Добре, що хоч ще раз не поламали», — заспокоїв себе Толя.

Ходив перевірити, чи на місці гроші. На місці. Все гаразд. В умивальнику хотів подивитися в дзеркало і не подивився. Побоявся. Умиватися теж не наважився — шкідливо, напевне, болячкам. Намагався непомітно прослизнути повз кухню — не вдалося.

— Мазов, сніданок на столі!

Тітонька Уля все ще сердилася. Коли називала його на прізвище — виходить, сердилася. Довелося зайти до їдальні, випити чашку густої кави з плівкою і з'їсти дві скибки підсмаженого хліба.

Веселіше стало. Біля далекого вікна, зсунувши столи, робили уроки дівчатка, і серед них Зінка Кондакова. Поки Толя їв, вони весь час змикалися носами і «шу-у-шу». «Кумасі», — зневажливо покривився Толя і подався до кімнати, збираючись корисно провести час — досхочу начитатися.

Почитати не вдалося. Тільки дістав з-під матраца «Блиск і злидні куртизанок», з'явився Валер'ян Іванович, підсів, поглянув скося на корінець книжки, пом'ятої у вчорашній бійці.

— Подобається?

Толя заклав палець у книжку, напівзагорнув.

— Ні. Набридло вже читати про буржуїв. Усе про буржуїв та про панів, про буржуїв та про панів. Рідко коли попадається книжка про простих людей.

— Тут ти, припустимо, перебільшуєш! Книжок про простих людей написано море. Золя не читав? І не читай — рано ще. І Бальзака теж ранувато. А Тургенева, Горького, Чехова, напевно, не читав.

— Проходили, — махнув рукою Толя. — Горький про босяків пише. Нічого мужики, тільки говорять, говорять, і годі. І п'яні, і тверезі говорять, і таке говорять, що макітра тріщить — нічого не збагнеш. А Тургенев ваш — як дамочка: всі мужики у нього смиреннькі та покірненькі...

— Тут ти, припустимо, теж перебільшуєш. Рудін? Базаров? Інсаров, нарешті? Смирненькі?

— А Гарасим? — підхопив Толя. — Його собаку утопили, а він... А цей, як його? У Гоголя! Акакій Акакійович? Герой! Шубу останню з нього здерли... А він!? І всі якісь!..

— Ну вже й усі! А Пугачов? — впадаючи в тон хлопчини, цікавився Валер'ян Іванович. — А Степан Разін? А Болотников?

Толя ворухнувся розбитими губами і визивно сказав, глянувши на Рєпніна:

— Ці само собою. Ці дай боже мужики були! А їх пани стратили. А потім у книжечки вставили. Злодіями називали. — Лягнувши про злодіїв, Толя навіть зіщулювався, очі забігали.

Рєпнін не давав йому сховати очей, ловив вислизуючий погляд. Але хлопчина — хитрун, згадав, що у нього все обличчя в синцях, і рукою затулювався.

— Анатолію, за що ти бився з Деменковим?

Толя сидів, прикрившись однією рукою, а другою загинав і розгинав халяву валянка.

— Адже не заради спортивної цікавості ви зчепилися?

Толя все загинав і розгинав валянок.

— Не втручалися б ви в наші справи, — відвернувшись, ледве чутно промовив він.

— Авжеж! Ось тобі і раз! — приголомшено крякнув Валер'ян Іванович і понуро запитав: — В чій ж мені тоді втручатися? В тітчині Улині?

Толя нічого на це не відповів.

— Отже, в тітчині Уліні,— ображено сказав Валер'ян Іванович.— Та ще в справі лазні й пральні. Дозволяєш? Нічого, широке коло діяльності.

— Валер'яне Івановичу...— Толя дивився просто на Рєпніна. Ліве око у нього, все ніби в темній окаліні, ледве світило щілиною, а над правим нависла розбита брова. «Кованим каблучком, сволота!» — зробив висновок Рєпнін.— Валер'яне Івановичу,— Толя почекав, залишив у спокої валянок і глухіше вів далі: — Я, може, нікого в житті так не поважав, як вас.— Такого освідчення, та ще від Мазова, та ще в такий момент Рєпнін ніяк не чекав.— Я зараз усе скажу вам тому, що хоч ви і офіцер були, але ви до дітей ставитесь добре, суворо ставитесь, проте жалієте їх. Ось...

Толя перевів дух. Валер'ян Іванович розумів, чого коштувало хлопчині таке освідчення, мовчав, схиливши голову, чекав, не рухався.

— Через гроші ми билися,— наче перекотив величезну брилу, видихнув Толя.— Ми повинні добути гроші, щоб у Аркашки з Наташкою мама була... Ми хапонули гроші, ми й повернемо.

Валер'ян Іванович зрозумів, що це все, більше Толя нічого не скаже, і більше він зараз не мав права від нього вимагати. Звичайно ж, Рєпнін знав, чому і через що зчинилося в дитбудинку побойще, і йшов до Толі з наміром запропонувати свої послуги — повернути залишок грошей (скільки їх у Толі, Валер'яну Івановичу було невідомо), а решту додати із своєї зарплати. Але говорити ні про це, ні про щось інше зараз не варто було, не потрібно, не можна.

Валер'ян Іванович підвівся, засунув книжку «Блиск і злидні куртизанок» у тумбочку з відірваними під час бійки дверцятами і буденно сказав, ткнувши в неї пальцем:

— Прикрути завіси. Відкрутку візьмеш у мене.

— Гарзд.

Уже в своїй кімнаті Валер'ян Іванович так розхвилювався, іще раз перебравши в пам'яті коротку розмову з Толею, що змушений був заварити міцнішого чайку, посидіти наодинці, подумати. «Ні, взагалі роботу цю ні оцінити, ні зрозуміти не можна.— І сам собі зовсім уже тихенько: — Як добре, що зустріла вона мене, ця робота!»

Йому легко думалося сьогодні про дітей, і те, що він їх не розумів і не приймав іноді, не дратувало його, як це траплялося не раз, і навіть подію, що виводила його з себе, сьогодні він обдумав до кінця, а зумівши обдумати, і збагнути її зумів.

І випадок начебто незначний, але складним виявився, збен-тежив усіх, загнав у глухий кут Валер'яна Івановича.

У новій четвертій школі відкрили буфет. Міські діти збиваючи одне одного, летіли до цього буфету під час перерви і купували там їжу: цукерки, молоко, печиво й чай.

Дитбудинківці гасали у коридорі. Ті, хто був смирніший, тулилися до стін. І тільки малюки-першокласники іноді забивалися до буфету і дивилися на бурхливу торгівлю. Женька Шорников на очах у всієї публіки виштовхав малюків із буфету, дав їм ляца: «Нічого канючити!».

Про все це послужливо і не без прицілу повідомила Валер'яну Івановичу Маруська Черепанова. Завідуючий розпорядився: на час великої перерви носити дітям у школу чай і бутерброди.

Тітонька Уля до блиску начистила мідний, з відро завбільшки чайник, приготувала бутерброди, заварила не чай, а какао, одягла чисту білу куртку і разом з черговими урочисто понесла харчі до школи.

Повернулася вона вкрай занепокоєна і приголомшена. Майже всі бутерброди принесла вона назад і какао теж. Діти не прийшли до буфету. Їх запрошували, кликали, за рукави тягли, а вони не йшли. Навіть під сходами ховалися.

Маруська Черепанова, Попик та Борька Клин-голова показали приклад, напхалися бутербродів донесчочу. На них скося поглядали. На другий день і вони не з'явилися до буфету. Однак, роздобувши десь копійчину, дитбудинківці із задоволенням і навіть з викликом штовхалися в черзі, лізли по головах до того самого буфету.

От і весь випадок. «Вельми повчальний,— зробив висновок Валер'ян Іванович.— І нічого в ньому загадкового немає. Тактовності, тактовності більше кожному, хто працює з дітьми і намагається впливати на них. Та ще з отакими важкими і дуже вразливими дітьми. Із них, до речі, теж формується нова людина. Яка людина буде, мені особисто невідомо. Але, дивлячись на одного тільки Мазова, з певністю можу сказати: піде прямо, напролом, хитрувати і дешевити не буде».

Репніну мимоволі згадався Толин погляд, його задирилі, навіть неприязні слова щодо панів, котрі «вигубили» російських героїв-мужиків.

Валер'ян Іванович зрозумів, що хлопчина не забуває про ту розмову, зарахував його до тієї категорії людей, з якої виходили пани і буржуї. І роздратований тим, що один з них збивав його, хлопчачка, з пантелику своїм добрим ставленням. У Валер'яна Івановича ворухнулася підозра щодо батькових листів — чи не пронюхала Маруська Черепанова про таємницю. Надто вже тонкий, загострений у них, у цих дітей, нюх, і з одного випадкового погляду, з невідомого якогось слова...

«Боже, яка ересь у голову лізе!» — відмахнувся від цих липучих думок Валер'ян Іванович. Але одразу ж уявив Толиного батька, його тугу, чекання, надії. Уявив, як він квапиться до листоноші після роботи і не питає вже, а ловить погляд і по погляду читає: знову нема, знову нема, знову нема...

І одного разу...

«Ні, це мана якась!» — картає себе за підозріливість Валер'ян Іванович і змушує не думати про Толю, про лист Світозара Семеновича, та не вдається йому це. Адже він знає, що людина, котра одержала його відповідь, суху, казенну, як йому здається, безглузду, може вдатися у відчай, плюнути на все, наважитись на втечу, скотитися до табірних вовків... Та мало що вона може...

А Толя в цей час лежав, загорнувши книжку, і неспокій поїняв його. «Де взяти стільки грошей?» — свердлила голову одна-єдина думка. І він уже кався, що виявив непохитність і відхилив намір Валер'яна Івановича допомогти їм, а про те, що в завідуючого такі наміри були, Толя здогадувався. Згадав хлопчина, як зніяковів Валер'ян Іванович, коли він сказав йому про повагу, як зашарівся цей важкуватий, насуплений чоловік, як заметушився, відшукуючи окуляри в кишені, а окулярів із собою у нього не виявилось. У кімнаті залишив.

Толі було незручно і водночас приємно, що він наважився сказати таке Валер'янові Івановичу. Сказав і наче хтозна-яку роботу важливу зробив або дав комусь подарунок. І побите обличчя вже менше боліло. І взагалі стало легше якось, затишніше на душі, і думки урівноважились. Якимсь далеким, розм'яклим проблиском свідомості, ще не склеєного сном, Толя відзначив: «Оце, мабуть, і є щастя: не болить, тепло під ковдрою, і про гроші можна не думати».

Пополудні діти повернулись із школи. Женька Шорников бадьоро наспівував:

Дер фрюлінг,
Дер фрюлінг,
Трим-трам, тара-ра-рам!..

Отже, вчили німецький віршик, коли наспівує Женька. Він усе, що проходять у класі чи почує де-небудь, обов'язково наспівує, перекручуючи слова на свій лад. «Тіточка Неніла лісу попросила на ремонт квартирки», — це він, Женька, придумав. «Встань скоріш, о Терезіто, від закоханих слон біжить», це він з платівки пісню «підправив». А вже з піснею «Легко на серці» він улаштував таку забаву, що весь будинок качався від сміху: «І любить випить директор їдальні, і люблять випити з ним кухарі!» — співав він.

Пісня ця швидко розійшлася по місту. А недавно Женька підхопив нову пісню з кіно і одразу ж переінакшив її: «Біля високих стін універмагу спекулянти чергою стоять». Зараз ось попав йому на язик німецький віршик. Днів три-чотири буде Женька бурмотіти, перекручуючи так і сяк віршик, поки не вийде щось нечуване, дурне, але смішне.

Німецький віршик про весну з підручника німецької мови Женька наспівував на мотив блатної пісні, і нічого, добре виходило.

— Німкеню доконали! — доповів він Толі. — Прикололи віршик на спинку стільця і читаємо по написаному. Потім вийшло це курча, Шелованова. І до дзвінка вже нуль цілих хрін десятих залишилось. Ну і теж не вивчила. А махлювати не вміє. Ну і: ти.. ми... фрю... іст... да...— Женька підшукав до Шелованової риму і вів далі: — Німкеня каже: «Ви чому весь час дивитесь мені на спину? Що у мене там? Вірш?» Тільки сказала і здогадалася... Ну, заридала, з класу нах хаус. Усім зер шлехт, і мені теж. А я німецьку люблю, сам знаєш. Зате з літератури «відмінно» поставили. За Гарасима. Я його там обмалював — жак! Тільки даремно він по мармизи не заїхав тій барині за собаку, на прощання... Еге, трохи не забув: Ібрагім до школи приходив, твій знайомий кавказець. Звелів тобі сьогодні в гуртожиток... Як у мене синець? — наблизив Женька до Толі своє обличчя.

— Сходить.

— Я до нього п'ятак прикладав, на всіх уроках. П'ятак гнущий. В чику ним зубилися. А то б уже зійшло. Може, тобі дати?

— Моїх синців п'ятаком не закрити.

— Справді. Розмалювали тебе. Де недобиті вороги?

— Мовчать.

— Ворог пішов у підпілля, але він не дримає! — продекламував Женька, перекладаючи підручники в тумбочку і наспівуючи «Розмалюю тебе, мов картинку, і куплю я тобі лі-са-пе-ед!» Він ринувся в коридор пограти до обіду на більярді. — Хто останній? Я за вами смикати в носі волосинки. Ха-ха-ха!

«Вигадник проклятий, — усміхнувся Толя. — Бадьориться. Тому бадьориться, що в бійці був, хоч і сили в нього... Не відступив, людиною себе відчув... Навіщо ж я потрібен Ібрагімові? Термінове щось, коли він у школі з'явився. Увечері піду. В темряві ліхтарів моїх, дивись, і не помітить».

Ібрагім у шапці, в півпальті з хутряним коміром і в сірих заломлених валянках. Сьогодні він на відпочинку і от убрався. Соромлячись цієї парадності, він ніби говорив усім виглядом «Що вдієш, вихідний!»

Вони йшли вулицею, і Толя тримався осторонь від освітлених вікон і лампочок, почіплених на стовпи. Брало на мороз, неохоче тягнув поземок. Хурделиця влаштувала невеликий перепоchinoк. Уночі замете, закрутить і понесе все, що можна понести.

Чомусь у Заполяр'ї хурделиця ночі полюблює. Додає до них жаху. А вони й без того не дуже веселі.

Ібрагім повідомив Толі новину. Маленький драмтеатр, де працює кочегаром його знайомий, через легковажну довіру до природи залишився без дров: у театрі понадіялися на весну, що так рано нагрянула цього року, і поспішно розподілили поміж працівниками й артистами запас палива. Тепер терміново наймають поденників, платять їм великі гроші — вісімнадцять карбованців за кубометр. Є можливість підробити хлопцям. Толя сам знає для чого.

— Добре, дядю Ібрагіме, ми возитимемо дрова.

— Пилку, сокиру я гострив. Візьмеш у кочегарці. Нарти?

— Є. Їх тільки підморозити.

— Гаразд.— Ібрагім зупинився, подивився на сірі валянки, на криво запросану на сукняних штанах стрілку.— Скажи, хто тебе бив?

Толя здригнувся. Почав мацати руками в кишенях.

— Хто тебе бив? — у голосі Ібрагіма Толі почувся кинджальний дзвін.

«Ібрагім ти Ібрагім, а все-таки кавказець!»

— Це ти про пику мою? — весело вигукнув Толя.— Я об стовп її звернув. Сміхота! Катався на лижах з берега на протоку — і бах об стовп! Сміхота!

— Який стовп на протока?

— Та не об телеграфний. Коло лісотаски.

— Навіщо катаєш лісотаски? Небезпечно! Два ноги ламати треба? Один мало? Ех, нема батьки, ремені дат!

«Слава аллаху! Пронесло!» — проковтнув Толя слину і перевів розмову на інше. Почав розповідати про школу, про Женьку Шорникова, як він усі пісні переінакшує. Ібрагім розвеселився, витираючи рукавицею сльози з очей, кричав:

— Гарні хлопці! Веди його до мене кочегарка. Слухати хочу!

На прощання Ібрагім недбало всунув Толі в кишеню пальта карбованець.

— Тому дівчинку і хлопчику канпет пригощай. Женька пригощай. Славні хлопець! Пока! Ібрагім клуп пішов. Самодіяльнист. Лизгінка. Ч-чудовий капкаска танець! — Він сунув руки в обидві кишені півпальта і пішов перевальцем. Над лівим оком Ібрагіма сріблится синювато-чорний чубок. «Кавалер! Хоч ти

здохни — кавалер!» Рот у Толі розтулився від захопленого подиву і не затулявся доти, доки Ібрагім не зник за поворотом.

Толя дістав карбованець з кишені, розгладив його, згорнув учетверо і сховав у рукавичку на всякий випадок. Блукав містом, відчуваючи себе багатим. Він, правда, не йшов з центральної вулиці і не наближався до «Десятого села» — там могло перепасти від міських хлопців.

У «Десятому селі» уже міцно влаштувався Деменков, мав там, ходили чутки, розкішну маруху, і якщо попадешся в руки йому або його братчикам — живим не вийдеш.

І карбованець був у кишені, і роботу начебто підшукав. Та неспокійно на душі у Толі. Додому йти не хочеться. Прошвендяв допізна. Сьогодні Маруська Черепанова чергує, вечерю обов'язково залишить.

Заметіль ошаліла. Затуляючись пальтечком од снігу, Толя ішов спиною до вітру і минув уже магазин «Криса» Диміли дрібним снігом усі дахи і замети. Толя йшов тунелем, що утворився на бруківці. Біля Вовчої балки тунель закінчиться. Далі сніг не розчищають, далі за піснею Ібрагіма, котрий сам їх перекручує іще більше за Женьку: «Ех, дзвіночок відірвався, дзвони дуга, як хочеш сам...»

Толя щільніше загорнув пальтечко, насунув шапку на самі очі, збираючись зробити пробіжку назустріч вітрові, але помітив строкату рекламу кіно, прибиту цвяхами до рогу «Криси». До рогу цього магазину завжди прибивали реклами нових кінофільмів.

Повернувшись за вітром, Толя поплив до «Криси». Рекламу закидало снігом. Видно лише велике каре око з незбагненою печаллю вглибині та тендітну руку з білим манжетом, що висунулася з-під чорного рукава. Толя обережно обмів рукавицею сніг з реклами і побачив чоловіка із скрипкою. Погляд чоловіка з-під напівопущених вій непокоїв і притягував до себе. За скрипалем птицею ширяла жінка в білій сукні, довгій і легкій. Вона співала щось дуже веселе, відкинувши голову. Рот її, повний красивих і рівних зубів, сміявся на всю широчінь, а очі поїнялися хмільним забуттям, але водночас вони все бачили, ці веселі й лукаві очі...

Із сіней магазину вилізла сторожиха, загорлала на хлопчину, гадаючи, що він хоче здерти рекламу. Толя поплентав на вулицю Смидовича, до кінотеатру.

Він довго тупцював біля каси, стискаючи в рукавичці карбованець.

«Гаразд, позичу в когось, навіть у тієї ж Маруськи, і куплю цукерок», — нарешті наважився Толя і, помітивши чубатого хлопця, що вкотився на обмерзлих валянках до кінотеатру, попросив його купити квиток.

— Тебе ж не пустять, малий,— сказав хлопець, та подивився на хлопчину, трусонув білим від снігу чубом і купив квитки. Відірвавши один, поспівчував:— Пропав твій цілковий, хлопча.

Тепер замість карбованця Толя стискав у рукавичці квиток, намагаючись не пом'яти його, а то подумують: на підлозі підняв або підробив Ні, квиток у нього що треба, голубенький, шелестить, карбованець коштує Дорослий квиток. Ось тільки років ще → без місяця п'ятнадцять — малувато для вечірніх сеансів. І грошики ось потринькав на квиток, замість того щоб солодоців дітям купити, а так усе добре. Пустили б тільки до зали, і зовсім було б усе чудово.

Повз нього проходили різні люди, тицяли контролерші квитки і ступали далі мовчки або розмовляючи. Вони зовсім-зовсім не розуміли, які були щасливі

За спиною контролерші диктовий щит. На щиті, піднявши руки, стояв героїчний Арсен. Просто в лоб цілилися жерласті гармати «Потёмкина» Обнявшись, ішли Столяров і Орлова з кінофільму «Цирк». Дико мчали на диких конях басмачі з «Тринадцяти», і грізно питав матрос Артем з плаката: «Ану, хто хоче Петроград?» Проте Толя не дивився на бойового улюбленого матроса, він бачив тільки що приклеєного на щит скрипаля, котрий навіть із-за спини контролерші і нудьгуючих глядачів відшукав сумовитими очима хлопчину і кликав — просто притягував до себе поглядом Толя і не помітив, як рушив йому назустріч.

* — Ти куди, шпана чорнорила?

Контролерша штовхнула хлопчину в груди. Не чекаючи поштовху Толя послизнувся на обмерзлих валянках і впав.

— Навіщо ж так? — зауважив контролерші громадянин в хутрянній бурці, напевне, пілот, мимохідь піднявши Толю.

— Працювати заважають, штовхаються тут, прослизнути намагаються,— зніяковіло виправдувалася контролерша, відриваючи квиток, і вже примирливо звернулася до Толі:— Іди геть, іди! Бачиш, пика яка в синцях. В кишені, напевне, ввіймали? Так серед люду і нишпорите, злодюги,— і натиснула кнопку за одвірком.

Удалині задзеленчав дзвінок. Серце у хлопчини штовхнулося в груди, як у стіну, і стислося. Йому треба бути в кіно сьогодні, зараз Сьогодні, саме сьогодні повинно щось вирішитися в його житті Незрозуміла сила вабила його до скрипаля. Очікування чогось невідомого вселилося в хлопчину. Йому дуже погано буде, якщо він не попаде в кіно, не зустрінеться із скрипалем, дуже погано,

Контролерша вдруге натиснула кнопку, виглянула за двері і, не виявивши глядачів, забрала стілець, збираючись іти.

«Все! — різонуло хлопчину. — Невже все?!» — Толя, квалливо захлинаючись, зажебонів:

— Тіточко, миленька, пустіть, Христа ради! Пустіть, у мене квиток! Дорослий квиток! За карбованець. Тіточко!..

Розумів Толя — таким мізерним запасом таких мізерних слів навряд чи переконаєш контролершу, але інші на думку ніяк не спадали.

— Як же я тебе пуцу. Вечірній сеанс. Приходь завтра. Завтра «Волочаєвські дні», військове, як наші самураїв розгромили...

— Що вам жаль, тіточко? Ну, пустіть, будь ласка, я... всім хлопцям скажу, щоб не бешкетували в кіно, щоб не пробиралися без квитків, тільки пустіть...

— Я тобі російською мовою сказала — не можна! — відрубала контролерша, уже сердячись. — Приходь завтра. Завтра, кажу, для вас військове...

— Не треба мені військового! Я це хочу! — викрикнув Толя, але одразу ж зметував, що вийшло в нього капризно, а ніяких прав у нього на капризи немає, він — дитбудинківець. Буцім виправдуючись, уже без будь-якої надії, почав пояснювати він, що сяде збоку і нікому не заважатиме.

У цей час позаду пролунали швидкі кроки, і контролерша рукою відсторонила хлопчину.

Мимо Толі в фетрових ботах пробігла дамочка. За нею йшов артист драмтеатру. Толя бачив його одного разу, коли всім дитбудинком ходили на виставу. Цей артист здорово і смішно грав Скапена, і навіть Валер'ян Іванович, котрий сам неябляк грає, сміявся і після вистави сказав, що, мовляв, грає артист цілком професіонально. Що це означало, діти не збагнули, проте здогадалися, що артист — дай боже! Він, артист, ішов у кіно так, ніби у нього в запасі була ще ціла година і ніяких дзвінків не було. Він добродушний, усміхнений, випив, напевне, трішки. Подавши двома пальцями квитки контролерші, артист несподівано спитав у Толі:

— А що, братику, рижики у Греції ростуть?

Толя зніяковів (іще б пак, з таким артистом розмовляє!), посмикав гудзик на пальто і відповів, прикриваючи розбите обличчя рукавичкою:

— Не знаю, дядечку артист.

— Ха, а ти звідкіля мене знаєш, браточку? — здивувався артист.

— Виставу дивився.

— Ха, ти вельми пам'ятливий, братику, — вигукнув артист. — І тобі, судячи з усього, не терпиться поглянути на чарівну

жінку з цього кінофільму, еге ж? — підморгнув він і засміявся, задоволений собою.

Хлопчина притис рукавичку до грудей — квітком обпікало долоню.

— Мені в кіно хочеться.

— То пустіть же молодого чоловіка в кіно, — звернувся артист до контролерші. — Зробіть його щасливим. Це так легко! — і поплескав Толю по плечу.

— Ну, добре вже, коли з вами, — не в змозі відмовити такому симпатичному чоловіку, погодилася контролерша і дала третій дзвінок.

Толя прошмигнув попереду артиста в темний уже зал і сів на перше вільне місце збоку, щоб, боронь боже, не заважати дорослим, хоч на інших сеансах разом з горлатою дітлашнею добряче псував їм кров.

Екран замерехтів, ніби приладжуючись і намацуючи людей у залі, і освітився музикою.

Музика була як очі скрипаля: манлива, сумна. У ній не гриміли барабани, не дзвякали литаври. В ній співали скрипки, дзюрчала вода, шумів дощ, йшов білий сніг. Потім музика завирувала веселощами й роздоллям. Але веселощі були такі, що від них щипало очі.

Про все на світі забув Толя. Музикант найкраще розумів, що у хлопчика, як і у всіх інших людей, теж бувають свої печалі, свої мрії і своє, нехай ще дитяче, життя. І приймав він його як рівню, з усіма бідами та radoщами, зі своїм ще маленьким життям і з тільки-тільки народжуваною жагою любові, про яку хлопчина і сам ще нічого не знав, а в снах, що снилися останнім часом, признатися собі соромився. Проте всі не зрозумілі ще тривожні й соромливі бажання раптом із соромливих перетворилися в радісні, солодкі, наче було в них дві сторони — темна і світла. Музикант торкався лише світлої, і все навкруг, як від чарівної палички — від одного її помаху, — оберталося в добре і прекрасне. Толі здавалося, що потрапив він у перехрестя променів, які йшли від музики, і весь на видноті, і нічого в цьому страшного і соромливого немає. І зло зникає зі світу, і лиха немає, і дивиться на нього світ утомленими, всерозуміючими очима розумної й щиросердої людини. Своєю музикою він осліпив у людях зло, незлагоду, задрість, душевну п'янку, а висвітлив те, задля чого їх народжували і виховували матері з батьками, — найдобріше, найкраще, що є чи було в кожній людині!

Музикант жив своїм, не зовсім зрозумілим Толі життям. Він любив і страждав, навіть допомагав робити революцію,

нітрішки не схожу на ту, яку Толя вивчав у школі, бачив у кіно: з кров'ю, зі смертями, з тифом, вошами, голодом...

А на таку дрібнобуржуазну, як у школі кажуть, революцію пусти дитбудинківську братву — розжене, ще й кишені обчисить при цьому.

Незвичні люди в цьому кінофільмі. У них і страждання якись не наші. Співачка — немов чайка вільна і летюча, дружина музиканта — сильна, розумна і слабенька, бідний дивакуватий візник, і навіть граф, і навіть король, про яких не так, зовсім не так розповідають на уроках літератури та історії.

Невже і королі бувають добрими?

Може, тому, що всі люди ці, королі і некоролі, вийшли з ранкового лісу, в якому музикант легко створив такий гарний, такий простий вальс, що його вже не забудеш ніколи, тому що такі вальси, такі пісні є в кожній душі, і досить лише торкнутися до них чарівною паличкою, як вони одразу й зазвучать.

Може, всі люди — як ліс. Він був сутінковий, темний. Ним їхала скрипуча кибитка. Дрімав візник. Він дримав, і вона дримала. Але проснулися птахи, проснулося сонце, і ліс раптом загравав усіма барвами і краплями. Кожне дерево стало красивим окремо і водночас було часткою великого лісу з мохнатою і доброю душею. Сосни, сонце, що било крізь гілля, дуже схожі були на наші сосни, рябі корови на луках — на наших корів, і сонце було таке саме. Тільки пастухи не наші, не в дощовиках, і чигах або киндях, а в коротких штанах, як у Скапена, а ще пастухи, на відміну від наших, незвично тверезі.

Проте десь, в якийсь момент люди замиготіли на екрані, відтиснули музику і скрипаля, і одразу Толя почав сумніватися, почав розуміти, що вигадка все це. Таких співачок, таких музикантів, такого їхнього кохання, мабуть, ніколи не було на світі. Люди майстрували глиняну пташку, яку купують на базарах діти. Вона свище, ця пташка, та не літає, а впусти — розіб'ється!

І роздвоївся кінофільм! Однак красива брехня не заважала Толі слухати. Музика уже заповонила його душу: адже вона не бреше, не обманює. Це про життя скрипаля набрехали, перекрутили його на втіху собі, як Женька перекручує пісні, а сам він до всього цього ніякого відношення не має. Адже він жив довго до цього кінофільму і залишив усього себе в музиці, і вальси як вийшли з ранкового росяного лісу, так і не обсохла на них жодна росинка. В музиці душа безтілесна — її не замацася! Тому такий кінофільм можна дивитись із заплученими очима і все зрозуміти, все відчуті і головне — відчуті, що з тобою розмовляє й страждає жива людина, і ніхто не перешкодить любити її.

Давно Толя перестав розрізняти слова, що виникали внизу екрана, та й бачив він уже погано. По обличчю котилися й котилися сльози. І коли в темряву відчалив білий пароплав і з нього пролунав голос тієї, яка навіки залишала музиканта, перед цим встигнувши доконати дружину його, графа і Толю разом з ними:

Минуле згадаю
І наші весняні дні.
«О, як вас кохаю!» —
Сказали тоді ви мені!..

Заткнувши брудною рукавичкою рот, захлинався хлопчина сльозами розчулення, щастя, горя і радості і несподівано почув, як публіка в п'яти зали зашморгала носами.

Один лише раз плакав Толя в кіно, коли матрос Артем ховав свого комісара, закладаючи його плитняком, а хвилі навально билися об берег, і не вірилося, що комісар загинув назавжди. Хотілося, щоб комісар підвівся і що-небудь сказав або хоч моргнув би короткозорими очима. Але він не підвівся, не моргнув. Матрос бережно поклав на могилу комісара свою безкозирку і пішов. Пішов мстити білякам за друзів моряків і за рідного комісара, якого Артем спочатку не слухався.

А діти плакали, здається, всі плакали, скільки їх було в кіно.

І зараз люди в залі теж плакали — кожен за своїм. І Толя плакав за своїм. Йому шкода було співачку, залишеного на набережній скрипаля, дружину його, що сумувала у великій і тепер уже багатій квартирі. Але ще більше шкода було Гошку Воробйова, який лежав сам на кладовищі в таку студену ніч, Зіну Кондакову, Малишка, навіть Паралітика шкода, понівеченого на все життя, і Мишка Більмастого, і Аркашку з Наташкою — карбованця ось у них зашахраював...

І чого це все ділять люди? Чого їм не вистачає? Чому вони дивляться, завмерши від щастя, на вигадане красиве життя, заздять йому, захоплюються ним? Взяли б і зробили його таким. Он музика манить до прекрасного. Плаче і манить!..

У залі спалахнуло світло, і глядачі ринули до виходу. Ті, що йшли ближче до останнього ряду, витираючи очі, мимоволі звернули увагу на хлопчину, що сидів на боковому місці. Він гірко плакав, розмазуючи брудною рукавицею сльози по роздряпаному обличчю, темному від синців.

Артист драмтеатру — він знову нікуди не поспішав, — підійшовши до хлопчини, весело, по-приятельськи поплескав його по плечі рукавичкою:

— Е-е, молодий чоловіче! Якщо на зорі туманної юності спокусниця завдала вам смутку, що ж буде потім?

Люди навкруг усміхалися.

— Як вам?! І чого ви?.. Чого ви?.. — Толя ледве не крикнув здавленим голосом: «Фасоните!» — але стримався і, розцітовхуючи людей, вискочив з кінотеатру.

Надворі мело-завивало, світу білого не видно. Люди, що ви-йшли з кінотеатру, розчинилися в хурделиці, і знову стало порожньо навкруги. Лише гуляли по місту хмари снігу і вітер рвав лампочки зі стовпів, і здавалося, ось-ось вони краплями впадуть у замети. Снігом заносило по стріхи бараки і хатки, остаточно ховало весну, що невчасно нахлинула. Вона подражнила, подражнила і згинула. І музика ця, і кіно теж, як подих весни, як зірниця, майнули і згасли.

Віє, завиває вітер, крутить сніг, і кудись котиться, несеться в темряву земля разом з цим містечком, із жменькою його вогників серед величезного, неозорого світу і з цією маленькою людиною, котра бреде, не закриваючись од вітру й снігу, несучи музику в серці, що здригнулося від примарного щастя...

Він видихнувся, зупинився, зморено сів у замет. Його швидко засипало снігом. Дрімота скрадливо сповивала в м'яке. Думки ставали плавними, затишно і спокійно робилося на серці. Заспівала хуга скрипкою, виник пронизаний променями сонця ранковий ліс, зацокотіли копита коня, і жінка, манливо усміхаючись, простягла м'які, ласкаві руки...

«Не можна!» — здригнувся Толя і отямився, сів, зваливши з себе купу сипкого снігу. Пересилуючи дрімоту, рвучко схопився, стрибнув і побіг назустріч вітрові, що шмагав по обличчю.

Хмари снігу раз-другий пробило світлом. «На кухні,— здогадався він,— картоплю чистять на кухні»,— і побіг ще швидше, уже з останньої сили гнав себе до цього кухонного вогника, і нічого не було йому зараз дорожчого за осяяне справжнім, живим світлом дитбудинківське вікно.

Прокинувся Толя рано-вранці, задовго до підйому, водою, зачерпнутою із озера, облив полозки нарти, повернувся додому, облив валянки, стиха постукав до завідуючого.

— Валер'яне Івановичу, скажіть, щоб мені, Женці Шорникову і Мишкові кастелянша видала нові рукавиці, лижні штани і тілогрійки. Ми дрова возитимемо, зароблятимемо, щоб повернути гроші.

— Чому втрьох? Хіба крали троє? — хриплуватим зі сну голо-сом запитав Валер'ян Іванович і, невдоволено глянувши на кишеньковий годинник, що лежав на столі, вирішив одягатися.

— Нам більше нікого не треба. Самі справимося.

Валер'ян Іванович пильно подивився на Толю. Хлопчина був похмурий, зібраний і чи то від синців, що вже скотилися зі всього обличчя під очі, чи, може, від чогось іншого на обличчі його лежала похмура тінь, а в погляді утвердилась зла рішучість.

— Гаразд, — невдоволено, однак уже привітніше заговорив Репнін і тут же насупився. — Гуртом швидше. Адже касирку тримають, не випускають. Я думаю...

— Самі справимося, — неголосно, але впевнено відрубав Толь. — А вона, може, порозумнішає, посидівши там...

Валер'ян Іванович розтирав долонею груди: «Порозумнішає! Бач, як його...» Кинувши на плече рушник, Репнін вийшов до коридора і, провівши поглядом хлопчину, подумав: «Дорослим стає, — і похитав головою. — Така доля цих дітей — рано стають дорослими. Але скільки в ньому плутанини, злості і доброти! Усе вкупі».

Розділ десятий

Нарта в дитбудинку була своя. Вона лежала в дров'ятні догори полозами. Річ це особлива, створена краєсветськими жителями, і, наскільки відомо, ні в яких містах і країнах більше не повторювалась, а з північними нартами у неї спільна лише назва.

На відвалах лісозаводів вибираються чотири тонких гнучких дошки. Дві загострюються на кінцях і ледь стесуються сокирами на згин. На них накладаються ще дві дошки і теж трохи загострюються. Кінці зв'язуються мотузкою або дротом — що є під рукою. Між дошки вставляються дві колодки. Теси, які мають бути полозьям, трохи розпарюються в гарячій воді.

І все. Лягай на верхні дошки животом і гни їх що є сили. Загнувши, прибивай цвяхами одну, потім другу до колодок і дивися якщо верхні дошки дуже загнулися — погано, сніг буде носом зачерпуватися, а якщо нижні — добре, нарта піде, як шука. Тільки для цього треба зробити найголовніше: назбирати на дорозі конячого кізяка, добре замішати його і нетовстим шаром, але й не тонким, обліпити полозья. Коли заміс примерзне до полозья, треба взяти рубанок і гостру сокиру й підрівняти його. Тоді вже обливай полозья холодною водою. Нарта виходить обмерзла, важка, але по міцності й транспортабельності нема їй на світі рівних.

Лютувала в Краєсветську ще одна стихія: у нарти запрягали собак. Ні, не тих собак, що намальовані в підручнику з географії:

Хлопці ловили на вулиці першого стрічного пса, найчастіше якого-небудь бідолашного дворнягу, прив'язували до нього нарту і гнали вперед. Жодної бродячої собаки не залишилося в Крассветську — всі при ділі.

Діти, та й дорослі теж возили на них дрова, воду — все, що доведеться. А ще змагалися в швидкості і влаштовували боротьбу на центральній вулиці міста.

Пробували і дитбудинківці пригодувати пару чиїхось псів, але Валер'ян Іванович розігнав собак і дітей. До того ж надто швидко зажирили пси на дитбудинківських харчах і нічого не хотіли возити.

Останніми в розкладі стояли неважливі уроки: фізкультура, співи, малювання, праця, і втікати з них вважалося звичною справою, — він забрав у кочегарці Ібрагіма сокиру, пилку і потім у дитбудинківській дровитні оглянув нарту. Зіткнувши ще раз за собаками, він пішов на кухню. На кухні тітонька Уля бряжчала каструлями. Тут же сиділа Наташка, гойдала ніжками. Перед нею на столі купка кісточок з компоту і на блюдецьці згущене молоко. На голові Наташки маком палав і тріпотів червоний шовковий бант. Його купила тітонька Уля.

Наташка прижилася коло тітоньки Улі, і, поки Аркашка був у школі, вона невилазно сиділа на кухні. Тітонька Уля стукотіла ножиком, ложками, помішувала ополоником вариво і щось наказувала дівчинці, іноді покрикувала на неї.

Метушлива, самотня, ця жінка так до всього в дитбудинку звикла, що називала його теж домівкою. У сусідньому бараці дали їй окрему кімнатку, та коли вона там бувала, ніхто не знав. Вставала тітонька Уля раніше, а лягала пізніше за всіх. Хто вона? Звідки вона? Чи була у неї коли-небудь сім'я і діти? Спитати про це ніхто не наважувався, а сама про себе розповісти вона, видно, часу не знайшла.

Толя теж якось звик до того, що на пароплаві їхала зовсім інша жінка і в сушарці жила теж інша. Надто вже зовні змінилася Уляна відтоді, як виїхала з села.

Уляна курити почала в сушарці, після того як втратила всю родину і залишилася сама. Толя і сказав про неї Ступинському, коли той шукав ділову і хазяйновиту жінку в дитячий притулок.

Спочатку тітонька Уля була кастеляншею, прибиральницею і куховаркою, а потім уже твердо визначилася на одній посаді.

У тітоньки Улі в будинку є улюбленці — охайні, чистенькі діти та ще ті, хто слухався її чи вдавав, що слухався, і не крав цигарок.

Цигарки вона пильно стерегла, ховала їх у різних місцях і все-таки не могла схвати. Були такі діти, яких тітонька Уля

жаліла, — це слабкі, убогі, тихенькі. Були й ті, кого вона зневажала, але побоювалась і не пускала чергувати на кухні.

Тих, з ким тітонька Уля починала дитбудинок, вона вважала цілком своїми і по-свійськи втручалася в їхнє життя, навіть вимагала, щоб вони показували їй табелі, і дуже лаяла їх за неуспішність.

До Толі у тітоньки Улі ставлення особливе — як-не-як майже рідня. Вона поважала його за начитаність, але боялася Толькової вдачі. Ніяк не могла вона його збагнути, отож і покрикувала на Толю частіше, аніж на інших дітей, даючи цим зрозуміти, що хоч він і норавливий, а все ж поки що шмаркач.

І досить було Толі попросити для себе і для Женьки з Мишком обід раніше, як тітонька Уля одразу ж бралася в боки:

— Та що це? Ач, спритні які! Окремо харчуватися, окремі їм страви? — Відірвавшись од своїх справ і прикурюючи цигарку, добуту з-під фартуха, тітонька Уля настроїлась на довгу й голосну розмову. — У мене ноги не казенні і руки теж! — і загрокала каштрулями. — Ходять, бродять, а мені крутяться тут, печися... Наїлися б у мене, якби були моїми дітьми, за те, що жінку невинно страждати змусили. Березовою кашею пригостила б...

Толя посіпав Наташку за бант і пішов, не дослухавши тітоньку Улю. Вона завелася надовго.

Женька і Мишко Більмастий зібралися на роботу, взули нові валянки, напустили на них лижні штани, підперезалися пасками від штанів. Стали хлопці товстими, незграбними. В очах у хлопців збудження. Толя теж почав переодягатися, а Женьці сказав, щоб він ішов на кухню до тітоньки Улі просити обід.

— На мене вона знову сердиться.

Женька швидко повернувся.

— Тарілки з борщем на столі. Тітонька Уля зняла крик: «Насипано, то чого не лопаєте? Підігрівати не буду!»

Ой уже ця тітонька Уля! Друге не поставила, а просто жбурнула на стіл. Але макаронів усе-таки наклала більше, аніж належало, і в компоті по півкаралики кісточок — цих дитбудинківських ласощів, через які точилися одвічні суперечки і сварки за столами.

Поїли. Толя відніс Наташці кісточку, висипав на стіл. Дівчинка зраділа, заплескала в долоньки і підгребла кісточку до себе.

— Пізно повернетесь — вечерю в чергових спитаєте! — гукнула тітонька Уля в роздавальне вікно, та, певне, схаменулася, чи не м'яко у неї вийшло, і забурчала, орудуючи коло плити: — Робі-і-т-нички! Лупцювати нікому!..

Нарешті зібралися. «Робітнички» весело покотилися на нарті попід гору і опинилися на протоці. Розмовляли голосно. Щоправда, розмовляли Женька з Тольком, а Мишко тільки ствердно

покліпував живим оком. Дорогу замело. Нарта то заривалася щучим носом у сніг, то котилася по горбкуватому льоду сама і біла хлопців по п'ятах.

На затоці віяло. Хоча снігу вже не намітало, але вітер був холодний. Від весни не залишилося нічого, наче її не було взагалі. Лише на стосах лісу листковим пирогом спресувався сніг, покритий кіркою льоду, та біля берегів грудкувато намерз після відлиги полій.

Протока — як це у географії? Старе русло річки? Чи частина річки?

Але яка ж це частина?

У Краєсветську протока — найголовніше. З весни до осені все життя тут. І коли б не було цієї тиховодної, глибокої протоки, і міста зовсім не було б тут, і залишилося б тут усе мертвим, пустельним, як сто і тисячу літ тому.

Тепер зима. Кінець зими. На протоці крига. З неї стирчать палі, колоди, щетина відходів дерева.

Китами лежали вмерзлі плоти і човни. Облупленою фарбою світяться червоні бакени з порожніми, безокими ліхтарями. Баркаси на березі перевернуті догори дном, віхи біля ополонок поставлені, замело їх до верхівок. Ополонки в ямках, у затишку.

Біля лісотасок парує вода. Тягне з промоїн прілою корою, багном і жахом. А з пірамід лісотасок звисають величезні і брудні, як редьки, бурулі. Обмерзлі колоди знехотя повзуть на скреготливих гаках догори. І раптом лунає грім, гуркіт, робітники вниз, покидавши багри, розбігаються навсебіч — це слизька колода зірвалася з гаків і, вдаряючись об ланцюги і зуби, розплатуючи на шмаття сорочку з кори, валиться донизу.

І знову тихо, мирно, біло навкруг. Нудьга на протоці. Велика нудьга. Очі б не дивилися.

Інша річ улітку!

Роем роїться протока! Катерів, рибозбиральних ботів, човнів моторних, пароплавів різних — річкових і морських — тут, як рибки-гагунка в матні сіті. А дітлахів! Дітлахів! Рибалять, купаються, а накупавшись, гріються біля багаття, бо вода в краєвстській протоці і серед літа холодна. Шастають на пристані хлопці: дивляться на іноземні пароплави; стріляють пахучі сигарети в негрів; крадуть човни у дебаркадерів і рятівної станції; жують в'ялену рибу, потихеньку зняту з щогл рибозбиральних ботів; катаються на колодах і плотах; приймають і віддають чалки з суден, бігають до магазинів на прохання матросів, випиваючи в нагороду ковток-другий; увечері роблять нальоти на овочевий радгосп на острові; смалять із таємно добутої рушници. Та хіба мало справ у хлопців на протоці! Спати ніколи.

Не те зараз, зовсім не те.

Пароплави та баржі сховано в затон, у гирло річок — у Велику і Вовчу балки.

Відстоюються.

А в гирлі Вовчої балки коло барж ішла робота. Виморожувалися баржі. Люди піддовбували ломами кригу і поступово забивалися під черево барж, закріплюючи їх на дерев'яних клітях; проконопачували судна, ремонтували і пробивали для них хід у балку. Навесні підніметься вода, баржі зберуть у стадо за мисом балки, і вони сумирно стоятимуть, поки не зійде крига. Потім баржі виведуть по великій воді пароплавами у протоку і відправлять куди треба з караванами.

Біля однієї баржі горіло багаття, на ньому казан із смолою. Навкруги товпилися, пританцьовували, самі себе поплескуючи, майже всі грубо й однаково одягнені люди. Віддалік, коло іншого багаття, грілися стрільці. Один з тих чоловіків, що товпилися навколо казана, колобок підкотився до хлопців. Стрільці удали, ніби порушення не помітили.

— Чи нема курити, малюки? — весь час оглядаючись, неприродно бадьорим голосом вигукнув підбіглий. Підборіддя у нього запнуте обмерзлим від дихання сірим рушником. — Курити, хлопці, не знайдеться? — перепитав він і, підморгуючи, силкувався усміхнутися студеними губами.

Толя знав: ані в Женки, ані в Мишка курива нема, і все-таки дивився на них — раптом завалалося десь? Вони винувато перезирнулися.

— Немає, дядечку.

— Пошукайте, рідненькі, може, де в кишенях, у рубцях, нехай і з крихтами. Хоча б разок потягнути!

Хлопці слухняно обшарили кишені, вивернули їх — немає нічого. Штани і тілогрійки з комори. І, вже з відчасом, чоловік, що прибіг від багаття, швидко заговорив:

— Ми тут весь час працюємо. Візьміть тютюнцю у татусів своїх...

— Ми — дитбудинківські, дядечку.

— А-а, дитбудинківські! — зрадів незнайомиць, і одразу тон його змінився, став ріднішим: — Ну, та ви дістанете. Хоч бичків назбирайте...

— На місце! — крикнув один із стрільців, і чоловік так спритно стригонув од хлопців, що диво дивне, ніби не було на ньому ганчір'я, грубо підшитих валянок, полатаних ватяних штанів і бушлата, під яким чого тільки не надягнено.

Хлопці помахали людям біля багаття: завтра, мовляв, але стрілець і на них крикнув:

— Давай, давай звідсіля!

До самісінького лісу хлопці винувато мовчали... У лісі розшумілися. Дроворуби-шабашники, що побували вже тут, проклали дорогу через Темну річку, вузьку, щоправда, але проклали. У лісі кожен торував собі стежку. Хлопці упріли, поки пробилися до балочки. На схилах балочки купками стояли вузлуваті, кострубаті модрини. У темних краях бугила поважніше за ці дерева виглядає. Одне деревце обтоптали, заходилися наперемінну підрізати. Назабаром тілогрійки покидали на сніг, працювали в лижних куртках.

Ширк-ширк! Ширк-ширк!.. Женька зовсім погано різав. Толя теж неправний у цьому ділі. Ніякої праці в дитбудинку нема. Не привчені до роботи. Дрова, щоправда, возять і ріжуть самі. Та що на сотню голів ті дрова? Із задоволенням і радістю зроблять десяток порізів — і більше вже не дістанеться різати, а тільки складати.

Стояче дерево підрізали криво, точніше сказати, перемозлили модрину. Мишко, котрий пожив у бараках і зазнав усього барачного, терпляче вчив Толю і Женьку.

Ширк-ширк...

Нарешті модрина хруснула, мов кістяк, і впала у сніг, поламавши чорні суки.

Сіли перепочити.

— Надягніть фуфайки, — підказав Толя. — Застудитесь. А нам ще працювати та й працювати... Ні біса не вміємо, красти тільки.

Хлопці як води в рот понабирали, ні звуку. Рідкий ліс, підбитий берізкою та миршавим ялиником, ледь шумів на вітрі. У ньому було просторо і похмуро. Весь він проглядався наскрізь. Стрічки слідів білих куріпок петляли поміж деревами на свіжих заметах, і де-не-де з ними перепліталися швидкі, скрадливі сліди пєсців. В озєринах і видолинках, де дашком нависала шєлюга, суцільна тупанина. Сніг стоптаний дикими оленями, мохнолапими куріпками з кошлатими лапками і зайцями. Увесь ліс іскрився й подзвонював. Він покрився льодком після відлиги і тепер, хитаючись, розковувався. У сніг сипалися крижинки, пробивали його цукристу гладінь. За річкою на сухій гриві темніла стіна кедрачів. Сюди восени ходили діти по шишки. Взимку кедрач здавався густішим, суворішим і журливішим, мовби сумували кедри за літом і шишками. До речі, в Заполяр'ї всі завше чекають літа і завше сумують за ним.

Під м'яким снігом, накиданим уночі заметіллю-веремією, — міцний наст. Хлопці провалювалися неглибоко і тому не відразу знеслилися.

Вони розрізали модрина на три частини, кожен кряж вивезли окремо до дороги і там уже навантажили на нарту. Потім звалили ще одне дерево. Вийшло шість кряжів, але все одно мало.

— На перший раз досить, а там побачимо,— сказав Толя.

Мишко нічого не відповів, запрягся в корінники; Толя з Женькою в припряжку. І рушили. Спершу на Темну річку, а по ній вже на потоку.

Річкою, майже суцільно затягнутою намерзлим полоєм, тонко припорошеним сніжком, нарта котилася швидко і навіть де-неде норовисто рвалася вперед, і хлопці зі сміхом гальмували її. «Ну, ти, все брикалася б!»

На протоці налягли на лямки. Мишко з Толею попереду в припряжку тягли, а Женька підштовхував нарту ззаду. Перли вантаж мовчки. Лаялися по-чоловічому, круто, коли нарта загрузала в заметах або з'їжджала з дороги на розкатах.

За поворотом протоки показалося місто. В ньому загоралися вогні. Коло порту, за причалом, у швидкоплинних сутінках ледве виднілися прив'язані до стовпів літаки, наче коні біля конов'язей. Один маленький літак був оранжевого кольору і жаринною світився на снігу.

В міру того як розгоралися вогні в місті, згасала жарина-літак на снігу й строката «ковбаса», що гойдалася на щоглі над будинком авіагідропорту, поринала в небо, в сутінки.

Здалека місто, що притулилося на правобережжі протоки, майже в гирлі її, здавалося розкиданим, будинки в ньому розбрелися куди попало: де густо, де порожньо, ніби з літака жменями розкидали будинки по лісотундрі. Але ось засвітилися всюди вогні, будинків стало не видно, і все набуло порядку. Вогні міські завжди що-небудь ховають, заступають собою. Зливаючись майже в суцільний ланцюг, окаймлюють плями вогнів лісобіржу. В середині її, коло стосів, уже рідко і знехотя миготять напівсліпі лампочки. Ближче до старого міста, біля прохідних, гудуть безперервним гулом лісовози. Біля них вогнів більше. В новому місті ще один квадрат — найсвітліший — каток. На околиці уже квадрат не квадрат, а крива дуга з лампочок, витягнута вздовж берега, — нафтобаза.

Місто оточене вогнями. Люди живуть і працюють, освітлені з усіх боків, а за ними темрява без кінця й краю. Верст за дев'яносто від міста, в бік півночі, ліс зникає взагалі. Там тундра. Там ніч світліша від снігів, не затінених лісами та житлом. Ніч безкрая й неспокійна від зірниць.

Діти по-своєму любили своє засніжене, закинута на край світу місто. У ньому менше радощів, аніж в інших містах, і через те ці радощі запам'ятовувалися надовго і цінувалися своєю дорогою ціною.

Найбільша радість у місті Краєсветську — перший пароплав. Його починали чекати одразу ж після льодоходу. І всі розмови, про що б вони не велися, ніяк не могли обминути першого пароплава.

Стоять жінки в магазині, в черзі, репетують, лаються: «Ось прийде перший пароплав, і навезуть усього: і картоплі, і цибулі, і буряків. Тоді в них сушеного ніхто не візьме. Нехай самі ідуть!»

Розкричиться нервова людина на виробництві й погрожує: «Гаразд, до першого пароплава потерплю, а там ви мене тільки й бачитимете!»

Зовсім погано слабому в лікарні, смерть підходить, а його лікарі втішають: «Нічого, голубчику. Дотягнете до першого пароплава, а там уже...»

А тоді уже й сам слабий знає, що все буде гаразд.

Вільні жителі, ті з середини зими, як настануть морози та довгі ночі, клянуться години не залишитися тут, наплювати на великі гроші, на всі блага, поїхати світ за очі.

Першого пароплава чекають учні-відмінники, що жадають за успіхи потрапити на різні зльоти, в табори, навіть в Артек!

Його чекають артисти драмтеатру й сама «аргонавт мистецтва», як називають у місцевій газеті знамениту московську артистку, що добровільно приїхала працювати на Північ. Вона разом з іншими артистами на літо виїздить до Москви відпочивати і набиратися думок.

Пароплава чекають літуни, які зазимували тому, що пропили грошики і восени їм ні за що було виїхати.

Ждуть рибалки, яких застукала хуга в дорозі, які теж розтринькали заробітки знічев'я і зимують із суднами, що не піднялися до рідного затону. Відпускники, звільнені в запас військові і всякий інший люд спить і бачить перший пароплав!

І ось після частих і тривалих затримок по дорозі з півдня на північ з'являється примхлива, розбещена увагою співаків і поетів весна. Стомлена приходить, колір і барви розгубивши, але тут і такий біднуватій весні раді.

Розпирає місто від нетерплячки, і всі кудись поспішають, про щось голосно розмовляють, співають навіть і слухають зведення погоди, як його ніколи і ніде не слухають.

Якщо трапляється навесні такий же заморозок, як нині, місто замовкає, мовчазними стають його жителі. В таку пору буває багато бійок. Кожен день повзуть чутки одна страшніша за другу з барака в барак, з будинку в будинок.

Недобре буває в Краєсветську, коли затримується весна. Однак весна все одно настане. Неодмінно прийде.

Зав'юняться струмки у місті, засиніють балки на острові, за-

луцяться, блисне оголеною мокрою кригою річка. Видно стане всю недбалість людську: покинуті на кризі дошки, колоди, лебідки і навіть машини випруть назовні і будуть докором маячити, поки не понесе льодохід усе це казенне добро. Баржі й човни відтягнуть з фарватера в закутки. Перестануть літати й сідати на протоку літаки.

Місто на якийсь час залишиться без пошти, без газет і новин. Але здалеку через якісь невідомі дрони йдуть чутки:

«Кажуть, коло Вейська пересувка була!»

«Та що ви мелете дурниці! Коло Вейська уже пароплави шпарять, а пересувку бачили вже біля Ханська!»

«То що це виходить — днів за три-чотири і в нас пересувка буде? А потім?..»

Що буде потім! Потім, як звичайно, порушивши передбачення, помучивши зайвий тиждень, а то й два краесветських жителів, неквапно, гордовито рушить широко ріка. Услід за нею, як пасербиця, служняно рушить тиховода протока. І весь люд, вільний від роботи і занять, примчить на берег. У школах почнеться поголовна симуляція. Що не день підніматиметься, мов джа на опарі, збудження, і всім здаватиметься, що річка нині пішла нешвидко і взагалі в природі з роками щось не те діється.

Ось раніше бувало...

Біля Плахіна затор нібито утворився! Чого б це? На Півночі, на такому широководді — і затор! От і мізкуй що й до чого. Радіо, воно і є радіо, а життя, воно, брат, не по радію їде, воно, брат, о-го-го! Та що там за прикладом ходити? Візьмімо знову ж таки погоду...

Але тут буркуни, а їх на березі не так уже й багато, стопорять.

Річ у тім, що з погодою в Краесветську відбуваються перетворення вельми цікаві. Клімат тут став м'якіший, подеймають, що незабаром у Краесветську просто під вікнами оброблятимуть городи, ростиме картопля, капуста і таке інше.

Кажуть, що там, де з'являється людина, взагалі тепліше стає. Земля начебто добрішає.

З цим, звичайно, важко не погодитись. Ось він, Краесветськ, ось вона, земля, ось він, острів, і на ньому вирощують овочі вже на відкритому полі. От тобі й Північ! І от він, льодохід! Швидше б йому, льодоходу, бути. Та вже й те добре, що пішла крига, що весна, що клімат кращим стає.

А як же інакше? Людина, вона... і по радію знову ж таки по-відсмилу...

Суперечка на березі не постійна. Вона хвилями ходить, і що на хвилю потрапить, про те й суперечка.

Онде діти сперечаються, дременули зі школи і сперечаються. Тема суперечки: «Який пароплав прийде першим — «Спартак» чи «Ян Рудзутак»? Одні кажуть: «Спартак», інші — «Ян Рудзутак», треті — «Косіор», перетворюючи його при цьому в «Костіора». Четвертий заявляє, що прийде зовсім новий пароплав, небаченої краси і нечуваної сили, і що «Рудзутак» тепер уже зовсім не «Рудзутак», і «Косіор» зовсім не «Косіор», і всі пароплави по-іншому називаються. Імена тих людей замазали. Ці люди виявилися той...

Всезнайок у Краесветську не люблять і бояться, тому люди можуть замовкнути і розійтися, а якщо під гарячу або п'яну руку попадеш — ребра ламають. Не бреши, не лядай язиком! І без того чуток багато, і одна від другої плутаниша...

Порідшала крига на річці.

Косяки качок скрекочуть над водою, падають коло берегів, чекають, коли зійдуть крижані більма з озер. По берегах і гирлах річок залило верболози. На куці повилазили пацюки. Хлопці їх дістають палкою, на кінці якої прибитий гострий цвях. Здають цюрку по двадцять копійок за цтуку в «Мисливхутро». Курива й цукерок у хлопців повні кишені, бойнею від них пахне.

Вода прибуває і прибуває. Уже до рівня ярів досягла, змила крижані смуги по берегах, минувши цей рубіж, пішла вода по видолинках в місто, підняла мотлох, звернула лоток, шевську майстерню, численні стоси дров і потягла все це вулицею Смидовича, мов бурхливою річкою, перевертаючи і ламаючи. На протоці течія стала потужніша, а вже річкою і взагалі несе так, що моторки і ті ледве-ледве піднімаються.

Але ось зовсім очистилася від криги й засумувала за пароплавами порожня протока.

Вряди-годи пронесе нею заблукану крижину, вряди-годи пропливає колода-утопленик, змучено занурюючись у воду і потім нижче за течією виринаючи тупим зрізом з води. Несе хмиз, тріски, крутіть нафтові плями, плюжається глина із підмитих ярів. Піднялися, воскресли куці на берегах. Усі в багнуці, всі змучені водою, вони квапляться з листям, готуються розпустити на верхівітті бруньки, інакше не встигнеш — літо тут не любить чекати.

Протока порожня. Місто сповнене чекання.

І, як завжди, чекання кінчається зненацька: «Іде-е-е!!!»

Всі, хто здатний рухатися, стрімголов біжать до пристані.

Іншої весни разів п'ять паніка в місті зчиняється через який-небудь риболовецький бот або катер паршивий, що покаже дишок на овиді.

Боти, катери ходять, щоб вони всі перетонули! А пароплава все немає. Роздратування нападає на людей, невдоволення — дїтлахи під руку не попадайся.

Коли всі уже стомляться, перенервують, тоді з'являється він, пароплав!

Діти лізуть на дах давно не діючої графітної фабрики, на стовпи і знову сперечаються: хто це — «Спартак» чи «Ян Рудзук»? Але важливо це вже тільки хлопчикам. Головне — іде! І не якийсь там катерок, а найсправжнісінький білий пароплав!

Наблизившись до радгоспу, що на острові Полярний, він починає повертати до другого берега річки, до маленького селища, і віддаляється, віддаляється...

Усі знають, щоб зайти пароплавові в протоку, треба обігнути ягру — мілину, що йде від мису острова в річку, зробити велике півколо, і все-таки знаходиться недобра людина. «Це зовсім не до нас, а в далекий порт!» — пащекуватим своїм язиком кидас вона сумніви в натовп.

Чути ремствування, жіночий стогін з примовлянням: «Та що ж це таке?! Чекаєш його, чекаєш, а він...» — «Та чого ви горлаєте? — заспокоюють їх і себе чоловіки. Як це він може мимо пройти? Зроду такого не було!»

І справді, зроду такого не було, щоб перший пароплав проминув Краесветськ. Ой жінки, жінки! А де той змії, що паніку тут зчиняв? Змії замовк, причаївся...

А пароплав? Пароплав усе йде та йде до пристанища!

І лопатями попліскує: пліс-пліс-пліс, пліс-пліс-пліс!

Звичайно, звідси лопатів не почуєш. Напевне, це змучене серце кожного краесветського жителя плескає так гарно та гучно. Хлопчаки і чоловіки деякі, не витримавши, біжать назустріч пароплавові берегом, зісковзують по глині, скочуються з яру, махають руками, кричать усяку всячину від захвату почуттів.

Капітан, знаючи, як тут чекають першого пароплава, натискає на гудок ще вдалині, в самому гирлі протоки. Спалахує біла хмара над трубою, і через довгий час до міста долітає мелодійний гудок. Одразу ж з тартака йому радісно відгукується міський гудок. Весь берег реве, як на стадіоні, що попало. Духовий оркестр б'є в тарілки. Тепер оркестр гратиме доти, доки в музикантів не стане духу.

Берег вирує, хвилюється. Люди в святковій одежі. Звідкись уже і п'яних чимало набралось. Вони плачуть, лаються, у воду лізуть. Жінки витягують їх із води, дають запотиличників. Чоловіки не ображаються на жінок — не та мить.

Пароплав біля самого пристанища, бочком-бочком підпливає він до дебаркадера.

Усі лізуть на містки.

Хлопчаки, як мавпи, деруться по канатах. Чути всякі викрики: «Ка-рау-у-у-у-ул! Рятуйте-е-е! Алла-а...» Тріщать східці.

З пароплава кидають чалку. Люди кричать на дебаркадері, кожен силкується особисто схопити мотузок. Шкіперу дебаркадера ніяк не підійти до чалки. Він криє публіку, не вибираючи висловів,— зірвав голос, і тепер уже все літо буде без голосу.

Капітан щось гуде в рупор — не розібрати.

На березі бухкає оркестр.

Верещить дівка, придавили її, напевне, а може, і лоскочуть бешкетники під шумок.

З пароплава кричать. З дебаркадера кричать: «Анько! Анько! Я тебе впізнав!», «Тихоне, га, Тихоне, та де ж це ви так довго, матері вашій ковiнька!», «Товариші! Громадяни! Не натискайте! Товариші! Дайте трап кинути», «Кидай! Хто тобі не дає?», «А де Марія, де?», «Марія, брате, переставилася. Восени ще...»

Хтось заголосив.

Хтось рвонув гармошку.

Хряснули містки на дебаркадері. Люд заплавав. Утопленики будуть. Це вже неодмінно. Без цього весною ніколи не обходиться...

Команді все-таки вдається просунути трап просто в середину людей торцем. Ринув натовп з обох боків, обнімаються, цілуються, плачуть. Дітвора шастає по пароплаву. П'яні рвуться в буфет пароплава, до пива. Всю зиму не куштували — в Красветську пивзаводу немає.

З борту пароплава летять вузли, валізи. Один вузол розв'язався, посипалися з нього чавунці, ложки, ополоніки, пляшка з червоною соскою розбилася.

Капітан пароплава дивиться на все це спокійно. Така вже стихія. Звик.

І ось усе. На пароплаві людей немає. А на березі табір.

З цього дня в місті починається зовсім інше життя. Таке життя, що і від'їздити нікуди не хочеться.

Щоправда, якогось особливого чуда, за яким нудьгували душі людські, не відбудеться. Ті, що клялися плюнути на все і поїхати світ за очі, зрадіють довгожданому літові. Їм зима тепер здається далекою і не страшною. Та їй зриватися треба, тарабанитися кудись від гарних заробітків. Чи варто?

Вербовані, проциндривши гроші, завербуються ще на літо і восени проп'ються знову до спідніх. Рибалки відпливуть назад на свої північні тоні. Багатьох і багатьох перший пароплав забрати на магістраль не зможе, йому є кого везти, і терміново везти. Він, як правило, приходять спецрейсом.

Але вже тепер чекати недовго.

Слідом за цим пароплавом пришлють іще одного, потім іще, іще...

Підуть каравани.

За місяць-два забасить заморський гість, і до самісінької осені, до жовтня, будуть гудки, гудки, гудки...

Сумовито скрипить нарта на тій самій протоці, де влітку кипить тісне і гамірне життя. Поспішає нарта до того самого міста, в якого від льодоходу до льодоставу начебто й шапка набакир.

Ось і узвіз. Між полозами сліди конячі упереміжку з кізяком. Добре: ноги менше ковзаються. Натужилися хлопці, витягли нарту з вантажем на яр. А тут і театр поряд! За ним місто в пухнастих димах, наповнене тріском від морозу, що міцніє надвечір.

Хвацько підкотили хлопці до театру. У-у-уф, упріти. Але вантажу другий раз можна додати.

За театром, коло кочегарки, йшла робота. Шабашники рубали макаронник — відходи з тартака, різали модринові кряжі на метрові оцупки, кололи їх клинцями навпіл. Макаронник горить, як хмиз. Жару від нього мало. Але от коли до макароннику додати мерзлих полін, тоді глядачам тепло й артистам гаряче.

То там, то тут видніються купки оцупків. Кожен шабашник викладає свою купку, свій стосик. Завгосп театру, коли його запросять, обміряє купку, писне в блокноті — і будьте здорові, одержуйте грошики.

Хлопці звалили свої оцупки збоку і пішли додому. У них ще заміряти нічого. Ось коли днів п'ять попрацюють, тоді здадуть свою продукцію. А поки що додому. Сьогоднішню упряжку так-сяк зробили. Початок є! А починання — всьому вінчання.

Нарту поставили в дровітні, пустотливо катнулися по фарбованій підлозі коридора на обмерзлих валянках — і до ідальні. Холоду нанесли з собою, галасу повну ідальню. Тут же на стільці покидали шапки, тілогрійки — і замиготіли ложки. Тітонька Уля додому не пішла, годує хлопців, милується ними нишком, борщу залишила з обіду й гречаної каші, та ще чаю гарячого. Сухариків до чаю дала і молока згущеного. Це вже понад норму ударникам.

Усе змолотили хлопці. На сон потягло. Та ще треба уроки робити. Ох, ці вже уроки! Згоріли б вони! А робити треба. Іншим разом і плюнули б, якось викрутилися б. А зараз помри, але домашнє завдання виконуй. Інакше дадуть прочуханки і на роботу не пусять.

Зібралися в червоному кутку. Обличчя пашать од вітру. Сторонній люд з червоного кутка випровадили. Залишилися Наташка і Аркашка.

Толя перевірів у Аркашки зошити, подивився в щоденник і почував потилицю: «Мені б так!» Наташці дав обгортку від цукерки «Ведмедик на Півночі», знайдену коло театру. Вона радесенька, фантик з «Ведмедика» скручує.

Толя погортав літературу. Завдання: переказати своїми словами поему Лермонтова «Мцирі». «Я чув, дідусю, вже не раз, що ти мене від смерті спас...» — пробурмотів Толя і вирішив, що цих рядкі досить. Далі вже якимось саме собою розкажеться: «Вільнолюбивий образ, дитя гір», «проклятий час, коли панував морок, марновірство, жажливий закон...», «Але люди зігрівалися мріями про волю...». Головне, щодо мрії не забути, всі, мовляв, мрії збуваються, в наш час і казка стає дійсністю. Це вчителі дуже навіть люблять, коли своїми словами.

З літературою впорався. Для Толі література — дрібниця. А от з алгеброю й геометрією гірше, тут про мрію не загнеш. Розв'язуй задачу, та ще й доведь, чи правильно розв'язав її, підлу. Не доведеш — нарікай на себе і на Ядуху. Завтра Толі знову доведеться списувати алгебру і фізику у тих, хто добре вчиться з цих предметів і не встигає з російської мови й літератури. Взаємовиручка — головний кінь у навчанні. Без нього нікуди не поїдеш.

Погортав, почеркав Толя дещо, визубрив одну формулу з фізики на всякий випадок. Ядухи він побоювався. І подався до своєї кімнати книжечку почитати. Женька і Мишко залишилися, хмурять лоби, пихтять.

У коридорі йшло змагання на більярді. Троє чи четверо хлопців сиділи уже під столом і кукурікали. Навколо більярда шкутильгав Паралітик і наскакував на хлопців, пробуючи зіграти без черги. Хлопці не звертали на нього уваги. Толя посунув на Паралітика грудьми:

— Ти, очмано, геть з очей, поки я тебе не порішив до решти!

— Хто?

— Я!

— Ти?

— Я!

Вони стоять, штовхаючи один одного плечем. Хлопці перестали лускати кулями на більярді, поглядають. Ті, що під столом, відкукурікалися.

У Паралітика спеклися й потріскалися губи. Під очима чорно. Обличчя його ще більше пожовкло і висохло. Напевне, захворів після бою Паралітик і тому не виходив днів зо два з кімнати. Деменков кудись зник, він і раніше пропадав на кілька днів,

а іноді й на тиждень, кантувався в «Десятому селі». З'являвся похмурий з перепою, відсипався кілька діб.

Паралітик без Деменкова — нуль. Після бійки — ще менше. Малюки ще побоювалися його за звичкою, а старші або уникали, або не поступалися. А Толя був настирливий, рипався. Вің так під кінець штовхнув Паралітика плечем, що той ледве утримався на милиці. Хлопчаки навколо пирснули.

— Відійдімо вбік, шибздику! — прошипів Паралітик, поблатному шепеляючи, щоб хоч цим прикрити своє приниження і зберегти гонор.

— Що, думаєш, злякаюся? — Толя рушив до роздягальні. Хлопці слідом. Між ними Маруська Черепанова швендяє, пригнується. Майнуло за спинами хлопців стривожене обличчя Зіни Кондакової, і Толя зовсім накокошився і дивився на Паралітика з викликом.

— Ти лягаш! — сказав Паралітик Толі, ніби і не помічаючи припишклих у роздягальні хлопців, але говорив так, щоб і їм було чути.— Пірце за тобою скучає!

— А чого б це, пірце? — відверто глузуючи, спитав Толя і поколупав мізинцем в носі.

— Пірце? — розгубився Паралітик.— Пірце-рондо! — багато-значно зіщулився він.

— А-а,— знову глумливо мовив Толя.— Я рондом не пишу, «Союзом» більше,— натякнув він, і Паралітик аж підстрибнув на милиці.

— Живеш до пароплава, лягаш. Зрозумів? Нас у виправно-трудоу. Ми тебе — до мами. Зрозумів?

— Ти, моца з святої обителі! Будеш на хлопців наскакувати — і до пароплава не доживеш! Задуш! Припухни, як миша в нірці!

— П-п-псих! — прокотилося по всій роздягальні. Дуже вже хлопцям сподобалося, що Только не здрейфив. А найбільше їм припало до душі, якого приниження завдав Только Паралітикові вченими словами. «Добре, хто книжки читає: скаже — як ляпаса дасть! Он Паралітик скис і до кімнати потунав, тук-тук миличкою». Услід йому свиснули. Він оглянувся і, вишкіривши зуби, погрозив милицею із залізною блямбою. Тупай, тупай, не дуже тепер милиці твоєї бояться!

А Только молодець! Він іде по коридору — груди колесом, і кожен намагається попастися йому на очі і зробити якусь послугу. Але Только безкорислива людина, ніяких послуг і нагород не потребує. Він герой нової формації! Ех, не забути б йому ще цими словами на літературі бухнути! Одразу «відмінно» поставлять. У крайньому разі «добре».

Гроші найчастіше водилися у Маруськи Черепанової. Дядько її до водопроводу гріб гроші, мов капіталіст. Тоді люди бігали на протоку з відрами і на річку — не дуже це зручно, особливо взимку та в заметіль. Воду розвозили в бочках по будинках та бараках, копійка відро. Дядько, зустрівши небогу на вулиці, савдив її на бочку, розпитував про життя. Сам теж не мовчав. І Марусьці ставало відомо: хто де і як живе; хто кого побив або побити збирається; хто не скупий і не просить здачі з гривеника, а хто чекає цієї здачі, тремтячи на вулиці з відром через якусь паршиву копійку; і яка буде погода: якщо погана — прибуток, добра — збитки; і що кіно нове привезли: жахливе, про пілота, як він з неба упав; і що пожежника з роботи зняли — заснув на каланчі.

Останнім часом через водопровід Марусьчин дядько урізав гостинець до гривеника, але гроші в Маруськи все-таки водилися — складала. І хоч вона дівчина, просити гроші у неї не соромно, бо вона хоч і пронирлива, але «своя в доску».

Толя підстеріг Маруську під час перерви біля шкільного буфету.

— Манько, позич мені тридцять п'ять копійок.— Тридцять п'ять копійок коштувала пачка махорки.— Ні, дай краще сімдесят. Зароблю — поверну.

Маруська не одразу дала гроші, хотіла вивідати, куди вони йому і навіщо. Однак Толя добре знав Маруську і натиснув їй пальцем носа:

— Багато знатимеш — скоро постарієш!

І тоді Маруська, трохи розчарована, розв'язала зубами носовичок, в ріжку якого якого був згорнутий фантиком карбованець.

— Розміняй,— сказав Толя.— Мені треба сімдесят.

— Нехай уже, бери,— сказала Маруська невдоволено і, відходячи, зиркнула очима.— Хоч скільки задавайся, я все одно довідаюся про все...

«Адже дізнається, дізнається, проноза! — почував потилицю Толя, засовуючи гроші в рубчик сорочки, навмисне розпорений для того, щоб ховати туди різні цінності.— Треба б Аркашці з Наташкою на карбованчик дядька Ібрагіма купити що-небудь. Ну, гаразд, заробимо, і я їм не на карбованець, а на троячку накуплю всього...»

З останнього уроку хлопці знову втекли. Пообідали і підтюпцем рушили на протоку. Коло порту забігли до ларка, до якого під час навігації не доступитися, а зараз у ньому порожньо. Продавець, кульгавий єврей, на прізвище Кіський,

а в народі Кіська, грівся коло розжареної грубки. На карбованець і дрібні, копійок двадцять, що завалялися у Женьки, Кіська дав цілу кишеню добра: дві пачки махорки, пачку «Ракети», та ще три книжечки тонкого цигаркового паперу додав від себе, дізнавшись, куди і навіщо було потрібне хлопцям куриво.

Для початку хлопці по «ракетині» закурили самі. Женька на- кашлявся до сліз, але витримав, докурив цигарку до мундштука. Кинули недокурки в сніг, упали на нарту, скотилися з яру і перекинулися в сніг.

Щасливе життя!

Вітер ущух. Спокійно було і німо все навколо. Пухко наметений сніг ледь іскрився. Небо сіре. З нього висипалися рідкі, ліниві сніжинки і поволи — навскіс — пливли в повітрі. Ворони, що кудись зникали на зиму, у відлигу з'явилися і тепер кружляли над протокою, каркали невдоволено, мовляв, була весна — і нема! Каркали, каркали ворони і чорною зграєю подалися до острова, в радгосп, — там є чим поживитися.

На острові димлять хатки. Сотнями котячих очей горить у теплицях скло, де чаклує вже котрий рік жінка-агроном, що приїхала з Ленінграда. Недавно її сфотографували до газети, бо вона орден одержала за картоплю, за цибулю та ще за всілякі овочі, які вона вивела в теплицях і привчає рости в Заполяр'ї. От уже не думали хлопці, що за таку роботу ордени дають! Зимівникам, прикордонникам — то інша річ, ті замерзають серед криги, диверсантів ловлять. Герої!

Морозець був градусів п'ятнадцять — дзвінкий морозець, і не вірилося, що зовсім близько, в теплицях радгоспу, зеленіло все, і навіть огірки цвітуть, жовтеньким. Справді, цвітуть, хлопці самі бачили, коли ходили на екскурсію до радгоспу минулої весни.

Повз хлопчаків з гавканням і виттям промчала собача запряжка. В запряжці корінними йшли три шавки, за ними два волохатих пси. Пси гавкали, наступали на п'яти шавкам. Ті, висолопивши язика, мчали щодуху. Господар благодушно лежав на нарті і ні в що не встрявав, а курив собі цигарку і їхав дорогою по дрова до лісу.

Задрісними поглядами проводжали запряжку хлопці. Порівнялися з балкою, де коло баржі орудували ломачами люди. Продовбана ними в грубій кризі ополонка диміла студеною парою. По той і по другий бік ополонки, в яку цілилася тупим носом баржа, лежали гори грубої синьої криги.

Коло багаття нікого не було. Очевидно, не настав час перекору. Але стрільці, — їх було трое, — сиділи на колодах біля вогню, не звертаючи ніякої уваги на тих, кого пильнували. Втекти

з Краесветська можна тільки влітку і навесні, ближче до пароплавів. А зараз куди втечеш? От і стовбичать стрільці для годиться і задля порядку.

Хлопці підійшли до багаття стрільців. Ті поступилися їм місцем на колоді, і один стрілець, у будьонівці, з обмороженими щоками, поцікавився:

— По дрівцята, малюки?

— По дрівцята.— Толя дістав пачку «Ракети» і недбало клацнув по ній.— Закурюйте.

— Чому й не закурити?— погодився другий стрілець, кремезний, літній, з клешнястими руками.

А третій стрілець, той, що сидів на колоді, напевне, старший, тому що в нього був наган, а не гвинтівка, докорив хлопцям:— Молокососи, а вже курити!— але цигарку теж взяв.

— Ми не куримо,— відгукнувся Толя.— Це ми для форсу. Беріть, беріть,— помітивши нерішучість молодого стрільця, заквапився він.

Стрілець подивився на старшого. Той зморщився, нібито від випущеного на нього диму, і нічого не сказав. Стрілець всунув коробку «Ракети» в кишеню кожуха. В цей час до багаття, як і вчора, колобком підкотився кругленький, той кремезний хлопець у строченому бушлаті і, віддано дивлячись на стрільця з кобурою, навмисне бадьоро спитав, ніби відрепортував:

— Перекурити дозвольте, громадянине начальник!

Стрілець з кобурою неквапно поворушив валянком головешку в багатті і знехотя, як полководець, кинув.

— Пер-р-реку-у-ур!— закричав на всю протоку Колобок і, відкочуючись, підморгнув Толі: мовляв, ми тебе пам'ятаємо і ждемо.

— Можна віднести їм закурити, громадянине начальник?— трохи торопіючи і улесливо називаючи стрільця громадянином начальником, попросив Толя.

Два стрільці теж прохально дивилися на начальника. Той знову поворухнув головешку, знову зморщився, ніби від диму, і лівиво розняв губи:

— Один. Решта на місці.

Ну й «Ракета»! Толя поспішив до баржі і вмить опинився в колі людей, одягнених в однакові бушлати, в шапки з пацючими хутряними вухами. «Ось куди так багато шкірок з пацюків іде!»— зробив відкриття він, згадавши, як люто й негідливо знищують веснами пацюків міські хлопці, і дитбудинківці не відстають— їм теж гроші потрібні. Хлопці б'ють водяних пацюків і білують, а дівчата «з міцною кишкою» обезжирюють, обробляють і сортують шкурки.

Всі робітники біля баржі купчилися навколо вогню, наче закликаючи духів, тягли руки до нього. Майже в усіх струпами сходила зі щік, з носів і вух обморожена шкіра. Всі вони неголені і грубо одягнені. Всі зморені й покірні.

— Здорово, браток! — привітали Толю ті, що сиділи коло багаття.

Вони не питали про куриво. Вони делікатно чекали, поглядом обмацували кишені хлопчини. У круглого Колобка жадобою горіли очі. Толя не став мучити курців, швидше витягнув тютюн.

— Є махорочка, є! Курить, будь ласка!

Куди і як зникли обидві пачки махорки, коли і як встигли ці люди скоцюрбленими від холоду пальцями скрутити цигарки, Толя не помітив. Ураз всі задиміли, голосно закашляли, заплювали, почали з солодким стогоном лаятись. Обличчя у всіх стали задоволені-задоволені.

— Дров підкиньте до багаття, дров! — похопився молодий хлопець з рідкою, але пухнастою від інею борідкою. Губи у нього сухі, потріскані, ніжні, плекані колись були ці губи, ось тому і обвітрилися дужче, ніж у його напарників-мужиків.

— Так, так, — разом підтримали декілька голосів. — Нехай товаришок погріється.

Хтось метнувся по дрова. Більше ці люди нічим не могли віддячити Толі за добро. Він, щасливий тим, що зміг їм зробити послугу і що серед цих людей бути не так уже й страшно, як здавалося раніше, заперечив:

— Та сидіть, сидіть, я ж не змерз. Я ж із тепла, — і раптом осікся. Хто вони, звідки? Різні, напевне, тут: бандити і голово-різи — злочинці, одне слово. А от нема до них зла у Толі. Хлопчина, звичайно, і не підозрював, що зараз у ньому прокинулася й заговорила російська жалісливість, та ні з чим не зрівняна жалісливість, яка багато шкодила російським людям, але й допомагала зберегти душу, залишатися людьми.

— Я ж казав — принесе! — порушив мовчанку Колобок. Рушник, намотаний ним замість шарфа, обвис, він ковтає, ковтає цигарковий дим: — Наша кістка, безпритульна! — лягнув він Толю по коліну.

— Ні, як ви хоч живете? — спитав широкоплечий чоловік не в бушлаті, а в позеленілому старовинному кожусі. Він, здається, один лише і був не обморожений. Поглядом і голосом цей чоловік скидався на Валер'яна Івановича, проте говорив по-селянському, на особливий манір, розтягуючи «е» і ледь помітно м'яко окаючи.

— Добре живемо, вчимося. Ну, вчимося хто як. Нічого взагалі.

— А з харчами як? — поставив чоловік цей, в кожусі, неодмінне мужицьке запитання. — Чим хоч постачають?

— Ну, чим? І кашею, і супом, і компотом, і какао дають.

— Какаву?! — здивувався мужик. — У дитбудинку — какаву?!

— А що?

— Брешеш, хлопче! Коли б какавом годували, — не поїхали б до лісу по дрова, — делікатно не погодився в'язень, що сидів навпочіпки біля вогню, був узутий у нові валянки, підперезаний паском без пряжки.

— Та ми дрова возимо не собі, — відгукнувся Толя, не розуміючи, чому пасок без пряжки.

— А кому ж?

— Ну, кому, кому?.. Треба одну справу повернути...

До вогню присунувся вузьконосий такий і вузькоокий хлопечко, невеликий на зріст, дужче за інших обморожений, шолудивий, у дірявій від вогню одежі, і поцікавився, чи з ними живуть дівчатка?

— З нами. А з ким же їм жити?

Вузькі очі чоловіка замислилися, стали ще вужчими, і він посунувся мало не в саме багаття:

— Спите разом? Фіглі-міглі, еге ж?

— Разом? Чому разом? Ми в окремих кімнатах. Аркашка з Наташкою у нас. Вони брат і сестра... — Раптом Толя згадав, як приходила вночі Зінка в четверту кімнату, як вона схоплювала сорочку на грудях. Хлопчину обпалило соромом, і він покvapно підвівся з колоди: — Та ви що? Ми ж як рідні! Ми ж...

— Ушійся! — крикнув на вузьконосого хлопця Колобок у бушлаті і кинув у сніг недопалок.

Покотився вузьконосий догори ногами, показавши спалені підошви валянок із сінними устілками, що стирчали з п'ят.

— Я пожартував, — одбігши вбік і поспіхом дослинюючи цигарку, заскиглив вузьконосий.

— Ушійся! — багатообіцяюче підвівся від багаття чоловік з паском без пряжки, якого всі коло вогнища шанобливо називали Бугром.

Вузьконосий знав, очевидно, що з Бугром жарти погані, відскочив іще далі, підмітаючи сніг устілками, і більше не подавав голосу і не показувався — сховався за баржею.

Але розмова вже розладалася. Та й Женька з Мишком махали з дороги.

— Я піду, дядечки. До побачення.

— Краще прощай, дорогий, — похмуро, з далеко прихованою гіркотою сказав Бугор, одягаючи рукавиці.

— Тримай хвіст трубою! — порадив Толі Колобок з вибитими передніми зубами, з кирпатим, колись, напевне, задьористим обличчям.

Важко стало дихати Толі, стисло груди, але його термосили, підбадьорювали:

— Хай щастить!

— Вчися як слід!

— Дай боже здоров'я! — пробасив мужик у селянському кожусі й помацав важкою рукою Толю за шапку. — Дай боже здоров'я, — глухіше повторив він, відвернувся й пішов до багаття, зібраний, підперезаний, з якоюсь великою, але обважнілою спиною. Навіть тут він мав хазяйновитий, статечний вигляд.

З дороги хлопці оглянулися. За баржею товпилися люди, махаючи руками. Толя догадався — б'ють вузьконосого.

— За що це вони його?

— За діло. — Толя більше не оглядався.

Під шерхит нарти і під скрип снігу він замислився. Все частіше й частіше Толя замислювався, і жити йому від цього ставало важче.

Іще давно-давно він бачив уперше в житті пароплав. З труби його валив і розповзався широко над водою дим, а на бортах висіли красиві круги з літерами. По боках пароплава вирував грізної сили вогонь. Коло села пароплав викинув хмарку пари і так загудів, що голос його рознісся по всіх горах і долах. Привітавши село, будинки, дітей на березі, перелякавши корів, овець і коней на вигоні, переполохавши щурів над річкою і загнавши собак у двори, пароплав мчав далі, несучи в підкрилках моторошний шугаючий вогонь.

Коли везли на Північ, Толя побачив круги на бортах і дізнався, що вони називаються рятівними, а під пароплавом зовсім не вогонь — це круяться колеса з яскраво-червоними лопатями. Не хотів Толя вірити лише одному, що це той самий пароплав з добродушною назвою «Дідусь», який проходив, та що там проходив — пролітав мимо села, мов казковий птах.

У Краєсветську, місті лісу й пароплавів, Толя облизав не одне судно. На тресах буксирів сушилися сорочки і спідні, на кормах складено стоси дров, на щоглах вітер гойдає стерлядь і осетрів — в'яляться риба. З кают пароплавів капуста пахне і смаженою цибулею пахне. На одному пароплаві він бачив навіть самовар з трубою і коло нього звичайнісіньку гасильницю для жару.

І розчарування охопило Толю після того, як він дійшов своїм розумом, що люди тут теж живуть і працюють, як на заводі.

Він зробив непросте відкриття, що кожна людина на своєму місці виконує роботу і через те виходить хліб, сіль, м'ясо, сорочки,

черевики, штани, кашкети, пальта і навіть зошити, олівці і підручники, і навіть міста, і все в містах, і все на цьому світі зроблено людськими руками, народженими для праці.

А він думав...

Толя з радістю почав обтоптувати модрина — робота допомагала позбутися надокучливих думок.

Цього вечора Толя, Мишко і Женька приволокли сім кряжів. А наступного — вісім. Стосик у хлопців зростав. Гадали ще зо три дні повозити дрова і здати завгоспові театру першу партію своєї законної продукції. Але на четвертий вечір з'явився Попик-біс і заходився спокушати:

— Тюхтіі! Кучматі! — обзивався він. — Скільки дров навколо, а вони горбатіють. — Попик запопадливо взявся перекочувати модринові кряжі з призначеного уже на розпилювання великого стосу на смутну купку деревинок, притягнутих дитбудинківцями. — Так вам до могили вистачить! А тут раз — і готово! Що нам хагу збудувати — тільки грубку змурувати! — теревенив Попик.

Хлопці спершу боялися, а потім, махнувши рукою, почали допомагати Попикові. «А що, як попадемося?» — Толя відволік нарту вбік і скопив Попика, що весело працював, за рукав.

— Ти чого сюди прийшов? Хто тебе просив?

— Хе, молодець який! Рік будете возити, і рік будуть твої бідолашні діти кантуватися у нас, так? А мама їхня за ґратами страждатиме, так?

Мишко й Женька перестали працювати, дослухаються.

— Тобі яке діло?

— Грошики всі цупили, га? Всі? — наступав Попик. — Прожирали й пропивали всі? Всі? Кажі!

— Ну, всі.

— Тоді чого ти сам у патрійоти прешся? Я теж, гад,— патрійот! І такого, як ти, командира я знати не хочу! — З цими словами Попик підхопив деревину, покотив її івилупив білі свої очі на Мишка і Женьку: — Чого чекаєте? По щучому велінню — чекаєте?! Ну, гад, народець! Каша в роті мерзне!

Були в Попикові непереборна причепливість і натиск. Коли він щось затівав — устояти перед його натиском неможливо було. Мишко з Женькою жваво покотили деревини, а Толі Попик сказав:

— Дивися! Коли що — свиснеш! — і цим самим ніби його теж втягнув у спільну роботу.

Справилися. Накотили стос кряжів. Попик збігав по завгоспа. Той з'явився з блискучим сталевим метром-рулеткою і спитав:

— Де ваші дрова, молоді люди?

— Оці! — ткнув сірим валянком Попик у темний стос, що напружено згромадився.

— Отже, ці? — промовив загадково завгосп і оббіг навколо стосу. Фетрові валянки на ньому музично поскрипували.— Отже, ці? — повторив він і збив на потилицю шапку-пиріг.

«Ну ці, ці, чого тягнеш? Приймай!» — знемагали хлопці. «Ой, попадемося! — У Толі спітнілу спину взяло холодом.— Що ми натворили?! Ой, дістанеться нам!» — мучився він і перебивав від нетерпіння ногами.

— Дривцята — будь здоров! — тарабанив Попик.— Перший сорт! З лісу привезені! Батько, чуєш, рубає, а я відвожу...— пригадав він вірш.

«Ну й гад! Ну й пройдисвіт цей Попик! Він одвозить! Кумедія!»

— Хвилиночку уваги, молоді люди! — звернувся до хлопців завгосп.— Прошу сюди. Всіх.

Хлопці обережно підійшли. Толя залишився осторонь коло нарти. «Засипалися!» Завгосп дістав олівець, а метр згорнув і сховав до кишені. «Невже не міряючи думає приймати? Не обдуриє би! Вони такі, ці завгоспи!» — така підозра промайнула одночасно у всіх хлопців.

Завгосп постукав по торцеві однієї колоди товстим олівцем:

— Прошу прочитати написане тут!

Хлопці дружно нахилилися. На торцях колод було розмашисто написано грифельним олівцем «Х».

— Прошу поглянути на нижні колоди! — так само чемно зажадав завгосп.— Прочитали?

— Прочитали,— упалим голосом відповіли хлопці. Попик забігав навколо завгоспа:

— Ну «зи», ну «хи» — не один хрін? Адже дривцята з лісу. Приймай і жени монету!

— Монету? — втупився у хлопців завгосп і, знизивши голос, поцікавився, як на іспиті: — А що означають ці «хи», «зи», ви не задумувалися, молоді люди? Не задумувалися! Та-ак! Ну, ближче до діла: «Х» — це означає хрінові робітники. Пояснюю: всі шабашники, що годуються коло театру, звільнені з чесних радянських підприємств за прогули, недбальство та інші нехлюйства. І що виходить? Виходить, вони хрінові робітники. Звідси і гриф — «Х». А ваш гриф — «З». Я на госпроботі собаку з'їв і бачу кожного плазуна наскрізь. Ви — дитбудинківці, значить, злодюжки. Ваш гриф — «З». Дійшло?

Попик, підлий, перший гайнув за театр. Женька і Мишко слідом. Толя з нартою зам'явся. На нарті пилка і сокира — кидати

не можна. Завгосп устиг йому валянка дати. Боляче. Важкі валянки в завгоспа.

Вони одночасно — завгосп і Толя — побачили сокиру на нарті. І хлопчині почало заплескувати голову сліпотою, якоюсь каламутною хвилею, що з ним траплялося у хвилину найбільшого шаленства, коли переставав він себе пам'ятати: «Все одно тепер. Грошей не дістати. Жінку загубили. Аркашку з Наташкою осиротили. Провались ти все!..»

— Ще вдар! Вдар! — крізь зуби процідив він, з ненавистю дивлячись на завгоспа. Задкуючи до нарти, він простягав руку до сокири. — Ще тільки...

Вчасно викрутився Попик, заходився махати руками і доводити щось завгоспові.

— Ну-ну, не дуже, — пригрозив Толі завгосп і відштовхнув од себе Попика. — Згинь, нечиста сило! — перелякано оглядаючись, подріботів завгосп до кочегарки. — Щоб і сліду тут вашого більше не було! — закричав він оддалік і швидко зник з очей.

Мовчки тяглися до Вовчої балки. Попик намагався триматися безтурботно і похихикував, запобігливо дивлячись на Толю:

— Ой, гад, хитрий так хитрий! От нарвалися так нарвалися!..

— Заткнися! — замахнувся Толя.

— Чого ти, чого ти? — позадував Попик у сніг. — Скажений! Я ж допомогти хотів. Якби там світло не горіло, не попухли б. Е-ех, га-ад, — простогнав Попик. — Треба ж було лампочки на стовпах побити, а потім уже хлюста цього кликати!.. Е-ех, га-ад...

— Заткнися, кажу, поки я тобі нюхало не розквасив! — ще більше розізлився Толя, смикаючи нарту, що зарилася носом у сніг. — Звідкіля ти, вражина, тільки й узявсь?!

— У нюхала господар є, — мляво огризнувся Попик. Більше він не тарабанив і не похихикував, а про щось зосереджено думав. Біля будинку він лягнув однією рукавицею, подертою об колоди, об другу рукавицю і заявив:

— Дістану я вам гроші! Лягавий буду, якщо не дістану! — і витер рукавицею носа. — Гутен таг, діти! — Попик махнув хлопцям і помчав на озеро, де каталися і верещали дівчата і різна дрібнота пузата. Йому, цьому Попику, море по коліна, ні журитися, ні переживати він не вмів і не хотів.

«Робітнички» зачинили нарту в дровітні, сховали сокиру і пилку. Вечеряли вони цього вечора без усякого апетиту і задоволення. Уроки взагалі не робили. Пропади вони, ці уроки, і все на світі пропади!

«Втекти б куди-небудь, сховатися і забути про все», — сидючи в кімнаті над розгорнутою книжкою, думав Толя.

Мишко і Женька винувато мовчали. Попик на очі не навертався. Дуже був сумний і гнітючий вечір, дратували шум і біганина малюків у коридорі. Толі хотілося встати із стільця, піти в коридор, накричати на малечу, дати разок, якщо треба, але навіть поворухнутися було важко, як хворому.

Розділ дванадцятий

Цинга давно не косить людей в Краєсветську, але все ж таїться, як у жарівнику жар, і веснами розгорається. У краєсветських жителів, особливо у дітей, кровоточать ясна, хитаються і випадають зуби. Беззубі діти в школах сюсюкають коло дошки, і вчителі не кричать на них. Є, звичайно, такі, що придуркуються і сюсюкають навмисне, щоб незрозуміло було, що вони говорять, або за щоки тримаються, корчаться, розраховуючи на співчуття. Дивися, і не запитають. У класах линуть запах часнику і цибулі. Учителі його не чують — вони теж їдять цибулю і часник.

Років три тому нове діло почалося в Краєсветську — ніде доброї води не нап'єшся. В клубах, на виробництві, у школах, у лікарнях — скрізь відвар із хвої — «дивовижний засіб проти цинги». Тому скрізь забирають бачки з водою, і хоч-не-хоч — пий відвар, рятуйся від цинги. Чоловіки хоч горілку хлебчуть. А в дітей один вихід — сніг лизати. От і заносять вони до класу балабушки снігу, скалки криги, лижуть її, смокчуть, а рештки за коміри дівчатам кидають. Вереск у класах, регіт, веселощі. З горлом мучаться, кашляють, хриплять школярі і пропускають заняття. Водовозів на вулиці атакують зустрічні, ковтають крижану воду просто з черпака, лають владу і медицину.

У дитбудинку дають по грудочці цукру або по цукерці-горошині за кожную склянку випитого відвару. Є охочі на цукерки, штук по десять заробляють, а інші і обкрадають тітоньку Улю — цукерки і цукор одержують задарма.

Від тартака поспішно відвозять відходи. — тирсу, кору, обрізки — до найближчих озер. У місті плакати: «Вийдемо!», «Очистимо!» — це все від пожежі. Перед кожною весною тремтять краєсветські пожежники.

Міцні заморозки почалися, і вдень не відпускає. Іще будуть вітри. Іще помете та помете. Але все одно скоро весна. Сонце нема-нема та й вигляне. З'являється воно найчастіше уранці, тьмяне, як п'ятак, яким зубляться хлопці в чиху. Проте скоро,

Вже скоро перестане воно хмуритись, шмагоне крізь дими і тумани по Краєсветську так, що зайдеш з вулиці додому і нічого не видно. Дорослі окуляри одягають. А дітям де їх узяти? Так обходяться. Прибіжать з вулиці, постоять-постоять, прокліпаються.

Педнарада четвертої школи разом із своїм директором вирішила по-справжньому зайнятися дитбудинком, розгорнути в ньому виховну і культурно-масову роботу з метою підтягти дітей до іспитів. Для початку послали в дитбудинок піонервожату з активом — провести піонерський збір і налагодити контакт.

Піонервожата зібрала дитбудинківських дівчаток і кількох тихих хлопців у червоному кутку. Кричала: «Будь готовий!» Їй відповідали: «Завжди готовий!»

Кобилка ломилася в двері, насміхалася, кривлялася. Із зовсім безглуздим виглядом у червоний куток забрів Борка Клин-голова, шттовхаючи «жошку». За ним валандалися рахівники — Зуб! — сказав Борка.

— Рви! — відгукнулися рахівники.

І Борка Клин-голова «рвонув» так, що гості аж здригнулися.

Повіявся Борка Клин-голова. З'явився Попик. Він чемно постукав у двері, увійшов сумирний, з балалайкою і попросив дозволу заспівати пісню, несміливо даючи зрозуміти, що хотів би брати участь в самодіяльності піонерського загону.

— Будь ласка! — зраділа піонервожата за дверима, і залескала в долоні. — Діти, тихіше!

Але діти, особливо ті, що товпилися за дверима, і так завмерли, очікуючи забави.

Попик ударив по двох струнах балалайки, бо третьої не було, і з серйозним виглядом заспівав:

Слухайте, ось пісенька моя,
Гоп зі смиком — це ж бо буду я!

Збір вийшов не досить вдалий. Мало того, після збору на активістів чатувала за дровітнею дитбудинківська шпана. Ордою налетіли дитбудинківці, накидали гостям снігу куди треба й не треба. І потім уже ніяких піонерів-відмінників до дитбудинку заманити не можливо було. Дитбудинківські піонери ходили на збори до школи самі і бешкетували там, заважали проводити ці збори. Педрада четвертої школи не відступала і за наполяганням Неніли Романівни вжила рішучих заходів, «кинувши» на дитбудинок Ядуху, але він далі кабінету Валер'яна Івановича не пророчився, вийшов звідти червоний, схвильований: видно, не допустив його до дітей завідуючий.

Учителів як відрубало. Валер'янові Івановичу із міськвно влпили догану, а він вліпив догану Маргариті Савеліївні, відповідальній за піонерську роботу в дитбудинку. Маргарита Савеліївна спершу поплакала на кухні, а потім тітонька Уля налила їй склянку холодного киселю. Вона його випила, зачесалася і безстрашно сказала, дивлячись у розчинені двері кухні:

— Ця догана мене багато чому навчила! Я не можу й не хочу більше бути сліпим знярядям. Я сама...

— От-от,— підтримала Маргариту Савеліївну тітонька Уля з хитрою усмішкою, слухаючи виховательку,— суворіше, суворіше з ними, а де й навпаки, добріше. Вони добрі, діти, але відірви-голови. От галстуків не носять. Старі галстуки пообтріпувалися на кінцях, запані. Наші діти надто вже боляче переживають усілякі відмінності між собою й іншими школярами, а тут ще й галстуки. У тих новісінькі, з прищіпками, а в наших... Ось ви і поміняйте їм нові галстуки. Просіть, щоб дали гроші, купіть матерію і пошійте. Вони кожній обнові раді. Діти ж...

Дякую вам за пораду — сказала Маргарита Савеліївна і подалася до канцелярії, а тітонька Уля услід кинула:

— Мене на збір покличте. Коли що, я й уперіщу...

І тітонька Уля повновладною господинею розпоряджалася на першому зборі. Люду було на ньому небагато, все дівчатка та хлопчики, котрі смирніші, та відмінники навчання й поведінки. Пробували було знову затесатися на збір Попик і Борка Клин-голова, але тітонька Уля так їх шугонула, повернула діло так круто, що вони одразу опинилися в канцелярії, а з неї вже їх послав завідуючий носити дрова з двору на кухню.

На наступний збір запросили артиста театру, з котрим разом колись працював на біржі Валер'ян Іванович. Він показував байки Крилова: і Слона з Моською, і Вовка, і навіть Бабку, яка літечко красне проспівала. Гарний виявився артист. Проводжали його не тільки піонери, але й усі діти до самісінького міста, просили, щоб іще приходив, і він обіцяв бувати в дитей частіше. І зав'язати «тісну дружбу» поміж артистами й дітьми. І навіть створити драмгурток обіцяв, кажучи впевнено, що діти тут «геть усі талановиті, а Борка Клин-голова і Женька Шорников народжені виключно для мистецтва».

Маргарита Савеліївна тепер не ходила, а літала по дитбудинку, і навколо неї роїлися дівчатка. Валер'ян Іванович зняв догану з виховательки, і вона з цього приводу знову ходила плакати до тітоньки Улі на кухню.

Ступинський разом з Валер'яном Івановичем побували в комсомольській організації лісокомбінату, і Ступинський просто запитав, чи знають комсомольці про те, що в Краєсветську ось

уже близько десяти років існує дитбудинок. Спершу секретар комсомольської організації здивувався, але потім усе-таки згадав і підтвердив, що так, існує, та все ніколи з ним познайомитися. Тоді Ступинський ще запитав, чи знають комсомольці про те, що їхнє підприємство шефствує над дитбудинком?

Лаявся потім Ступинський, а секретар мовчав і червонів.

Секретар цей виявився колишнім дитбудинківцем, що по закінченні технікуму добровільно приїхав сюди з невеликим загonom комсомольців. Дуже зрадів Респін цьому і розговорився з хлопцем, як із зовсім близькою людиною, і вперше подумав про те, що скоро, за рік-другий, і його старші вихованці ось так само десь працюватимуть і, можливо, навіть керуватимуть чим-небудь.

Валер'ян Іванович якимось поцікавився:

— Лісозаготівля скоро закінчиться?

— Так... скоро,— збрехав Толя і змусив себе бадьоро усміхнутися: все гаразд буде скоро.

— Авжеж,— виразно, як тільки він один умів, пожував губами Валер'ян Іванович і, щось прикинувши у думці, додав: — Ну-у, гаразд, гаразд, чудово!

«Куди вже чудовіше!» — сумовито подумав Толя.

Ось уже кілька днів Женька, він і Мишко тинялися по місту після школи і додому з'являлися присмерком, ніби з лісозаготівлі. Толя починав схилитися до думки плюнути на все, з'явитися в міліцію з тими грошима, які є, зізнатися в тому, що скоїли, і виручити касирку. Але неждано стрівся в місті з трьома хлопцями. У роті в них коронки з блискучих обгорток з-під індійського чаю. Пальта у хлопців розхристані. Валянки заломлені до п'ят, штани з напуском, широкі, вантажницькі. Хлопці з бражки Сліпця.

Посвистуючи крізь коронки, що випадали, «сліпці» наказали принести гроші в «Десяте село» не пізніше як у найближчі три дні.

«Деменков підіслав! — здогадався Толя.— Бач, гад! Із Сліпцем зв'язався! Строки встановлює — не пізніше як у найближчі три дні! Ти в мене візьмеш рівно!.. На цей ультиматум я тебе покрию матом!» — підсумував Толя свою думку рядком з блатної пісні. Однак відчайдушності його вистачило ненадовго.

Треба було щось негайно робити. Інакше...

Інакше на ніж наразитися, касирку цю задрипану не виручиш, дітей обездолиш. Діяти треба, діяти, і якнайшвидше.

Толя — до Попика. Здалеку під'їздить до нього, з обережністю. А той одразу в лоб:

— Скільки грошей залишилось?

Толя зам'явся.

— Я ж не питаю, де вони лежать, псих! — спалахнув Попик. — Звідки знати Юрію Михайловичу, скільки треба грошей? — вів він далі, звеличуючи себе. Говорив він так, наче схована у нього ціла купа грошей. Залишилося тільки їх відрахувати і позбутися усієї цієї тяганини.

Толя і на це ніяк не відповів. Боявся ще раз потрапити в калепу з цим Попиком. А той його замішання витлумачив по-своєму:

— Продавав я кого? Продавав?

Ні. Попик ніколи нікого не продавав. І в будь-якій делікатній справі він умів залишитися осторонь. Натворить, нашкодить — і вбік. Під час бійки був у четвертій кімнаті і жодної подряпини не скопив.

Толя все-таки сказав Попикові, скільки ще треба грошей. Куди дінешся? Без Попика тепер хоч пропадай: він і біда, і виручка.

Попик, закативши випуклі очі, свиснув:

— Як вода гроші течуть! — Потім подумав уголос: — Після-завтра вихідний. Так, шкети?

— Так.

— Ви всі ці дні їздите по дрова. Про око людське. Так?

— Так.

— А у вихідний гроші як з рушниці! Гад буду!..

— Не божися за кожним словом, — обірвав його Толя й пригрозив: — Краще на очі не попадайся, якщо грошей не роздобудеш.

— Заєць патякати не любить! Коли Юрій Михайлович сказав...

— Годі! Тобі теж патякати не доведеться в разі чого! — Толя не сприймав сьогодні Попикового блазнювання. Звичайно, ясніше ясного було — Попик украде гроші. Не з неба ж вони йому звальяться. Але іншого виходу не було. Точніше, інший не приходив до голови, не придумувався. А Попик коли вже сказав, то це напевне. Попик не злодій, а штукатур-злодій! Він, як бабка, бачить навкруги і навіть заду, і нюх у нього немов у прикордонного собаки. Він нюхає, він вимудровує! Про його злодійську винахідливість ходили легенди.

Ще коли Попик був у компанії «вільних людей», компанія ця почала «зубарики грач». Так схарактеризував тяжке становище, в якому вони опинилися, сам Попик. Покупці й покупниці, торговці й торговки берегли кишені як зіницю ока, а мужики й жінки сільські, ті вже ховали гроші в найчутливіше місце. Так ось у цю погибельну пору Попик зробив класичний «хапок» на базарі обласного міста.

Попик потерся біля мужиків, що торгували худобою, поміркував трохи і на останні гроші в залізному ряду купив молоток у глухого діда і з десятків цвяхів.

З цим молотком Попик опинився біля дядька, одягненого в собачий кожух, в собаче дрантя та в шапку собачу. Дядько сільський, тільки що продав корову. Він сидів у молочному ряду на дров'яному прилавку, слинив пальці й перелічував гроші.

Попик крутився коло нього, постукував молоточком і напрошувався:

— Дядечку, купи молоточок!

— Навіщо він мені, молоток твій?

— Знадобиться в господарстві.— Попик навколо ходить та постукує, ходить та постукує.

— Цить! — крикнув дядько.— Тьху, збив, сатана! — І знову заходився перелічувати гроші.

А Попик усе ходить та постукує, ходить та постукує.

— То не купите, дядечку, молоток? Подивіться, який добрий молоток! — і стук та стук...

— Та відчепися ти, нечиста сило! — тужно загорлав дядько.— Знову переплував!

Попик поклав на коліна дядькові молоток і сумно так мовив:

— Ну що ж, коли ти не купуєш молоток, я змушений просто так гроші взяти! — Хап у дядька з рук пачку грошей і тягу з базару в дірку. Дядько як ринеться за Попиком, але не так просто було! Попик прицвяхував кожуха до прилавка. Ну і...

— Трима-а-а-й! Лови-и!

Та хіба Попика зловиш?!

Попик не взяв Толю на «діло».

— З тобою завжди завалишся. Злощасний ти, гад, чи що?

Толя намагався заперечити, але й хлопці підтримали Попика.

— Правда, Только, не йди ти з нами. Якщо попадемося, ти залишишся, зметикуєш що-небудь щодо тієї жінки, та й нас виручати нікому буде.

— Якщо ж тобі не терпиться внести свій вклад у загальну справу — попереживай за нас і помолися за Юрія Михайловича, щоб не здригнулася, гад, його рука, — по-ораторському проголосив Попик і, задоволений собою, звалився на ліжку, задерши ноги.

— Базікало! — сказав Толя.— Я в місті на центральній вулиці чекатиму. Тут не витерпіти мені, — признався він.

Споряджена компанія похмуро поплелася до міста, а Толя сидів на ліжку і курив, бажаючи, щоб увійшла зараз вихователька, зловила його з цигаркою і мораль прочитала, а він би їй виказав усе, може, легше стало б на душі.

Маруська Черепанова накинула пальтечко й рушила слідом за хлопцями, намагаючись підслухати розмову. Проте розмови ніякої не було, і вона повернулася додому ні з чим, а поки стежила за Попиком і його сподвижниками, ушився з дому й Толя.

Біля входу на базар Попик прочитав на воротах оголошення, принохався по-собачому й почав глузувати:

— Це базар?! У Криму на хитрому товчку біля мечеті й то більше. Та нічого,— втішив він хлопців і себе.— Не метушися, братва! Всі штани в краесветських громадян Юрій Михайлович виверне, а гамзу добуде!

Женька Шорников, що напився крижаної води з бочки, втратив голос, шепотів другий день. Він узяв Попика за шапку, нахилився до його вуха, з тугим напруженням прохрипів:

— Ти бідних не чіпай! Кради у багатих!

Попик прочистив пальцем у вусі:

— Знаю! Теж дещо з літератури проходив! — Попик поглядом переможця обвів барахолку і пішов, засунувши руки до кишені, і ще раз нагадав: — Забезпечити загату, коли що.

Загата — це як на сплаві: купа. Тільки тут не з колод, а з хлопців. Якщо Попика «застукають» і він побіжить, треба падати під ноги переслідувачам, і буде загата.

Але загати не знадобилося. За півгодини повз хлопців, що тремтіли не стільки від холоду, скільки від переживань, продріботів Попик, показавши очима на вихід. За воротами він вийняв з кишені пом'яті карбованці.

— Ось усе. Дві наколки зробив, партманет узяв, а там срібнячки. Третю наколку не можу. Третя мічена. Завжди, гад, попадаюся на ній.— Попик сумно чвиркнув слиною.— Попадаюся — хто вас, патрійотів, виручить?

Хлопці зажурилися. Попик замислився. Побачивши в снігу бичок, підняв його, прикурив і знову заглибився в роздуми. Йому не заважали думати. Досмоктавши недокурок до картонки, Попик кинув його спритним щиглем у замет.

— Жмімо в новий універмаг!

У новому універмазі повно люду. У нього ходять не стільки купувати, скільки подивитись. Тамбур в універмазі подвійний, щоб менше холоду в приміщення просочувалося. Попик покритився. Двоє дверей, до того ж на пружинах,— це погано, але хлопцям він нічого не сказав.

Хлоп'ята вешталися коло дверей біля голанки, серед покупців і роззяв, що тут же грілися. Попик переходив од відділу до відділу, нудно й шустро слідкував за покупцями. Нарешті він «заарканив» даму в білячій шубі, з розкішним шкіряним ридикюлем і з золотими сережками у вухах. На руці у неї був перстень із журавлиною. Попик подумки приміряв цей розкішний перстень на свій палець і помилувався ним. Дама довго, з пристрасною дивилася в хутрянному відділі на ще одну білячу шубу.

«Спекульнути хочеш? — усміхнувся Попик у комір пальта. — Давай, давай, захоплюйся скоріше!»

У Краесветську хутро було значно дешевше, ніж на магістралі. Хутро тут добувається. Цю даму і облюбував Попик, вирішивши взяти її на таран.

Дама розпорядилася загорнути шубу. Каси в універмазі не було. Покупці розраховувалися з продавцем. Попик обернувся, витер носа двома пальцями. До нього наблизилося двоє. Мишко Більмастий і Женька. Решта тинялися коло дверей для загати.

Дама відраховувала гроші і жувала модринову сірку. Її метушливі, пазуристі пальці з перснем, що магнітно діяли на Попика, спритно перебирали, мацали, складали гроші на купку. В куточках її нафарбованих губ виступала піна, і щоразу, коли закінчувалася сотня, дама злизувала руду від губної помади піну і з прицмоком тиснула зубом сірку.

Попик усе помічав, але перстень з журавлиною просто зводив його з розуму.

«Двісті... двісті п'ятдесят... триста...» — відраховувала дама, ворущачи злинялими губами. Попик, рахуючи, ще раз приміряв його на свій палець. Він навіть відчув його шорсткий холод на руці й мрійливо зітхнув: «Коли виросту, обов'язково куплю собі такий, гад я буду, якщо не куплю!»

Біля прилавка прибуло люду.

Дама рахує. Попик рахує. Женька стоїть позаду дами. Він зробить їй «ластівку», якщо дама кине́ться за Попиком. Інакше кажучи, упаде їй під ноги, і вона полетить, як пташечка, розчепривши крильця.

«...Триста сімдесят п'ять... чотириста... чотириста двадцять!»

Все! Більше не треба! Але Попик чогось чекає. Попик усе ще нудно дивиться на брунатне півпальто, якраз його розміру, і ніби не може розібрати ціну.

«Він же знає — треба чотириста двадцять. Чого ж тягне? Невже спасував? Чи на перстень задивився і...» — простеживши за захопленим поглядом Попика, злякався Женька, проте додумати до кінця здогадку не встиг.

«Чотириста сімдесят!» — прошепотіла дама.

І в цю мить грошей не стало. Попик різко повернувся, накрив купку, і гроші наче корова язиком злизала.

Дама так і залишилася стояти з прикушеним від напруження кінчиком язика, із занесеною над прилавком рукою, у якій червоніла тридцятка, але ще червонів, просто кров'яною краплею світився перстень, який одразу перестав цікавити Попика.

Дама ще стояла остовпівши, вона й моргнути не встигла, а гроші її — чотириста сімдесят карбованців — уже опинилися

в Женьчиній кишені, і він пішов од прилавка ослаблени одразу ногами, ніби валянки виявилися набиті ганчірками або в них зовсім не було ніг

Мишко Більмастий зайняв його місце.

Все йшло за планом.

У склі дверей заіскрилася сніжинка. Вона ставала все яскравішою і яскравішою. Горіло ще багато сніжинок на склі дверей дрібнозоряними розсипами. Але Женька цілвся прямим напруженим поглядом в одну серед них.

«Якщо не згасне — втечу!» — загадав Женька. Сніжинка дійшла найвищого накалу, ось-ось мигне і згасне. Так би і рвонув двері клопчина.

А позаду?

Позаду западає тиша. «Машиніст не такий уже й простий... Машиніст не такий уже й простий... А як же далі? Забув... Треба спочатку: «Йшла машина із Тамбова...» Поспішати не можна. «Під горою кішка спала...» Не можна, не можна-а-а... Поспішай тихенько. Зараз перекупка загорлає. Всі загорлають. Усі забігають.

Сніжинка спалахнула, іскорка-зірочка її вибухнула і дрібним пилом розсипалася.

Позаду вереском тріснула тиша, зім'явши рівний багатолюдний гомін магазину.

Двері. Ось вони. А за ними вулиця. На вулиці сніг. Багато снігу. Сніг спалахує і гасне. Та й іскри. Сніг. Холод. Там добре.

Дихнути б холодом...

Попик наводив на себе. На склі видно.

Дама метнулася за Попиком. Продавиця намагається відкинути стулку прилавка. Стулка по голові її. Отак! Не лізь не в своє діло!

Дама перекинулася догори ногами: Мишко зробив таки «ластівку».

Попик утікає.

Женька біля дверей. Ось вона, ручка. Ось вона.

А-а-ах! Усе!

Важкі двері з розгону штовхнули його в зад і викинули з магазину.

Вереск, гуркіт крики, штовханянина залишилися позаду, за дверима.

Женька перейшов вулицю Шмідта, повернув до барака навпроти магазину і тільки тут витер піт з лоба, оглядівся, почекав, поки вирівняється дихання. В коридорі барака нікого немає. Женька визирнув у прочинені двері.

У магазину вилетів Попик із шапкою в руках і кинувся в бік «Десятого села». Хитрий! «Десяте село» і цей гріх прийме на себе. Та й не знайти в дровітьнях та стосах коло «Десятого села» людини, до того ж такої маленької, як Попик. І шапку не залишив! Шапки у дитбудинківців із синього сукна з пацючим хутром — помітний доказ...

З магазину виплескувало хвилю за хвилею. Люди кричали, махали руками, реготали, обурювалися. Один за одним виринали з натовпу і одразу розчинялися хлопці з Попикової команди.

Барак, де перечікував Женька, був з прохідним коридором, як і більшість бараків міста. Хлопчина вийшов через протилежні двері барака, зірвані з петель, прокрався між дровітьень і парканів на другу вулицю.

Години за дві промерзлий до всіх жилок Женька зіткнувся з Толею, котрий шукав його по всьому місту, передав йому гроші і з почуттям великого полегшення побіг додому.

Тепер гроші носив по місту Толя, і вони, як олов'яні, обтягували кишеню, пекли стегно поламані ноги, і пахвину пекли, і груди пекли.

Сам не усвідомлюючи, що робить, куди й по що йде, Толя раптово опинився коло кочегарки, на біржі, і почав спускатися крутими вузькими сходами, але кроки його уповільнювалися, уповільнювалися, і він зупинився, послухав, як гримить ломом там, внизу, в жаркому пеклі, дядько Ібрагім, як з дикою хрипкістю наспівує жартівливу свою пісню: «От мчиться тройка один кінь...» І така заздрість узяла Толю до цього чоловіка, котрий нічим не заплямив своє життя, і ніяка біда, і ніякі халепи й кривди не змогли зігнути його! І хоч найчастіше бачив Толя дядька Ібрагіма в смоляній кіптяві, що в'їлася в зморшки, бачив його зранені, подряпані, темні від роботи руки, він не зустрічав іще людини чистішої й світлішої за нього.

Бруд до дядька Ібрагіма не приставав.

Толя покусав зубами вилогу пальта, витер долонею очі і нехотя побрів од кочегарки. Не міг він допустити, щоб дядько Ібрагім знався з таким злодіякою та пройдисвітом. Йому з Попиком, Паралітиком тільки й водитися в компанії.

Ходив Толя, ходив і до нового міста непомітно добрів. У новому місті він неждано-негадано зустрів Ванька Бібікова. У Ванька Бібікова батьки-переселенці, не знаючи броду, кинулися одного разу у воду — без дозволу, без документів чкурнули з Краєсветська.

В дорозі їх, звичайно, зсадили з пароплава. Дітей по дитбудинках: двох у Єйськ, а Ванька чомусь у Краєсветськ.

Два роки Ванько прожив у дитбудинку. І раптом батьки повернулися. Переполоху ж було! Адже не жарт, у дитбудинок за хлопчиною батьки прийшли! Не часто таке буває. А в цьому дитбудинку й взагалі уперше трапилося.

Ванька проводжали урочисто. Дали йому всю одежу, яка належала, цукерок і печива дві коробки. Ванько зі всіма прощався за руку, ніби від'їздив не за Вовчу балку, а хтозна-куди.

Мама, що прийшла по Ванька, просльозилася, почала кланятися дітям, тітоньці Улі, Катерині Федорівні, Маргариті Савеліївні, Валер'яну Івановичу

— Спасибі, що зберегли хлопця. Спасибі, що поганого не навчили. Вік за вас молитимусь...

Діти, галасуючи, висипали за Ваньком, а повернувшись, розбрелися по кутках.

Ванько у вихідні дні приходив у дитбудинок. Цукерки-подушечки і печиво приносив, пригощав малих дітей. Одягнений він у нову картату сорочку, галстук на ньому праний-перепраний, чорні валянки підшиті, проте він задавався й хвалився.

— Мама купить мені ось такий,— крутив він пальцем над головою,— кашкет сукняний, з гудзиком. А ще влітку заберуть з дитбудинку Олю й Тишка. Їм уже валянки купили нові.

— Чого хвалишся? — уїдалися менші хлопці.— Велике щастя, кашкет! Велике щастя, валянки! А більярд у тебе є? А шашки? А компот тобі дають?

Ні, компоту Ваньці вдома не давали. Більярда й шашок у нього теж не було. У нього батьки були. А батьки краще за більярд, шашки і навіть компот...

Дитбудинківці у гості ходити не любили. Якщо й забігали до когось, то більше до тих, що жили вільніше й бідніше. Такі найчастіше мешкали в бараках. Вживши в заслання, життестійкі куркулики знову розжилися реманентом, худобою, будинками і, як колись, зневажливо називали пролетарями цих барачних мешканців. Щоправда, переселенці теж різні.

«Того ж Ванька Бібікова взяти»,— думав Толя і раптом, як пощучому велінню, побачив Ванька Бібікова. Шморгаючи носом, Ванько копошився в заметі біля другої школи, добуваючи із снігу зошити, підручники, чорнильницю.

— Хто це зробив?

— А тобі що?

— Кажі — хто?

— Шкет один! Я йому всю мармизу розквасив би, та мама не веліла-а-а. Нам, каже, смирно жити належить. А в шкета цього батько — пілот, літає! — Ванько, слизуючи з губ сльози, все копався в заметі.

— Що ще не знайшов?

— Олівець. Батько відшмагає.

Толя заходився допомагати Ванькові. Перерили вони удвох весь замет, а олівець не попадався.

— Хоч додому тепер не йди,— плакав Ванько.— Їм що олівець? Їм ераплана не шкода-а-а...

Толя знав в обличчя цього самого шкета. Сидів якось на одній парті з ним. Не одну вчительку довів той до серцевого приступу. Його зі школи в школу переводили. Іншого давно виключили б. Надто вже знаменитим у Заполяр'ї льотчиком був його батько. І поки він літав, синок його бешкетував гірше за будь-якого дитбудинківця.

Зло, що так довго копошилося, раптом штовхнуло Толю до школи. Він біг сходами, і гнів його розгорався, ніби нарешті знайшов він громовідвід, у який вліпить весь заряд, що спопеляв його душу.

— Не чіпа-а-ай! — ревів Ванько.

Толя ринувся до школи, Ванько — за ним. Толя штовхнув ногою Ванька, і той полетів з ганку.

— Не треба-а-а! Перепаде через ньо-о-о-ого!.. Навіщо сказав? — слізно розкаювався Ванько.

Толя вилетів по сходах на другий поверх і в першого стрічного учня запитав, де такий-то. Йому показали на роздягальню.

У роздягальні озадистий хлопець у голубій розкішній курточці з «блискавкою» обривав вішалки. Брав у оберемок тричотири пальтечка, навалювався на них, і вішалки, схлипнувши, відривалися.

Роздягальня чомусь споруджена на пожежному майданчику, майже під стелею. До неї вели круті вузькі сходи.

Внизу зляканою зграйкою юрмилися школярі. Толя влетів до роздягальні, взяв за куртку з «блискавкою» хлопчину і притягнув до себе. На нього з криком і розгубленістю дивилися двоє ситих очей. Він усміхався Толі, як своєму. Цинга не зачепила цього хлопчика, всі зуби на місці. У нього завжди був часник, цибуля, свіжі овочі, а може, й фрукти.

Толя розважливо, з усієї сили ударив головою в усмінену піку, почув, як хряснуло щось переспілим кавуном, і зіштовхнув хлопця зі сходів. Синок у батька не вдався, літати не вмів. Він падав зі сходів з гуркотом і брязкотом. Важко приземлився і, відчувши на губах кров, заверещав з поросячим жахом.

У кінці коридора розчинилися двері учительської, і звідти помчали на крик викладачі.

Толя скотився по брусу сходів, устиг ще раз штовхнути пілотового синочка, що качався на підлозі, і кулею зі школи.

Надворі він схопив за руку Ванька й потяг за собою через вулицю у магазин.

Вони дивилися у вікно. Толю трусило. Ванько щулився від страху, гадаючи, що їх одразу ж заарештують.

Хвилин за п'ять зі школи попід руки вивели побитого сина пілота дві учительки. Вони затискали йому рота хусточкою, нахилилися до нього, гладили.

Толя провів їх поглядом до рогу. «Вислужуються перед таким... А зуби йому залізні вставлять, а то й золоті...»

— Щоб мені анітелень! — він пригрозив Ванькові пальцем.

— Могила! — запевнив його оживаючий Ванько і захоплено: — Добре ти його, по-нашому...

— Гаразд, чалапай додому, ще дістанеться від матері. Олівець я тобі свій віддам. Приходь.

І Ванька провів Толя поглядом до рогу, намацав гроші в кишені, здавив їх, стиснув у кулаці.

Незабаром він охолов, заспокоївся, блукав по місту.

Знову боліла нога. «І чого це вона болить дужче, коли на душі тужно? Нисє й нисє, наче кам'яними пальцями на перелом тиснуть. День якийсь випав — не розбери-бери. Та ще й Ванько ніби з неба звалився! А там додому прийдеш — хап-лап і... «Гуляй зі мною, дорогенький!» Але будь що буде. Не можу більше сам...»

Вдома на нього чекали. Ніхто з хлопців не попався. Єдиного міліціонера, що кинувся за Попиком, той привів до «Десятого села». Міліціонер посвистів і відступив по підмогу.

Вдома все тихо. Женька і Мишко з'явилися додому зовсім недавно, ніби з лісозаготівлі.

Відпустило. Почали згадувати, посміюватися. Голос у Женьки сипів дужче, ніж раніше, перегрівся, певне, голос. Буває ж! Кажуть, в деяких людей живіт слабшає або серце розривається, а в цього горло розпаялося.

І хоч у кімнаті були в зборі всі хлопці, хоч вони сміялися, радіючи успіхові, Толя насуплено сидів на ліжку і відчував себе ніби на відлюдді.

Самотньо було йому сьогодні й удома.

— Ну, що ти, патрійоте? — підштовхнув його Попик. — Не лови мух ніздрями, роботу зроблено чисто.

— Навіщо зайві гроші взяв? — спитав Толя, наче це могло мати якесь значення.

— А я на мармизу тієї похнюпи накинув півсотню, — засміявся Попик, — противна пика у неї, гад!

«Ну й хитрий! Ну й пройдисвіт!» Толя взяв з пачки півсотні й простягнув її Попикові.

— Твої. Бери, — а сам із запізнлим каяттям подумав: «Віддати треба було Ваньці цих півсотні. От Попик закрутився б тоді».

Виваживши на долоні пачку грошей, Толя хотів урочисто сказати, як у книжці: «Клянуса, більше ніколи в житті не візьму чужого! Клянуса бути...» Проте сказав хрипло й коротко:

— Годі!

Хлопці зрозуміли його. Женька нервово забігав очима і просипів:

— Я теж годі! Зав'язав!

Мишко Більмастий нічого не сказав. Його якщо не втягувати в «діло», зроду нічого не візьме, але за друзів ладний страждати і хоч на страту піти.

Попик захирикав, пошкріб свою круглу макітру:

— А я не знаю. Гад буду — не знаю, — і перевів таку делікатну розмову на інше: — Хто до міліції з грішми піде?

— Я і Мишко, — відповів Толя. — Женьці не можна. Женька слабий.

— І мені не можна, — запевнив Попик з жалем. — Мене там знають. Вам гірше буде, якщо піду. — Він іще пошкріб голову і поспівчував: — Ох, гад, і дадуть вам! Виказувати ви нікого не можете, — як про вирішене задалегідь, сказав він, — ото й дадуть! Але бог терпів і нам велів. Юрія Михайловича он як лупцювали. І нічого — здорова, життєрадісна дитина! Так каже про мене Марго Савеліївна.

— І нас цим не здивуєш, теж биті! — приндився Толя. — Правда, Мишко?

Мишко нічого не відповів.

Попик покрутився іще трохи, побазікав, потім нечутно поплентав до роздягальні й, виждавши момент, вислизнув з дому. Напевне, до чергового магазину подався, «своїх» півсотні розтринькати і ті карбованчики, що витяг на базарі й присвоїв. А може, до Деменкова потягнеться. Попик біля всіх крутиться помаленьку і водночас ніби ні від кого не залежить. Такі спритні люди, як Попик, уміють пристосовуватися до будь-якого життя.

Розділ тринадцятий

У дитбудинку вже й так було повно подій, цікавих і всяких, а тут іще приїхав на коні профспілковий дядечко Махньов. Цього дядечка, Махньова Авдія Захаровича, прислали до

дитбудинку шефи від Краєсветського лісокомбінату як представника. Десь за півмісяця до смерті Гошки Воробйова та інших подій з'явився він, сухенький, увесь зморщений, ніби в печі його пекли. Він був такий хазяйновитий і вусатий, у довгих валянках, зім'ятих під колінами, що діти одразу визначили його за діда і добродушно кепкували над його наївною простотою.

Він оглянув житло дитбудинківців, похвалив за порядок, радів з того, що в кожного по два простирадла, і сказав, що сам він зроду не спав на двох, а частіше без простирадла обходився.

Потім Авдій Захарович пішов до комори, суворо перевірів кухонну розкладку. Тітонька Уля і Валер'ян Іванович слухняно звітували, подавали йому всілякі квитанції, накладні. І хоч усі діти знали, що ані тітонька Уля, ані Валер'ян Іванович зроду не візьмуть собі зайвої крихти, все-таки переживали за них — а що, як нестачу виявить представник шефів? Он він як насупився, вусища настобурчив. Так і намагається побачити непорядок.

Після перевірки матеріальної частини дядечко Махньов попросив вишикувати дітей у коридорі. Кастелянша, тітонька Уля, Маргарита Савеліївна і Катерина Федорівна бігали по кімнатах, поспіхом міняли сорочки тим, у кого вони вже забруднились, і змушували одягти піонерські галстуки тим, у кого вони були.

Всі швидко, з цікавістю і гамором вишикувалися.

— ...ру-унко! — владно пророкотав Валер'ян Іванович команду і, гарно стукнувши валянком об валянок, почав по-військовому доповідати Махньову про те, що діти такого-от дитбудинку в такій кількості вишикувались, а нащо — не сказав, не знав, напевне.

Махньов у самокатних валянках із шкіряними зап'ятниками стояв, відставивши руки, і з відчуттям великого задоволення й пошани приймав рапорт.

У цей час з'явився в дитбудинку Ступинський — проводити навчання з військової справи, які він тепер вів щотижня. Він замахав руками, коли на нього звернули увагу, — мовляв, продовжуйте, продовжуйте.

— Ну, як живете, діти? — спитав тенорком Махньов, ніби не бачив ще нічого й не знав.

— Чудово! — пролунала дружна відповідь.

— Як годують?

— Чудово!

— Які у вас оцінки?

— Чудові!

Валер'ян Іванович підняв очі до стелі, сховав усмішку.

— А чи слухаєтесь старших?

— Слухаємось!

— Добре слухаєтесь?

— Добре слухаємось!

— Навіщо тоді переламали музичні інструменти?

— Вони самі переламалися.

— Як це самі? Вони що, самовбивці?

— Еге ж, харакіряться, як самураї...

Шеренгу ворухнуло смішком.

— Як самураї, значить? Ловко! Грошки наші трудові переводите пустуючи? Ловко! Ну гаразд, підростете — дізнаєтеся, як ці грошки добуваються. А поки що, звичайно, я попрошу там — Махньов показав за спину, — щоб виділили кошти від нас, шефів, на музичні інструменти, на постільну білизну і, звісно, на всяке інше майно...

— І ще на ковзани й на лижі попросіть там! — гукнули до Авдія Захаровича із шеренги.

— На ковзани й на лижі? — Авдій Захарович щось поміркував. — Гаразд, попрошу, — і повчально вів далі: — От бачите, як держава турбується про вас! А ви на вітер усе пускаєте. Учїться як слід, поки можливість є така. Не хуліганьте, старших слухайтесь.

— Постараємось!

— А які скарги будуть на обслуговуючий персонал, на завідуючого там або ще на кого — кажіть хоч тепера, хоч потім окремо. Ми проведемо роботу, звісно, роз'яснимо. — Махньов одразу ж посуворішав. — А в разі чого і притягнемо, бо ми шефи, ніби як ваші радянські батьки.

Скарг не було.

Був обід. Добрий обід — тітонька Уля теж не осоромилася. Махньов обідав разом з усіма і знову хвалив дітей за порядок і тишу. Дивувався навіть: удома, мовляв, два-три гаврики, а за столом інший раз такий шарварок зчинять, хоч шмагай їх, а тут більше сотні, і все іде як годиться, все добре, пристойно, тихо, мирно. Особливо сподобалися Авдію Захаровичу чергові в чистеньких фартушках, такі жваві, такі ввічливі.

Ступинський під час обіду сидів з Валер'яном Івановичем у кімнаті й дивувався:

— Ну-ну, пустуни! Н-ну, спритники!

Валер'ян Іванович похмуро усміхався.

— Ми ще й не таке уміємо... Авжеж!

Він стурбовано пройшовся по кімнаті і сказав, що покликав Махньова зовсім не для параду й не задля веселощів. Авдій Захарович завідує столярними майстернями, він же й член

завкому — влада чимала. І чи не можна з його допомогою на лісокомбінат влітку хоча б когось із хлопців улаштувати в майстерні, на біржу — смак їм до праці прищеплювати треба. Бо влітку вони взагалі дичавіють знічев'я.

— Я теж думав про це, — підхопив Ступинський, — та все ніколи було з вами порадитися. Говорив колись з директором школи про це, він руками й ногами замахав, мовляв, що ви, що ви, відволікати дітей не можна, вони й так учаться погано, школу назад тягнуть.

— Скажімо, вчаться вони не гірше від інших, — образився за дитбудинківців Валер'ян Іванович.

— Але й не краще, — зауважив Ступинський. — До того ж директор школи висловив занепокоєння, що орли твої, якщо допустити їх у столовню, покрадуть інструмент або й сплять її, курячи нишком.

— Дуже це погано, коли з дітьми працює людина, задалегідь думаючи про них як про недругів. Дуже погано! Через це у нас постійна незгода. Інакше ми спільно зі школою давно вже все налагодили б і дітей влаштували куди треба і як треба. А директор як тільки табелі віддасть мені, зітхне, мов піп після обідні, — слава тобі боже, відслужив! До осені спекався дитбудинківських мучителів... Я ось про що попрошу, — дослухаючись на мить до дитбудинку і зрозумівши, що обід закінчився, додав Репнін: — Будь ласка, поговоріть самі з Махньовим. Діти після обіду доб'ють його, ось побачите, добротою доб'ють, і про справу мені з ним, з цим милим чоловіком, не домовитися. Заняття я проведу сам. У свій час мосинську гвинтівку вивчив, як «Отче наш».

— Як з лісокомбінатівськими комсомольцями?

— Приємним хлопчиною виявився цей секретар. Даремно ви його тоді вилаяли. Він без року тижднів на лісокомбінаті. Після свят вони прийдуть до нас. Гадаю, ми знайдемо спільну мову. Буду просити, щоб Зіну Кондакову урочисто, перед усіма вихованцями прийняли до комсомолу. Школа і ми рекомендуємо.

— Потім нехай комсомольці старших дітей візьмуть у свої цехи, нехай до роботи привчають і до дисципліни, а згодом, дивися, і в свою організацію приймуть, — порадив Ступинський.

— Вихованці мої спершу повинні одну справу зробити; — похмуро зауважив Валер'ян Іванович. — Нехай спочатку жінку з тюрми визволять. А поки що Зіна Кондакова тільки й гідна...

— Ну-ну, вам видніше.

Побоювання Валер'яна Івановича підтвердилися. Після «мертвого часу», в який, звичайно, ніхто й не подумав спати,

організували танок. Дівчата і хлопці, яких іншим разом ні в який танок не загнати, узявшись за руки, ходили колом і, щоб догодити гостеві, дружно підвивали:

Цвіте прапор комунізму
На землі трудящих мас!
Ані бог, ані святії
Не врятують нині нас!
Лиш червонії герої,
Лиш червонії орли!
Лиш червонії орли!
Ех, пролетарські сини!

Розчулений гарним прийомом і піснею, яку Авдій Захарович співав у громадянську війну, іще в загоні Щетинкіна, пішов з дитбудинку надвечір і, тиснучи руку Валер'янові Івановичу, ледве було не заплакав.

Валер'ян Іванович гостинно проводжав Авдія Захаровича до дверей і дивувався: «От чортенята! От довели!..»

А дітлашня, яка стримувалася весь день, почала так бешкетувати, що пилюка стовпом піднялася. Борка Клин-голова і ще чоловік п'ять, спровадивши шефа, ходили на руках по коридору, а решта горлали, бігали. І ніякого стриму на них не було. Вони задоволені собою: ошукали профспілкового дядечка Махньова, ковзани випросили...

Ступинський, з незвички оглухлий від шуму і гамору, висловив жартівливе співчуття завідуючому дитбудинком, сказав, що йому належить надбавка зарплати за «шкідливість» і витримку, і кинувся доганяти Авдія Захаровича.

Наздогнав він його вже біля Вовчої балки. Подивився збоку на задоволеного Махньова. Пильніше придивившись, зауважив: у глибині його зморщок разом з радістю залягла похмура скорбота. Напевне, Авдій Захарович думав про дітей, що не дожили до цих днів.

Махньов приїхав сюди з головним загonom добровольців і якийсь час очолював найголовнішу і найважливішу на той час силу: будував житла, а згодом уже, коли легше стало їй організуватися тартак, промдільниця, лісобіржа, подався до свого столярного ремесла.

— Яке ваше враження, Авдію Захаровичу? — кивнув головою в бік дитбудинку Ступинський.

— Ніби не знаєш? Яке ж воно може бути, коли сироти доглянуті, взуті, одягнені... Це, брат, кому завгодно подивитися треба, хоч морякам, які з чужини припливають, хоч нашим нитикам, щоб розуміли, за що боролися..

— Діти як?

— А що діти? Діти як діти. Сікачі й хуліганчики, звісно. Але що вже шанобливі! Що вже гостинні!..

— Це перше враження,— обережно зауважив Ступинський.— Адже вони сьогодні дурня корчили. Трохи ошукали вас...

— Ну-у? Та що там уже! Як не ошукати, коли людина з вітру і цей, як його, уповноважений, ще гроші на ковзани роздобути може. От бісенята! — покрутив головою Авдій Захарович.— А пісню, пісню утнули, аж цяхи в рамах розгиналися! Але знову ж таки — хіба ти не ошукував дорослих? А чи посада твоя сьогоднішня не дозволяє таке пригадати?

— Я теж хлопчаком був, як усі.

— Отож-то й воно! І, напевне, як усі ми, одразу до роботи, до праці, звісно, і ніколи тобі ні погратися, ні побешкетувати, щоб кров у жилах ходила, щоб радісно потім згадувати дитинство...

— У них вона, кров, надто вже... Треба б охолодити,— заперечив Ступинський і, переваливши через балку, вів далі: — Життя цих дітей не буде проходити завжди за спиною держави. Як шістнадцять стукне, так і до побачення — добувай собі хліб! А як його добувати? Адже руки до діла незугарні. Нічого не вміють. Красти, щоправда, майстри. По кишенькових крадіжках є такі чемпіони — гай-гай.

Розмова ця закінчилася тим, що Авдій Захарович дав слово зайнятися хлопцями, «взяти їх у роботу». І от приїхав на довгошерстій конячині. Діти повисакували на вулицю хто в чому — раді Авдієві Захаровичу. А Махньов, суворий і недоступний, гаркнув на тих, хто поліз до коня, пальцем посварився, звелів мішок у будинок занести. У мішку забряжчало, застукало. «Інструмент»,— здогадалися хлопці.

Махньов наказав відкотити більярд із середини коридора, гидливо жбурнув грубі уламки кив.

— І не соромно такими цурпалками грати? А руки де ваші? Хто коня піде розпрягати? Звісно, до саней його треба приставити, щоб сіно їв.

Троє хлопців кинулися розпрягати коня, нумо хомут висмикувати. Хитають його. Хомут хитається, кінь хитається, але ніяк не випрягається. Тоді ще п'ятеро хлопців на підмогу прийшли — і теж ніякого тобі толку.

Махньов інструмент викладав на стіл і оком у вікно позирав. Не витримав, задріботів на подвір'я й мовчки так, повчально смикнув за ремінець нижче хомута — супоня називається, і вся збруя, ніби з полегшенням зітхнувши, одразу розслабла. Кінь, що покірно стояв, теж з полегшенням зітхнув і покрутив

хвостом. За три хвилини розпряг Махньов коня, приставив його до саней головою, накинув на спину коневі тілогрійку і прикрикнув на заціпенілих від захоплення хлопців:

— Гроші з каси взяти — це у вас запростака, а от щоб діло просте зробити — тут вас нема!..

— Подумаєш, кінь! Ми на машинах будемо! Нам розум дав сталеві руки-крила, а замість серця — вогняний мотор!

— І де цей вогняний розумник?! — стріпнувся на голос дядечко Махньов.

Але хлопці затупотіли і, щоб подратувати старого, нахабно заспівали перекручену Женькою пісню:

Все вище, і вище, і вище!
І ось вже колінця самі!..

А в коридорі тим часом хлопці хапали фуганки з золотавими, блискучими колодками, стамески, ножівки. На столі нетягою залишився молоток. Хитрувато усміхнений Махньов покурював люльку з кривим мундштуком і нічого не казав.

Покуривши, він вистукав люльку об підвіконня, всунув її в кисет і попросив принести цеглину.

Цеглину діти принесли з кухні, чекаючи нової затії. І не помилилися. Махньов узяв молоток, одним махом розбив цеглину навпіл, витягнув з кишені пару цвяхів і наказав забити їх цеглиною в стіну. Цвяхи, як на гріх, попалися тонкі.

Махньов був терплячий. Майже всі хлопці і навіть дівчата били по цвяхах, і що далі, то гірше посувалося — цвяхи гнулися в три-чотири коліна.

Авдій Захарович узяв зі столу молоток, вирівняв один цвях і за три удари загнав його по головку в стіну.

— То який, виявляється, головний інструмент?

— Молото-о-ок!

— Звісно. З молотка починається будь-яка робота. А ви залишили його без уваги. Отож-то! І все-таки молоток — інструмент не найголовніший. Є всім інструментам інструмент! Хто він такий?

— Шерхебель! — насилу вимовила Маруська Черепанова.

— А ще галтель! — згадав ще мудрішу назву Борка Клиноголова.

— Сам ти галтель! — зрізав Авдій Захарович Борку Клиноголову, пам'ятливого хлопчину. — Ти подивися на неї, на галтель. Уся на ній поліровка нова, не стерта, отже, використовується вона рідко. Жолобки нею наводять, фаски іноді знімають і таке інше.

Замовкли діти, замислились, не знають, який головний інструмент. Валер'ян Іванович, що стежив збоку за всім цим заняттям, тихенько забрався на кухню. І там весь заколивався від сміху.

— Все, Уляно Трохимівно,— заговорив він, витираючи зігну-тим пальцем очі.— Доведеться нам потіснитися, перенести продукти в одну комору, а в другій будемо верстати ставити. Авдій Захарович вирішив серйозно за наші чада взятися.

У коридорі тим часом усе ще стояла глибока тиша. Тут напружено працювала думка. Хтось, украй стомлений, не витримав і занів, благаючи дядечка Махньова сказати, який усе-таки головний інструмент.

Авдій Захарович ще покурив, порозправляв мундштуком ву-сища, зібрав зморшки на чолі піднятими бровами і з сумовитим зітханням повідомив, що найголовніший інструмент — це голова. Зачекав, поки вляжуться здивування, прикрі усмішки, ворухіння, грюкання, і прямо сказав, що цим інструментом діти поки що володіють слабкувато.

— Так уже,— почав було хтось, але Авдій Захарович від-повів на голос.

— Ось розхапали інструменти, з бійкою розхапали, звісно, а що ними робити, з якого боку за них братися — і не знаєте. Адже не знаєте? Отож-то й воно! І виходить що? Учити вас тре-ба, виходить! А перш ніж учити, я стружку зніму з вас і вима-гатиму поваги до праці і, звісно, до інструменту. Хто цього не бажає — нехай іде під три чорти.

Хвостом тяглися за Махньовим діти, у рот заглядали, стрім-голов кидалися виконувати будь-яке його завдання або про-хання.

Махньов знову пообідав разом з дітьми, змів крихти зі столу в долоню і висипав їх у тарілку. Менші зробили те саме, і він похвалив їх за це. І, до речі, розповів дітям, більшість яких вирости тут і не бачили поля, про хліб, як його сіють, як він родить і які голодовки бували на Русі. Щоб не пропав у дітей настрій від гірких розповідей про голод, загадав їм загадку: «Хто у теслі і, звісно, у столяра головний ворог?» Мучити не став і одразу ж розгадав загадку: «Найголовніший ворог теслі і, звісно, столяра — сук!»

— Тесля, коли помирав, діти, знаєте, що сказав: «Усім про-щаю, але суку не прощу!» — Махньов підняв палець з кривим, порубаним нігтем і ту ж мить знітився, зрозумівши, що дорослі-ші діти схопили двозначність каламбура, що неглибоко лежала, і завтра в школі здивують декого.

Надвечір комора була вимита, вікно в ній протерте, інструмен-ти поклали туди і зачинили на замок. Наступного вихідного дня

Авдій Захарович обіцяв привезти з біржі пиломатеріал на верстати.

Уже затемна проводжали діти Авдія Захаровича з дитбудинку. Купою падали в сани, сміялися, перекидалися, знову затигли пісню, але цього разу вже не навмисне, а справжню, від душі.

Того ж вечора до їдальні зайшов Валер'ян Іванович і сказав, щоб ніхто після вечері не розходився. Діти чекали оголошення про колективний похід у театр, або на лижах, або прочухан за незадовільну успішність у школі, а може, нового допиту щодо грошей з лазні. Та вийшло зовсім інше.

— Усі поїли? — спитав Валер'ян Іванович. І коли одержав ствердну відповідь, наказав поставити на середину стіл і накрити його. Стіл накрили червоним полотном від старого гасла, принесли карафку з водою і склянку на блюдечку. Чекали урочистості. Діти, гадаючи, витягували шиї, шепотілися.

— Прошу сюди! — звернувся завідуючий до Паралітика і вказав на вільний стілець поруч із собою.

Їдальнею прокотився гомін подиву, і всі зацитькали одне на одного, а ті хлопці, що нишком вислизнули з їдальні, повернулися назад. Паралітик зиркнув увсебіч, очі його звузилися, зіниці розполовинило короткими віями.

— Не піду! — відрубав він і для певності сперся на милицю біля стіни.

Валер'ян Іванович уже добре знав вдачу цього хлопця і, знявши окуляри, усміхнувся:

— Боїшся?

Паралітик трохи почекав, теж усміхнувся і, грюкнувши милицею, відсунув стілець, умовився, пригладив долонею волосся. Воно росло у нього врозкид: на скронях — уперед, на маківці — як на купині, а над лобом ніби дашком. Він попробував застебнути верхній гудзик, і гудзик якраз на місці — така рідкість на дитбудинківських сорочках, але опам'ятався й заклак у погордливому чеканні.

Валер'ян Іванович, що скося стежив за Паралітиком, заговорив, показуючи на нього знятими окулярами.

— Діти, цій людині за десять днів виповниться шістнадцять років. Я кажу — людині, бо ні імені, ні по батькові, ні прізвища свого він не пам'ятає і ходить під вигаданим прізвиськом, з кличкою, як... як не знати хто. А людина повинна мати своє ім'я. Так я кажу?

— Та-ак!

У Паралітика опустилася щелепа, він ворухнувся на стільці й випустив милицю. Піднявши її, почав перелякано озиратися. Жовта шкіра на його обличчі взялася плямами.

— Останнє прізвище цієї людини — Підкобилін.

Ідальня розколосалася від сміху.

— А ім'я — Ігор.

Новий сплеск реготу.

— Скажи нам, Ігор, які ще в тебе імена та прізвища?

Діти перестали реготати, соватися, стало тихо в ідальні. Паралітик підвівся, приладнав милицю зручніше під пахвою, спідлоба недовірливо подивився на Валер'яна Івановича — чи не купує? Але завідуючий чекав, по-доброму заохочуючи його кивком голови. Паралітик кашлянув, проскрипів:

— Піднарний було прізвище, — обличчя Паралітика стало суцільною блідо-рожевою плямою. — Це тому, що я, певне, під нарами народився.

Якийсь дурень хихикнув і одразу ж дістав ляща. Тітонька Уля, обіпершись на роздавальне вікно, курила, глибоко задумавшись про щось своє. Маргарита Савеліївна притисла руки до грудей і жалібно дивилася на Паралітика.

— І ще було! — уже зі злим викликом вигукнув Паралітик так, що тітонька Уля здригнулася й прийшла до тями, а Маргарита Савеліївна ще дужче притисла руки до грудей. — Іще було прізвище Курощупов — курей я поцупив якось у дядька одного, і ще було — Слабопузенко, Викидень... І ще було...

— Годі, годі! — Валер'ян Іванович узяв за руку Паралітика, бачачи, що той ось-ось зірветься, і посадив його знову на стілець.

В ідальні тиша й очікування.

Паралітик уткнувся підборіддям у протерту подушечку милиці. Поперечку милиці по-пташиному цупко тримала його здорова рука, а висохла, як воскова, висіла вздовж стільця.

«Та-ак, каліка. В такі роки й каліка!» — скрушно похитав головою Валер'ян Іванович. Він здивувався, що і він сам, і діти звикли не помічати, не рахуватися з тим, що хлопець і справді хвора, понівечена людина. Отже, є у хлопця сила, коли він зумів жити нарівні з усіма, не показуючи страждань і своєї неповноцінності.

— От бачите, — з тихим смутком промовив Валер'ян Іванович, — як неповажливо поставилися товариші до товариша свого і привчили його так само ставитися до себе. А йому ж треба паспорт одержувати — громадянином ставати. Може він без прізвища жити й працювати? — Валер'ян Іванович навмисне зробив наголос на слові «працювати», хоч доречніше було сказати «лікуватися».

— Ні-і!

— Отже, що треба зробити?

— Придумати гарне.

— Правильно. Щоб людина вийшла з дитбудинку з ім'ям і не соромилася його, щоб і життя їй починати самостійне, — Валер'ян Іванович зробив багатозначну паузу, — чесне було не соромно. Яке ж прізвище? А може, ти сам уже придумав?

— Ні-і, — ворухнув тонкими губами Паралітик. — Я не придумував ніколи. Мені все інші, друзі...

— Зробили послугу, нічого не скажеш! — Валер'ян Іванович легенько плеснув долонею по столу, вимагаючи абсолютної уваги. — Що ж, діти, подумаємо за нього останній раз.

Посипалися прізвища з усіх боків, спершу серйозні: Іванов, Петров, Анкудінов, Замятін, а потім діти почали підсипати баламутніші прізвища: Чашкін, Ложкін, Кастрюлін...

Валер'ян Іванович здогадався, чим усе це може закінчитися, і хотів було вже зупинити потік пропозицій, але в цей час підвела руку Маргарита Савеліївна й попросила слова.

— Оскільки товариш, котрого ми обговорюємо, буде паспорт одержувати в місті Краєсветську, тобто ніби вдруге народиться тут на світ як людина, як справжня вже людина і радянський громадянин, я особисто пропонувала б їй прізвище йому — Краєсветський. Це відповідає...

Далі говорити виховательці не дали.

— Ур-р-ра!

— Чудово!

— Ну й ми, спасибі нам!

— А ім'я? Ім'я?

Валер'ян Іванович підвів руку, зачекав тиші:

— А ім'я нехай сам вибере. Якщо захоче залишатися Ігорем, нехай залишається. Ігор — це давнє руське ім'я. Був навіть князь...

Шум, гамір, метушня — говорити далі не було потреби. Народ розбурхався. Діти, задоволені собою й усім на світі, зсовували столи й стільці, дружно прибирали й мили посуд, готувалися дивитися кіно і наче давно уже забули про крадіжку, про школу, про міську шпану і про те, що сироти вони. Тільки дітям дано все запам'ятовувати і все забувати.

Паралітик непомітно зник з ідальні, кіно не дочекався. А кіно в дитбудинку особливе. Не кіно — сміх...

Шефи з лісокомбінату ще на Новий рік подарували дитбудинкові вузькоплівковий кіноапарат, щоб діти не розважалися саморобним кіно, на яке переводили обкладинки підручників, вирізаючи з них не зовсім пристойні фігурки.

Апарат цей разом з медикаментами та іншим цінним вантажем було доставлено з магістралі літаком. Але в кінопрокаті Краєсветська виявилася лише дві вузькоплівкові стрічки:

«Дубровський» і «Джувльбарс». От їх з Нового року й крутить Глобус, тямущий хлопчина. Макітра у нього кругла, велика, розуму в такій макітрі багато вміщається. Спершу Глобуса всі в дитбудинку знічев'я лускали по голові, Лунко відгукувалася голова на щиголь, а Глобус ходив по дитбудинку шарахаючись. Потім усе налагодилося — луснуть Глобуса, а він стукне кулаком у відповідь. Вплинуло. У хлопців в одного за одним почали коротшати руки.

Кіноапарат Глобус засвоїв за одним духом: пішов до кіно-театру, потім привів до дитбудинку кіномеханіка, і той розтлумачив йому що до чого. Та й як інакше? Глобус — це Глобус! Одного разу, кажуть, він розв'язав таку задачу, яку сам Ядука розв'язати не міг.

Разів десять підряд дивилися діти той і другий фільм — набридли.

Тоді Глобус зробив «вклад» у мистецтво — почав показувати стрічку задом наперед.

Усім подобалось, як скаче задом кінь здалеку до публіки, а голови нема. Або спершу снаряд вибухне, а потім у гармату дим назад залітає.

Толя заглянув до ідальні, постояв біля одвірка: собака Джувльбарс стрибав не зі скелі, а задом на скелю. Диверсант-басмач гнався за прикордонником, задкуючи спиною до екрана. Все навпаки, все незрозуміло, безглуздо, все шиворіт-навиворіт.

Публіка верещала від захвату, ногами тупотіла. Наташка сиділа на підлозі, плескала в долоні й трясла бантом. Аркашка примостився поряд з нею на маленькому стільчику, заливався, забувши про всі біди. Тут же стовбичила тітонька Уля. Теж дивувалася з потіхи, біла себе по стегнах: «Придумують же! Придумують!» — і сміялася стара.

«Чого сміються?» — знизав плечима Толя. Але він не осуджував дітей. Адже й сам він іще зовсім недавно дивився з задоволенням отаке чудернацьке кіно.

Тепер йому воно вже не цікаве.

Після ТОГО фільму або з якихось інших причин він почав ставитися до всього навколишнього інакше. І на дітей дивився зовсім по-іншому. Вони стали йому трохи чужими. Іноді Толю тягло іще до гурту, попустувати, пометушитися, але щось уже стримувало, гальмувало дурущі й спритність.

Толя поганяв кульки по більярду, загнав їх в лузи. До луз дівчата колись устигли снаєсти сітчаті мішечки. А коли — він не помітив. Неквапно підстругав розбиті кії й не знав, що б йому ще зробити. Читати? Проте сьогодні навіть і читати не тягло.

Вихідний. Усі підуть спати пізно. Після кіно іще буде трамтарарам. Розвеселений фільмом люд почне бешкетувати, грати в довгої лози, в піжмурки, бігати коридором.

Толю все це задалегідь уже дратувало.

Як завжди, непомітно, ніби з води, раптом виникла Маруська Черепанова й поманила Толю до себе пальцем. Він знехотя нахилився.

— То-о-олько! — зашепотіла йому Маруська у вухо. — А Паралітик у туалеті лається...

— Ти знову?

— Чесне піонерське, лається! Ось тобі хрест!

Толя побіг у туалет: чи не схопив приступ хлопця — розіб'ється. Пошарпав двері — зачинено. Почав шарпати дужче. Почувся стукіт милиці. З-за дверей зривистий голос послав усіх до біса. «Паралітик плаче», — здогадався Толя.

— Вигадаєш, задрига! — накинувся Толя на Маруську. — Ану, кроком руш кіно дивитися! Усе б підслуховувала та винюхувала...

Маруська шморгнула носом-дулькою і повела очима на туалет.

— Я кому сказав? — підвищив голос Толя.

І Маруська неохоче пішла до їдальні.

З дівчачої кімнати у шпарину дверей просвічувалося. Толя зазирнув туди. Зіна Кондакова, сидячи на своєму чистенькому ліжку, плела маленьку рукавичку (для малюків старші дівчатка дещо почали робити самі) і водночас читала книжку, що навскіс лежала на подушці, теж дуже чистій, що помітно відрізнялася від інших.

Зіна вже готувалася до самостійного життя.

— Як це ти умудряєшся? — здивувався Толя і невесело пере-кривив когось із учителів: «Читання — це теж творчий процес, і ставитися до нього треба з усією серйозністю», — а ти щось плетеш і читаєш!

Зіна ледь помітно усміхнулася і загорнула книжку. Побачивши, що це підручник з радіотехніки, а не роман про любов, Толя здивувався ще більше.

— Плетеш! Не плету, а в'язу рукавички Наташці. І готуюся потроху. Валер'ян Іванович підручники дістав. Адже я за півтора місяця паспорт одержую... — вона глибоко й протяжно зітхнула. — Хоче він улаштувати мене в гідропорт, на радистку вчитися. А я як подумаю, що треба йти з дому до чужих людей назавжди, то мені страшно, так страшно! А ти коли? Через зиму?

— Еге ж.

— Швидко пролетить.

Толя нічого не сказав на це, взяв підручник з радіотехніки, погортав його: схеми, таблиці, азбука Морзе — все це дзеньки-беньки, все це не для нього. А що ж для нього? Що?

— До ладу якось у тебе усе йде, Зінко... І в школі, і скрізь.— Сам собі Толя вже обрид — заплутався він і не знав, як виплутатися, що робити, і в його словах була непідробна заздрість.

Але Зіна не зрозуміла чи не хотіла зрозуміти і прийняти його слів.

— Та вже куди доладніше,— нахмурилася вона.

Втомлений од тривоги, Толя й так був хмара хмарою, а зараз і зовсім похмурнішав. Проте Зіна наче й не помічала, в якому він стані, тривожила і його, і себе запитаннями, які раптом усі разом, цілою ротою прийшли здалеку, зімкнули шеренги і постали перед нею й перед ним.

— Розумієш, от дурниця якась. Ось усі ми живемо разом, навчаємося в одній школі, що безбаченки, що з батьками. І ми зрівняні з ними. В усьому. Добре це? — Толя мовчав, слухав з дедалі більшою цікавістю.— Спершу добре, коли всі діти. А потім? Потім недобре. Та й спочатку теж не дуже добре. Що я кажу! Якби були у Гошки з самого початку батьки, хіба дали б вони його скалічити?

«Але в тебе он були батьки, а що з того?» — хотів заперечити Толя.

— Дурниця! Просто дурниця,— дивлячись поверх Толі, тихо і мрійливо говорила Зіна.— Вони можуть жити з батьками, ті їх виховують, улаштують на роботу. Підтримають, коли важко. А тут відчалюй на всі чотири вітри з довідкою на проживання, починай з турботи про те, що завтра поїсти.

Зіна замовкла на мить і, розклавши на колінах в'язання, погладила його, стала перебирати спицями. Толя сидів на-супившись. Зіна додала йому каламуті в душу. А він ішов сюди, підсвідомо сподіваючись на полегшення.

— Недарма, певне, люди кажуть,— своєї долі не обминеш,— помовчавши цілу хвилину, додала Зіна.

— Отже, не обминеш?

— Не обминеш,— як луна повторила Зіна.— А піонервожата казала якось, що ми творці своєї долі...— Невловно швидко ходили спиці у Зіниних руках.

Вона закінчувала дитячу рукавичку.

«Я дівчина зовсім молода ще, а душі моєї тисяча літ...» — згадав Толя популярну в ті роки пісню, дивлячись на Зіну, і підвівся, ткнувши кулаком в акуратну біленьку подушку

Зіни, яка драгувала його цією незвичною акуратністю й білизною.

— Хай їй грець, тій долі. Доля — фатум, провидіння, все це як у книжках. Я останнім часом почав докумекувати, що життя не по книжках іде. Он... — Толя мало не вибовкав про Валер'яна Івановича, про те, що він у білій армії був, а тепер їх виховує, але Зінка, напевне, все це знала, а їй і так...

— Ти чого кумедне кіно не дивишся?

— Ну його,— відмахнувся Толя.— Макітра в мене гуде. Все думаю, як ту жінку-роззяву виручити.

— Чого ж ти один за всіх? Адже у нас закон — усі за одного!

— Балакаєш ти сьогодні,— буркнув Толя.— Один за всіх. Якби один...

— От посадять тебе в буцегарню,— з усмішкою заговорила Зіна.— І я знову, як тоді в лікарню, ходитиму до тебе. Передачі носитиму. Розмовлятиму. І знову буду дівчинкою, котрій нікуди не треба йти з дому.

— Та ну тебе! Єхидна ти стала, спасу немає!

Толя ще раз штовхнув у подушку кулаком і пішов, сердито грюкнувши дверима. Стулка дверей із скрипом розчинилася. Зіна піднялася її причинити й побачила: Толя, накинувши на плечі пальто, вийшов на вулицю, похнюпивши голову Зіна провела його пильним поглядом до повороту і причинила двері.

Залишивши в'язання, вона лягла обличчям на підручник з радіотехніки.

Він стояв, обіпершись рукою на поруччя ганку, з усіх боків плыв до нього відчутний рух весни, передсвяткове, веселе хвилювання зростало навкруги. За Вовчою балкою (дивна все-таки назва — тут ніколи не було вовків!) негусто товпилися будинки старого міста. Далі вони запнуті імлою, яка густішає з кожним днем, і через те здається: стоять будинки масивом і навіть не стоять, разом з біржею, з трубами, із стовпами скачуть у мареві і кудись пливуть. А ще далі за миготливими будинками, мов на простирадлі, яке підвішує Глобус замість екрана, за містом цим, що виростає із снігу, позаду сонця цього, що скочується за річку, є ще міста, багато міст — всляких, великих і малих. І от скоро вже, зовсім скоро Паралітику жити в них. Зіні жити в них. І Толі жити в них.

Як жити? Що вони знають про людей? Що люди знають про них?

Як важко і складно все.

Правду каже Зінка, правду: боязко покинути будинок, назавжди піти з нього туди он, за Вовчу балку. А в нього ж....

обидві руки цілі і нога тільки одна поламана, та й то він майже не кульгас... Як же виходити звідсіля Паралітикові? І Зінці? Вона ж дівчина.

Кажуть, у світі дівчатам важче, аніж хлопцям.

А ще зовсім недавно здавалося Толі — отак ось, як він живе, житиме вічно, і нічого не зміниться. Завжди буде знайома й зрозуміла братва, сварлива, але теж зрозуміла тітонька Уля, замкнутий, не дуже зрозумілий, але все-таки свій, звичний Валер'ян Іванович.

Куди ж вони підуть?

До кого? Як їх приймуть?

«Струмок, тільки-но злившись з іншими струмками, стає річкою. А річка, тільки-но зустрівшись з людьми, дістане назву», — згадав Толя слова, вичитані з мудрої східної книжки.

Але мудрі слова ці — хай будуть вони хоч які східні, — надто мала втіха. Толя зауважив: мудрості, що їх виголошують люди, наче їжа — тимчасово тамують голод, а потім знову їсти хочеться.

Одним махом Толині думки перескочили на інше. Він згадав про гроші. Він не бажав зараз про них думати, не хотів, відмахувався: «Ет, клопіт... Ну, повернемо, та й годі... Ну, поб'ють міліціонери. Нехай б'ють. За діло. Та й не заб'ють. Розмов більше. Шпана навігадувала...»

Від острова, з південних країв, повівало. Вітерець був розважливий, не злий і не шмагав по обличчю, що вже набридло за зиму. У балках потьмяніло, березняки загустіли. Передчуття тепла і трави таїлося в цьому вітрі.

Толя слухав.

Звуки заглухали в густому, зволоженому повітрі. Тільки розмірено й злагоджено шуміли лісозаводи, затягнуті повільними сutinками, та спокійно горіли вогні в місті.

Напевне, довго простояв Толя на ганку. Вогнів ставало все менше й менше. Місто поринало у вологу ніч, у сон... Місто, в якому виріс Толя і яке вирросло разом з ним. Рідне до кожного закутка, до кожної дровитні й барака. Місто це пережило ще одну довгу зиму, перетерпіло приморозки, і за це воно одержить скоро багато світла, сонця й дочекається першого пароплава. Темінь на все літо покине його, і німі, скляні ночі оселяться в ньому.

Рідне це місто таке, виявляється, чуже, таке далеке, хоч до нього рукою подати. Воно поступово і сором'язливо відсунуло на околицю табір, тюрму, будинок для калік і дитбудинок — відсунуло все, що пригнічувало око й душу людей.

«...Я буду такий щасливий, коли прочитаю в газетах, що там чи там закрито тюрму — не стало злочинців; закрито лікарню — зменшилася кількість хворих; закрито ще один дитбудинок — зникли сироти...» — казав Ступинський. Давно, переконуючи відкрити в Краесветську дитбудинок.

А на першому занятті з військової справи Ступинський сказав: «Багато століть безліч людей,— пояснював він їм, старшим вихованцям дитячого будинку,— боролися і борються за те, щоб усі жили щасливо, були рівними, щоб не було багатих і бідних і щоб усі були ситі, радісні, не відбирали одне у одного хліб, не вбивали одне одного через чиїсь примхи. Але бачите, які пироги, хлопці: багато хто бореться за щастя всіх людей, але в них є вороги, які хочуть щастя тільки для себе. І з ними доводиться боротися. Боролися ми. Можливо, й вам доведеться. Напевне, доведеться. Живете ви всі разом у цьому дитячому будинку. Ніхто вас не вчить і не закликав нападати та вбивати. І, сподіваюся, ніколи вчити цього не будуть. Але ось допустіть у думці таку крайність — фашисти нападуть на наше місто, заходяться палити його, руйнувати, прийдуть у ваш будинок убивати малечу, вашу добру тітоньку Улю, дівчаток, Валер'яна Івановича. Ви заступитесь за них?» — «Аякже»,— «Та ми... Та ми... горло перегриземо!..» — «Ось бачите, яка чітка програма!.. Горло перегриземо...» — невесело усміхнувся Ступинський.

Здавалося, Толя тоді пропустив слова Ступинського повз вуха. А от запам'яталися вони. Багато чого запам'яталося. Усе запам'яталось: і погане, і добре. Пам'ять, напевне, не вмів ділити життя на перший і другий сорт, як бракери ділять пиловочник на біржі. Пам'ять усе складає в одну купу, і сам уже розбирається потім, що брати з собою, а що й слід забути.

От забути б про гроші, що лежать у паючій норі. Забути про Аркашку з Наташкою, про міліцію. Та хіба забудеш?

Вітер ущух. Тільки повівало з балок і найближчих озер холодом та ледь шкряботіли гілки стелюхи, вилазячи з розталого снігу. Радіючи, що скинули тягар, шепотілися вони про щось, перемовлялися. Здавалося, в дров'яні стоїть кінь чи корова і вичісує об стіну з худих маслаків зимову, злежану шерсть. А то здавалося, ніби собака вилускував зубами із шерсті бліх, уявлялася якась метушня в кущах і навіть писк.

Отже, ось-ось розгуляється на Заполяр'ї весна. Пташки завше ввижаються на тепло. А поки що прокидаються навкруги й оживають невиразні шуми і звуки. І поки що найчутливіше, переповнене передчуттями людське серце, тільки воно може вловити, як потягується, випростовується, пробуджується земля.

На стежці почулося човгання важких кроків. І весняні шуми замовкли, як миші замовкають під підлогою, коли скрипнуть нічні мостини. Пролунав глухий, у рукавицю, кашель, і Толя здогадався — Валер'ян Іванович повертається з міста або з прогулянки своєї самотньої, вечірньої, яку він називає жартівливо незрозумілим словом «моціон».

— Анатолію! — спіткнувся біля ганку Валер'ян Іванович. — Ти чого тут сам на вітрі? Куриш?

— Ні, не курю. Думаю, Валер'яне Івановичу.

— Думаєш? Про що ж?

Толя відповів не одразу, і Валер'ян Іванович зам'явся, закашляв, гадаючи, що недоречно сунувся зі своїм запитанням.

— Та й сам не знаю. Про все, Валер'яне Івановичу. От дивлюся на місто і думаю, — зітхнув Толя. Переступив, пом'явся і ледь чутно вів далі: — Книжок я різних начитався, і через те, очевидно, у мене дурниці всілякі в голові. — Він помовчав, обіперся на поруччя, знову подивився на вогні, на місто. — У хлопців он усе просто. А мене все кудись тягне, все чогось хочеться. А чого — і сам не знаю.

— В усіх це настає, Анатолію. Тільки в одних раніше, а в інших пізніше.

— Що настає?

— Закінчується гра, і настає життя.

— Як це?

Валер'ян Іванович насупився, відчуваючи, що слова у нього якісь надто вже «виховні», що не так треба було б говорити з хлопчиною. Однак не знаходились вони, ці слова, якими можна було б зняти наліт відчуженості, що виникла між ними після тієї ще, колишньої розмови.

Вони помовчали.

За балкою угамувалося, заснуло місто. Вогнів у ньому майже не залишилося. Темрява зменшила пустир, що відокремлював дитбудинок од міста. Не видно було Вовчої балки, стежки. Здавалося, простягни руку — і доторкнешся до вогника крайнього будинку, і накриєш його долонею.

Усе ще шелестіли, терлися одна об одну лози за хлівом. Втомлено видихнула пару теплостанція на біржі, і велика біла хмара спухла у високому небі над темними будинками, над трубою, що диміла з кочегарки дядька Ібрагіма. «Ніч була темна, кобила чорна, їдеш, їдеш та й помацаєш — а чи не чорт везе?» — чомусь виринула в пам'яті Толі меланхолійна приповідка, невідомо де і коли почута. «Ніч була темна...»

— Важко це? — відганяючи від себе набридливу приповідку, спитав Толя.

— Відповідати за свої вчинки? Нелегко. І чим більше дано людині, тим більше їй доводиться відповідати.

Валер'ян Іванович ніколи не міг забути слів, які він сказав у ідальні, коли помер Гошка Воробйов, і простити їх собі теж не міг. Але навіть постійно стежачи за тим, що він каже дітям, Валер'ян Іванович все-таки остерігався бовкнути що-небудь подібне, і ось через скутість він говорив обтесані слова, і виходили вони якісь неживі й дерев'яні. Проте Толя дуже й дуже потребував розмови. Він розв'язував якісь свої сумніви і стежив більше за тим, що йому кажуть, а не як кажуть.

— Отже, краще нічого не робити? Краще взяти та й жити тихо, непомітно? — У запитанні Толиному промайнула невесела іронія.

— Я гадаю, тобі це не вдасться, — Валер'ян Іванович повертав Толю до колишнього, серйозного тону, не давав схватися за жартами. Він поклав важку руку на Толине плече. — Я тобі багато давав порад. Набрид, напевне, з усякими порадами? Проте не можу втриматися, щоб не дати ще одну. Авжеж. Респінн на якийсь час замовк і вже по-іншому, м'якше, довірливіше, мовив: — Бачиш, Анатолію, життя на перший погляд складається з дрібниць. І людина починається з того ж таки. Запам'ятай, будь ласка, одну маленьку дрібницю: перш ніж пообіцяти — подумай, а пообіцявши — зроби обов'язково. Пообіцяєш, скажімо, горілий сірник підняти з дороги — підніми. Пообіцяєш серце виїняти з грудей і віддати іншій людині — виїми.

— Ви завжди так робили?

— Я? На жаль. Дав раз присягу: служити вірою і правдою царю — і служив.

— Та навіщо ж ви мене того навчате?

— Не лови мене на останньому слові, Анатолію. Я ж тобі сказав: перш ніж пообіцяти — подумай! Сам я, як бачиш, обіцяв іноді, не задумуючись. І дуже помилявся.

— А зараз як? Зараз ви вже не помиляєтесь?

— Помиляюся. На жаль, помиляюся. Але не в обіцянках. Бо даю їх людям, в яких знову починаю вірити. А це складна справа. Найлегше вірити в те, чого немає: наприклад, у бога. Ось люди й вибирали завжди, що легше. А людина, вона повсякчас перед тобою, і тяжко, коли помилишся. Дуже тяжко. Нема нічого на світі тяжчого, як втратити віру в людину...

— Зрозуміло, це ви про мене.

— І про тебе.

— Завтра ми повернемо гроші.

— Я зараз від Ступинського. Він умовив прокуратуру не поспішати з судом, відкласти справу. Як бачиш, ми вірили в тебе

і в хлопців. І я радий, що не помилилися.— Валер'ян Іванович зняв рукавиці, всунув їх у кишені пальта.— Можливо, треба, щоб я відніс гроші? — довірливо промовив він.

— Ні.

— Що ж, діло твоє. Але ти все-таки подумай, не квапся.

— Гаразд.

Толя сунув руки в рукави пальта і з сумом подумав: «Коли б ви знали, де взяли ми ці гроші!»

Валер'ян Іванович деркачем обмітав валянки і вже жартівливим тоном розповідав притчу, по-чоловічому незграбно намагаючись розважити хлопчину:

— Так ось щодо обіцянок. У негрів племені лоанго є звичай: за невиконання обіцянок і молитов, з якими вони звертаються до дерев'яного бога свого, вони вбивають у нього цвяки. Не наслідуй богів, яких через багато цвяхів можна здавати на брукт. Отак-то,— усміхнувся Валер'ян Іванович.— Ходімо додому. Ранок вечора мудріший, кажуть старі люди.

Толя не відповів усмішкою на жарт Валер'яна Івановича. Він тільки мерзлякувато зіщулився. Вступившись поглядом у валянки, він неохоче поплентався до своєї кімнати, забувши вийняти руки з рукавів.

Валер'ян Іванович, відчиняючи свою кімнату, пильно подивився услід Толі і, коли той зник за поворотом коридора, похитав головою і знову подумав: «Дорослим стає хлопець, дорослішає...»

Пізно затих дитбудинок. Аркашка і Наташка спали розкинувшись. Наташка брикалася вві сні, скидала ногами ковдру. Толя кілька раз вставав, накривав дітей і довго стояв біля вікна, розсунувши построчені дівчатками підшторники.

Вікна потроху розтавали. Толя мимоволі водив нігтем по обклейці і протер її. Знадвору в шпарину просочився холод. Друга рама теж почала розтавати згори і над ранок зачорніла майже до половини. З підвіконня на підлогу натекла калюжка.

Скоро будуть виймати рами. Іще холодно. Іще ледь дихнуло теплом. Але все одно уже скоро. Шуму, веселощів, радісної роботи буде, як завжди, на весь будинок. Діти почнуть кидатися мокрими ганчірками, з тріском відривати прикипілі до луток рами. Виймуть і цю раму, забиту після бійки листком дикту. Дивися, видушать іще одну, другу шибку, пустять у будинок вітер, холод і сонце. В кімнатах одразу стане світліше, і на підвіконнях у склянках з'являться гілочки з набухлими бруньками, і за тиждень-півтора із них проклянуться білуваті листочки черемхи або липкі, зморщені листочки берези. Діти почнуть обережно

торкатися їх пальцями, а то й язиком. У цей час, бувало, Толя приносив додому перші квіти біленької анемони. Він знав одне сонячне місце за хлівом. Там, на пригірку, коло озера, є горбочок. Він найшвидше розтає, і на тоненьких лапках, розгортаючи різьблені крильця листочків, виходять на цей горбочок відчайдушні білі анемони.

Спершу підсміювалися з Толі, а потім звикли. Нині принесе квіти хтось інший, зовсім інший хлопчина. Побачить на проталині анемони, зірве їх і вдома поставить на вікно або віддасть дівчаткам — вони завжди радіють квітам.

Коли виймають рами, в будь-якому будинку буває свято. І в дитбудинку теж свято. Та ще яке! Ніхто, напевне, не радіє так теплу й весні, як діти й старі люди.

І у вихідний день взялися діти за діло — повиймали подвійні рами, дівчатка мила шибки, скрипіла ганчірками і долонями. Толя бігав з відрами, носив воду дівчаткам з озера. Маргарита Савеліївна теж мила вікна, розкуйовдилася, водою облилася і все щось розповідала, і сміялася, а нишком думала, що заради таких ось хвилин варто все стерпіти і працювати в дитбудинку, виховувати дітей, які спершу наганяли на неї жах.

Толя теж забувся, був веселий і першим помітив на стежці чоловіка, який, провалюючись у снігу і хитаючись, наче п'яний, поспішав до дитбудинку в розхристаному півпальті, в шапці, зсунутій на потилицю, з-під якої вибивався синювато-чорний чуб. «Дядько Ібрагім!» — Толя поставив відра на сніг. Недобре передчуття холодом торкнулося Толиного серця, та коли наблизився Ібрагім, він помітив — обличчя його сяє і в очах шалений блиск. Увесь він був якийсь несхожий на себе.

— Туля! Туля! — іще здалеку замахав рукою Ібрагім і, підбігши до хлопчини, підняв його на руки, закрутив, затискав... — Капказ! Батьківщина — Капказ... Начальник Ступинський клопотався!.. Туля! Я помру, га? Помру, га?..

— Дядю Ібрагіме! — раптом закричав Толя і, притулившись до кочегара, що пропах димом і кіптявою, розридався. Гаряче почуття вдячності охопило Толю через те, що в хвилину найбільшої радості ця людина згадала про нього, не забула його, а він іще обминав дядечка Ібрагіма останнім часом.

Ібрагім теж плакав і заспокоював хлопчину:

— Що ти!.. Що ти!.. Капказ приїзди! Батьківщину мою приїзди! Брат будиш! Син будиш!..

І коли вони обидва заспокоїлися і сіли, трохи зніяковілі від своїх сліз, Толя повільно, роздумливо, ніби літній чоловік, сказав:

— Довгими тобі, дядю Ібрагіме, здадуться дні до першого пароплава

— Нічого, тихо зітхнув Ібрагім — Багата чекав, багата терпів ще трохи потерплю. Нічого

Розділ чотирнадцятий

На великій перерві до Толя придріботіла сита і надто така чистенька дівчинка, наче її мили у багатьох водах запашним милом, а потім ще облизали. Вона повідомила, що сьогодні буде перша передсвяткова репетиція шкільного хору Розпочинається підготовка самодіяльності до Першотравня, і, хоч він, Мазов, занедбав шкільні свої справи і перестав ходити на репетиції самодіяльності, вожата все ж таки сподівається, що у нього залишилася совість і він, заспівувач, не підведе рідну школу. Нехай не забуває, попереджала вожата, що рекомендацію йому в комсомол даватиме шкільна піонерська організація, і якщо він погано поводитиметься...

Толя поблажливо огледів ситеньку піонерочку На ній випрасуваний галстук, на галстуці сердечком горіло полум'я металевої прищипки. Не втримався провів пальцем під носом дівчинки

— Скажи своїй вожатій, у мене сьогодні ще буде та самодіяльність! Мені заграють «Сини мої, сини!»

— На балалайці? — не образилася дівчинка. Від ситості чи ще від чогось у ній уже бродила якась таємна кров, і вона трохи кокетувала з хлопцями

— Ні, на ребрах!

— Як на ребрах?

Нічого не пояснив дівчинці Толя, пішов, залишивши її спантелечену. Не одразу але до неї дійшло, що Мазов її дурив і знущався над нею активісткою шкільної самодіяльності, і вона побігла скаржитися вожатій.

Ніколи ще Толя не повертався додому так повільно, так знехотя. Діти з першої зміни промчали мимо нього, штовхнули раз-другий. Він не устряв у звалку йшов, помахуючи сумкою, збиваючи з карликових берізок намерзлі крижинки, навіть наспівував що попало але що наспівував — не чув, про що думав — не усвідомлював Ближче до будинку зупинятися почав, на небо, на ліс дивився Чагарники чадили п'яною імлою, пахощами молоді кори і набубнявлих раптово бруньок. На дужих верховіттях верболозу бруньки вже луснули, показавши шишечки із шовковистої шерсті Під ялинками з'явилися продухи На доріжці,

де Махньов проїхав, конячі сліди виперлися. У березняку пурхали опасисті снігурі.

Сидячи на хрестоподібній верхівці ялини, без упину витинав зяблик, що недавно з'явився в цих краях, і з тугим дзижчанням різали крилами повітря пустотливі бекаси. Неспокій від зябликового передзвону, від пташиної метушні, від шуму й гомону лісу, що вже пробуджувався, зростав у Толі.

Йому все дужче й дужче не хотілося йти додому. Адже пообідаєш — і рушай туди... Треба.

Удома Толю чекав Мишко Більмастий. Він стрільнув цілим оком у куток. Там, на ліжку, долілиць, у штанах і в сорочці спав Деменков.

В кімнаті пахло перегаром. «Наблукався і прийшов спати, — з ненавистю подумав Толя. — Ну зачекай, скоро вже турнуть тебе, гада, звідсіля!..»

Зволікати з грішми довше не можна. Але й нести їх, навіть думати про це, не хотілося. Толя, майже не ховаючись, пішов до туалету, взяв гроші з пацючої нори, сунув їх до кишені. Пачка грошей відстовбурчувала штани, і Толі навіть самому собі соромно признатись, яке жалюгідне й приховане бажання було у нього: аби помітили гроші й відібрали.

Та грошей ніхто не відбирав. Навіть Паралітик не відбирав грошей. Проте помітив, напевне. Око у нього на ці штуки гостре. Паралітик зовсім припишк чогось. Більше лежить, накрившись з головою ковдрою. Не бадьориться, не стукотить милицею, не кричить на дітей, не роздає запотилічники. Думас Паралітик, Ігор Краєсветський, лежить і думас. Що ж то він надумас? Може, втомиться думати, плюне на все й почне жити, як жив колись? Навряд. Він, каліка, надто чутливий до добра і до зла. Чого ж більше зробили йому люди — добра чи зла? Ось коли б це було йому зрозуміле, тоді інший поворот, тоді, може, послав би він донизу по матінці по Волзі всю цю журбу...

Ніби не так уже й давно поховали Гошку Воробйова. Гошка, котрий багато завдавав клопотів старшим і постійно драгував дітей, поки був живий, ніяк не впливав на їхнє життя і вчинки. А от смерть його поволі, непомітно багато що змінила в дитбудинку. І Паралітика теж. Та хіба одного Паралітика? А Зіну? А Мишка? А Женьку? А Глобуса? Та й хіба самого Толю не перевернула? А дитбудинок?

У ньому вже не панують неподільно Деменков і Паралітик зі своєю компанією. Суворіші стали до себе, згуртованіше почали жити діти. Кишенькові злодюжки дитбудинку не нишпорять по магазинах, і серед них найвідчайдушніший, Женька Шорников, слово дав зав'язати.

І Толя дав. І Мишко...

Відчайдушне й бездумне дитинство, веселе молодецтво покинули Толю І він став ніби відповідальним тут за все, на нього надіялись, чекали що він зробить і скаже. Рідко хто зважувався не послухатися коли він посилав кудись або просив щось зробити

І все що стосувалося крадіжки грошей та касирки, хлопці, не змовляючись, переказали на Толю. Раз уже він Паралітика переміг з Деменковим упорався, то й зметикуює, як бути.

Відступати неможливо, нікуди. Треба йти. Обов'язково йти.

І вони пішли.

Кутаючись в пальтечка, не розмовляючи, ніби в хугу, йшли, не дивлячись один на одного, як ідуть підсудні, дуже завинивши перед людьми І, як у всіх злочинців, у кожного з них жевріла надія на милість і диво

Проте дива не сталося..

Вони лежали в холодній, напівтемній кімнаті на підлозі й вони приходили до тями. В кімнаті смерділо гнилою від вологи підлогою брудною одежею, перегаром і тютюном, а разом усі ці запахи тхнули багнукою. Сюди, в цю кімнату, тимчасово кидали п'яниць, котрих підбирали на вулиці, бешкетників, злодюжок і всіляку шушваль, якої вистачає і в такому маленькому місті, як Краєсветськ.

Ну, як ти, Мишко?

— Я? Я ще нічого. Як ти?

— Теж нічого

У коридорі почувся брязкіт замка, шум, крик:

Ти, папуго! При-и-йми р-р-руки! Я таких бачив і з'їдав. Я таких сир-рими... — Лайка віддалялася в глибину коридора. — Прийми по доброму.

— От і понесли хрест — дочекавшись, коли шум і лайка загнали сказав Толя з сумовитим сміхом. — Так пишеться в благодних книжках

— Я думав, прше буде.

— Я теж.

Під стелею тьмяно горіла лампочка в залізному решітчастому ковпачку. Толя вперше в житті бачив світло, сховане за ґрати, і подумав: «Треба було йти самому Все одно не повірили».

Раптом він почув, як зашумів, зашморгав носом Мишко. Толя ще ніколи не бачив і не чув, щоб Мишко плакав. Злякався:

— Ти чоґо, Мишко? Відбили що-небудь? Відбили?..

Мишко плакав, одвернувшись, затуливши руками обличчя, і Толя якимсь уже не дитячим розумом здогадався: ні втішати,

ні розпитувати Мишка не треба. Він витягнувся на спині і, не відриваючи очей від лампочки, почав лічити. Лічив, щоб і самому не розплакатися, і з несподіваною усмішкою подумав: «От і математика стала в пригоді. Не така вже вона й марна штука...»

Поступово Мишко затих. Толя обняв його, і Мишко, справжній загартований дитбудинківець, не скинув Толиної руки, а теж обняв його.

— У мене он більмо, — глухо, наче самому собі, сказав Мишко. — І ось мене завжди штовхають, б'ють дужче ніж інших. Чому це, Только?

— Не знаю, Мишко, не знаю.

Толя дістав з кишені хусточку, що скаталася в грудочку, Зіна обплела її кольоровими нитками, — щемко згадав про неї, ніби був за тисячу верст і вже давно-давно її не бачив. Сунув хусточку в руки Мишка, відхилився, знову заговорив:

— Так, видно, влаштовано в людей: красиве всі люблять, балують красивих, а калік ненавидять. А самі ж каліку народили. От і не можуть цього простити.

Мишко витерся, здригнувся від глибокого схлипу що вже уга мовувався, і, забувши повернути хусточку, зажурено мовив:

— А мене мати з батьком все одно любили. Я погано все пам'ятаю, але знаю, любили.

— Так то ж батьки!..

— Так, батьки. А начальник, чув? «У них батьків немає, то ти їм як батько всип!» Родич! Батько? Своїм дітям, напевне.

— Того, з милицею, покриваєте, мерзотники! Деменкова-бандита рятуєте, шмаркачі! — перекривив начальника міліції Толя. — Покрили б ми того, з милицею, і Деменкова штукою однією, якби...

— Гаразд, Только, ну їх подалі. Давай краще про батьків іще поговоримо...

— Та я їх майже не пам'ятаю, Мишко, — відгукнувся Толя. — Мати ще в селі померла. Коли батька забрали, одразу й померла. Батько, не знаю, — живий чи ні? Останнім прадід помер. Усіх пережив. Сто років йому було.

— Ну-у-у! — Мишко навіть трохи підвівся і подивився недовірливо на товариша — чи не вигадує?

— Еге. Казали так.

— Довго — сто років! Уже набачився у житті, всього набачився! І натерпівся, напевне...

— Мені він нічого не розповідав. Коли приїхав сюди, на Північ, то вже не розмовляв. Мовчав усе. На цингу захворів потім. Одного разу як закричить!.. І помер. А більмо тобі, Мишко,

вилікують. Ти не хвилюйся. Я у книжках читав, навіть скляні очі вставляють.

— Та я нічого, звук. Звичайно,— притишив голос Мишко,— без більма було б краще. Мені командиром хочеться бути, прикордонником. А хто мене такого в командири візьме? Е-ех, скоріше б уже вирости. Я на будь-яку операцію погоджусь. Нехай на скляне око, все одно погоджусь.

Мишко, виявляється, балакучий хлопець. Скільки років прожили в одному будинку з ним, а Толя й не знав цього. Однак розмова скоро закінчилася.

Хочеш, я тобі казку розкажу? — запропонував Толя.

Давай,— зрадів Мишко.— Ти гарно вмєш розповідати. Я теж, коли мені друге око зроблять, багато книжок читатиму і навчуся розповідати.

— Ні, краще не читай. Учитися погано будеш і навіженим станеш. Кажуть, від книжок навіть з глузду з'їжджають.

— Ти ж не з'їхав!

— Я ще молоденький. Може, ще й з'їду...

— Покинь тоді читати.

— Я пробував. Тягне. От курців до тютюну тягне. Бачив, як ті, коло баржі, махорці зраділи? А мене до книжок тягне.— Толя знову повернувся на спину, закинув руки за голову.— У книжках усе більше про буржуїв багатих і про нещасних розповідається. Все більше описується, як хто помер і як кого вбили. Та ще про любов. У віршах частіше про любов. Мені спершу не подобалося про це читати, морочать, думаю, голову. Нема, щоб одразу сказати: мовляв, тебе люблю. Крутять, слова зайві всілякі кажуть. Я спочатку все у кінець заглядав. Там, як в алгебрі, відповідь є: чи те, чи інше. А тепер ось і про любов стало цікаво читати. Є одна книжка про Квазімоду, про смерть його і про любов. Квазімода був горбатий і теж одноокий, а покохав красуню Есмеральду.— Мишко спалахнув при згадці про одноокого Квазімоду, але Толя не помітив цього і вже повів розповідь про велике і нещасне кохання Квазімоди.

Мишко зовсім засмутився від сумної розповіді, і Толя, щоб утішити Мишка, вирішив розповісти йому про кіно, що розчулило його до краю. На Мишка кіно не вплинуло. «Адже він музики не чув, а в цьому кіно головною музика була».

— Мало що там показують! У житті все інакше.— Мишко махнув рукою, з понурою розважливістю закінчив: — А я маленький був і вірив усьому, дурень. Покажуть, як утопилася людина, я одразу й заплачу. А там зовсім не люди, артисти собі, і будинки з дикту та на ганчірках намальовані, розповідають

— І я теж вірив,— через деякий час відгукнувся Толя.— Теж плавав. А в житті й справді все по-іншому,— зовсім тихо підтвердив він, дивлячись угору, на загратовану лампочку.

Пізно ввечері, коли спорожніли вулиці, черговий відпустив із прокислої кімнатки Толю й Мишка, погрозивши на прощання пальцем:

— Та тільки не балакати! І якщо ще раз попадетесь!..

Хлопці вихором вилетіли з вартівні, не дослухавши суворого чоловіка, і помчали додому.

І коли за Вовчою балкою, за горбистим пустирем, зарослим чагарником, вони побачили світле вікно на кухні свого будинку, воно здалося їм таким дорогим і довгожданим, що в обох підступили до горла сльози. І Толя згадав, як він уже багато разів радів цьому рідному для нього вогнику, і подумав, що це велике, мабуть, щастя — мати на землі своє вікно, що завжди тобі світить.

Тихо пробралися хлопці в роздягальню і не повісили свою одежину разом з іншою, а постояли і, не змовляючись, засунули шапки й пальта з чужим, гідким запахом у куток, за вішалки.

На кухні, упівголоса наспівуючи «В степу під Херсоном високої трави...», чергові чистили картоплю. Вечеряти Толя й Мишко не пішли, забралися в ліжка і разом, ніби зваливши тягар, зітхнули:

— Чудово!

— Мишко! — покликав Толя.— Іди до мене.

Мишко рибиною метнувся з одного ліжка на друге. Хлопці залізли під ковдру, пошушукали, посміялися, зігрілися і, обнявшись, непомітно заснули.

Уві сні обидва здригалися, стогнали. Жахливе, мабуть, снилося хлопцям. Женька Шорников і Малишко підвели голови. Вони чекали Толю й Мишка, удаючи, що сплять. Натягнули валянки хлопці й поспішили до Валер'яна Івановича.

Валер'ян Іванович, що завжди спав сторожко, заворушився, задзвеніло пружинами ліжка, заговорили під важкою людиною всі залізячки. Хлопці припали до шпаринки дверей і в один голос доповіли:

— Валер'яне Івановичу, все гаразд!

— Що гаразд? — хрипло відгукнувся завідуючий.

— Тільки з Мишком віднесли гроші.

— А-а, ну добре, добре. Біжіть спати.

Женька і Малишко радісно підстрибнули, поборолися трохи в коридорі, а потім просто в спідніх, по-домашньому, заглянули на кухню, взяли з тазка у пригорщ картоплі і вже у ліжку згризли її, мов горіхи.

Назавтра під час обіду за Аркашкою і Наташкою прийшла мама. На ній була пом'ята, пропахла дезинфекцією одежа. Певне, квапилася сюди просто з камери, і запах тюрми ще не вивітрився. Обличчя її втомлене, змарніле, з темними кругами під вигорілими очима. Рукави тілогрійки звисали нижче від рук, і панчіх на жінці не було, загубилися, мабуть, у тюремній коморі, а чекати, поки знайдуть панчохи, вона не захотіла.

Люто розчинила жінка двері в кімнату Валер'яна Івановича. За кілька хвилин у принишклу їдальню вбігла чергова і, захекавшись, вигукнула:

— Аркашко! Наташко! Викликають до кабінету!

— Та нехай наїдяться, куди поспішати? Не на пожежу! — запропонувала тітонька Уля, насипаючи в кишенюку Наташчиної сукенки льодяників та урючних кісточок. Сама вона й привела дітей до кімнати Валер'яна Івановича, яку вперто називала «канцелярією».

Валер'ян Іванович довго про щось розмовляв з матір'ю Аркашки і Наташки. Та про що — діти почути не могли, хоч і крутилися коло дверей. Був уже дзвоник на «мертву годину», малюки розбрелися по кімнатах, а всі старші діти чогось чекали. Їм, очевидячки, хотілося, щоб усе було як того разу, коли проводжали з будинку Ванька Бібікова. Щоб вийшла тіточка, сказала спасибі, поклонилася, заплакала і пішла. Надто вже добре, зворушливо вийшло тоді.

Толя стояв, притулившись спиною до стіни, і теж чекав. Обличчя його наче постаріло за ці дні, лише очі ніби запалилися від сяючого снігу, а в тілі була розслабленість і втома. Тупо боліло під ребрами, наче він проспав усю ніч на холодному камінні. Тремтіло нутро від дрібненького кашлю.

Нарешті тіточка вийшла, витираючи рижком хустки очі, і вивела за руку Наташку. Аркашка, весь червоний, ішов слідом, нахнюпившись, мнучи в руках шапку. Наташка, помітивши Толю, кинулася до нього, обхопила руками і, заглядаючи знизу угору, щасливо повідомила:

— А до нас мама прийшла!

Серце у Толі від зворушення здригнулося, і одразу легкий холодок торкнувся його. Над силу він усміхнувся до дівчинки, поторгав яскравий бантик на її голові. Жінка рвучко потягла дівчинку до себе, зірвала бант, ніби будяк, пожбурила його до ніг дітей.

Наташка заплакала.

Жінка підняла її на руки, ляснула нижче спини і притисла до грудей, а до боку Аркашку. Загороджуючи своїх дітей собою,

наче квочка, вона задкувала до дверей і кричала надсадно, ніби задихалася, навідліг шмагала словами:

— Шакали! Шпана! Злодії! Сволота!..

Двері скрипнули. Пудова гиря підскочила догори, бухнула об одвірок, скрипуче повторила: «Сволота!» — і захиталася на дроті.

В розгубленій тиші тільки й чулося це іржаве, тягуче поскрипування. На намерзлому склі промайнула кваплива тінь жінки з дитиною на руках і слідом вузька тінь хлопчика, теж швидко.

Гиря перестала розгойдуватися, обвисла, але щось іще раз-другий, як придушене курча, пискнуло під нею.

Дітей ніби вітром розмело. Кого куди. Толя залишився сам у коридорі. Він ступив до вікна, уткнувся лобом у холодну шибку, всю в ребрихих крижинках, і так стояв, увесь обважнівши. Скло приємно холодило лоб, і лише це одне відчуття він сприймав зараз. Іще ніло під грудьми, і шкіра на грудях стала немов цигарковий папір. У голові не було ніяких думок, і всередині, там, де має бути душа, порожнеча. Ніби разом з цією жінкою, з дітьми пішло все, і залишилася тільки щемка втома й скорботний жаль невідомо за чим.

Скільки простояв Толя сам у коридорі, притулившись чолом до скрижанілої шибки, він не знав. Не хотілося йому йти до кімнати, не хотілося бачити хлопців, знову тягло на вулицю, у ліс, у самотину.

Сліз не було. Не плакалося. А добре було б завити, луснути макітрою в раму. Від розталого льоду текло по обличчю і за комір сорочки, проте він не міг відірвати погляду від маленької, завбільшки з п'ятак, продухвини.

У маленький її отвір прямо на нього впливав човен, поживому хитаючись і окреслюючи контурно, а потім виразно самого себе і все, що в ньому.

А в ньому на носі, як у гнізді, закутаний в дощовик хлопчина.

Цокотять кованими наконечниками весла. На міліні цокать гучно, на глибині — глухо.

Руки перекидають весла. І рукави то спадають до зап'ясть, то відлітають до ліктів. На кормі різкими, дужими рухами відштовхуються смагляві, вузлуваті руки, на яких набрякли гіллясті жили від долонь і до крутого ліктя.

Це керманіч. Він керує човном. А жінка, що спереду стоїть з веслом, як у залуці, так і на течії підкидає весло легко, невимушено і про щось балакає, балакає...

— Ну що, Анатолію, тяжко? — почув Толя і здригнувся.

Човен пропав, залишилося перед очима лише тьмяне скло з крижаними ребрами, що стекли і потоншали від дихання.

Толя хотів закричати на Валер'яна Івановича. Але не міг закричати. Перед ним стояв у пом'ятих шароварах, у пожолоблених шкіряних сандалях без ремінчиків літній чоловік з колючою сивиною, що іскрилася на щоках, і з чайником у руці. У голосі його була начебто суворість, а в очах, невеликих очах, переплетених червоними ниточками, співчуття.

Толя відвернувся, провів пальцем по синюватій розширеній продуквині, схожій на дитбудинківське озерце за дровітнею. Скло рипіло, мов тупа пилка.

— Облиш! — покривився Валер'ян Іванович. — І чому ти не в ліжку? «Мертва година» все-таки.

Толя вперто мовчав, і в цьому мовчанні відчувався виклик, що закипав у ньому.

— Закони для всіх одні. І поки живеш тут..

Толя спиною відчував, як, націдивши чаю, завідуючий повертався з кухні, як зупинився він біля дверей своєї кімнати, потушцював, майже нечутно кинув своє: «Авжеж!»

— Може, зайдеш? Чаю попили б, — ніби виправдуючись, запропонував несміливо Респін.

— Не хочу я ніякого чаю! Нічого не хочу! Відчепіться ви, ради бога! — тихо простогнав Толя і відкусив брудну крижинуку з поперечки рами.

Валер'ян Іванович ногою відчинив двері до своєї кімнати і, високо тримаючи чайник і склянку з блюдцем, зник.

Толі чомусь одразу стало добре. Коли тут над душею стояв Валер'ян Іванович, кричати хотілося або поскаржитися, припавши до нього. Дітей он забрали — поскаржитися, двох чужих малюків, а наче від душі щось відірвали.

Толя виплюнув крижинуку, провів рукою по обличчю. Скло розпаювалося, сточувалися сірі від пилюки на підвіконні ікла. У горішній частинці рами джмелем ворухився сонячний промінь.

Ех, якби ще раз побачити човен! Іще раз затулитися від усього!

Пам'ятає весла, руки, а батькового і материного облич не пам'ятає. Не пам'ятає, куди й чого пливли. Проте напрочуд виразно бачить, як потемніло навколо, чує, як гучніше залопотіли весла, як забулькала вода біля щік човна. Берег побіг мимо, немов на колесах, швидко, з рокотінням. Кваплячись між камінням, що виступило з води, намацуючи вістря носа розріз течії, човен плив під похмурий навіс скелі, посмугований пташиним послідом.

Батько з матір'ю схопилися руками за розколини стрімчака, тривожно дивилися вгору, а там гуркотіло, блискало, розколювалося небо. Стрімчак ось-ось мав здригнутися і впасти на них.

Густо й шумливо уперіщив дощ. Він танцював поряд із човном, тонконогий, пухирчастий. Він здригався, щулився, прудкою риссю пробігав по чорній воді. Блискавки величезними серпами підкошували його, як велику траву, стрілами впиралися в густі, гнучкі хащі. Небо рвало на шмаття синім вогнем. Гуркотіло так, що білі рибки-яльці вилітали з розпиленої води, купами вузького листа падали в човен і підстрибували в ньому.

Ватагою, з шумом і гамом промчали надвір дитбудинківські малюки. Вони гнали коридором чиюсь шапку замість м'яча.

— Віддайте! Ну, віддайте ж! — метушився білявий хлопчина, силкуючись, наче воротар м'ячем, заволодіти своєю шапкою.

Толя підхопив шапку, що вдарилася у вікно, насунув її на білий качан хлопчини і випшовхнув його за двері.

«Мертва година» закінчилася. Треба було йти кудись.

Повз кімнату завідуючого Толя пройшов навшпиньках, гадаючи, що Валер'ян Іванович відпочиває.

А Репнін у цей час сидів коло вікна, сьорбав чай із блюдця, давно вже забувши всі правила застільного етикету. Він думав неквапно про те, що ось іще один клопіт минувся. А скільки їх буде? Яких? Саме життя і робота тут такі — долати, викорінювати людські біди. Здоров'ячко не те вже. Та й роки чималі. Коли тільки й пролетіли?..

Відсунувши блюдце з недопитим чаєм, Валер'ян Іванович виглянув у коридор. Толі нема. Ну й добре. Отже, легше хлопцеві стало. Отже, перетужив. Дитяче лихо відлітне, крилате.

Репнін помітив стілець, що все ще стояв біля дверей, і звідти, мов постріли впритул, звучали слова жінки: «Злодіїв розмножує! Всіх засудити треба!» — «Як це всіх?» — «Тих, що в міліцію гроші принесли, заарештувати — вони про інших розкажуть!..» — «Ми вже тут самі розберемося, голубонько». — «Аякже, розберетеся! Заодно з ними, певне?» — «Не з усіма». «Ось-ось! Я й кажу, одна згряя. Який же відсоток вони вам дають?» — «Коли як. Залежно від настрою...»

Авжеж, це теж належало стерпіти, дати випалити гнів людині, а потім заспокоїти, умилювати її, принижуючись і стримуючись, щоб і самому не розкритися й не нашкодити хлопцям. Адже коли жінка добиватиметься, наполягатиме, можуть для прикладу вислати в трудову колонію Толю з Мишком — потім доведеться, що не вони повинні відбувати там покарання...

Валер'ян Іванович забрав стілець. Жінка чомусь ніяк не хотіла проходити від дверей і все натягала спідницю на голі коліна й ховала руки в рукави. Вона соромилася самої себе. Свою сором'язливість вона прикривала грубою лайкою, і було помітно — одразу легше їй стало.

І то добре.

Перед Валер'яном Івановичем проходять події останніх днів.

Гоша Воробйов. Крадіжка. Брат і сестра — Аркашқа й Наташқа. Зіна Кондакова. Паралітик. І давнє не забувається, тисне тягарем. Стоїть хлопчина, впершись лобом у шибку. Про що він думає? Що відбувається в його душі? Яка робота йде там? І пожаліти не можна. І в розмові дотримуйся обережності. Він зараз чутливий до всього, як пташка при першому линянні. «А я потурбував його, старий віслук... І слова ж нагодилися... І так несолодко хлопцеві. Дуже вже перемінився він. Грубіший і ніжніший став — усе водночас...»

Але одразу ж Валер'ян Іванович лає себе за зайву помисливість: «Хлопчина є хлопчина, як і інші хлопчаки, і нічого перебільшувати. Він, бачите, чекав негайно нагороди за свій благородний вчинок. Ні, ти, Анатолію, проживи життя так, щоб наприкінці його люди сказали тобі спасибі, і тоді вважай, що прожив ти його недаремно. Авжеж!..»

Пам'ятає...

Доц. Блискавки. Річка.

Як посвітлішало відразу, пам'ятає. І дуже добре дихалося. По той бік річки іще відходив, пританцьовуючи, доц, іще гори були відгороджені там мерехтливою завісою, прошитою сонячною пряжею. А коло човна уже все сяяло, як умите. Зі скелі часто зривалися великі краплі. З кам'яної розколини шумно лилася брунатна вода і швидко зникала. Каламутний потік ніс глибокою річкою розчепірену хвою, соснові шишки, сухі гриби, головки фіолетових квіток, крутило порожньооку шкіру змії.

Коло в'ялих, залізаних водою щік човна шаруватими звивинами перепліталася хвиля. Щось у її глибині виникало біле, плямисте і одразу зморщувалося, зникало.

Це був студений лик річки — він жив на самому дні. Від нього йшло сумне, гнітюче відчуття. Інстинктом, що дала йому природа, хлопчина відчув, що це відчуття холоду і глибини треба долати.

Ось він, борт. Ось вода. Близько. Поряд.

Як лячно було спускати руку по борту, ніби по стрімчаку. Задубілі пальці повзли по борту до води.

Він приречено чекав, як схопить його зараз той, з холодним ликом, і...

Але ось пальців торкнулося грайливо щось холодне, доскотливе. Він полегшено засміявся й перекинувся через борт.

Ніякого лику там не було. Бігла хвиля, пересипалася бульбашками. Він плеснув її долонею по маківці, і вона вирвою закружляла, заусміхалася й відійшла. Плеснув другу — і друга хвиля заграла бризками. І тоді він вирішив схопити в оберемок кошлату веселу хвилю, розкинув руки, кинувся на неї. Та одразу схопило холодними слизькими лапами його самого. Покірність, через те що довірився, ошукався, як сон, блискавично оповила його. Крик застряг у горлі.

Дзвін у вухах. Дряпаючий біль у носі. І швидкий, як спалах блискавки, жіночий скрик.

...Який же зв'язок між тим днем і нинішнім? Чому раніше ніколи не згадувався човен?

Толя йшов за місто на кладовище, сподіваючись, що там він додумає, зрозуміє щось, а додумавши, зрозумівши, знайде спокій.

Про те, що спокою йому тепер ніколи не буде, він ще не знав.

Він ішов сам, і все, що було у нього на душі, — а всього було лише жменька, — ніс із собою. Але й цю малу ношу тягти вже було нелегко. Живі люди ще більше розтривожили його, і він ішов покаятися мертвому Гошці Воробйову, покаятися і за себе, і за людей. Хоч із Гошкою він не дружив, а просто жив з ним в одному будинку, і все.

Приморозок здавав. Знову розквасилася дорога на кладовище, вузьенька, хирлява дорога. Колись вона була уторована, в'їжджена, а тепер рідко по ній ходять і ще рідше їздять.

Віяв вітер, тугий, широкий, розтягнувши на півнеба заводські дими. Він підтовхував Толю у спину, лоскотливо ворухився за коміром пальтечка, з якого Толя так швидко й непомітно виріс.

Толя зупинився. Зводило зламану ногу старим, іржавим болем. Він потер ногу долонею. У лікарні казали, що переломи у молодих, як і в старих, однаково болять на перемену погоди.

На околиці міста, ударившись склом об сонце, світився вікнами будинок. Устиг він колись по-старечому згорбитися й присісти коньком до землі.

Біль у нозі трохи затих. Толя хотів іти далі, але так і залишився стояти в дорожній вибоїні, дивлячись на обрій, що примарно хитався.

Звідтіля, з туманної пелени, знову випливав човен. Сонце спалювало сине павутиння, висвітлюючи його все виразніше. Зариваючись носом у живу від сонця синь, човен поспішав до нього.

Толя за вухо стягнув шапку, ніби бажаючи почути плескіт весел, і стояв напружений між старим, з багатьма вікнами

будинком, в якому залишалося жити лише рік, і між човном, що гойдався на обрії, бився у синіх хвилях, поспішав і ніяк не наближався до нього.

Там, де сходилося небо з землею, почало висвітлюватися, охолоджуватися, і потягло звідти прохолодою, весняною свіжістю. Вона котилася над тухлими випарами боліт, над чахлим рідколіссям і переповнювала тіло хлопчини п'янким владним і неспокійним покликом, а човен уже не злітав на сині хвилі — потемніла від надвечірнього холоду синь. Занурився човен у глибину пам'яті.

Толя зіщулився, натягнув шапку і рушив далі дорогою, на якій видзвонювали і кришилися тоненькі, щойно застигли крижинки.

На кладовищі він сидів коло запалої мокрої могили, на мокрій купині, зарослій брусничником, і вперше за багато останніх днів спокійно було у нього на душі, лагідна розслабленість охопила, і, якби можна було, він витягся б зараз на землі, дивився б у небо і ні про що не тривожився, не думав би, просто мовчав би і дивився. Але земля була холодна.

Скрізь у балках ще білів сніг, а у лісі ще ледве-ледве з'явилися перші таловини. На такій землі й улітку не належишся.

Толя найшов дощечку, підгорнув землю, що сповзла з могили, зрубав обабочом кілька купинок з брусничником й переніс їх на грязький горбочок. Землю він притоптав черевиком, пригладив руками. Після цього думав, що ще робити, але нічого не придумав, похитав лише червону піраміду з зіркою і переконався, що стоїть вона міцно.

На сусідньому горбочку, що розтанув од снігу, купкою стояли невеличкі ялинки з обламаними, обшарпаними гілками, і між ними привиділося Толі, наче хтось виглядав із-за ялинок.

Толя удав, ніби зайнявся роботою, почав ворушити і м'яти руками грудки глини, а сам, не повертаючи голови, стежив, що буде.

Ворухнулася лапа, друга, тріснув сучок, і ось із-за стовбура деревця висунулася спершу в'язана сіренька шапочка з заячим хвостиком на маківці, а потім обличчя з червоною дулькою.

— Манько, проклята! Ти що тут робиш?

Ховатися більше не було потреби, і Маруська Черепанова швидко зметикувала, як їй бути, сплеснула в долоні й розвела руками:

— Ой, як тут цікаво написано!

Толя посварився на Маруську кулаком. Вона ображено задерла підборіддя й відвернулася.

— Хоч подивись, якщо не віриш.

Толя, провалюючись серед купин і коріння по кісточки у вологий сніг, побрів до Маруськи. Вона мовчки махнула на круглий хрест, з добре припасованими поперечниками. На свіжому зрубі хреста хімічним олівцем написано: «Спи спокійно, друже Гавриле, тепер тобі нікуди квапитися. Вербовані теслі Кирило і Кузьма, та ще бригадир Захар Захарович Кокоулін».

По горбочку могили розсипано великі крихти житнього хліба, поміж грудками глини руділо лушпиння цибулі, а за хрестом поставлено пляшку з-під спирту. На рівному зрізі ялинового, добре зробленого хреста лежала сіра пляма посліду синиці, і виступили на всьому тесаному хресті краплі свіжої смоли.

Люди щодня народжувалися й помирали — вчені й артисти, теслі й слюсарі, робітники й начальники, жінки й чоловіки, дорослі й діти, — так було одвічно, так буде, і нічого тут не вдієш.

Щоправда, Гошку все одно жаль, і ніяк не минає почуття вини перед ним, але й теслі ці, мабуть, теж гірко каюлися перед товаришем своїм, Гаврилом, каюлися в тому, що вони ось живуть, а він узяв і помер. І це, напевне, теж було одвічно: хтось когось жалів і пам'ятав, і живі завжди тужили за померлими, і, можливо, з жалю й пам'яті виростала й народжувалася любов до живих, бажання допомогти їм — продовжити їхні дні на цьому світі, адже на тому вже нікому нічого не треба.

І квапитися там нікуди.

— Ти чого сюди прийшла, Манько? — тихо спитав Толя, не відриваючи погляду від ялинового хреста.

Маруська одразу ж полізла під пальто, за пазуху, і дістала Толин сірий шарфик.

— У коридорі знайшла, — сказала Маруська. — Голошій ходиш. Захворієш, то будеш знати!

— Шарф я залишив на вішалці, Манько.

Дівчина помацала рукою свій носик, пошморгала, подумала і швидко отямилася:

— А мене Зінка послала. «Подивися, — каже, — він чумний, — ка', — і все може бути...»

— Манько, ти знову брешеш? Сама поперлася?

— Ну, сама, сама, — швидко погодилася Маруська, і так швидко, і таким тоном, яким вона давала зрозуміти, що як тобі, мовляв, хочеться думати, так і думай, я людина маленька, підневільна, і мені нічого іншого не залишається, як усім догоджати і виручати. Однак Маруську мучила ще одна пекуча таємниця, і вона приголомшила нею Толю: — А тобі Зінка листа пише, от!

— Я... якого листа? Що ти знову варнякаєш? Ну, фантазер! Ну, хлопавка!

— І не хлопавка, і не хлопавка! — Маруська швидко вкусила зап'ястя своєї правої руки і пробурмотіла заклинання: — Вам не почути, нам не сказати! — Щоб клятва вийшла за всіма правилами і якомога міцнішою була, дівчина для певності вкусила руку ще раз.

Толя й не збирався випитувати її: він знав, як треба під'їхати до Маруської і як поводитися з нею. Узнявши за руку Маруську, суворо хмурачись, він повів її за собою з кладовища. Головне, зараз з нею ні про що не розмовляти і робити якомога недовірливішим і сердитішим обличчя.

— Спека яка настала! — Маруська розстебнула горішній гудзик пальтечка і зсунула з лоба шапочку. Таємниця пекла Маруську, розпирала її.

— Дихати нічим, — підтримав Маруську Толя і, посміхаючись, скоса глянув на неї.

— От ти не віриш. А я от усе, усе бачила. Провалитися б мені на цьому місці! — Толя не озвався. Маруська, стрільнувши на нього очима, таємниче понизила голос: — Вона спершу писала: «Дорогий Анатолію...» А потім ходила, ходила, олівець гризла, гризла і аркуш порвала. Потім написала: «Шановний Толю», а після... — голос у Маруської осів до шепоту, а чорні ягідки її очей зовсім викотилися назовні й перестали моргати: — «Рідний Толю!» От!

Толя ніякого хвилювання не виказав, нічого з ним не відбувалося, і Маруська поклялася:

— Чесне піонерське, не брешу! Ось тобі хрест!

Пальтечко у Маруської розстебнулося, шапка з'їхала на вухо, вся вона розкуйовдилася. Толя застебнув на дівчині пальто, недбало поправив на голові її шапку й зітхнув.

— Біда мені з вами!

— Авжеж, біда, — уже покірно згодилася Маруська. Ніяк вона не могла передбачити, що таке її повідомлення не матиме наслідків і не вразить Толю. Маруська уже сама сунула свою руку Толі, і він повів її за собою, бурмочучи на неї за правом старшого і радіючи від того, що почуття відчуженості, яке було з'явилося у нього до товаришів, як рукою зняло, і він ніби видужує після якоїсь липкої і тривалої хвороби.

«А дитбудинок все одно хтось повинен залишати першим, — підвів він підсумок своїм роздумам. — Чи Паралітик, чи Зінка, чи я. Потім і інші його залишать, і нема чого їм каятися перед нами за те, що вони залишаються вдома, а ми йдемо не знати куди...»

Вони зайшли з Маруською до бібліотеки «Північморшляху». Хлопець у картузі з «капустою» дуже їм зрадів, дав Марусьці печива і чаю налив.

Поки Толя розповідав про всі дитбудинківські новини, Маруська роздивлялася полиці з книжками. Марусьці тут дуже сподобалося. Вона після чаю гортала журнали, наспівуючи голосно, ніби вдома: «Є багато дівчат в колективі, але я закахався в одну...»

Додому вони поверталися пізно ввечері.

— Ой Только, дивися! — раптом зупинилася Маруська і показала рукою на небо.

З того боку, де плавав удень човен на синіх хвилях, небо висвітлювалося, різко окресливши обрій. Північний край неба засяяв, заворушився, сталеві смуги покотилися по ньому, і ввижалося, що вони ось-ось тонко задзвонять.

Загнали полиски — північне сяйво. Отже, у Льодовитому океані була ще зима, крига там горами дибилася, і звідти, з безлюдних країв, з північної ночі, летіло безмовне яскраве вітання.

Всі діти висипали з дитбудинку. Задерши голови, вони дивилися в небо. Тихо підійшли Толя з Маруською до будинку і теж почали дивитися на це дивне диво, яке вони бачили багато разів і все ж не могли на нього надивитися.

Щоразу сяйво було нове, щоразу сповнювало воно душу трепетом і запаморочливим чеканням дива. Хотілося дітям запам'ятати все, забрати ці полиски, чарівне відчуття, що виникає від їхнього чаклування, назавжди з собою.

Та хіба запам'ятаєш? Хіба забереши?

Небо щохвилини мінялося. Воно нестримно щедре, яскраве й чарівне. На ньому сплескують нечутні хвилі, переливаючись зеленню й оксамитовою блакиттю. А над краєм землі мармурові колони встають, і все небо навкруги вистелюється блискучими плитами. По плитах розкочуються лляні і житні снопи, струменять багатокольорові шовки, і величезні прясла з алмазного частоколу піднімаються біля обрїю.

Хіба ж тут усе запам'ятаєш? Усе вмістиш у серці і в пам'яті?

Згадається, можливо, дитбудинківській дівчині ця простелена з одного в другий край неба мережана доріжка в ту мить, коли вона ступить у дім нареченого на весільну, святкову доріжку. І ця червона стрічка з жовтизною, що в'юниться над самим лісом, дихає холодним полум'ям, зачервоніє перед очима, коли наречений заплете їй у волосся стрічку грубуватими й трепетними пухляками.

А може, цей багаторядний стрій сталевих багнетів, який щойно гостро проколов багряне, живе полотнище, зрине в пам'яті бійця, і в грізній солдатській шерензі на мить побачить він себе малого, голувухого в цій примарній і казковій далині?..

І хоч у школі не раз і не два розповідали дітям про північне сяйво, пояснювали їм, що воно таке, з чого народжується, як і звідки, все одно вони сприймали його з почуттям первородства, все одно їх охоплювала благоговійна тривога. Як далекі їхні предки, можливо, зовсім-зовсім далекі, що ледве-ледве починали осмислювати себе і життя, як первісні люди, які вивозили з кам'яних печер, отак і ці діти стояли, задержавши обличчя в небо, не в змозі відірвати очей від нього, забувши про все на світі.

Вони не дихали, приголомшені загадковістю і могутністю того світу, який їм належало відкрити.

А відкривши — жити в ньому

З М І С Т

Євген Гуцало

ТАЛАНТ МУДРИЙ І ЩЕДРИЙ

5

ЗРЯЧИЙ ПОСОХ

Переклав Анатолій Таран

21

ПАСТУХ І ПАСТУШКА

Переклав Микола Шевченко

267

КРАДІЖКА

Переклав Володимир Забаштанський

371

Литературно-художественное издание

Серия «Единение»

АСТАФЬЕВ

Виктор Петрович

Произведения

В двух томах

Том первый

ЗРЯЧИЙ ПОСОХ
ПАСТУХ И ПАСТУШКА
КРАЖА

Повести

Перевод с русского

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художник В. С. Василенко
Художній редактор В. С. Войтович
Технічний редактор П. Д. Цуркан
Коректор Л. М. Демченко

ИБ № 4582

Здано до фотоскладання 09.10.89.
Підписано до друку 02.04.90.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура Балтика. Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 30,24.
Умовн. фарбовідб. 30,45
Обл.-вид. арк. 37,424. Тираж 65 000 пр
Зам 9-412. Ціна 2 крб 50 к

Київ, видавництво художньої літератури
«Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського 6/8

Астаф'єв В. П.

- А91** Твори: В 2 т. Т. 1: Зрячий посох; Пастух і пастушка; Крадіжка: Повісті / Перекл. з рос.; Передм. Є. Гуцала.— К.: Дніпро, 1990.— 571 с. — (Єднання)
ISBN 5-308-00692-X (т. 1)
ISBN 5-308-00694-6

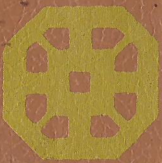
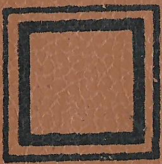
До першого тому творів відомого російського радянського письменника, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державних премій СРСР та РРФСР ім. М. Горького входять повісті «Зрячий посох», «Пастух і пастушка», «Крадіжка». В них письменник з властивими його талантові реалістичністю й тонким ліризмом створює образи своїх сучасників, багатих душею людей, для яких головним орієнтиром у житті є власна совість, громадянська мужність.

А $\frac{4702010201-153}{M205(04)-90}$ 153:90

ББК 84Р7

БИКТОР АСТАП'ЄВ

2 крб. 30 к